



महामहोपाध्याय पं० मधुसूदन ओझा

## FOREWORD

Some years ago the Banaras Hindu University received from the Nepal Rajya a generous donation of Rupees one lac to be devoted to a pious purpose. It was gratefully accepted by the Executive Council of the University and earmarked for the publication of Sanskrit texts, their commentaries and translations in a properly edited form. The Hindu Vishva-vidyalaya Sanskrit Publication Board appointed for the purpose has decided that the Series be named Hindu Vishva-vidyalaya Nepal Rajya Sanskrit Granthamālā

The work of preparing critical editions of selected ancient texts is in several stages of progress and it is expected that in a few years the work of the Series will gain sufficient momentum. It will publish important Sanskrit texts which are either so far unpublished, or have become out of print, or require to be critically edited again on the basis of fresh manuscript material, or which deserve to be reprinted with a new interpretative approach. Basic scriptural texts of Hinduism like the Vedas, Brāhmanas, Śrauta-, Dharma-, and Grihya sūtras, Purānas, Upapurānas, Epics, Smritis, etc., with commentaries and also expositional works bearing on them will be specially taken up for preparing new editions in this Series.

11-4-1961

V S AGRAWALA,  
General Editor

Bloomfield and a host of other scholars from the West have grappled with the Vedic hymns and their traditional exegetic literature as preserved in the Brāhmanas and the Upanishads, the ritualistic texts and the ancient commentaries. What has been the outcome of this all? Some high sounding theories propped up by comparative religion, comparative philology or cultural history. These have barely touched the real problem of Vedic interpretation which in fact appertains to the unfolding of the mystery of Vedic metaphysics and cosmic symbolism. At best the labours of these savants have only done some superficial scratching about the meanings of words, they have failed to reach the depths of esoteric meanings or to build up any consistent system of metaphysical interpretation. In the words of Dr. E. J. Thomas 'We are learning in the West, that the great problem is not yet solved'. An independent new outlook was needed to point to a way of advance which had so far eluded our view.

To suppose that one can understand or explain the Upanishads without understanding the basic metaphysical thought of the Vedas is an unrealistic approach. One cannot probe into the meaning of the Upanishadic terms like *Prajapati*, *Ayaya Akshara Kshara*, *Astatha*, *Hridaya*, *Haranya*, *Aditi*, *Prana*, *Devata Sambhuti*, etc., without invoking the complete ideology of Vedic cosmogony. As Dr. Coomaraswamy has put it 'I should say that it is futile to search for the meanings in the Samhitas which are not the meanings of the Upanishads. I cannot believe that anything taught in the Upanishads was not known to the Vedic rishis. The strictly metaphysical consistency of the Mantras makes it inconceivable that they came into being without an understanding of their meaning.\* The prevailing present day attitude ignores or disregards the traditional view point and is itself stuck up in a jejune attempt to explain the mantras, which hardly yield anything intelligible. Translators of the Vedas do not seem to have grasped the metaphysical meaning of the mantras, Take for example, the following

---

\*In a letter to the present writer

यस्मात्त जात परो अन्योऽस्ति यऽआविवेश भुवनानि विश्वा ।  
 प्रजापति प्रजया सरराणस्त्रीणि ज्योतीषि सचते स षोडशी ॥

'Than whom there is none other born more mighty, who hath pervaded all existing creatures—Prajāpati, rejoicing in his offspring, he Shodaśi, maintains the three great lustres' (Yajur VIII 36, Griffith) Without fully explaining the conception of Shodaśi Prajāpati, no one can follow the *mantra*. This is Shodaśi? What is the significance of the number sixteen in relation to Prajāpati? What is the meaning of Prajā and how does the latter fulfil the purpose of the former? What are the Three Lights inherent in the conception of Prajāpati? A bunch of such questions springs up and must be tackled in a full fledged frame of reference relating to the Vedic lore about creation. Then only can the *mantra* have some relevant sense. When the metaphysical meaning is fully grasped, then may we understand the ritualistic setting as to why the ideal of Shodaśi Prajāpati is invoked at a particular point in the ritual.

One can easily multiply such examples, for wherever we cast our eyes we find that the Vedic terms have been left *obscure*. For example, attention may be drawn to the *Asjāvāmiya Sūkta* of the *Rigveda*, I 146 1-52. Who is the old grey coloured benignant Priest (वाम पलित होता)? Who is his middle brother, and who the third one whose back is sprinkled with butter (तृतीया भ्राता घृतप्लुष्ट)? Who is again the Chief with seven sons (सप्त पुत्र विस्पति)? These thorny questions confront us even in the first *mantra*. As we proceed each *mantra* presents more puzzles.

How the boneless one supports the bony (अस्यन्वन् यदन विभन्ति, I 164 4) must be clearly explained in this context. Hillebrandt explained the boneless one as the Sun and the bony as the Moon. Griffith takes *अनस्या* as *Prakriti* or nature which is unsubstantial and the source of the substantial, that is the material and visible world referred to as *अम्बवन्*. The latter is better but isolated and unconnected with what precedes or follows in the hymn. Puzzled by many a crux like these, true scholar exclaims almost in the words of the *mantra* itself.

## PREFACE

### I

The present work *Siddhāntavāda* bears on Vedic metaphysics and was written mostly in Sanskrit verse by the late Mahāmahopādhyāya Paṇḍit Madhusudan Ojha of Jaipur. He made an extensive study of the Nāsadiya Sūkta (R̥gveda X. 129) and composed ten works in exposition of the different philosophical doctrines that have been incidentally referred to in that hymn

As a sequel to these ten, he wrote another work called *Siddhānta-vāda* in which the above points of view have been examined and reconciled in the light of Vedic and Brahmanical evidence. Incidentally it also enters upon the exposition of the Three Gunas of the Sāṅkhya philosophy and the conception of Brahma and Māyā of the Vedānta School. The work is profound in its treatment of the cosmogonic doctrines of the Veda, the Upanishads and the Gītā.

M.M. Pt. Gīṛdhar Sharma Chaturvedi has edited the original from the Author's MS papers supplied by his son Pt. Pradyumna Ojha of Jaipur to whom the University feels grateful. Pt. Gīṛdhar Sharma has also added an illuminating commentary on the numerous difficult and obscure passages of the text. This work is a rare specimen of modern Indian scholarship and is a creditable monument to both the late Pt. Madhusudan Ji and his disciple Pt. Gīṛdhar Ji.

### II

Pt. Madhusudan Ojha of Jaipur (1866-1939) has been the Prof. Challenger in the field of Vedic interpretation. The edifice of our present day Vedic research has been quite magnificently raised during the last century and a half. Roth, Ludwig, Kaegi, Pischel, Geldner Oldenberg, Bergaigne, Regnaud, Henry, Macmuller, Macdonell, Keith, Lanmann, Whitney,

Bloomfield and a host of other scholars from the West have grappled with the Vedic hymns and their traditional exegetic literature as preserved in the Brahmanas and the Upanishads, the ritualistic texts and the ancient commentaries. What has been the outcome of this all? Some high sounding theories propped up by comparative religion comparative philology or cultural history. These have barely touched the real problem of Vedic interpretation which in fact appertains to the unfolding of the mystery of Vedic metaphysics and cosmic symbolism. At best the labours of these savants have only done some superficial scratching about the meanings of words, they have failed to reach the depths of esoteric meanings or to build up any consistent system of metaphysical interpretation. In the words of Dr. E. J. Thomas 'We are learning in the West that the great problem is not yet solved. An independent new outlook was needed to point to a way of advance which had so far eluded our view.'

To suppose that one can understand or explain the Upanishads without understanding the basic metaphysical thought of the Vedas is an unrealistic approach. One cannot probe into the meaning of the Upanishadic terms like *Prajapati*, *Ayaya*, *Alshara*, *Kshara*, *Aśvattha*, *Hridaya*, *Hiranya*, *Aditi*, *Prana*, *Devata*, *Sambhuti* etc. without invoking the complete ideology of Vedic cosmogony. As Dr. Coomaraswamy has put it 'I should say that it is futile to search for the meanings in the Samhitas which are not the meanings of the Upanishads. I cannot believe that anything taught in the Upanishads was not known to the Vedic rishis. The strictly metaphysical consistency of the Mantras makes it inconceivable that they came into being without an understanding of their meaning.\*' The prevailing present day attitude ignores or disregards the traditional view point and is itself stuck up in a jejune attempt to explain the *mantras* which hardly yield anything intelligible. Translators of the Vedas do not seem to have grasped the metaphysical meaning of the *mantras*. Take for example the following

---

\*In a letter to the present writer

यस्मान्न जात परो अयोऽस्ति यऽत्राविवेश भुवनानि विश्वा ।

प्रजापति प्रजया सरराणस्त्रीणि ज्योतीनि सचते स षोडशी ॥

‘Than whom there is none other born more mighty, who hath pervaded all existing creatures—Prajāpati, rejoicing in his offspring, he Shodaśī, maintains the three great lustres’ (Yajur VIII. 36, Griffith). Without fully explaining the conception of Shodaśī Prajapati, no one can follow the *mantra* This is Shodaśī? What is the significance of the number sixteen in relation to Prajāpati? What is the meaning of Prajā and how does the latter fulfil the purpose of the former? What are the Three Lights inherent in the conception of Prajāpati? A bunch of such questions springs up and must be tackled in a full fledged frame of reference relating to the Vedic lore about creation. Then only can the *mantra* have some relevant sense. When the metaphysical meaning is fully grasped, then may we understand the ritualistic setting as to why the ideal of Shodaśī Prajāpati is invoked at a particular point in the ritual.

One can easily multiply such examples, for wherever we cast our eyes we find that the Vedic terms have been left obscure For example, attention may be drawn to the Asya-vāmiya Sūkta of the R̥gveda, I 146 1 52 Who is the old grey-coloured benignant Priest (वाम पत्नि होता)? Who is his middle brother, and who the third one whose back is sprinkled with butter (तृतीया भ्राता घृतपृष्ठ)? Who is again the Chief with seven sons(सप्त पुत्र विदपति)? These thorny questions confront us even in the first *mantra* As we proceed each *mantra* presents more puzzles

How the boneless one supports the bony (अस्वन्वन्त यदन विमनि, I. 164 4) must be clearly explained in this context Hillebrandt explained the boneless one as the Sun and the bony as the Moon Griffith takes अनस्या as Prakriti or nature which is unsubstantial and the source of the substantial, that is the material and visible world referred to as अस्म्यन्वन् The latter is better but isolated and unconnected with what precedes or follows in the hymn Puzzled by many a crux like these, a true seeker exclaims almost in the words of the *mantra* itself :

I ask, unknowing, those who know, the sages, as one all ignorant for sake of knowledge .

अचिन्तित्वाच्चिन्वन्वितुषश्चिदत्र कवीन्पुच्छामि विद्यने न विद्वान् ।

And then in a mood of challenge he says : Let him who knoweth presently declare it—

इह प्रवीतु य ईमङ्ग वद ।

This plaintive appeal rises from many hearts who sincerely desire to understand the mystery of the *mantras* in an intelligible way.

In vain do we look to Sāyana, Skanda, Udgītha and others, or even to ancient Yāska for light which does not come In this baffling situation Pt Madhu Sudan Ojha comes to our aid With his advent in the field of Vedic interpretation light bursts on the problems raised above He does not parry the above inconvenient questions, but goes to the very root and introduces us to the stately edifice of metaphysical thought that is in the Vedas His brilliant exposition of *Prajāpati* and of *Āśattha*, viz the Creator and the Cosmic Tree of Existence, of *Chatuspad Brahman*, viz *Parātpara*, *Avyaya*, *Akshara* and *Kshara* forming part of one unified whole presents the terminology of the *mantras* in a new setting, fortified by the ancient traditional lore of the Brāhmanas

It is apparent to any one that philological research alone is insufficient to the understanding of the Vedic texts These have to be interpreted with the resources of the fundamental doctrine as set forth in the Brahmanical literature Seemingly liturgical, the Brāhmanas tackle the *mantras* at various levels of reference which run parallel to each other and conjointly explain the cosmic process both in the macrocosm and the microcosm As every student of the Veda knows the Brāhmanas are themselves a hard nut to crack One needs a prolonged study coupled with an intuitional probing into their esoteric meaning, then only the interconnection between the immediate and the transcendental values of words can be grasped.

Pt. Madhusudan Ojha was a prolific and gifted author He has left behind a voluminous literature comprising about



two hundred books all of which with a few exceptions were written in Sanskrit. The following is a scheme of his literary efforts :

महाखण्ड	विभाग	महाग्रन्थ सख्या	अन्तर्ग्रन्थ सख्या
नियम	(१) ब्रह्मविज्ञान	७	४०
	(२) यज्ञविज्ञान	४	२०
	(३) पुराणसमीक्षा	३	१८
	(४) वेदांगसमीक्षा	४	३०
	(५) आगमरहस्य	६	१२०
आगम		२४	२२८

This literature is preserved in manuscript form with his son, Pt. Pradyumn Ojha (Vidyadhar kā Rāstā, Jaipur). About fifty books have so far been published at great personal sacrifice by him.

From the point of view of interpretation the most important division is *Brahma-vijñāna* which comprises the following seven sections divided into 40 works.

१ दिव्य विभूति	५
२ उक्थ वैराजिक	१०
३ आय हृदय सर्वस्व	५
४ निगम बोधशिक्षा	५
५ विज्ञान प्रवेदिका	५
६ विज्ञानमधुसूदन	५
७ सार्यसंप्रदीप	५
	<u>४०</u>

Pandit Ojha's exposition of the Nāsadiya Sūtra of the Rīgveda (X. 129) is covered by his *uktha-tairājika*, which consists of the following ten books.

१ सद्गद्याद	६ अम्नावाद
२ रजोवाद	७ अमृतमृत्युवाद
३ ध्योमवाद	८ अहाराजवाद
४ अररवाद	९ दीपवाद
५ आवरणवाद	१० मन्वन्तदुष्करोरवाद

These were so many points of view and doctrinal approaches to explain the metaphysics of creation. Abundant material from the Vedic *mantras*, other *Saṁhitās*, *Brāhmanas* and *Upanishads* has been brought together to explain these philosophical tenets. For example, under *ब्रह्मोत्पत्तिवाद*, which was also known as *कालवाद*, we have a rich harvest of evidence woven into chaste Sanskrit verses of poetic merit. He writes about his *ब्रह्म विज्ञान*—

यत्र प्रदर्शयति विषया पुरातना यत्र प्रकारोभिनय प्रदर्शने ।  
यत्र प्रमाण श्रुतय सयुक्तयस्तद् ब्रह्मविज्ञानमिदं विमृश्यताम् ॥

The verses about *काल* are exquisite and elegant to a degree :

अनाद्यन्तं ध्रुवमप्रतर्क्यं परायणं यज्जगतीऽस्य बीजम् ।  
अत्र पुराणैरजरं यदाहस्तद्व्रह्म तत्र कालमहं वदामि ॥  
कालोऽयमर्थो जगतोऽस्य हेतुर्देवैः शुक्लकृष्णे भवनोऽस्य रूपे ।  
प्रत्ययमयान्य ऋतुश्च काल इवैवै हि काले प्रभवन्ति सर्वे ॥  
भूतानि काल पचतीह काल प्रजा इमा सहसते स काल ।  
सुप्तेषु जायति स एव कार्यं स कारणं वै दुरतिप्रमोऽम् ॥  
अन्तः स यादिर्जगत् प्रतिष्ठा नान्तोऽस्य नादिर्न च सप्रतिष्ठा ।  
स एव कालस्तत एव सर्वं प्रजायते तत्र लय प्रयाति ॥  
काल तमेव भगवानथर्वागिरा पुराऽऽप्यर्वाणमहितायाम् ।  
एकोर्नाविंश निजयाद काण्डे सूक्त त्रिपचाशमनूत्तर च ॥

Other books of value in connection with ontology are *ब्रह्मविज्ञान प्रवेशिका*, *ब्रह्मविज्ञान*, *विज्ञानावशुत्*, *ब्रह्मचतुष्पदी*, and *ब्रह्म समन्वय*, each of these is devoted to an explanation of abstruse Vedic terms. For example, the last one explains such terms as *निर्विशेष*, *परात्पर*, *अभ्यय*, *अक्षर*, *क्षर*, *प्रजापति*, *सृष्टि*, *प्रणव*, *रस बल*, (including 16 kinds of *बल*, viz. *माया*, *जाया*, *धारा*, *आत्मा*, *हृदय*, *मूर्ति*, *यज्ञ*, *सूत्र*, *सत्य*, *यज्ञ*, *अम्ब*, *मोह*, *वय*, *वयोनाथ*, *वयुन*, and distinct from all these the *विद्याबल*) *वेदसाहस्री*, *उक्थ*, *अर्क*, *अशानाया*, *अनाद*, *आवपन*, *इन्द्र*, *अग्नि*, *रुद्र*, *आदित्य*, *यज्ञ* *प्रजापति*, *प्रणव*, etc. The explanation of fourteen kinds of *Indra* is of great value :

य इन्धे मान् य इष्टे मान् यो यो यान् यान् प्रति प्रति ।  
स तेषामिन्द्र इत्युक्तस्वया हीन्द्राश्चतुर्दश ॥  
सत्य इवा विद्युदुत्साह प्रजा प्राणो सुतिर्वैलम् ।  
वागाश्मापुष्योरूप गतिरिन्द्राश्चतुर्दश ॥

There is practically no end to the Vedic terminology which Pandit Madhusudan Ojha has illumined in his works. A good dictionary should be compiled from his writings and the new meanings to traditional Brāhmana passages will be found to be a contribution to Sanskrit lexicography. Under *śūna* as the epithet of Indra in the *Sūnam huviyā* verse, one should discuss the real meaning of this word and how it was accepted as the symbol of space or the principle which gives to the centre the capacity to expand. Within the compact centre of each object, if there be no space, things whether big or small, would not attain the size they do.

In Vedic symbolism हृदय, नाभि, उदर, ऊर्ध्व, गर्भ are but different words for केन्द्र or centre, and this has been explained at length in this new literature. प्रजापति is twofold, अनिष्कृत and निष्कृत, अव्यक्त and व्यक्त, unmanifest and manifest. That which existed in the beginning (अग्ने), *ante principium*, was हिरण्यगर्भ, the state in which हिरण्य or the manifest form was yet in embryo or in the centre and had not become manifest. हिरण्य is the word for manifest (व्यक्त) and हिरण्यगर्भ for the preceding state, of course conceived in relative terms. A few more terms of which the explanations are found in the encyclopaedic literature that is before us are —

षोडशी पुरुष पञ्चकल अथ्यय, पञ्चकल अणर, पञ्चकल क्षर, इन्द्र विष्णु स्यर्षा, हृदयविद्या, अस्वत्थ विद्या मधु विद्या उदयीथ विद्या, पर्यंक विद्या, व्याहृति रहस्य वपटकार, भृगु अशिरा, पचाग्नि विद्या वक्ष्य स्वरूप, दिति-अदिति, सवितर-सावित्री, सावित्री-गायत्री भेद, योषा वृषा, अग्नि-सोम, दशाग्ररा विराट, सप्तारव सूर्य, छन्द परिचय, वाक्तरव आम्भुणी, सरस्वती वाक्, परमेष्ठिनी and बृहतीवाक् लोक गायत्री ब्रह्म-सूत्रह्य, सौर पाथिव प्राण कूर्म प्राण, वाराह, दधि मधु धृत स्तोम, आयुष्टोम, ज्योतिष्टोम गोष्टोम, गीसाहसी लोक साहसी वेद साहसी, वामन विष्णु अन्न-अन्नद, वेद-मूत्र नियति, मनोना, इडा ऊर्क, रेत धन्वा, या, विश्वरूप आम्भु-अम्भु स्वाहा-स्वधा, पुष्करपर्ण, मातरिषवा, एवोवस्यस् मन प्रवि प्राण, बाल्लित्त्य, पंचाण्ड विद्या (अस्त्यड, हिरण्यमाण्ड, षोषाण्ड, यगोऽऽ रेतोऽऽ which is one of the toughest chapters of the *Satapatha*), etc

Serous students of the Veda must take note of this evidence, and attempt afresh the assessment of traditional esoteric symbolism which has so far been regarded as theological

## III

A synoptic scheme of Pt. Madhusudan Ojha's works.

[ १ ]

## ब्रह्म विज्ञान

## I दिव्यविभूति—

- ( १ ) जगद्गुरुवंभवम्, \* ( २ ) महापिकुलवंभवम्, \* ( ३ ) स्वर्गसन्देश ,  
( ४ ) इन्द्रविजय , \* ( ५ ) दत्तावादनरहस्यम्\*

## II उत्सवैराजिक—

- ( १ ) सदसद्वाद \* ( २ ) रजोवाद ( ३ ) व्योमवाद \* ( ४ ) अपरवाद \*  
( ५ ) आवरण वाद \* ( ६ ) अम्भोवाद \* ( ७ ) अमृतमृत्युवाद ( ८ ) अहोरात्रवाद \*  
( ९ ) दैववाद ( १० ) सप्तयतदुच्छेदवाद \*

## III आर्यहृदयसर्वस्वग्रन्थ

- ( १ ) ब्रह्महृदयम् ( २ ) ब्राह्मणहृदयम् ( ३ ) उपनिषद् हृदयम् ( ४ ) गीता हृदयम्\*  
( गीता विज्ञान भाष्य, प्रथम रहस्य काण्ड, द्वितीय मूलकाण्ड ) ( ५ ) ब्रह्मसूत्र हृदयम् ( प्रथम  
भाग द्वितीय भाग ) \*

## IV निगमबोधग्रन्थ—

- ( १ ) निगदवती ( २ ) गाथावती ( ३ ) आख्यानवती ( ४ ) निरुक्तिवती ( ५ ) पथ्या-  
स्वस्तिवैदेमातृका

## V विज्ञान प्रवेशिका—

- ( १ ) ब्रह्मद्रवी ( २ ) ब्रह्मधारा ( ३ ) विज्ञान विद्युत्\* ( ४ ) विज्ञान परिष्कार  
( ५ ) दर्शन परिष्कार

## VI विज्ञान-मधुसूदनग्रन्थ—

- ( १ ) ब्रह्मविनय ( २ ) ब्रह्मसमन्वय \* ( ३ ) ब्रह्मप्राजापत्यम् ( ४ ) ब्रह्मोपपत्ति  
( ५ ) ब्रह्मचतुष्पदी\*

## VII सायिन्सप्रदीपग्रन्थ—

- ( १ ) भौतिक सायिन्स प्रदीपिका, अग्नि विद्युत् इधर विज्ञान ( २ ) यौगिक सायिन्स  
प्रदीपिका, भौतिक पदार्थ विद्या ( ३ ) शारीरिक सायिन्स ( ४ ) दृग्विज्ञान प्रदीपिका  
( ५ ) वस्तु समीक्षा

[ २ ]

## यज्ञ विज्ञान

## I निविन्-वलाप—

- ( १ ) वैश्वरूप निविन् ( २ ) ऋषि निविन् ( ३ ) देवता निविन्\* ( ४ ) आम निविन्  
( ५ ) यज्ञ निविन्

\* Those marked with an asterisk have been published and may be obtained from Pt. Pradyumna Ojha, Vidyadhar kā rāstā, Jaipur.

II यज्ञमधुसूदन—

- (१) यज्ञविहाराध्याय (२) स्मार्तकुण्ड समीक्षाध्याय\* (३) यज्ञोपचरणाध्याय\* (४) मन्त्रप्रचरणाध्याय (५) आत्माध्याय (६) देवताध्याय (७) यज्ञविटपाध्याय\* (८) वर्मानुक्रमणिकाध्याय\*

III मन्त्रविनय-पद्धति—

- (१) यज्ञकौमुदी (१) चयनाध्याय

IV प्रयोग पारिजात—

- (१) आधान प्रक्रिया (२) प्राक् सौमिक प्रक्रिया (३) एकाह-प्रक्रिया (४) अहीन-प्रक्रिया (५) सन्नप्रक्रिया

[ ३ ]

पुराण समीक्षा

I विदवविवास ग्रन्थ—

- (१) मन्वन्तर-निर्धार (२) विदवसृष्टि सन्दर्भ (३) आर्य भुवनकोश (४) ज्योति-श्चक्रमस्थान (५) वैज्ञानिकोपाख्यान (६) वसामातृका

II देवयुगान्नास ग्रन्थ—

- (१) देवासुरव्याति (२) राघवव्याति (३) यादवव्याति (४) हैहयव्याति (५) पौरवव्याति (अत्रिव्याति)\* (६) अक्रमस्थानि

III प्रसंगचर्चित ग्रन्थ—

- (१) कथानकसमुच्चय (२) दैवतमीमांसा (३) वेद पुराणादि-शास्त्रावतार (४) कल्पशुद्धि प्रसंग (५) परीक्षा प्रसंग (६) पुराणपरिशिष्ट

[ ४ ]

वेदान्त समीक्षा

I वाक्यपदिका

- (१) वर्ण समीक्षा (२) छन्द समीक्षा (३) वैदिककोश\* (४) वैदिक शब्द तालिका (५) व्याकरण विनोद

II ज्योतिश्चक्रधर—

- (१) सारा विज्ञान (२) शोल विज्ञान (३) होरा विज्ञान (४) वादम्बिनी-सौदा-मिनी व्याख्या सहित\* (५) लक्षणविज्ञान

III आत्म सरकार कल्प

- (१) श्रुद्धिविज्ञान पञ्जिका (आर्योच पञ्जिका)\* (२) धर्मविज्ञान पञ्जिका (३) व्रत पञ्जिका (४) व्यवहार व्यवस्थापिका (५) धातु परिष्कार

IV परिशिष्टनुग्रह—

- (१) शास्त्र परिचय (२) वेदार्थभ्रम निवारण\* (३) वेदधर्म व्याख्यान पञ्जिका\* (४) प्रत्यक्ष प्रस्थान-मीमांसा\* (५) योत्रप्रवर-गताका (६) जातिपञ्जिका (७) सम्प्रदाय पञ्जिका (८) इन्द्र ध्वजोत्थापन-पद्धति (९) धर्मतत्त्व समीक्षा

## IV

This work Siddhānata vāda deals with Vedic cosmogony and aims at establishing that Brahma is the ultimate cause of creation. After the usual benedictory verses it states that the Vedic *mantras* have a fourfold character, in that they deal with the topics of *Yajña*, *Vijñāna*, *Itihāsa* and *Stotra*. Their main emphasis, however, is on *Vijñāna* which signifies an exposition of the creation of the cosmos. The source, the process and the end of creation constitute the main interest of what the Author has discussed under the term *Vaidika Vijñāna*. This was the ancient traditional understanding of this important term in the Brāhmanas and the Upanishads.

At present there is a belief in the Six systems of Philosophy, viz Sāṅkhya, Yoga, Nyāya, Vaiśeṣika, Mīmāṃsā and Vedānta. Of this list Shri Ojha eschews Nyāya, Yoga and Mīmāṃsā and in their place includes the Chārvāka, Bauddha and Jaina schools of philosophy. These three do not accept the authority of the Vedas and are nicknamed as the *Nāstika* Schools. The Vaiśeṣika, Sāṅkhya and Vedānta hold the Vedas as authoritative and are styled as the *Āstika* Schools. These six schools have their sub divisions and become twenty in all.

Similar to these six different schools of philosophy which came into existence at a subsequent period, there existed in the Vedic times ten different cosmogonic doctrines to which a reference is found in the Nāsadiya Sūkta of the Rīgveda. They form the subject matter of ten expositional works by Pandit Madhusūdan Ojha as follows.

1. Sadasadvāda—The Nāsadiya Sūkta gives this doctrine the first position. In the beginning existed the Asat and from it proceeded the Sat. This was the view of the Taittirīyas. In the Rīgveda itself both Asat and Sat are said to have existed in the Parama Vyoma i.e. the Empyrean or the highest heaven which was the abode of the Gods and from which both Aditi and Dakṣha were born—

अतश्च सच्च परमे ध्योमनू दक्षस्य जन्मप्रदिनेहपस्य ।

अग्निर्हि न प्रथमजा ऋतस्य पूषन्नायुनि वृषभदेव धेनु ॥

(Rig X 57)

We may also compare here the statement made in Rik X 72 2 3, ((दवानां पूर्वे युगम्भत सद्जायत) In the Satapatha Asat is explained as the Rishi creation or Prāna srishti (VI 1 1 1)\*. The terms Sat and Asat were differently understood in the various schools of philosophy Here the gross material creation is said to be Sat and the preceding stage of Energy is termed Asat Others said that Brahma is Sat or Pradhāna or Prakṛiti is Asat Subtle discussion over their relative priority as shown by Pandit Ojha in his *Dasavāda rahasya* resulted in the elaboration of seven diverse points of view which subsequently were expanded to twenty one

2 Rajovāda—Rajas is the primeval material cause of the cosmos (आरम्भण तत्त्वमिहोच्यते रज) It is said in the Rigveda that in the beginning there existed the One Unborn (एक अज) referring to the absolute Brahman and from him were produced the six Rājāṃsī which were all supported by that One (वि यस्तस्तम्भपडिमा रजास्यजस्य रूप किमपि स्विदेकम् I. 164 6)

These are also known as *Shadurvih*, the Six Expansive Ones' (पडूर्वीरिक्मिन्वृत्त X 14 16, also X 128 5) Others believe that Rajas is the same as Loka and there are seven Lokas, viz, भूमिद स्व मह जल तप सत्यम् These are also termed as the Earth, Water, Fire, Air, Space, Activity and Consciousness Others speak of Rajas as being twofold, viz, Śukla Rajas and Krishna Rajas which represent the basal dichotomy of the cosmos and revolve in a circle as the dynamic pulsating forces of creation—

अहद्व्य कृष्णमहरजुन च वि वर्तेते रजसी वेद्यानि ।

वैश्वानरी जायमानो न राजा ऽवानिरज्ज्वोतियानिस्तमासि ॥

(Rig VI 91)

\* असद्भाऽऽरम्भऽऽश्रीन् । तदाह कि तदसदाश्रीदित्युपयो वाव तेऽऽऽसदाश्रीस्तदाह के तच्छ्रय इति प्राणा वाऽच्छ्रयः ।

It is said elsewhere in the Rigveda that the black and the white represent the variant Pair of Twin Beauties. One of the two is dark, and bright shines the other. These two originate from a common parental source and are Sisters. Mighty is God supreme and sole power which is capable of such miraculous manifestation—

नाना चक्राते यस्या ३ वपूषि तयोरप्य रोचते कृष्णमन्यत ।

श्यावी च यदहया च स्वसारी महद् देवानाममुखत्वमेकम् ॥

(Rig III 55 11)

Rajas represents the principle of Motion (गति) as against the principle of Rest or Stasis (स्थिति). Whereas Aja is the same as the Avyaya Purusha, Rajas corresponds to the Akshara Purusha. The doctrine of Akshara was quite well known to the seers of the Rigveda where it is stated that the primeval ocean of infinite energy transforms itself into this material creation through the agency of Akshara—

तस्या समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्र ।

तत क्षरत्यक्षर तद् विश्वमुप जीवति ॥ (Rig I 164 42)

Cosmic pulsation is expressing itself in the universal rhythmic movement of expansion and contraction and the same is designated as Prāna in Vedic terminology, as stated in the Satapatha—

प्राणो वै समचनप्रसारणम् (Sat VIII 1 4 10)

Controlled rhythmic beat or throb is the nature of Prāna and the same is equivalent to the life principle manifest in different forms. Prāna is a dual principle like Rajas, expressing itself as the pair of Prāna and Apāna. As it is said, the supreme light of the universe manifests itself in an expiring and inspiring movement known as Prānana apānana—

अतश्चरति रोचना ऽस्य प्राणादपानती ।

ब्यह्य महिषो दिवम्

(Rig X 189 2)

When the two opposite poles of Energy or Rajas become established and an uninterrupted oscillating movement starts between the two then only light begins to shine in its sphere



and the principle of Darkness or riotous energy symbolized as *Mahisha* keeps out of that orbit. *Rajovāda* was an important metaphysical doctrine of the *Ṛigveda* which later became identified with and merged into the theory of *Kāla* or Time.

3. *Vyomavāda*—The ultimate changeless and eternal source of the cosmos is known as the *Parama-Vyoma*. That is immortal and beyond modification. It is also called *Indra* or *Nabhya-Prajāpati* that remains unborn (अन्तरजायमानः). Its opposite principle is *Apara Vyoma* representing the creational aspect of the cosmos. This is subject to change and all kinds of modification and therefore is regarded as mortal. *Ākāśa* (Space) is its first material manifestation and the five gross elements are gradually produced from it. The *Amṛita-vyoma* is the birthplace of the *Devas* and the *Martya-vyoma* that of the *Bhūtas*. The doctrine of *Vāk* is intimately connected with that of *Vyoma*. In the *Empyrean* (परमे व्योमन्) *Vāk* is said to be immortal (अमृता वाक्) and to be constituted of 'a thousand syllables' (सहस्राक्षरा परमे व्योमन्, *Ṛig. I. 164 41*). That which is *Sahasra* is infinite and universal, undifferentiated and unaffected by the conception of arithmetical numbers. That which is *Vyoma* is the same as *Ākāśa* and the attribute of *Ākāśa* is *Śabda* or *Speech* consisting of syllables.

4. *Apara-vāda*—*Para* and *Apara* are relative conceptions, the *Absolute* being conceived as *Para* and the *Imminent* as *Apara*. This *Pair of Higher and Lower* is also designated as *Urdhva* and *Adhaḥ*. The centre is the *Para* and the circumference the *Apara*. The *Cosmic Tree* is said to have its roots in the *Urdhva*, that is the *Higher Essence* and its branches ramify in all directions of the space called *Adhaḥ*. The relative conception of *Para* and *Apara* was of the widest application in the *Vedic metaphysical lucubration*. *Vyoma*, *Vāk*, *Prajāpati*, *Kāla*, all these were conceived of as belonging to a higher and lower order, the higher corresponding to the stage *ab intra* (अन्तरजायमान) and the lower to the stage of manifestation (बहूधा विजायते). The seed and the tree, the primeval germ and the manifest body are examples of *Para* and *Apara*.

5 *Āvarana vāda*—The line of Nāsadiya Sūkta referring to this doctrine reads—

किमारीव कुह कस्य समंन (Rig X 129 1)

Creation is governed by the principle of Finitisation. The Infinite is cast in a finite mould for the purpose of becoming manifest. That which is made concrete and material assumes a finite shape. This is the doctrine of *Āvarana*. A significant term for it is *Māyā*. The power that measures out all created things is *Māyā*. Indra as the presiding deity of *Paramavyoma* assumes diverse forms through his *Māyā*.

रूप रूप प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूप प्रतिबक्षणाय ।

इन्द्रो मायानि पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरय शता दश ॥

(Rig VI 47 18)

All creation is the measuring out which is usually expressed by one or the other derivatives of the root *मा*, to measure and generally expressed as *Vimāna*. This measuring out takes place through the agency of *Rajas* or motion and is threefold or operative at three different levels of reference ( *त्रिरातु* Rig III, 26 7), i.e. Mind, Life and Matter.

The principle of Envelopment is important for creativity. It determines the depth and dimensions of the projected creation. Each created object comprises a *Dyāvā Prithivī*, i.e. the parental pair of Heaven and Earth. The *Dyāvā Prithivī* conception is the most vital and basic to the whole idea of Vedic cosmogony in which the Earth symbolizes the material basis and Heaven is the symbol of all that is its unmanifest immortal source. Many a beautiful hymn of the *Rigveda* is devoted to the glorification of this Parental Pair. Anything to become manifest must descend to the level of Matter, spoken of as Earth or Mother. The word *Mātā* literally signifies that which measures. The womb of the Mother determines all the possibilities of existence inherent in each created object. The Father coincides with the infinite immortal source, but the Mother represents its mortal and finite counterpart. The Mother is truly the container of what she creates. That is her

true nature, viz serving as a mould or Āvarana The Nāsadiya Sūkta gives a synonym to this as Śarma, viz, Shelter Dach covering is virtually a protection That which envelopes serves as a shelter to the object enveloped From this point of view we may understand why in the Brāhmanas Śarma is equated with Charma or the Cutaneous principle which appears as the covering of each living object It is said that the skin of the black antelope is called Charma in ordinary human speech but is virtually a Śarma so far as it represents the divine principle of protection, for the black antelope is the symbol of Yajna and the latter enshrines Agni or the overall principle of Life (सम चम वा एतदङ्गणस्य (मृगस्य) तन्मातृष समं देवना Śat, III 2 1 8) Śarma=Charma=Āvarana represents the truly cryptic esoteric style of the Brāhmanas In the Puranic terminology it is the same as the Gaja charma or Gaja kriti worn by Siva at the beginning of his Tandava Dance, where the elephant is the symbol of Abhaukara or individual manifestation

6 *Ambhovada*—The Ambhovāda was an important Vedic doctrine in which the Waters were conceived as the primeval source of all creation Ambhas, Āpah Salilam, Samudrāh, Ritam all these were regarded more or less as synonymous concepts and described with great elaboration in the Mantras of the Rigveda All creation proceeds from the infinite ocean of Varuna who is the presiding deity of waters The region of Varuṇa is that of darkness, i e of the absence of manifestation It is also spoken of as the dark descent (ङ्गण नियान Rig I 161 47) The Waters represent the principle of Rest in which Matter existed in a state of equilibrium and as an amorphous mass Out of that unmanifest state of darkness and static inertia proceeds the principle of Motion and Light which is symbolized as Agni This doctrine is repeated many times in the Rigveda that the Waters as the primeval Mother gave birth to Agni The Rigvedic seer formulates this significant enquiry —

परो दिवा पर एवा पृथिव्या परो दवेभिरसुरदेवन्ति ।  
क त्विदगर्भं प्रथम दद्य आपो यत्र देवा समपश्यन्त विद्वे ।

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्न आपो यत्र देवा समगच्छन्त विश्वे ।

अजस्य नाभावध्येकमपित यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्यु ।

(Rig X 82. 5 6)

Agni was the first child of the Waters as the Mother The Waters were the same as Ritam or Parameshthi, the universal principle and source of Creation Agni is spoken of as Apāmgarbhah (Rig, III 5 3) According to the Rigveda VII, 49, 4 Vaiśvānara Agni had its abode in the Waters (वैश्वनरो यास्वग्नि प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु) Agni as the enkindling principle in the cosmos is spoken of as the Primeval Heat (अग्रज तपस बृहद्वता, II 53) The Āranyaka-parva refers to it as the temperature (ऊष्मा) and the Maitrāyaṇi Upanishad referring to the doctrine of the Divine Heat (देवीष्य) mentions that this heat is generated by the clashing forces of expansion and contraction known as उपाशु and अन्तर्वास and that the Purusha is the same as Agni (यदोष्य स पुरुषः । अथ य पुरुष सोग्निर्वैश्वानर, मैत्रायणी उपनिषद् II 6) It is stated that the Gods discovered beautiful Agni hidden in the Waters—

अविन्दन् दशतमस्वन्तर्देवास्तो अग्निमपसि स्वसृणाम् (Rig III 1. 3)

In the Rigveda Agni is explicitly stated to be the first-born of Rita which signifies the cosmic order as expressed in the form of the channels through which Water or Energy is flowing (अग्निहि न प्रथमजा ऋतस्य, Rig X 5 7)

It may be stated that the sub stratum of Rita or Āpah or Ambhah represents the principle of Soma and Agni is its opposite principle All creation is spoken of as the manifestation of the interaction between Agni and Soma (अग्नीषोमात्कृ जगत्) Animal life with blood, vitality and spirit is produced and sustained by the interaction of Agni and Soma (अग्नीषोमीय पशु) which is tied to each sacrificial stake The sub stratum of Waters is conceived of as a lake (सरस) from which Sarasvatī or Vāk symbolizing the principle of Matter flows forth in a thousand forms

Agni, the enkindled divinity, is the same as Indra, which the Satapatha Brāhmana derives esoterically from the root

'indh', 'to burn', that which is 'Indha' becomes 'Indra in the cryptic speech (स योज्यं मध्ये प्राणः एष एवेन्द्रस्तानेष प्राणान्मध्यत इन्द्रिवेगन्द यदेन्द्र हस्मादिन्ध इन्धी ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षम्, VI. 1. 1. 2). In Vedic terminology the following bunch of coincident meanings should be borne in mind :

अग्नि—इन्द्र—सूर्य—मनु—अह—यज्ञ—अमृत—देव—अक्षर—काल—हिरण्यगर्भ—  
प्रजापति—सत्य—प्राण—ज्योति—द्यौ—पिता—अह—सवत्सर.

They point to the same phenomenon, viz. the principle of Agni born from the pre-existent and infinite ocean of Waters. The principle of Soma has also its coincident series, viz. ऋत—आप—अन्न—सलिल—समुद्र—वहण—असुर—अहि—बृव—मृत्यु—अपान—पृथिवी—माता—रात्रि—तम, etc. A correct appreciation of their symbolism throws light on many stanzas of the R̥gveda.

7. *Amṛta-Mṛityu-Vāda*—Amrita and Mṛityu are inherent in the creative process of the cosmos. Immortality is the principle of rest or stasis, and mortality is motion or change :

अमृत मृत्युरिति द्वयमेतद्विश्वस्य मूलमिति विद्यात् ।

अविनाशी स्थितिलक्षणममृत गतिमान् दिनश्चरो मृत्यु ॥

(दशवादर्हस्य, p. 15.)

The Devas represent Amrita and the Bhūtas Mṛityu and Agni is connected with both as the देवाग्नि and भूताग्नि, the former in the sun and the latter in the earth (भूतानि मृत्योरमृतान्च देवास्तेषुभवेदग्निरप निविष्ट, ibid. p. 16). In other words अमृत is called रस and मृत्यु is called बल—

रसो बल चेत्यमृत च मृत्यु रस प्रधानान्यमृतानि सृष्ट्याम् ।

बल प्रधानास्त्विह मृत्यवे स्युर्न मृत्युश्च सत्यमृतातिरेकाद् ॥

अन्तर मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहितम् ।

मृत्युविवस्वगत वस्ते मृत्योरत्मा ।ववस्यति ॥ (Śata)

Birth is immortality and death is Mṛityu. Both of these are found in the Sun as Mārtānda, whom Aditi, mother of the Gods, brought forth 'to spring to life and die again' :

प्रजायै मृत्यवे स्वप्नुमर्माताण्डमाभरत् ।

(R̥g. X. 72 9).

प्रजा (=जन्म), मृत्यु (=मरण) are the component halves of the same circle, they constitute the cyclic wheel of time.

8 *Ahorātra Vada*—This was the same doctrine as the Kāla vāda to which reference is found in the Svetāśvatara Up (I 2, काल स्वभावो नियतिवदृच्छा etc) The Gitā mentions it explicitly

युगसाहस्रपर्यन्तमहर्षदब्रह्मणो विदुः ।

रात्रि युग सहस्रान्ता तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ (Gitā 8 17)

A thousand yugas constitute a day of Brahmā and a similar duration his night Day means creation and night stands for dissolution Ahorātra is the unit of Time and pregnant with all its power It is Samvatsara itself pushing with dynamic force the earth to revolve round the Sun on a fixed orbit The Sun in the centre is Prajāpati, he is the Horse that imparts movement to everything Ahorātra is very often spoken of as the Ahah or Day of which the black and the white are two halves अहश्च कृष्णमहरर्जुन च (Rig VI 9 1) The one presses the other to move on and on and revolve in a cycle As a result of this equal distribution of light and darkness the Vaiśvānar Agni as the life in the Purusha and the Sun in the solar system are sustained and kindled for ever Light and darkness, black and white Agni and Soma, creation and dissolution, existence and non existence, birth and death, heaven and earth—these are the varied manifestations of Ahorātra The tremendous force behind creation is Kāla, and this doctrine is found in its fully elaborated metaphysical form in the Atharvaveda (Kānda XIX, Sūktas 53 54)

इमं च लोकं परमं च लोकं पुण्याश्च लोकान् विष्णुर्दत्तं पुण्याः ।

सर्वाल्लोवानभिजित्य ब्रह्मणा पाठं स ईयते परमो नु देवः ॥

(Atharva XIX, 54 5)

As Pt Ojha has explained रात्रि is the substratum and real substance (प्रकृति) and अह is its modification

रात्रिं पुरस्तात् तदहस्तु परचाह परस्तात् स्वयमेव रात्रिः ।

विचारतोह प्रकृतिस्तु रात्रि सैषा गति मा प्रभव प्रतिष्ठा ॥

रात्रि symbolises the principle of Rest and अह that of Motion, रात्रि is sleep (निद्रा) and अह is the awakening of the world force (जागरण) which is styled as शोच in the Purāṇas Vishṇu, the deity of the co-mos sleeps or rests on the sub

stratum of the infinite force called Ananta or Sesha, the Remainder.

Vishnu represents the finite universe and the cosmic-serpent is the symbol of Infinity. In the terminology of the Pañcharātra Bhāgavatas, Mārkaṇḍeya represents the principle of Time. He is coeval in time with creation, and the latter is a sacrificial session of a thousand years and so is Rishi Mārkaṇḍeya destined to live for a thousand years (सहस्रायुः). When Vishnu or the Divine Creator awakes from his abode in the Infinite Ocean (एकान्तव), it is the sage Mārkaṇḍeya, who first comes out of the restful body of Nārāyaṇa, and creation starts. What is intended to be said is that the dynamic element of Time is the root cause of cosmic pulsation. Nārāyaṇa is identical with Sūrya or Savitā, and the comprehensive coincidence of its connotation is explained in the Mātrāyaṇī Upanishad (VI 8) as आत्मा ईशान शम्भु भव इन्द्र प्रजापति, विश्वसृष्ट, हिरण्यगर्भ, सत्य, प्राण, हृत्, वासा, विष्णु, नारायण, अर्क, सविता, सघ्राट, इन्द्र, इन्दु ।

All these enter the orbit of meanings associated with अह as a metaphysical doctrine of the Rigveda.

9 *Daiva vada*—The doctrine of the Devas as cosmic creators is fundamental to Rigvedic thought. The emergence of the Gods is the point where Yajña starts. The cosmos is one continuous sacrifice in which Agni is always present. He is invoked as दत्तस्य दत्त (Rig I 1 1) and is the symbolic embodiment of all the Gods (अग्निं सर्वा देवता एतरेय २।३, तैत्तिरीयI 4 4 10, सर्वदेवव्योमिनि, उदत्तय VI 1 2 28). Where Agni is, all other Gods must be present there (स देवा एह वसति Rig I 1 2). In the Dākshīyaṇī Sūkta of the Rigveda (X 72) we find a profound disquisition regarding the birth of Gods and their relation to Aditi or Infinite Nature. The latter is the mother of eight sons (अष्टौ पुत्रस्तौ अदिते) and they include the Seven Ādityas and the eighth Martānda or the yonder Sun born of the Golden Egg whom Aditi nursed to undergo the cyclic process of life and death (प्रजायै मृत्यवे त्वत् पुत्रमतिगण्डमाभस्तु). For maternal creation Mṛtyu is an essential factor, for without it there would be no rhythm and no further movement.

As to the number and nature of Gods, there was a point of view that Agni and Soma are the two essential divinities ; Agni creates the Devas (Energy) and Soma creates the Bhūtas (Material Elements) Agni is one but assumes a triple form, and is therefore variously spoken of as त्र्यम्बक (son of three mothers), or त्रिमाता (Rig III 56 5) and त्रिमूर्धा (Three-headed) There are three high stations of Agni's birth all rooted in सत्य or the firm nucleus of Yajña

त्रिरस्य ता परमा सन्ति सत्या स्पर्धा देवस्य जनिमान्यग्ने

(Rig IV. 1. 7)

The first truth of Agni's birth is Mind, the second Life and the third Matter They are respectively known as ब्रह्मग्नि (=स्वप्न), देवाग्नि (=सूर्य) and भूताग्नि (=पृथिवी) in between these three levels, are the twin principles of Soma which keep the Fires burning Agni and Deva are identical principles, viz energy in its active manifest form Where there is Deva, there is light, immortality, order and truth The opposite of Deva is Asura, the symbol of darkness, death, disorder and devilry The Asura as darkness precedes the Deva and was therefore sometimes called पूर्वदेव From one mighty Asura's dominion were produced the Devas of definite names and forms

महद् देवानामसुरत्वमेवम् ।

In each यज्ञ-भङ्ग, the Single Deva (एको देव) occupies the center, the Thirty-three Devas lend their functioning power to the diameter, and the Ninety nine Asuras cluster all round the circumference The विष्कम्भ बल is देव and the परिवि बल is असुर and that is why the latter are thrice as numerous as the former The Asuras are not permitted to enter into the holy Yajña mandala protected by the *mantra* power Thus the देववाद school was of far reaching connotation and importance in the Vedic times

10 *Saṃśaya-Vāda*—This was the School of sceptics who asked about the universe questions as Whence? When? Where? How? What size? What form? Diverse were



the answers formulated, but doubt found expression in such utterances

न च विदाथ य इमा जजानाथदृष्यामन्तर वसूष ।

नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतुष उववशासश्चरन्ति ॥ (Rig X 82 7)

'You will not find him who produced these creatures something different has entered your hearts'

'People now have beclouded minds and stammering lips, and given to wordly enjoyments they merely have become chanters of hymns'

In the Nāsadiya Sūkta itself we find sceptic utterance in its boldest form

'Who verily knows and who can here declare it, whence it was born and whence comes this creation? The Gods are later than this world's production Who knows then whence it first came into being?' It is finally stated that even the Creator who presides over this universe in the highest heaven knows its origin or does not know it—cannot be affirmed positively Such is the great mystery Everything here is a big sign of interrogation—a Great Question (सश्न) the answer to which no one knows

Besides these ten points of view there were other cosmogonic doctrines also and they were being put forward not in the spirit of contradiction but as probable explanations of the universe Sometimes even single words were followed to their logical conclusion, for example the symbology of the Cow, or the Horse or the One Footed Goat (अत्र एकपाद), or the Dragon of the Deep (अहिर्बुध्न्य) or the Dawn, or of the two Aśvins, or of the great Mother (महीमता) by whom was always intended Aditi, the Mother of the Gods Such symbols are too numerous to mention but they are regarded as offering some cogent explanation of the cosmic process Indeed the comprehension of Rigvedic mythology depends on a correct appreciation of the meaning of the symbols which the Vedic seers employed as the vehicle of their thought and which language by common consent became the norm for the formulation

of the mantras One who understands the significance of the symbols employed in the R̥gveda can do justice to the thought embodied in it There is a complete and consistent metaphysical system in the utterances of the R̥shis and that key holds the secret of Vedic exegesis

The diverse philosophical approaches and tenets are further examined and their synthesis is sought in the metaphysical conception of Brahma which is the subject of the treatise known as the Siddhānta vāda Both the transcendent and the immanent realities are the two aspects of Brahman In his absolute and transcendent form Brahman is beyond all predication, neither existent nor non-existent, beyond Name and Form and therefore called Nirviśeṣha and Nirdharmaka It is his inherent power that becomes the effective and material cause of creation Pt Ojha has preferred the term Rasa for Brahman and Bala for his functioning power He has further dealt with the three aspects of this power which he designates as Bala (Force), Śakti (Power) and Kriyā (Action) At rest it is Bala, tending to become manifest it is Śakti and in actual working condition it is Kriyā

The etymology of the word Brahman is treated at some length Brahman is Reality or Essence who without undergoing any modification becomes the substratum and the effective cause of creation He is One and at the same time Many The main root is Brih, to expand or to become many As in the spring season the trees and the creepers are loaded with fresh leaves and flowers which spring from their inherent sap or essence, so also the cosmos is born out of the essence of Brahman Like the waves of tidal flood on the surface of the ocean creation is due to the quality of manifestation inherent in Brahman

All the created objects show a twofold attribute, viz they are subject to constant change and secondly they retain their identity The first thing was the principle of Motion and the second that of permanency and Rest The first is Bala and the second is Rasa If the created objects reveal this twofold character their ultimate cause, i e, Brahman as surely

In dealing with the three Gunas a detailed description of the Sāṅkhya theory of Creation is enunciated. Thus the Siddhānta-vāda deals with some abstruse topics of Vedic philosophy and is couched in a terminology which belongs partly to the Vedic age and partly to the constructive period of Indian Philosophy, viz., the age of the Brahmanas and the early Upanishads.

## V

The Nasadiya Sukta does not content itself by merely recounting the various points of view, it makes a solid contribution by offering its own solution to the cosmogonic problem agitating the thinkers of that age. It makes the following statements —

1 The ultimate cause of the world is तत्, styled as एवम the One and the only One without a second. The epithet तत् is in contradistinction to एतत् or इदं सवम for the world.

2 That एवम was transcendent and above all viz परात्पर which is the essential meaning of तस्माद्वाप्यन परं किञ्चनात् (none other was nor aught there beyond). This परात्पर was the same as called निर्विणय and निधमव.

3 That Transcendent Brahman for the sake of creation breathed (आनीत्) i.e. it was distinguished by its inherent power which is 'Breath' (प्राणन). It is the same which later references speak of as निश्चमित्त and which is equivalent to the principle called त्रयीविद्या or वेद or ऋषि or in the words of the Satapatha the असन प्राण.

4 This प्राणन depended not on any external factor like air (अवात) but was entirely due to the intrinsic power (स्वया) of Brahman. This स्वया is a mystery, its obscure nature is beyond explanation or utterance and it exists in Him by its own right. As expressed further in the hymn the principle of स्वया is of a lower order (अवस्ताह) being the cause of material creation and associated with the Pitris.

5 In that *ab intra* state (अप) Dark Inert (तमस) was hid by Dark Inert (तमस). The two entities referred

to as तमस् are Svayambhū (the self-existent Father-principle) and Parameshthī (his emanation, the Mother-principle). In the Gītā the स्वयम्भू is called वीजप्रद पिता and the परमेष्ठी the महद् ब्रह्म or योनि. Both represent the parental pair prior to the creation of चावा पृथिवी, which is the parental pair on the plane of manifestation.

6. The cosmos was hid in the depth of सलिलम्. This is a term which as explained above was synonymous with अम्भस्, आप, समुद्र, महोत्तमः or the एकार्णव of the Purāṇas. इद सर्वं refers to the created world (cf. ईशावास्यमिद सर्वम्), which did exist in its subtle state as hidden under the depth of the sea. The principle of आप denotes diffused matter existing in a state of equilibrium and rest. The cosmos (इद सर्वं) existed then as an inscrutable watery mass, still unformed into any real shape (अप्रकेत).

7. तुच्छघेनाभ्वपिहित यदासीत्—Both तुच्छघ and आभू are technical terms. तुच्छघ is void or spatial cavity i.e. the cosmos; आभू is that which pervades on all sides ( आ समन्ताद् भवतीति ) and denotes Brahman itself. There can be no creation unless आभू is in some part affected by the principle of तुच्छघ, or limitation, which implies the creation of a मडल, that is a shell or coating creating a void within it. The तुच्छघ, is the same as अम्ब (भूत्वा न भवतीति), i.e. a यक्ष, phantom or ghost, which is merely an appearance and nothing in reality. So is the world, and the three worlds are but manifestations of Name and Form, which are called अम्ब and यक्ष—

ब्रह्म वाऽइदमग्रऽआसीत् । .....अथ ब्रह्मैव परार्थमगच्छत् । तत्परार्थं गत्वैशत कथं  
निर्माल्लोकात् प्रत्यवेयामिति । तद् द्वाभ्यामेव प्रत्यवद् रूपेण चैव नाम्ना च । ते ह्येते  
ब्रह्मणो महती अभ्वे । स यो ह्येते ब्रह्मणो महतीऽअभ्वे वेद महद्वाम्ब भवति । ते ह्येते  
ब्रह्मणो महती यक्षे । (घत० ११।२।३।१-५)

The cosmos or the नाम-रूप as तुच्छघ—अम्ब—यक्ष represents the महिमा of पुरय, but पुरय is mightier than all this seeming greatness—  
एतावानस्य महिमाऽनो ज्यायादच पुरय. (ऋ० १०।९०।३)

8. तपसस्तन्महिनाजायतेऽबम्—एबम् here refers to the principle of individuation, i.e. the individual centres which come into

existence as so many universes Each universe is a यज्ञ, and the aggregate of all the universes is also a यज्ञ The यज्ञ is spoken of as the नाभि or centre of organised activity—

पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः । ऋ० १।१६४।३४  
अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः । ऋ० १।१६४।३५

“Where is the centre of the world, I ask thee”.

‘Thus यज्ञ is the world’s centre’

नाभि, हृदय, उदर, ऊर्ध्वं क, गर्भं, मध्य—all these point to the centre of the universe or the created organism This is एकम्, the one which becomes many in the extension of its diameter and the *mandala* of its circumference This एकम् is that यज्ञ which is born of heat or तपस्—

महद् यज्ञं भुवनस्य मध्ये तपसि त्रात सलिलस्य पृष्ठे ।

On the surface of सलिल i.e. आप, diffused primordial matter, the यज्ञ i.e. नाम रूप (Name Form relata) makes its appearance by the power of तपस i.e. अग्नि or heat or temperature gives rise to movement, activity or pulsation

The particular portion of आप् that was shadowed by बुद्धय, generates within itself the temperature or heat which brings into being the individual centres manifesting as the Sun in the midst of each system सूक्ष्म is the manifest form of intense तपस्, the enkindled power called इक्षु i.e. esoterically इन्द्र The mutual relationship of यज्ञ and तपस् is noteworthy In contrast to the vast mightiness of Brahman, the created world is but a very minute portion (cf. एकाग्रतः स्थितो जगत्) of Him

9 मनस—That one Individuating Phenomenon is known as the Mind (मनस्), the same as अहंकार, the Consciousness or Ego It is variously known as सत्ता चित्ति सविन् स्मृति etc In the यज्ञ terminology मनस्तत्त्व is called यज्ञमान or ईशित or ब्राह्मण, or होत्री or मनु i.e. the presiding spirit of each सत्तहोतृ यज्ञ—

यभ्यो होता प्रथमामायज्ञं मनु समिद्धान्निमनसा सप्त होतृभिः ।

(Rig X 63 7)

मनु is मनस् also called अग्नि or इन्द्र or प्राण, or प्रजापति or मातृवर्त ऋद्ध, because of its समिधन् or बृहण

10 काम—The enkindling of अग्नि or इन्द्र or the consciousness of mind is the same as काम, the principle of desire. It is the primeval seed of life and creation appearing in each individual centre or यज्ञ, or सूर्य. It is the same as विज्ञान, or सज्ञा, the wife of the Sun god and daughter of त्वष्टा.

11 When we speak of मनस, we should always remember its source in the हृदय. As already pointed out, हृदय, नाभि, गर्भ, उवय, मध्य all signify the centre which is unmanifest ( अव्यक्त ) and मनस is its manifest power. मनस is एजद and हृदय is ध्रुव (I 164 30), मनस is मर्त्यं and हृदय its अमृत source. मनस or consciousness is the norm of life, of which हृदय is that hidden mysterious source.

कवीयमान क इह प्रवोचत्

देव मन कुतो अधि प्रजातम् । (I 164 1 8)

Who the poet here could tell of the source of the god like Mind? Mind is no ordinary thing, it is God Himself. In the शिवसकल सूक्त of the यजुर्वेद, मनस् is called हृत्प्रतिष्ठ 10 the mind is established in the हृदय and the same is implied here in the words हृदि प्रतीप्या कवयो मनीषा.

12 What did the poets discover by the power of their thought was the kinship of the material creation (सतो वचुम) in the असन or प्राण सृष्टि of the preceding order. These particular meanings of सत and असन have been explained above under सदमद्वाद and in the शतपथ VI 1 1 1 ( ऋषयो वाव ते अग्र अमत् के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषय ) The kinship of Matter with Energy is the basic knowledge and top secret of the cosmogonic science. It may seem contradictory but it is there—the Bhūtas have emanated from the Devas.

13 Next comes a strange cogitation of the Seer. With an introvert mind he thinks loudly—

अथ स्थितासीदुपरि स्थितासीन् ।

The source of the Sat seems at times rooted below, at times emanating from above. Here अथ is the material world, and उपरि is ऊर्ध्वं or Brahman. The principle of Life, Mind and

Matter, i.e. of the created universe with its triadic coherence, is attributed by some to the manifest process and by others to a mystery. The truth lies somewhere between the two as the ray of light that constitutes this creative process is neither from above nor from below, but an oblique manifestation (तिरस्चीनो विततो रश्मिरेण). Its source and end are both unknown and unknowable. It is analogous to the birth of Indra from the oblique side of his mother—

तिरस्चता पात्रर्कानिर्गमाणि, Rig. IV 18. 2).

In the Matsya it is stated :

वाम विदार्य निष्क्रान्त सुतो देव्या पुन सिन् । (159.1)

The same is said of विष्णु in the देवीभागवत that विष्णु was born from the oblique side of शुद्र विराट् (बभूव पाता विष्णुश्च शुद्रस्य वामपाश्र्वता, Devi Bh. IX. 8. 59). Similar was the birth of the Buddha from the oblique side of his mother.

The meaning of these is that the source of Life is not contiguous either in the manifest or the unmanifest. If it were so it could be traced. It is like the diving of a sky-soaring eagle, an intrusion from an oblique direction and hence nobody knows whence it comes or where it goes.

14 The two principles essential for birth are the parental pair comprising Father and Mother. The Father is the रेतोधा and the Mother is the महिमान. The रेतोधा is the same as बीजप्रद पिता (Gitā, 14, 4) and महिमान is the same as महद् ब्रह्म or योनि (मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्, Gitā 14, 3). On the plane of the unmanifested creation (मातृकी सृष्टि) they are styled as स्वप्नम् and परमेष्ठी, and on the plane of manifest creation, चावा पृथिवी. A two-fold parental pair is essential for the creation of Agni who is therefore called 'twice-born' (द्विजन्मा, I. 149. 4). The two births are on the plane of energy and matter, the first one is called higher (परस्तात्) and the second one lower (अवस्तात्).

15. प्रयति—The highest entity is called प्रयति (प्रयति परस्तन्), which is elsewhere also styled as the सप्तमी लोक or the region of सप्त and सत्य i.e. the मनस्तत्त्व of स्वयम्भू or the Father.

16 स्वधा—It is comparatively of lower potentiality, belonging to the वाक् or material plane of परमेष्ठी the Mother Principle स्वधा is associated with the Pitris, and identical with विराज conceived of as the female potentiality of परमेष्ठी and identical with महत् and योनि According to Manu, the first born are the Rishis and they in turn give birth to the Pitris

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवमानवाः ।

देवेभ्यस्तु जगत् सर्वं चर स्वाण्वन्तु पूर्वतः ॥ (Manu, 3, 201)

ऋषि corresponds to स्वयम्भू पितर to परमेष्ठी, देव to सूय and मानव to पृथिवी The Rishi creation is असत् and of देव is सत् With the Rishis are dove tailed the Pitris representing the principle of स्वधा or the crystallisation of material particles, which further on in the देव सृष्टि become organised into a यत्न or ordered system

17 When thinking of the two relative factors of प्रकृति and स्वधा viz the higher controlling energy and the lower material order subject to it, the Rishi thinks of the several aspects of differentiated energy called the Gods Thus was the doctrine of देववाक् and considered insufficient in itself as the ultimate cause of creation अर्वाणि देवा अस्य विसृजनन i.e. when स्वयम्भू and परमेष्ठी viz the अव्यक्त पुरुष and महान as its opposite counterpart have already appeared as the first parents of creation, then appear the देवा as the presiding spirit of यत्न which commences in the region of सूय सूय is यत्नारायण, there is no regular यत्न prior to the creation of सूय In fact the मन्त होत् यत्न comprised of 'Seven Threads' (मन्त तन्तुः) begins in सूय the मन्त तन्तुः being Mind, Life and the Five Elements of Matter called मन प्राण and पञ्चभूतः (or वाक्) respectively In सूय we witness the spectacle of the clash between the Angels and Titans (इन्द्रासुरम्), the former led by इन्द्र and the latter by वृत्र who is keen to enter the orb of the Sun god (सूय महत्) and overpower its presiding deity Indra

18 Finally in enunciating the First Principle, the Seer mentions the ब्रह्मन् of this creation as its source, and this is no other than Brahman—



इयं विसृष्टिर्यत् आवभूव यदि वा दधे यदि वा न ।  
यो अस्याध्यस्त परमे ध्योमन् सो अग वेद यदि वा न वेद ॥

(Rig X 129 7)

In uttermost Emphyrean (परमेव्योमन्) is the निर्गुण ब्रह्मन् beyond all categories of Time and Space, and He the unconscious Godhead has created All this ( इदं सर्वं ) by His intrinsic power

Brahma-vāda was thus the metaphysical doctrine of the Rigveda

विश्विद् वन क उ स वृक्ष आस यतो आवापृथिवी निष्टतम् ।  
मनीषिणो मनसा पृच्छन्ते तद् यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन् ॥

(Rig X 81 4)

The 'Forest' is the परात्पर ब्रह्मन् ( cf तस्मादन्वय पर किचनास ), infinite and beyond all creation The 'Tree' in it is the अव्यय from which are fashioned the many universes Each universe again is like a branch (वृक्षा) of that Avyaya Aśvattha The Forest, the Tree and the Branch all are of one and the same Essence, viz , Brahman

ब्रह्म तद्वन ब्रह्म स उ वृक्ष आस यतो आवापृथिवी निष्टतम् ।  
मनीषिणो मनसा विन्नवीमि वो ब्रह्माध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन् ॥

(तैत्तिरीय ब्राह्मण २।८।९)

The Nāsadiya Sūkta thus presents a profound statement of the ancient cosmological formulation Its esoteric meaning and consistency are patent in the few mantras that make up the hymn

V S AGRAWALA

Banaras Hindu University

31 5 1961

कोई सन्तति नहीं थी। अतः चरितनायक को दत्तक रूप से इनने अपना पुत्र बनाया और यज्ञोपवीत सस्कार के अनन्तर इन्हें अपने साथ जयपुर ले आये। वहाँ उच्च वंश के विद्वानों के पास आप का अध्ययन आरम्भ हुआ। ५० राजीवलोचन जी आप को समय समय पर अपने साथ महाराज के पास भी ले जाते थे और यदा कदा महाराज प्रेम से इन से कुछ प्रश्न करते, तो आरम्भ से ही कुशाग्रबुद्धि पंडित जी बड़ा मधुर बुद्धिमत्तापूर्ण उत्तर दिया करते थे। अतः स्वयं नरेश को आरम्भ से ही इन पर वात्सल्य होने लगा और महाराज ने शब्दतः यह कहा भी कि 'बालक बहुत होनहार प्रतीत होता है'।

अभी पाच छ वर्ष ही बीते थे और पण्डित जी सिद्धान्तकीमुदी अध्ययन कर रहे थे कि दैव ने बाधा उपस्थित की, और आप के पालक पिता ५० राजीवलोचन जी ओझा का स्वर्गवास हो गया। इसके एक या डेढ़ वर्ष बाद ही महाराज रामसिंह जी का भी स्वर्गारोहण हो गया। चरितनायक की अवस्था अभी परिपक्व भी न हो पाई थी कि आश्रय ही टूट गया, किन्तु विद्या का व्यसन लग चुका था। अध्ययन के अतिरिक्त और कुछ अच्छा ही न लगता था। इधर राजीवलोचन जी के न रहने से विद्वानों का वंसा सीक्यं भी नहीं प्राप्त हो रहा था, अतः विद्याप्राप्ति का सुयोग न देखकर इन्हें अपनी पितृभ्यः पत्नी के साथ स० १९३९ में अपनी जन्मभूमि बिहार को प्रस्थान करना पड़ा, किन्तु वहाँ भी अपनी रुचि के अनुकूल विद्यालयाभ इन्हें नहीं हुआ। तब आपने प्रेम से अपने कुटुम्बियों को समझाया और अध्ययनार्थ काशी चले आये। काशी में दरभंगा पाठशाला में जगत्प्रसिद्ध स्वनामधेय स्वर्गीय म० म० श्री सिक्कुमार शास्त्री जी के समीप आप विद्याध्ययन करने लगे, और लगातार आठ नौ वर्ष तक वहाँ ही पढ़ते रहे। अपनी प्रखर प्रतिभा और कठोर परिश्रम के सहारे व्याकरण, न्याय, साहित्य, भीमासा, वेदान्त आदि के ग्रन्थों का आपने गुरुमुख से न केवल अध्ययन ही कर लिया, प्रत्युत उन पर पूर्ण अधिकार भी प्राप्त कर लिया।

साथ साथ श्री भगवान् कामेश्वर शंकर की लक्ष्म्यतापूर्ण उपासना भी आप की चल रही थी, जो कि विद्यालयाभ में पूर्ण सहायक सिद्ध हुई।

आपका विवाह अलवर के राजगुह ५० श्री चंचल जी ओझा मन्त्रशास्त्री की कन्या से १७ वर्ष की अवस्था में वि० स० १९४० में हुआ।

काशी में अध्ययनकाल संपूर्ण कर चरितनायक बूढ़ी, कोटा, शालरायपट्टन, रतलाम आदि के नरेशों से मिले और पूर्ण समानित हुए। अनन्तर तत्कालीन जयपुरनरेश श्री माधवसिंह महाराज के विशेष अनुरोध पर आप जयपुर चले आये। जयपुर में आरम्भ में आप महाराज का कालेज में सस्कृत प्रोफेसर के पद पर काम करते रहे, किन्तु आप की अद्भुत प्रतिभा से आकृष्ट होकर महाराज ने आपको आरिभिक परिजनों में स्थान दिया और वि० स० १९५१ में अपने निजी पुस्तकालय का प्रबन्ध आप के हाथ में दे दिया एवं धर्मसभा जो कि जयपुर में मौज्जिमन्दिर नाम से ख्यात है उसका आपको सभापति बनाया। स्वयं महाराज प्रायः नित्य आपके साथ कुछ समय शास्त्रीय आलाप किया करते थे, जिसके कारण आपकी प्रतिभा का प्रभाव उत्तरोत्तर उनपर बढ़ता चला गया। पंडित जी शास्त्रनिष्णात होने के साथ साथ शासननीति में भी पूर्ण प्रवीण थे और समय समय पर नैतिक विषयों पर भी गभीर आलोचन राजा के साथ किया करते थे। थोड़े शब्दों में यही कहा जा सकता है

कि वे महाराज के अत्यन्त कृपापात्रों में थे और सामन्तों के समान आदर पाते हुए आप महाराज के नवरत्नों में एक गिने जाते थे। पूर्ण प्रतिष्ठापूर्वक आपका जीवन व्यतीत हुआ।

सन् १९०२ में सम्राट् सज्जम एडवर्ड के राज्याभिषेक के अवसर पर जयपुर नरेश श्री माधवसिंह जी की ऐतिहासिक विलायत यात्रा में पंडित जी भी साथ गए थे। वहाँ युरोपियन संस्कृत-विद्वान् आपसे मिलकर अत्यन्त प्रभावित हुए और लन्दन में आपकी कीर्ति फैल गई। आक्सफोर्ड के प्रसिद्ध विद्वान् मेकडोनेल्ड, कैंब्रिज के विद्वद्दर बेंडाल और इडिया आफिस पुष्कालयाध्यक्ष टामस पंडित जी से मिलकर इनकी वैज्ञानिक विवेचनाओं पर मुग्ध हो गये और आपका पूर्ण समान किया। वेदधर्म पर एक प्रभावशाली भाषण वहाँ आपका हुआ, जिसमें सभी विद्वज्जन चर्चित तथा आश्चर्यान्वित हुए। यह व्याख्यान संस्कृत मासिकपत्र 'मस्कृत ग्नाकर' में कई वर्ष पूर्व छप चुका है। लन्दन के स्थानीय समाचारपत्र 'दी वेस्टर्न गजट' के २६-७-२ और 'दी मन' २३-७-२ के अंकों में आपकी अत्यन्त प्रशंसा और कैंब्रिज में किये गये सन्कार का वर्णन छपा था। सम्राट् के राज्याभिषेक पर आपने कुछ पद्य बनाये और इंग्लिश में अनुवाद सहित छपाकर सम्राट् को समर्पित किये। सम्राट् ने न केवल सादर स्वीकार किया अपितु आंगको मैडिल तथा एक लिखित प्रमाणपत्र देकर सम्मानित भी किया। वहाँ से आपने गृह्वर श्री गिवकुमार शास्त्री जी पाश्चात्यविद्वानों द्वारा और तदनुयायी भारतीयों द्वारा होनेवाले वेद के मनमाने अर्थों में विप्लव होना देव अत्यन्त उद्विग्न थे और उनसे आपका प्रतिभाव और शास्त्रविचक्षणता देखकर अत्यन्त के समय ही आप को वेदों का मयायं विवेचन कर वेदविद्या के पुनर्जागरण के लिए प्रेरित किया था। वस, आप गृहजात्रा का गिरोधारण कर वेदायं परिशीलन में प्रवृत्त हो गये। थोड़े ही समय में आपकी ऐसा रस इसमें प्राप्त हुआ कि सत्र प्रकार के शारीरिक मुषों को उपेक्षा कर, सामाजिक विषयानुराग से पृथक् रहने हुए, यहाँ तक कि अन्य आवश्यक लौकिक कर्तव्यों की ओर भी ध्यान न देते हुए आपने ४० वर्ष से अधिक वैदिकवाद्यमय में अथक परिश्रम किया। और प्रायः हजार वर्षों में विद्वन्मूर्खों ने जिन गूढ रहस्या को न जान पाये थे, उन रहस्यमय विषयों का आविष्कार कर निधि रूप में भारत को समर्पित किया। आपने प्रायः छोटे-बड़े सवा सौ से अधिक ग्रन्थों का निर्माण किया है, जिनमें ४० ग्रन्थ प्रकाशित हो चुके हैं। अन्वियों के प्रकाशन का यत्न चल रहा है। इस तरह देव को वैदिक विज्ञान की निधि देकर आप वि. स. १९१६ भाद्रपद शुक्ल पूर्णिमा को केवल तीन दिन अश्वयुक्त रह कर दह्यतीत हो गए। विद्यावाचस्पति जी का विस्तृत जीवनचरित कई मस्कृत और हिन्दी के सामाजिक पत्रों में प्रकाशित हो चुका है, और उनके पुत्र श्री पद्मन सा जी ने एक पुस्तक के रूप में भी प्रकाशित कर दिया है। इसलिए यहाँ उसका विस्तार नहीं किया जाता।

बहुत से विद्वानों को यह जिज्ञासा होती है कि विद्यावाचस्पति जी ने ऐसा कौन नर्यात आविष्कार कर दिया कि इतना गौरव दिगाया जा रहा है? उन विद्वानों के परिशोधन श्री पंडित जी की विनोदना का यहाँ दिग्दर्शन कराया जाता है।

अन्वियों एवमात्र प्रतिभा के आश्रय से वैदिक वाद्यमय का परिशीलन करने हुए आपने अनुभव किया कि पुराणादि अन्य शास्त्रों की अवेक्षा वैदिक वाद्यमय में अब भी भाग्यनीयो

कोई सन्तति नहीं थी। अतः चरितनामक को दत्तक रूप से इगने अपना पुत्र बनाया और यज्ञोपवीत सस्कार के अनन्तर इन्हें अपने साथ जयपुर ले जाये। पहा उच्च कथा के विद्वानो के पास आप का अध्ययन आरम्भ हुआ। प० राजीवलोचन जी आप को समय समय पर अपने साथ महाराज के पास भी ले जाते थे और यदा कदा महाराज प्रेम से इन से कुछ प्रश्न करते, तो आरम्भ से ही कुशायबुद्धि पंडित जी बड़ा मधुर बुद्धिमत्तापूर्वक उत्तर दिया करते थे। अतः स्वयं नरेश को आरम्भ से ही इन पर वात्सल्य होने लगा और महाराज ने शब्दतः यह कहा भी कि 'बालक बहुत होतहार प्रतीत होता है'।

अभी पाच छ वर्ष ही बीते थे और पण्डित जी सिद्धान्तकौमुदी अध्ययन कर रहे थे कि दैव ने बाधा उपस्थित की, और आप के पालक पिता प० राजीवलोचन जी ओझा का स्वर्गवास हो गया। इसके एक या डेढ़ वर्ष बाद ही महाराज रामसिंह जी का भी स्वर्गारोहण हुआ गया। चरितनामक की अवस्था अभी परिपक्व भी न हो पाई थी कि आश्रय ही टूट गया, किन्तु विद्या का व्यसन न्य बुका था। अध्ययन के अतिरिक्त और कुछ अच्छा ही न लगता था। इधर राजीवलोचन जी के न रहने से विद्वानो का वैसा सौकर्य भी नहीं प्राप्त हो रहा था, अतः विद्याप्राप्ति का सुयोग न देखकर इन्हें अपनी पितृव्य-पत्नी के साथ स० १९३९ में अपनी जन्मभूमि बिहार को प्रस्थान करना पड़ा, किन्तु वहा भी अपनी शक्ति के अनुकूल विद्यालाभ इन्हें नहीं हुआ। तब आपने प्रेम से अपने कुटुम्बियों को समझाया और अध्ययनार्थ काशी चले आये। काशी में दरभंगा पाठशाला में जगत्प्रसिद्ध स्वनामधन्य स्वर्गीय म० म० श्री शिवकुमार शास्त्री जी के समीप आप विद्याध्ययन करने लगे, और लगातार आठ नौ वर्ष तक वहा ही पढते रहे। अपनी प्रखर प्रतिभा और बडोर परिश्रम के सहारे व्याकरण, न्याय, साहित्य, मीमांसा, वेदान्त आदि के ग्रन्थो का आपने गृहमुख से न केवल अध्ययन ही कर लिया, प्रत्युत उन पर पूर्ण अधिकार भी प्राप्त कर लिया।

साथ साथ श्री भगवान् कामेश्वर दाकर की तन्मयतापूर्ण उपासना भी आप की चल रही थी, जो कि विद्यालाभ में पूर्ण सहायक सिद्ध हुई।

आपका विवाह अल्पर के राजगुरु प० श्री चंचल जी जोसा मन्त्रशास्त्री की कन्या से १७ वर्ष की अवस्था में वि० स० १९४० में हुआ।

काशी में अध्ययनकाल सपूर्ण कर चरितनामक सूची, कोटा, झालरापाटन, रतलाम आदि के नरेशो से मिले और पूर्ण समाहित हुए। अनन्तर तत्कालीन जयपुरनरेश श्री माधवसिंह महाराज के वित्तोपानुरोध पर आप जयपुर चले आये। जयपुर में आरम्भ में आप महाराजा कालेज में सस्त्र प्रोफेसर के पद पर काम करते रहे, किन्तु आप की अद्भुत प्रतिभा से आकृष्ट होकर महाराज ने आपको आत्मिक परिजनों में स्थान दिया और वि० स० १९५१ में अपने निजी पुस्तकालय का प्रबन्ध आप के हाथ में दे दिया एव धर्मसभा जो कि जयपुर में मौज्जिमन्दिर नाम से ख्यात है उसका आपको सभापति बनाया। स्वयं महाराज प्रायः नित्य आपके साथ कुछ समय शास्त्रीय आलाप किया करते थे, जिसके कारण आपकी प्रतिभा का प्रभाव उत्तरोत्तर उनपर बढ़ता चला गया। पंडित जी शास्त्रनिष्ठा होने के साथ साथ शासननीति में भी पूर्ण प्रवीण थे और समय समय पर नैतिक विषयो पर भी गभीर आलोचन राजा के साथ किया करते थे। थोडे शब्दों में यही कहा जा सकता है

की श्रद्धा विशेष जागरित है और विदेशीय विद्वान् भी वेदों का गौरव मानते हैं, किन्तु यह सब नाममात्र है। विदेशीय विद्वान् केवल प्राचीन इतिहास, किं वा प्राचीन सृष्टि की जानकारी के लिए वेदों का महत्त्व मानते हैं, वेदों में कोई अद्भुत विज्ञान भी निहित है—यह मानने को वे कथमपि तय्यार नहीं। सृष्टि के भारतीय विद्वान् वेदों में श्रद्धा केवल परलोकहिताय रखते हैं। “भूत भवद् भविष्यच्च सर्वं वेदान् प्रसिद्धपति”—मनु के यथाये इस भाग को प्रायः सब भूल गये हैं। प्राचीन ग्रीकों के अनेक मान्य विद्वान् तो वेद में विज्ञान दिखाने का प्रयत्न विरोध करते हैं, फिर भी वे इसे सर्वविद्यानिधान विस आधार पर कहते हैं—सो भगवान् ही जाने।

कुछ भारतीय विद्वानों ने वेदों में से विज्ञान को ढूँढ़ने की चेष्टा भी की, किन्तु फलबद्ध कोई सूत्र वे न पा सके। इसके अनेक कारण हैं। इस युग के विद्वानों ने प्रायः केवल मन्त्रभाग पर ही परिश्रम किया, ब्राह्मण ग्रन्थों की उपेक्षा करते रहे और पुराण, इतिहास पर तो दुर्ज्ञात भी नहीं किया। विद्यावाचस्पति जी ने इस ध्रुव सत्य का अनुभव किया कि जबतक ब्राह्मण ग्रन्थ, अन्य वेद के अङ्ग और पुराण तथा इतिहास आदि की समुचित सहायता न ली जाय, तबतक वैदिक गूढ रहस्यों के प्रकट होने की आशा फलवती नहीं हो सकती। इसलिए उनमें उन सब शास्त्रों की सहायता से ही वेद का अन्वेषण किया। अन्य वेदान्वेषकों की तरह प्रचलित आर्यसंस्कृति के अङ्गों को भी उनमें निर्मूल नहीं रहा। किन्तु प्रत्येक आर्यसंस्कृति के अङ्गों को वेदानुकूल और उपपत्तिसिद्ध माना। दूसरी बात यह है कि आज के उच्छृङ्खल विचार वाले विकासवाद के आश्रय से जो यह मान बैठे हैं कि पुराने युग में विज्ञान का बाल्यकाल्य भारत में कभी रहा होगा, विज्ञान का जीवन तो उस युग में कथमपि संभव नहीं हो सकता, उनकी यह समुचित विचारधारा भी वेदार्थ के वास्तविक परिशीलन में बाधक हुई। प्रवृत्त ग्रन्थों के रचयिता की तो दृष्टि है कि ‘वैदिक काल’ विज्ञान का पूर्ण मध्याह्न काल था। आगे भारत में बहुत से वैज्ञानिक ग्रन्थ सर्वथा विलुप्त ही हो गये—जिनका पता अन्वेषक विद्वान् भी आबतक न लगा सके। यह सब इस ग्रन्थ के ही आरम्भिक प्रकरण में लिखा गया है।

वेद विद्या के इस आर्ष विज्ञान को फलबद्ध समझने के लिये सर्वतः प्रथम ‘विज्ञान’ शब्द का अर्थ स्पष्ट समझ लेना भी आवश्यक है। इसके अर्थ पर बहुत मतभेद है,—श्री भगवद्गीता के वचन<sup>१</sup> का अर्थ करते हुए जगद्गुरु श्री शंकराचार्य—‘स्थानुभवसमुत्तमं’ कह कर अपने अनुभवयुक्त ज्ञान को विज्ञान कहते हैं।<sup>२</sup> अमरकोषकार शिल्प और मोक्षतिरिक्त शास्त्र को विज्ञान शब्द से ले रहे हैं। आधुनिक विद्वान् अंग्रेजी भाषा के ‘साइन्स’ शब्द के अनुवाद रूप से विज्ञान शब्द का प्रयोग करते हैं। तब क्या विज्ञान शब्द के अनेक अर्थ हैं? अथवा कोई ऐसी परिभाषा है जो सब अर्थों में समानरूप से विद्यमान रहती है?

इस विषय में श्री विद्यावाचस्पति जी अपना यह निर्णय देते हैं—“दृष्टि के सामने

<sup>१</sup> “ज्ञान तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः” (अध्याय ७)

<sup>२</sup> “मोक्षो धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः” (प्रथमकाण्ड धी वर्यं)

आने वाले विभिन्न पदार्थों में समान रूप से मूलतः वर्तमान रहने वाले किसी एक तत्त्व का अनुभव ज्ञान कहलाता है"। और "मूल में एक स्थायी नित्य तत्त्व मान कर— उसकी ही अनन्त पदार्थों के रूप में परिणति का वर्णन 'विज्ञान' कहलाता है"। इस तरह विज्ञान शब्द के आरम्भ के 'वि' इस उपसर्ग का अर्थ 'विशिष्ट' करें, चाहे 'विविध' अथवा 'विभिन्न' कोई असुविधा नहीं पड़ती। इसका भी विवेचन हम अन्यत्र कई स्थानों में सप्रमाण कर चुके हैं—इसलिये यहाँ इसका विस्तार नहीं करेंगे। अम्बु। यह वैज्ञानिक प्रक्रिया वेद में सविस्तर पूर्णरूप से निहित है। इसका विवरण वाचस्पति जी ने इस ग्रन्थ में और अन्य ग्रन्थों में भी किया है और उसे वर्तमान निरूपणशैली से मिलाया है।

इस ग्रन्थ में उनका निरूपण मुख्य रूप से यह है कि सपूर्ण दृश्य-जगत् का मूलतत्त्व एक है और वह ज्ञानकर्म भेदात्मक है, जिसे यहाँ 'रस' और 'बल' नाम से कहा गया है। ससार में उत्पन्न होने वाले पदार्थों में जीवों का निर्वचन 'जानन्ति, चेष्टन्ते च' किया जाता है, अर्थात् अनुभवसहित चेष्टा (क्रिया) करने वाले को जीव, अथवा प्राणी कहा जाता है। प्राणियों में विद्यमान यह प्राण किंवा जीव इन्द्रियगोचर नहीं हो सकता। ज्ञान-चेष्टाओं से इसका अनुमान ही किया जाता है। जिसकी ज्ञान-चेष्टा नष्ट हो गई है, अथवा जन्म से ही जिसमें ज्ञान चेष्टा प्रकट नहीं हो पाती है—व्यवहार में उस 'शव' 'मुर्दा' वा 'जड' कहा जाता है। अहित का परित्याग और हित का सग्रहण जो कर्म है—वही चेष्टा है। तात्पर्य यह कि ज्ञान और कर्म ही प्राणिमात्र के जीवन—लक्षण हैं, तब ज्ञानकर्ममय इस जीव का उत्पत्तिस्थान भी ज्ञानकर्ममय ही होगा—यह अनुमान सहज ही हो जायगा। क्योंकि कारण में विद्यमान गुणों से ही कार्यगुणों का आरम्भ हुआ करता है, अतः कार्य कारण में सरूपता अनिवार्य है।

यहाँ यह आश्चर्य हो सकती है कि चेतन मनुष्य, पशु, पक्षि, कीट, पतंग आदि को, किंवा अन्तश्चेतन वृक्ष, लता, गुल्म आदि को ज्ञानकर्ममय मान भी लिया जाय, किन्तु सर्वथा अचेतन पृथ्वी आदि पदार्थ जो जड माने जाते हैं, वे सब तो ज्ञानकर्ममय नहीं देखे जाते। तब वे किससे उत्पन्न होते हैं? क्या चेतन तथा अन्तश्चेतन पदार्थों के मूल कारण से अतिरिक्त इनका कोई अन्य मूल कारण है?

यह आश्चर्य निर्मूल है—क्योंकि चेतन वा अन्तश्चेतनों का जो मूल कारण है—वही इनका भी मूल है। प्रथम तो यह नियम नहीं कि मूल कारण में वर्तमान सभी गुण कार्य में अविकल रूप से विकसित हो जायें, वैसे होने पर तो कार्य और कारण एक ही हो जायेंगे। देखा भी जाता है कि माता, पिता के सब गुण पुत्र अथवा पुत्री में नहीं आ जाते, अपि तु थोड़े थोड़े अवयव आते हैं। अचेतन कहे जानेवाले पृथ्वी आदि पदार्थों में यद्यपि ज्ञान प्रस्फुटित नहीं हो पाता, किन्तु उत्पत्ति, स्थिति, परिणाम, वृद्धि, क्षय और नाश ये छ भावविकार जो निरूपण आदि में माने गये हैं, उनमें भी हैं। अर्थात् ससार में पहिले पदार्थ की उत्पत्ति होती है, फिर वह अपने स्वरूप में स्थित होता है, तब उसमें परिणाम होने लगता है, वह बढ़ता है। फिर क्षीण होने लगता है, अन्त में नष्ट हो जाता है। ये छ अवस्थाएँ प्रत्येक पदार्थ की हुआ करती हैं। कौन गभीर विचारक यह कह सकता है कि पृथ्वी आदि की ये अवस्थाएँ नहीं होती और ये उत्पत्ति आदि अवस्था कर्म के ही रूप नहीं हैं? तब ज्ञान-

कर्ममय कारण का कर्म असा तो इनमें भी प्राप्त होता ही है। अच्छा ज्ञान की भी परीक्षा कीजिये। पृथ्वी की अवयवरूप मिट्टी में जल के मिश्रण से छोड़े समय में ही चेतन वृमि, कीट आदि की उत्पत्ति प्रत्यक्ष देखी जाती है और अन्तर्दचेतन वृक्ष, गुल्मदि की उत्पत्ति तो पृथ्वी से ही होती है। यह चैतन्य कहा से आ जाता है? 'चेतन आत्मा तो पृथक् ही है' यह मानने पर भी यह तो विचारना होगा कि मिट्टी में उस चेतन आत्मा का विकास नहीं हुआ, वृमि होते ही हो गया। यह विलक्षणता कार्य कारण में क्यों है, यह भी तो विचारना होगा। इसलिये पृथ्वी आदि पदार्थों को 'अस्फुट चेतन' ही कहा जा सकता है—सर्वथा अचेतन' नहीं। पृथिवी आदि में चैतन्य अस्फुट है, समय पर स्फुट हो जाता है। तब यह एव निश्चिन सिद्धान्त स्थिर हुआ कि ज्ञानकर्ममय विमी एक मूल कारण से सपूर्ण मृष्टि का प्रादुर्भाव हुआ है।

अब यह प्रश्न रह जाता है कि ज्ञान के विवसित न होने के कारण पूर्ण चेतन पृथ्वी आदि में न होने पर भी अल्प अस्फुट चेतनता तो ज्ञानकर्ममय होने के कारण उनमें भी रहती ही है, फिर उनको अचेतन (जड) क्यों कहा जाना है, जब कि बीज आदि में वृक्ष आदि की अविवसित सत्ता को सभी दार्शनिक विद्वान् स्वीकार करते हैं?

इसका समाधान प्राचीन मुनियों ने इस प्रकार किया है—'ससार' के पदार्थों में 'चेतन' व 'अचेतन' व्यवहार ज्ञान-कर्म के आधार पर नहीं है अपितु 'सेन्द्रियता' और 'निरिन्द्रियता' इस व्यवहार के मूल है। कुछ पदार्थ 'सेन्द्रिय' अर्थात् इन्द्रियो वाले होते हैं, और कुछ इन्द्रिय रहित 'निरिन्द्रिय'। इनमें न्यूनगधिक भाव से सेन्द्रिय मनुष्य पशु, पक्षि आदि, तथा तृक्ष लता, गुल्म आदि को चेतन किन्वा अर्धचेतन कहा जाता है और पृथ्वी आदि जो निरिन्द्रिय हैं उन्हें अचेतन'। इन्द्रियाँ ही चैतन्यविकास का कारण हैं। जहाँ वे नहीं वहाँ विकास नहीं होता।

महर्षि चरक ने भी चेतन-अचेतन व्यवहार का मूल कारण सेन्द्रियता और निरिन्द्रियता को ही माना है।

यह निर्विवाद है कि सपूर्ण प्रजा का कारणभूत, सब का आत्मस्वरूप अतएव परमात्मा नाम से कहे जानेवाला ज्ञानकर्ममय यह एक तत्त्व है। ज्ञान सदा एकरस, स्थिर, शान्त रहता है। इसमें कभी परिवर्तन नहीं होता। 'कर्म सर्वथा सत्ते विपरित अनेक रूप, अस्थिर, अशान्त, और सदा परिवर्तनशील होता है।

ज्ञान की एकरसता को पञ्चदशीकार श्री विद्यारण्यस्वामी ने आरम्भ में ही स्पष्ट करके समझाया है। अधिक विवरण की जिज्ञासा वाले अपनी जिज्ञासा को वहीं से शान्त

१ 'न ह्यय पदार्थाना चेतनाचेतनत्वव्यपदेशो ज्ञानकर्ममयत्वस्वीकारात्, किन्तु सेन्द्रिय निरिन्द्रियत्व मूल। केचित् सेन्द्रिया पदार्था, अपरे निरिन्द्रियाः। ये न्यूनगधिकभावेन सेन्द्रियास्ते मनुष्यपशुपक्षमादयस्त्वरूपागुल्मादपक्ष चेतना अर्धचेतना वा व्यपदिश्यन्ते। ये पुननिरिन्द्रिया भावा शित्यादयस्ते जडा इत्यचेतना इति च प्रयन्ते।'

२ तदुक्त चरके—'सर्वीन्यात्मा मन' बालो दिसाश्च द्रव्यमग्रह।

सेन्द्रिय चेतन द्रव्य निरिन्द्रियमचेतनम्॥'

कर सकते हैं। अस्तु विचार करने पर ज्ञान, सत्ता और आनन्द एक ही तत्त्व हैं—ऐसा सिद्ध हो जाता है। इनमें एक के बिना दूसरा नहीं रहता। हमारे समक्ष वृक्ष, पशु, मनुष्य, प्रस्तर आदि हैं—इस पर कोई प्रश्न करे कि कैसे? हम तो कहते हैं कि नहीं है, अपने कथन की पुष्टि करो, तो उत्तर यही होगा कि 'ज्ञायते, तस्मादस्ति।' 'देखते हैं, जानते हैं—इसलिये है।' तब सत्ता का आधार ज्ञान सिद्ध हुआ। अच्छा, दूसरी ओर देखिये—हम वृक्षादि को क्या जानते हैं? आकाशपुष्प, शशशृङ्ग—आदि को तो नहीं जानते, तब उत्तर होगा कि 'अस्ति तस्माज् ज्ञायते।' वृक्षादि हैं—इसलिये जाने जाते हैं, शशशृङ्गादि नहीं हैं—इसलिये नहीं जाने जाते। तब ज्ञान का आधार सत्ता सिद्ध हुई। यह परस्परश्रयभाव एकता के बिना नहीं उत्पन्न हो सकता। तब ज्ञान और सत्ता की एवता सिद्ध हुई। कई विचारक इसके विरुद्ध भी सिद्ध करते हैं कि ज्ञान और सत्ता एक नहीं हो सकते। ससार में बहुत से पदार्थ केवल सत्ता सिद्ध हैं, वे 'हैं' किन्तु हमारे ज्ञान में नहीं। घने वन के वृक्ष, पक्षी आदि को हम नहीं जानते, किन्तु उनकी सत्ता में कोई सन्देह नहीं हो सकता। इसी प्रकार दो, चार आदि सख्या, छोटा, बड़ा आदि परिमाण, मन, सेर आदि तोल, दूर, समीप आदि दिग्बिभाग—ये सब केवल भातिसिद्ध हैं, अर्थात् इनका ज्ञान होता है, किन्तु बाह्य सत्ता इनकी कुछ भी नहीं। एक ही वस्तु किसी की अपेक्षा छोटी और उसमें भी छोटे की अपेक्षा बड़ी बड़ी जाती है। इसी प्रकार एक वृक्ष आदि को कभी हम दूर कहते हैं, और आगे बढ़ कर उसे ही समीप कह देते हैं। एक स्थान से खड़े हो जिसे पूर्व कहेंगे, उससे भी पूर्व जाकर उसे ही पश्चिम कहने लगेंगे। इससे सिद्ध होता है कि इन सबकी बाह्य सत्ता कुछ नहीं है। ये मन के ही बनाये धर्म हैं। इसलिये सत्तासिद्ध नहीं, केवल ज्ञानसिद्ध हैं। तब ज्ञान और सत्ता एक वहाँ हुए? किसी की सत्ता है, किन्तु ज्ञान नहीं, और किसी का ज्ञान है, किन्तु सत्ता नहीं। इससे दोनों पुष्यक् पुष्यक् हैं—यही कहना होगा। इसका उत्तर है कि किञ्चित् और सूक्ष्म विचार कीजिये। आप कहते हैं कई पदार्थ केवल सत्तासिद्ध हैं, और कई केवल ज्ञानसिद्ध। किन्तु विचार करने पर सत्ता स्वय ही ज्ञानसिद्ध ठहरेगी। क्योंकि घटपटादि वस्तुओं के अतिरिक्त उनकी सत्ता क्या वस्तु है—यह कोई भी नहीं सिद्ध कर सकता। 'ये हैं' यह हमारा ज्ञान ही है, 'अस्ति' की कोई बाह्य सत्ता कभी सिद्ध नहीं होती। इसीलिये सत्ता को पुष्यक् सिद्ध करने के लिये स्रभ टोकने वाले नैयायिक भी सत्ता की सत्ता नहीं मानते। 'बह स्वरूप से ही सत् है' यही कह कर सतोप कर लेते हैं। उनके सूत्रकार भगवान् ऋषाद भी 'सामान्य विशेष इति बुद्धयपेक्षम्' ही कहते हैं। सामान्य अर्थान् सत्ता आदि जातियाँ, और विशेष—उनका विशाकलन कर प्रत्येक व्यक्तित्व—यह सब बुद्धि की ही अपेक्षा रखता है, अर्थात् केवल बुद्धिगम्य है, बाह्य सत्ता इसकी नहीं। इस प्रकार स्वय सत्ता ही केवल ज्ञानसिद्ध है, और ज्ञान स्वय सत्तासिद्ध है। ज्ञान वा ज्ञान नहीं होता। यद्यपि नैयायिकों ने 'घटमह जानामि' (मैं घट को जानता हूँ) इस ज्ञानोत्तरभावी अनुब्यवसाय से ज्ञान वा ज्ञान माना है, किन्तु अन्यान्य दर्शनकार इस पर अनवस्थादि दोष देकर इसका खण्डन करते हैं। यह प्रतीति पटज्ञान की ही आत्माभिमुखी प्रतीति होती है। प्रतीति अर्थात् ज्ञान स्वत दो प्रचार से उदित होती है—'अर्थ पटः' यह बाह्यभिमुख ज्ञान है और 'घटमह जानामि



यह अन्तर्मुखी ज्ञान है। दोनों में विषयमूत घट की ही प्रतीति है। ज्ञान का ज्ञान न होना ही वेदान्तादि दर्शन कहते हैं। जैसे नैयायिक सत्ता की स्वरूपसिद्ध कहकर अपना पीछा छुड़ाते हैं—इसी प्रकार वेदान्ती ज्ञान को 'स्वप्रकाश' कहकर इस अपरति से बचते हैं। किन्तु ज्ञान सत् अवश्य है। यदि ज्ञान न हो तो सब मसार ही अन्धनामिसरूप महानरक बन जाय। सब व्यवहारों का लोप हो जाय। सब व्यवहार ज्ञानमूलक ही ता हैं। तात्पर्य यही है कि सत्ता केवल ज्ञानसिद्ध और ज्ञान केवल सत्तासिद्ध है। या जब ज्ञान और सत्ता ही एक दूसरे के बिना सिद्ध नहीं होते, तब अस्तिसिद्ध और भानिसिद्ध वाह्य पदार्थों में भेद वहाँ से सिद्ध होगा? भिन्न पदार्थों में पूर्वापरभाव अवश्य होता है, पहिले कौन और पीछे कौन—यह जिज्ञासा भिन्न पदार्थों में अवश्य होगी। किन्तु सत्ता और ज्ञान का पूर्वापरभाव कहा ही नहीं जा सकता। यदि पहिले ज्ञान, पीछे सत्ता वहाँ तो प्रश्न होगा कि बिना सत्ता के ज्ञान हुआ ही कैसे? कोई पदार्थ होगा तभी तो हम उसे जानेंगे। और पहिले सत्ता, पीछे ज्ञान वहाँ तो भी नहीं बन सकता, क्योंकि पूर्वोक्त प्रकार से सत्ता केवल ज्ञानरूप ही है, वह ज्ञान के बिना कही ही कैसे जा सकती है? इसलिये बिना इन दोनों को एक माने इन प्रश्नों से छुटकारा नहीं हो सकता।<sup>१</sup> इसी प्रकार आनन्द भी इनसे पृथक् सिद्ध नहीं होता। मान लो कि एक मनुष्य को पुत्रजन्म हुआ है, वा उसे विदेश में व्यापार के द्वारा बहुत बड़ी सम्पत्ति मिली है, किन्तु जबतक उस मनुष्य को इन अभ्युदयो का ज्ञान नहीं, तबतक उसे कोई आनन्द नहीं। किसी ने आकर उक्त वृत्तान्त कह दिया, अथवा टेलिग्राम (तारयन्त्र) से सूचना मिल गई, तो ज्ञान होते ही आनन्दमग्न हो जाता है। इस आनन्द के उद्भव में ज्ञान कारणासिद्ध हुआ। अच्छा, जबतक आनन्द का अनुभव करते हैं तभी तक आनन्द रहता है, दूसरी ओर ध्यान चला गया, किसी दूसरे काम में लग गये, तो आनन्द की वह अवस्था भी नहीं रहती। इससे आनन्द की स्थिति भी ज्ञान के आधार पर ही सिद्ध होती है और अन्त में भी 'हमने आनन्द पाया' यह अनुभव ही रह जाता है। इसलिये आनन्द ज्ञान में ही लीन भी होता है। जो ज्ञान आनन्द में, आदि, मध्य, अन्त में अनुस्यूत है। पुत्र, संपत्ति आदि किसी पदार्थ की सत्ता होने पर ही आनन्द होता है और उस पदार्थ की सत्ता तक ही रहता है। इसलिये सत्ता भी आनन्द में अनुस्यूत है। इसी प्रकार आनन्द भी ज्ञान और सत्ता दोनों में अनुस्यूत है। बिना आनन्द के प्रेम नहीं होता। जहाँ हमने आनन्द पाया, उसी के साथ प्रेम करते हैं। देखते हैं कि हम सब प्राणियों की सत्ता और ज्ञान दोनों में स्वाभाविक प्रेम है क्योंकि प्रत्येक पदार्थ का स्रष्टा करने में हमारी स्वाभाविक प्रवृत्ति है। इससे सत्ता का प्रेम सिद्ध होता है और अज्ञात वस्तु को जानने में भी हमारी स्वाभाविक प्रवृत्ति रहती है। किसी वस्तु का तत्त्व जबतक प्रतीत न हो तबतक चित्त उसे जानने को व्यग्र रहता है, इसलिये ज्ञान में भी स्वाभाविक प्रेम सिद्ध होता है। जब सत्ता और ज्ञान में प्रेम अनुस्यूत है तो कहना होगा कि आनन्द भी दोनों में अनुस्यूत है। जो परस्पर एक दूसरे में अनुस्यूत रहने के कारण तीनों की एकता ही माननी पड़ती है। ये तीनों एक ही मूल के विकसित

<sup>१</sup> इस विषय का निरूपण ग्रन्थ के द्वितीयाधिवार के (२४ रसवेदाधिकरण) पृ० १२९ में है।

रूप है—यही सिद्ध होता है। जिस मूल के ये विकसित रूप हैं उसे ही इस ग्रन्थ में रस नाम से कहा गया है। यद्यपि उस नामरूपातीत तत्त्व का कोई नाम नहीं हो सकता, किन्तु विना नाम बल्पना के उसके सम्बन्ध में कुछ कह भी नहीं सकते। इसलिये ज्ञानानन्द होने के कारण और “रसो वै स” इस श्रुति के आधार पर उसका रस नाम ही व्यवहार में लेना उचित समझा गया। सब ससार केवल क्रियाओं का प्रसार है और सत्ता सब क्रियाओं की जननी है, वह भी मूलतत्त्व में अन्तर्गत है। इसलिये बल भी मूलतत्त्व का सहकारी माना गया। बल, शक्ति और क्रिया—एक ही तत्त्व की अवस्थाएँ हैं। जबतक प्रसुप्तदशा में रहे तबतक उसे बल कहते हैं, कार्याभिमुख होने पर उसी का नाम शक्ति हो जाता है और उसका कार्य रूप परिणाम क्रिया है। किसी वस्तु को उठा लेने का हमारे हाथ में बल है। वह सदा ही हाथ में है। जब किसी पदार्थ को उठाने की इच्छा हो तो हम अनुभव करते हैं कि इसे उठा लेने की शक्ति हममें है। उनी शक्ति के प्रयोग से उठाना रूप क्रिया हो जाती है। क्रिया करने के अनन्तर वह उठी हुई एक शक्ति क्षीण हो जाती है। एक मल्ल एक बार युद्ध करके परिश्रान्त हो जाता है, वह तत्काल फिर युद्धक्रिया नहीं कर सकता। किन्तु अन्तर्निहित बल फिर शक्तिरूप में विकसित होता है और थोड़े समय के अनन्तर वह फिर मल्ललीला करने को प्रस्तुत हो जाता है। शक्ति को ब्रह्म का सहकारी सभी श्रुति, पुराणादि ने माना है। उसके ही माया, प्रकृति, शक्ति आदि नाम अपनी अपनी प्रक्रिया के अनुसार दर्शना में मिलते हैं। इस ग्रन्थ में उसका मूल नाम बल ही लिया गया है। यही ‘रसबलमय’ वा ‘ज्ञानकर्ममय’ तत्त्व सब जगत् का उत्पादक है। इस प्रक्रिया को प्रकृत ग्रन्थ में और अन्यान्य ग्रन्था में भी विद्यावाचस्पति जी ने इस रूप में समझाया है कि वह बुद्धिगम्य हो जाय।

जो विद्वान् इस प्रक्रिया के प्राचीन परम्परा सिद्ध न होने का प्रश्न उठाने हैं, उनसे हमारा निवेदन है कि वे एकबार इसका पर्यालोचन करें और देखें कि इसमें नई बात कौन सी है, जिसकी निर्मूलता की उनके चित्त में शङ्का होनी है। विषय सब प्राचीन हैं, केवल प्रतिपादन की प्रक्रिया समयोपयोगी नई है। यही इस ग्रन्थ में (पृ० ३ श्लो० २१) कहा गया है कि ‘जो विषय यहाँ निरूपित हैं, वे सब प्राचीन हैं, केवल प्रतिपादन की शैली नवीन है और उसमें श्रुति के अनिर्विक्त युक्तियों का प्रमाणरूप में उपयोग किया गया है।’ प्रतिपादन की शैली में समयभेद से सदा ही भेद होता रहा है, तभी तो श्रुतियों के विद्यमान रहते भी स्मृति, सूत्र, मीमांसा, भाष्य, वार्तिक आदि ग्रन्थों की समयानुसार सृष्टि होकर मस्त्रत वादमय का इतना विस्तार हो गया। विषय तो श्रुति से अनिर्विक्त किसी भी सिष्ट विद्वान् ने नहीं किया। जनता की योग्यता और रुचि के अनुसार ही नये नये ग्रन्थों की आवश्यकता होती गई। तदनुसार ही वर्तमान युग के मनुष्य जिस प्रक्रिया से समझने में रुचि और योग्यता रखते हैं उसी प्रक्रिया से विद्यावाचस्पति जी ने ग्रन्थों का प्रणयन किया है।

स्वर्गीय धर्मप्राण जयपुरनरेश महाराज माधव सिंह जी की सन् १९०१ में सभ्राट् सप्तम एडवर्ड के राग्याभियेक के समय ऐतिहासिक इङ्ग्लैण्ड यात्रा हुई थी, जिसमें गङ्गाजाल और भारत की भूतिवा तक भी स्वर्गीय महाराज अपने सपरि कर्मनिर्वाह के लिये अपने

साथ लिये थे। उस मात्रा में विद्यावाचस्पति जी भी महाराज के साथ थे। वहाँ जब वेम्ब्रिज और आक्सफोर्ड में आपने वेदधर्मविषयक अपनी वक्तृता सञ्चलन में प्रस्तुत की, तो वहाँ के यूरोपियन अन्वेषक विद्वान् भी बहूने उगे कि 'विद्वान् नई बातें हैं।' यह सुनकर आपने उस वक्तृता का शीर्षक रक्खा था—'अतिनूतम्, नहि नहि अनि प्रत्य रहस्यम्,' अर्थात् 'बहुत ही नया, नहीं नहीं बहुत ही पुराना रहस्य' में प्रस्तुत कर रहा हूँ।' कोई आपसे कभी कह देता कि आप नई बात कह रहे हैं, तो आप बहुत अप्रसन्न हो जाते थे। काशी की विद्वत्सभा ने, जब विक्रम सन् १९९२ में हिन्दू विश्वविद्यालय की पञ्चमहाभूषण-परिपत् में पधारे हुए थे, विद्यावाचस्पति जी को मानमन्दिर में स्वर्गीय म० म० प्रमथनाथ भट्टाचार्य जी के सभापतित्व में मानपत्र अर्पित किया था। उस अवसर पर विद्वत्पर स्वर्गीय श्री हरानध्वर भट्टाचार्य जी महोदय ने अपनी वक्तृता में यह कह दिया था कि 'जिस प्रकार शङ्कर, रामानुज आदि अन्यान्य सम्प्रदाय हैं, उसी प्रकार पंडित जी भी एक सम्प्रदाय के प्रवर्तक हैं,' इस पर आप इतने अप्रसन्न हुए कि मानपत्र दूर फेंक कर सभा से उठ गए। सभापति महोदय न बड़े परिश्रम से अनुनय विनय कर किसी प्रकार आपको शान्त किया। तात्पर्य यह कि विद्यावाचस्पति जी यह कभी नहीं सुनना चाहते थे कि हम कोई नया सम्प्रदाय चला रहे हैं। उनका तो केवल यही लक्ष्य था कि वेदार्थ की परिपाटी जो कालवश विद्वानों की विस्मृत हो गई है, उसकी ओर पुन विद्वानों का ध्यान आकृष्ट किया जाय। इसीलिये आपने मन्त्रों, ब्राह्मणों वा उपनिषदों पर कोई नया भाष्य नहीं लिखा। आपने तो इस ग्रन्थ के आरम्भ में यह लिखा है कि जैसे प्रत्येक शास्त्र में एक नियत परिभाषा रहती है—उसके बिना जाने उस शास्त्र का मर्म कोई नहीं समझ सकता, इसी प्रकार वेदादि जानने की भी कुछ परिभाषाएँ हैं। वे आज कालवश विस्मृत हो गई हैं, इसीसे वेदार्थ में अनेक विवाद प्रसङ्ग उठ रहे हैं। उन परिभाषाओं का ही स्फुटीकरण आपने अपने ग्रन्थों में किया है। उन परिभाषाओं के समझ लेने पर उपलभ्यमान वेद भाष्य से ही सब कुछ मिल सकता है, नये भाष्य की आवश्यकता नहीं।

अब यदि यह प्रश्न हो कि जा परिभाषाएँ विलुप्त हो चुकी थी, वे इनको कैसे प्राप्त हुईं, तो इसका भी संक्षेप में यहाँ वर्णन किया जाता है। वेदों में यज्ञ की प्रधानता है। यजुर्वेदसंहिता यज्ञक्रम से ही संप्रवृत्त हमें प्राप्त है, अर्थात् शुक्लयजुसंहिता के २० अध्यायों के मन्त्रों का पाठ उसी क्रम से है जिस क्रम से उनका यज्ञ में उच्चारण होता है। कृष्णयजुसंहिता में मन्त्र और ब्राह्मण समिश्रित रहने के कारण मन्त्रों का क्रम विरुद्ध प्राप्त नहीं होता, किन्तु शुक्लयजुसंहिता में क्रम स्पष्ट है। ब्राह्मण तो प्रायः सभी वेदों के यज्ञप्रक्रिया के अनुसार ही संप्रवृत्त हैं। शतपथब्राह्मण में यह क्रम स्पष्ट मिलता है कि पहिले यज्ञ के किसी क्रम का विधि वाक्य है, आगे उसकी उपपत्ति का निरूपण है कि यह कर्म क्यों किया जाय। उसी उपपत्तिप्रदर्शन में कई जगह आख्यायिकाएँ और सृष्टिप्रकरण भी आ जाते हैं। उन सब का पर्यवसान उस विधि के उपपादन में ही होता है। अन्यान्य ब्राह्मणों में भी ऐसा ही है, किन्तु शतपथ में अतिस्पष्ट है। उन उपपत्ति-भागों पर विचार करने से यह भासित होता है कि यज्ञ दो प्रकार के हैं। एक प्राकृत, दूसरे क्रियमाण अर्थात् द्विज मनुष्यों द्वारा अनुष्ठेय। प्रकृति स्वयं एक प्रकार का यज्ञ

करती है। उसी यज्ञ से सपूर्ण प्रजा की उत्पत्ति और उसका पालन होता है। भगवद्गीता के तृतीयाध्याय में भगवान् का यह स्पष्ट उपदेश है कि प्रजापति ने प्रजा को यज्ञ के साथ ही उत्पन्न किया और यह उपदेश दिया कि तुम भी यज्ञ से ही प्रजा का आगे बढ़ाते रहना। उस प्राकृत यज्ञ के आधार पर ही मनुष्यों को यज्ञ का उपदेश श्रुति ने दिया है और इस अनुष्ठेय यज्ञ की उपपत्ति के लिये प्राकृत यज्ञ के ही विषय बताये जाते हैं जिनसे कि प्रजा की उत्पत्ति और पालन होना है। मीमांसा दर्शन में विधिभाग को ही मुख्य माना गया और उस उपपत्तिभाग को अर्थवाद कह कर उसकी उपेक्षा की गई। वह समय इसी प्रकार का था कि श्रुतिवाक्यों पर जनता की अटूट श्रद्धा थी। जो कुछ श्रुति ने उपदेश दिया उस कर्म को बिना 'ननु नच' के सब लोग करने को प्रस्तुत रहते थे। 'ऐसा क्यों करें' यह प्रश्न उठाना ही एक प्रकार का अपराध माना जाता था। अतः ऐसा प्रश्न उस समय में उठना ही न था। इसीलिये आलंकारिक श्रुति को प्रमुसमित उपदेश मानते हैं, जैसे प्रभु की आज्ञा में सेवक को 'क्यों करें' ऐसा प्रश्न करने का अधिकार नहीं है—यह माना गया। वस्तुतः यान ऐसी नहीं हैं, श्रुति तो 'किमर्थं वा अप उप स्पृशामि' (यजमान आरम्भ में ही आचमन क्यों करे) ऐसे प्रश्न स्वयं उठाती है। अस्तु उस अवसर में दोनों बातें थी, एक तो वेदानुयायी जनता के मन में प्रश्न ही नहीं उठता था और दूसरे वह उपपत्तिज्ञान दार्शनिक सम्बन्ध होने के कारण कठिन भी था। बौद्ध आदि विषयियों के आक्रमण से गुरुपरम्परा शिथिल हो चुकी थी। तब उपपत्तिभाग के अध्ययन में अमुविधा देव मीमांसकों ने विधिभाग और यज्ञ में प्रयुक्त होने वाले मन्त्रा की ही रक्षा को आवश्यक समझा और उपपत्तिभाग को अर्थवाद कहकर उपेक्षित कर दिया। इससे उपपत्तिभाग और भी अधिक विस्मृत होना गया। अब समय ने पलटा खाया। आज बिना उपपत्ति के दृढ़ श्रद्धा बहुत अन्य मनुष्यों को होती है। अधिकतर जनता 'क्यों करें' यह क्या का प्रश्न पहिले उठानी है और बिना उपपत्तिज्ञान के प्राय मुख्य कर्म भी विलुप्त होते जा रहे हैं। वस, स्वनामधन्य अपने गुरु महामहोपाध्याय श्री शिवगुमार शास्त्री जी ने जब विद्यावाचस्पति की सर्वोभोगी प्रतिभा देख इन्हें उपदेश दिया कि वेदार्थ का सत्य मार्ग प्रकाशित करना और अपने मुख से शतपथब्राह्मण की एक कण्डिका पढ़ाकर आशीर्वाद भी दिया कि अब हमारे मुख से आरम्भ कर तुम्हारा वेदाध्ययन साम्प्रदायिक हो गया, तुममें ईश्वर कृपा से वेदार्थ का भाव होगा, तब इनने देखा कि उपपत्ति तो वेद में प्रतिपद भरी है, फिर जनता इस पर अश्रद्धा क्यों कर रही है। यो मीमांसा द्वारा उपेक्षित अर्थवाद भाग पर ही इनने लगाना परिश्रम किया और उसी परिश्रम में इन्हें वेद की परिभाषाएँ प्राप्त हुईं। ज्यो ज्यो परिभाषाओं का ज्ञान होता गया, त्यो त्यो इनकी रुचि बढ़नी गई। लौकिक सब व्यवहार और वैषयिक मुषों का त्यागकर ये उनी अन्वेषण में एवान्त निरत हो गए। यह परिश्रम प्राय ४० वर्ष अनवच्छिन्न चला। दर्शना का ज्ञान गुरुगुण में ही प्राप्त था। ईश्वरदत्त प्रतिभा प्रवल थी। सबने मुख्य बात ईश्वर-प्रसाद था, इन्हें परिभाषाज्ञान हुआ। वे परिभाषाएँ ही इनने अपने ग्रन्थों में लिगीं। बहने का गाराग यह है कि उनने निर्मूल कुछ भी नहीं लिखा है। मन्त्रब्राह्मणपात्मक वेद में ही जो भासित हुआ, उसे प्रकाशित किया है।

साम्प्रदायिक आचार्यों के सिद्धान्त से न विद्यावाचस्पति जी का विद्वेष है, न किसी एक आचार्य के सिद्धान्त से ये बद्ध हैं। आचार्यों के जो सिद्धान्त इन्हें वेद में भासित हुए, उनका सग्रह किया। जिन असों में वैदिक प्रमाण प्राप्त न हुए उनका परित्याग किया। जैसे, सृष्टि का अभिन्न निमित्तोपादान परब्रह्म निर्गुण, निर्विरोध है। उसकी सहकारिणी माया भी अनादि है, किन्तु वह स्वतन्त्र सत्ता नहीं रखती, भेदाभेद रूप से वा सत्त्व, असत्त्व रूप से अनिर्वचनीय है। मायासबलित ब्रह्म ही जगत् का उत्पादक है, वही ज्ञेय भी हो सकता है, शुद्ध ब्रह्म मन वा वाक् का विषय नहीं होता, ब्रह्म सच्चिदानन्दरूप है। ये धर्म भी उससे पृथक् नहीं—इत्यादि श्री शङ्कराचार्य के सिद्धान्त इनके ग्रन्थों में दृढ़ युक्तियों से समर्थित होकर आए हैं। श्री शङ्कराचार्य ने केवल मूलतत्त्व के निरूपण को ही अपने ग्रन्थों में प्रगणना दी है। एक ही निर्विशेषतत्त्व से यह संपूर्ण जगत् कैसे बन गया—इसकी प्रक्रिया के प्रतिपादन पर उनमें बहुत अल्प ध्यान दिया है। अवान्तर तत्त्व प्राणादि के निरूपण पर भी उनका बहुत अल्प ध्यान है। प्राण के प्रवरण में उनमें वह भी दिया है कि मूलतत्त्व के सम्बन्ध में उपनिषदों का एक ही सिद्धान्त है—यही हमारा प्रतिपाद्य है। इसीसे मोक्षप्राप्ति श्रुति मानती है, अवान्तर प्रक्रिया में मतभेद भी हो तो इससे कुछ बनता बिगड़ता नहीं—इत्यादि। किन्तु विद्यावाचस्पति जी ने सृष्टि की अवातर प्रक्रिया में भी श्रुति आदि का समन्वय विस्तार से बताया है। यही इनके ग्रन्थ में विशेषता हुई। वर्णमान विद्वान् और जनता केवल मोक्ष लोलुप नहीं होते। वे बिना अवान्तरसगति के मूलतत्त्व पर भी विश्वास नहीं करते। मूलतत्त्वनिरूपण को भी वे उपपत्ति से ही समझना चाहते हैं। इसलिये इनका निरूपण समयोपयोगी है। इसके अतिरिक्त 'जगत् उत्पन्न ही नहीं होता, केवल उसकी भ्राति जीवों को हो रही है', इस श्री गौडपादाचार्य के उद्धावित और श्री शङ्कराचार्य द्वारा पल्लवित 'अज्ञातवाद' को विद्यावाचस्पति जी ने अपने ग्रन्थों में स्थान नहीं दिया। मिथ्या शब्द का एक दूसरा ही अर्थ किया, अज्ञातवाद या भ्रमवाद को नहीं माना। इसी प्रकार सृष्टि का उपादान होता हुआ भी ब्रह्म स्वयं अविकृत ही रहता है—इस श्री बल्लभाचार्य का 'अविकृत परिणामवाद' विद्यावाचस्पति जी के ग्रन्थों में भी प्राप्त होता है। विकारों में ब्रह्म की ही सत्ता अनुसृत है, विकारों की स्वतंत्र सत्ता नहीं—यह भी इनके ग्रन्थों में विस्तार से प्रतिपादित है। सत्ता एक होने के कारण ही अद्वैत है—इस विषय को अनेक दृष्टान्तों से इस ग्रन्थ में ही समझाया गया है (देखें निर्विकाराधिकरण, पृ० ७२ आदि में), किन्तु शक्ति भी ब्रह्म से प्रादुर्भूत है—इत्यादि शुद्धाद्वैत के सिद्धान्त को श्रुति में प्राप्त न होने से इनमें नहीं माना। आगमशास्त्र में अपने स्वरूप से अपनी शक्ति को परम शिव पृथक् करते हैं—यह प्रक्रिया मिलती है। सम्भवतः वही से श्री बल्लभाचार्य जी ने ली है। उपनिषदों में इस प्रकार का विवरण प्राप्त नहीं—इससे विद्यावाचस्पति जी ने इस अर्थ को नहीं लिया। सृष्टि के उत्पादन में बल शब्द से प्रतिपादित प्रकृति की ही प्रधानता है, किन्तु वह प्रकृति स्वतन्त्र नहीं, रसपदवाच्य ब्रह्म से ही रस प्राप्त करती है। अतः उसके अधीन है—यह इन ग्रन्थों का निरूपण श्री रामानुजाचार्य के सिद्धान्त से मेल रखता है, किन्तु मूलतत्त्वरूप ब्रह्म में स्वतः अप्राप्त अनन्त कल्याण गुण है, वा मूल तत्त्व स्वयं त्रिरूप है—यह सिद्धान्त यहाँ नहीं माना गया।

रस और बल में भेद अभेद दोनों हैं—यह सिद्धान्त इस ग्रन्थ के वैधर्म्याधिकरण (पृ० २३) में प्रतिपादित है—जो कि श्री निम्बार्काचार्य और श्री भास्कराचार्य के सिद्धान्त से मिलता सा प्रतीत होता है—किन्तु भेद, अभेद दोनों को उच्छृङ्खल न मानकर अनिर्वचनीयता में ही इनने पर्यवसान माना है। इसी प्रकार ससारावस्था में जीव, जड आदि सब अपने अपने तन्त्र का स्वतन्त्रता से परिचालन करते हैं—इस सिद्धान्त का प्रतिपादन श्री मध्वाचार्य के द्वैतवाद से मिलता सा प्रतीत होता है, किन्तु मूल परिस्थिति में ये द्वैत का स्पर्श भी सहन नहीं करते। अचिन्त्यभेदाभेदवाद भी अनिर्वचनीयता के रूप में इन ग्रन्थों में मिलता है। इस प्रकार सभी आचार्यों के सिद्धान्तों से स्वल्प वा अधिक अंशों में इसके निरूपण की प्रक्रिया मिलती है, किन्तु पूर्णतया अनुगमन किसी भी क आचार्य का यहाँ नहीं है। पूर्ण अनुगमन तो मन्त्रब्राह्मणात्मक वेद का ही है। अस्तु।

इसी प्रकार प्रसिद्ध भिन्न भिन्न दर्शनों के स्वल्प वा बहुत अंश भी प्रकृत ग्रन्थों में प्राप्त होते हैं। आरम्भ के विप्रतिपत्त्यधिकरण (पृ० २१) से ही बौद्धमत का प्रसङ्ग और उसकी आलोचना आरम्भ हो जाती है। आगे भी कई बार क्रियाद्वयवादी के रूप में मतभेदाधिकरण (पृ० १४४) आदि में बौद्धमत का प्रसङ्ग और उसका वैदिक सिद्धान्तानुसार निराकरण आया है। अल्परूप से जैनमत की भी चर्चा है। वैशेषिक सिद्धान्तानुसार क्रियोपपत्ति का तो (पृ० १८०) विस्तार से निरूपण है। वैशेषिक दर्शन का पञ्चम अध्याय संपूर्ण यहाँ उद्धृत हुआ है। सांख्यदर्शन भी प्रकृत्यधिकरण आदि में (पृ० १५२) और मतभेदाधिकरण (पृ० १४४) आदि में विस्तार से वर्णित है। बलनिरूपण में उसका आधार बहुत लिया गया है। 'सांख्याभास' नाम से एक स्वतन्त्र प्रकरण भी तृतीय अधिवार के अन्त में दिया गया है। किन्तु वेदविरुद्ध केवल प्रकृतिकारणवाद का सर्वत्र खण्डन है। वेदान्तदर्शन तो उनके सिद्धान्त की मूल भित्ति ही है। आरम्भ की पङ्क्तिदर्शनी समालोचना में ही स्पष्ट लिखा गया है कि व्याससूत्र और भगवद्गीता तो स्पष्ट 'विज्ञान' हैं—इन्हें केवल अपनी फलपनाओं पर आधारित दर्शनों की श्रेणियाँ नहीं गिनना चाहिये। इत्यादि। पूर्ण निर्दिष्ट मतभेदाधिकरण में भी अन्तिम सिद्धान्त यही किया है कि 'हमारे विचार से तो व्याससिद्धान्त ही सर्वथा श्रुतिमूलक और सम्यक् सिद्धान्त हैं' इत्यादि। इस प्रकार इस ग्रन्थ से ही सब दर्शनों के सिद्धान्तों का आभास मिल जाता है। अन्यान्य ग्रन्थों में भी दर्शनों के मत और उनकी आलोचना विवृत है।

सत्य तो यह है कि 'एक ही ब्रह्म से सम्पूर्ण प्रपञ्च का उद्भव है' इस सिद्धान्त को श्रुति पर श्रद्धा होने के कारण ही विद्वान् मानते आये हैं। किन्तु विद्यावाचस्पति जी का यह ग्रन्थ (अन्यान्य ग्रन्थ भी) मननपूर्वक पढ़ लेने पर 'ब्रह्म से कैसे जगत् वा उद्भव हो गया' यह सिद्धान्त उपपत्तिसिद्ध और बुद्धिगम्य प्रतीत होने लगता है। विचारक की बुद्धि स्वयं मानने लगती है कि जगत् की उत्पत्ति इमी प्रकार हुई होगी। श्रुति के सिद्धान्त केवल आज्ञासिद्ध ही नहीं, वे मनन करने से बुद्धि में स्वयं भासित होने लगते हैं। 'ब्रह्म अपनी शक्ति से जगत् का उत्पादन करता है' यह सिद्धान्त श्रुति, पुराण, आगम आदि में सर्वत्र ही सुन लिया जाता है, किन्तु वह शक्ति कौसी है, कैसे उससे जगदुत्पादन होना है—ये बातें इन ग्रन्थों का मनन करने पर ही बुद्धि में बैठती है। भगवद्गीता में धर, अक्षर

और अव्यय (उत्तम) पुरुषों का नाम सुना जाता है, सक्षिप्त परिचय भी मिलता है। इसी प्रकार साख्य में महान् अहंकार इत्यादि नामों का पारायण सभी कर लेते हैं। किन्तु इन पुरुष और प्रकृतियों का क्या स्वरूप है और इनसे कैसे जगत् बनता है—इन बातों का आभास इन ग्रंथों से ही बुद्धिगम्य होता है। प्रकृत ग्रन्थ में तीनों पुरुषों का और उनकी ५-५ बलाओं का विवरण कर प्रथमाधिकार में जैसे उनका स्वरूप विस्पष्ट समझाया है, इसी प्रकार द्वितीय और तृतीय अधिकारों में महदादि प्रकृतियों का स्पष्टीकरण है। रस और बल का या पुरुष और प्रकृति का परस्पर सम्बन्ध किस प्रकार होता है—यह भी लौकिक दृष्टान्त से बुद्धिगत कराने का पूर्ण प्रयत्न किया गया है। बल का निरूपण जैसा इस ग्रंथ में है ऐसा अन्यत्र कहीं प्राप्त नहीं होता। बल किस प्रक्रिया से शक्तिरूपता को प्राप्त होता है और शक्ति क्रियारूप में कैसे परिणत होती है एव क्रिया शक्ति और अत्यल्पदेश-वर्तिनी होने पर भी इसके आध्य से प्रवाहरूप हो कर चिरस्वाधिनी और सर्वप्रदेश-व्यापिनी कैसे बन जाती है—इत्यादि विषयों का विवरण विस्पष्ट रूप से इस ग्रन्थ में मिलता है। प्रवाहरूप होने पर एक बल पर दूसरा बल आरूढ हो जाता है—इससे बला की ग्रन्थि हो जाती है, यही ग्रन्थि रस के स्वरूप को आवृत्त कर लेती है और इन ग्रन्थियों से ही स्कूल होकर यह दृश्य जगद् बन जाता है—यह प्रक्रिया इस ग्रन्थ में निरूपित है। वेदों से ही भगवान् सृष्टि करते हैं—यह जो श्रुति, स्मृति आदि में वर्णन आता है, वे वेद कौन से हैं—इन वैज्ञानिक अपौरुषेय वेदों का निरूपण भी इसमें इतने स्पष्ट रूप से किया गया है कि उसे समझ लेने पर स विषय में कोई शङ्का नहीं रहती। आज का बीसवीं शताब्दी का भास्वर विज्ञान भी जिन ग्रन्थियों को अभी तक ठीक ढग से नहीं मुलज्ञा सवा, जिन बातों में पाश्चात्य वैज्ञानिक भी अभी तक चक्कर में पड़े हैं, वे इन ग्रन्थों में सुगमता से मुलज्ञाई गई है। जिन प्राचीन दौली के विद्वानों को यह सदेह वा सभावना है कि विद्यावाचस्पति जी ने आधुनिक विज्ञान के आधार पर ही अपन ग्रन्थ रच डाले हैं और वेद में यत्र कुत्र उपलब्ध प्रकीर्ण वचनों से उनका समर्थन कर दिया है, वे यदि उनके ग्रन्थों का परिभाषाज्ञानपूर्वक परिध्यम से मनन करें तो उनकी दृष्टि स्वच्छ हो जाय, वे देखने लगे कि आधुनिक विज्ञान जहाँ तक पहुँचा है, उससे बहुत दूर आगे तक का निरूपण इनके ग्रन्थों में है जहाँ तक का स्वप्न भी अभी आधुनिक विज्ञान ने नहीं देख पाया है। और जो कुछ विद्यावाचस्पति जी ने कहा है उसका आधार मुख्यतः श्रुति और तदनुगाभिनी स्मृति एव मूल है। श्रुति-स्मृति-सूत्रादि के विरुद्ध इन्होंने कुछ नहीं कहा। जिन शब्दों का अर्थ वर्तमान में भुला दिया गया है, उनके उस प्राचीन अर्थ का विवरण भी श्रुति, स्मृति के आधार पर ही है। यदि विद्वान महानुभाव आग्रह, रागद्वेष और पक्षपात को हटाकर इस मार्ग का प्रचार करें तो आज के युग में भी भारत का मूलक सत्तार में ऊँचा हो सकता है और वेदों का पथार्थ गौरव सत्तार में प्रस्थापित हो सकता है। एव जिन गृहस्थों को आधुनिक विज्ञान अभी तक नहीं मुलज्ञा सवा, उनके मुलज्ञाने में उसे भी बहुत बड़ी सहायता मिल सकती है। अनेक विद्वानों की यह धारणा है कि इस प्रकार का भौतिक विज्ञान वेद में है ही नहीं, उनसे हमारा इतना ही निवेदन है कि—

‘भूत भवद् भविष्यच्च सर्वं वेदात् प्रसिद्धयति ।’

इत्यादि मन्वादि की उक्तियों पर क्या आप हरिताल ही लगावेंगे ? और ऐसा करने पर वेदों की श्रद्धा अभिव्यक्त होगी या विद्वेष ? यह आप ही विचारिये ।

कुछ विद्वान् महानुभाव इसका उत्तर यों देते हैं कि—प्रत्यक्ष या अनुमान से जो बातें जानी जा सकती हैं उनके प्रतिपादन से वेदों का गौरव नहीं, उनका गौरव सर्वथा परोक्ष परलोकादि के प्रतिपादन में ही है—

‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एत विदन्ति वेदेन तस्माद्देवस्य वेदता’ इत्यादि ।

उनसे भी हम सविनय कहेंगे कि एक बार आप विद्यावाचस्पति जी के ग्रन्थों का अवलोकन कीजिए उनमें प्रत्यक्षानुमानमय विषयों का निरूपण वहाँ है ? वे भी तो यही कहते हैं कि ये सिद्धान्त प्रत्यक्ष वा अनुमान से जाने ही नहीं जा सकते । सूक्ष्मतत्त्वों के विज्ञानार्थ जो परिभाषाएँ ग्रहण की गईं—उनसे यदि लौकिक विषय भी क्वचित् सिद्ध हो जाते हैं तो इससे क्या दोष हुआ ? लोक को छोड़ कर तो परलोक वा परमात्मा वा ज्ञान ही ही नहीं सकता—यह तो सब शास्त्रों का डिण्डिम धोप है । प्राचीन आचार्य भी तो लौकिक दृष्टान्त से ही अलौकिक तत्त्वों को हृदयगम कराते हैं । ऐसे आक्षेप केवल उन्हीं महानुभावों के हैं जिन्होंने न तो वेद का परिशीलन किया और न विद्यावाचस्पति जी के ग्रन्थ देखे । केवल सुनी-सुनाई बातों के आधार पर कल्पना के किले बनाने का ही जिनका स्वभाव है । वस्तुतः देखकर ग्राह्य वा त्याज्य का निर्णय करना ही विद्वानों को उचित है ।

कुछ विद्वान यह भी कहते हैं कि विद्यावाचस्पति जी ने अपनी बुद्धि की कल्पनाओं से अधिक काम लिया है । उनका उत्तर इस ग्रन्थ के आरम्भ में ही दिया गया है कि वैदिक वाङ्मय के बहुत ग्रन्थ विलुप्त हो गए । जो मिलते हैं वे भी वैज्ञानिक क्रम से संगठित नहीं जैसा कि हम पूर्व कह चुके हैं । तब प्रकीर्ण रूप से प्राप्त भिन्न भिन्न स्थानों के सिद्धान्तों की शृङ्खला जोड़ने में तो बुद्धि से ही काम लेना पड़ेगा । इसके अतिरिक्त कोई मार्ग ही नहीं सकता । हाँ, निर्मूल कल्पना इनके ग्रन्थों में कोई नहीं ।

बहुत से निष्पक्ष विद्वानों को भी यह आपत्ति थी कि नए मार्ग से प्रतिपादन होने के कारण और अधिवास पद्यबद्ध होने के कारण ये ग्रन्थ समझ में नहीं आते । उनके पत्रितोषार्थ मैंने इस ग्रन्थ पर विस्तृत व्याख्या लिख दी है । उसमें इस ग्रन्थ के सिद्धान्तों को प्राचीन आचार्यों के साथ समन्वित करने का भी अपनी तुच्छ बुद्धि के अनुसार पूर्ण प्रयत्न किया है । यदि ससे जिज्ञासु जन लाभ उठाकर इस मार्ग की ओर झुकेंगे तो मैं अपना श्रम सफल समझूँगा । अस्तु अब संसृष्ट भाषा से अत्यल्प परिचय रखने वाले जिज्ञासु जनों को ग्रन्थ का कुछ आभास बताने के उद्देश्य से ग्रन्थ का अति संक्षिप्त सार हिन्दी भाषा में लिखकर यह भूमिका रूप वक्तव्य समाप्त किया जायगा ।



## ग्रन्थ का सारांश

धारन में मंगलाचरण, प्रतिज्ञा और नवीन ग्रन्थ की आवश्यकता का प्रदर्शन करते हुए विषय की गभीरता बतलाने के लिए यम-नविकेता सवाद आदि के श्रुतिवाचक उद्धृत किये गए हैं। आगे चलकर ग्रन्थ की अवतरणिका इस प्रकार की गई है कि यह समस्त दूनम जगत् जिसके अन्तर्गत हमारा व्यक्तित्व भी समाविष्ट है किस प्रकार उत्पन्न हुआ, इसका मूल तत्त्व क्या है, और जहाँ जाकर वह समाप्त होना है वह परामण क्या है,। यह जिज्ञासा स्वभावतः सधके मन में समय समय पर समुदित होती है और जिज्ञासा के उत्पन्न होने के अनन्तर उसे शान्त न किया जाय तो वह कष्टप्रद भी किसी समय हो जाया करती है। इसलिये उपर्युक्त जिज्ञासा को शान्त करने के लिए वर्तमान में भारत में छ प्रकार के दर्शनों का उद्योग प्रचलित है। इसी प्रसंग में छ दर्शनों की प्रसिद्धि की भी आलोचना की गई है कि प्रसिद्धि में कुछ भ्रम का समावेश हो गया है। न्याय जो समस्त दर्शनों का पूर्वाङ्ग है और योग जो दर्शनों का उत्तरांग है इन दोनों की भी दर्शनों की क्रमिक श्रेणी में कई विद्वानों ने गिन लिया है। पूर्व मीमांसा जो कि केवल वाच्यार्थ विचार का शास्त्र है उसे भी दर्शनों की श्रेणी में गिन लिया गया है। यस्तु छ दर्शनों का क्रम स प्रकार है—(१) चार्वाक (२) बौद्ध (३) जैन (४) वैशेषिक (५) सांख्य (६) और वेदान्त। इनमें आदि के तीन वेदों को प्रमाण नहीं मानते इसलिए नास्तिक दर्शन कहलाते हैं और आगे के तीन वेद प्रामाण्य के समर्थन होने के कारण आस्तिक दर्शन कहे जाते हैं। इनके अन्तर्गत भेदों का भी वहाँ संकेत किया गया है। सब मिलाकर २० भेद होते हैं। अग्रान्य ग्रन्थों में विद्यावाचस्पति जी ने ३६ तक भी दर्शनों की संख्या बतलाई है। अस्तु, जिस प्रकार आज तक भारत में ६ दर्शन प्रसिद्ध हैं इस प्रकार बहुत पूर्वकाल में देवयग्य में दशवाद प्रसिद्ध थे, अर्थात् जगत् के मूल तत्त्व के सम्बन्ध में दस मत थे, जिनका संकेत ऋग्वेद के नात्वीय सूक्त में किया गया है।

यहां सक्षेपत इस इतिहास का भी संकेत है और ग्रन्थ के अन्त में उपसंहारपरिकरण में इस पर कुछ अधिक प्रकाश डाला गया है कि बहुत पूर्वकाल में 'मणिजा' नाम की एक जाति प्रसिद्ध थी। वर्तमान में जय्य जाति में जिस प्रकार ब्राह्मणादि नामों से चार प्रकार के वर्ण प्रसिद्ध हैं इस प्रकार उस जाति में, साध्य, भास्वर, बजिल और सुपित नाम के चार विभाग थे। साध्यों में एक ब्रह्मा नाम के बड़े तपस्वी और तेजस्वी व्यक्ति प्रादुर्भूत हुए। उन्होंने वैश्वानर बिलोकी के आधार पर भूमण्डल में त्री बिलोकी की रचना की। दिव्य स्वर्गलोक के समान भूमण्डल के उत्तर भाग में भी इन्द्र, यम, युवेर आदि भिन्न भिन्न देवताओं की पुरिणी प्रविकसित की, जिनका संकेत पुराणा में बहुधा मिलता है। अस्तु इस इतिहास का इस ग्रन्थ में संकेत मात्र है। अन्य ग्रन्थ 'जगद्गुरु वैभव', 'स्वर्ग सन्देह', 'इन्द्र विजय' आदि में इस इतिहास का विस्तार से निरूपण है।

यहाँ बचन्य हतया द्वे रि प्राचीन काल में जगत् के मूल तत्त्व के सम्बन्ध में दस मत प्रचलित थे। वे बाद में हैं (१) सदसद्वाद (२) रजोवाद (३) व्योमवाद (४)

अपरवाद (५) आवरणवाद (६) अम्भोवाद (७) अमृतमृत्युवाद (८) अहोरात्रवाद (९) दैववाद (१०) सशय तदुच्छेदवाद । देव वर्ग में किन्हीं ने सत् को जगत् का मूल तत्त्व माना था और किन्हीं ने असत् को । कोई रज अर्थात् सूक्ष्म कणों को ही जगत् का मूल तत्त्व कहते थे तो कोई व्योम अर्थात् आकाश को ही मूल तत्त्व मानते थे । इसी प्रकार के दशवाद प्रचलित थे जो कि दशवाद रहस्य नाम के ग्रन्थ में पृथक् पृथक् संक्षेप में दिखाए गए हैं और एक एक वाद पर एक-एक ग्रन्थ की रचना विद्यावाचस्पति जी ने की है ।

पहिले कहा जा चुका है कि इन दसों वादों का ऋग्वेद के नासदीय सूक्त में संकेत है और ब्राह्मण उपनिषत् आदि में यत्र तत्र इनका विवरण मिलता है । विद्यावाचस्पति जी ने प्रत्येक वाद पर एक एक स्वतन्त्र ग्रन्थ लिखा है और दशवादादरहस्य नाम के ग्रन्थ में सबका संक्षिप्त विवरण दिया है । अस्तु पूर्वोक्त ब्रह्मा ने इन पृथक्-पृथक् वादों का निराकरण कर सबके समन्वय से एक सिद्धान्तवाद प्रतिष्ठापित किया जिसमें जगत् का मूल तत्त्व ब्रह्म को माना, और उसकी एक त्रिगुणात्मक शक्ति मानी, किन्तु शक्ति की स्वतन्त्र सत्ता नहीं मानी गई । वह अनिवंचनीय है, न सत् कही जा सकती है न असत्, इसलिए ब्रह्माद्वैतवाद उन्होंने प्रतिष्ठित किया । ब्रह्म निर्विशेष, निर्धर्मक अताएव नामरूप से रहित है, किन्तु बिना नाम के उपदेश आदि कोई व्यवहार बन नहीं सकता, इसलिए भविष्यवृत्ति से उसके कार्य आदि देखकर कोई नाम कल्पित किये जाते हैं । विद्यावाचस्पति जी ने 'रसो वै स' इस श्रुति के आधार पर उसका रस नाम अपने इस ग्रन्थ में रखा है और उसकी शक्ति का बल नाम रखा है । बल, शक्ति और क्रिया ये तीनों शब्द अवस्था भेद से एक ही तत्त्व के वाचक हैं । प्रसुप्त अवस्था में उसका नाम बल होता है, कार्यान्मुख होने पर वही शक्ति कहलाने लगती है और कार्य रूप में परिणत होकर वह क्रिया हो जाती है । इन ही दोनों तत्त्वों का विवरण श्रुति और स्मृति के आधार पर इस ग्रन्थ में किया गया है ।

प्रथमतः ब्रह्म, रस, बल आदि शब्दों की निरुक्ति बतलाई गई है और मूलतत्त्व में इन शब्दों का प्रयोग कैसे सगत होता है इसकी सगति बतलाई गई है । जहाँ कोई पदार्थ स्वयं नष्ट न होता हुआ नाना रूप से विकसित हो उसे विकास या बृहण कहते हैं । जैसे वृक्षलता आदि में फल-पुष्प आदि का उत्पन्न होना बृहण ही कहा जा सकता है । मूलतत्त्व की यही स्थिति है । वह स्वयं अपने स्वरूप में स्थिर रहता हुआ ही जगत् को उत्पन्न करता है । अतः बृहण-स्वभाव होने के कारण ब्रह्म नाम से उसका व्यवहार किया जाता है । रस शब्द के दो अर्थ प्रसिद्ध हैं । आनन्द को भी रस कहते हैं और जल को भी । विकास आनन्द का लक्षण है और पूर्वोक्त रूप से मूलतत्त्व का विकास ही जगत् रूप में होता है, इसलिए आनन्द रूप होने से रस शब्द का प्रयोग वहाँ सुसगत है । जल में जिस प्रकार लहरें उठती हैं और उसी में लीन हो जाती हैं उसी प्रकार मूलतत्त्व में ससार रूप लहर उठ कर उसी में लीन हो जाती है । इस जल के सादृश्य से भी उसे रस कहना युक्ति-युक्त है । वेष्टन करने वाले को बल कहना व्याकरण की प्रक्रिया से सिद्ध है और वह शक्ति मूलतत्त्व को वेष्टित करती है, अर्थात् अपना ही स्वरूप दिखाती

हुई उसे प्रच्छन्न रखती है, इसलिए उसका नाम बल युक्ति-युक्त है, इत्यादि । आगे रस और बल दोनों का स्वीकार करना आवश्यक है यह दिखाया गया है ।

इसी भूमिका में हम लिख आए हैं कि जगत् में जितने भी पदार्थ हैं उनमें स्थिरता और गति दोनों प्रतीत होती हैं । इसलिए इनका मूल तत्त्व भी ऐसा ही होना चाहिए जिसमें स्थिर और चल दोनों रूप हों । रस सदा एकरूप रहने के कारण स्थिर है और बल प्रतिक्षण परिवर्तित होता रहता है । उन दोनों की समष्टि ही जगत् का मूलतत्त्व माना जाय यह युक्ति-संगत बात है । वही श्रुति ने माना है । इसके अतिरिक्त बल का प्रस्फुटित रूप जो क्रिया है उसकी परिस्थिति हम देखते हैं कि वह उत्पन्न होने के साथ ही नष्ट भी होती रहती है । तब वह निराधार नहीं ठहर सकती । इसलिए उसका आधार कोई मानना ही पड़ेगा । सम्पूर्ण जगत् को हम क्रिया के ही विजृम्भण रूप में देखते हैं । किन्तु उक्त युक्ति से उसका कोई आधार मानना आवश्यक है । जो आधार माना जायगा वह क्रिया से विलक्षण होगा । उसीके नाम ब्रह्म, रस, इत्यादि कहे जाते हैं । ये रस और बल दोनों निर्धर्मक हैं, अर्थात् इनमें और कोई दूसरे धर्मों की सत्ता नहीं । किन्तु दोनों के मिलने पर जो विशिष्ट रूप बनता है उसमें ये दोनों धर्मरूप से प्रविष्ट हो जाते हैं । सत्ता, चेतना, आनन्द इन धर्मों के रूप में रस सब में अनुप्रविष्ट है और नाम, रूप और क्रिया इन धर्मों के रूप में बल सबमें अनुप्रविष्ट है । आदि के तीन धर्म कभी परिवर्तित नहीं होते और अन्त के तीनों सदा परिवर्तनशील हैं ।

आगे आश्रयभूत रस को न मानकर केवल क्षणिक क्रिया को ही जिन्होंने जगत् का रूप माना है उन बौद्धों के मत की "विप्रतिपत्त्यधिकरण" में आलोचना है । यह भी कहा गया है कि 'श्रम' नाम क्रिया का है, क्रिया को ही एकमात्र मूल तत्त्व मानने वाले श्रमण कहलाते हैं, और 'ब्रह्म' नाम ज्ञान का है, अतः ज्ञान या ब्रह्म को मुख्य तत्त्व मानने वाले ब्राह्मण कहे जाते हैं ।

इसके आगे "बंधन्याधिकरण" में यह बतलाया गया है कि रस और बल सदा सम्मिलित ही रहते हैं, किन्तु दोनों का स्वरूप एकान्तत विरुद्ध है, जैसा कि एक नित्य और शाश्वत है, दूसरा प्रतिक्षण नष्ट होने वाला । एक स्थिर है, दूसरा सर्वथा बल इत्यादि । इन्हीं विरुद्ध धर्मों का यहाँ विवरण है । यद्यपि रस और बल दोनों में ही कोई धर्म नहीं ऐसा पहिले कहा जा चुका है, किन्तु 'सत्तासिद्ध' धर्म न होने पर भी 'भातिसिद्ध' कल्पित धर्म जो रहते हैं जिनके आधार पर हम उन दोनों का स्वरूप समझ सकते हैं । वे दोनों के धर्म परस्पर अत्यन्त विरुद्ध हैं । इसका विस्तार से विवरण इस अधिकरण में हुआ है । इसके आगे इन दोनों का परस्पर संबन्ध किस प्रकार का है यह ससर्गाधिकरण में निरूपित है । पहिले लोक में साययव पदार्थों के सम्बन्ध पाच प्रकार के होते हैं यह निरूपण है । एक स्थानावरोध सम्बन्ध है, जो कि पृथिवी और जल में प्राय रहता है । जहाँ एक पार्थिव पदार्थ रहेगा वहाँ दूसरे पार्थिव पदार्थ को नहीं आने देगा । यही स्थानावरोध कहलगा है । यद्यपि देखा जाता है कि भीत में एक कीला ठोक दिया जाता है किन्तु वहाँ बल पूर्वक कीला ठोकने से उस प्रदेश के अवयव टूटकर नीचे गिर जाते हैं, अथवा समीप के अवयवों से गुथकर

घनीभूत हो जाते हैं, तभी कीला उस प्रदेश में प्रवेश पाता है। दूसरा समञ्जस सम्बन्ध है जहाँ एक ही प्रदेश में कई वस्तुएँ साथ-साथ रह सकती हैं, जैसा कि एक ही घर में अनेक दीपकों का प्रकाश। जहाँ जल को उष्ण कर लिया जाता है वहाँ जल और अग्नि के अवयव परस्पर सगठित होकर एकरूपता को प्राप्त कर लेते हैं। जल कभी उष्ण नहीं होता वह शीत ही रहता है, किन्तु उसमें अनुप्रविष्ट अग्नि के अवयवों का उष्ण स्पर्श जल के शीतस्पर्श को दबा देता है। इसीलिए शीतस्पर्श की प्रतीति वहाँ नहीं होती। जब अग्नि के अवयव उसमें से निकल जाते हैं तब जल पुन ठंडा प्रतीत होने लग जाता है। ऐसे स्थल में जल और अग्नि के अवयवों का परस्पर ऐकात्म्य सम्बन्ध है। जहाँ अम्भ नाम के शुद्ध जल के अणु अग्नि के अवयवों के साथ मिलकर स्थूल जल को उत्पन्न कर देते हैं वहाँ सूक्ष्म जल के अवयव और अग्नि के अवयवों का ऐकभाव्य सम्बन्ध होता है। इस 'अम्भ' को ही पाश्चात्य विज्ञान की परिभाषा में 'हाइड्रोजन' कहा जाता है और उसके साथ मिलने वाले अग्नि के कणों को आक्सीजन। आजकल के वैज्ञानिक पचभूत सिद्धान्त पर आक्षेप किया करते हैं कि शारनो ने जल को एक अखण्ड तत्त्व माना है, वह भूल है। जल तो दो चीजों से मिल कर बनता है। यह आक्षेप शास्त्रों का मर्म न समझ कर ही होता है। इस प्रकरण की टीका में श्रुति आदि के प्रमाणों से स्पष्ट कर दिया गया है कि जिस स्थूल जल का लोक में जल शब्द से व्यवहार होता है उसे तो हमारे यहाँ भी स्पष्ट रूप से सयोगज बताया गया है। जिस जल को हम पचभूत प्रक्रिया में गिनते हैं वह अम्भ नामक सूक्ष्म जल है, जो सयोगज नहीं है। अस्तु, ऐकात्म्य में एक दूसरे से पृथक् भी हो जाया करते हैं, किन्तु ऐकभाव्य में बिना रासायनिक प्रक्रिया के पृथक् भाव नहीं होता, यही इन दोनों सम्बन्धों में विशेषता है। पाँचवाँ सम्बन्ध भक्ति कहलाता है। जैसा कि मोटर आदि पर चढ़कर मनुष्य दूर चला जाता है वहाँ मनुष्य के अवयवों में कोई स्वतन्त्र गति नहीं हुई किन्तु यह मोटर आदि पर चढ़ कर उसका भाग बन गया इसलिए वह भी दूर पहुँच गया।

ये पाँच प्रकार के सम्बन्ध लोक में सावयव पदार्थों के देखे जाते हैं। किन्तु रस और बल इनमें से कोई भी प्रकार संभव नहीं। रस और बल का सम्बन्ध दो प्रकार का कहा जा सकता है। एक स्वरूप-सम्बन्ध और दूसरा वृत्तित्व-सम्बन्ध। शुद्ध रस और शुद्ध बल का परस्पर स्वरूप-सम्बन्ध ही होता है और उस सम्बन्ध के कारण जब रस-प्रधान पुरुष और बल प्रधान शक्ति ये दोनों विशिष्ट रूप बन जाते हैं तब उनमें शक्ति का पुरुष के साथ वृत्तित्व-सम्बन्ध हो जाता है। स्वरूप-सम्बन्ध के तीन भेद हैं, बन्ध, योग और विभूति। रस बल के साथ सदा विभूति-सम्बन्ध ही रखता है और सम्बन्ध होने पर बलविशिष्ट रस के साथ बलान्तर का सम्बन्ध बन्ध और योग भी होता है। इन तीनों के परिचय के लिए इनके भी लौकिक उदाहरण वहाँ दिए गए हैं। नए-नए पदार्थों की उत्पत्ति इन तीन प्रकार के सम्बन्धों से ही हुआ करती है। जहाँ दो तत्त्व मिलकर एक तीसरा तत्त्व उत्पन्न कर दें किन्तु उन दाता या अपना स्वरूप न रहे उसे बन्ध कहते हैं। जैसे जल के भीतर वायु जब प्रविष्ट होता है और वह वायु जल के घेरे में आ जाता है तब जल वा बुद्बुद बन जाना है। वायु के निबल जाने पर बुद्बुद टूट

जाता है किन्तु यदि जल का स्तर दृढ़ हो और वायु को निकलने न दे तब जल और वायु के अणु मिल कर फ़ेन नाम का एक नया तत्व पैदा कर देते हैं। अब जल और वायु के अवयवों का पृथक् स्वरूप नहीं रहा, किन्तु दोनों के वन्धरूप सम्बन्ध से फ़ेन बन गया। जहाँ दो मिलकर तीसरी वस्तु को उत्पन्न कर दें किन्तु वे दोनों भी अपने स्वरूप में बने रहें उसे योग कहते हैं। जैसे कोई पक्षी उत्तर की ओर मूख करके जब उड़ने लगता है तो उसका एक पंख पूर्व की ओर गति करता है और दूसरा पश्चिम की ओर। इन दोनों गतियों के योग से उत्तराभिमुख नई गति पैदा हो जाती है किन्तु वे दोनों पक्षी की गतियाँ भी यथावत् बनी रहती हैं। इसी प्रकार हम अपने दोनों हाथों का परस्पर मर्दन करें तो एक प्रकार की उष्णता नई उत्पन्न जाती है किन्तु दोनों हाथों में वा उनके बलों में कोई न्यूनता नहीं आती। यह योग सम्बन्ध कहा जाता है। जहाँ दो का सम्बन्ध होने पर एक तो मर जाय अथवा परतन्न हो जाय और दूसरा अपने स्वरूप में यथावस्थित स्वतन्त्र बना रहे उसे विभूति सम्बन्ध कहते हैं। जैसे हमारी आन्तर प्राण की प्रेरणा से हाथ उठता है वहाँ प्राण और हाथ का परस्पर संबन्ध हुआ। उस सम्बन्ध में प्राण स्वतन्त्र है किन्तु हाथ परतन्न। प्राण जैसे चलाता है वैसे हाथ को चलना पड़ता है। किन्तु हाथ के सम्बन्ध से प्राण की स्वतन्त्रता में कोई बाधा नहीं आती, अतः महा प्राण का हाथ के साथ विभूतिसम्बन्ध है। इसी प्रकार सूत्रात्मा रूप वायु सर्वत्र व्याप्त है जिसके हमें कई निदर्शन प्रत्यक्ष मिलते हैं। जैसे शुष्क मृत्तिका से ईंट नहीं बनायी जा सकती, मृत्तिका में जल मिला कर ईंट धापी जाती है। वहाँ मृत्कणों का परस्पर संयोग जल के कारण हुआ। जब उस ईंट को पकाया गया तब जल तो सूख गया किन्तु उसके स्थान में अग्नि प्रविष्ट हो गया, उसने उस मृत्कणों के संयोग को स्थिर रक्खा। कुछ काल में वह अग्नि भी निकल गया क्योंकि आगे चल कर ईंटों में उष्णता नहीं प्रतीत होती। अब उस संयोग की रक्षा करने वाला कौन है, यह प्रश्न होगा। यदि संयोग टूट जाय तो ईंट बिखर जानी चाहिए। किन्तु ऐसा होना नहीं। इससे यही मानना होगा कि व्यापक सूत्रात्मा रूप वायु ने अब उस सम्बन्ध को स्थिर कर रक्खा है। इसी प्रकार लोहे या सोने के दो टुकड़े आपस में जोड़े नहीं जा सकते, उन्हें अग्नि में तपा कर द्रवावस्था उत्पन्न कर जोड़ दिया जाता है। किन्तु अग्नि के निकल जाने पर भी वह जोड़ बना रहता है। उसकी रक्षा करने वाला वही सूत्रात्मा रूप वायु है। इन सब पदार्थों के साथ सूत्रात्मारूप वायु का विभूतिसम्बन्ध है। ये सनस्त पदार्थ उसके अधीन रहते हैं, वह इनमें बद्ध नहीं रहता।

और भी देखिए हमारे ज्ञान में बाह्य पदार्थ हाथी, घोड़े, गृह, मनुष्य आदि आते हैं और निकल जाते हैं, किन्तु ज्ञान रूप प्रकारा जैसा का तैसा बना रहता है। यहाँ ज्ञान का उन बाह्य पदार्थों के साथ विभूतिसम्बन्ध है। बस इसी प्रकार का विभूतिसम्बन्ध रस का बल के साथ भी रहता है। बल विशिष्ट रस के साथ दूसरे बलों का बन्ध और योगसम्बन्ध भी होता है। केवल विभूतिसम्बन्ध से अव्यय पुरुष का, योगसम्बन्ध से अक्षर पुरुष का और बन्ध सम्बन्ध से क्षर पुरुष का प्रादुर्भाव होता है जिनका निरूपण आगे किया जायगा। इनमें अव्यय पुरुष में रस की प्रधानता है, बल गौण रूप से रहता है। अक्षर पुरुष में दोनों की समान प्रधानता रहती है और क्षर पुरुष में बल ही प्रधान हो जाता है और वह रस को आवृत्त कर लेता है।

इसी प्रकार पुरुष का प्रकृति के साथ जो वृत्तित्वसम्बन्ध बतलाया गया उसके भी अवान्तर तीन भेद हैं—आसक्ति, उदार और समवाय । इनमें अव्यय पुरुष का अपनी शक्ति के साथ उदार-वृत्तिरूप सम्बन्ध होता है । जैसे आकाश में वायु व्याप्त रहता है किन्तु उस वायु का प्रभाव आकाश पर कुछ नहीं पड़ता, इसलिए वायु की आकाश में वृत्तित्ता उदार सम्बन्ध से है—इत्यादि रूप से इस प्रकरण में ससर्गों का बड़ा गभीर विवेचन है । यह प्रकरण बहुत महत्व का और विशेष मनन योग्य है । इस प्रकार के ससर्गों के निरूपण सस्कृत के ग्रन्थों में अन्यत्र प्राप्त नहीं होते ।

इसके आगे मायाधिकरण आया है । बल जब प्रकट होकर अपरिच्छिन्न रस को परिच्छिन्न प्रदाशित कर देता है, जैसे कि समुद्र के अपार जल को भिन्न भिन्न तरंगों सीमा-बद्ध दिखा दिया करती है, अथवा जैसे अपरिच्छिन्न आकाश को घट मठ आदि घटाकाश मठाकाश आदि के रूप में दिखा देते हैं । परिच्छेद वा सीमाबन्ध दिखा देने के कारण ही इस प्रधान बल का नाम 'माया' होता है । 'मा' धातु का अर्थ है 'मिति' या परिच्छेद । 'मिति' का साधन होने के कारण इस बल का माया नाम अन्वय है । परिच्छिन्न रूप में दिखाई देने पर एक-क पृथक्-पृथक् रूप बन जाता है जिसे सत्या वा छन्द नाम से भी वैदिक परिभाषा में कहा गया है । एक परिच्छिन्न रूप होने पर उसका नाम भी एक नियत हो जाता है । ये नाम और रूप माया के कारण ही होते हैं । इसलिए श्री शंकराचार्य ने नामरूप को ही 'माया' कहा है । बलरूपा यह माया स्वतन्त्र नहीं, रस के आधार पर ही रह कर सब कुछ करती है, इसलिए वैष्णव आचार्यों ने भगवान् की शक्ति को माया कहा है । ऐश्वर्य, धर्म, यश, ज्ञान, वैराग्य और श्रुति का नाम 'भग' है, ये सब धर्म मायारूप बल के कारण निर्धर्मक रस में प्रादुर्भूत होते हैं, इसलिए वह भगवान् है और बल उसकी शक्ति है । अपरिच्छिन्न का परिच्छेद कैसे हो गया और नाम रूप वहाँ से आ गए वा वहाँ चले जाते हैं, ये सब बातें बुद्धि में नहीं आती । इस कारण समझने के अयोग्य इन्द्रजाल आदि में भी माया शब्द का प्रयोग प्रसिद्ध हो गया । परिच्छेद के कारण रस का नाम पुरुष हो जाता है । परिच्छेद होने पर सर्वप्रथम मन और आगे प्राण और वाक् का आविर्भाव होता है—ये ही सर्वप्रधान अव्यय पुरुष की सृष्टि-साक्षिक बलाएँ हैं ।

इसके आगे अन्वय, अक्षर और क्षर—इन तीन पुरुषों का विस्तार से निरूपण है । पूर्व में कह आये हैं कि रस और बल इन दोनों में अन्य कोई सत्तासिद्ध धर्म नहीं, इसलिए ये धर्मों नहीं बहे जा सकते, किन्तु स्वयं धर्म रूप से सर्वत्र प्रविष्ट होते हैं । जहाँ ये दोनों प्रथमतः धर्मरूप से प्रविष्ट हुए वह दोनों का समुदाय पुरुष कहा जाता है । वह धर्मों हैं । संसर्ग प्रकरण में विभूति, योग और बन्ध नाम के तीन स्वरूप सम्बन्ध बताये जा चुके हैं उनमें से केवल विभूतिसम्बन्ध से अव्यय पुरुष का प्रादुर्भाव है, योगसम्बन्ध से अक्षर पुरुष का और बन्धसम्बन्ध से क्षर पुरुष का प्रादुर्भाव होता है । इन तीनों का श्रुतियों में तो विराट् विवेचन मिलता ही है, आगे श्रुतियों की सारभूत भगवद्गीता में भी इनका निरूपण हुआ है । श्री विद्यावाचस्पति जी के विस्तृत ग्रन्थ भी इस त्रिपुरुष-वाद को मान कर ही निर्मित हुए हैं । इनमें अव्यय पुरुष केवल सबका आलम्बन मात्र है । उसकी पाँच बलाएँ हैं—आनन्द, विज्ञान, मन, प्राण और वाक् । इनमें मन, प्राण, वाक् सृष्टि-

साक्षी हैं, अर्थात् इनके आधार पर ही सृष्टि होती है और आनन्द, विज्ञान, मन मुक्ति-साक्षी हैं, अर्थात् इनमें त्रम से प्रविष्ट होने से मुक्ति हो जाती है। मन दोनों में अन्विन है, इसीलिए सर्वत्र कहा जाता है कि—“मन एव मनुष्याणा कारण बन्धमोक्षयो।”। यहा यह अवश्य स्मरण रखना चाहिए कि जिन्हें हमारे दार्शनिक मन और प्राण कहते हैं, या हमें मन और प्राण शब्दों से जिनका परिचय है, वे तो अतिस्थूल हैं। उन्हें अव्यय पुरुष की कला नहीं समझना चाहिए। अव्यय पुरुष की कला रूप मन और प्राण अतिमूढम है। इनका भेद बतलाने के लिए ही श्रुतियों में इन्हें ‘श्वोवसीयस् मन’ और ‘मुख्य प्राण’ नाम से कहा गया है। वाक् इन दोनों से अवर कक्षा की है इसलिए ‘अवाक्’ शब्द के अकार का लोप कर इसे वाक् कहा गया। दूसरा तात्पर्य यह भी है कि ‘उ’ यह स्वर प्राण के लिए सकेतित है और ‘अ’ मन के लिए। ये दोनों जिसमें अनुस्थूल रहते हैं वह वाक् कही जाती है। ‘उच्च अश्च व, व अञ्चतीति वाक्”, यह वाक् ही सब भूतों की जननी है। अव्यय पुरुष की प्राणरूप कला के आधार पर अक्षर-पुरुष का और वाक् रूप कला के आधार पर क्षर-पुरुष का प्रादुर्भाव होता है। इन पाँचों कलाओं का कोप नाम से तैत्तिरीय उपनिषद् में विवरण है। वहाँ वाक् को ‘अन्न’ नाम से कहा गया है और ऊपर के चारों अपने अपने नाम से ही कहे गए हैं। ससार में जो आनन्द विज्ञान मन प्राण दिखाई देते हैं वे इनके ही अंश हैं। ये सब समष्टि रूप उनके विधान हैं, इसलिए इन्हें कोप नाम दिया गया है। कोप नाम जिसमें खड्ग रक्खा जाता है उस म्यान का भी है। इन पाँचों में रस रूप मुख्य आत्मा छिपा हुआ है इसलिए भी इन्हें कोप कहते हैं। अस्तु, यह अव्यय-पुरुष कार्य कारण दोनों से अतीत है, इसे उत्तम पुरुष वा विदवातीन आदि नामों से भी शास्त्रों में कहा गया है।

दूसरा अक्षर-पुरुष सृष्टि का निमित्त कारण है। वह स्वयं विकृत न होना हुआ भी क्षर को नानारूपता प्राप्त कराने में सहायक होता है। न्याय आदि दर्शनों में इसे ही ईश्वर कहा गया है। स्वयं विकृत न होने के कारण इसे कूटस्थ कहते हैं। कूटस्थ शब्द का अर्थ है अविचाली या अपरिणामी, अथवा कूट शब्द का अर्थ समूह भी है। जगत् के नाना रूपों में परिणत होने वाला क्षर-पुरुष कूट है। उसमें स्थित रहने के कारण यह कूटस्थ कहा जाता है। इसकी भी पाँच कलाएँ हैं, जिनके नाम ब्रह्मा, विष्णु, इन्द्र, अग्नि और सोम हैं। इन्द्र, अग्नि, और सोम इन तीनों की समष्टि को पौराणिक परिभाषा में महेश्वर या महादेव नाम दिया गया है। ये ही रूप हमारे उपास्य हैं। इनके द्वारा हम अव्यय-पुरुष को प्राप्त कर सकते हैं। अव्यय-पुरुष से साक्षात् सम्बन्ध हम ससारियों का नहीं हो सकता। ससार के प्रत्येक पदार्थ का प्रतिक्षण परिवर्तन होना रहता है। उसके कुछ अंश निकल कर बाहर जाते हुए अन्य पदार्थों में सम्मिलित होते रहते हैं और उन अंशों की पूर्ति के लिए बाहर से उसके भीतर अंश सम्मिलित होते रहते हैं। यह गति-आगति की प्रक्रिया ही यज्ञ नाम से कही जाती है। किन्तु इस प्रकार का यातायात होने पर भी ‘यह वही पदार्थ है’ यह प्रत्यभिज्ञा हम लोगों को बनी रहती है। इनमें गति की प्रवर्तक अर्थात् अज्ञा को बाहर निकालने वाली शक्ति इन्द्र नाम से, बाहर से पदार्थों को लाकर क्षतिपूर्ति करने वाली शक्ति विष्णु नाम से और फिर भी पदार्थों को एक रूप में दिखाने वाली प्रतिष्ठा प्राणरूप शक्ति ब्रह्मा नाम से कही जाती है। इसीलिए

विष्णु को पालक और इन्द्र वा रुद्र को सहारक कहा गया है। बाहर निकलने वाले अश्रु प्रत्येक पदार्थ का पृष्ठ भाग बनाते हैं, वे अग्नि और सोम के नाम से प्रसिद्ध हैं। जाने वाले बहिर्मुख प्राण अग्नि नाम से और आने वाले अन्तर्मुख प्राण सोम नाम से कहे जाते हैं। ये ही अग्नि और सोम सब जगत् के उत्पादक माने गए हैं—“अग्नीषोमात्मक जगत्।” इनमें ब्रह्मा आदि तीन को ‘हृद्य’ कहा जाता है, क्योंकि ये तीनों शक्तियाँ हृदय अर्थात् केन्द्र में रहती हैं, और अग्नि और सोम को पृष्ठय कहा जाता है, अर्थात् ये दोनों बाहर का पृष्ठ भाग बनाते हैं। इन्हीं दोनों बाह्यकलाओं से क्षर पुरुष का प्रादुर्भाव होता है।

क्षर पुरुष सब जगत् का उपादान कारण है। अक्षर की प्रेरणा से यह नाना भावों के रूप में प्रकट होता रहता है। किन्तु ध्रुति में कहा गया है कि अर्धभाग से यह परिणत होता है और अर्धभाग से नियामक रूप में भी अनुप्रविष्ट रहता है। उस नियामक रूप को क्षर-पुरुष और परिणत रूप को ‘पुर’ कहा जाता है। इसकी पाँच पाँच बलाएँ आध्यात्मिक, आधिभौतिक और आधिदैविक रूप में पृथक् पृथक् प्रकट होती हैं। प्रथमतः मुख्य कला इसकी पाँच है, जिन्हें प्राण, आप, वाक्, अनाद् और अन्न नाम से कहा जाता है। इन कलाओं से बने हुए आधिदैविक रूप स्वयंभू, परमेष्ठी, सूर्य चन्द्र, और पृथिवी हैं। ये पाँच मण्डल मिलकर एक ब्रह्माण्ड का निर्माण करते हैं। यह विश्वरूप वृक्ष की एक शाखा कही जाती है। ऐसी अनन्त शाखाएँ आकाश में व्याप्त हैं। अस्तु हम अपनी बल्सा का ही ज्ञान प्राप्त कर सकते हैं। भावना ब्रह्माण्ड हमारी बुद्धि में नहीं आ सकती। इस हमारी बल्सा के पाँच मण्डल हैं, उनमें प्रत्येक की नियामक एक एक प्राण शक्ति है, जिनके नाम स्वयंभू आदि हैं। प्रत्यक्षमात्र पर अवलम्बित आधुनिक पारश्चात्य विज्ञान पृथ्वी, चन्द्रमा, और सूर्य तीन को ही पूरी तरह जान सका है, इनका ही निरूपण विस्तार से करने में वह लगा हुआ है। किन्तु वैदिक विज्ञान इनसे आगे भी अन्य दो मण्डलों का पता देता है। जिस प्रकार हमारी पृथ्वी सूर्य के अधिकार में है, सूर्य द्वारा ही इसमें सब प्रकार के परिवर्तन होते हैं, इसी तरह ऐसे अनेक सूर्य जिसके अधिकार में हैं, वह उस परमेष्ठी मण्डल से मिलती हैं, और निरन्तर उष्णता और प्रकाश बढ़त बड़े परिमाण में फँकते हुए सूर्य की पूर्ति भी उसी परमेष्ठी मण्डल का सोम करता है। जितनी उष्णता और जितना प्रकाश सूर्य से प्रतिक्षण निकलता है उसकी नाप तो पारश्चात्य विज्ञान ने कर डाली किन्तु जैसे उष्णता और प्रकाश फँकने वाले एक दीपक को तेल की आवश्यकता होती है वा विद्युत् प्रकाश को करेन्ट द्वारा निरन्तर विद्युत् लेने की आवश्यकता होती है इसी प्रकार सूर्य को वह तेल वा करेन्ट वहाँ से मिलता है इसका पूरा पता अभी पारश्चात्य विज्ञान न लगा सका। वैदिक विज्ञान इसका स्पष्ट पता देता है कि “सोमेनादित्या बलिन” अर्थात् परमेष्ठी मण्डल के सोम से ही सूर्य को बल मिलता है। इसी प्रकार परमेष्ठीमण्डल भी स्वयं अन्तिम स्वयंभू मण्डल के अधिकार में है। वह मण्डल किसी दूसरे मण्डल के अधिकार में नहीं। इसीलिए उसे स्वयंभू कहते हैं। वह ब्रह्मा-रूप शक्ति का अधिष्ठान है। एक सूर्य की आयु समाप्त हो जाने पर उस ब्रह्मा का एक दिन पूरा होता है। सूर्य की समाप्ति पर हमारी ग्लोबों प्रलीन हो जाती है, किन्तु परमेष्ठी-मण्डल और स्वयंभू मण्डल बने रहते हैं। इसे ही पुराणा में नैमित्तिक प्रलय कहा जाता है।



वे मण्डल उस दिन के हिसाब से सौ अर्ष की आयु पूरी होने पर प्रकीर्ण होते हैं। यह महाप्रलय कहलाता है। यह आधिदैविक कलाओं का विवरण हुआ। आधिभौतिक कलाएँ पञ्चभूत नाम से प्रसिद्ध हैं और आध्यात्मिक कलाएँ चारण सूक्ष्म स्थूल शरीर प्रज्ञा और चित्त में मानी जाती हैं। इन्हीं चार पुरुष कलाओं से सम्पूर्ण विश्व व्याप्त है। इन तीनों पुरुषों के उद्भव, कला, स्थिति आदि का विवरण पुद्गलाधिकरण और गद्यमय पुरुष प्रपञ्चाधिकरण में विस्तार से है। यही इस ग्रन्थ का मुख्य भाग है।

आगे यह प्रश्न उपस्थित होता है कि इस प्रकार क्षराक्षररूप में प्रादुर्भूत हाता हुआ भी रस निर्विकार कैसे रहा। इसका उत्तर देने के लिए 'निर्विकाराधिकरण' आता है। इस अधिचरण में अनेक दृष्टान्तों से यह समझाया गया है कि जो कुछ परिणाम का विकार है वह बल का ही है, रस निर्विकार ही रहता है। विकार की प्रतीति नाम, रूप और कर्म में ही होती है। उनमें अन्तर्निहित सत्ता, चेतना और आनन्द जो रस के रूप हैं वे सदा निर्विकार ही रहते हैं। नाम, रूप और क्रियागत विकार रस में केवल प्रतीत होता है, किन्तु वस्तुतः रस में कोई विकार नहीं, जैसे धूर्वा का कमल पत्र पर गिरा हुआ जल किन्तु प्रातः काल सूर्य रश्मियों के प्रभाव से किसी दिशा से रक्त, किसी दिशा से श्वेत और किसी दिशा से हरित प्रतीत हुआ करता है किन्तु वास्तविक भाव में जल विदु स्वयं निर्विकार ही है। भिन्न रूपों की प्रतीतिमात्र है। इसी प्रकार बलगत अनेक विकार रस में प्रतीत मात्र होते हैं किन्तु वस्तुतः रस निर्विकार ही है। यही अविकृत परिणामवाद है। आगे पुनः शका उठाई गई है कि ऐसे अन्तर्निहित तत्त्वक रस को मानना ही क्यों जो प्रतीति में नहीं आता केवल अन्य रूप से ही प्रतीत होता रहता है। इसका विस्तार से उत्तर देने को 'ब्रह्म दर्शनाधिकरण' लिखा गया है। इसमें किस किस रूप से रस वा ब्रह्म की प्रतीति जगत् में है इसका गभीर दृष्टि से विनाद विवेचन है। "गतिभर्ता प्रभु साक्षी" इत्यादि भगवद् गीता पद्य की व्याख्या भी वैज्ञानिक रीति से इस प्रकरण में आ गई है।

आगे 'आत्माधिकरण' में आत्म शब्दार्थ का विनाद विवेचन है। वहाँ दिखाया गया है कि आत्मा शब्द विचाली है। जिसकी सत्ता पर अन्य की सत्ता अवलम्बित हो उस अर्थ का आत्मा वह सत्ता देने वाला ही कहा जाता है। रस सब का सत्ताप्रद है इसलिए वह मुख्य आत्मा है। आगे 'सिंहावलोकनाधिकरण' में इस प्रकरण के सब विषयों को संक्षेप से फिर दोहराया गया है और उनमें कुछ कुछ विशेषताएँ भी नई बताई गई हैं। इस प्रकार यह प्रथम भूमिकाधिकार पूर्ण किया गया। यह इस ग्रन्थ की पृष्ठ भूमि है।

इसके आगे द्वितीय रसाधिकार है। इसमें रस किन किन रूपों में जगत् में प्रविष्ट है इसका विस्तृत विवरण है। प्रथमाधिकार में अव्यय पुरुष की सृष्टि-साक्षिक तीन कलाएँ जो मन, प्राण, वाक् नाम से निरूपित हुई हैं, वे क्रम से ज्योति, विपृति और प्रतिपत्ता के रूप में जगत् में व्याप्त होती हैं, यह उपक्रम में बताकर इन तीनों में प्रत्येक के तीन-तीन भेद बताये गए हैं। ज्योति प्रकाश का नाम है। उसके तीन भेद हैं आन्तर प्रकाश ज्ञान, बहिः प्रकाश सूर्य, दीप आदि और प्रत्येक वस्तु का विचार जिससे कि प्रकाश होता है वह प्रकाश का हेतु भी ज्योति की गणना में आ जाता है। इनमें विनासरूप ज्योति अव्यय-पुरुष की मन से रूप कला से सम्बन्ध रखती है। ज्ञानरूप ज्योति अक्षरपुरुषानुप्रविष्ट

मन मे और भौतिक प्रकाशरूप भूनज्योति धरपुरुषानुप्रविष्ट मन से सम्बद्ध है। आगे विकास के भी तीन भेद बनलाये हैं—बाल विकास, मात्रा विकास, और सस्था विकास। इनके भी और अवान्तर विकास बनलाते हुए जगत् विस्तार का स्पष्ट निदर्शन किया गया है। इन प्रकरणा पर ध्यान देने से जगत् की उत्पत्ति-प्रक्रिया ठीक समझ में आ सकती है। मध्य में जीव, ईश्वर और परमेश्वर नाम से चैतन्य की तीन सस्था बताते हुए तीनों के क्रम से वाचक अह, अह और आ वा भी एकीभाव निरूपण 'सस्था विकासाधिकरण' में किया गया है। यह प्रकरण बहुत मननीय और गभीर है। आगे विघृति के भी तीन भेद बतलाए गए हैं। मसार में जो कुछ दिखाई देता है वह एक दूसरे के आश्रित रूप से प्रतीत होता है। यह आश्रयाश्रयिभाव वा आधाराधेयभाव ही विघृति है जो कि प्राण का रूप है। इस विघृति प्रकरण में भर्ग, मह और यज्ञ इन वैदिक शब्दों की वैज्ञानिक व्याख्या की गई है। प्रत्येक पदार्थ का मण्डल भर्ग नाम से कहा जाता है, उसका उत्कट प्रभाव जहाँ तक हो वह मह मण्डल है और सूक्ष्मरूप से भी प्रभाव जहाँ तक व्याप्त है वह यज्ञोमण्डल कहलाता है। जैसा कि सूर्य का मण्डल भर्ग है। उसकी दीप्ति का प्रसार उसका मह है और आवृत्त स्थान में भी जो कुछ प्रकाश की विशेषता पहुँचती है वह यज्ञोमण्डल कहा जाता है। इन तीनों में ही दूसरे पदार्थों का धारण होता है। जैसे कोई एक मनुष्य निमी यान पर चढ़ कर दूर देश की यात्रा कर रहा है, वहाँ उस यान के भर्ग पर उस मनुष्य की विघृति है। पृथिवी वा सूर्य के आकर्षण में जितने पदार्थ स्थित है उनका भी धारण पृथ्वी वा सूर्य पर है क्योंकि उस आकर्षण मण्डल से वे पदार्थ बाहर नहीं जा सकने किन्तु वह विघृति भर्ग पर नहीं मह पर है। इसे इस प्रकार समझा जा सकता है कि भूमि वा भ्रमण मानने वाले ऐसा अवश्य मानते हैं कि पृथिवी एक एक क्षण में बहुत योजन दूर चली जाती है किन्तु जब इस पर यह प्रश्न होगा कि हस्त आदि बहुत दूर उठने वाले पक्षी जब भूमि को छोड़ कर आकाश मण्डल में ऊपर या तिर्यक् बहुत दूर निकल गए तब वे अपने स्थान पर फिर कैसे लौटकर आ सकेंगे क्योंकि इतने समय में भूमि तो बहुत दूर चली जायगी, इतनी गति हस्त आदि में कैसे हो सकती है। इसका उत्तर भ्रमण वादिया को यही दना होगा कि भूमि व आकर्षण से बद्ध जितने पदार्थ है वे सब भूमि के साथ ही उनी गति से चलते रहते हैं। इसलिए आकर्षण भी एक प्रकार की विघृति है, किन्तु वह विघृति पृथ्वी के भर्ग पर नहीं उसके मह मण्डल पर है। इसी प्रकार ध्रुव-मण्डल से भी पृथिवी वा आकर्षण वैदिक विज्ञान में माना जाता है। इसी कारण ध्रुव की व्याप्ति से पृथिवी-मण्डल पृथक् नहीं हो सकता। वह विघृति ध्रुव के यज्ञोमण्डल पर है। इस प्रकार भर्ग मह यज्ञ मण्डला के भेद से विघृति भी तीन प्रकार की हुई। इसके द्वारा समार में बहुत नये परिवर्तन होने हैं।

इसके आगे विघृति की आनन्दरूपता बनाई गई है। जब मन बुद्धि आदि व्यावहारिक आत्मा विचलित होने हैं तब दुःख का अनुभव होता है। और जब मन बुद्धि आदि स्थिर हो जायें तो वह दुःख हट जाता है। इस शान्ति को ही आनन्द कहा जाता है। जैसे एक मनुष्य सिर पर भार लादे धूप में जा रहा है, वह बहुत दुःख का अनुभव करता है, किन्तु जब वहाँ छाया में भार उतार कर रक्त दे और विद्याम करने लगे तो उसे अनुभव

होता है कि मैं बड़े आनन्द में आ गया। यह व्यावहारिक आनन्द की स्थिरता ही सान्त्वानन्द कही जाती है। चञ्चलता की अभावरूप विधृति में इसका होना स्पष्ट ही सिद्ध है। दूसरा आनन्द समृद्धिआनन्द है जो कि अपने परिग्रह की वृद्धि पर प्राप्त होता है, जैसा कि सम्पत्प्राप्ति और पुत्रजन्मादि पर मनुष्यों को प्राप्त हुआ करता है। वह भी विधृति के आधार पर ही होना है क्योंकि बिना अपने स्वरूप में स्थिर हुए वृद्धि भी नहीं हो सकती। इसमें यह सिद्ध हुआ कि ज्योति ज्ञानरूप है, विधृति आनन्दरूप और प्रतिष्ठा सत्तारूप। यही सत् चित् आनन्द तीनों रूप जगत् में व्याप्त है।

आगे प्रतिष्ठा का निरूपण है। सत्ता का ही नाम प्रतिष्ठा है। इसे विस्तार से समझाया गया है और एक रस ही सत्तारूप से सम्पूर्ण जगत् में व्याप्त है यह स्पष्ट किया गया है। इससे आगे भूमा और अणिमा का निरूपण है। भूमा अर्थात् व्यापक तत्त्व और अणिमा अर्थात् सूक्ष्म से सूक्ष्म, ये दोनों एक ही तत्त्व हैं, यह दार्शनिक गभीर रहस्य इन प्रकरणों में बतलाया गया है। और भूमा ही आनन्द है इस उपनिषत् प्रतिपादित तत्त्व को खूब समझाया गया है। इसी प्रकरण में सत्ता, चेतना और आनन्द ये तीनों एक ही रूप हैं इसका भी टीका में विस्पष्ट विवरण है। भूमा आनन्दरूप होने के कारण ही आत्मा को आनन्दरूप कहा जाता है।

आगे यह प्रश्न उपस्थित किया गया है कि जब आत्मा आनन्दमय है तो दुःख का भय की प्रतीति हमें क्यों होती है। इस प्रश्न का उत्तर देते हुए दुःख का स्वरूप-निरूपण विस्तार से किया गया है। भय और दुःख एक रूप है या पृथक्-पृथक्? भय के बिना भी दुःख होना है या नहीं? भय ज्ञान से है या अज्ञान से? इत्यादि बातों का मायिक और रोषक विवेचन दुःख मुक्ताधिकरण में है। इसका भी विवेचन किया गया है कि भय के विभिन्न प्रभाव शरीर पर देखे जाते हैं, जैसा कि कभी भय से शरीर में इतनी झीझरता आ जाती है कि साठ पर पड़ा हुआ अतिजर्जर मनुष्य भी बूद कर जल्दी से भागने लगता है, और कभी-कभी भय से ऐसा होता है कि समर्थ पुरुष के पैर भी रुक जाते हैं। ऐसा वैषम्य क्यों होता है इत्यादि बातों का विवेचन है। इस प्रकार इस प्रश्न का दूसरा प्रकरण रसाधिकार पूर्ण हुआ।

अब आगे तीसरा बलाधिकार है। इसमें बल का क्या स्वरूप और रस के साथ उसका कौन सा सम्बन्ध हो जाता है—इत्यादि पूर्वोक्त बातों का पुनः-पुनः विस्तृत विवेचन है। केवल बल ही सब कुछ है, रस कोई पदार्थ नहीं इस बौद्ध मत की और सृष्टि केवल बल नामक प्रकृति से ही होती है, रसरूप पुरुष तो केवल साक्षी रहता है इस साध्य मत की पुनः अलोचना कर रस ही सब कुछ है, बल तो केवल उसकी अनिर्वचनीय शक्ति मात्र है इस व्यास भगवान् के सिद्धान्त को दृढ़ किया गया है। इसी मतभेदाधिकारण की टीका में व्यावहारिक १८ प्रकार के आत्माओं का निरूपण है जो कि वितोष मनीषा है। आगे चलकर प्रकृति का विवेचन करते हुए यह बताया है कि रस और बल के परस्पर सम्बन्ध में जहाँ रस की प्रधानता हो वहाँ पूर्वोक्त तीन पुरुषों का प्रादुर्भाव होता है। इसी प्रकार बल की प्रधानता में प्रकृति या शक्ति का प्रादुर्भाव हुआ करता है। उभर पुरुष प्रकरण में जिस प्रकार मन, प्राण और वाक् तीन तत्त्व मुख्य हैं उसी प्रकार द्धर शक्ति प्रकरण में सत्य,

रज और तम तीन तत्त्व मुख्य रूप से प्रादुर्भूत होते हैं। उन तीनों की समष्टि से जैसे रस प्रधान अव्यय, अक्षर और क्षर पुरुष प्रादुर्भूत हुए हैं इसी प्रकार इक्षर शक्ति प्रकरण में महत्, अहकार और तन्मात्राओं का प्रादुर्भाव है। उनमें एक-एक पुरुष का एक एक शक्ति के साथ विशेष सम्बन्ध होकर उससे सम्पूर्ण प्रपञ्च की रचना होती है। जिस प्रकार रस के व्यापक धर्म ज्योति, विधृति और प्रतिष्ठा रूप दिखाए गए हैं उसी प्रकार बल-प्रधान शक्ति के तीन रूप अशनाया, विक्षेप और आवरण हैं। अन्य बल वा बलविशिष्ट रस को अपने भीतर लेने की क्रिया अशनाया है। अपनी प्रेरणा से अपने में वा अन्यत्र स्थित बल को अन्यत्र उपसन्नान्त करना विक्षेप कहा जाता है। प्रवाहरूप बल जब स्थिर सा बन जाय तब वह आवरण रूप हो जाता है। वैदिक विज्ञान में यही तीनों सत्त्व, रज और तम हैं। इन्हीं शक्ति के रूपों से संपूर्ण प्रपञ्च बनता है। इनका यहाँ इतना विवाद और विस्पष्ट विवेचन किया गया है कि सृष्टि बनने की प्रक्रिया बुद्धि में बैठ जाती है। विक्षेप प्रकरण में कणाद भगवान् के वैशेषिक सूत्र म्थित पञ्चम अध्याय का पूर्ण विवरण है और उपनिषदों में आए हुए नारद-सनत्कुमार के गभीर सवाद पर भी इस प्रकरण से पूरा प्रकाश पड़ता है। वैशेषिक सूत्रों की स्वाभिमत व्याख्या करते हुए जल में सांसिद्धिक द्रवत्व मानना आदि नवीन नैयायिकों के अपसिद्धान्तों का स्पष्ट निराकरण भी इस प्रकरण में आया है, और रूप आदि की वैज्ञानिक उत्पत्ति के अनेक मननीय सिद्धान्त इस प्रकरण में हैं। बल, शक्ति या क्रिया का वेदमूलक ऐसा विवेचन सस्त्रुत साहित्य के अन्य किसी ग्रन्थ में उपलब्ध नहीं होता यह स्पष्ट कहा जा सकता है।

इस प्रकार वैदिक प्रक्रिया के अनुसार सत्त्व, रज, तम का पूर्ण विवरण कर आगे सात्य दर्शन के अनेक भेदों में जो सत्त्व, रज, तम की व्याख्या की गई है उसका भी सप्रह 'साख्याभास' नाम से किया गया है। उनमें भी इतने भेद दिखाए गए हैं जो प्रायः आधुनिक ग्रन्थों में उपलब्ध नहीं होते। सत्त्व ही प्रधान है, रज, तम उसीके रूपान्तर हैं, अथवा रज ही प्रधान है सत्त्व और तम उसी की अवस्था विशेष है, अथवा तम ही प्रधान है सत्त्व, रज उसीके रूप हैं—इन तीनों सिद्धान्तों का दो-दो प्रकार की युक्तियों से प्रनिपादन है। आगे वर्तमान साख्य दर्शन में तीनों गुणों को समान रूप ही माना जाता है। एक से दूसरे की उत्पत्ति नहीं मानी जाती। इस पञ्चशिखाचार्य के सिद्धान्त का भी विस्तार से विवेचन है। गुण दुःख मोह रूप सत्त्वादि तीनों गुणों का ऐसा सापर्यं वही वही जगत् में होना है जहाँ उन तीनों का समुच्चय रूप हो जाता है। कितना असा विगवा है यह विभाग ही भासित नहीं होता, इससे अनेक रोचक उदाहरण औपत्तिक त्रैगुण्य में दिए गए हैं। आगे सत्त्व, रज, तम आदि विषयनिष्ठ नहीं केवल अन्तःकरण के धर्म हैं—इस वेदान्त ग्रन्थोक्त विषय का भी युक्तिपूर्वक प्रनिपादन है।

इस प्रकार बल और शक्ति का निरूपण कर इनमें उत्पन्न होने वाली क्रिया का धर्म नाम से विवेचन किया गया है। वहाँ क्रिया या धर्म के तीन प्रकार निरूपित हैं। धर्म, स्वरूप में तो शक्ति और अत्यल्प अणुरूप प्रदेश रखने वाला है, किन्तु रज के आधार पर जब उगरी परम्परा बन जाती है तब वह छोटे बड़े आदि अनेक रूपों में भासित होने लगा है। समार में धर्म का क्रिया शब्द से जिते कहा जाता है वह शुद्ध एक एक क्रिया

गर्ही विन्तु सहस्रश क्रियाओं का एक समुदाय है, जैसे रसोई पकाना, अपने मित्र के घर जाना आदि क्रियाएँ ससार में एक-एक क्रिया के रूप में व्यवहृत होती हैं, विन्तु विचार करने पर सिद्ध होगा कि ये सहस्रश क्रियाओं के समुदाय रूप हैं। रसोई पकाने में अग्नि जलना, पाक पात्र को अग्नि पर चढ़ाना, समय समय पर दर्वी से उसमें परिवर्तन करते रहना, अन्त में उसे उतार कर रख देना इत्यादि शतश क्रियाओं का समावेश है। उन एक-एक क्रियाओं में भी फिर शतश सूक्ष्म क्रियाएँ रहती हैं। एक क्षण के बहुत सूक्ष्म भाग में हम एक अगुली को घुमाकर एक आकाश प्रदेश से दूसरे आकाश प्रदेश में ले जाते हैं, इतने ही में शतश क्रियाएँ हो जाती हैं। एक-एक आकाश प्रदेश से उस अगुली का श्रम से संयोग होना और उनसे विभाग होकर फिर आगे के प्रदेशों से सम्बन्ध होने जाना इस प्रकार के विभाग मोचने से क्रिया का इतना सूक्ष्मांश अनुमित होता है जो बुद्धि की ग्रहण शक्ति से भी बाहर चला जाता है। कमल के ली पत्तों को ऊपर नीचे रख कर एक मनुष्य ने एक पानी मुई उनपर डाली। एक क्षण के बहुत सूक्ष्मांश में वह मुई नीचे के पत्ते तक को वेध गई, इसमें स्पूल दृष्टि वाला को यही प्रतीत होगा कि साथ ही सब पत्ते का वेध हो गया। विन्तु विचारक दृष्टि कहेगी कि सबसे ऊपर के पत्ते का वेध जबतक हुआ तबतक तो दूसरे पत्ते के साथ मुई का सम्बन्ध ही नहीं था। बिना सम्बन्ध के मुई उसे वेध कैसे सकती थी। इसलिए प्रत्येक पत्ते का वेध क्रम से हुआ और एक-एक वेध में भी पूर्व-संयोग, उसका विभाग और फिर अपर-संयोग ऐसे क्षण भेद होते रहे। इसे ही शास्त्रों में “उत्पलपत्रशतभेदन्याय” कहते हैं। यह सूक्ष्म काल चला बुद्धि की पहुँच से भी बाहर हो जाती है। यही एक-एक क्षणिक कर्म का मुख्य रूप है जो कि अपनी सूक्ष्मता के कारण प्रत्यक्ष गृहीत नहीं हो सकता। हम सासारिक व्यवहार में जिसे क्रिया वा कर्म कहते हैं वह तो सहस्रश क्रियाओं का एक समुदाय है जिसके अन्तर्गत सदातीय वा विजातीय बहुत सी क्रियाओं का समावेश रहता है। यह परपरारूप कर्म का दूसरा भेद हुआ। अब जगत् के अनन्त पदार्थों की परपरारूप ऐसी क्रियाएँ इकट्ठी होकर जो एक प्रवाह बनता है वह भी किसी एक विशेष शक्ति द्वारा परिचालित है। यह तीसरा भेद कर्मप्रवाह नाम से कहा जाता है। यह कर्मप्रवाह अनादि अन्त है। अतएव प्रतिक्षण उत्पन्न होने वाली क्रियाओं का समूह होने पर भी इस प्रवाह को नित्य ही कहा जाता है, अर्थात् प्रवाह वा उद्भव वा समाप्ति कभी नहीं होती। इसे शास्त्रों में प्रलयावस्था कहा गया है। जिस समय सब क्रियाओं का उपरम माना जाता है उस समय भी सजातीय परिणाम रूप क्रियाएँ होती रहती हैं—ऐसा साध्य दर्शन में भी माना गया है, और अनन्त ब्रह्माण्डों के विचार करने वाली वैदिक प्रक्रिया में तो स्पष्ट ही कहा जाता है कि जिस समय एक ब्रह्माण्ड का लय है उस समय भी अन्य अनन्त ब्रह्माण्डों में क्रिया-चक्र बराबर चला करता है। इसलिए प्रवाह-रूप कर्म का कभी उद्भव वा विनाश नहीं होता। रस के आधार पर बल जनित यह अनन्त प्रवाह सदा चलता रहता है। इन सब बानों का विशद विवेचन कर ग्रन्थ के तृतीय बलाधिकार की पूर्ण क्रिया गया है।

अन्त के उपसंहार प्रकरण में इन विद्याओं का प्रादुर्भाव समय समय पर किस प्रकार होता है यह दिखाया गया है जिसका सक्षिप्त सारांश हम आदि में ही लिख चुके हैं। इतमें

यह भी स्पष्ट किया गया है कि अक्षर पुरुष तक ही मानव बुद्धि का कुछ व्यापार हो सकता है। इससे आगे अव्यय, परात्पर वा निर्विशेष का स्पर्श बुद्धि नहीं कर सकती। उनका तो संकेत मात्र ही बुद्धि में आता है। जैसा कि श्रुति ने कहा है—“अस्तीत्येवोपलव्यव्य,” वह है इतना ही शब्द-प्रमाण वा अनुमान के द्वारा बुद्धि जान सकती है। कोई विशेष विवेचन वहाँ बुद्धि द्वारा संभव नहीं। इसीलिए अक्षर पुरुष को सेतु कहा गया है, जिस पर आरूढ़ होकर हम आगे के अज्ञेय तत्त्वों का आभास पाते हैं, और इस निश्चय पर पहुँचते हैं कि सब का मूल तत्त्व एक है और वह निर्धर्मक निर्विशेष है।

इस प्रकार ग्रन्थ का अति सक्षिप्त सार आभास मात्र प्राप्त करने के लिए दे दिया गया है। मने यथाशक्ति टीका में विषयों को स्पष्ट करने की चेष्टा की है, फिर भी ये नये विषय हैं इसलिए अवधान से देखने पर ही विवेचकों की बुद्धि में आ सकते हैं।

इस ग्रन्थ के सटीक प्रकाशन का काशी हिन्दू विश्वविद्यालय ने आयोजन किया, उसके अधिकारी अवश्य ही धन्यवाद के पात्र हैं और यह योजना जिस नेपाल फण्ड समिति के द्वारा हुई है उसके समीक्षक और वर्तमान कार्यकर्ता डा० श्री वामुदेव धरण जी अग्रवाल विशेष धन्यवाद के पात्र हैं। श्री अग्रवाल जी ने स्वयं और अपने सहायकों द्वारा सम्पादन में भी बहुत कुछ सहायता दी है, उनका मैं पूर्ण कृतज्ञ हूँ। मेरे पुत्र शिवदत्त शर्मा चतुर्वेदी व्याकरण साहित्याचार्य बी. ए ने इस ग्रन्थ के सम्पादन में मेरी सहायता की है तथा मेरे शिष्य श्री रामापीन चक्रवर्ती और श्री रघुराज शास्त्री न्यायाचार्य एम ए ने भी प्रूफ सन्तोषन और विषय सूची आदि में सहायता दी है।

आशा है विद्वान् लोग इसे अवधान से पढ़ने की कृपा करेंगे और इस मार्ग का प्रसार कर भारत के सुपरा प्रसार में हाथ बँटावेंगे एवं ग्रन्थकार गुरुवर श्री विद्यावाचस्पति जी का परिश्रम सफल करने के यत्नीमागी होंगे—इति।

गिरिपर शर्मा चतुर्वेदः

श्री

## विषयानुक्रमणिका

संख्या	विषय (अवान्तरनिरूपणसहित)	पृष्ठ संख्या
१	प्रस्तावना । (वेदे चत्वारो विषया, तदर्थं ग्रन्थचतुष्टयम्)	१
२	नवीनग्रन्थावश्यकता । (प्राचीनवैदिकवाङ्मयविलोपोपादनम् । टीकाया तत्प्रमाणानि)	२
३	ग्रन्थशैलीप्रदर्शनम् । (वेदव्याख्यानकृता परिभाषा प्रदर्शिता)	३
४	कठोपनिषदुक्तो यमनधिनेत सवाद । (विषयगाम्भीर्यप्रदर्शनार्थं)	४
५	पङ्कदर्शनसमालोचना । (प्रसिद्धि निराकृत्यान्यथा पङ्कदर्शनव्याख्या । अवान्तर-भेदा) (विशेषतः टीकाया विवृत सर्वम्)	५
६	आधुनिकप्रसिद्धदर्शनसमालोचना । (योगस्य न्यायस्य च पृथग् दर्शनत्वनिराकरणम्)	६
७	पूर्वमीमांसाया दर्शनत्वनिराकरणम् ।	७
८	शारीरकस्य मीमांसात्व दर्शनत्वञ्च । (विद्यादर्शनयोर्भेदटीकायाम्) (गीता-ब्रह्मसूत्रयोर्विज्ञानत्वम्)	८
९	स्वर्गदेवाना दशमतानि । (भूम्यामेव स्वर्गवल्पनेति टीकायाम्)	९
१०	नासदीयसूक्तस्य वैदिकस्योद्धरणम् । (सिद्धान्तस्य व्याख्या सक्षिप्ता टीकायाम्)	१०
११	अन्ये केचन मन्त्रा सृष्टिविषयका ।	११
१२	स्वरचितग्रन्थारम्भ, ब्रह्मण सर्वमूलत्वम् । (टीकायामत्रोपपत्ति । पूर्णमद इति मन्त्रस्थायोऽपि)	१२
१३	एकस्य ब्रह्मण कारणत्वोपपादनम् ब्रह्मशब्दव्युत्पत्तिश्च । (टीकाया भाषा-विज्ञानविषये किञ्चिदुक्तम्)	१३
१४	उक्त्यसामनिर्वचनम् । (टीकाया रूपस्पर्शादीना वैज्ञानिकोत्पत्तिविवरणम्)	१४
१५	रसबलाधिकरणम् । (रसबलशब्दयोर्विवरण सप्रमाण टीकायाम् । एकैव सस्रेति द्वैत नोपपद्यत इति विस्तृत टीकायाम्)	१५
१६	रसबलयोर्निर्घर्मकत्वम् । तत्समूहस्य परात्परस्य धर्मत्वम् । (टीकायामस्ति सिद्धभातिसिद्धयोर्धर्मयोर्विवरणम्)	१६
१७	रसबलादिनाम्नामुपपादनम् ।	१७
१८	निरुक्तानिरुक्तयोर्विवरणम् ।	१७-१८

संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या
१९	गतिरिष्यरयो गवेत्र महत्पारिवरम् ।	२०
२०	त्रिशाङ्गेत्यादिध्रमणमन्त्रितारिवरणम् ।	२१-२२
२१	रगत्रलयोर्वेषम्बंम् (वेषम्बोऽपि नाङ्गेनहानि)	२३-२५
२२	षारपविनशम्बयोदशपतिः । (रगो विद्मशम्बोऽपि) (पूर्वोऽमरः पूर्वमिदमि- त्यस्य ध्याम्ना गवेत्रमात्रेण)	२६
२३	गंगयाधिकारणम् । (अत्र लौकिकपदार्थानां पृथग्विधा गम्ब्याया निर्मुक्तिः । रगत्रलयो पृथग्विधा सप्तर्षाश्च । अत्र टीकायामपि गम्ब्यपाना वैज्ञानिकरीत्या ध्याम्ना द्रष्टव्या प्रवरणविशेषेण)	२७-३०
२४	विमूर्तिर्गोवन्द्यान्वगसर्गत्रयप्रतिपादनाम् । (टीकासामुपादानोपादेशयो पद्विषयसम्बन्धनिरूपणम्)	३१
२५	षोगवन्वादीनां लौकिकोदाहरणानि ।	३२
२६	विमूर्तिगवन्धस्य स्पष्टीकरणं लौकिकान्युदाहरणानि च । (दृष्टकालोद्- दण्डादीनां कुतो न विलय इत्यादि)	३३
२७	एकत्रैव ससर्गचतुष्टयप्रदर्शनं मनोज्ञम् ।	३४
२८	वृत्तित्वसर्गस्य त्रयो भेदाः — आसक्त्युदारसमायाया ।	३५-३६
२९	पापविवरणं निरुक्तत्वे च । (छन्दोऽप्यत्र विवृतम्)	३७-३८
३०	सम्बन्धत्रयेण मनः प्राणवाचा प्रादुर्भावः । तत्स्वरूपविवरणमपि । (अम्बर्षधर- द्वयार्थविवरणमप्यत्र)	
३१	भावकर्मादिविवरणम् । (नामरूपवर्मादिविवरणमपि)	४०-४१
३२	योगमायानिरूपणम् । अग्रे शक्तिनिरूपणं च सम्भवेण ।	४२
३३	पहातिप्रहमावः । पुरुषनिरूपणमध्ये । (विशेषणोपलक्षणोपाधिनिरूपणं टीका- याम् । सत्तावदार्थविवरणमपि टीकायाम्)	४३
३४	पुरुषसम्बन्धस्य निरुक्तत्वं, पुरुषभेदश्च ।	४४
३५	अव्ययस्याक्षरस्य च पुरुषस्य निरूपणम् । (अव्ययस्याक्षरं प्रति न कारणत्व- मिति युक्तिरुदाहारा विचारार्हाः) (अप्राणो ह्यमना इति श्रुत्यभिप्राय- विवरणं चात्र)	४५-४६
३६	अक्षरस्यानेकनामविवरणम् । (कूटस्थपदव्युत्पत्तिः) (इन्द्रियमनो बुद्धीनां व्यापारविवरणं टीकायाम्)	४७-४८
३७	क्षरनिरूपणम् । अग्रे त्रयाणां मुद्राणां साधम्बोर्वेषम्बो ।	४९-५०
३८	गद्यमयं पुरुषप्रपञ्चाधिकारणम् । (आदित्य आरम्भ)	५१
३९	सप्तपुरुषनिरूपणम्, सारद्वयम् ।	५२



सख्या	विषय	पृष्ठ सं०
४०	पुरुषत्रयकलानिरूपणम्—(आदानप्रदाने टीकाया सम्यग् विवृते) (अक्षर- कलाना ब्रह्मविष्णवादीनामपि टीकाया विस्तृत्य वर्णनम्) (महेश्वर- रुद्रादिविवरणमपि) (पञ्चकोशविवरणम्)	५३-५४
४१	आत्मपक्षपुच्छादिरूपेण सप्तपुरुषनिरूपणम् । (टीकाया प्रतिशरीर गुहा- चतुष्टयविवरणम्) (शिखावश्यकता)	५५
४२	चित्यचित्तेनिधेयभेदेनाग्निरद्वैविध्यनिरूपणम् । (वयोवयोनाधयोविवरणम्, प्रजापतिविवरण च) (अत्रैव चित्रसनिवेश)	५६
४३	चित्रविवरणे पुरुषाणामतिभूयसी सख्या टीकाया विवृता ।	५७
४४	वैज्ञानिकवेदनिरूपणम् । (टीकाया विस्तरेण सप्रमाणम्) (वस्तुदर्शने प्राच्यपाश्चात्यमतालोचनम्) (दूराद्वस्तु लघु कुतो दृश्यत इति विवरण च) (विशेषेणावधेयमेतत्प्रकरणम्) (आधुनिक वैज्ञानिकाना मूलतत्त्वनिरूपणमप्येतदेवानुसरतीति विवरण च) ।	५८-६०
४५	दशविधयज्ञनिरूपणम् । (विशेषेणावधेयम्) (टीकाया विस्तरेण यज्ञ- परिभाषा) (स्तोमविवरण चापि)	६१-६४
४६	पञ्च प्राजापत्या । तेषा यज्ञस्य रहस्यमय निरूपणम् ।	६५
४७	एक सुपर्ण इत्यादि धृतिविवरणम् । अनेजदेकमित्यादीशोपनिषच्छ्रुति- विवरण च वैज्ञानिकम् । (सोमवाय्वपा विवरण टीकायाम्)	६६-६८
४८	अपा सृष्टे प्रथम्यनिरूपणम्, बालिल्यादिसकेतश्च । (प्राणनिरूपण- मध्यत्र) (अहोरात्रे प्राणनादिसख्या, तदाधारेण जयमाला चेत्यादि टीकायाम्)	६९-७१
४९	प्राणापानव्याननिरूपणम् ।	७२
५०	निर्विकाराधिकरणम् । (अत्र सृष्टावपि रसो निर्विकार एवेति बहुभिर्दृष्टान्तरूपपत्तिभिश्च विवृतम्) ।	७२-७४
५१	ब्रह्मदर्शनाधिकरणम् । (अगति ब्रह्मण प्रतीति केन केन रूपेणेति विवरणम्)	७५-८०
५२	आत्माधिकरणम् । (अत्रात्मशब्दार्थं, कुत्र कुत्र च कस्यात्मत्वमिति विवृतम्)	८१-८४
५३	सिंहावलोकनाधिकरणम् । (अत्र पूर्वोक्ता एव विषया केनचिद्विशेषेण सह पुनर्विवृता * शरीरपरिच्छिन्नस्यात्मनो विवरणम् । तत्र पुरुषत्रयस्य व्ययमवस्थितिरिति निरूपणम् । बन्धयोगविभ्रूतीना पुन सुबोधरूपेण निरूपणम् । क्षरप्रादुर्भावात्परमात्मप्रादुर्भावो नास्ति, भोगस्तु तद- नन्तर प्रादुर्भवतीत्यादि व्याख्यानम् । अक्षरे भोक्तृता नास्तीति प्रतिपादनम् । पुन पुरुषत्रयस्य प्रकारान्तरेण व्याकरणमित्याद्या विशेषा अत्र द्रष्टव्या )	८४-९३

## द्वितीयेऽधिकारे

शंख्या	विषय	पृष्ठ संख्या
१	परमार्थधिकरणम् । (वाचप्राणमनासि प्रतिष्ठा, विभूति, ज्योतिरिति रूपप्रयेण जगति धर्मरूपता गच्छन्ति)	९४
२	मात्राविकासाधिकरणम् । ज्योतिस्त्रिविधम् । क्षर भोजिवम्, अक्षर ज्ञानम्, परे विवास । सर्वत्र ज्योतिस्त्वमोऽनुविद्धम्, सर्वत्र च तमो ज्योतिषानुविद्धम् । टीकायामितदुपपादितम् ।	९५
३	मनसि सत्त्वमपि क्षरज्योतिषो रूपम् ।	९५
४	विकासस्य मात्रा सस्या दीप्तिरूपेण त्रैविध्यम् । प्रत्येकं च त्रैविध्यमिति नवधा ज्योतिः ।	९५
५	कालविकासनिरूपणम् । (रूपदर्शनोपपत्ति, तरङ्गविकासस्य सन्दर्भप्रसारस्य चोपपत्ति) स्वयं ज्योतिष परज्योतिष इत्याद्योऽत्रिविधा पदार्थ- पटीकया विवृता ।	९६
६	अस्ति भातीति द्विविधविकासनिरूपणम् । वेदव्याज्ज्ञानमिति च सचेत । (बलवृत्त एव परिच्छेद इति विवृण टीकायाम्)	९७
७	सस्याविकासाधिकरणम् । (मायादशाप्रत्ययभेदेन त्रिविध सस्याविकास । प्रत्येकं चैषा त्रैविध्यम्) (क्षराक्षरदिपुरुषप्रादुर्भावहेतु) (क्षरादुत्पन्न- श्चतुर्यस्तु पशु भोक्ता जीव इति) (मायाया अमृतत्वोपादनम्)	९९
८	अक्षराद्या अपि मूलद्रसादेव प्रादुर्भवन्ति न त्वव्ययादित्युपपादनम् ।	९९
९	भावविकासप्रसादविकासौ उद्गीघादिसद्विवरणम् ।	१००
१०	भावप्रसादनम् ।	१०१
११	सप्तावरणविवरणम् । (आवरणविमोके परमात्मनिलय) टीकायाम् ओङ्कार- व्याख्या । अहम्, अह, ओमित्येवामैवम् ।	१०२
१२	विकासद्वयपरिभाषा । (जगच्चक्रप्रवृत्तेर्निवृत्तेर्बोधाद्द्वारणानि जलमनुष्यादिषु) ।	१०३
१३	विवासास्यैव विवरणम्, दीप्तिविकासाधिकरणञ्च । (पृथिव्या आदितो- ऽष्टाध्वस्या हिङ्कारादिसप्तविधसामोपासनासकेत)	१०४
१४	ज्योतिर्ब्राह्मणविवरणम् ।	१०५
१५	विघृत्यधिकरणम् । (अस्ति बुद्धिप्रयोजिका, आधारायेवमावप्रयोजिका च विभूति) (टीकाया भर्गमहोयससा निरूपणम्)	१०६
१६	भर्गमहोयस सु त्रिविधं विभूतेरुदाहणानि । (विचारमिदं प्रकरणं चैतानिकम्)	१०७
१७	विभूतेरेव भेदप्रयत्नपटीकरणम् । (लघुत्व वा गुरुत्व पदार्थेषु कुत प्रतीयते इत्युपपादनम्)	१०८

सख्या	विषय	तृष्ठ सख्या
१८	विधृतिभेदानां त्रयाणामैक्योपपादनम्, विधृतिप्रतिष्ठयोर्भेदश्च । (विशेषा- नुसन्धेय वैज्ञानिक प्रकरणमिदम्)	१०९-१११
१९	विधृतेरानन्दरूपताविवरणम् ।	११२
२०	प्रतिष्ठास्वरूपविवरणम् । (तस्या सत्तारूपता) ।	११३-११४
२१	व्यक्त्याकृतिजातिविवरणम् । (जातिर्ब्रह्मरूपा प्रतिष्ठैव, नान्या प्रतिष्ठा विकास एव च भिन्ना भिन्ना भावा )	११५
२२	प्रतिष्ठोदाहरणविधया अद्वैतोपपादनम् ।	११६
२३	भूमाधिकरणे भूमनो विवरणम् । (छान्दोग्योक्तनारदसनत्कुमारसवादा- नुवादरूपपद्यानि)	११७-११८
२४	आत्मनो भूमन् आनन्दरूपतोपपादनम् ।	११९
२५	जगतोऽप्यानन्दरूपताया उपपादनम् । (मननीया अत्र युक्तय )	१२१
२६	अणिम्नो निरूपणम् । (सर्वात्रापि सन्त्यवयवाः । परमाणुरपि निरवयवो नास्तीत्युपपादनम् । अत्र मतभेदप्रदर्शनञ्च)	१२२-१२४
२७	भूमनोऽणिम्नश्च परस्पर परिवर्तनम् ।	१२५
२८	रसभेदाधिकरणे आनन्दरूपताया विस्तृत्युपपादनम् । (शान्त्यानन्दसमू- हघानन्दादिस्वरूपम् । ज्ञानस्यानन्दरूपता च) (अहन्ताममतयोरप्यैक्य टीकायामुपपादितम्)	१२६-१२८
२९	सत्ताज्ञानयोरैक्यस्य विशेष्योपपादनम् ।	१२९-१३०
३०	आनन्दरूपेऽप्यात्मनि भयदुःखादि कथमित्युपादनम् । (भयदुःखयो सह- भावनियमविचार )	१३१-१३३
३१	भयस्य ज्ञानपूर्वकत्वमज्ञानपूर्वकत्व वेति विचारः । (भये शरीरे विविधा विहृदा अप्यवस्था जायन्ते तदुपपादनम्)	१३४-१३६
३२	प्रज्ञाया कर्मबन्धस्य दृढत्वशिथिलत्वोपपादनम् । (विज्ञानमेव बन्धक मोचक चेति वैज्ञानिकरीत्योपपादन मनोत्तमम्)	१३७-१३८

### तृतीयऽधिकारे

१	मूलबलनिरूपणम् । (तस्य प्राधान्ये महदाद्या प्रकृतय )	१३९
२	बलरसयोर्योगात्ववृत्त्वविवरणम् ।	१४०
३	बलप्रधाना मायायोनिप्रकृतय, बलप्राधान्ये एव च सत्वरजस्तमसा प्रादुर्भावा ।	१४१
४	महदादिप्रकृतीनां तन्मात्राणामणोश्चोत्पत्तिक्रमः ।	१४२

संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या
५	अक्षरादिषु महादिषु च बलानां सख्यानम् । (विलक्षणोऽवधेय प्रकार स्थोलोत्पत्तेर्विस्पष्टप्रक्रिया)	१४३-१४४
६	महत् पूर्वमप्यव्यवतस्य स्थापनम्, बौद्धकाविलादिमतानां पुनः पदरूपेण विवरणञ्च ।	१३५-१४७
७	व्यावहारिकाणामष्टादशानामात्मना टीकाया विवरणम् । (अतीव मननीयो विषय) (हस्तात्मविवरणमवागिनवम्)	१०८-१५४
८	प्रवृत्त्यधिकरणम् । बलानां प्रकारान्तरेण प्रविध्यनिरूपणम् ।	१५२
९	पञ्चानां बलदशानां विवरणम् ।	१५३-१५४
१०	बलप्रवृत्तिनिरूपणम् । (टीकायां मायाकलागुणविकारावस्थाञ्जनानां बलकृतानां विवरणम्)	१५५
११	बलमुप्तौ प्रलयः । परं सर्वथा बलमुप्तिर्नेति एकत्र ब्रह्माण्डप्रलयेऽप्यग्नयजगदस्तीति निरूपणम् ।	१५६
१२	मुक्तिमहासुप्त्यादिभेदनिरूपणम् । (प्रतिघातजा, अप्रतिघातजा चेत्याद्या अपि भेदा अत्र निरूपिता)	१५७-१६८
१३	बलप्रबोधोऽपि बलस्याघातजोऽनाघातजश्चेति विवरणम् । (अनोदाहरणेपु बलस्वरूप स्पष्ट प्रतीयते)	१५९-१६२
१४	अशनायानिरूपणम् । (अशनायः कामेच्छादि शब्द=मुत्पत्ति)	१६३
१५	अशनायाबलस्य पञ्चानवयवाः ।	१६४-१६५
१६	रिक्ततातिरिक्तयोर्रूपपादनम् । (अन्तर्यमनोपाशुशब्दविवरणम्)	१६६
१७	सूर्यस्यादानप्रदानयोर्निरूपणम् । (प्राणापानादिक्रियाभेदनिरूपणञ्च)	१६७
१८	प्राणापानादि पञ्चप्राणविवरणम् । (वालस्य शिर एवादी कुत उन्नत भवतीत्याद्युपपादनम्)	१६८
१९	सूर्यपृथिव्योरपि प्राणापाननादिप्रदर्शनम् ।	१६९
२०	सर्वत्रैव दानादानादिप्रक्रियाव्याप्तिविवरणम् । (टीकायां सस्कृतशब्देषु लिङ्गव्यवस्था महाम्नाप्योक्ता व्याख्याता) (यज्ञप्रक्रियायामेतदनुकरणरूपा ग्रहाः)	१७०
२१	वेदोक्तानामिच्छा तप आश्रमाणां विवरणं यज्ञस्य व्यापकत्ववर्णनञ्च ।	१७१
२२	इच्छारूपाशनायां सत्त्वरूपेति हाष्टीकरणम्, विशेषविवरणारम्भः, तस्य रज परिणतिरूपतीक्ष्णश्च ।	१७२
२३	धुनेर्विशेषकारणत्वविवरणम् ।	१७३
२४	श्रद्धापदनिश्चयः, श्रद्धास्वरूपविवरणञ्च ।	१७४

संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या
२५	छान्दोग्योपनिषदि सनत्कुमारोपदेशस्य विवरणम् ।	१७५
२६	सुखेच्छाया जडचेतनसाधारणत्वम् ।	१७६
२७	विशेषभेदस्य नोदनारण्यस्य पञ्चविधत्वाख्यानं तदुदाहरणानि च ।	१७७-१७८
२८	मुसलकर्मविवरणम् । (अत्र पृथिव्याकर्षणनिरूपणं टीकायाम्)	१७९-१८१
२९	पञ्चविधनोदनाकर्मणामुदाहरणानि, सर्वत्र वैशेषिकमूत्रप्रामाण्यं तत्सून- व्याख्यानञ्च । (मध्ये जले सासिद्धिकद्रवत्वानेराकरणं सयुक्तिक सप्रमाणञ्च) (अन्यत्रापि चोपस्कारमतसङ्गठनम्) (कर्मविवरणज्ञानार्थ- मत्युपयुक्तं मननीयमिदं प्रकरणम्)	१८२-१९०
३०	आवरणाधिकरणम्, तस्य षड्विधत्वञ्च । (आवरणमेव सर्वात्पादने मुख्यमिति निरूपणम्) (मध्ये रूपस्पर्शादीनां बलजन्यत्ववर्णनमपि टीकायां विस्पष्टीकृतम्)	१९१-१९२
३१	अभावनिरूपणम् । (तमो निरूपणमपि मध्ये)	१९३-१९५
३२	रसबलयो परस्परमावरणम् । (मध्ये इष्टकादिदृष्टान्त) (संस्कारनिरूप- णञ्च) (बन्धमोक्षादिव्यवस्थासंकेत)	१९६-१९८
३३	सांख्योक्तेषु गुणेषु सत्त्वप्राधान्यनिरूपणम् ।	१९९-२०३
३४	रज प्राधान्यनिरूपणम् ।	२०४-२०५
३५	अव्यक्तपदेन तम एव तत्र तत्रोक्तम्, इति तमस एव मुख्यत्व प्रचारद्वयेना- ख्यातम् । कृष्णशुक्लरक्तवर्णानां चानेके दृष्टान्ता (टीकायाम्— एषा रूपाणामुत्पत्तिप्रकारप्रतिपादनम्, प्रसङ्गाद् विष्णुशिवादिरूपाणा- मुपपत्तिश्च ।	२०६-२०८
३६	त्रयोऽपि सत्त्वाद्या गुणा आदित एव भिन्ना इति प्रसिद्धसांख्योक्तमतोप- पादनम्, प्रवृत्ते शक्तित्वञ्च ।	२०९
३७	सत्त्वादिगुणत्रयस्य निगूढोद्गूढादिपञ्चविधा परस्पर सम्बन्धा विस्तरेण व्याख्याता । सर्वत्र बहून्मुदाहरणानि च । एभिरेव जगद्रूप विलक्षणं प्रतीयत इति स्फुटीकरणम् ।	२१०-२१४
३८	सत्त्वादिगुणा न उत्पादका अपि तु उत्पन्नेषु पदार्थेषु आत्मसम्बन्धादिभे- दप्रतीयन्ते इति निरूपणम् ।	२१५-२१६
३९	धर्मरूपाधिकरणम् चान्तिजन्यायां त्रिव्यायास्त्रीणि भूषाणि, क्षणिक, सान्ता- निक, प्रवाहिकाणि ।	२१७-२१८
४०	टीनायामेवैकरत्या त्रियाया असत्त्वत्रिया समष्टिरूपनिरूपणम् ।	२१८
४१	प्रवाहाधिकरणम् ।	२१९

संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या
४२	मुरयस्य कर्मणस्त्रिदशणत्वद्विदशणत्वनिरूपणम् ।	२२०
४३	तत्रैव प्रसङ्गादुपासनाविवरणम् । प्रतीकोपासनाया आवश्यकत्वञ्च ।	२२१
४४	अनुरूपचित्रोपासनाविवरणम् । (टीकायाम्—शालग्रामनमंदेश्वराद्युपासनाहेतोः स्पष्टीकरणम्, मूर्त्युपासनाया अपि च)	२२२
४५	गङ्गाप्रवाहस्य बलप्रवाहस्य च साधर्म्यवैधर्म्ये । (टीकायाम्—भक्तिशब्दादिविवरणमपि । भक्तिभेदादयः) ।	२२३
४६	उपासनाधिकरणम् (टीकायाम्—भक्तिशब्दस्यानेकत्र प्रवृत्तिरिति विवृतम्) । सादृश्यमूर्त्तिकोपासनेति प्रतिपाद्य अकारककाराद्यक्षराणामक्षरब्रह्मणा सादृश्यप्रतिपादन विस्तरेण । (अत्र स्वरणा कति व्यजनविधायकत्वमग्रे पृष्ठे चेति नवीन व्याख्यानम्—अन्यदपि वर्णादिविषये बहु नवीनमिति)	२२४-२२८
४७	सातानिकाधिकरणम् ।	२२९-२३१
४८	अत्रानेकब्रह्माण्डवान्तरमूर्त्तिसृष्टित्तिरूपनरञ्जविवरणम् । क्षणिकाधिकरणम्—अत्रैव कर्मणा त्रिविधत्वस्वीकारस्योपपत्तिः, निविधाना साधर्म्यवैधर्म्ये च ।	२३१-२३२
४९	कर्मबन्धाधिकरणम् । तत्र फेनाद्युत्पत्तिव्याख्या, अग्निनिरूपणञ्च ।	२३२-२३४
५०	कर्मप्ररोहाधिकरणम् । अव्यवसायव्यवसायादीना जडचेतनादिषु सर्वत्र व्यापकत्वम्, प्रत्येक त्रिकोपरत्वञ्च । क्रियाया अपि भेदत्रयोपपादनम् ।	२३५
५१	भोगशब्दार्थविवरणम् । निर्विकारेऽपि भोगोपपत्तिः । टीकायां सत्यशब्दस्यानेकार्थव्याख्या । तदाधारेण साम्प्रदायिककलहस्य वैयर्थ्यञ्च ।	२३७
५२	भावनावासनानिरूपणम् । कर्मवृक्षाधिकरणम्—कर्मणो वृक्षरूपप्रतिपादनम् । टीकाया छन्द पदस्य वैज्ञानिकी व्याख्या ।	२३८
५३	उपसंहाराधिकरणम् । अर्थोक्ताना विषयाणा संक्षेपेण निर्देशः । (टीकाया भूस्वर्गस्य, भूमिच्छद्ब्रह्मादीना देवानाञ्च सङ्केतः) (टीकाया नासदीयसूक्तमन्त्राणां विवरणम्)	२४१-२४४
५४	ब्रह्मविद्यायज्ञविलयो स्वरूपसंकेतः ।	२४४
५५	वेदानामपीरूपेणत्वनिरूपणञ्च टीकायाम् । ब्रह्मणोऽविज्ञेयताबोधका मन्त्राः, तद्विवरणञ्च टीकायाम् ।	२४६
५६	अविज्ञेयत्वेऽपि यथाकथञ्चित् तज्ज्ञानाय प्रयत्न करणीय इत्युपपादनम् ।	२४६-२४७

श्रीः ।

ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे

( दशमादान्तर्गतः )

सिद्धान्तवादः

( ब्रह्मवादरहस्यम् )

( परा विद्या )

मङ्गलम्

यो<sup>१</sup> निविशेय स परात्परो भवन् निरञ्जन सद्युपसृष्ट ईक्ष्यते ।  
हित्वोपसर्गं स निरञ्जनो भवन् परात्पर शिष्यत एव केवलम् ॥१॥

प्रतिज्ञावाक्ये प्रस्तावना

वैदिकविचारबालन-कातारेऽस्मिन् प्रयेष्टुकामानाम् ।  
मुलत प्रवेशिवेद्यं सरला पद्या विरच्यते श्रमत ॥२॥

वेदे चत्वारो विषयाः ।

पशदच बितानमयेतिहास स्तोत्रं तदित्य विषया विभक्ता ।  
वेदे चतुर्षां त इमे चतुर्भिर्ग्रन्थं पृथक्कृत्य निरूपणीया ॥३॥  
<sup>२</sup>यतास्तु याज्ञे मधुमूदने स्मृता ह्यातिप्ययो पञ्चसु वृत्तमपितम् ।  
स्तोत्राणि यक्ष्यामि परत्र साप्रत तद् ब्रह्मविज्ञानमिह शर्वाभ्यहम् ॥४॥

सिद्धान्तप्रकाशिका टीका

प्रथम्य गुरुपादाब्ज सुगम्भीरास्तदुक्तय ।  
तच्छिदशितेनाध्वनेय व्याप्तिन्ते विदा मुदे ॥१॥

<sup>१</sup> अनेन पद्येन सर्वमूलकारणस्य परब्रह्मण स्वरूपनिर्देशात्मकं मङ्गलमाचरद्भिर्ग्रन्थ-  
प्रतिपाद्यविषयोऽपि दर्शित ।

<sup>२</sup> वेदेषु ये चत्वारो विषया पूर्वेण्ये निर्दिष्टा, तदर्थं मयापि ग्रन्थचतुष्टयं निबद्धमिति  
भावः । यज्ञमधुमूदनं पञ्च ह्यातयः, ब्रह्मविज्ञानम्, ब्रह्महृदयदत्तेति चत्वारो महाप्रथा,  
तदयान्तरभूताम्नु दानाधिक्या गुरुचरणं प्रणीता ।

## नवीनग्रन्थावरयकता ।

ब्राह्मणवेदशास्त्रेणातिवाहित ब्राह्मण<sup>१</sup>वेदतत्त्वम् ।  
 मन समुद्रे प्रतञ्जवगाहादन्वेयितुं तत् क्रियते प्रयत्न ॥५॥  
 विशालविज्ञानमिदं पुरा युगे मनीषिदेवपिबरे प्रवर्तितम् ।  
 शाखाप्रशाखाभिरनेकभेदवत् कात्स्न्येन विज्ञातुमलं न शक्यते ॥६॥  
 यथोदितं ब्राह्मणवेदशास्त्रे क्वचित् स्फुटं वा क्वचिदस्फुटं वा ।  
 सर्वा तमयं नवयुक्तियोगाद् विलक्षणं संप्रति लक्षयामि ॥७॥  
 यद्यप्यहं शास्त्रमनु स्वर्द्धिं सचारयन्नेव विचारयामि ।  
 स्ववृद्धिमन्वेव तथापि शास्त्रं क्वचिन्नयामीति प्रतीयतेऽन्यं ॥८॥  
 न चैष दोषो मम कालदोषाच्छ्रुत्यर्थसिद्धान्तगतोपपत्तेः ।  
 लुप्ता निबन्धा<sup>२</sup> इति गत्यभावात्प्र न स यत्नोऽस्ति नितान्तगह्यं ॥९॥  
 ग्रन्थास्तु लभ्यन्त इहाद्यं वैदिका ये ये तथा तेषु च यान् लभामहे ।  
 विज्ञानविद्गून्<sup>३</sup> परितश्चितानिमान् सगूह्य तान् दर्शयितुं यतामहे ॥१०॥  
 वेदोक्तवादान् प्रतिपद्य तेषां समन्वयायैव कृतं प्रयत्नं ।  
 असाधुं यत् तत्र स न प्रमादो यत्साधुं सर्वं स ऋषिप्रसादः ॥११॥

<sup>१</sup> ब्राह्मणानां वेदानां च तत्त्वमित्यर्थः । यद्यपि ब्राह्मणान्यपि वेदेष्वेवान्तर्गतानि, किन्तु मन्त्रेषु सकेतितं विज्ञानं ब्राह्मणालोचननैव स्फुटीभवतीति तत्प्राधान्यं बोधयितुं ब्राह्मण-वसिष्ठन्यायन पृथक् निर्देशं कृतं । यद्वा श्रमणा ब्राह्मणारथेति द्विधा विभक्ता पूर्वं विद्वांस इत्यप्ये प्रतिपादयिष्यते । तत्र ब्राह्मणानामाधारभूता इमे वेदा इति ब्राह्मणवेदपदस्यार्थः । एवमप्रज्ञपि बोध्यम् ।

<sup>२</sup> "इमे सर्वे वेदा निमित्ता सर्वल्पा, सरहस्या, सत्राह्याणां, सोपनिषत्वा, सेतिहासा, सान्वाह्याना, सपुराणा, सस्वरा, ससस्कारा, सनिष्कृता, सानुशासना, सानुमार्जना, सवाकोवाक्या (गोपथ ब्रा० २ प्रपा १० क) 'पिष्य राशिमू, देव किषिमू, देवविद्यामू ब्रह्मविद्यामू, भूतविद्यामू, क्षत्रविद्यामू, नक्षत्रविद्यामू, सर्वदेवजनविद्यामू(छान्दो उप ७।१।२) इत्याद्यासु श्रुतिषु यानि यायज्ञान्युच्यन्ते, याश्च विद्या व्याख्यायन्ते, ब्राह्मणेषु च 'इति निदानम्' इत्यादि स्थाने स्थान उच्यन्ते, न तत्सर्वमिदानीमुपलभ्यते ।

<sup>३</sup> ब्राह्मणानि हि याज्ञिककर्मकलापक्रमेणाम्नातानि, तत्र याज्ञिक-तत्त्वमोपपत्ति प्रदर्शनाय क्वचित् किञ्चिद्विज्ञानमाप्नायते, तत्सबद्धं तु अन्यत्र प्रसङ्गादुच्यते—इति उपक्रमेण सर्वं विज्ञानमेकत्र न प्राप्यते । संहिता अपि ऋक्संहिता ऋषिग्रमेण, यजुःसंहिता तु कर्मग्रमेणैव प्रायेण लभ्यत इति श्रमिकं विज्ञानं न तत्रापि लभ्यत इति विभिन्नभ्यः स्थानेभ्यः सग्रहं वर्तव्यो भवतीत्याशयः ।



यथा तु यद् यावद्विहोदित मया निर्धारित तत्त्वमिदं तथास्ति तत् ।  
इति प्रतिज्ञा तु न मेऽस्ति केवलं विदा मत्तं देवयुगस्य<sup>१</sup> दृश्यते ॥१२॥

यद्यन्मतं देवयुगे यथायथं सर्वं तदत्रैव निरूपितं मया ।  
इति प्रतिज्ञाऽपि न मेऽस्ति केवलं देवं प्रदृष्टे पथि दृष्टिरप्यंते ॥१३॥

ये वेदमन्त्रा अपि संहिताया नैषां न चास्या कृतमत्र भाष्यम् ।  
न तत्क्रमं चाप्यनुद्ध्य किञ्चिद् व्याख्यायते कश्चन वेदभाग ॥१४॥

या<sup>२</sup> तु मता परिभाषा यान् सिद्धान्तान् महर्षयोऽवधत्तान् ।  
आलम्ब्यैतान् मन्त्रानाम्नासिपुरत्र ते प्रदर्शयन्ते ॥१५॥

अत्रोक्ता परिभाषा सिद्धान्तान् वा प्रदर्शितान् ।  
ये ज्ञास्यन्ति समस्ता भास्यन्त्येषा विशिष्य मन्त्रार्या ॥१६॥

आलोडिता यं श्रमतो न वैदिका ग्रन्था न यैरत्र समाहितं मन ।  
सिद्धिश्च दैव्यस्ति न येषु ते हठादहन्ति नोत्क्षेपयितुं कुतकं ॥१७॥

व्यापाततो<sup>३</sup> वा पुनरुक्तितो वाऽनूतत्वतो वा न न तत्प्रमाणम् ।  
प्राग् गीतमेनात्र समाहितत्वादाक्षिप्य नोत्क्षेप्यमिदं मनुष्यतम् ॥१८॥

विज्ञानदृष्टया च परीक्षया च प्रपद्य देवैरुदिता पुरार्या ।  
तेषां परीक्षामधुना<sup>४</sup> त्वकृत्वा सिद्धान्तमात्रेण धेदामि काश्चित् ॥१९॥

भास्वर्यमुत्सार्य विचार्यै वध्यै युक्ती समस्ता अवधारयन्तु ।  
क्षुण्णे तदित्यथ सचरन्तो<sup>५</sup> मार्गं परिष्कारमिमं नयन्तु ॥२०॥

यत्र प्रदर्श्या विषया पुरातना यत्र प्रकारोऽभिनव प्रदर्शने ।  
यत्र प्रमाणं धृतयः सयुक्तयस्तद् ग्रह्याविज्ञानमिदं विमृश्यताम् ॥२१॥

इतिब्रह्मविज्ञानारम्भप्रतिज्ञा नाम प्रथमं चकल्यम् ॥१॥

<sup>१</sup> वेदप्रचारनाल एवात्र देवयुगपदेनाख्यात ।

<sup>२</sup> तपस्यतामृषीणा बुद्धी परमेश्वरानुग्रहेण सृष्टितत्त्वविज्ञानसिद्धान्ता आविर्भूता, त एव मन्त्रपुं तौ प्रकटिता इति ग्रन्थश्रुता महर्षिबुलवैभवे सप्रमाण प्रतिपादितम्, तदेवात्र सर्वेति तम् ।

<sup>३</sup> न्यायग्रन्थ गीतमीय इमे आशेषा वेदेषु त्रियमाणा समाहिता, तथैव रीत्या वेदार्थानुवादके मद्ध्ययेपि ते समाधया इति भाव ।

<sup>४</sup> इदानीं भारते परीक्षासामग्रीविरहान् परीक्षा न कर्तुं शक्यत इति भाव ।

<sup>५</sup> मया मार्गं प्रदर्शितं अथ विद्वान् एतेन सचरन्तो वैदिव रहस्यं त्रमेणोद्घाटयन्तु इति भाव ।

### नचिकेतमं<sup>१</sup> प्रति यमोपदेशः

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरथं सिनीत ।  
 तयो ध्येय आचदानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाव य उ प्रेयो वृणीते ॥१॥  
 श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्ती सपरीत्य विविनक्षित धीरः ।  
 श्रेयो हि धीरो ऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो भन्दो योगक्षेमाद् वृणीते ॥२॥  
 स त्व प्रिधान् प्रियरूपाश्च कामानभिध्यायन् नचिकेतोज्यस्त्राक्षी ।  
 नैतां सृञ्ज्वा वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्या ॥३॥  
 (कठोप)

दूरमेते विपरीते विपूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।  
 विद्याभीप्सिन नचिकेतस मन्ये न त्वा कामा बहवो लोलुपन्तः ॥४॥  
 अविद्यायामन्तरे यतमाना स्वय धीरा पण्डितमन्यमाना ।  
 दन्द्रभ्यमाणा परिपन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना ययान्धा ॥५॥  
 न सांपराय प्रतिभाति बाल प्रमाद्यन्त वित्तमोहेन मूढम् ।  
 अय लोको नास्ति पर इति मानी पुन पुनर्वशमापद्यते मे ॥६॥  
 श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य शृण्वन्तोऽपि बहवो य न विद्युः ।  
 आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्यलभ्याऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥७॥  
 न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमान ।  
 अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्वयणीयान् ह्यतश्चर्यमनु प्रमाणात् ॥८॥  
 नैया तर्केण मतिरापनीया प्रोक्तान्येनैव मुतानाम प्रेष्ठ ।  
 यां त्वमापः सत्यधृतिवतासि त्वादृङ् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥९॥  
 जानाम्यहं शेषविरित्यनित्य न ह्यश्रुवं प्राप्यते हि ध्रुव तत् ।  
 ततो मया नाचिकेतश्चित्तोऽग्निरनिर्यद्वन्द्वं प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥१०॥  
 कामस्यापि जगत प्रतिष्ठा क्लोरानन्त्यमभयस्य पारम् ।  
 स्तोमं महदुदगाय प्रतिष्ठा दृष्ट्वा घृत्या धीरो नचिकेतोज्यस्त्राक्षी ॥११॥  
 स दुर्वर्शं गूढमनुप्रविष्टं गूहाहित गह्वरेष्ठ पुराणम् ।  
 अध्यात्ममोगाधिगमेन देव भत्वा धीरो हर्षशोको जहाति ॥१२॥  
 एतच्छ्रुत्वा सपरिगृह्य मर्यं प्रयूह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।  
 स मोदते मोदनीय हि लक्ष्वा विवृत सद्य नचिकेतस मन्ये ॥१३॥

इति यमनाचिकेतसीयश्रुतिः ।

<sup>१</sup> अस्य विषयस्य महत्त्व सम्पत्तीत्वं च प्रमाणयितुं कठोपनिषदस्योऽत्र उद्धृत

## जिज्ञासावतारणम् ।

यद्<sup>१</sup> दृश्यते तत् किमु वा कदाभवत् कियत्प्रमाणं च किमस्य कारणम् ।  
इत्य बुभुत्सा स्वत एव जायते सा ब्रह्मसिद्धान्तत एति निर्णयम् ॥१॥

### पङ्कदर्शनं समालोचना ।

लो<sup>१</sup>कापतमतमन्यद् वेना<sup>२</sup>शिकमतचतुष्टयं चान्यत् ।

१स्याद्वादिकद्वयं यद्वैशेषिकं<sup>३</sup>मेकमस्ति मतम् ॥२॥

प्रा<sup>४</sup>धानिकं चतुर्धा शारीरकं<sup>५</sup>मष्टधा चेति ।

पङ्कदर्शनी प्रसिद्धा तद्वधर्वाक् कालिकं सर्वम् ॥३॥

१ दृश्ये जगति सर्वेषां स्वाभाविकी जिज्ञासा प्रवर्तते । तत्रिवर्तनाय निरूपणमावश्य-  
वमिति प्रयोजननिर्देशः ॥

२ उक्त्वा जिज्ञासा निवर्तयितुमिदानीं पङ्क दर्शनानि भारते प्रवर्तन्ते । तत्राप्यस्ति  
विप्रतिपत्तिः । केचिद्वैदिकान्येव पङ्क दर्शनानि गणयन्ति । केचित्तु त्रीणि अवैदिकानि,  
त्रीणि तु वैदिकानीति सगृह्य पङ्क दर्शनानि ब्रुवते । तेषामेवावादान्तरभेदाश्च बहून् । तत्र  
द्वितीयं मतमेव ग्रन्थवर्तुं सम्मतमिति । तत्पूर्वं प्रदर्श्यं पश्चात् परमतं समालोच्यते ।

३ लोकायतापरपर्यायं चार्वाकदर्शनं प्रथमम् तदेवालम्ब्य प्रथमं बालानामशिक्षितानां च  
बुद्धिं प्रवर्तते इति ।

४ द्वितीयं वेनाशिकापरपर्यायं बौद्धदर्शनम् । तच्च सर्वशून्यता, विज्ञानास्तिता,  
बाह्यपदार्थानुमेयता, आन्तरबाह्योभयसत्तेति मतचतुष्टयप्रतिपादकमाध्यमिकसौत्रान्तिकयोगा-  
चारवंभाषिणामभिः प्रसिद्धं चतुर्धा भिन्नम् ।

५ स्याद्वादापरपर्यायं जैनदर्शनम् तृतीयम् । तच्च दिगम्बरं श्वेताम्बरभेदाद् द्विधा  
भिन्नं प्रसिद्धम् । एतानि त्रीणि दर्शनानि न वेदप्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्तीत्यवैदिकानि ।

६ चतुर्थं वेदप्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्तु वाणादापरपर्यायं वैशेषिकं दर्शनम् ।

७ पञ्चमं प्राधानिकपदाभिधेयं साख्यदर्शनम् । तच्चतुर्धा लभ्यते निरीश्वरसाख्यं  
साख्यमूत्रं साख्यकारिकादिपुलभ्यमानमेवम् । योगदर्शनेऽनूदिनं केवलं प्रणिधानार्थंमीश्वर-  
स्वीकुर्वन्द्द्वितीयम् । प्रवृत्तिरेनेश्वरप्रतिपादकं पुराणपुलभ्यमानं तृतीयम्, शिवं शक्ति-  
बिन्दुचेति पदार्थत्रितयं मूलतःऽभ्युपगच्छदागमोक्तं चतुर्थमिति । दशवादाहरस्याख्ये ग्रन्थे तु  
ग्रन्थहृता १-आर्षप्राधानिकम्, २-यागप्राधानिकम्, ३-राजप्राधानिकम्, ४-पुराणप्राधानि-  
कम्—इति चतुर्धा साम्यं ध्याय्यानाम् । तत्र राजप्राधानिकपदेनागमोक्तमेवाभिप्रेतं स्यात् ।

८ वेदान्तापरपर्यायं शारीरिषदर्शनं सर्वान्तिमं पठ्यम् । तस्याष्टौ विधा उपलभ्यन्ते—  
(१)मायानाशिरसहृत्तं ब्रह्माद्वैतप्रतिपादकं श्रीगणेशाचार्यपरिष्कृतम्; (२)नामपि शक्तिं मौलिकी-  
मनभ्युपगच्छन्तं शुकब्रह्माद्वैतप्रतिपादकं श्री बल्लभाचार्यपरिष्कृतम्; (३) विशिष्टाद्वैतबोधकं  
श्री रामानुजाचार्यं शैवाचार्यश्च परिष्कृतम्, (४) द्वैताद्वैतप्रतिपादकं श्री भास्कराचार्यं  
श्री निम्बकाचार्याभ्युपगम्यम्, (५) द्वैतपरं श्री मध्वाचार्यं कृतमाख्यम्; (६) अचिन्त्य

१ अद्यत्वे तु न्यायं वैशेषिकसांख्ययोगमीमांसा ।

वेदान्तं च द्रुवते दर्शनपट्टकं तदज्ञानात् ॥४॥

२ वैशेषिकं च सांख्यं दर्शनभेदद्वयं मन्ये ।

तत्र जगत्कारणताऽणुना प्रकृतेरच दश्यते स्वरम् ॥५॥

३ सांख्यं ज्ञानं योगस्तत्त्वमैतयेकमेव तच्छास्त्रम् ।

सान्ध्यप्रवचनसंज्ञं भेदस्त्याचार्य्यभेदतो भ्रान्तं ॥६॥

सम्यग्दर्शनतो यत् सम्यग् ज्ञानं ततश्चरित्रं च ।

सम्यक् स्यात् तत एव ज्ञानोदयतो विमुच्यतेऽस्यात्मा ॥७॥

अत एव प्रतिदर्शनमन्ते ह्युपदिश्यते क्रियायोगः ।

आचार्य्यैर्णकेन हि सांख्ये त्वाचार्य्यभेदत कथितः ॥८॥

४ न्यायोऽस्ति तर्कशास्त्रं तर्कन्यायं कथाशास्त्रम् ।

सन्ति पदार्थाः षोडश तत्र प्रोक्ता कथाङ्गानि ॥९॥

भेदाभेदसिद्धातस्यापक्व श्री चैतन्य गोस्वामिभिर्विवृतम्, (७) श्री महाचार्य्यभिनवगुप्तपाद-परिष्कृत प्रत्यभिज्ञादर्शनम्, (८) आगमेपुंगलभ्यमानशक्त्यद्वैतम् इति । दशवादरहस्ये आचार्य्यविवृता पट्ट तु एवमेव विवृता निवेशोपाद्वैतशारीरकम्, ऐकाल्प्यवादशारीरकं चेति द्वयमपरमुक्तम् । तच्चेद द्वय ग्रन्थद्वैतव सशयतदुच्छेदवादे विवृतम् । इत्यमवान्तरभेदसकल-या विशतिदर्शनानि सिद्धयन्ति । शारीरकविमर्शं तु अवान्तरभेदे पट्टं त्रिसहस्रानि ग्रन्थद्वैता गणितानि, तेषां विस्तारस्तत्रैवालोच्य ।

१ आधुनिक विदुषा पट्टं दर्शनगणनाप्रकार उच्यते । तत् खण्डनं च ।

२ आधुनिकैरुक्तेषु पट्टेषु द्वयोरेव दर्शनत्व न्याय्यम् । सर्वजगत्कारणस्य मूलनत्व-स्यान्वेषण दर्शनस्योद्देश्यम्, तदेतद् द्वयोरेव प्राप्यते इति । वेदान्तविषय त्वग्रे वक्ष्यते ।

३ योगस्य पृथग् दर्शनत्व खण्डयति । सर्वेष्वेव दर्शनेषु पूर्वं तत्त्वानि ज्ञानोपयुक्तानि प्रतिपाद्य अन्ते तदनुकूल क्रियायोग प्रदर्श्यते तेनैवाचार्य्येण । इह तु भगवता कपिलेन तत्त्वज्ञान विवृतम् । भगवता पतञ्जलिना तु तदेव तत्त्वज्ञानमनुच्य क्रियायोगो विस्तारेण प्रतिपद्यते । एवमाचार्य्यभेदेऽपि तत्त्वनिरूपणस्यैकविधत्वगतं पृथग् दर्शनत्व न सिद्धयतीति भावः । यत्तु सृष्टिविधावनुपयोगात्कविलेनानभ्युपगतोऽशीश्वर पतञ्जलिना प्रणिधानार्थमङ्गीकृत, सोऽय-मवान्तरभेद एव गणनीय स्यात्, न तु दर्शनपृथक्त्वम् । जगन्मूलतत्त्वे जगदुत्पत्तिप्रक्रियाया च भेदाभावादिति । अतएव योगस्य सांख्यप्रवचनसज्ञाप्याप्तं वृत्तेति । अथवा क्रियायोग-विस्तारात् सर्वदर्शनोत्तराङ्ग योगशास्त्रमभ्युपगम्यताम्, न तु दर्शनमध्यं तद्गणना साधीयसी ।

४ यदा योग सर्वदर्शनोत्तराङ्गम्, तदा गीतमीयो न्याय सर्वदर्शनपूर्वाङ्गम् । तत्र हि विचारारपर्यायाया कथाया नियमा आप्याता, तत्र च निरालम्बो वादो न सम्भवती-त्युदाहरणरूपेण आत्मादीनि द्वादश प्रमेयानि परिगृहीतानि । तद्विषये च कथाया सिद्धान्ता एव कथाप्रकारेण पूर्वोत्तरपद्याभ्यां दृढीकृता । तस्माद् गीतमीयशास्त्रं तर्कन्यायं, तर्क-तत्त्वज्ञानार्थसमूहस्य, न्याय-नीति-नियम इति यावत्, सोऽयं दर्शनपूर्वाङ्गतयैव स्वीकर्तव्यः ।

वार्शनिकानां द्वादश विवादविषयान् क्रमादुदाहृत्य ।  
वादकथायां रूपं शिक्षितमस्मिन् न दर्शनं तत्स्यात् ॥१०॥

कर्म<sup>१</sup>ब्रह्मविभागाद् ब्राह्मणवेदे द्विधास्ति काण्ड<sup>२</sup> यत् ।  
तद्वाक्यार्थविचारन्यायो मीमांसन नाम ॥११॥

षोडशलक्षण्या सा मीमासा काण्डयोर्द्वयोर्विहिता ।  
आचार्य्यभेदतोऽत्र द्वैविध्यं भ्रान्तमेकशास्त्रं तत् ॥१२॥

ब्रह्म च कर्म च विषयो शास्त्रार्थत्वेन चिन्तितो तत्र ।  
ध्यापकविश्वविचारो नार्यं तस्मात्तु दर्शनं तत्तत् ॥१३॥

यज्ञादीनि मनुष्या स्वर्गार्थं यानि कर्माणि ।  
कुर्वन्ति तत्र विधिवाक्तात्पर्य्यस्येह मीमासा ॥१४॥

उपनिषदा वाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्य्यमस्ति नान्यत्र ।  
इति धरितं भिक्षुसूत्रं तत्र जगन्मूलचिन्तनं गौणम् ॥१५॥

नासौ दर्शनमध्ये पृथक् परिगणनीय, जगन्मूलविषये कणादेन सवादात् । गौतमोक्ता षोडश पदार्था अपि यथाज्ञान्येवेति सुस्पष्ट भाष्यकृता वात्स्यायनेन प्रतिपादितम् । तस्माद् गौतम षोडशपदार्थवादी, कणादस्तु सप्तपदार्थवादीति नव्यानामुद्धोषोऽज्ञालोच्यैव प्रवृत्त । न हि जगत्पदार्थपरिगणने प्रमाण, सत्य, वाद, जल्प, हेत्वाभासादीन् कश्चिदनुमत्त पृथक् पृथक् गणयेत्, एव हि पदार्थानामानन्त्यप्रसङ्गो दुरुद्धर इति । द्वादश प्रमेयान्यपि भगवता गौतमेन एषा विचारो मोक्षोपयोगीत्येव गणितानि, सपरिकरतत्त्वज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वात्, द्वादशसु चात्मातिरिक्तानामेवादज्ञानात्मात्मपरिकरतयैव गृहीतत्वादिति भाष्यकृतैव सर्वे स्पष्टीकृतम्, न तु द्वादशैव जगति पदार्था इति गौतमस्याभिप्राय । आकाशकालादीनां द्रव्याणां गुरुत्वादुपस्थादीनां गुणानां च सर्वेषामप्यसंप्रहृत्प्रसङ्गात् । अर्थपदेन तत्रेन्द्रियार्थानामेव ग्रहणस्य सूत्रकृतैव व्याख्यातत्वात् । या तु गौतम प्रमाणचतुष्टयवादी, कणादस्तु प्रमाण-द्वयवादीति विप्रतिपत्ति, सापि वाग्विनोदमात्रम् । न हि भगवान् कणाद उपमान शब्दो प्रमाणत्वेन नाभ्युपगच्छति, वेदप्रामाण्यस्य तेन सम्यक् समर्थितत्वात् । अनुमाने तं प्रमाणं अन्तर्भावयतीति लक्षणमात्रे विचारभेद । पीलुपाक पिठरपाकादि विप्रतिपत्तिरपि सूत्राक्षरानारूढा केवळ पश्चाद्भाविना विदुषामेव विप्रतिपत्ति । अस्तु वा एतावन्मात्रेण विचारभेदेन वैशेषिकदर्शनस्याप्यवान्तरभेदाभ्यां द्वैविध्यम्, पृथक् दर्शनत्वं गौतमीयस्य न्यायस्य न सम्भवति । जगन्मूलनिरूपणे भेदाभावादिति सम्यगाशेच्यम् । तस्माद्वादपरपर्यायवचानियमप्रतिपादक एष न्याय न तु पृथक् दर्शनमिति ।

<sup>१</sup> पूर्वोत्तर मीमांसे अपि न दर्शनगणनायां गणनीये, तथा केवळ वाक्यार्थविचारक-त्वादित्याह ।

<sup>२</sup> कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डं चेति ।

१ एवमपीदं ब्रह्मादितं विश्वस्य मूलमिह शास्त्रे ।  
 उपविष्टमस्ति तस्माच्छारीरकदर्शनं क्रमाद्<sup>२</sup> श्रुते ॥१६॥  
 २ वेदान्ता उपनिषदो विज्ञानं ब्रह्मणः श्रोतम् ।  
 स्मार्तानि दर्शनानि तु षडतः शारीरकं तेषु ॥१७॥

### दशविज्ञान प्रस्तावना

१ लोकायतादिदर्शनपट्टकं यद् दृश्यतेऽद्यत्वे ।  
 अर्थाचीनयुगे तद् भारतवर्षे मनीषिभिः कल्पितम् ॥१८॥  
 २ इह तु वयं यान् क्रमो दशविज्ञानानां पुरातनीं सा तु ।  
 स्वयं देवैर्दृष्टा वेदपन्थेऽवतारिता षण्णा ॥१९॥

१ ननु तर्हि भवतापि उत्तरमीमासा शारीरकपदेनाप्टविधा किमिति दर्शनेषु परिगणिता पूर्वं स्वमतप्रदर्शनादसरे इति चेत्तत्राह उत्तरमीमासाया वाक्यार्थविचारेण सहोपपत्त्यापि जगन्मूलविचार इति सा दर्शनेषु गणनामर्हति । पूर्वमीमासायान्तु केवलवाक्यार्थविचार एव न तु जगन्मूलचिन्तनमिति न सा दर्शनान्तर्गता । पूर्वमीमासायामपि या क्वचिज्जगत पदार्थेषु विप्रतिपत्ति प्रदर्शयते, सा न सूत्रमूला, भाष्यकृता नवचित्त्याद्विचारा. प्रदर्शिता, निबन्धवृद्धिश्च विवृता इति सूत्रवृत्तो जगन्मूलप्रदर्शने प्रवृत्त्यभावात् सा दर्शनम् । व्यासप्रणीतेषु तु सूत्रेषु वाक्यार्थविचारस्य उपपत्त्या जगन्मूलविचारस्य चोभयोरुपलभ्यमानत्वेन तच्छास्त्र मीमासा च दर्शनं चेत्युभयरूपम् । न्यायश्च मीमासा चेति द्वय चतुर्दशसु विद्यासु परिगम्यते इति ते विद्ये । अत्र पूर्वोक्तानि पट्ट तु दर्शनानि । श्वणोपयोगिन्य शब्दप्रधाना विद्या, भननोपयोगिनि तर्कप्रधानानि तु दर्शनानीति प्रस्थानभेद । अतएव चतुर्दश विद्या, पट्ट-शास्त्राणीति पृथक् पृथगेव चिरन्तनी प्रसिद्धि ।

२ दर्शनाना य क्रमो बुद्धेरेवहेलया सूक्ष्मतमतत्त्वे प्रवेशयितुमशक्यत्वात् श्रेणिरूपेण ता प्रवेशयितुं विन्यास, सोऽपि शारीरकापरपर्याये वेदान्तदर्शन एव परिसमाप्यते । इत पर सूक्ष्मविज्ञानासभवात् । तत एव वेदस्य ज्ञानस्य तत्रान्तोऽवसान भवतीति वेदान्तपदेनापि तत्प्रतिपाद्यते । त क्रम पुरमित्युमपि तस्य दर्शनमध्ये गणनावश्य भाविनीति क्रमप्राप्तं तदस्माभिर्गणितम् ।

३ शारीरकविमर्शे ग्रन्थे वैशेषिक सास्ये दर्शने, शारीरक गीता च करतलामलक-चदात्मतत्त्वप्रदर्शकत्वाद्विज्ञाने इत्युक्तम् । तत्र सगतिमाह—इदं विज्ञानमपि स्मृतिरूपत्वा-दर्शनेष्वपि परिगणनीयमिति भाव । मुनिप्रणीता हि स्मृतय उच्यन्ते । कपिलादिबद् व्यासेन प्रणीत सूत्रमपि स्मृतिरत्वाददर्शनमिति ।

४ यथेदानी जगन्मूल निरूपयितुं षड्दर्शनानि प्रवर्तन्ते तथा पुरायुगे दश विज्ञानानि प्रचलितान्यासन् इति दृष्टान्तप्रदर्शनाथंमेवेह षड् दर्शनप्रस्ताव इति भाव ।

५ अस्या भूम्यामपि पुरा त्रिलोचिकल्पनासीदिति ग्रन्थकृता देवासुरख्याती स्वर्गसन्देशे दशाबादरहस्ये इन्द्रविजये च विशिष्य प्रतिपादित सप्रमाणम् । तत्र हिमालयाडुतरे शयणावत

१ दण्डाणां तु दर्शनानां यस्मिन् काले पुरोद्भवो नासीत् ।

तर्हि स्वर्गे लोके दशविज्ञानप्रचारणां शृणुमः ॥२०॥

तानीदानां लोके विज्ञानानि प्रचारयितुम् ।

२ वेदग्रन्थसमूहादुद्भूत्यात्र प्रदर्शयन्ते ॥२१॥

### सृष्टिकारणसंबन्धे स्वर्गदेवानां दश मतानि ।

प्रतना. साध्या<sup>१</sup> देवा विप्रतिपन्नास्तु सृष्टिमूलेऽस्मिन् ।

(१) सदसद्भ्यां विदुरेके (२) ऽमृतमृत्युभ्यां परे विदुः सृष्टिम् ॥२२॥

(३) अन्येऽहोरात्राभ्या (४) आवरणा (५) दम्भसोऽय (६) रजसोऽय्ये ।

(७) ध्योम्नो (८) ऽपरत केचिद् (९) वैवादपरेऽभिमन्वते सृष्टिम् ॥२३॥

इत्थं विप्रतिपत्त्या (१०) संशयमातन्वते<sup>२</sup> त्वग्ये ।

परितोषो न परस्परविद्वद्धवादेषु जायते तेषाम् ॥२४॥

अथ<sup>३</sup> परमेष्ठी ब्रह्मा प्रजापतिस्तान् विद्वद्धमतवादान् ।

प्रत्यालोचयमान. प्रत्याचष्टे स्म तत्तर्वाकान्यम् ॥२५॥

आवो निरस्य तेषामेकान्तरत्वं प्रपद्य च ब्रह्म ।

सृष्टेर्मूलं तस्मिन् समन्वयं मग्यतेऽमीषाम् ॥२६॥

पवंतमारभ्य स्वर्गो लोक स्थाप्यते स्म । तत्रिवासिषु देवेषु वैदिकविज्ञानविचारा प्रथम प्रव-  
सन्ते स्म । तत्रैश्वर्यप्रसादात् प्राप्तज्ञानमंहर्षिभिरेतानि विज्ञानानि प्रवर्तितान्यासप्रति भावः ।

१ इदानीं प्रचलितेभ्यो दर्शनेभ्यो वक्ष्यमाणानि विज्ञानान्यतिपुरातनानीति भावः ।

२ ऋग्वेदस्य नासदीयमूकने (ऋ सं० १० म० १२९ सू०) दशाना वादाना नामसवेत  
वृत्त । अन्यत्र मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु च प्रासङ्गिकं तद्विवरणं तत्र तत्रोपलभ्यते । तत् त्रमेण  
सगुह्य ग्रन्थरूपा दशानु ग्रन्थेषु प्रवर्णितम् । ते ग्रन्था—(१) सदसद्वाद (२) रजोवाद  
(३) श्योमवाद (४) अपरवाद (५) आवरणवाद, (६) अम्भोवाद, (७) अमृत-  
मृत्युवाद (८) अहोरात्रवाद (९) दैववाद (१०) संशयतदुच्छेदवाद—इति नाम्ना  
स्थाना । सर्वमंग्रहात्मक सर्वेषां वादाना संशयत निदर्शकस्य दशवादरहस्याभिधौ लघु-  
पण्यो धयित । सर्वान् वादान् संगृह्य ब्रह्मणा यः सिद्धान्तवादः प्रतिष्ठापितः सोऽन्यत्र  
स्थाप्यायते । तथा च दशवादारम्भप्रतिशारदमत्राप्युद्धृतम् ।

३ ते स्वर्गस्था देवा पुरा माध्या इत्याख्यायन्ते स्म—इति 'यत्र पूर्वं साध्या सन्ति देवा'  
इत्यादिना पुरुषसूक्तसिद्ध्यु मवेति तम् । तैवेदा पूर्वं प्राप्ता अनन्तर तु भारतीयैर्महर्षिभिः ।  
तेषु माध्यानां वेदेषु वक्ष्यमाना दशवादा आम्नाता इति ।

४ केचिदत्र ऋगन्मूत्रे संशय एवेत्याहुरिति भावः ।

५ माध्यायैव परमेष्ठी ब्रह्मा प्रादुर्बभूव । तेन दशाना वादानां पार्षदं निरस्य सर्व-  
समन्वयकृत सिद्धान्तवादः प्रतिष्ठापित इति भावः । सर्वेषां वादानां तेन ब्रह्मणा समन्वय-  
इति । तदेवदुर्वेदोने मातृवीन मूकन उक्तमन्ते (ऋ. सं० १०।१२९) इति तन्मूकमत्रोद्भिद्यते ।

## साध्यदेवानां दशमतेष्वादिब्रह्मणो विप्रतिपत्तिवादः ।

- (१) नासदासीन्नो सदासीत् तवानो नासीद् (२) रजो नो (३) व्योमा (४) परो यत् ।  
 (५) किमावरोच कुह कस्य (६) शर्मन्मग्ध किमासीद् गहन गभीरम् ॥  
 (श्रु. स १०।१२९।१)  
 न (७) मृत्युरासीदमुत् न तहि न (८) राश्या अह्न आसीत् प्रचेत् । (२ म पूर्वाह्नं)  
 (९) अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेना (१०) ऽथ को वेद यत् आबभूव ॥ (६ म उत्तराह्नं)

## ब्रह्ममते सिद्धान्तवादाभ्युपगमः ।

१ आनीदवात् स्वधया तदेकं तस्माद्दान्यन्न परं किंचनास ॥ (२ म उक्त)

तम आसीत् तमसा गूढमग्रे ऽप्रचेत् सलिलं सर्वमा इदम् ।

तुच्छयेनाभ्वपिहितं यदासीत् तपसस्तन्महिनाऽजायतं कम् ॥ (३ म)

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेत प्रथमं यदासीत् ।

सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीप्या ऋचयो मनीषा ॥ ४ म )

तिरदचीनो विततो रश्मिरेयामघ स्विदासीद्भुपरि स्विदासीत् ।

रेतोषा आसन् महिमान् आसन् स्वधा अवस्तात् प्रपति परस्तात् ॥ (५ म)

को<sup>१</sup> अद्वा वेद क इह प्रबोचत् कुत आजाता कुत इय विसृष्टिः ।

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न । (६ म)

यो अस्याध्यक्ष परमे व्योमन् सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥ (७ म)

१ नासदीय सूक्ते हि पूर्वं साद्रेण मन्त्रेण एकैव सिद्धान्त स्थापकानष्टौ वादान् निषध-  
 रूपेण न पदेन निराकरणीयतया प्रदर्श्य द्वितीय मन्त्रस्याद्रेण 'आनीदवात्' इत्यादिना मध्य  
 एव सिद्धान्त प्रदर्शित । दैववाद सशयवादश्च पूर्वपक्षरूपोऽप्यत्र सन्निवेशित । सोऽयं  
 क्रमो बोधसौकर्याय ग्रन्थद्वयत्र परिवर्तित । अत्र हि पूर्वपक्षरूपाणां दशानामपि वादानां  
 बोधकान् मन्त्रान् पूर्वमेव सन्निवेश्य सिद्धान्तप्रतिपादका मन्त्रा अन्ते सन्निवेश्यन्ते "आनीद-  
 वात्" इत्यादयः । अयं सिद्धान्त एव ग्रन्थऽस्मिन् व्याख्यियते । अत्र मन्त्र एकमेव मूलतत्त्व  
 'आनीत् — प्राणन कुर्वद्, इत्युक्तम् । सत्त्वायवादसिद्धान्तानुसारेण स्वान्त स्थितमेव जगत्  
 परतत्त्व बहि प्रकाशयति नत्वपूर्वमुत्पादयति । तदेतदेव प्राणनमुच्यते । प्रसिद्धप्राणनेप्यन्त  
 स्थितस्य वायोवह्निर्नि सारणात् । अत्रापि प्राणनपदेन वायुरूपस्य प्राणस्य शङ्का ना भूदिति  
 मन्त्रे 'अवात्' इति पदेन वायोव्यावृत्ति दृष्टा । जगत् प्रकाशनपि मूलतत्त्व ब्रह्म न ह्रायते,  
 न वा स्वरूपात् प्रच्यवते—इति परिणामो न यक्तुं शक्यते । तत् एवागमिका अत्र विकास-  
 शब्द प्रयुञ्जते । वैदिकाश्च प्राणनशब्दम् । तस्मिन् प्राणन हेतुभूता शक्तिरत्र मन्त्र स्वधा  
 शब्देनोक्ता । तदिदं मूलतत्त्व रसनाम्ना शक्तिवरुनाम्नात्र ग्रन्थ व्याख्यास्यते, प्राणनस्य च  
 विस्तर इति ।

१ आभ्या मन्त्राभ्या ज्ञानस्यास्य दुर्लभत्वं परमगाम्भीर्यं च व्यञ्जितम् ।



## ‘महर्षेर्विश्वकर्मणः सिद्धान्तवादः ।

प्राग् विश्वकर्म्मामपि महामहर्षिर्द्यावापृथिव्योरनयोः प्रसृष्टौ ।  
प्रश्नान् जनानामवताप्यं बृद्ध्या प्रष्टुं समादिश्य च निर्णिनाय ॥२७॥

“किं स्वित् वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतसुः ।  
मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद् यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन् ॥”

(ऋक् १०।८।१।४)

ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतसुः ।  
मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वो ब्रह्माध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन् ॥

(तै मा २।८।९)

## विश्वसृष्टौ दीर्घतमसः प्रश्नाभिनयः ।

प्रश्ना यया सन्ति जगत्प्रसृष्टौ तयैव चाध्यात्ममपि श्रुतास्ते ।  
प्रश्नान् बहून् दीर्घतमा महर्षिश्चापृच्छतेऽ ध्यात्ममथाधिदेवम् ॥२८॥

“न विजानामि यदि वेदमस्मि निष्पः सनद्धो मनसा चरामि ।

यदा माजगन् प्रयमजा ऋतस्याविद्वाचो अश्नुवे भागमस्याः ॥ (ऋ सं १।१६।४।३७)

अधिकित्वाञ्चिकितुयश्चिदत्र कथीन् पृच्छामि विद्यने न विद्वान् ।

वियस्तस्तम्भ षडिमा रजास्यजस्य रूपे किमपि स्वित्देकम् ॥२९॥

(ऋ सं १।१६।४।६।)

एवं विधानामिह संशयानामाध्यात्मिकानामधिदेवतानाम् ।

यया भवेत्प्रस्तरणं तदर्थं सिद्धान्तविज्ञानमिदं यदामः ॥२९॥

सदसत् प्रभृतीन् द्यादान् दश तान् पूर्वं प्रवश्यं किञ्चिद्विह ।

ब्रूमः प्रजापतेरथ सिद्धान्ते ब्रह्मणः सृष्टिम् ॥३०॥

द्यावानां<sup>१</sup> तु दशानां समन्यथाद् ब्रह्मणः सृष्टिम् ।

ब्रूमस्तथा यथैते व्याख्याताः सृष्टिमन्त्राः स्मः ॥३०॥

इति ब्रह्मविज्ञानस्य सिद्धान्तवादे—

प्रस्तायनानुयाकः प्रथमः ॥१॥

<sup>१</sup> अपान्येषामपि ऋषीणां सवादोऽत्रेति बोधयितुमन्येऽपि बतित्यन मन्त्रा उद्दिश्यन्ते ।

<sup>२</sup> यद्यमाणं सिद्धान्त संप्यग् बुद्ध्या यदि सृष्टिमन्त्रा अधीयेरन्, तर्हि सृष्टोऽर्थस्तेषां वैज्ञानिकोऽवमानेनेत्यानाय ।

## ग्रन्थारम्भः

१ ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं ब्रह्माभ्यशेषतः ।  
 यज्ज्ञात्वा नेऽहं भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥  
 २ पूर्णमवः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।  
 पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥  
 ३ एतावान् ब्रह्मवेदोऽयं ब्रह्मणा विदुरञ्जिता ।  
 वेदेऽनेन तु सर्वं यद् वेदितव्यं विदो विदुः ॥  
 ४ ॐ तत् सद् ब्रह्मणे नम ॥

## (१) प्रथमाधिकरणम्

ध्याद्यहमेहं ब्रह्म, यवस्य मूलं विश्वस्य सद् ब्रह्म तदेवमाद्यम् ।  
 तद्वद्वितीयं तदु सर्वमेतन्नातः पर किञ्चिद्विहासितं चेद्यम् ॥१॥  
 ५ अस्त्येकमेवालिलविश्वबीजं पश्यामि विस्तारममुष्य विध्यक् ।  
 अन्योग्यपर्यायविपर्ययेण सर्वैकता सप्रतिपत्तिसिद्धे ॥२॥  
 पर्येकमूलात् फल-पुष्प-पर्ण-प्रकाण्ड-शाखा-विटपादिसिद्धिः ।  
 तथैव पश्यामि तदेकभावादनेकभावोदयनेन विश्वम् ॥३॥

१ श्रीभगवद्गीताभाषारीकृत्यैवात्र क्षराक्षराव्ययपुरुषनिरूपणादि कर्तव्यमिति सूचयितुं तत्प्रतिज्ञाश्लोक इहोद्धृतः । यद्यपि विषयोऽयं मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे तत्र तत्र निरूपितः, तत एव च ग्रन्थकृता सगृहीतः, तथापि सर्वोपनिषत्सारभूताया भगवद्गीताया स्पष्टरक्षरं पुरुषत्रयं ध्याकृतमिति महदिदं पुरुषत्रयनिरूपणस्यालम्बनम् ।

२ शुक्लयजुर्वेदीयानां धान्तिपाठमन्त्रोऽयं प्रसिद्धः । अस्वार्थो ग्रन्थकृता सशयतदुच्छेदवादे बहुधा विवृतः —

पूर्णं ततो ब्रह्म च कर्म पूर्णं तद् ब्रह्मणि कर्मणि पूर्णतारितः ।  
 तद् ब्रह्म वीक्षे यदि सर्वैकमातिरेकतो ब्रह्म तदावशिष्यते ॥ (पूर्णं त्रिसत्योपनिषत् ४१)  
 पूर्णं पुरा सर्गगतं च पूर्णं पूर्णात् पुनः पूर्णमुदच्यते तत् ।  
 पूर्णस्य पूर्णं परिगृह्यते चेद् अन्तेवशिष्यते तदेव पूर्णम् ॥ ९ इत्यादिः ।

३ तदेतदग्रे ग्रन्थ एव स्पष्टं व्याख्यारिष्यते । अनेनैव मन्त्रेण सर्वं प्रतिपाद्यं विज्ञायत इति भावः ।

४ जगति ये दृश्या पदार्थाः, ते सर्वेऽपि परस्परं परिवर्तयितुं शक्यन्ते—अग्निर्जल-रूपतां गच्छति, वायुरपि जलरूपतां, जलमपि वाय्वग्निरूपतां पृथिवीरूपतां चेत्यादि । यथैव स्वर्णमूलानि कटककुण्डलादीनि परस्परं तद्वत् । तेनैकमूलता सर्वेषां सिध्यति ।

१ अन्यान्ययोगादिव तत्र पद्वन्नाना विशेषाः प्रभवन्ति मूलात् ।  
 इहान्ययोगाननपेक्ष्य तद्वत् सर्वे विशेषाः स्मुर्यं विशेषः ॥४॥  
 तत्रैवमत्रैवमयं विशेषः कस्माद्वियास्तीति न तर्कणीयम् ।  
 विद्याद् २ यथा रूपमचिन्त्यभावात्तत्र चैव तर्केण तु योजयेत् तान् ॥५॥  
 शारीर ३ भावा हि यथेकरेतोविन्दोरभूवन् बहुधा विभिन्नाः ।  
 कुतो विभेदः कथमेकविन्दोर्विभिन्नभावा इति को नु विद्यात् ॥६॥  
 यद्वेतसश्चक्षुरभूत् ततोऽभूच्छ्रोत्रं वाक् चेति विशेष एवाम् ।  
 कस्मात् कुतश्चक्षुरिवान्यभावा न कर्म कुर्युस्तदचिन्त्यमेतत् ॥७॥  
 यावद् यथायत् पुनरस्य रूपं याः शक्तयश्चक्षुषि ताश्च सम्पक् ।  
 वेत्तुं कथंचित् प्रभवाम यत्नात् परं तु रूपं तदचिन्त्यमेव ॥८॥

### (शब्दोपपत्तिः)

४ विश्वस्य तूलस्य यदस्ति मूल तस्यैव चैकस्य तु बृहणेन ।  
 पश्यामि विश्वं तत एव मूलं तद् ब्रह्मशब्देन सदा वदामि ॥९॥  
 एवम् विभुत्वात्ततः परं बृहत् नान्यत्र सर्वं प्रयते च बृहणम् ।  
 बृहत् सदा यत् परिवृहणं च यत् तदुच्यते ब्रह्म जगद्यतोऽभवत् ॥१०॥  
 ५ सर्वं भूतं यत्र विभर्ति वा समं सर्वं यतो वा भ्रियते बहिर्न हि ।  
 तद् ब्रह्म सर्वस्य हि तस्य घक्षते बुधा विपर्यस्य तु भर्मणो हरो ॥११॥

१ वृक्षे मूलात् फल-पुष्प-मण-स्वन्धाद्युत्पत्तौ मृज्जलादयोऽपि सहकारिणो भवन्ति,  
 ब्रह्मणो जगदुत्पत्तौ तु तत्त्वान्तर न सहकारि, तत्त्वान्तरस्याभावादिति दृष्टान्ताद् विरोध ।  
 यद्यपि बलस्य सहकारितात्रापि वक्ष्यते, तथापि तदपि ब्रह्मणो नैकान्ततो भिन्नमिति दृष्टान्ताद्  
 वैपम्यमस्त्येव । सर्वरूपेणालौकिकस्य लौकिको दृष्टान्तो न सम्भवतीति ।

२ यद् यथास्ति तत्तथा ध्याख्यातु शक्यते, कुतस्तथास्तीति तर्कस्तु अलौकिके विषये  
 सर्वत्र न विसरतीति भाव । विज्ञानमपि अस्मादिदं भवति इत्येव व्याचष्टे, कुतो भवतीति  
 तु न सर्वत्र निर्वक्तुं शक्नोति ।

३ आस्नामलौकिको ब्रह्मविषय । नित्य परिदृश्यमानायामपि प्राणिनामुत्पत्तौ  
 एवस्मादेव रेतोविन्दो कथं नासावर्णे चक्षुरादिविभाग इति न निर्वक्तुं शक्यम् ।

४ बृहि धानोर्ब्रह्म शब्दनिरुक्ति । सर्वतो बृहत्त्वाद्, बृहणसन्निवत्वाच्च तद् ब्रह्म-  
 शब्देनोच्यते मूलतत्त्वम् । तस्य बृहण विस्तार एव जगदिनि ।

५ अप भू धानोर्ब्रह्म शब्द इति द्वितीया निरुक्ति । धारण पोषण च भू धानोरर्थं ।  
 सर्वं जगद् विभर्ति आधारतया धरति, पुष्पानि, पालयति—रक्षति वा ब्रह्मेति कर्त्तरि मन्  
 प्रत्यय । भ्रियो जगदस्मिन्निति—अनेनेति वाधिररणाप्यर्थक. करणार्थको वा मन् प्रत्ययो  
 व्याहरेय । तेन भर्मन्—शब्दसिद्धिः । हृषारस्य मूर्ध्मरूपम् ऊच्या इत्युच्यते, तस्मिन्धादेव

१नाम्ना यथा वागय रूपसहृतेश्चक्षुर्भयात्मा पुनरात्मकर्मणाम् २ ।

१तथा यदुच्यते यत्तु साम वृत्तते तद्ब्रह्म विद्यादिह विश्वकर्मणाम् ॥१२॥

वर्णानां सृष्टिर्भवति । तदुक्तं श्रुत्या “अकारो वै सर्वा वाक्, संपा स्पर्शांश्चभिव्यञ्जयमाना बह्वी नानारूपा भवति” इति । वर्णप्रयमानामूपमणा योगे द्वितीयवर्णता भवति—यथा ‘क’ ‘ख’ ‘च’ ‘छ’ इत्यादि । एव वर्णतृतीयानामूपमणा योगे चतुर्थवर्णता भवति, यथा ‘ग’ ‘घ’ ‘ज’ ‘झ’ इत्यादि । तदत्र भर्तुं शब्दे भकारेऽपि वकाररूपोऽप्या च । ऊप्या च रेफश्चेति विचालिनी वर्णाः । अतयोविचलनादेव शब्दा विकृतिं यान्तीति बहुत्र दृश्यते । यथा ‘गृह’ शब्दे हकार ऊपरूपेण विचालितो गकारेण समुज्य तस्य घत्वभापादयति, ऋकारेऽन्तर्निहितो रेफश्च पृथग् भूत्वाऽन्तिमेन अकारेण युज्यते, रेफपरित्यक्तश्च ऋकारो अकारता यातीति ‘घर’ शब्दो भाषाया निष्पद्यते । बहून्युदाहरणान्येव विधानि लभ्यन्ते, इममेव प्रकृतिनियममनुसृत्य भगवता पाणिनिना ‘क्षला जस क्षपि’ ‘क्षला जसोऽन्ते’ ‘एकाचो वक्तो भप्’ इत्याद्या विषय सूत्रिता । तदेवमापि भर्तुंशब्दे भकारस्य ऊप्या हकाररूपेण पृथग्भूत्वाच्चे गत, तत्परित्यक्तो भकारो वकाररूपता प्राप्त, भकारस्योपरिस्थितश्च रेफस्ततो विचालितो वकाराकार-योर्मध्ये गत इति भर्तुं शब्द एव ब्रह्म शब्दता गत । तदिदमुक्तं मूले ‘भर्मणो हरी विपर्यस्य बुधा ब्रह्म चक्षते’ इति । यो यद् वस्तु विभक्ति, स तस्य वस्तुनो ब्रह्म भवति, यथा पृथिवी पार्थिवानाम्, सूर्यश्च तेजसाम् । इदन्तु मूलतत्त्व सर्वस्थापि जगतो ब्रह्मेति सामान्येन ब्रह्म-शब्देनैवोच्यते ।

१ पूर्वपद्योक्तं भरणमेव विशदयति । नामानि वाच्येव ध्रियन्ते रूपाणि च चक्षुर्पैव ध्रियन्ते । रूपरसादयो हि गुणा न तत्तत्पदार्थनिष्ठा, अपि तु तैजसप्राणसंबन्धास्ततद्भस्तु प्राणाश्चक्षुषा सबध्य रूपमुत्पादयन्ति । तदेतत्स्पर्शादीनां गुणानामिन्द्रियसंयोगजत्वमुक्तं भगवद्गीतासु “मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्ण सुखदुःखदा” इति । तस्माद्रूपाणि चक्षुर्पैवोत्पादन्ते, चक्षुर्पैव ध्रियन्ते, तत्रैव च लीयन्ते इति वैदिक दर्शनम् ।

२ सर्वमिदं जगत्कर्मभूतम्, क्रियते, उत्पाद्यते इति कर्म । क्रियावाचको वा प्रसिद्धं कर्म शब्दः । सर्वं दृश्यं जगच्च क्रियाया एव परिणतिरित्यग्रे ग्रन्थ एव प्रतिपाद्यम् । तानि सर्वाणि कर्माण्यात्मन्येव ध्रियन्ते । सर्वेषामाधारभूतं आत्मैवेति । यद्वा नाम, रूपम्, कर्म— इति त्रयं जगत् । तेषां विधारका वाङ्मन प्राणा आत्मनस्त्रयो अशाः । इह चक्षुः पदमिन्द्रियबोधकमिन्द्रियसमष्टेर्मेनस उपलक्षकम् । आत्मपदं च प्राणबोधकमिति ज्ञेयम् प्राणस्यैव सर्वक्रियाजनकरवादिति । ततश्च कर्मणाम् क्रियाणाम् आत्मा प्राणः धारक इत्यादि ।

३ यस्माद् यदुत्तिष्ठते—उत्पद्यते तस्य उत्थम् । उत्थमेव सदुच्यते वैदिक-परिभाषायाम् । यच्च सर्वस्मिन् कार्यं समरूपेण तिष्ठति, तस्मात्स्युच्यते । यद्विभक्ति, तद् ब्रह्म । उपादानकारणे श्रोत्रेणैतानि लक्षणानि समन्वियन्ति । तत एव कार्यमुत्पद्यते तेनैव ध्रियते—तच्च समभावेन सर्वस्मिन् कार्यं ध्याप्नोति । योऽन्तर्कर्माणि इति धातोर्वा साम शब्दः, तेन तत्रैव सर्वं कार्यं जातं लीयते इत्युच्यते । एतेन सर्वजगदुपादानं ब्रह्मेत्युक्तं भवति । सर्वमिदं द्वादशमं पद्य तत्तत्पञ्चाहाणं चतुर्दशकाण्डरूपस्य बृहदारण्यकोपनिषद (३ अध्या ६ ब्रा० १—३ कण्डिका) अस्यानुवादः ।

## (२) रसवलाधिकरणम्

१ ब्रह्म श्रुती तद् रस इत्युदीरित परास्य शक्तिबलमित्युदीर्यते ।

२ बल रसात् भिन्नमिव न गण्यते न श्रौतमद्वैतमसौ विरुद्धचेते ॥१३॥

१ 'रसो वै स' इति सुप्रसिद्धतैत्तिरीयकश्रुतिमनुभृत्य ब्रह्मणो रसमज्ञात्र व्यवहरिष्यते । निर्धमंक्रमपरिणामि विभु ब्रह्म कथं जगदुपादानं भवतीति शङ्काया ब्रह्मण शक्ति श्रुती पुराणादिषु च सर्वत्र स्वीक्रियते 'ते ध्यान योगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्ति स्वगुणानिगूढाम्' (श्वेताश्वतरोपनिषदि १ अ० ३ म०) "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिविविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान बल क्रिया च (श्वेताश्व अ० ६ म० ८) इत्यादि श्रुतिषु शक्तिपद स्पष्टं श्रूयते । अन्यत्र ब्राह्मणेषु क्वचिदीक्षापदेन, क्वचित्तप कर्मादि शब्दैश्च ख्याप्यते । उक्ते ऋग्वेदस्य नासदीय सूक्ते च 'आनीदवात स्वधया तदेकम्' इति स्वधापदेन शक्तिरेव ख्यापिता । पुराणादिषु च प्रश्नोत्तराभ्यां स्पष्ट-मुक्ता । सा शक्तिरिह ग्रन्थकृता बलशब्देन व्यवह्रियते । बलम्, शक्ति, क्रिया—इत्येव एवार्थं । स्वापदशायाम्—अकुर्वद्दशाया बलमित्युच्यते, जागरिता कुर्वद्भूषा शक्ति, तस्या परिणतिस्तु क्रियेत्यभिप्रेतये उच्यते । जगत्सृष्टे पूर्वं महाप्रलयदशाया शक्ति प्रसुप्तेव भवतीति बलशब्देनैवात्र निर्देश आदृत । 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्युक्तं श्रुती हि तिस्रोऽप्यवस्था स्फुटं निर्दिष्टा । येनावृत नित्यमिदं हि सर्वं ज्ञान कालबालो गुणी सर्वविद्य । तेनेति शतं धर्मं विवर्तते पृथिव्यप्तेजोऽनिलखानि चिन्त्यम्, श्वेताश्वतर ६ अ० २ म०) इति श्वेताश्वतर श्रुती च शक्तिरेव कर्मशब्देनाम्नाता, तद्विवर्तश्च पृथिव्यादय उक्ता । तस्य धर्मण क्रियापरपर्यायस्यातिसूक्ष्मावस्थाया बलशब्देन निर्देशो युक्त एव । बृहदारण्यकोपनिषदि आरम्भं च "तन्मनोज्ज्वलत, आत्मन्वी स्यामिति, सोऽञ्चन् श्राम्यन्नचरत्" इति अचंन-श्रम-चरण शब्दै धर्मैव निर्दिष्ट बोध्यम् । "ससित वीर्यं बलम्" (शतपथ ६।६।३।१४) "बाह्योरेव वत्र धत्ते" (शत० १३।३।२।५) इत्यादी अकुर्वद्भूषाशक्तियाचको बलशब्द श्रुतिषु प्रसिद्ध । "इन्द्रो बलम्" (शत० ११।१।३।३) इत्यादी च प्राणरूपस्यन्द्रस्य बलत्व-मुक्तम्, प्राण एव च ब्रह्मणो मुस्या शक्तिरिति मुख्यशक्तौ बलशब्दप्रयोग उपपन्न । शत-पथस्य चतुर्दशपाण्डे (अ० ८ अ० १५ अ० ४) बृहदारण्यकोपनिषदि (७अ० १३ ब्रा० ४-६क) तु 'नमस्ते तुरीयाय दर्शनाय पदाय परोरजसे, इति गायत्र्युत्तरभागव्याख्यानं "सैषा गायत्री एतस्मिन् तुरीये दर्शने पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता, तद्वं तत् सत्ये प्रतिष्ठिता, तद्वं तत् सत्ये बले प्रतिष्ठितम्, प्राणो वै बलम्, तत्प्राणो प्रतिष्ठितम् । तस्मादाहुर्वलं सत्याद् गरीय इति । एवमेया गायत्र्यप्यात्मं प्रतिष्ठिता" इति स्पष्टमेव बलस्य सर्वप्रतिष्ठारूपत्वमुक्तम् । सत्यस्य रसस्यापि बलं प्रतिष्ठेति १९ पद्ये वक्ष्यते ।

२ मूलतत्त्वरूपेण रसबलयोर्द्वयोर्भ्युपगमे अद्वैतं व्युत्पुक्तं न सिद्धं पदेति शङ्का निरस्यत । पुनरुसतावपदाशंङ्कपरिवाह एव द्वैतं स्यात् । बलस्य तु पुनर् सत्ता नास्ति, रसान् पुनर् क्वापि वदाप्यनुपलभ्ये । सत एव द्वैतं न यत्नं दाव्यत । यथा हि महावस्त्राद्यन्तं निर्मितं

मुत्त बलं जागरिता तु द्राक्चि क्रिया तवीय परिणाम इत्यम् ।  
प्रोच्यन्त एवस्य बलस्य नून भिन्नं धर्मेस्तिश्च इमा अवस्था ॥१४॥

<sup>१</sup>धर्मो द्विधा तत्र रसो बलं च प्रोचती बलोपेतरसः स धर्मो ।  
परस्परेणायुतसिद्धमेतद्धर्मद्वयं धर्मि तदस्ति सर्वम् ॥१५॥

रसः स धर्मोऽस्ति बलं च धर्मो निर्धर्मकौ तौ प्रथमौ हि धर्मौ ।  
अन्यस्तु धर्मोऽस्ति न यत्र धर्मो निर्धर्मकं तं प्रवदन्ति धर्मम् ॥१६॥

<sup>२</sup>धर्मस्य सत्तानुगतस्य मौलिके धर्मे निषेधोऽत्र विधेयते बुधे ।  
न भातिसिद्धा बहुवोऽत्र भासिता धर्मा अपोद्यन्त इति प्रतीयात् ॥१७॥

<sup>३</sup>तत् परेऽस्मिन् यदत् पर परे ये के च धर्मा कथिता परात्परे ।  
ते भातिसिद्धा अवरे तु ते पुन क्षरेऽक्षरे वा द्विविधा इति स्थितिः ॥१८॥

उष्णिषेऽनुगता महावस्त्रावयवा, तत्रानुगतास्तन्त्र, तत्रानुस्यूत तूलम्, तूलेऽनुगता कार्पा-  
सावयवा, तत्राप्यनुगता मृन्, मृद एव कार्पासस्योत्पत्ते । एव सत्यपि षडत्र पदार्था इति न  
कोऽपि व्यवहरति एवमेव तूष्णीय वदन्ति । तत्र न तेषां पृथक् सत्ता अपि तु मृद एव सत्तया  
कार्पासस्य सत्त्वम, कारणसत्तैव कार्येण गृह्यते । कार्पाससत्ता तूलम्, तत्सत्ता वसनखण्डं  
गृह्णातीत्यक्त्यमेव तत्रोच्यते, तथैव रसेनैव बल सत्तावदिति । द्वित्व नास्तीति भावः ।

<sup>१</sup> इमी रसबलाभिधौ द्वावपि धर्मरूपौ, न तु धर्मरूपौ, अत्र धर्मान्तराभावात् ।  
अनयो समवायस्तु धर्मो भवति आभ्यामेव धर्माभ्याम् । तदेव धर्म एव धर्मिण जनयतीति  
निदिष्टमत्र दर्शने ।

<sup>२</sup> द्विविधा हि भवन्ति धर्मा—सत्तासिद्धाश्च, केवलभातिसिद्धाश्च । येषां स्वरूप  
धर्मिणि स्पष्ट प्रतीयते, ते सत्तासिद्धा—यथा घटादौ रूपस्पर्शादयः । य तु केवल बुद्धर्षवा  
रोच्यन्ते, अन्यसापेक्षाश्च भवन्ति, न च धर्मिणि तत्स्वरूप प्रतीयते, न वा तदपगमे वस्तुन  
कापि हानि—ते भाति सिद्धा—यथा घटादौ द्वित्वत्रित्वादि सख्या, घटातरापेक्षा ईर्ष्य-  
वैपुष्य स्थैर्याद्याः परिमाणरूपा, सयोपनिबन्धात् "पृथक्त्वादयश्च" । तदत्र रसबलयो  
सत्तासिद्धा केऽपि धर्मो न सन्ति बुद्ध्या तु व्यवहारार्थमेकत्र द्वित्व पृथक्त्वाद्या आरोच्यन्त  
एव । तैरेवात्रापि व्यवहार स्यादिति ।

<sup>३</sup> अव्ययाक्षराक्षर नामकास्त्रय पुरुषा अनुपदमेव वक्ष्यन्ते । अयं रसबलसामष्टि  
रूपास्तु समवाय परात्परः । क्षर-अक्षर, अक्षर-शराक्षर, अव्यय-क्षर, सर्वोत्पृष्टत्वात्,  
सर्वत्रयमत्वाच्च । अयन्तु रसबलसमवायो अव्ययादपि पर इति परात्पर उच्यते । तत्र  
यद्, अत पर परे-अव्यये तनोऽपि परे परात्परे च ये धर्मा भव ग्रन्थ, श्रुत्यादिषु वा कथिता,  
ते भातिसिद्धा, पुन अपरे अक्षरे क्षरे वा सत्तासिद्धा, भातिसिद्धा इति द्विविधा अपीति  
स्थितिः । इति पद्यान्वयः ।

## (३) संज्ञाधिकरणम्

- १ रसोऽमृतं नाम बलन्तु मृत्यु<sup>१</sup> बलं न चेत्स्याद् रस<sup>२</sup> एव किं स्यात् ।  
 रसो न चेत्स्यात् ष्व बलं नु तिष्ठेत् तस्मादिमौ नित्ययुतौ हि धर्म्मौ ॥१९॥
- २ चित्तस्य यद्विषयप्रसङ्गादनेकरूपैर्द्रवणाद् रसाख्या ।  
 बलप्रसङ्गाद् बहुरूपतास्य प्रवृश्यते तेन रसोऽयमुक्त ॥२०॥
- रस हि लब्ध्वा मुखिता यतस्तत् सुखं रसो ब्रह्म सुखं रसस्तत् ।  
 रसोऽमृतं ब्रह्म किलामृतं यत् ततोऽमृतं ब्रह्म रसं वदन्ति ॥२१॥
- बलं जले हि त्रिपयानुगं भवेदधश्च तिर्यक् च ययोर्ध्वतश्च खे ।  
 एव यदत्र त्रिपयानुगं बलं पश्यन्ति तस्मात् प्रवदन्ति तं रसम् ॥२२॥
- ३ आदाय चादाय रसं यतो बलं करोति नानाविधसत्त्वसंज्ञं नम् ।  
 ततो रसानां सघनं यदिप्यते तस्मादयं नाम रसं प्रसिद्धञ्चति ॥२३॥
- ४ आवेष्टनं यत् परितः परेण परस्य बन्धात् दृढं श्लयं वा ।  
 तदुच्यते सवलनं रसस्य येनास्ति तत् सम्बलनं बलं तत् ॥२४॥
- ५ स ज्ञायते तद्वपुर्भयं पवित्रं पाप्माऽभुः तुच्छं सदसत् स्थितं यत् ।  
 विद्याऽप्यविद्याऽप्यमृतं च मृत्युः पूर्णं च शून्यं तदकर्मं कर्म ॥२५॥

१ रसबलयोः श्रुतिप्रसिद्धानि सज्ञानराष्यप्यत्रोच्यन्त ।

२ मृ-नुनैवेदमावृणमासीद्, अशनायया, "अशनाया हि मृत्युः" (बृहद् १।२।१) इत्यादी मृत्युपदाशनायापदाभ्यां बलमेवोच्यते ।

३ वक्राख्या शक्तिं विना रसं किमपि कर्तुमशक्यं, शक्तिं विना करणायोगात्, रसं विना तु बलस्य स्थितिरिव न स्यात्, निराधाराया शक्तेः त्रियाया वा क्वाप्यदर्शनादिनि द्वयमपि स्वीकर्तुमावश्यकं युक्त्या ।

४ रसं शब्दस्य शृङ्गारादिषु वृत्तिविशेषेषु, आनन्दे जले च लोके प्रवृत्तिः । तेषां त्रयाणामपि सादृश्यमत्र त्रिभिः पदैः स्थाप्यते । ब्रह्मण आनन्दरूपता तु वेदान्तेषु प्रसिद्धा, ग्रन्थ-  
 श्रुता च तत्रायतदुच्छेदवादे बह्वीमियुक्तिभिः प्रसाधिता । इहापि प्रवरणान्तरे स्थापयिष्यते ।

५ सारभागोऽपि रसशब्दं प्रसिद्धः । रसपदाभिधेयं मूलतत्त्वमेव जगति सर्वेषु पदार्थेषु सारभागः । रसमेवादाय तदाधारेण बलं सर्वानर्थान् रचयतीति । अस्मैव सर्वत्र सचनं नाम समवायः । तस्मात्साररूपत्वात्प्ययं रसः । पूर्वपद्योक्तं बलानां त्रिपयानुगत्य चाग्रे मूल एव प्रपञ्चयिष्यते ।

६ बलं शब्दस्याधर्मगतिमाह । बलं धातुर्वेष्टने । इदं च शक्यामर्कं वरुं रसं परितो वेष्टयति तरङ्गा इव जलम् । तस्माद्बलशब्दोऽप्यस्ति ।

७ पवित्रम्, आनु, सत्, स्थितम् (स्थिरम्), विद्या, अमृतम्, पूर्णम्, अकर्म—इत्यनैः शब्दैः श्रुतिषु रसं आख्यायते । तद्वपुर्भयं पाप्मा, तुच्छम्, अशु, यत्, अविद्या, मृत्युः, शून्यम्, कर्म इति शब्दैस्तु पस्त्रिरूपं बलं स्थाप्यते ।

## (४) निर्वचनावधिकरणम्

१ जगद्विद्वत्तं ह्यनिद्वत्तमित्यं द्विधा निद्वत्तया तु भवेद्विद्वत्तम् ।  
उन्मुग्धमव्याहृतनिर्विकल्पं पूर्वं निद्वत्तेरनिद्वत्तमुक्तम् ॥२६॥

इदं निद्वत्तं यदनन्तविद्वत्तं शश्वद्विभात्यस्य हि नोपरामः ।  
यत्त्वाविनाशि स्थितमत्र किञ्चिद् ब्रह्मानिद्वत्तं तदुदाहरामः ॥२७॥

तत्त्वानिद्वत्तं द्विविधं हि सर्वानिद्वत्तमापेक्षिकमन्यदाहुः ।  
सर्वानिद्वत्तं प्रथमं तदेकमापेक्षिकं स्याद्ब्रह्मया प्रयुक्तम् ॥२८॥

२ सर्वानिद्वत्तं हि निलीनमेवान्यस्मिन्न विज्ञाप्यत एव वं तत् ।  
वित्तेयमन्यत्तु निद्वत्तत्त्वं तथा निद्वत्ते च निलीयते तत् ॥२९॥

अहोत्यदः स्यादनिद्वत्तमाद्यं रसो बलं चेत्युभयं निद्वत्तम् ।  
बलाद्ब्रह्मात्त्वाप्यनिद्वत्तरूपान्महत्परावीह भवेद्विद्वत्तम् ॥३०॥

३ भूयोऽनिद्वत्तं द्विविधं तदुक्तं नभ्यं च सर्वं च तदु प्रतिष्ठा ।  
नभ्योऽणिमा सर्वमिहास्ति भूमा सर्वे निद्वत्ता अनिद्वत्तनिष्ठाः ॥३१॥

नभ्यं तु रूपं न विशेषतोऽस्मिन् शक्येत विज्ञातुमलक्षणत्वात् ।  
तदाधित यत्त्यनिद्वत्तमन्यत् सर्वं ततो निर्वचनं कृतं स्यात् ॥३२॥

४ अव्याहृतव्याकरणे विभक्तान्येकस्य रूपाणि बहूनि यानि ।  
विवर्तरूपाण्युदयं लभन्ते शक्या निद्वत्तानि भूतानि तानि ॥३३॥

१ विभक्त रूपं स्फुटं ज्ञायमानं निद्वत्तमुच्यते । विभाग—स्फुटतैव निद्वत्तित ।  
जगद्विभागात्पूर्वं ब्रह्म तु उन्मुग्धरूपम्, अव्याहृतम् निर्विकल्पकमुच्यते । तदेव विश्वरूपेण  
निद्वत्तं भवति । तत्र च परिणामिनि अपरिणमद् ब्रह्मानुस्यूतं सत्ता चेतनादिरूपेण ।

२ यत्कदापि न ज्ञायते, सदान्यस्मिन् निलीनमेव तिष्ठति, तत्सर्वानिद्वत्तम् । यत्तु  
पूयम् भूत्वापि परस्मिन्निलीनं प्रतीयते लक्षणेन पार्यक्यं ज्ञायते उन्मुग्धं रसबलरसकं पूयम् तु  
नोपराम्यते, तदापेक्षिकमनिद्वत्तम् । ब्रह्म सर्ववैवानिद्वत्तम्, रसो बलं च द्वितीयविधम् ।  
तद्वि लक्षणेन ज्ञायते । लभ्यते तु महति परे वा निलीनमेव । महत् परं चाग्रे व्युत्पाद्यम् ।

३ प्रवारात्तरेण अनिद्वत्तद्वयं व्याख्यायते । प्रत्येकं पिण्डे एकं केन्द्रभागं, स वैदिक  
परिभाषाया 'नाभिः' इत्युच्यते । तत्र या शक्तिः सा 'नभ्यं प्रजापति' इत्याख्यायते वेदे ।  
सा विशिष्यं न ज्ञातुं शक्यते—इति सर्वेषां अनिद्वत्ता । पिण्डस्य बह्यमाणवेदप्रकरणरीत्या  
यावत्पर्यन्तं व्यासः, स तु सर्वं प्रजापति—इत्युच्यते । तत्तु अवयवसो व्याख्यातुं शक्यते, न  
तु सर्वत्र सर्वरूपेणेति तद् द्वितीयविधमनिद्वत्तं ज्ञेयमिति पदद्वयेनाख्यातम् ।

४ अव्याहृतस्य अविभक्तस्य, व्याकरणम् विभाग एव निद्वत्तित । पूर्वस्मिन् पदद्वये  
यदि 'अणिमा, भूमा' इति अनिद्वत्तं द्वयमाख्यातम् । तत्र नभ्यम् नाभिं केन्द्रे स्थिता या



१ स्वशक्ति ससर्गं दृतोऽवतार ससर्गं वैचित्र्यदृतो विकास ।  
विकासतो याप्यवतारतो याप्यनेकधा निर्वचनप्रयास ॥३५॥

२ अग्रे विकासेऽपि तयाऽवतारे भूयोपि भूयोऽप्यनिरुक्तपूर्वम् ।  
करिष्यते निर्वचन यदेषां तत्रानिरुक्त तु निरुक्तपूर्वम् ॥३५॥

यतो विकासोऽयं यतोऽवतारस्तच्चानिरुक्त प्रकृतिर्हि सास्ते ।  
परिग्रहा ये परिवारभूता सर्वे निरुक्ता प्रकृतौ सि<sup>१</sup>तास्ते ॥३६॥

अज्ञेयतोऽर्वागखिल निरुच्यते तत्रानिरुक्तस्य निरुक्तिरिष्यते ।  
ज्ञातु यतोऽज्ञातमिह प्रयस्यते त् ब्रह्म<sup>२</sup> विज्ञानमिव प्रकाशयते ॥३७॥

### (५) द्वैतो<sup>१</sup>पपादाधिकरणम्

न चासत् सभवतीह भाव सतोऽप्यभावो न मतं कथं<sup>२</sup>चित् ।

३ प्रवृश्यते तूभययापि तेनामृतं च मृत्युं च पृथग् द्विधा<sup>४</sup> ॥३८॥

अणुतमत्वेन ख्याप्यमाना शक्ति, सा सर्वथा अनिरुक्ता, तस्या विभाजनासभवात् । वक्ष्य-  
माणानाम् ऋग्यजु साम्नाम् अन्तिम साममण्डल सर्वम्—इत्याख्यायते तत्र सर्वेषामृगादीनाम-  
न्तर्भावान् तदपि अतिमहत्त्वादेव निर्वक्तुं न शक्यते, पर अवयवमास्तु निरुच्यते—इत्यापेक्षिक-  
मनिरुक्तं तद् द्रष्टव्यम् । तयोर्मध्ये तु यानि रूपाणि, तानि केन्द्रशक्तेरेवोदितानि, तस्या  
एव विवर्तरूपाणि । अतात्त्विकोऽन्यथाभावो विवर्तं उच्यते, केन्द्रशक्ति स्वयं सततमेक-  
रूपेण स्थिताप्येतानि जनयति, तस्माद्विवर्तरूपाप्येतानि तयैव शक्त्या उत्पादितानीत्येतत्पदार्थं ।  
केन्द्रशक्तिविज्ञानमिदमनिगम्भीरम्—अग्रेऽपि विवृतमिदं स्यात् ।

१ ननु अनिरुक्तं भवता कथमुच्यते कथं वा विज्ञायते ? अवतारविकासाभ्यां ज्ञायते  
निरुच्यते चेत्युत्तरमाह ।

२ अनिरुक्ताद् निरुक्तमुत्पद्यत इति नो दर्शनम् । ज्ञानन्तु पूर्वं निरुक्तस्य, तत एव  
चानिरुक्तानुमानमिति वैपरीत्येनेति प्रपञ्च्यते पद्येरेभि ।

३ निरुक्ता अनिरुक्ते सिता—बद्धा ।

४ निरुक्ताञ्जगतं तज्जनकस्यानिरुक्तस्य ब्रह्मणो विज्ञानमिति भावः ।

५ सद् ब्रह्म, असातुं धर्मं, द्वयोरेव मूलतत्त्वरूपेण स्वीकार आवश्यक इतीत्यधिकरणे  
प्रपञ्च्यते ।

६ “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत्” इति भगवद्गीता (अ २) अनु-  
सन्धेयान् ।

७ लोके तु असत्ता घटपटादीनामुत्पत्तिः, सत्ता च नासोऽप्युपलभ्यते । तस्मात्तत्त्व-  
द्वयम्—अमृतं मृत्युनामव स्वीक्रियते, एतं स्थिरम् एतं च परिवर्तनशीलम् इति ।

१ स्थितिर्न यत्रास्ति कथं स गच्छद् गतिर्न यत्रास्ति न वा स्थितं तत् ।  
 एकात्मकं तत्परिवर्तंशीलं विरुद्धधर्मद्वययोगि मत्स्यम् ॥३९॥  
 विना बलेनैकरसो रसो भवेत् स नानुयुज्येत विकारतः क्वचित् ।  
 अविक्रियादेव रसात्त्विदं जगन्न चोपपद्येत विकुर्वंदाकृति ॥४०॥  
 अनाश्रयं क्वापि बलं न दृश्यते बलाश्रयं चेदथ तद्बलं पुनः ।  
 बलाश्रयं स्यात्तद्दिहान्ततो बलं यत्राश्रितं तन्न बलं रसो हि सः ॥४१॥  
 बलं हि कर्मात्मकमप्रतिष्ठितं स्वभावतो विक्रियते प्रतिक्षणम् ।  
 ततः प्रतिष्ठातुमिदं न सम्भवेद् विना रसेन स्वमहिम्नि तद्बलम् ॥४२॥  
 २ तस्मादिदं यत्र बलं प्रतिष्ठितं विलक्षणत्व जनयत् प्रदृश्यते ।  
 अकर्मन् तद्रूपमवश्यमिष्यते स्थित सदा नृत्यति यत्र तद्बलम् ॥४३॥  
 ३ निस्तारतम्यं न विशिष्य गम्यं पाप्मातिरेकान्न तदस्ति रम्यम् ।  
 परेष्वरे वाप्य परावरे वा परात्परं गूढमिदं वदन्ति ॥४४॥  
 रसो बलं नास्ति बलक्षयोदये बलाश्रयस्यास्य रसस्य दृश्यते ।  
 तद<sup>२</sup>स्थिता तेन विशेषरूपयोर्न चाधिनाभाव इहेष्यते तयोः ॥४५॥

१ विरुद्धयोरेकत्र दर्शने उदाहरणमाह—गतिस्थित्योरविनाभावो दृश्यते । गतिर्नाम परिणाम, स्थितिस्तु एकरूपता । तेनैव दृष्टान्तेन सर्वत्र स्थितिरपि गतिरपि, अर्थात् कूटस्थतापि, परिणामोऽपि चाभ्युपेय इति भावः । स्थिर पदार्थं विना गतेराश्रय को भवेत्, कर्मात्मक्य गतिस्तिष्ठेत् । स्थितिश्च यदि न स्यात् तर्हि गतो तीव्रत्वमन्दत्वभेदोऽपि नोपपद्येत, एकरूपं गति सर्वत्र दृश्येत । यत्र तु स्थितिरधिका, तत्र गतिर्मन्दा उच्यते, यत्राला तत्र तीव्रा उच्यते । तीव्रत्वेऽपि तारतम्य भवत्येवेति स्थितिस्तत्रापि सिध्यति स्थितिरेवंकान्ततो भवेत्—तर्हि सर्वं कूटस्थमेव भवेत्, परिवर्तनं न स्यात्तुत्रापि । तस्माद्गुणमपि सर्वत्राभ्युपेयम् । अयमेव प्रकारोऽग्रिमं पदं रसबल्योर्योजितः ।

२ बलपरिणतिरेव क्रियेत्युदितं प्राक् । क्रिया स्वयं क्षणस्याधिनीति सा क्रियान्तरं धनुं न शक्नोति । यावद्धि तत्र क्रियान्तरमुत्पद्यते, तावदेव सा विलीना स्यात् । तस्मात् क्रियाया आचार क्रियापेक्षया भिन्न एव स्वीकार्यं । स च क्रियाविलक्षण एव स्वीकार्यं । क्रिया क्षणिकेति स नित्य एव भवेत्, तत् क्रियापेक्षया भिन्नमिति 'अकर्म' उच्यते । सर्वत्र कर्माभ्युत्पद्यन्ते, विलीयन्ते च तत्रैव ।

३ सर्वोपसंहारमाह—सर्वं वस्तु नवपुराणभावेन, तत्रापि तरतमभावेन परिवर्तमानं दृश्यते । क्रियाया अधिकेन प्रयोगेण तत्र पुराणतया अन्यता जायते । तथापि 'तदेवेदम्' इति प्रत्यभिज्ञायते । तस्मात् स्थिरं च ल च द्वयमपि मूलतया स्वीकार्यम् । स्थिरं चात्र निगूढं भवति । परापरत्वात् पुरुषा पूर्वमुक्ता, तेषु पूर्वं पूर्वं निगूढं परत्र । परात्परस्तु सर्वत्र निगूढं ।

४ बलस्य क्षये उदयेऽपि नव बलाश्रयस्य रसस्य तदस्थत्वा दृश्यते, रसस्य क्षयोदयो न दृश्येने-इत्यर्थः । न हि अद्भुतौ क्रियाया उपरमे अद्भुतौ रपि नष्टा भवति । तस्मात् क्रिया, तदाश्रयश्च पृथग्भूतावेवेति ।

(६) वि<sup>१</sup>प्रतिपत्त्यधिकरणम्

कर्मैव विश्वं तदसात्स्वरूपं न ब्रह्म भिन्नं श्रमणा वदन्ति ।  
 ब्रह्मैव विश्वं प्लवतेऽत्र कर्मैति ब्राह्मणा ब्रह्मविदो वदन्ति ॥४६॥  
 शून्यं च बु.खं क्षणिकं स्वलक्षणं निस्सारकर्मद्वयवादितो मते ।  
 ब्रह्माद्वयं पूर्णसुखं सनातनं परोवरीणकरसं परे विदुः ॥४७॥  
 येषामसद् ब्रह्म भव<sup>२</sup>न्त्यसारात्मानो ध्रुवं ते स्वयमप्यसन्तः ।  
 ब्रह्माधिनाशयस्ति सवेति येषां मतिः स्थिरात्मान इमे हि सन्तः ॥४८॥  
<sup>३</sup>यथाऽभ्रखण्डायुतमकमण्डलं पृथग् दृशेहास्पृशतां न जायते ।  
 सूर्यास्तिधीरेवमिहापि कर्मणा व्युतेऽमृते धीः सहसा न जायते ॥४९॥  
 तदभ्रखण्डायुतदृष्टिमण्डलं न संस्पृशत्यत्र तदकमण्डलम् ।  
<sup>४</sup>रविर्न चेत्तहि तदभ्रमण्डलं कथं तमस्याकलयेततमोमयम् ॥५०॥  
 तत्कर्मवोपायुतदृष्टिमण्डलं न ब्रह्म तद्व्यापकभाशु पश्यति ।  
 न ब्रह्म चेत् कर्म निराश्रयं कथं स्थितं भवेत् कस्य च सा क्रिया भवेत् ॥५१॥  
 तद् ब्रह्म तस्माद् पृथगिष्यते ध्रुवं तत्रैव तत्कर्म समस्तमास्थितम् ।  
 जदेति तत्रैव च तिष्ठति क्षणं लयं च तत्रैव तदेति खण्डशः ॥५२॥  
<sup>५</sup>ब्रह्मैव तत् कर्म तदन्यदस्मात् कर्मैति निर्धारयितुं न शक्यते ।  
 ब्रह्मैव यद् ब्रह्मणि चिन्त्यमेतन्न ब्रह्म तत् प्राद् न यतो न पश्चात् ॥५३॥  
 ब्रह्मैव<sup>६</sup> तत्स्यादतिरिच्यते वा कर्मास्ति नूनं सदसत्स्वरूपम् ।  
 भेदेऽपि न द्वैतमिहोपकल्प्यं मृत्योरसत्त्वात् परतो हि सत्त्वात् ॥५४॥

<sup>१</sup> अत्र मतभेदो दृश्यते—श्रमणा (बौद्धा) त्रियैव जगत्, न तदाश्रय कश्चिद् इत्यातिष्ठन्ते । श्रमः क्रिया, तद्वादित्वात् श्रमणा । ब्रह्मैव मुख्यम् क्रिया तु तत्रैवोत्पद्यते विलीयते च इति ब्राह्मणा वदन्ति । उभयोर्मतमत्रोच्यते ।

<sup>२</sup> ते स्वमात्मानमप्यसार वदन्तीति स्वोक्त्यैव 'असारात्मान' इति परिहासः । असद्वादित्वात्स्वमप्यसन्त वदन्ति इति ।

<sup>३</sup> यदि उभयमप्यस्ति, तर्हि सर्वैः कुतो न ज्ञायते-इत्यस्योत्तरमाह ।

<sup>४</sup> यदि सर्वैरेव सूर्यो न भवेत्, तर्हि तमोमये जगति अभ्रमण्डलमपि न दृश्येत । तथैवान्नाप्यनुसंधेयम् । यदि नाम ज्ञानरूपो रसो न स्यात्, तर्हि यमापि कथं ज्ञायेत-इतिभावः ।

<sup>५</sup> इमे ब्रह्मकर्मणी सर्वथा भिन्ने अभिन्ने वा-इति तु निर्धारयितुं न शक्यम् । कर्म पृथक् न दृश्यते-तरमादभेदः सिद्धयति, क्षणिकं कर्म नित्ये ब्रह्मणि कदाचिद् दृश्यते, कदाचित्तु न दृश्यते, व्यक्तिरूपेण तस्य विनाशत्वात् । तस्माद् भेदेऽपि सिद्धयतीति भावः ।

<sup>६</sup> ब्रह्मण्येव कर्म दृश्यते-आश्रये एव क्रिया दृश्यते, तत्र. पृथग्दर्शनान् । तेन क्रिया नाश्रयतो भिन्न इति प्राप्तम् । अद्भुतलित्रियातः प्रागप्यद्भुतलिरस्ति त्रिपोपरमेप्यस्ति, तस्मा-

अनुक्षणं<sup>१</sup> यत्परिष्ठांमानस्वरूपमस्ति स्थितमेव नित्यम् ।  
 विनश्यदेवास्त्यविनाशि तस्मात् त्रिधा विदां विप्रतिपत्तिरस्मिन् ॥५५॥  
 येषां सतोऽसद् भयतीह तेषां मुख्यं स्थितिभंक्तिरियं<sup>२</sup> निवृत्ति ।  
 अयासत सद् भयतीति यावे मुदया निवृत्ति स्थितिरेव भक्ति ॥५६॥  
 न चासत सन्न सतोऽप्यसद्वा कदाचिदस्तीति पर मत यत् ।  
 असच्च सञ्चेत्युभय स्वतन्त्र नामूत्परस्मात्परमित्यबोधन् ॥५७॥  
 तत्रासत् सद् भयतीति यावे येषां स एते श्रमणा प्रतिष्ठा ।  
 पूर्वं सदासीत् परतस्तु तस्मात् कर्मोदमित्य तु वदन्ति विप्रा ॥५८॥  
 सदेव<sup>३</sup> नाप्रेऽप्यसदेव नाप्रे किन्त्वामु तुच्छेन वर्तं पुरासीत् ।  
 इत्याह सिद्धान्तमिह प्रजेरास्तेनोभय तत् सवसत् तदासीत् ॥५९॥

दङ्गुलितो भिन्नैवाङ्गुलिक्रियेति प्राप्तम् । तत्रैकस्तरनिर्धारणासमवाद् भेदाभेदाभ्याम-  
 निर्वाच्याया क्रियाया मूल मायेति वेदान्तिभिरभ्युपगतम् । कथमप्यस्तु पृथक् सत्ताभावद्  
 द्वैत तु न दाकथते वक्तुमित्युपपादितं प्राक् ।

<sup>१</sup> प्रतिक्षणं परिवर्तनेऽपि अस्तिबुद्धिर्न विचलति । घटोऽस्ति, घटस्रष्टमस्ति, मुदरित,  
 जलमिश्रणं पङ्कोऽस्ति—इति नामरूपपरिवर्तनेऽपि अस्तिबुद्धिरनपायात् । किमपि न दृश्यते-  
 तत्रापि नास्ति इति अभावेन सहाप्यस्ति बुद्धिस्तिष्ठत्येव । तदत्र द्वये त्रेधा विचार ।  
 सदेव मुख्यम्—सदसत्कर्मं तु कल्पितमेव । असदेव वस्तु सत्ता तु प्रवाहात् कल्पते ।  
 उभयमपि स्वीकार्यमिति च । सदेव चतुर्भिः पदैः प्रपञ्चितम् ।

<sup>२</sup> निवृत्ति—अभाव असत्त्वम् भक्ति—गोणमित्यर्थः ।

<sup>३</sup> प्रजेश-प्रजगपति—ब्रह्मा तु नासदीयसूक्ते पूर्वोक्ते 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्' इति  
 केवलासद्वाद केवलसद्वाद चेत्युभयमपि न पदेन निराहृत्य 'तुच्छधेनाम्बपिहित तदासीद्' इति  
 सिद्धान्ते उभयास्तितावाद स्वीचकार । साध्यपु देवेषु प्रादुर्भूतेन ब्रह्मणा पृथक् पृथक् दया  
 वादान् निराहृत्य समन्वयवाद प्रतिष्ठापित इत्युक्तं प्राक् । तदित्यमत्र समन्वयं कृतो यत्सद्  
 असच्च-ब्रह्म कर्मचेति यावद्, द्वयमपि मूले एवासीत् । किन्तु असत् कर्मं तुच्छम्, तस्य  
 स्वतन्त्रा सत्ता नास्ति पूषणनूपल्म्भाद्, व्यक्तिरूपेण उत्पादविनाशशालित्वाच्च । रस  
 व्यापनत्वादानु आमुपद विभुसमानार्थकमेव । रसस्य ब्रह्मणं कस्मिन्दिषदपि देशे कस्मिन्दिषदपि  
 च काले अभावो नास्तीति देशकालपरिच्छेदशून्यं मुख्यं तत्त्वं तत् । बलन्तु तस्मिन् आमी रसे  
 तिष्ठतीत्यम्बमुच्यते इत्युक्तं प्राक् । आभी भद्रमम्बम्, छान्दसो ह्रस्व । तच्च क्षणिकम्,  
 प्रतिक्षणोत्पादविनाशशालि, परमाणुदेशावगाहि चेति अतिपरिच्छिन्नम् । रसे एव तदुत्पद्यते  
 विलीयते च, सरङ्गा इव जले । तत् एव तुच्छमुच्यते । पर तत्र सख्याहृतमनित्यमस्तीति  
 व्यक्तभेदेऽपि सर्वं देश काल च तदपि व्याप्नोति । कोऽपि देश कोऽपि कालश्च तद्विना-  
 हृतो नास्तीति । व्यक्तीनामुत्पादविनाशयो सत्त्वेऽपि समष्टिरूपेण तदपि पूर्णमुच्यते  
 'पूषणमद पूर्णमिदम्' इत्याद्यामु श्रुतिषु । सदेव मूले एवोभयं ब्रह्मणा नासदीयसूक्ते स्वीकृतम् ।

## (७) वैधर्म्याधिकरणम्

न चा<sup>१</sup> नयोद्वैशकृतं पृथक्त्वं स्वरूपतत्त्वस्ति च नास्ति चेह ।  
 बुद्धं पृथक् स्यात्प्र पृथक् तु मुप्त पृथक्त्वमेवास्ति तयोस्तु धर्मो ॥६०॥

रसप्रतिष्ठस्य बलस्य देशो रसो विभुत्वात् रसस्य नान्यः ।  
 ब्रह्मैव सर्वस्य ततः प्रतिष्ठा<sup>२</sup> न स्यात्प्रतिष्ठा इवचिदप्रतिष्ठा ॥६१॥

रसप्रमुप्तस्य बलस्य यद्ब्रह्मसः स्वरूपं न रसात्पृथक् तत् ।  
<sup>३</sup>रसेन भुक्त्वात् बलस्य तद्ब्रह्मसः स्वरूपं न रसात्पृथक् तत् ॥६२॥

रसे प्रबुद्धस्य बलस्य यद्ब्रह्म भवेत्स्वरूपं रसतो विभिन्नम् ।  
<sup>४</sup>बलेन भुक्त्वात् रसस्य तद्ब्रह्म भवेत्स्वरूपं रसतो विभिन्नम् ॥६३॥

<sup>५</sup>परस्परान्वाहितभिन्नरूपयोः परस्परेण व्यतिरिक्तयोस्तयोः ।  
 सर्वात्मना विप्रतिपत्तिवृत्तिता स्यादव्यया द्वैतविरूपना कृपा ॥६४॥

पृथक् सत्ताया अभावाद् द्वैत्यं तु न स्वीकृतम् । सत्ता रसेनैव बल सत्तावदिति पार्थक्याभावान्  
 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतिर्न विरुद्धधने । न च तथापि विजानीय-  
 द्वैतं तु कथञ्चित् प्रसक्तमेवेति शङ्कनीयम्, तदानीं बलस्य प्रमुप्तत्वात्—प्रमुप्तस्य च रसानति-  
 रेवादिनि वक्ष्यति । न च 'नेह नानास्ति विञ्चन' इति नैवात्मिकमद्वैतमपि विरुद्धधने, प्रबुद्ध-  
 स्यापि बलस्य पृथक् सत्ताया अस्वीकारादित्यसद्वैतबोचाम । अनिर्वचनीयेन स्वीकृतेनापि  
 अद्वैतं न भङ्ग्यत इति सिद्धान्तसरणिः । तुच्छत्वादसदेवोच्यते बलम् । अनिर्वचनीयत्वेऽपि  
 यद्भिन्नत्वमेवात्रासच्छब्दार्थं । सोऽयं सदसन् समवायो मूलत एव स्वीकृत इति पदार्थं ।

<sup>१</sup> यद्यपि रसबलयोर्द्वैशकृतं पृथक्त्वं न शक्यते वक्तुम् रसस्य विभुत्वात् तद्ब्रह्म-  
 देशस्यासंभवात्, बलस्य रसाश्रितत्वेन तद्देशताया एव सिद्धत्वाद् जलतरङ्गवत् । स्वरूपेण च  
 द्वयमपि, पृथक्त्वं अपृथक्त्वं च, प्रबुद्धस्य मुप्तस्य च शक्यते वक्तुम् । मुप्तस्य स्वरूपं न पृथक्  
 प्रतीयते, प्रबुद्धस्य तु पृथक् स्वरूपं प्रतीयत इति । अद्भुगुली यावत् त्रिणा न जायते,  
 तावदद्भुगुलिरूपमेव बलम् । त्रिणोत्पत्तिदशायां अद्भुगुलिं पृथक् त्रिणास्वरूपमद्भुगुल्याश्रितं  
 प्रतीयत एव तत्र एव अद्भुगुली त्रिणोत्पादाराधेय भावो व्यवहियते । धर्मस्तु उभयो  
 पृथक् पृथगिति वैधर्म्यमवश्यं वक्तव्यम्, तदेवोरपायने । उभयोरपि धर्मो भानिसिद्धौ  
 एवैवमुक्तं प्राक् ।

<sup>१</sup> सदा रस एव बलाधयः । आश्रय एव प्रतिष्ठा शब्देनोक्त ।

<sup>२</sup> रसेन भुक्त्वात् रसे लय गतस्य अरास्येति यावत् ।

<sup>३</sup> यदा अद्भुगुली त्रिणा भवति, तदा त्रिणोत्पादगुलिं तत्र वैतशब्दं प्रतीयत एव ।  
 तद्ब्रह्म बलजागरेण रसस्य प्रवर्षिभवा वैतशब्दं भवत्येवेति ।

<sup>४</sup> यदि वैधर्म्यं न स्यात् तर्हि वरं विमर्षं वक्ष्ये ।

१ ब्रह्मामृतं पूर्णमखण्डमद्र्यं ज्ञान्तं शिष्यं शास्त्रवतिषु<sup>१</sup> तथाऽभयम् ।  
अनादि चानन्तमसङ्गमव्ययं तन्निर्गुणं निष्कलमेकमक्रियम् ॥६५॥

क्षुर्यं बलं तु क्षणिकं प्रदेशवद् घोरं<sup>२</sup> मितं शून्यं<sup>३</sup> मनोवमल्पं<sup>४</sup> वत् ।  
प्रतिक्षणपूर्वमिति स्व<sup>५</sup> लक्षणं क्रियात्मकं भूरिकलं महा<sup>६</sup> गुणम् ॥६६॥

७ बृहत् सदा यत् परिबृहणं यत् तदुच्यते ब्रह्म तदवश्यं स्यात् ।  
अथात्र ससृज्य विसृज्यते यत् तदुच्यते कर्म स वै<sup>८</sup> विसर्गं ॥६७॥

ब्रह्मास्ति नित्यं जगत् प्रतिष्ठा तत्सर्वबोजं तदयं<sup>९</sup> १० विकाराः ।  
कर्मोव तस्यास्ति बलं<sup>११</sup> १२ स्वरूपं तदस्ति नास्तीति सतो विनाशः ॥६८॥

विश्वस्य तूलस्य यदेकमूलं ब्रह्मातिमात्रं घृतसर्वकर्म ।  
अविश्वं<sup>१३</sup> नाशो क्वचिदेकनाशोऽप्यहो विनाश कथमस्य मन्ये ॥६९॥

१४ न नाश्यते मोक्षमते न हीयते न वा विकार भजते न जीयते ।  
न यद्भुवत् तविहाय ऊर्ध्वयोर्बहिस्तयान्तं समरूपतं स्थितम् ॥७०॥

१ विरुद्धा धर्मा एव रसबलयो ब्रह्मकर्मणो पचद्भयेन दश्यन्ते । सर्वेऽपीमे भाति सिद्धा ।

२ देशत्यागरूपा परिणामरूपा च कापि क्रिया तस्मिन् स भवति विभोरखण्डस्य तदसमं वादित्यक्रियमुच्यते । यद्यपि बलं तदाश्रितम्, बलपरिणतिभूतं कर्मापि तदाश्रयेणैवोत्पद्यते । परं तत्रोत्पन्नमपि कर्म न तं विकरोतीत्येवानिर्वचनीयत्वम् । एतच्च निर्विवाराधिनरणे दृष्टान्तरूपपादप्यते मूले ।

३ दुःखयोनिः । एतदत्र उपपाद्येत मूल एव ।

४ सत्तारहितम्, पृथक् सत्ताभावादिति ।

५ अणु प्रदेशम् ।

६ क्षणिकानि सर्वाणि कर्माणि विलक्षणानीति एकस्य दृष्टान्तोऽपरं न स भवतीति भावः ।

७ त्रियं च धारावाहिकता गता गुणरूपता प्रतिपद्यत इति सर्वगुणरूपमेतदेव, गुणाद्यमतापि चात्रैव । रसे गुणानुत्पादात् ।

८ गम्भीरत्वादपस्य बुद्धावारोपयितुं पुनः पुनरुच्यते ।

९ विसृज्यते-तस्माद्विसर्गोऽपि कर्मोच्यते । विसर्गं एव सर्गं ।

१० परिणतेरभावाद् ब्रह्मणो विकारा एव जगद्भाव्यम् ।

११ बलस्य दृष्टं रूपं कर्मैव तत् क्षणमात्रमस्ति, परतस्तु नास्तीति सत उपपन्नस्य तस्य विनाशोऽपि दृश्यत इत्यन्वयः ।

१२ जगति व्यक्तं रूपेण ते तेषां नश्यन्ति जगत्तु समष्टिरूपेण न कदापि नश्यतीति जगन्मूलस्य नाशः कथमुपगम्यताम् । विश्वस्य नाशाभावे मूलस्य नाशः कथं मन्येत इति अन्वयः ।

१३ ब्रह्मलक्षणानि पुनरावर्त्यन्ते दाडर्पाय ।

सदेव तु ब्रह्म न नास्ति कर्हिचित् सति<sup>१</sup> स्थितं कर्म ततः सदृश्यते ।  
 असत्तु<sup>२</sup> सत्तां कथमेति कर्मं तत्र शक्यते वेत्तुमिदं कथञ्चन ॥७१॥  
<sup>३</sup>यत्कर्तुं तत्कर्म यदस्य भोक्तृ तद् ब्रह्म चतद् द्वयमस्ति भिन्नम् ।  
 कर्मैतदस्ति क्षणिक ततस्तत् कथं स्वयं स्यात् स्वफलस्य भोक्तृ ॥७२॥  
<sup>४</sup>कर्मणि यानि स्वयमुद्भवन्ति ततो जगतीह समुद्भवन्ति ।  
 क्रियान चेत् स्यात् किमपीह न स्यात् कर्मैव कर्तृ प्रवदन्ति तस्मात् ॥७३॥  
<sup>५</sup>बलेन कम्पश्च फलं च कर्मं तत्रानाश्रय नु प्रभवेत् कथंचन ।  
 बलेन कम्पे जनिते तदाहितो भोगो विशेषः स हि यत्र भोक्तृ तत् ॥७४॥  
<sup>६</sup>रसोऽमृतं नाम बलं तु मृत्युर्ब्रह्मामृतं तद्यदकर्मरूपम् ।  
 मृत्युस्तु कर्मैव यदत्र नित्यं दृष्टं च दृष्टं च न दृश्यते च ॥७५॥  
<sup>७</sup>ब्रह्मैकमस्त्यक्रियमिष्यते यतः क्रियाश्रयत्वेपि न नास्ति तत् श्वचित् ।  
 न मीयते तद् विभु चाव्ययं दिशा देशेन कालेन च रूपतोऽपि वा ॥७६॥  
 मृत्युः किमेको बह्वोय मृत्यवः किमेवमस्मिन् क्रियता न संशयः ।  
<sup>८</sup>एको ह्यणुश्चैव सदा मृतेऽमृतः प्रजासु स व्याविशति त्वनेकधा ॥७७॥

<sup>१</sup> सति ब्रह्मणि स्थितत्वात् कर्मण सत्ता प्रतीयते । ब्रह्मसत्तयैव तत् सत्तावदिति ।

<sup>२</sup> स्वयमसत् परसत्तया कथ सत्तावद् भवतीत्यनिर्वचनीयमिदम् ।

<sup>३</sup> त्रिशाश्रय. कर्ता फलाश्रयन्तु कर्मेति वदन्ति वैयाकरणा । कर्मत्व कर्तृत्व च  
 नैकत्र भवतीति वेदान्तदर्शन उपपादितम् । अत्र कर्तृता कर्मपदवाच्याया क्रियायाम्, भोक्तृता  
 फलाश्रयता तु ब्रह्मणि इति द्वयोरपि स्वीकार आवश्यक ।

<sup>४</sup> क्रियाया कर्तृत्वमुपपाद्यते । स्वयं क्रियापि अन्यस्योत्पत्तिरूपा क्रिया जनयतीति  
 कर्तृत्व नानुपपन्नम् ।

<sup>५</sup> ब्रह्मणि भोक्तृत्वमुपपाद्यते—बल पूर्वं कम्प क्षोभापरपर्याय जनयति, तत्फल  
 देशत्यागरूपा क्रिया भवति । बल कम्पो देशत्यागरश्चेति त्रयमपि अनाश्रय न दृश्यते । तस्मात्  
 तदाश्रय ब्रह्मैव मन्तव्यम् । क्रियाश्रयत्वाद् जगदुत्पादनाभिमुख्यं तत्र विशेष, स एव भोग. ।  
 तथापि न तत्र विकार इति बलक्षणं पुन पुनरनुसन्धेयम् ।

<sup>६</sup> पूर्वोक्तान्युपयोगानि निरुक्त्या व्युत्पाद्यन्ते । कदापि मरणासम्भवाद् रसो ब्रह्म  
 अमृतम् । नित्य मरणधर्मतया मृत्युर्बलम् । स्वयं म्रियते, स्वसवन्धात्पर मारयितुम्-आवरीतु  
 चेष्टते-तस्मात् मृत्यु । दृष्टनष्टरूपतात्र विवृता ।

<sup>७</sup> लोके दृश्यते परिच्छिन्ने वस्तुनि क्रिया कम्प स्वानाञ्च्युति च जनयति, यथा ७४  
 एलोके उक्तम् । विभी तु अवयवाभावात् कम्पः । सर्वत्र सत्त्वाच्च न स्थानच्युति,  
 अश्रयत्वात् परिणाम. तेन तत्र क्रियाविशेष कम्पि जनयितुं न शक्नोति, स्वयमेव तु क्षाम्यतीति ।

<sup>८</sup> अमृते लीनरूपेण स्थित एव एव । विभागज्ञानाभावात् । जगति दृश्यमानस्त्वनेक  
 एवेति स्फुटम् ।

पश्यन्ति विज्ञा अमृतं पवित्रं मृत्युन्तु पाप्मानमुवाहरन्ति ।  
 यत्नानुसारदुःखयो प्रसङ्गात् सर्वं पुनारयेव च पूयते च ॥७८॥  
 १ पुनाति पाप्मानमिदं पवित्रं पाप्मा च तस्मै कलुष करोति ।  
 एकान्ततस्तन्न सदेव नासत् जगत्प्रसन्न न न क<sup>१</sup>रमय वा ॥७९॥  
 धाम्ने<sup>२</sup>ज्य बन्धेन विशिष्य यस्मादुपैति भावोदयनं विकारम् ।  
 विज्ञानमस्यात्रियते यतो वा स एव पाप्मावृणुते ऽमृतं तत् ॥८०॥  
 ३ बन्धे पवित्रस्य भवेदनुग्रहस्तदा विभूतिं क्रमते ततः क्रमात् ।  
 पाप्मापनोदाद् विकसत् प्रसोदति ज्ञानामृतज्योतिरिय पवित्रता ॥८१॥  
 मृत्युर्लयं गच्छति चामृते यतो यतोऽमृते श्लेषमय च गच्छति ।  
 ततो<sup>४</sup>ऽमृतं लिङ्गमिहोच्यते तथा यदत्र कर्मास्ति स यो निरिष्यते ॥८२॥  
 दून्यं तदन्यत् परिपूर्णमन्यत् स्यान् द्विधा कर्मण एव दृष्टम् ।  
 ५ यत्र त्रिधा नास्ति न तत्र सर्गं शून्यं विकाशावरणं तदिष्टम् ॥८३॥  
 यत्रैव सर्गस्तदिदं तु कर्मांशतेन पूर्णं हि पूर्णमाह ।  
 ६ सत् सत् तदानन्दमयं विकाशोऽप्येव द्विधा स्यान्ममप्य मृत्यो ॥८४॥  
 ७ अयामृतस्यानममप्य मृत्योर्भूमा स तस्मात् परिपूर्णमेकम् ।  
 तदत्र शून्येपि न नास्ति पूर्णं व्योमेव सर्गोऽपि तदस्ति पूर्णम् ॥८५॥

१ पाप्मा कालुष्यम्, सदसद्रूपतया असत्त्वेन सयोजनमेव कालुष्यम् ।

२ उभय जातत्वाज्जगति प्रसाद कालुष्यं चेत्युभय प्रतीयते ।

३ योगबन्धविभूतयः ससर्गाविरोधा ससर्गाधिकरणे<sup>४</sup>निरूपणीया । तत्र योगे बन्धे च नवभावोदयो भवतीति रसे विचार प्रतीयते । तत्रात्मनो रसस्य रूपं ज्ञानमात्रियते । तदेतत्कालुष्यमुच्यते ।

४ बन्धेऽपि यदा सदन्यविशेषेण अनुग्रहेण रस आकिर्णवति, तदा विभूतिसर्गं क्रमते । तदा च बलस्याभिभवाद् रस प्रसादमधिगच्छन्तीत्येवैव पवित्रता । सर्वमिदं ससर्गाधिकरणे स्फुटं स्यात् । इत्येव पापपवित्रशब्दयोरुपपत्तिर्दक्षिता ।

५ लय गच्छति यत्र तद् लिङ्गम् । तस्माद्रसो लिङ्गम् । योति मिश्रीभवति-शशिलप्यति इति योनि । तस्माद् बल यो निरित्युच्यते ।

६ यत्र कर्म लीनम्, तत्र सर्गो नास्ति—इति तत् कर्मणं शून्यं स्यान्मम् । तत्र विकाशस्य किञ्चिदावरणमात्रं कर्मणा भवति । यत्र तु सर्गं, तत्र रसस्य पूर्णतामादाय कर्मापि पूर्णमुच्यते ।

७ पूर्णमेव सदित्युच्यते । सदेवानन्दमयं विकाशश्चोच्यते । एव कर्मैव द्विविधं भवति—पूर्णं च दून्यं च ।

८ अमृते स्थितं कर्मापि तद्रूपतया भूमा, पूर्णं चोच्यते । तेन शून्यमपि कर्म पूर्णं नास्तीति न । अर्थाद् रसस्य पूर्णतया तद्रूपता गतस्य कर्मणोऽपि पूर्णता व्यवहित्यत एव । तत्र एव 'पूर्णमदः पूर्णमिदम्' इति श्रुती इदं पदनिदिष्टस्य कर्मणोऽपि पूर्णत्वमुक्तम् । सा श्रुतिरनूदितोत्तरपदे ।



पूर्णं पुरा सर्गागतं च पूर्णं पूर्णात्पुनः पूर्णमुदच्यते तत् ।  
पूर्णस्य पूर्णं परिगृह्यते चेदन्तेऽवशिष्येत तदेव पूर्णम् ॥८६॥

### (८) संसर्गाधिकरणम् ।

१ नानाविधा कर्मणि तत्र कर्मणः ससर्गभेदाः प्रभवन्ति ये यथा ।  
न तैस्तथा हन्त भवन्ति कर्हिचित् कर्मण्यकर्मण्यपि योजितानि हि ॥८७॥

कर्म<sup>१</sup> न्वय कर्मणि पञ्चधा स्यात् स्यानावरोधेन समञ्जसेन ।  
एकात्मरूपेण तर्कभाव्यरूपेण भक्त्या च विशेषसर्गे ॥८८॥

१ रसबलयो परस्पर कीदृश सम्बन्ध इत्यस्मिन् प्रकरणे विचार्यते । प्रकरणमिदमनेनैव ग्रन्थतृता निबद्धे सशयतदुच्छेदवादेऽपि दृश्यते, तत्र स्पष्ट प्रतिपादितम्—यल्लोके यथा विभिन्नाना पदार्थानां सवन्धा विविधा भवन्ति, तथा रस बलयो सम्बन्धो न विचार्य । लोके हि सयोगादि सवन्धो द्विनिष्ठो भवति, द्वावपि पदार्थौ परस्पर सयुज्येते, द्वावपि च सवन्ध-फलभाजी भवत । एकतरक्रियाजन्य, उभयक्रियाजन्यो वा तत्र सम्बन्धो भवति । इह तु सवन्धो न क्रियाजन्य, रमे नास्ति क्रिया, बल तु क्रियारूपमेव, तत्र सवन्धाय त्रियान्तरं युत आपतेत् ? बलमेव चात्र रसेन सवध्यते, न तु रसो बलेन सवध्यते । बल हि रसाश्रितमेव स्वरूपं घटते, न तु पृथक् तस्य स्वरूपम् । तस्माद्बलमासञ्जनमुच्यते । रसस्य तु न सवन्धापेक्षा, न वा तत्र सवन्ध फलम्, तत्सदा स्वतन्त्रमेव । बल हि उत्पद्यते च विलीयते च । रसस्य तु न तेनोत्पन्नेन उपचय, न वा विलीनेन वापि हानि । तस्मात्तन्निरञ्जनमुच्यते । ततश्चैव-निष्ठे एवात्र सवन्ध । लोके ये\* सम्बन्धा दृश्यन्ते, ते बले बलस्य सवन्धा—कर्मणि कर्म-सवन्धा इति यावत् । यद्यपि कर्मणि कर्मान्तरं सवन्धो न सम्भवतीत्युदितं प्राक् । तथापि अयं तत्राभिप्रायो वेदितव्यो यत्कर्म स्वयं क्षणिकत्वात् कर्मान्तरं घटुं न शक्नोति, यदा तु रस तद् धारावाहि भवति, तदा तत्र कर्मान्तरसवन्धो भवत्येव । कर्मविशिष्टे रसे यं कर्मान्तरं सवन्ध, स एव रसस्थितेन कर्मणोऽव कर्मान्तरसवन्धो विज्ञेय । रसस्य निरञ्जनतया तत्र कर्मसवन्धागभवान् । तस्माल्लोके ये दृश्यन्ते सवन्धा, तान् कर्मणोऽव कर्मसवन्धान् वदाम । सा च प्रक्रिया रसकर्मणो परस्पर सवन्धे उक्तं युक्त्या न सम्भवतीति सशोपेणात्र प्रथमे पद्ये उच्यते । कर्मणि ये कर्मान्तरस्य नानाविधा सम्बन्धा लोके दृश्यन्ते ते अत्र रसबलयो ऋत्तकर्मणो सवन्धे न सम्भवन्ति, तथापि सवन्धस्तु अत्राप्यस्त्येव यतो हि कर्मणि अकर्मणि ऋत्तानि योजितान्येव स्वरूपं दृश्यते । सम्बन्धाभावे बलस्वरूपमेव नोदियादिति । तस्मादत्र विद्वक्षणं कीदृशा सवन्ध इति प्रतिपाद्यमेव । तत्र लोके कर्मविशिष्टस्वरूपाणां पदार्थानां तादृशं पदार्थान्तरं कीदृशा सम्बन्धा भवन्तीति निदर्शनाय प्रथममपेक्षनं पद्यं प्रतिपाद्यते, तत्र तद्विद्वक्षणं अत्र कीदृशा सवन्धा सम्भवन्तीति प्रतिपादयिष्यते—श्रीशुद्धान्तेनैव अश्रीशुद्धे बुद्धिप्रवेशागभवादिनि ।

१ कर्मविशिष्टे पदार्थे कर्मविशिष्टस्य पदार्थस्य सवन्ध पञ्चधा दृश्यते, स एव कर्मणो-रेव परस्परं सवन्ध । रसस्य तु तन्निरञ्जस्यापि तत्र तदस्पद्येति ।

१ जलेन पूर्णं जलं मृदा न भूत् स्थिते विरोधान्मणिके निवेश्यते ।  
 स्थानाच्छ्रयाणोरपसर्पणाच्चवती शङ्कुनिखणत शितितिभित्तिवाद्यु ॥८९॥

२ समञ्जसत्वात् गृहे प्रकाशे दीपप्रकाशा शतमाभवति ।  
 दीपेषु भूयस्वधिकारवागाहोऽधिकोऽस्ति भासोऽपि सदेशवृत्ते ॥९०॥

यदपणे चाक्षुषि चाल्पवेशे तेजांसि रूपाणि पुष्यग्विधानि ।  
 दिग्भ्य समागत्य पुष्यग्विद्याभ्य सहैव तिष्ठन्ति समञ्जस तत् ॥९१॥

वि<sup>३</sup>चाल्यमान हि बलेन केनचिद् विरुद्धदिगल्बलत् कराश्रयात् ।  
 स्थिरीभवेत् तत्र विरुद्धदिग्भ्य बलद्वय तद् युगपत् सहाऽनुने ॥९२॥

१ मूज्जलयो स्थानावरोधकत्वात् एकस्य स्थितौ द्रव्यान्तरं तत्र न निवेशयितुं शक्यते, शोऽयमप्रवेश, अर्थात् सन्न्यामाव स्थानावरोध कृत । तत्र विभिन्नप्रदेशावगाहिनीद्वयोर्जलयो, मृदोर्वा द्वयोः सयोगमात्रं भवति, न तु परस्परानुप्रवेशः । सेयमत्रा विधा, जलपूर्णं पात्रे या कारचन मृत्कणिका प्रवेश्यन्ते, तत्र तु जलाणूना स्वभावेन निविडरूपेणावस्थानाभावाद् व्यतिरिक्तेऽवकाशे मृत्कणिकाप्रवेश उनेय । भित्तौ शङ्कुनिखनने च बलान्मृदवयवा स्थानादपसार्यन्ते—तत्र च शङ्कु प्रवेश्यते । तत्रापि सयोग एव सवन्धः ।

२ प्रकाशरश्मीना नैव स्थानावरोधकता, तेन एकस्मिन्नेव स्वल्पेऽपि गृहप्राङ्गणे शत दीपप्रकाशाः समवयन्तीति । शोऽयं समञ्जससवन्ध उच्यते । एकस्मिन्नेव प्रदेशेऽनेकेषां द्रव्याणां समावेश इति विभिन्नोऽयं सयोगप्रकारः । ननु तथापि विरलतया तेज परमाणवास्तिष्ठन्ति, पूर्वोक्तजलमूत्रक्रियावत् । तेन एकेन रश्मिना शून्ये व्यतिरिक्ते स्थाने रश्म्यन्तरप्रवेशो भवति, किं च बहुषु दीपेषु अधिकप्रदेशावगाहोऽपि दृश्यते, तेन तत्रापि स्थानावरोधोऽस्त्येवेति यदि केचिद् ब्रूयुः । तत्रोच्यते । अधिकषु दीपेषु सत्सु यथा विस्तृते प्राङ्गणे अधिकावकाशावगाहो दृश्यते, तथाऽप्ये प्राङ्गणे अधिको भास—प्रकाशस्य घनतापि दृश्यते । सेयं घनता एकस्मिन्नेव प्रदेशे बहूनां तेजोऽणूनां सयोगादेव समवतीति एकस्मिन्नेव प्रदेशे रश्मीनां सामञ्जस्यमुपगन्तव्यमेव । विरलतया एकेन रश्मिना त्यक्ते प्रदेशे एव रश्म्यन्तरं सवन्धो यदि स्यात्, तर्हि घनता प्रकाशस्य न सभवेत् । पूर्वं परिचयवनेऽपि स्थाने इदानीं प्रकाशाव्याप्तिरित्येव घनतावभासो जायते इति कश्चिदागृह्णीयात्, तदर्थमुदाहरणान्तरमपि सामञ्जसस्योपन्यस्यतेऽप्ये । अपणे चक्षुषीत्यादिना ।

३ क्रियायां सामञ्जस्योदाहरणमाह—यद्यैकैव रज्जुरेकस्मिन्नेव बाले तुल्यबलेन पुरुषद्वयेन विरुद्धोर्ध्वोऽपि समाहृष्यते तर्हि सा कुतोऽपि न गच्छति, स्थिरेवावलास्यते । तत्रोभाभ्यां पुरुषाभ्यां स्वस्वकराभ्यां निहितं बलद्वयं सामञ्जस्येनैव तिष्ठति, सर्वेषु प्रदेशेषु बलद्वयसंचारस्वोपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा एकेन बलेन कश्चित्प्रदेशो विचलेदिति । केचित्तु प्रत्येकमाहितेन बलेन रज्जो गतिर्जायत एव, परमेकस्मिन्नेव क्षणे यावत् प्रदेशे सा पूर्वस्यां दिशि गच्छति, तावन्तमेव प्रदेशं परेण समाहृष्टा पश्चिमायामपीति गतिर्न प्रतीयते इति व्याचक्षते । तन्मते द्वयोः क्रियायोः सामञ्जसतया स्थितिराख्येया । पूर्वैस्मिन् मते तु बलयोरेव परस्परं प्रतिबन्धकयोः सामञ्जस्येन स्थितिरिति ।

आपो<sup>१</sup>ग्निना चूर्णमथाम्बुना धृतेरंकात्म्यमापाति मृदाग्निपाचिता ।

तेजो<sup>२</sup>म्बुनस्ते परमाणवो नव जलाणुभाव जनयन्ति योजिता ॥९३॥

<sup>३</sup>गच्छत्यगच्छन् शिबिकास्थितो नरस्तद्भूषितभूत शिबिकागतिक्रमात् ।

<sup>१</sup> तृतीय सवन्धम् 'एकात्म्यम्' उदाहरति अग्नी प्रतापित जलमुष्ण भवति, तत्र जले न उष्णता, किन्तु जलावयवा अग्न्यवयवाश्च एकत्रानुप्रवेशिता ऐक्य नामाभिन्नस्थानत्व गता इत्यग्नेरुष्णता प्रतीयते जलशैत्य तु अभिभवान्न प्रतीयते । समञ्जसे द्वयो पदार्थयो पयक्स्थिति, इह तु एकतैव जाता इति गैलक्षण्यम् । तथैव गोधूमचूर्णादी जलसपर्कात् चूर्णस्य यः पिण्डीभाव प्रतीयते, विक्रीणांना चूर्णावयवाना परस्परसंश्लेषरूपा धृतिर्जायते, तत्रापि जलचूर्णयोरंकात्म्य-सवन्ध । शुष्नेऽपि जले अग्नेरवयवरनुप्रविष्टैर्धृतिर्भवति अग्न्यवयवेष्वपि च निर्गतेषु व्याप्तवायु-भक्त्या धृतिर्भवतीति वक्ष्यतेऽग्रे । एव जलेन मृदवयवान् सयोज्यानन्तरमग्निपाचिता मृद् इष्टका-रूपेण परिणता भवति, तत्रापि मृज्जलयोर्मृदग्न्योर्दंशंकात्म्यम् । तत्राप्यग्नी निर्गते व्याप्त-वायुविभूत्यैव इष्टका स्थितिरिति वक्ष्यते ।

<sup>२</sup> एकभाव्यमुदाहरति । अम्भो नामका अप् परमाणव तेज परमाणुमि सयुज्य स्थूलजलस्याणूनुत्पादयन्ति-तत्राप्यकणाना तेज कणाना चैकभाव्य भवति । इमे एव अप् परमाणव तेज परमाणवश्च 'हाइड्रोजन्' 'आक्सिजन' नामभ्यामाधुनिर्वैज्ञानिकैर्व्यवहियन्ते । अनयो सयोगादेव स्थूल जल जायते । इदं च "अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तविश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वसामुवम्" इति ऋक् संहिता मन्त्रेण स्पष्टमभिव्यञ्जितम् । अप्सु य सोम अपा सूक्ष्मावसरूप तिष्ठति, तेन सर्वेषा भेषजानाम् ओषधीना सप्ता तत्र प्रतीयते । सोमस्य द्रावकश्च विदवकल्याणकरोऽग्निरपि तत्रास्तीति सोमेनैव बोध्यते-अग्नीपोमयोनित्य सहचरभावादिति मन्त्रतात्पर्यम् । भगवता कणादेनापि वैशेषिकमूत्रेषु "अपा सघातो विलयन च तेज सयोगात्" इति तेज सयोगो जले स्पष्टमुक्त । योगदर्शनेऽपि च विभिन्नजातीयै सामान्यविशेषात्मकैर्द्रव्यैरभिनवपरमाणुसघटन स्पष्टमुदधुष्टम् । तेन जलस्य सयोगजस्यैक-द्रव्यत्व पुरातनैर्भारतीयैरज्ञानादुपगतमामीदिति पारश्चात्यविदुषामाक्षेप श्रुति दर्शनादीना मर्मा-नालोर्च्यैवेति विज्ञेय सुधीभि । अपा हि अम्भ, मरीचि, मर, आप इति चतस्रोऽवस्था एतरेय ब्राह्मणे मुस्पष्ट व्याख्याता । तत्र अम्भ इति प्रथमावस्थैव हाइड्रोजन पदेनाधुनिकै-र्वैज्ञानिकैर्व्यवहियते । इदं दृश्यमान स्थूल जल तु चतुर्थी ततोऽपि परा वा अवस्था, या सयोगविशेषादेव जायते । एव बीजजलमृत्सामिथ्रणादङ्कुरोत्पत्तावपि ऐकभाव्यमुदाहर्न्यम् । एभि सवन्धविशेषैरेव पृथग्विधा उपादानोपादेयभावा (कार्यकारणभावा) भवन्तीति भावयन्तु सुधिय । एकात्म्यसवन्धे एवस्य वियोगोऽपि प्रवृत्त्यैव भवति, यथा तप्तजलादी चूर्णपिण्डीभावादी च दशितम्, ऐकभाव्ये तु रासायनिकप्रक्रिया बिना द्वयो सम्मिलितयो-वियोगो न जायते, अभिनवद्रव्योत्पत्तिरपि चात्र भवति । रासायनिकप्रक्रियया कृतं च वियोगे तदभिनव द्रव्यं विनश्यतीति पार्थक्येन गन्धस्याभिधानम् ।

<sup>३</sup> पञ्चमं भक्तिमवधमाह—नरे गत्यभावेऽपि शिबिकागत्यैव नरेऽपि गतिर्जायते, मोक्षं शिबिकाया नरस्य भक्त्यापादकं भवन्ध । शिबिकाकिन्नायाश्च नरे भक्तिरूप सत्यम् । एतस्य परत्रोनसकृमणमेव भक्ति ।

१ इतीदृशे पञ्चविधेषु स्थानावरोधोऽभिमतः प्रधानतः ॥१४॥

यः कर्मणि श्रद्धाणि संभवो न स स्थानावरोधेन कदापि जायते ।

पूर्णे रसेऽपूर्णबले यतस्ततस्तादात्म्यरूपेण युनक्ति सर्वतः ॥१५॥

शश्वद्धि ते ब्रह्म च कर्म च द्वे तयोश्च सम्बन्ध उदेति शश्वत् ।

द्वय विशिष्टाद्वयमेतदेव सम्बद्धरूपं श्रियतेऽपि शश्वत् ॥१६॥

१ न तत्र मात्रानियमस्तयोः स्यात् सम्बन्धसत्त्वेऽपि न तत्र सगं ।

असक्तमस्मिन्नमृतं हि मृत्यौ स्वतन्त्रमाभाति तथा स मृत्युः ॥१७॥

मितोमितेनाय निरुद्धमात्रयाऽमृतेन मृत्यु क्रमते यदा स्वचित् ।

तदात्र सम्बन्धविशेष इष्यते ससगंसंज्ञस्तत एव सुग्यते ॥१८॥

१ संसर्ग उक्तो द्विविधो रसेऽस्मिन् बलस्य वृत्तित्वमय स्वरूपम् ।

शक्त्याश्रयत्वं किल वृत्तित्वात् स्यात् तादात्म्यमैकतात्म्यमिति स्वरूपम् ॥१९॥

यत्र प्रहातिप्रहभावसिद्धिस्तद्वृत्तिससर्गं बल निरुक्तम् ।

यत्रापुयश्चत्वं हि परस्परैरेण स्वरूपससर्गं बल तदाह ॥२०॥

१ उक्तेषु पञ्चविधेषु स्थानावरोधो मुख्य सम्बन्ध तस्यैव लौकिकेषु द्रव्येष्वाधिक्येन दर्शनात् । रसबलयोस्तु स सवन्धो न सम्भवतीत्यभिप्रेतेण पदेनोच्यते । रसस्य विभुत्वान् तद्रहितं स्थानमेव नास्ति, यत्र बलादन्यो मन्यते । तयोश्च पार्थक्येन कदाप्यनुपलब्धे सवन्धान्तराद्यपि न सम्भवन्ति । तस्मात्तादात्म्यरूपस्वयोर्विलक्षण एव सवन्ध इत्याशयः । रसबले सदैव सवद्धे, अनयोर्विशिष्टमेक रूप विशेषम् । अनयैव दृष्ट्या विशिष्टादितं प्रचलितम् ।

१ एव सत्यपि तादात्म्यसवन्धे गृष्टिर्न सम्भवति । परस्पर सङ्गो नास्तीति द्वाभ्या स्वतन्त्राभ्या न गृष्टिमभव । यदा तु बल स्वय परिच्छिन्न स्वसवन्धाद् रसेऽपि परिच्छेद-मापादयति—तरङ्गा इव समुद्रजले । तदा अमिनोऽपिरसो मित इव प्रतीयते—आकाशमिव गृहमित्यादिनिबद्धम् । तस्मिन् मिते यदा बलान्तरसवन्धो भवति, तदा गृष्टि प्रवर्तते । स एव एकेन बलेन मिततयावभासित रसे यो बलान्तरस्य सवन्ध, स ससर्ग पदेनोच्यते । सम्पक् सर्गारम्भ एव ससर्ग ।

१ उक्तस्य ससर्गस्यापि द्विविधत्वमुच्यते—स्वरूपससर्गं, वृत्तित्वससर्गश्चेति । स्वरूप-सिद्धतयो रसबलयो सवन्ध स्वरूपससर्ग उच्यते । तत्र बले बलान्तरसवन्धान् विति प्रवर्तते । चिन्तिर्नाम चयनम् । यद्येष्टकोनरि इष्टकान्तरनिधाने चयन भवति, तथा बलेऽपि बलान्तर-स्यागमन चिन्तिरुच्यते । सत्यामपि बलचिन्ती रसस्य प्राधान्ये अव्यय, अधर, धर—इति त्रयाणां पुरुषाणां प्रादुर्भावेऽग्निमे प्रवरणे वक्ष्यते । बलप्राधान्ये तु मायाप्रवृत्त्यादि दक्षिण-प्रादुर्भावेऽप्यग्रे व्यन्ध्यास्यते । तदेव विशिष्टानां पुरुषाणां प्रवृत्तीनां च पुनर्यं परस्पर सवन्ध स वृत्तित्वससर्ग उच्यते इति सुसूक्ष्म भाष्यम् । सर्वमिदमग्रे मूल एव स्मृष्ट स्यात् । तत्र पुरुषस्य शक्त्या सवधे प्रहातिप्रहभावो भवतीति वैदिकी परिभाषा । साग्निमे पदे निरिश्यते ।

- १ कर्मत्वकर्मस्यमकर्म कर्मसद् भिन्न द्वय तत् तदभिन्नमद्वयम् ।  
अकर्मभिद्येत न कर्म भिद्यते ऽध्यासोऽमृते स्यादिति पड्विकल्पवान् ॥१०१॥
- २ स्वरूपससर्गं इहोदितस्तपोर्बलस्वरूपेण रसोऽवभासते ।  
रसस्वरूपेण बल प्रवाहि तत्र चान्यतोऽन्यद्भवति श्वचित्पुयक् ॥१०२॥
- ३ तदन्तरे तत्परितो बहिर्धाऽहित हि मृत्यायमृत समन्तात् ।  
वस्तेऽमृत मृत्युरमुष्य मृत्योरात्मा मृत न त्रियते ततस्तत् ॥१०३॥
- स्थितोऽविरोधो न यतोऽमृतेन मृत्योर्मतस्तेन समानमेतत् ।  
शून्येऽपि सर्गेऽपि सदास्ति पूर्णं न चामृत कर्मणि नास्ति पूर्णम् ॥१०४॥
- ४ योगश्च बन्धश्च विभूतिरित्ये स्वरूपससर्ग इह त्रिधा स्यात् ।  
त आत्मसर्गास्त्रिविधा प्रसिद्धा ससर्गनामा तु घटन्ति मोक्षम् ॥१०५॥
- ब्रह्मप्रधानं स विभूतिसर्गं कर्मप्रधानं पुनरेव बन्ध ।  
द्वयोस्तु साम्यं भवतीह योगो विश्व त्रिससर्गवशात् प्रवृत्तम् ॥१०६॥
- ५ यत्र द्वयोरन्वितयोरपूर्वं द्वियोगजं सृष्टमुवेति किन्तु ।  
अन्योन्यमन्योन्यहतं मृतं सत् पुण्यं स्वतन्त्रं न भवेत् स बन्ध ॥१०७॥

१ स्वरूपससर्गेऽपि षोडश व्यवहारो भवतीत्युच्यते । अकर्मणि ब्रह्मणि कर्मस्थितम्— इत्येको व्यवहारः । अकर्मं ब्रह्मं कर्मणि स्थितम्—इति द्वितीयः । इदं द्वयं परस्परं भिन्नमिति तृतीयः । अभिन्नमिति चतुर्थः । ब्रह्म स्वतन्त्रतया कर्मणो भिद्यते, कर्म तु न ब्रह्मणो भिद्यते इति पञ्चमः । ब्रह्मैव सत्यम्, मृत्युरूपस्य कर्मणस्तु तत्र अध्यासभ्रममात्रम् इति षष्ठः । लोकेऽपि उपादानकारणेन सह उपादेयस्य कार्यस्य उक्ता पड्विधा सञ्ज्या व्यवहियन्ते । पटस्तन्तुषु सबद्धं स्थितं, (१) तन्तव पटे सन्ति (२) पटस्तन्तुषु भिन्नं पदार्थं जल्पन्त (३) पटस्तन्तवश्चाभिन्ना एव (४) तन्तव पटाद्भिद्यन्ते—पूर्वमपि सत्त्वान्, पटनासोऽपि षोडशब्धे । पटस्तु न तन्तुभ्यो भिद्यते, पृथगनुपलम्भात् (५) तन्तव एव सत्यम्, पटस्तु तत्र अध्यस्त (आरोपितं) (६) इति । एव पड्विविकल्पवान् स्वरूपं सबन्ध इति । एते च बुद्धिभेदेनैव जनिता विवल्पा, न तु घस्तुतं षोडशं भेदं एषु ।

२ सत्तारदशायां क्रियैव सर्वत्र प्रतीयते त्रियाधयो रसोऽपि त्रियारूपणैव भासते । प्रलयदशायां तु रसरूपेणैव प्रबलितबलं प्रलीयते इति ।

३ “अन्तरं मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहितम् । मृत्युविवस्वन्न वसतो मृत्योरात्मा विवस्वति” इति श्रुतिमर्थतोऽनुवदति । श्रुती अमृतपदेन विवस्वत्पदेन च ब्रह्मैवोक्तम्—मृत्युपदेन तु यलमिति । अमृतं मृत्यो आत्मरूपेण प्रविष्टम्, तस्मान् मृत्युर्न त्रियते । रसमाधारीरूपैव यलं निष्ठति, अन्यथा तस्य स्थितिरिव न स्यादित्यर्थः ।

४ स्वरूपससर्गस्य प्रवारान्तरेण त्रिविधन्त्रमुच्यते । एभिस्त्रिभिः सबन्धैः त्रयं पुश्या यशयमाणा प्रादुर्भवन्ति । ससर्गनास एव च जीवस्य मोक्ष इत्युच्यते इति भावः ।

५ त्रिषु सबन्धेषु बन्धस्य स्वरूपलक्षणमुच्यते । इवासीं गान् तृतीयं विश्वदुष्यधने, सपुत्रं इत्यनु त्रियते भिन्नतया न प्रतीयते यत्र सबन्धः ।

- ६ यथाप्यु वायु प्लवते स खण्डशो यदोदकैराप्रियते स बुद्बुद ।  
न चावृत्तिवृत्तपति चेतदोभयं ससृज्य ब्रह्म भवदेति फेनताम् ॥१०८॥
- ७ दुग्ध प्रतप्त यदि शीतवायुनाभिभूयते वायुरयम् बध्यते ।  
दुग्धस्य वायोरपि बन्धनाग्निमय शर समुद्भूय पृथग् विजायते ॥१०९॥
- अग्नि क्रमादुत्क्रमते रसाग्रयन् वायु ध्रमादन्तरपति सतदत् ।  
घापो स्वयोग्ये हि रसेऽनुबन्धनादयं रसस्तत्र शर प्रजायते ॥११०॥
- ८ यत्र द्वयोरन्वितयो स्वतन्त्रप्रवृत्तयो कम्मणि साहचर्यात् ।  
द्वियोगज सृष्टमपूर्वमुद्यान्न चान्यतोग्यन्त्रियते स योग ॥१११॥
- ९ प्राचीं प्रतीचीं च पृथक् पतत्रे पतत्रिण सपततस्तत स्यात् ।  
गत्वोद्भवोर्योगवशाद्बुद्धीची गतिविभिन्ना समकोणसिद्धा ॥११२॥
- १० यत्प्राणिना पाणिरमुष्य घृष्यते बलाद् बुद्धीऽन्माप्रतिहृष्यतेऽन्मना ।  
विरुद्धशक्तिद्वययोगतस्ततस्तदाऽनलश्चक्रगतिविजायते ॥११३॥

१ त्रयोऽंशे ससर्गलोके एवोदाह्रियन्ते लोके वृष्ववालीनिके बुद्धिप्रवेदासम्बन्धित्पुनमेव । रसस्थिताना बलानामेव परस्परामिमे सबन्धा । रसस्तु न ववापि वस्तुनो बध्यते, न वा युज्यते असङ्गत्वान् । तस्य तु विभूतिरेव सबन्ध सर्वत्रेति वक्ष्यति । तत्र बन्धस्योदाहरणमाह—अप्यु वायु सदैव प्लवते-सबन्ध्य प्रचलति । यदा तु अन्व प्रविष्टेन वायुना जलादा उपार उत्पलमित् अन्तरं च वायु प्रविष्ट अर्थाद् वायुजलाशैनावृत्त तदा बुद्बुद प्रतीयते । आवरण मुट्टिते द्वय पृथग् भवति बुद्बुद प्रलीयते । यदा तु बलविसर्पण आवरण चिर न वृत्तयति, तदा वायोर्जलस्य च बन्धेन केन उद्भवति । वायुर्जलञ्चेत्युभयमपि पृथक् प्रतीयते ।

२ बन्धस्योदाहरणान्तरमाह । प्रतप्ते दुग्धे शीतवायु प्रविशति । वायुवेगादुत्प्लुन दुग्ध फेन प्रक्रियावद वायुमावृणोति । अग्नि दुग्धरूप रस नीत्वा ऊर्ध्वमुत्क्राम्यति, स्वभावान् । वायुस्तु अन्त प्रवेष्टुमिच्छति । तदा वायोश्च दुग्धस्य च बन्धनात् शर (परमलाई इति प्रसिद्ध जायते) । अग्निस्तु उत्क्रम्य बहिर्गच्छति ।

३ द्वितीयस्य सबन्धस्य योगाभिधस्य लक्षणमुच्यते । द्वयोर्योगात् तृतीयमुत्पद्यते, किन्तु तद् द्वयमपि तिष्ठति, बन्धवन्न त्रियते स योग ।

४ योगस्योदाहरणम् । पश्चिम उत्तराभिमुखी भूयोद्भूयीमानस्य प्रत्येक पक्षी प्राग् दिशि प्रतीच्या दिशि च क्रियामारुभते । तयो क्रिययोर्योगाद्बुद्धीच्या गतिर्जायते । प्राची प्रतीची प्रति प्रवृत्ता गतिरपि च न त्रियते स एव प्राच्या प्रतीच्या च जायमानयोर्योग-योर्योग । तै गठी अपि स्थिते, नवीना च गतिरुत्पन्नति ।

५ द्वितीयमुदाहरण योगस्यैवोच्यते । स्पष्टार्थ पद्यम् । पाण्योरग्निसबन्धादून्मा प्रतीयते । अश्विनोस्त्वग्निप्रादुर्भाव स्फुटमेव जायते । इयमेव प्राचीनेवाले ग्रामीणानाग्निप्रवटनक्रिया प्रचलतिरम ।

- १ यत्र द्वयोरन्वितयोस्तु सगदिक मृतं स्यादमृत द्वितीयम् ।  
स्वतन्त्रमेक परतन्त्रमत्यच्चान्वेति नान्वेति विभूतिरेषा ॥११४॥
- २ यद्विच्छतो यत्नवत् स्थिर कर प्रीतिच्छतीह प्रचरत्यनेकधा ।  
प्राणस्य प्रज्ञानुचरस्य सा करे विभूतिरन्तर्निहिताऽप्यलिप्तवत् ॥११५॥
- ३ न चेष्टका शुष्कमृदा भवेत्ततो जलात्करोतीह मृद सुपेशलाम् ।  
तयेष्टकासपदि शोष्यते जल सूत्रात्मवायुविभवत्ययेष्टकाम् ॥११६॥
- ४ न लौहखण्डद्वितय परस्पर समुज्यते तेन तदग्निना द्वयम् ।  
सुपेशल चेदपि सुज्यते ततः सूत्रात्मवायुविभवत्यमुष्मिन् ॥११७॥
- ५ गजाश्व-वेश्माद्रिवनादयो यदा दृष्टी स्मृती वा प्रतिभान्ति तत्र हि ।  
विज्ञानमेक विभवत्यनुक्रमादनीय भूयो महिमस्वनेकधा ॥११८॥

१ तृतीयस्य सबन्धस्य विभूतेर्लक्षणमाह । द्वयोर्योगे एक त्रियते, अपरन्तु अमृत जीवदेव तिष्ठति । मरणजीवनयोरर्थमाह—एक स्वतन्त्रम्, द्वितीयन्तु परतन्त्र जायते । पार-तन्त्र्यमेव मरणमित्यर्थं अथवा एवमुच्यताम्—एकमन्वेति, अन्यन्तु नान्वेति सबन्धफल नानु-भवति तटस्थमिव स्थित भवति इति यावत् । स सबन्धो विभूतिरित्युच्यते ।

२ विभूतेरुदाहरणवस्तुष्क श्लोकचतुष्टयेनोच्यते । पूर्वमात्मनि—मनसि-हस्तचालनस्य इच्छा जाता, ततः प्रयत्न उत्पन्न । इच्छा मनस (प्रज्ञाया) धर्मं, यत्नस्तु प्राणस्य । ततो हस्ते क्रिया प्रजायते । तत्र प्रज्ञाभिधस्य मनस प्राणस्य च हस्तेन सह विभूतिसबन्ध । प्रज्ञाप्राणो स्वनग्री, हस्तस्तु परतन्त्र इति । अन्तः सबद्धावपि प्रज्ञाप्राणो बलिप्तवत् तटस्थतयैव तिष्ठत न कोऽपि तत्र विकार उत्पद्यत इति । क्रियायास्तु हस्तेन सह ऐकात्म्यसबन्ध पूर्वोक्त एव ।

३ द्वितीयमृदाहरणम्—शुष्कया मृदा इष्टका निर्मातुं न शक्यते इति जलेन मृदमाद्रीं कृत्वा इष्टका निर्मायते । आतपेनाग्निना वा जल शोष्यते । शुष्केऽपि जले मृदवयवाना सबन्ध कुतो न विरिलिष्ट इति विचारे सर्वत्र व्याप्तो य सूत्रात्मपदवाच्यो वायु स इष्टका धारयति । सूत्रात्मवायुरय देवताविशेष । तस्यष्टकया विभूतिसबन्ध । स वायु स्वतन्त्र, इष्टका तु तत्परतन्त्रा, इष्टकारूपस्य तदधीनत्वात् । वायी न कोऽपि सबन्धवृत्तो विकार ।

४ पूर्ववदेवोदाहरणान्तरम् । अग्निना द्रवीभावमापाद्य लोहखण्डद्वयं सयोज्यते । तत्र सयोजनोऽग्निः । अग्निनिर्गमे पूर्वोक्तो वायुरेव सूत्रात्मा त सयोग परिप्राति । तत्रापि सूत्रात्मवायोविभूतिरेव ।

५ अस्माकं दृष्टी प्रत्यक्षज्ञाने स्मृती वा बाह्याना विषयाणा गजाश्वगृहपर्वतप्रभृतीना भांने ज्ञानेन सह बाह्यपदार्थाना सबन्धो भवति । तत्र ज्ञानस्य विभूतिरेव सबन्ध, ज्ञाने तल्लेपाभावात् । नन्वत्र गजाश्वदिष्वपि बाह्येषु न वापि परतन्त्रता, न वा ज्ञानसबन्धफल किञ्चिद् दृश्यते इति कथं विभूतिर्लक्षणसमन्वय । सत्यम्, बाह्येषु विषयेषु न पारतन्त्र्यम्, न वा ज्ञानजन्यं । वमपि पत्नम् ज्ञातता विषयता वा वरंवारकल्पाणानुगमनाय यद्विषयेषु भीमाश्वना नैयायिका वा कल्पयन्ति, तत्तु वाचा विजृम्भणं कल्पनाभात्रभव, न वस्तुगत्या

१ तृणेषु दुग्धमत्रानलो विभूत्या इत्यतःशुद्धयोगात् ।  
दुग्धे तृणं वृत्तिमदाहितं चेदेकत्र संसर्गचतुष्कमित्यम् ॥११९॥

२ स्वरूप-संसागिबलाविहात्मा विधीयतेऽनेकविधः स भोक्ता ।  
वृत्तित्वसंसागिबलात् भोक्तुस्तस्यात्मनो भोग्यमुपस्थितं स्यात् ॥१२०॥

ज्ञातता विषयतादिनामक किमपि बाह्येषु विषयेषूपलभ्यते कोऽपि दर्शयितुं शक्यं, न वा ज्ञाना-  
ज्ञातानामदवादीना कोऽपि विरोधः परेषानुभूयते । अतएव व्याकरणे ज्ञा धातु प्रभृतीन् वर्तुंस्य  
भाववानेष वदन्ति । पर बाह्यविषयैरस्माक ज्ञाने रवप्रतिनिम्बभूता गजाश्वादय उत्पाद्यन्ते,  
ते अन्तरा गजाश्वादयो ज्ञानेन नित्यसबद्धा, ज्ञान एव तिष्ठन्ति, स्मृतिस्वप्नमनोराज्यादिषु  
त एव काले कालेषु भूयन्ते, बाह्येषु नष्टेष्वपि ते न नश्यन्ति, अतएव नष्टानामपि भान-  
मनुभवसिद्धम्—इत्यस्माक दर्शनमन्तरससारवादिना पञ्चदशाध्याकरणमजूषादिषु प्रप-  
ञ्चितम् । ते अन्तरा गजाद्या ज्ञानस्यैव महिमान उच्यन्ते । तैरेवात्रज्ञानस्य विभूतिसबन्ध  
उपपादित । तेषा ज्ञानपरतन्त्रता ज्ञानान्वितता च स्फुटैव । ज्ञान तु न तद्बद्धम्—इति  
स्वतन्त्रमेवोच्यते । तत्र एव तथैवविधा अनन्ता विषया समाविशन्ति चापयन्ति चेति विभूति-  
लक्षणसमन्वयस्तत्र भावनीय । तदुक्त पद्ये—अमीषु भूयो महिमसु भूयसु अनन्तेषु स्वमहिम  
एक ज्ञान विभवति-विभूतिसबन्धेन वर्तते इति । एक ज्ञानम्—द्रव्यरूपा बुद्धि, साख्यवेदान्तादिषु  
अभ्युपगता । तत्प्रतिबिम्बितस्यात्मनोऽपि ज्ञानपदेन व्यवहार, तस्यापि च विभूतिरेव सबन्ध  
एवम् । एते च अन्तरा गजादयो बाह्यैरेवोत्पादिता, ज्ञाने निवेशिता—इति उभयोरभेद-  
बुद्ध्या बाह्यैरपि ज्ञानस्य विभूतिसबन्ध एवाख्येय । तेनैव सबन्धेन च बाह्यानामपि  
कर्मकारकत्वम् । इत्य विभूतेरुदाहरणानि प्रपञ्चितानि । द्वयो सबन्धे एक म्रियते—  
परस्मिन् लीयते इत्यप्युदाहरणं प्रत्यहता सशयतदुच्छेदवादे भगवद्गीताविज्ञानभाष्ये चोक्तम्—  
यथा स्फटिकसन्निधौ यदा जपाकुसुमं श्याम्यते तदा जपाकुसुमस्फटिकरूपयो सबन्धे जापाकुसुम-  
रूपमेव प्रतीयते-स्फटिकरूप तत्रैव लीयते, जपाकुसुमरूपे च न कोऽपि विकार, तत् स्फटिकान्  
पृथग्भूयापि तथैवावभासते इति जपाकुसुमरूपस्य तत्र विभूतिसबन्ध । तथैव दिवा  
दृश्यमानस्यापि चन्द्रस्य चन्द्रिका न दृश्यते । सूर्यप्रकाशे सा लीनेति सूर्यप्रकाशस्य तत्र  
विभूतिसबन्ध इत्यादि ।

१ एकत्रैव त्रिविधान् स्वरूपसर्गात् वृत्तित्वसर्गमपि च दर्शयति । दुग्धमनो प्रतापितम्—  
तत्र चैक तृण पतितम् । अत्र दुग्धताम्—गवा जार्थैर्विधेस्तृणं पीतेन जलेन च दुग्धमु-  
त्पादितम् । तत्र दुग्धे वैविधानां गवा सादिताना तृणाना बन्धरूप सबन्ध—तं सर्वैर्विन्ष्ट-  
स्वरूपैर्दुग्धमुत्पादितमिति । गवा पीतेन जलेन च दुग्धाणूनां योगरूप संबन्ध । अविलीन  
स्थितमेव जल दुग्धाणुषु द्रवत्वमुत्पादितवदिति । गोत्रैठरस्थितेन अतलेन तृणेषु दुग्धभाव  
आपादित, स बहिरपि दुग्धे वर्तते, किन्तु विभूतिसबन्धेन । तस्य केवल दुग्धस्वरूपरक्षकस्य  
स्वतन्त्रत्वात्, पूर्ववत् सूत्रात् वायुवत् । प्रतप्ते दुग्धे प्रविष्टानामग्निषणानामपि च दुग्धेन  
विभूतिसबन्ध एव । प्रपतितस्य तृणस्य च तत्र वृत्तित्वसबन्ध इति भाष्यता सुसूक्ष्मम् ।

२ वक्ष्यमाणा भोक्तार आत्मान स्वरूपसर्गे प्रादुर्भवन्ति, संसर्गबलक्षण्यादेव तत्र  
बलक्षण्य वक्ष्यते । तत्र भोग्योपस्थितस्तु वृत्तित्वसर्गादिति मूल एवात्र विवरणीयम् ।



१ यत्राश्रितस्याश्रयतोऽव्ययेन संसृज्य नापूर्वमुदेति किञ्चित् ।

यत्राश्रितं स्वाश्रयनैरपेक्ष्यात् प्रवर्तते कस्मिंशु वृत्तिना सा ॥१२१॥

यथा हि पथ्यस्य जनस्य गच्छतः पन्था निमित्तं ध्रुवमाश्रयन्वतः ।

न चैवमप्येव गतिस्वरूपगो वृत्तिन्वमेवं तदुदाहरन्ति ॥१२२॥

यथाय<sup>१</sup> भाकाशगतः समीरणो व्याप्नोति चाकाशमसोपदिश्वपि ।

न वायुनाऽऽकाशमिदं विलिप्यते तथास्त्रिंशं स्याद्रसवृत्ति तद्वल् ॥१२३॥

१ आसक्त्युदारो समवाय इत्यं वृत्तित्वमर्गोऽपि भवेत् त्रिंशं ।

तेन स्वरूपत्रययुक्तवृत्तित्रयं षडेनेऽमृतमृत्युमर्गा ॥१२४॥

अन्योग्यमेने परिवर्तिता. स्युस्तेषाममोषां परिवर्तनं यत् ।

आकस्मिकं तत्र फलान्न कामान् स्वभाव एवान् परं निदानम् ॥१२५॥

१ बलस्य यस्यां रसवृत्तिनायां सिद्धघटयसाधारणनेव तस्मिन् ।

निष्पन्दता वा रसलिप्तता वा न जायते सा तदुदारवृत्तिः ॥१२६॥

यथायमाकाशगतः समीरो निर्लिप्त एव प्रचरत्यमुष्मिन् ।

नवत्यसाधारणनामुपेतः स्वमेदतस्तद्विहापि विद्यात् ॥१२७॥

यथा जलं पुष्करपत्रनिष्ठ निर्लिप्तमेव प्रचरत्यमुष्मिन् ।

भवत्यसाधारणनामुपेतं वचचिदमृतं तद्विहापि विद्यात् ॥१२८॥

१ स्वल्पममृतं, वृत्तिन्वममृतमेति ममर्गं द्वैविध्यं प्रागुक्तम् । तत्र स्वल्पान्ममर्गं त्रिविधो व्याहृतः । इदानीं वृत्तिन्वममर्गलक्षणमुच्यते । लक्षणमुदाहरणं च श्रुतमेव । गच्छतो जनस्य पथा वृत्तिन्वममर्ग इति ।

१ रसेन वदन्त्य वृत्तिन्वमेव मवन्त्य इत्युच्यते । पूर्वोक्तेषु पञ्चमु मवन्त्येषु समञ्जसमवन्त्योऽप्योरपरवृत्ते । त्रिषु स्वल्पमवन्त्येषु विभूतिमवन्त्येन रसमिथिगस्येया । वृत्तिन्वममर्गेषु चोदावृत्तिना यात्रे लक्ष्यते । एत एव रसवदरो मवन्त्या ममवन्ति । इतरे तु वदन्तिविष्टस्य रसस्य वदन्त्यैरन्त्यैर्वदन्तिविष्टैर्वा मवन्त्या यथायथ भाव्या । वस्तुतस्तु वृत्तिन्वममर्गं पुरुषस्य शक्त्या सह मवन्त्य एव इति १९ श्लोके उक्तम् । वदन्ते च तथैव १३५ श्लोके । पुरुषश्च वदन्तिविष्ट एव । तस्माद्वदन्तिविष्टे पुरुषे वदन्त्यमवन्त्य एव वृत्तिन्वम् । आश्रया श्रायभाव लक्ष्मीहृत्य तु शुद्धयो रसबलपौरुषि वृत्तिन्वमवन्त्य उदाहारेण व्यवह्रियते ।

१ वृत्तिन्वममर्गस्यापि त्रिविधत्वमाहारापते । त्रयं स्वल्पममर्गा, त्रयश्च वृत्तिन्वममर्गा इति षड्विधं ममर्गं । अमृतमृत्युमर्गाः—अमृतमृत्युममर्गा इत्यर्थं ।

१ अमाधारणता, तस्य रसमवन्त्ये मवन्त्याना—न मवन्त्यसामान्यभावो यथा निश्चयि । यथा आकाशान्त्वस्य वायोमद्देहजवन्तिना केवलं व्यवह्रियते । न त्वन्व कोऽपि विकार इत्युक्तं श्लोके । निष्पन्दता—स्वरूपं हिन्या रसमीनता, रसे लिप्तता वा न जायते—आ उदावृत्तिः ।

१ बलस्य यस्यां रसवृत्तितयां सिद्धधेदवष्टम्भ इहविवूरे ।  
निष्पन्दमस्मिन्नवलम्बित स्यान्न सचरेत्सा समवायवृत्ति ॥१२९॥

यथा पटस्तन्तुषु मृद्वपटो वा भूत्स्वेव तिष्ठत्यवलम्बमानम् ।  
निष्पन्दरुद्ध न तत पुषक् स्यान्न चाश्रयं हन्ति तयेह विद्यात् ॥१३०॥

यथा गुणा द्रव्यगता अमुष्मिन् प्रतिष्ठिता सन्त्यवलम्बनस्ते ।  
निष्पन्दरुद्ध न तत पूषक्युर्नवाश्रयं ह्युरिहापि तद्वत् ॥१३१॥

१ बलस्य यस्या रसवृत्तितया बलेन लेप पुष्येऽत्र सिद्धधेत् ।  
लेपाच्च तस्यावरणाद् विकारः स्यादात्मनः सा खलु सङ्गवृत्ति ॥१३२॥

यथाऽऽहित सैन्धवलिलयमप्सु व्याप्नोति ताश्चावृणुते विलिम्प्यत् ।  
रूपाद्रसाद्वा विकरोति तोयं ह्यासक्तिवृत्त्यात्म बल च तद्वत् ॥१३३॥

यथा विशुद्धस्य पटस्य रञ्जनात्सर्बो हि तन्तु सविकार ईक्ष्यते ।  
तदङ्गलेपावरणात् तयात्मनो विकार आसक्तिबलेन जायते ॥१३४॥

सा १ चंककमतिमि तत्र शक्तिरुदारवृत्त्यैव हि सनिघत्ते ।  
उदारशक्त्या तु पर स्वभावादाविश्य विश्व स बिभति नित्यम् ॥१३५॥

१ कार्यप्रवृत्ति समवायवृत्त्या द्वैवम्भकत्वे समवायवृत्ति ।  
ततोऽभरत्यैव तु कारणत्व परस्य नतत् समवायिभेदात् ॥१३६॥

१ आसक्ति-वृत्त्यैव भवेद् विकारो न त्वक्षरे नापि परे विकारः ।  
श्रंक्रमिके सत्युपपत्तितोऽयमतङ्ग आत्मा स परोऽभरत्यैव ॥१३७॥

१ अविदूरे अवष्टम्भ—एकत्र स्थिति । निष्पन्दम्—चलनशून्य च बल स्यात्—  
चलनस्वभावं जह्यादित्यर्थं । उत्तरे श्लोके उदाहरणम् । १३१ श्लोके च द्वितीयमुदाहरणम् ।  
न्यायशास्त्रेऽप्यत्रयवायविनोर्गुणगुणिनोश्च समवाय एव सर्वन्थ उच्यते ।

१ सङ्गवृत्ति—आसक्ति । अयमेव ससर्गो विशेषेण सृष्टिप्रयोजक । पुष्य ससर्ग-  
विशिष्टो रस—मायया परिच्छिन्न इति पुष्यप्रकरणेऽनुपद वक्ष्यते । तत्रैव लेपो विकारो वा  
समवति, न तु शुद्धे रसे । तत्र च लेपो विकारो वा तन्निष्ठे बल एव विश्राम्यति । रसस्तु  
तत्राप्यल्पित एव भवतीति निर्विकाराधिकरण उपपादयिष्यते । अत्र पद्यानि स्फुटानि ।

१ एव शुद्ध कर्म रसे शुद्धे सबद्धमव्ययाख्य पर पुष्य इति वक्ष्यते । तस्मिन्नव्यय-  
पुष्ये शक्ते पदत्रय उदारवृत्त्यैव भवति । अव्यय पर पुष्यश्च विश्व उदारवृत्त्यैव विभर्तीति  
पदार्थं ।

१ कर्मद्रपविशिष्टस्याक्षरस्यैव समवायवृत्ति । तदनुवार्यप्रवृत्तिरिति सर्वं पुष्यप्रकरणे  
प्रतिपाद्यते मूले । परपुष्ये न समवायवृत्तिरित्यत्रोक्तम् ।

१ आसक्तिवृत्तिस्तु न परस्य न वा अक्षरस्य, किन्तु कर्मत्रयचितिविशिष्टस्य क्षरपु-  
ष्यस्यैवेति स्मरणीयम् ।

- १ उदार एवं समवाय एवं व्यासक्तिरेवं त्वितिवृत्तितेयम् ।  
 त्रिविधापि कर्मत्मानि कर्महेतोः प्रवर्तते शुद्धरसे तु नास्ति ॥१३८॥
- २ स्वरूपसंसर्गि बल प्रवृत्त्यात्मनः स्वरूपेऽस्य तथा स्वभावे ।  
 शक्तौ च वृत्तौ स्वयमेव भेदः प्रवर्तते तेन च वस्तुभेदः ॥१३९॥
- ३ कुतः स आत्मा कुत एव शक्तिः कुतश्च संसर्गविशेषसिद्धिः ।  
 कुतश्च सृष्टिक्रम इत्यमेतन्न वेद्यि तद्वेद्यि यया तदस्ति ॥१४०॥
- ४ संसृज्यते वा प्रतिसृज्यते वाऽनुसृज्यते वाप्यमृते स मृत्युः ।  
 सर्गः स मोक्षस्त्वमृताद्विमोको मृत्योः स खण्डस्य न चाखिलस्य ॥१४१॥
- ५ मितस्य कस्यापि रसस्य मायाव्यपायतः संभवतीह मुक्तिः ।  
 न तेन सर्वस्य मितस्य मायामुक्तिः प्रकल्प्या प्रतिभाषभेदात् ॥१४२॥

### ६ मायाधिकरणम्

- १ अधो रसे तत्र बलस्य सर्गादुदेति धोषं विविधो विशेषः ।  
 कुतः स आयाति वियाति स श्वेत्यजानता सा कथितात्र माया ॥१४३॥
- सामान्यमाया महती च मायाऽन्यो योगमायेति भवन्ति मायाः ।  
 तिलः प्रसिद्धा अयं योगमायां तां विष्णुमायामिति केचिदाहुः ॥१४४॥
- स्वरूपसंसर्गवशाद्रसे स्थित बलं विशेषद्वयमत्र भावयेत् ।  
 मात्रां च संस्थां च ततः स मात्रया संसृज्यते तद्वदसौ च संस्थया ॥१४५॥

- १ त्रिविधापीयं वृत्तित्वा वक्ष्यमाणेषु पुरुषेष्वेव न तु शुद्धे रसे इति पुनः स्पष्टीकृतम् ।
- २ रसस्य बलस्य चैकत्वेऽपि सवन्धभेदादेव दृश्य सर्वो भेदो भवतीति भावः ।
- ३ कथमयं भेद उत्पद्यते इति न विदिष्य निर्वक्तुं शक्यते अनिर्वचनीयत्वात् ।
- ४ संसर्गो विधोः वा बलस्यैव । रसस्तु तदस्य इति पुनः स्मारितम् ।
- ५ रसस्य तु परिच्छेदः परित्यज्य स्वीयापरिच्छिन्नताप्राप्ति — अर्थात् स्वरूपावस्थानमेव-  
 मुक्तिरुच्यते । नन्वेवमेकस्य मुक्तौ परिच्छेदविनिर्गमे ससाराभावः स्यादिति चेत्तत्राह ।  
 नापपापरिच्छेदे कृते अनेकत्वेन नात्त जातमित्येति तास्ति भेदे एतस्य मुक्ततापि अन्यत्र नास्ति  
 मुक्तिरिति ससारं प्रवर्तते एवेति ।

६ सवन्धविशेष एव मायापदेन व्यवहियते इति सवन्धेन सहैव मायाविवरणमप्या-  
 रभ्यते । यस्योपपत्तिर्न ज्ञायते, तदिन्द्रजालादिकं लोके मायापदेन व्यवहियते । श्रुतावप्य-  
 स्मिन्नप्ये शब्दोऽयमेनेव न व्यवहृतः, अत्रापि बलमिदं कुत आयाति कुत्र वा विलीयते, विद्वद्बर्मेकं  
 रसात् कथमुत्पद्यते इत्याद्युपपादयितुं न शक्यते, तस्माद्बलमेव मायापदेनोच्यते । तत्सवन्धोऽपि  
 नोपपादयितुं शक्य इति बलं बलसम्बन्धरचोभयमपि मायापदव्यपदिष्टं भवति । अधिमेष  
 पद्येन मायाभेदा उक्ताः ।

\* मायाशब्दस्य व्याख्यानसिद्धमर्थमाह । मा धानुरव परिमाणे—परिच्छेदे—मिनी वर्तते ।  
 बलं च स्वयं मित स्वसवन्धादमिते रमेऽपि मिनि भासयति, जलनरङ्गवदित्युक्तं प्राक् । रसे

१ छन्द स्वरूप द्विविधं तदुक्तं या तत्र मात्रास्तयथ धात्र सस्या ।  
 दिग्देशकालं प्रमितस्तु मात्रा छन्दो मित तत्कृतवृत्तमाह् । ॥१४६॥  
 जात्या २ कृतिव्यक्तितृतिस्तु वर्णच्छन्द कृत तेन तु वर्णवृत्तम् ।  
 मात्राकृत वर्णकृत स्वरूप यस्योच्यतेऽसौ पुरुष प्रदुष्ट ॥१४७॥  
 ओ ३ पाधिकस्तस्य मत स मात्रासप्तर्ग एतेन रसस्य खण्ड ।  
 न धस्तुगत्या परिकल्पनीयो घटस्थिताकाशवदर्थवाधात् ॥१४८॥  
 ४ अपूर्णै रूपाणि ब्रूहन्ति नानाविधानि मृत्यो रवयमुद्भवन्ति ।  
 तत्सर्गेषु पावरणेन पूर्णाखण्डामृत खण्डवदेव भाति ॥१४९॥

या मितिर्भासते, सा मात्रापदेनोच्यते । तादृश्या मित्या मात्रया यद्रसस्य परिच्छिन्न रूप  
 प्रदर्श्यते तद्रूप सस्योच्यते । एव मात्रा सस्या च बन्ध बलसम्बन्धो वा उद्भावयति—इति  
 मितिसाधनत्वात् तादृश्य मायापदेन व्यवह्रियते । या प्रत्यय साधनार्थे द्रष्टव्य । एव मिति-  
 साधने बले तत्सर्गो वा मायाशब्दः पूर्वं प्रवृत्त । इय च मातर्वस्तुता रसो भास्ति—असत्येव  
 प्रतीयते । कथं बान्यधर्मोऽन्यत्र प्रतीयते इति न निर्विकु शक्यते ।

ततस्तत्सामायाद्यदि द्रजात्मादिकमसदेव प्रतीयते, यस्य चोपपत्तिर्न ज्ञायते, तत्र सर्वत्रैव  
 माया शब्द प्रवृत्त इत्याशयः । मितिरेव मात्राशब्देनोच्यते, मात्रावद्ध वस्तु च सस्याशब्देन  
 लाके व्यवह्रियते । ते इमे मानासस्ये बलेन रसे समुद्भाविते । रसोऽपि ताभ्या समुष्ट इवा-  
 भातीत ।

१ इमे मात्रा सस्ये एव छन्द शब्देन वैदिक्या परिभाषायामुच्यते । ‘माच्छन्द, प्रमाच्छन्द’  
 इत्यादि यजुर्मन्त्रे तत्सकेतितम् । ग्रन्थकृता च छन्दः समीक्षाया विस्तरेणैतन्निरूपितम् । ‘गायत्र्या  
 ब्राह्मण निरुक्तपत, त्रिष्टुभा राज यम्’ इत्यादिना ब्राह्मणेषु छन्दोभ्य एव वर्णाद्युत्पत्तिर्मा तत्र  
 तत्रोक्ता, गायत्र्या सोमहरणकया च या सर्वेषु ब्राह्मणेषु विवृता, तत्सर्वमनेनैव सकेतेन सुबोध  
 भवतीति निरूपित ग्रन्थकृता तत्र तत्र । तदेवात्रापि सनेत्यते । छन्द शास्त्रे हि वर्णनियमो  
 मात्रानियमो वा छन्द शब्देनोच्यते—सा मितिरेव । तन्निरुद्धा वा न तु वृत्तपदेनोच्यते, सैव  
 सस्या विज्ञया ।

२ तथैव वैज्ञानिके प्रकरण मायया मिया जात्याकृति व्यक्तीना या कृति उत्पत्ति, सा  
 मिति वर्णच्छन्दो मात्राच्छन्दो वा । तया मित्या पुरुषस्वरूप मत्सर्गादित स मित पुरुषो  
 विज्ञेय । अमितस्य मितिकरणैव पुरुषप्रादुर्भाव इति ।

३ वस्तुतो रसस्य ब्राह्मण न परिच्छेद, परिच्छेदे रसस्यानित्यताप्रसङ्गाद्  
 अर्थवाध—मूलस्यैव नागे जगति सर्वार्थविनाशो अपुनहत्यात्तिरूप स्यात् । तस्माद् घटाकाशा-  
 दिवत् कल्पिता एवैषा खण्डरूपता ।

४ यद्यपि मृत्युपदवाच्य बलमणुप्रदेगावगाहि, तथापि सन्तानरूपेण प्रवाहुरूपेण च तदसं  
 महत्त्व भवतीति विस्तृत्य प्रतिपादनीयमथे । तेनावृतस्य रसरथापि अपुत्व महत्त्व च प्रतीयत  
 इत्यर्थः ।

त<sup>१</sup>स्वामितस्यापि मितिः कृतेयं माया समायाति वियाति चैयम् ।  
 मितिस्तु माया मित एव मायीश्वरोस्य मायामयमेव राष्ट्रम् ॥१५०॥  
 रसे<sup>२</sup> बलस्याथ भवन्ति संस्थाः संसर्गभेदास्त्रिविधाः प्रसिद्धाः ।  
 बन्धश्च योगश्च विभूतिरेता रसे भवन्ति त्रिविधा हि संस्थाः ॥१५१॥  
 बन्धक्रमेण प्रभवेदियं वाक् प्राणस्तु योगक्रमजो निरुक्तः ।  
 मनो विभूतिक्रमतः प्रवृत्तं संसर्गभेदात् त्रय आत्मसर्गाः ॥१५२॥  
<sup>३</sup>संसृज्य तस्मिन् प्रतिसृज्य भूयो यत्रैव नानात्वमुपैति मृत्युः ।  
 तत्राश्रमायाति वियाति तस्मात् तदश्रमस्मिन्महती हि माया ॥१५३॥  
 य<sup>४</sup>दद्भुतं यत्त्वसदेव दारुणं यतः पूयगुभावमिवात्मनोऽप्येतं ।  
 आशङ्कते चात्मनि विक्रियां यतो लोके तदश्रमं तदु यक्ष उच्यते ॥१५४॥  
 अत्यद्भुतं चासदिवं भयावहं ततः पूयकत्वं पुनरिष्टमात्मनः ।  
 विभाव्यते ब्रह्मणि विक्रिया ततस्तद्ब्रह्मणोऽश्रमत्रितयं प्रकल्पते ॥१५५॥

<sup>१</sup> माया समायाति वियाति चेति खण्डरूपेण तस्या अनित्यतोक्ता । प्रवाहरूपेण तु नित्यैव सा । मायापरिच्छिन्न एव चेश्वरो भवतीति स्पष्टायं पद्यम् ।

<sup>२</sup> बलस्य संसर्गभेदास्त्रय उक्ता बन्धो योगो विभूतिश्चेति । तत एव रसस्य त्रिधा संस्था भवन्ति—विभूत्या मनः, योगेन प्राणः, बन्धेन च वाक् । एतास्तस्य आत्मसंस्था उच्यन्ते । त्रिरूपोऽयं जन्यो व्यावहारिक आत्मा व्यवहियते । आत्मप्रसङ्गे हि “सोऽयमात्मा मनोमयः प्राणमयो वाङ्मयः” इत्यादि श्रमव्युत्क्रमाभ्यां शतशो ब्राह्मणेपु श्रूयते । लोके हि ज्ञानक्रिया-र्याभिधानि त्रिविधानि वस्तूनि उपलभ्यन्ते, तत्र ज्ञानस्य सर्वस्याप्यायतन मनः, क्रियाणां प्राणः, अर्थानां च वाक् । अस्माभ्यं पदार्थां मनः प्राणवाक् शब्दं स्वशरीरे परिचीयन्ते, तेषां मूलभूता इमा मनः प्राणवाचोऽज्ययं पुरुषकला इति बहुत्रोऽप्ये विभिन्नेषु प्रकरणेषु व्याख्यास्यते । वाक् शब्दोऽयमवाक् शब्दस्य अन्तारलोपेन निष्पन्नः । मनः प्राणपेक्षयाऽवाग्भूता निम्नध्रेण-भुक्तेयमित्यर्थः । एतामेवाव्ययकलामाश्रित्य क्षरपुरुषविकास इति सर्वभूतजननीयम् । साख्यैरपि भूतोत्पत्ती सर्पतः प्रथमं शब्दनन्मात्राया एवात्पत्तश्च्यत ज्ञान शब्दरूपाया अपि वाच सर्वभूतमूलत्व शक्यते व्याख्यातुमिति । तेष्येतेषु विभूतिसंबन्धेन मनः, तत्र ससर्गप्रव-रणोक्तरतीत्या रसस्य प्राधान्यम्, योगसंबन्धेन प्राणः, तत्र रसबलयोऽहमयोः समप्राधान्यम्, बन्धेन तु वाक् । अत्र रस आवृत्तो भवति, बलमेव तु प्राधान्यं लभते इति संक्षेपः ।

<sup>३</sup> उक्ता आत्मनः संस्था आश्रम इति श्रुतिपूच्यन्ते । विभुपर्यायोऽयमाश्रम शब्दः । बलमेव तु चित्तिरूपेण मूर्धोभूयः परम्परया सतुज्य या बलप्रधानाः संस्था सृजति, ता क्रमेण रूपं नाम वरं चोच्यन्त, या १५६ पद्यमारभ्य व्याख्यास्यन्ते । ता एता अभ्यम्, यक्षम्— इति नामभ्यां श्रुतिषु परिभाष्यन्ते इदमेव महामायास्वरूपम् । आश्रमो भवमभ्यम् । छान्दस्यो ह्रस्वः । इदमेव प्रथम-आयाति, वियाति, भूयाभूयः परिवर्तत इति जगत्पनुभूयते ।

<sup>४</sup> अभ्ययशब्दपर्यायानातिरुच्यते । अद्भुतं दारुणं चान्धवश शब्दार्थः । अपूर्णमेव भासते शुन आयातीति न ज्ञाने, तस्मादद्भुतमिदं प्रथम् । आत्मनि विचार जननीति दारुणम् । तत्र एवात्मपक्षानिनो मुमुक्षवः पूयगु भावमस्मादिच्छन्तीति ।

- १ रूप च तत्कर्म च नाम चेति प्रजायते ब्रह्मणि कर्मबन्धात् ।  
 त्रय तदन्व तदु मसमुक्तं पुन पुनस्तन्निवृत्तयतेऽमृतस्यम् ॥१५६॥
- न २ सर्ववाचो घ्नयतेऽमृते स्थित ततोऽमृतो मृत्युरयामृत पुन ।  
 यदायुर्तं नित्यमनेन मृत्युना रस स तरमाद्ब्रह्मरूपकर्मवान् ॥१५७॥
- स्वरूपसर्गात् बलं तु भावो वृत्तित्व-सर्गात् बलं च कर्म ।  
 ३ भाव स यन्नाम यदस्य रूप मात्रा च सत्येत्युभयं हि रूपम् ॥१५८॥
- घटत्वमाद्यं न तत पूषक् स्याद् घटस्य कर्मत्वखिलेषु विद्यात् ।  
 ४ घटस्य यन्नाम घटस्य मात्रा सत्येति रूप च घटस्य भाव ॥१५९॥

१ इदं त्रयं कर्मणा परस्पर बन्धाज्जातम्, किन्तु अस्यापि त्रयस्याश्रयभूत ब्रह्मैव । निराश्रयाणां कर्मणां स्थितेरसम्भवात् । तदुच्यते माया प्रवृत्त्य वेदान्तप्रत्यये 'आश्रयत्त्रविपयत्व-भागीनी निर्विशेषवितरेव केवला' इति । अत्र कर्मपदेन घटपादादीना विभिन्नवस्तूना यत् प्रातिस्विक कर्म जलाहरणाङ्गावरणादिकम्—तदुच्यते । इयं प्रातिस्विकी क्रियापि तत्र तत्र दृश्यमाना तस्मान्मुख्याद् बलपदाभिधेयात् कर्मण एवात्यक्त इति भावः ।

२ प्रतिक्षणपरिवर्तनशीलतया मरणस्वभावमपीदं नामरूपादिकं अमृतमाश्रित्य स्थितिमिति सर्वथा न घ्नयते । परिवर्तनमेवास्यानुभूयते न तु सर्वथा विनाशः । कस्यचिद्भू-पस्य कस्यचिन्नाम्न कस्यचित्कर्मणश्च सदैवोपलम्भात् ।

यथा पटे विदीर्णं तन्नामरूपं च नास्ति, परन्तु तन्नुरिति नाम लघुरूपं चास्त्येव । पूर्ववदङ्गप्रावरणरूपं कर्म नास्ति, किन्तु यत्किञ्चिदङ्गमुख्यादिप्रावरणन्तु अस्त्येव । तन्मुप्यपि दुर्घेषु भस्मेति नाम, उद्गीयमानं रूपम्, मालिनीकरणादि कर्म चास्त्येवेति सर्वत्रोक्तम् । तेनामृतस्यतया मृत्युरूपमपीदं नामरूपाद्यमृतमेव जातमित्यनुभूयते । अनेन नामरूपादीनां मूलतत्त्वरूपो रसस्त्वाश्रित्यते । मृद एव कार्पासादिक्रमेण तन्तुपटाद्या उत्पत्त्या, किन्तु पटं तन्तून् वा दृष्ट्वा मृदं न कोऽपि परिचितेति लौकिकः । परं विचारदृशास्तु मृदं एवैव सर्वं विजृम्भितमिति जानन्त्यवः । अनयैव दिशापरम्परया गमने मृदपि जलपरिणामः, तदपि तेजसस्तदपि वायोरित्यादिक्रमेण सर्वत्र रस एव बहुभिर्नामरूपकर्मभिर्भिन्नं प्रतिभातमिति निश्चीयेत । सर्वस्यापि परिवर्तनस्यैकमेव विश्रामादिति सुमुखमदह्यम् ।

३ उक्ते त्रयेऽपि नामरूपं च वस्तुनो भावः—वस्तुस्वरूपानुप्रविष्टमिति प्रतीयते लोके । कर्म तत्तद्वस्तुनः प्रातिस्विकी क्रिया तु वस्तुवृत्तित्ति परिचीयते । तेन नामरूपे स्वरूपससर्गणं, कर्म तु वृत्तित्वससर्गणं स्थितमिति सिद्धमिति । तत्रापि रूपपदेन न केवलमत्र श्वेतकृष्णाद्येव ग्राह्यम् । अपि तु मात्रा-परिच्छेदः, सत्या—परिच्छिन्नं वस्तु चोभयमपि रूपपदेन गृह्यते ।

४ नामरूपं च घटस्य भाव इत्युक्तं पूर्वस्मिन् पद्ये । घटस्य भाव एव घटत्वमुच्यते । तस्माद् नामरूपं रूपपदाभ्यां मात्रा सत्यत्वतदेव घटत्वम् । तत्रैव घटत्वं घटात् पूषणैव जातिविशेष इति नैयायिकोक्तं केवलं सौख्येण शिष्यणोभयोपायं भवतु नाम, न तु वस्तुतो घटत्वं नामरूपाभ्यामतिरिक्तं विमपीति अत्र बोधितम् । अतएव दर्शनान्तरेषु अतिरिक्तं जातिवाचो नाङ्गीक्रियते । नामरूपं च प्रत्यकं भिन्नमिति 'घट' 'घट' इत्यनुगता प्रतीतिः कथं

१ ज्योतिर्निबद्ध बलमस्ति रूप प्राणेन सबद्धबल तु कर्मम् ।  
स्यात्प्राम सम्बद्धबल तु वाचा मायाबलानि त्रिविधानि तानि ॥१६०॥

२ तद्ब्रह्मणोऽम्ब परपुरुषे च प्रवाह नित्य ध्रियतेऽक्षरे वा ।  
क्षरे त्वनित्य भवतीह भाव स्यादप्यभावो रसविप्रकर्षात् ॥१६१॥

३ पूर्वसित्तोऽपि प्रभवस्यया यः प्रतिष्ठयाऽम्ब त्रितयस्य योगः ।  
स एष भावोऽय तथा वियोगो भवेदभावोऽप्युभयः स मर्त्यः ॥१६२॥

स्यादिति तु स्थूला शङ्का । विभिन्नत्वेऽपि तत्र बुद्धि समानरूपोदेति इति बुद्धयनेपेक्षैवानुगता प्रतीतिर्जायते । तदुक्त भगवता कणादेन वैशेषिकसूत्रे 'सामान्य विशेष इति बुद्धयपेक्षम्' इति । अनुगतस्य तत्त्वस्याभावेऽनुगता बुद्धिरेव कुत इति चेद्—रसो बल चानुगतमस्त्येवेति गृहाण । ननु तत्तु सर्वत्रैवानुगतमित्यन्यत्र तादृशी प्रतीतिः कुतो नेति चेद्—बलपरिणतिभूते उक्ते नामरूपे यत्रानुगते, तत्रैव तथा प्रतीतिरिति वृत्त विस्तरेणात्र लघुटिप्पणे । अखिलेषु षट्पेषु इद त्रयमनुगत विद्यादिति पद्येऽन्वयः ।

१ मनः, प्राण, वाक्—इति या आत्मनः सस्था उक्ता, तासामेव क्रमेण रूपाणि—ज्योतिः, विभूतिः, प्रतिष्ठा—इति प्रकरणान्तरे विस्तरेण व्याख्यास्यते मूले । एषा नामादीनां ताभिरात्मसस्याभिः क्रमेण सबन्ध इत्यत्र सकेतमात्रमुच्यते । रूपस्य ज्योतिषा-अर्थान्मिनसा, कर्मणः प्राणेन, नाम्नास्तु वाचा इति वाचा सबद्धबलन्तु नाम स्यादित्यन्वयः ।

२ वक्ष्यमाणेषु त्रिषु पुरुषेषु परपुरुषे—अव्यये अक्षरे च इद नामाद्यम्बत्रय प्रवाह-नित्यम् । न वदाप्युच्छिद्यते । क्षरे तु अनित्यम्—यत्र प्रतीयते तत्र भाव इत्युच्यते । यत्र तु रसविप्रकर्षात् प्रतीयते—तत्राभाव इत्युच्यते । यथा यत्र सरस्ति जल द्युष्क तत्र वाष्पीभूय तदुड्डीनमिति अस्मच्चक्षुषोरत्यन्त विप्रवृष्टम्, तत एव नामादित्रितयाश्रयस्य रसस्यैव तत्रा-स्मदपेक्षया विप्रकर्षाद् जलाभाव व्यवहरति लोका । सोऽयं विप्रकर्ष एवाभाव इत्युच्यते—न त्वभावो नाम वदित्चद्विलक्षणः पदार्थो नैयायिकैरिवोपगन्तव्यो वैदिकैः । दार्शनिकैरप्युक्तम् "भावान्तरमभावोऽज्यो न वदित्चदनिरूपणाद् इति । नैयायिकानां प्रतिश्या तु केवल बालानां बोधसौकर्यायैपयुज्यते । यदपि च जैना सर्वं वस्तु स्वक्षत्रस्वकालस्वभावाद्यपेक्षया सत्, तदेव तु परक्षेत्रपरकालपररूपाद्यपेक्षया असदिति सर्वं भावाभावरूपत्वादनेकान्तिक वदन्ति—सदसतोर्विस्तरेण सप्तमङ्गाश्च कल्पयन्ति-तदपि सर्वं स्थूलविचारविचेष्टित वैदिकैरनस्थयमेव । उक्तरीत्या एवस्यैव वस्तुनो विभिन्नदेशकालसबन्ध इति परक्षत्रपरकालादिवल्पनायां स्थूल-त्वादिति सक्षिप्तटिप्पणे न विस्तरापेक्षा । वैदिकोऽम्बैवात्र व्याख्यातव्यः ।

३ लोकव्यवहारे तु अपूर्वैर्नामरूपकमभिरम्बपदवाच्यैर्योग एव भाव इत्युच्यते । अपूर्वैर्नामरूपकमभिः सबन्धे एव षट् उत्पन्न इत्यादि व्यवहारः । तत्रियोगे एव च षटो नष्ट इत्यादि व्यवहारः । पद्ये प्रतिष्ठा या उक्ता, सा सर्वमूलभूताया भूतजनन्या वाच एव रूपमित्युक्तं प्राक् । विस्तरेण च व्याख्यास्यते मूले प्रकरणान्तरे । सा च प्रतिष्ठा प्रभवे कारणे स्थितैव कार्येण गृह्यते इति सत्त्वात्वाद वायव्यकारणयोरन्यत्व धात्र सवेतित इष्टव्यम् । यदत्र विस्तारितः ।

१ तदेव भावेषु यदस्ति मानाविपरत्वमुच्यते स विशेष एव ।  
तत्रैकभावेऽपि भवन्त्यनन्ता इमे विशेषा इति भावतिदि ॥१६३॥

२ सा योगमाया इन्धितयोस्तु कर्मणो पूर्वप्रतिष्ठे उभये निजाम्भवत् ।  
यदि च्येते अयं चेन्नवा भवत्येका प्रतिष्ठेह नवाभ्यगामिनी ॥१६४॥

### (१०) शक्त्याधिकरणम्

१ वृत्तित्वसंसर्गवशावपास्मिन् रसे समन्वेति बलं यद्व्यक्तम् ।  
सा शक्तिरुक्ता प्रकृति स्वभाव प्रोद्भावयत्याध्वभोग्यमयम् ॥१६५॥

१ नामरूपकर्मकृतमेव पदार्थेषु भिन्नत्वम् । सत्तानन्दचिद्रूपो रसस्तु सर्वत्रैक एव ।  
भिन्नत्वमेव विशेष इत्युच्यते । भेदप्रयोजक पदार्थान्तर विशेष इति तु कल्पनामात्रम् ।  
एकस्मिन्नेव रसे इमे अनन्ताविशेषा भासन्ते—इति सर्वेषामेवा नाशयो महासामान्यरूपो  
रसस्त्वेक एव सिद्धयतीति ।

२ तदित्य मितिकरणेन मात्रा सस्या च येन बलेन प्रादुर्भाव्यते, सा सामान्येन माया-  
पदेन, नामरूपकर्म त्रितयाम्बप्रादुर्भाविका तु महामाया पदेनोच्यते इत्युक्तम् । विस्तारकरणम्,  
रसस्य विशेषेणावरणं चात्र महत्त्वम् । इदानीं योगमाया निश्च्यते । योगे—पदार्थद्वयसंबन्धे  
सति या समुपतिष्ठति माया, सा योगमायोच्यते । द्वयो कर्मविशिष्टयो रसयो कर्मप्रापा-  
न्यात् कर्मपदवाच्ययो, योगे द्वे अपि कर्मणी प्रतिष्ठात—स्वस्वरूपाद् यदि च्येते—स्वस्वरूपं  
द्वयोरपि विलीयते, तृतीया च अभिनवाभ्यगाहिनी प्रतिष्ठा प्रादुर्भवति—अभिनवान्यव नामरूप-  
कर्माणि प्रवर्तन्ते—यथा वृक्षत्वगुण्डादिसयोगान् मद्यम्, अन्नजलादिसयोगात्सुरा, कोलाना  
शोरापद वाच्यस्य च योगात्पर्वतदिरप्युच्चाटवद्रव्यम् ( वारुद ) इत्यादि । तत्राभिनवनाम-  
रूपकर्मात्प्रादक बल योगमायोच्यते इत्यर्थः । इय योगमाया आत्मस्वरूपमत्यन्तमावुणुते, नहि  
तत्र मूलतत्त्वं मनागपि प्रतीयते । अत एव श्रीमद्भगवद्गीतायामस्या आवरकत्वमुक्तम्  
“नाहं प्रकाश सर्वस्य योगमाया समावृत । इति । योगमायामुपाश्रितो भगवान् रन्तु  
मनश्चक्रे इति श्रीभगवत्संघे रासपञ्चाध्यायी पद्येऽपि योगमायाम्—मनुष्यधर्ममुपाश्रित इति  
व्याख्यातव्यम् । मनुष्यता हि विभिन्नद्रियमन-शरीरादिसंबन्धे भवतीति सा योगमाया-  
जन्वीव । आगमशास्त्र तु माया महामाया योगमाया विभिन्नरूपतवैव व्याक्रियन्ते, सोऽयं  
शास्त्राणां परिभाषाभदो नात्र प्रपञ्चयितुं योग्यः ।

३ बलविशेषरूपा शक्तिरपि सक्षेपतोऽत्र दर्शयति । अस्या विस्तरस्तु प्रकरणात्तरे-  
भिधीयते । मायादिवलविशिष्टे रसे प्रवाहुरूपेण यदन्यस्य बलस्य ससर्गो वृत्तित्वाख्यः, तेन  
ससर्गोऽन्वित तद्बलमेव शक्तिरित्युच्यते, प्रकृति, स्वभाव इत्यादीन्पि घक्तरेव नामानि ।  
अनया आत्मनो भोग्यं सृज्यते ।



एतद्ग्रहातिग्रहरूपसंगंप्रसिद्धरूपः प्रथितः स आत्मा ।  
स्वभोग्यसम्पादकमेतदन्तस्थितं तु कर्मैव मतास्य शक्तिः ॥१६७॥

विना न शक्त्या पुरुषः क्वचित् स्याच्छक्त्या विशिष्टः पुरुषोऽपविष्टः ।  
यदस्य शक्त्या क्रियतेऽस्य भोग्यं तदयंजातं पुरुषायमाहुः ॥१६८॥

१ क्वचित्तु शक्त्योपहितं नु कर्मातीताऽमृतं यत्पुरुषं वदन्ति ।  
सदेतदारोपकृतं यतोऽग्रामृते भिदा नोपहिते विशिष्टे ॥१६९॥

### (११) पुरुषाधिकरणम्

रसो बल चेति परस्परेशाव्यावृत्तरूपावदितौ हि धर्मा ।  
रसेन धर्मेण बलाख्यधर्मः संभूय धर्मा भवतीह भावः ॥१७०॥

१ तत्र ग्रहातिग्रहरूपमाहुः ससंगमेतं त्वमृतेन मृत्योः ।  
ग्रहोऽमृतं मृत्युरतिग्रहो वा न चान्यदन्येन विना कृत स्यात् ॥१६६॥

१ अत्र शक्त्या सहात्मनो ग्रहातिग्रहभावरूप ससंगं इति पूर्वोक्तं स्मार्यते । अनयो को ग्रह, को वा अतिग्रह, इति त्वनियतो व्यवहारः । क्वचिन्मृत्यु—बलम्, ग्रह उक्त, आत्मा अतिग्रह । क्वचित्तु आत्मा ग्रह, मृत्युस्तु अतिग्रह इति । उभयमविनाकृतं भवतीति तु सारः । अग्रे पद्यद्वयमस्यैव विवरणं स्पष्टायम् ।

२ क्वचित्तु पुरुषपदेनात्मपदेन च रस एव धृतिषु व्यवहृतः । सोऽयं पुरुषात्मनो रस-प्रधानत्वादेतयोर्नामनी नामप्रयोजकान् धर्मान् वा दृष्ट्वा रस आरोप्य समुपपाद्यो व्यवहारः पुरुषा विभिन्ना, आत्मानोऽपि भिन्ना वक्ष्यन्ते । रसस्त्वभिन्न एव एवेति मुख्यं प्रयोगस्तत्र न समभवति शब्दयोरनयो । बलेन उपहिते रसे नैतच्छब्दप्रयोग, अपि तु बलविशिष्टे एव । विद्यमानं सद् गृहीतं सद् व्यावर्तकं विशेषणमुच्यते । यत्र बल विशेषणम्—अर्थात् स्वरूपे गृहीतम्—तद्विशिष्टं रसबलोभयरूप मुख्यतया पुरुषपदव्यवहारम् । यत्र तु बलमुपाधि, अर्थात् बलपरिचयं ददाति, स्वरूपे तु न गृह्यते । यथा कर्णशष्पुल्यवच्छिन्नं नमः श्रोत्रमित्यत्र कर्णशष्पुली उपाधिरेव—न श्रोत्रस्वरूपे प्रविष्टा । तथैव यत्र बल स्वरूपे न गृह्यते, तत्र रसे पुरुषपदप्रयोगो मुख्यतया वृत्त्या नास्तीति भावः ।

३ इदानीं पुरुषनिरूपणमारभते । बलविशिष्टस्य रसस्यैतदेव प्रथमं रूपमिति तद्वि-रूपणमादौ समुचितमेव । पृथक् स्थितयो रसबलयो परस्परं धर्मधर्मभावो नास्ति । धर्मान्तरं च विशिष्टैव सनिहितमिति रसबले धर्मसाधनेनैवारम्भ उक्ते । यदा तु बल रसेन सह धर्मरूपेण संबध्यते, तदा बलेन धर्मेण रसो धर्मो भवति । सोऽयं धर्मो बलविशिष्टो रस-पुरुष आस्वायने । भावपदार्थं सत्पदवाच्यं । नामरूपधर्माणि सत्तेत्युक्तं प्राक् । इदानीन्तु तानि मोक्षप्राप्तौ तन् सर्वजनकं बलमेव सत्तापदवाच्यम् । तथा सत्तया सत् धर्मो रसः । यदा तु जगति दूर्यमानेष्वर्थेषु बलमेव प्रधानमिति तदेव धर्मिनया विषदन्ते, तदा रसोऽयं सत्तापदमेव धर्मरूपेण । अतएव सत्ता, धेनवानन्दरूपेण ब्रह्मणो व्यापकता वेदान्ते प्रति-पाद्यते । तदेतद् विषयभेदमात्रम् । न त्वत्र कोऽपि सत्त्वविपर्ययः ।

बलेन<sup>१</sup> धर्म्मोण विशिष्टरूपो धर्म्मी रसो यः पुरुषः स उक्तः ।  
सम्बन्ध उक्तोऽप्यतिरेकनित्यस्तयोस्ततोऽयं पुरुषोऽस्ति सर्वः ॥१७१॥

<sup>२</sup>पुरुष ध्यवस्मन् पुरुषा स्थति स्वतस्ततः स उक्त पुरुषश्च पूरुषः ।  
पुरा स रूपत्वय पूर्णं रूप्यते स पूरुषो वा पुरुषस्तदुच्यते ॥१७२॥

धीप्राणभूतस्य पुरे स्थितस्य सर्वस्य सर्वाणि पाप्मन क्षे ।  
यत्सर्वतोऽस्मादपि पूर्वं औपत् स पूरुषस्तेन मतोऽप्यमात्मी ॥१७३॥

स ध्यक्तभूते वसति प्रभूते शरीरभूते पुरुषस्ततोऽसौ ।  
पुरे निवासाद्दहरादिके वा वसत्वय ब्रह्मपुरे ततोऽपि ॥१७४॥

स <sup>३</sup>पूरुषः स्यात् त्रिविधस्तदात्मनो संसर्गिणोर्भेदवशादवस्थया ।  
शुद्धं बलं शुद्धरसे समन्वितं यद्रूपमायाति रसोदरे बलात् ॥१७५॥

<sup>१</sup> ननु 'पुरुष एवेद सर्वम्' इत्यादि श्रुतिषु पुरुषस्य सर्वरूपत्वोक्त्वा, सा च नित्यात्वं एवोपपद्यते । भवता तु पुरुषस्य जन्यत्वमुच्यते, तत्रैव श्रुतिममन स्यादिति शङ्कामामाह—  
तयो रसबलयो सबन्ध, अव्यतिरेकनित्य, नित्यमेवंते सबद्धे एव भवत, अव्यतिरेकाद्  
अभिन्नत्वादित्यर्थ । बलविशिष्टो रसश्च पुरुष उच्यते, तस्मात्पुरुषस्य नित्यत्वमेव सिद्धयति,  
रसस्य, बलस्य, तत्सबन्धस्य च नित्यत्वात् । ततश्च न कोऽपि श्रुति विरोध ।

<sup>२</sup> अथ पद्यत्रयेण पुरुष शब्दस्य श्रुत्युक्ता एव निरुक्तीविवृणोति—पुरु-बहुधा, स्थति-  
ध्यवसति इति पुरुष इत्येका व्युत्पत्ति । षो धातुशरीरे व्यवोपसर्गयोर्धोऽन्तर्भूत । ध्यवसाय-  
क्रिया । सर्वत प्रथमे क्रियात्रैव प्रवृत्ता, सा च बहुषेति वक्ष्यते, तत पुरुषशब्दो निष्पन्न ।  
छान्दस्तत्वादादेरधो दीर्घे पूरुष इत्यपि ध्यवहार । अथवा पुरु-बहुधा, स्थति-स्वत एवानेक-  
रूपता गच्छति इति पुरुष । अत्र गतिरेव षो धातोर्र्थः । अनेकरूपतया भासनमेव  
स्वस्य ह्वनमिति वा द्वितीया निरुक्ति । रूप हिमायाम् दिवादि, पुरा सर्वत प्रथमम्,  
रूप्यति हिनस्ति रसम्, अमितस्य मिति-करणमेव हिंसा । अथवा पूर्णं पुरेषु रूप्यते वध्यते  
इति तृतीया चतुर्थी च निरुक्ति । पूर्णं रूप्यते-इत्यत्र पुर्-रूप इति पूरुषशब्द एव मुख्य ।  
ह्रस्वेन तु छान्दसेन पुरुष इति भाष्यम् । मन प्राणवाच पूर्वोक्ता परपुरुषस्य कला इति  
वक्ष्यते । तेषा पाप्मन बलानि औपत्-अदहत्-रसप्राधान्येन स्वात्मन्यन्तरभावयत्-इति  
पञ्चमी निरुक्ति । पुरा-सर्वत पूर्वं, औपत्-पाप्मनो अदहदित्यर्थ । पुरे शरीरे वसति  
इति षष्ठी मुख्या व्युत्पत्ति । वत् धातो सप्रसारणेन पुरुष शब्दसिद्धिः । अत्रापि द्वैविध्य-  
माह-पुरे-शरीरभूते व्यक्तै-द्रुश्ये जगति सर्वत्र वसतीत्येका । पुरे-ब्रह्मपुरे दहरे अल्पे, महति  
वा बले वसति इति द्वितीया । अन्त्या व्युत्पत्तिर्मुख्या । अत्र पुरे बले वासाद् रस एव  
पुरुषपदव्यपदेश्य, बलस्य स्वायत्तीकरण स्वशरीरत्वात्तयनमेव तत्र वास ।

<sup>३</sup> अव्यय, असर, क्षर इति भेदात् त्रिविध पुरुष । श्रुतिषु प्रतिपादितमेव  
त्रैविध्य श्रीभगवद्गीताया स्पष्टीकृतम् । एताश्च तिस्रो विधा ससर्गभेदादेव भवन्ति ।  
ससर्गभेदादेव अवस्थाभेद, तेन ससर्गिणो रसबलयोरपि भेद एव भासते । शुद्धस्य-अविकृतस्य

१ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।  
परास्य शक्तिविविधं ध्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥१७६॥

२ स उत्तमोऽनुत्तम उच्यते परः सद्यव्ययः सोऽपि च शाश्वतो मतः ।  
अक्षराक्षराभ्यां स परस्ततः परः स उत्तमोऽतीत्य च तौ यतः स्थितः ॥१७७॥

३ यथाक्षरः शक्तिविभक्तियुक्तिभिर्विभज्यतेऽनेकविध स्वरूपतः ।  
तथा विभक्त्या न विभज्यते यतस्ततोऽव्यये नाम स उच्यते परः ॥१७८॥

४ पराक्षरस्यान्तरनेकधाऽक्षरो ययोदयं प्राप्य निवर्तते पुनः ।  
तथा परेऽस्मिन्नपरो भवन् परो निवर्तते कोऽपि स तेन शाश्वतः ॥१७९॥

५ अयोत्तमस्यास्य रसे यदा बलं ससृज्य सर्गाय समर्थते पुनः ।  
तदा भवत्यक्षरपुरुषः स धैः सर्वज्ञ आत्मा स च सर्वशक्तिमान् ॥१८०॥

बलस्य, शुद्धे बलान्तरानाश्रये रसे समन्वयः सर्वगः । रसोदरे बलं प्रविष्टमिति रसस्य प्राधान्यं स्थापितम् । स एव परः पुरुष इति शेषः ।

१ परपुरुषप्रतिपादिका श्वेताश्वतरश्रुतिमुद्धरति । अयं कार्यभावात् कारणभावाच्च अतीतः । न किमप्युत्पादयति, वस्याप्युत्पादने कारणता वस्तुतो न गच्छति, न वा केनाप्युत्पाद्यते । केवलं सर्वालम्बनत्वेन—सर्वाधारतया तिष्ठति । अत्र वर्तमाना या परा शक्ति बलरूपा, सैवास्य स्वाभाविकी—तया सर्वमुत्पाद्यते । ज्ञानबलक्रियारूपेण सा सर्वत्रानुप्रविष्टेति श्रुत्यर्थः । अनया पुरुषस्य अविद्वत्त्वम्, शक्त्यैव च सर्वजननमाप्नातम् ।

२ अस्य नामानि श्रुतिषु स्मृतिषु च ध्रूयमाणान्याह । न उत्तमो यस्मादित्यनुत्तमः ।

३ न व्येति विपरिणमते इत्यव्ययः । अक्षरे विविधा शक्तयः, ताभिः स विभक्त इव भवति । बहुभिश्च युज्यते । अयन्तु न तथा । तत एवाव्ययः ।

४ अक्षर एको महान् भवति, स परोऽक्षर इत्युच्यते । तस्मिन् अवांतरा अनेके अक्षरा उदमन्ते च, तत्रैव महत्यक्षरे विलीयन्ते च । परे अव्यये तु एवमुदयविलयी न भवन्, तस्मादयं शाश्वतः ।

५ अक्षरपुरुषस्य प्रादुर्भावक्रममाह । मायाबलविसाष्टे मिततया प्रतीयमाने परे अव्यये रसप्राधाने यदा ससर्गसन्नधेन अव्ययबलं सर्वघ्नाति तेन च नवीना सृष्टिः प्रादुर्भवति—तदा स अक्षरः पुरुष उच्यते । नन्वेव तर्हि अव्ययपुरुषस्यैव अक्षरे उपादानकारणत्वं जातम्, पुनश्च अव्ययस्य कार्यकारणत्वयोरभावः कथं पूर्वं व्यवहृत इति चेदेव तावद्विभाष्यना सुसूक्ष्मम् । एवस्य यलस्य मायाव्यस्य ससर्गाद् या पराव्ययनाम्नी सस्या प्रादुर्भूता, तत्र न कोऽपि विकारो जायते—इति सा स्वतन्त्रबालम्बनरूपा तिष्ठति, तस्या कारणत्वं न मन्यते । तदवच्छिन्ने रसे तु बलान्तरससर्गात्पुनरभिनया अक्षरपदवाच्या सस्या प्रादुर्भवति, तत्रापि रसबलयोरेव कारणत्वं भाव्यम्, न तु अव्ययरूपेण प्रादुर्भूतपूर्वाया सस्याया । यथाहि महावारे महत् एकस्य प्राचीरस्य वेष्टनेन नगरनाम्नी एका संस्था प्रादुर्भावति । पुनस्तदवान्तरेण भागेषु नगरावच्छिन्न आवास एव विभिन्नान् प्राचीरान् प्रवक्ष्य तदवान्तर-

- १ यथा सुदीप्तादनात् स्फुलिङ्गाः सहस्रसो घान्त्युदयं सत्प्राः ।  
 तथाक्षरात्सर्वविधा हि भावा नवन्ति तत्रैव तथामपियन्ति ॥१८१॥
- २ यश्चाक्षरो यश्च परस्तदेतौ दिव्यावमूर्त्ता पुरुषावजो स्तः ।  
 बाह्यान्तरो घामनसौ च शुभ्रायप्राणकौ सत्पशुता निविद्धा ॥१८२॥
- ३ मनः सवार्प्राण इति त्रिधास्य प्राणस्ततोऽवाङ्मनाः स उक्तः ।  
 अर्चिर्भयः सूक्ष्मतमोऽक्षरोऽयं तस्मात् हि लोका अपि लोकिनश्च ॥१८३॥

भागेऽपि च भित्त्वादिक् प्रवर्त्य रथ्याप्रतोल्पो गृहादश्च कल्पन्ते । तत्र नगररूपा या सस्था पूर्वं कल्पता तत्र न कापि विवृतिर्जायते, न वा तस्या रथ्या प्रतोल्यादिक प्रति कारणत्व व्यवहर्तुं शक्यते—अपितु कल्पितैर्विभिन्नैरवच्छेदैरावणमूर्त्तर्भवावगममेव सर्वत्र कारणत्व याति । नगर नाम्नी सस्था तु आलम्बनभूता स्वतन्त्रैव प्रतिष्ठति, तथैवात्रापि महता बलेन अव्यय-पुरुष प्रादुर्भाविता, स आलम्बनरूपेण स्वतन्त्र एव तिष्ठति, तदवान्तरे रसे बलान्तर-समादिक्षरक्षराद्या सस्था आविर्भवन्ति, न तत्र नगरस्यैव अव्ययस्य कारणत्वम्, अपि तु महाकाशवदेव रक्षस्यंवेति । यथा तत्रावान्तरप्राचीरभित्त्वादिक् परिच्छेदाय जायते, तथैवात्रापि बलमेव परिच्छेदक द्रष्टव्यमिति विचार्याभुभवे निवेश्योऽयमर्थः । अत्रैवाक्षरे ज्ञानक्रिया-शक्त्यादीना प्रादुर्भाव इति सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान्, इत्यादिभिर्पदैरयमेव व्यवहियते ।

१ अस्यैवाक्षरस्य सर्वकारणत्व श्रुतिषु व्यवहृतमिति द्योतनाय सातपथब्राह्मणचतुर्दश-काण्डोक्ता “यथा सुदीप्तात् पावकाद् ( ) इत्यादि श्रुतिमर्थतोऽनुवदति । अक्षरपुरुष समष्टिरूपः, तस्माद् व्यष्टिभूता जीवा जडाश्च प्रादुर्भवन्ति—इति श्रुत्यर्थः । लोके हि व्यष्टिभूतस्तनवादिभिः समष्टिभूत पदो जन्यते । इह तु समष्टेरेव व्यष्टिर्जन्येति वैषम्य सतत भावनीयम् ।

२ एव सर्वजगदुत्पादकोऽप्यक्षर स्वयमक्षर एव, न मनागपि क्षरति—विनश्यति इति यावत् । अव्ययस्यास्य च साधर्म्याण्यत्रोच्यन्ते । एतानि विशेषणानि श्रुतिषु तत्र तत्रा-क्षरस्य परस्य चोक्तानि स्पष्टार्यान्वेव । ‘अप्राणो ह्यमना शुभ्र’ इति मनः प्राणवाचोऽप्यक्षरे श्रुत्या निविध्यन्ते । अत्र तु पूर्वं मनः प्राणवाचाभात्मत्वमुक्तम्, ता कथमक्षरे न स्युरिति शङ्का निराकर्तुमुच्यते तत्पशुता निविदेति । अग्रे द्वितीयेऽधिकारे परधर्माधिकरणे विकासाधि-करणादी च मनः प्राणवाचा ज्योतिर्विधुतिप्रतिष्ठारूपेण अव्यये अक्षरे क्षरे पशो च चतुर्विधा स्थितिराख्यास्यते । तत्र अव्यये अक्षरे क्षरे चैतान्यात्मभूतानि, परतस्तु चतुर्थे स्थाने पशु-भूतानि । तेषु पराक्षरधर्मनः प्राणवाचा पशुभाव एव श्रुतिषु निविद्यते । आत्मभूता मनः प्राणवाचास्तु अव्ययस्य बला, ता अक्षरे क्षरे चानुवर्तन्त एव । अस्माभिर्मनः प्राणवाक् शब्दैः पशुभूता एव परिधीयन्ते, या अस्मच्छरीरे वर्तन्ते । तेषामेवात्राक्षरपरयोर्निषेध इति भावः ।

३ ‘अप्राणो ह्यमना शुभ्र’ इति श्रुतेर्द्वितीयमभिप्रायमाह—अक्षरे पुरुषे प्राण एव मनः प्राणवाकरूपेण त्रिधा स्थितः । तदस्य चाक्प्राणमनासि स्वरूपभूतान्येव, न तत्र मनोन्तर प्राणान्तरं वागन्तरं वा पशुरूप सधिविष्टम् । तदश्च न मनो यस्मिन् स अमना, न प्राणो

<sup>१</sup> तमक्षर भूतभूत प्रचक्षते सत्यं च विज्ञानमनन्तमव्युत्तम् ।  
कूटस्थमव्यक्तमपि ध्रुव विदुः परावर सेतुमलक्ष्यमीश्वरम् ॥१८४॥

खे<sup>२</sup> निश्चले वायुरिव प्रचारी भूतानि सर्वाणि परेऽक्षरेऽस्मिन् ।  
सन्त्यास्थितान्येव सति स्थितानि बिभर्ति भूतानि स भूतभूतं तत ॥१८५॥

<sup>३</sup> सत्यं च विज्ञानमनन्तमित्यं भेदास्त्रयं सन्ति तदक्षरस्य ।  
विघ्नसते तस्य रसो विसर्गो तथापि नैव च्यवते स्वरूपात् ॥१८६॥

<sup>४</sup> कल्पान्तकालेऽखिलभूतसघस्तदक्षरस्य प्रकृतिं प्रयाति ।  
विष्टभ्यं च स्वा प्रकृतिं स कल्पोदये पुनस्तानि सृजत्ययत्न ॥१८७॥

वशात् प्रकृत्या अवशास्तु भूतप्रामा भवन्तीह लयं प्रयान्ति ।  
न तानि कर्माणि यदक्षरं तं बध्नन्ति कूटस्थमतो वदन्ति ॥१८८॥

<sup>५</sup> कूटो हि मायामयबन्धयन्त्र मिथ्याकृता वाप्ययं कल्पतराशिः ।  
कूटोऽप्रभाग शिखरं च तस्मिन् स्याता स कूटस्थ इति प्रसिद्धा ॥१८९॥

यस्मिन् सो अप्राण, इति बहुवीहिसमासेन तत्र अन्येपामाधेय भूताना मन प्राणादिना  
श्रुत्या निषेधं कृतः । यथा नैयायिकानां मते सत्ताया न सत्तान्तरमिति सत्ता स्वयमसती,  
तथाप्रापि मनसि नान्यन्मन, प्राणे च नाय प्राण इति श्रुत्यभिप्रायो वेदितव्यः । उत्तरार्द्धं  
स्पष्टम् । लोकानाम्, तत्रास्थितानां प्राणिनां लोकानां चायमक्षर एव प्रतिष्ठारूप इति  
तत्रोक्तम् ।

<sup>१</sup> श्रुत्युक्तान्यक्षरस्य नामान्यत्रोक्तानि । अप्रे च तेषां विवरणम् ।

<sup>२</sup> निश्चले खे-आकाशे प्रचारी-चलनशीलो वायुरिव, सर्वाणि अस्थितानि-स्वयं  
परिवतनशीलानि भूतानि, परे-महति अक्षरे, सति स्वयमचलति स्थितानि, तस्मात्स भूत-  
भूदित्यन्वयः ।

<sup>३</sup> 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्याद्या श्रुतिरक्षरस्यैव त्रैविध्येन जगति ध्यान्ति ध्यावपतिः ।  
सर्वाणि भूतानि अक्षरादेव रसे गृह्णन्ति तथाप्यनन्तत्वाद्गैर्यं स्वरूपाच्च्यवते इति भावः ।

<sup>४</sup> "सर्वभूतानि कीन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिवाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ।' (भ० गी० ९७) इति  
श्रीभगवद्गीतादारलोचनमयतोऽनुवदति । एवमप्रऽपि गीताया एवाशयानुवादः ।

<sup>५</sup> कूटस्थ शब्द निर्वक्तुं कूटशब्दस्य लोचनप्रसिद्धास्त्रयोऽर्था उच्यन्ते । कूटसाक्षी इत्यादौ  
मिथ्यायै कूटशब्दं प्रसिद्धं मायामय बन्धयन्त्रं कूट शब्दस्यैवोऽर्थः । कूटो राशिः समूहः ।  
कल्पो राशिः कूट इति द्वितीयोऽर्थः । शिखरस्याप्रभागं कूट इति तृतीयः । अयं मायामयने  
मायाकल्पितभूतादिसमूहः, सर्वाप्रभागे च तिष्ठतीति कूटस्थ उच्यते ।

धरा<sup>१</sup>क्षराम्नां वृत्तमस्ति पापद्रुपं हि तावन्नपदेतदाहुः ।  
 पदव्यदस्मान्नगतः पूयक् स्यात्परं तमाहुः पुरुषोत्तमं च ॥२००॥  
 स<sup>२</sup>ध्यक्षतभूते यसति प्रभूते क्षरीरभूते पुरुषः परस्तत् ।  
 पुष्यैव वास्तत्प्रमखरोऽपि क्षरोऽपि तत्मातुपुरुषः प्रदिष्टः ॥२०१॥  
 परः स क्षात्याग्रत आदिपुरुषोऽक्षरस्तु योऽस्त्येय पुराणपुरुषः ।  
 क्षरो य आत्मा स हि यज्ञपुरुषः स एक एव त्रिविधः पूषण्विधः ॥२०२॥  
<sup>३</sup>द्विर्ध्वं श्लोके पुरुषः प्रदिष्टः क्षरोऽक्षरो वा स इदं नु सयम् ।  
 ताभ्यां परो यः पुरुषोत्तमोऽसौ न पुरुषः स्यादिति वैचिदाहुः ॥२०३॥  
<sup>४</sup>परस्य पूर्वं पुरुषस्य धर्मद्वयं यदाहामृतमृतपुरुषम् ।  
 परात्परं तत्र तयोः पूषक्त्वे निर्धर्मकत्वात् पुरुषत्वमिष्टम् ॥२०४॥  
<sup>५</sup>क्वचित्प्रवृत्त्योपहितं नु कर्मातीतामृतं यत्पुरुषं वदन्ति ।  
 तदेतदारोपकृतं यदऽत्रामृतेऽभिदा नोपहिते विशिष्टे ॥२०५॥

<sup>१</sup> पुरुषोत्तमस्य परस्याव्ययस्य जगदतीततात्रोक्ता ।

<sup>२</sup> इदमपि वक्तुं शक्यते—यत् पर एव मुख्यः पुरुष । अक्षरमस्य पुरम्, तत्र निवासात्स पुरुष । एवमक्षरस्य क्षर पुरम्, तन्निवासादक्षर पुरुष । क्षरस्यापि तदुत्पादितता क्षरस्यान्यावस्था पुरम्, तत्र तन्निवासात् सौऽपि पुरुष इति । अग्रिमे पद्ये पुरुषाणा नामान्तराणि धृतिस्मृतिप्रसिद्धान्युच्यन्ते । स्पष्टार्थं तत् ।

<sup>३</sup> कैपाश्विनन्ते क्षराक्षरयोरेव पुरुषत्वम् । परस्तु अविद्वत् ब्रह्मोति न पुरुष उच्यते । पुरुषरूपं जगदेव । परस्तु जगदतीत इति न पुरुषपदव्यपदेशमर्हतीति तदाशयः ।

<sup>४</sup> अन्ये तु विवेचका यत्र धर्मित्वम्, तस्य पुरुषत्वमाहुः । मूलतत्त्वाम्ना रसबलाम्ना धर्मरूपाम्ना विशिष्टोऽव्ययो धर्मोति तस्यापि पुरुषत्वं पुक्तमेव । अतएव भगवद्गीतात् “उत्तमं पुरुषस्त्वयम्” इति उत्तमस्यापि पुरुषत्व व्यपदिष्टम् । वैदिक पुरुषसूक्तं तु अक्षरमेव विवृणोति । अव्ययादपि पूर्वा रसबलयोरसस्पृष्टा सस्या तु परात्परशब्देनोच्यते । स निर्धर्मकत्वात् पुरुषपदव्यपदेश्य । ‘परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’ इत्यत्र तु जीवाव्ययपूर्वेण परपदेन निर्दिष्टं, स परं पुरुषमनन्तमीश्वराव्ययमुपैतीति प्रवृत्तान्यत्र व्याख्यातम् । प्रत्येकं पुरुषाणा पञ्च कला इति पञ्चदश कला स्रपद्यन्ते, ता अप्रे व्याख्येया अनुपदम् । तत्र षोडशी कला परात्पररूपापि सगृह्यत इति षोडशी पुरुष उच्यते—इति व्याख्याने तु बहुत्र ग्रन्थकृता परात्परस्यापि पुरुषत्व व्यञ्जितमिव । रसबलयोरेकबुद्ध्या ग्रहणे तत्राश्रयाश्रयिजाबोऽपि भावादेवेति तत्रापि धर्मिव्यवहार कश्चिदुपपाद्य तदपि संगमनीयम् ।

<sup>५</sup> क्वचित्तु बलाख्यं कर्मं पूयक् बुद्ध्या गृहीत्वा तदुपहिते शुद्धरसे ब्रह्मण्यपि पुरुषपदप्रयोगो दृश्यते । बल प्रकृति, तदुपहितं कर्मातीतममृतमिति पद्यार्थं । उपायोविशेषणस्य च भेदः पूर्वं व्याख्यातः । तत्र बलविशिष्टे रसे युज्यते क्वचित् पुरुषपदम् । बलोपहिते तु तदारोपकृतमेव । भविष्यन्ती पुरुषरूपामवस्था पूर्वं विपुद्ब एवारोप्य तथा व्यवहार उपपाद-

१ विना प्रकृत्या पुरुषो न हि स्यात् तथा विशिष्टस्य तु पुरुषस्य ।

यद्यत्प्रकृत्या क्रियतेऽत्र भोग्य तदर्थं जात पुरुषार्थमाहु ॥२०६॥

(१२) गद्यमयं पुरुषप्रपञ्चाधिकरणम् । ५३५३०

द्विविधा सृष्टिः प्रतिपत्तव्या, सामान्यसृष्टिः पूर्वार्ध्या, विशेषसृष्टिः परार्ध्या चेति । सामान्यसृष्टिर्द्व्यतिरेकेण विज्ञेयसृष्टिर्नोपपद्यते, तस्मात् तामेव सर्वभूतसाधारणीमादौ व्याख्याय पश्चात् प्रातिस्विकी काश्चित् प्रदर्शयिष्याम ॥

बृहणबलो रसो ब्रह्म । १ बृहमाण तत् त्रिधा क्षपद्यते चित् चेतना चित्य च । यत्रेता सर्वा बलानां बलंश्चित्तयो भवन्ति, तदायपन चिद् ब्रह्म । यत् एताश्चित्तयो भवन्ति, तद्विद्वित्प्रयोजक चेतना ५ ब्रह्म । अन्यदन्वस्याङ्ग भवद् यदुपचीयते, तच्चित्य ब्रह्म । रसप्रधाना चित् । समबलरसा चेतना । बलप्रधान चित्यम् । चिद् ब्रह्म अव्ययम् । चेतना ब्रह्म अक्षरम् । चित्य ब्रह्म क्षरमित्याहु । समन्वित चेद त्रितयमेक रूपम् । तथा च क्षरब्रह्माक्षरब्रह्माविनाभूतेऽव्ययब्रह्मणि पुरुष ६ शब्द । तादृश ७ सप्तभिः पुरुषैः कृतरूपे तावदेकस्मिन्

नीय—इति भाव । यतो हि उपहिते शुद्धरसे भिदा नास्ति । विना भद च पुर-पुरुषभावो न पटते इति मुख्य पुरुषत्व नोपपद्यते । अग्रे पुराणि भविष्यन्ति, तत्रैव क्षयिष्यते—इति भाषिणी सस्या बुद्धिविपयीकृत्य कयचिदुपपाद्य तत्र पुरुषत्वम् । अयमेवारोप इत्यत्रोक्त ।

१ इमे त्रय पुरुषात्मान । अग्रे तु बलान्तरप्रयोगे यदुत्पद्यते, तद् भोग्यजातम्, तच्च पुरुषभोग्यत्वात्पुरुषार्थपदेन व्यह्रियते । सर्वमिदमग्रे स्फुटं स्यात् ।

२ पूर्वार्धिवरणोक्त मुख्य पुरुषतत्त्व स्पष्टीकर्तुं तत्रावान्तरान् विपयाश्च बोधयितुं गद्यमय पुरुषप्रपञ्चाधिकरणमिदमारभ्यते । तत्रापि मूलतत्त्वादेव पुनरुपनाम्यति सर्गाति योजयितुम् ।

३ बृहति तच्छील बृहमाणम् । ताच्छील्ये चानश् प्रत्यय ।

४ सर्वादिभूत सर्वाधार चेत्यर्थं । तत्रैव प्रादुर्भूतानि बलानि क्रमेण चीयन्ते ।

५ चित् प्रयोजनं सृष्टीच्छाविशिष्टं ब्रह्म । एत एवाव्ययाद्या त्रय पुरुषा पूर्वार्धिकरण व्याख्याता ।

६ त्रितयं समिच्छित पुरुषराशेन बहुशोच्यते श्रुतिषु । क्वचित्तु 'समुदाये प्रवृत्ता शब्दा अयमेवेष्वपि घतन्ते' इति न्यायेन प्रत्येकमपि पुरुषराशेनोच्यते ।

७ धानपथराहणस्य पठ्यवाण्डोक्त पुरुषस्य सप्तधावस्थानं विनृणोति । प्राणमय पुरुष सर्वत्र सप्तस्वायतनेषु स्वात्मानं विभज्य प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थं । सैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मानन्दयत्स्या तु यदप्रमाणानामव्ययपुरुषवत्त्वानां शिर, पत्नी, आत्मा, पुच्छमिति पञ्चविभागा आम्नाता, तेऽव्ययपुरुषवत्त्वानामेव विभागा प्रतिपत्तव्या । इह तु शिरः पृषद् कृत्य आमानं च अनुर्पा विभज्य मध्यभूतस्य देहस्य सप्त भागा दर्शिता, ते प्राणसामास्य सप्तमे व्याख्याता ।

यज्ञो विष्णुः । इत्यनमिन्द्रः । तेजसं स्यूलस्य तीक्ष्णीकरणमवयवस्फोटोऽग्निः । स्नेहो-  
ऽवयवसकोचो घनीभावः सोमः । अयातन्दो, वित्तानम्, भन. प्राणो वागिति पञ्च धातु-  
रव्ययः । पञ्चाप्यते विभागा आमोदप्रमोदानाम्, ज्ञानवित्तानानाम्, चेतनाशक्तेः, सर्व-  
विधप्राणानाम्, वाचां चाऽवरोधाय पञ्च कोशा भवन्ति । विभज्यते सर्वेऽस्मिन्नव्यये प्रति-  
तिष्ठन्ति । इत्थं च पञ्च क्षरा, पञ्चाक्षरा, पञ्चाध्ययधातवः—इत्येताः पञ्चदश कलाः  
स्युः । परात्पर<sup>१</sup>स्तासां षोडशकला । स इत्य षोडशकलः पुरुषः (षोडशी) । षोडशकलं  
वा इवं सर्वम् (को० ब्रा० १६।४) इत्याहुः । तैत्तिवदमव्ययं न कारणं न कारणम् । अयाक्षरं  
निमित्तकारणम्, क्षरं तु समवाधिकारणं परिणतं कार्यजगतं चेति विभागः ॥

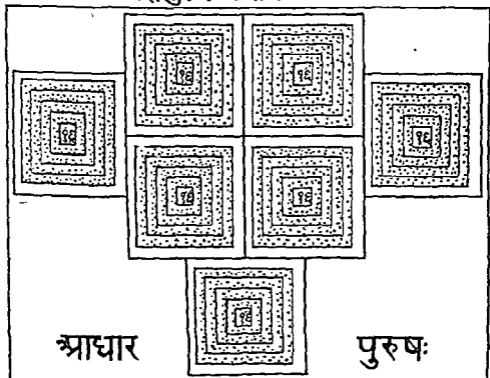
क्षरविकाराः सर्वेऽप्यमी अक्षरादेव जायन्ते । ते चाक्षरप्राणा ब्रह्मविष्ण्वन्द्राग्नि-  
सोमाख्याभिः प्रतीताः पञ्चजातीया एव भवन्ति । तेषु चायं मध्यमः प्राणः इन्द्र. प्रति-  
पत्तव्यः । “एकंको वै जनतायामिन्द्र.” (तै० ब्रा० १।४।६) इति धृतिविद्वान्तात् । स

परम प्रेरयतीति इन्द्र एव इन्द्र इत्युच्यते परोक्षविधयेत्यप्युक्तम् । त इमे त्रय. प्राणा  
अक्षरावयवा सर्वेषां वस्तूनां नामो केन्द्रे तिष्ठन्तीति नम्या इत्युच्यन्ते । अयेन्द्रेण बहिर्नि-  
सारितं प्राणं पृष्ठ नाम धरातल सपद्यते । तत्सपादकावग्नीषोमी । तयो स्वरूप कार्यं च  
मूल एव स्पष्टीकृतम् । एताभ्यामेव जगत् सपद्यते । इमी चाग्नीषोमाविन्द्रसहचरो ।  
प्राणाना बहिः प्रक्षेपकस्वेन्द्रस्य स्वयमपि बहिः पृष्ठपर्यन्तं गमनात्, तत्रैव चाग्नीषोमयो  
प्रादुर्भावात् । तस्मात् त्रय समिलितमिदं रूपं (इन्द्राग्निसोमसमष्टिभूतम्) महेश्वरपदेन  
पौराणिक्या परिभाषया भाष्यायते । त्रयाणां समष्टिरूपेण महेश्वान्महेश्वर त्रिदेवरूपत्वात्  
त्रिनयनोऽपि । “कन्दे सूर्यसाराङ्कबह्निनयनम्” इति हि महेश्वरस्तुति । तत्र सूर्यं इन्द्रप्राण-  
प्रधान इति “यथाग्निगर्भां पृथिवीं यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी” (बृहदा० ८ अ० ४ पा २२ क)  
इत्यादि धृतिपरिशीलनेन स्फुटमेव । शयाङ्कश्चन्द्र. सोम इति प्रसिद्धमेव । बह्निरग्निस्तु  
स्फुटमेवोक्त इति त्रिनयनत्वेन त्रिरूपता व्यञ्जिता । स्वगतप्राणानामन्यत्रोपसत्रामपमेव  
रोदनम्, तद्धेतोरप्युच्यते । अग्नीषोमी पशू, तावस्य वरागाविति पशुपतिरित्याद्यनु-  
सन्धेयम् । यदि स्वभूतं बहिर्निर्गच्छति, तस्य पूरकत्वेन स्वरूपरक्षकत्वाद् विष्णु पालक  
इत्युच्यते, स्वभूतस्य प्रक्षेपकत्वात् इन्द्रः सहारकः । अथ प्रतिष्ठैव वस्तुन. सत्त्वम्, तत्सपाद-  
कत्वाद् ब्रह्मा जनकः । वस्तुनस्तु एतत् प्रक्षेपणेनापरत्र विभिन्नवस्तुजननात्, परत आदाने  
परस्योपशयाच्च सर्वेऽग्निमे जनका, पालका सहार्तरद्व विवक्षाभेदेन । तत्सवयोऽग्नीश्वर  
उच्यन्ते । नम्यास्त्रय ईश्वरा, पृष्ठधो तु द्वौ जगदिति पञ्चभिरैवाक्षरैस्सर्वं व्याप्तम् ।  
एषा सर्वेषां तत्त्व शारीरकविमर्शं गीताविज्ञानभाष्यस्याचार्यवाण्डे च ग्रन्थवर्षां विस्तरेण  
व्याख्यातम् । तदेवैह सशिष्य प्रदक्षितमेतद् ग्रन्थालापनोपयुक्तम् । अव्ययपुरुषस्य पञ्चरत्नाश्च  
पञ्चकोशरूपेण तैत्तिरीयोपनिषदि समाम्नाता । जमति ये आनन्दाद्या अनुभूयन्ते, तेषामिमे  
कोशा निधानस्थानानि । इत एव जगत्स्थानन्दाद्या प्रचरन्ति । सर्वनिधानमव्ययं पुरुष इति  
मूल एव स्फुटम् । अन्यत् सर्वं सरलया भाषया मूले निबद्धमिति न टिप्पणापेक्षम् ।

<sup>१</sup> नामविशिष्टरत्नरूपो य परात्पर उक्त, यतोऽन्तरं पुरुषाणां प्रादुर्भाव, तत्र न  
सन्ति कला इति स एकरूप एव गण्यते । सर्वेविशिष्टनिरूपणे सोऽप्येककलाह्येण गण्यते ।



# सप्तपुरुषः प्रजापति रात्मा



	५ अव्ययः ५ अक्षराः ५ क्षराः १ परात्परः	५ अव्ययः ५ अक्षराः ५ क्षराः १ परात्परः	५ अव्ययः ५ अक्षराः ५ क्षराः १ परात्परः	
	५ अव्ययः ५ अक्षराः ५ क्षराः १ परात्परः	५ अव्ययः ५ अक्षराः ५ क्षराः १ परात्परः	५ अव्ययः ५ अक्षराः ५ क्षराः १ परात्परः	
	५ अव्ययः ५ अक्षराः ५ क्षराः १ परात्परः	५ अव्ययः ५ अक्षराः ५ क्षराः १ परात्परः	५ अव्ययः ५ अक्षराः ५ क्षराः १ परात्परः	
आधार				पुरुषः

षड्विंशे द्वे शते प्राणानां प्रजापतिः

हि सर्वान्ग्यास्तान् प्राणानिन्द्रियेण्ये । त इद्धा सप्त नानापुराणानुसृजन्त । तैरेव सप्तभिः पुरुषैः स पूर्वनिवृत्तोऽति<sup>१</sup>प्लावा पुरुषो गर्भो भवति । एष खलु पुराणं पुरुष सप्त-स्वेतेषु यज्ञपुरुषेष्ववारपारीणोऽभिध्याप्नोति ।

<sup>१</sup> तत्र यदूर्ध्वं नाभेस्ती द्वी, यदवाङ्नाभेस्ती द्वी, त इमे चत्वारः पुरुषा आत्मा । यस्य वा शरीरभागस्य सत्त्वे शरीरिण सत्त्वं न च्यवते सोऽङ्गी पुरुषोऽङ्गपुरुषाणामात्मा । धेया तु विनाशोऽपि यस्तुन सत्त्वं नापोद्यते, तान्यङ्गानि पक्षपुच्छानीति विद्यात् । अयंतस्मादात्मन पुनरन्यौ द्वौ पुरुषौ पक्षौ । तावाङ्मुचनप्रसारणाभ्या विक्रमहेतु भवत ॥ अथ पुच्छमेक प्रतिष्ठाप्राण ॥ यत खलु शरीरमिव पृथि<sup>२</sup>व्यनुगृहीत तत्रायत्त दृश्यते स प्रतिष्ठा-प्राणः । तदित्य<sup>३</sup> सप्तभिः पुरुषैः कृतरूपो योऽयमेक पुरुष, स चित्त्यो<sup>४</sup>ऽग्निः ॥ स प्रजापतिः ।

<sup>१</sup> सर्वव्यापकं सर्वं जगदतिक्रम्य स्थितस्त्रिपुरुषसमष्टिरूप पुरुषोऽतिप्लावा । तत्रान्त-स्थिता तद्गर्भभूता सप्तपुरुषा वक्ष्यमाणा । ते यज्ञपुरुषा उच्यन्ते, व्यापकस्तु पुराणपुरुषः ।

<sup>२</sup> सप्त पुरुषान् विभजते ।

<sup>३</sup> पृथिवीत्युपलक्षणम् । अस्मादादिशरीर पृथिवीव्यष्टिमूलं पृथिवीजन्यमिति तस्य प्रतिष्ठा प्राणेन पृथिव्यैव सवन्धो भवतीति दृष्ट्या पृथिवीपदमुपातम् । स्वसमष्ट्या स्वजननेन सबन्धस्यापव प्राण पुच्छपदेन व्यपदेश्य इति यावत् ।

<sup>४</sup> इत्य सप्तधा विभक्तस्य प्राणस्यावस्थानमस्मच्छरीरेऽप्युपलभ्यते । मानुषशरीरे हि चतस्रो गुहा—शिरोगुहा, उरोगुहा, उदरगुहा, वस्तिगुहा चेति । प्रत्येकं च गुहामु इन्द्रियरूपेण सप्तधा विभक्ता प्राणा उपलभ्यन्ते । तत्र शिरोगुहा सर्वस्यापि शरीरस्य श्रीरूपा-सारभूता देवाना-द्योतमानाना ज्ञानेन्द्रियाणा स्थान मूलोक्तरीत्या । तत्रापि प्राणाना सारभूताना सप्तधावस्थानम्—द्वौ कर्णौ पक्षस्थानीयौ बहिर्निःसृती, द्वे चक्षुषी, द्वे नासाविले चेति चत्वार आत्मस्थानीया, मुखविल तु प्रतिष्ठारूप पुच्छस्थानीयम् । एषा सप्ताना श्रीभूतानामपि श्री ब्रह्मरन्ध्रम्, यत्सूर्येण सवदम्, यत्रायं सर्वश्रेष्ठत्वद्योतनाय ध्वजरूपा सिरा ध्रियते । सा च न केवल प्राधान्यस्यापवध्वजरूपैव, अपि तु भावनाजनितस्य वर्मजनितस्य चातिशयस्य बहिर्निःसरणनिवारिवा । केशा हि विद्युत्प्रसारणनिवारवा इत्याधुनिवेन विज्ञानेनापि साधितमिति न प्रसक्तानुप्रसक्तौ विस्तरभिया पताम । द्वितीयाया-मुरोगुहाया हस्ती बहिर्निःसृती पक्षस्थानीयो, द्वौ फुङ्गुमो द्वौ स्तनी चेति चतसस्तद्गता सप्तय आत्मस्थानीया । हृच्छिद्रन्तु सप्तमं प्रतिष्ठारूप पुच्छस्थानीयम् । एषा श्रीश्च षष्ठ्याप सिरस्थानीयः । तृतीयस्यामुदरगुहाया दक्षिणोत्तरयोरन्ध्रयो पक्षस्थानीयना, ते बहिर्निःसरन्ती अपि सोरस्य शान्तिवृत्तस्य परावृत्तस्य द्वेषा मोदितत्त्वाद् द्विभोदिते । 'नूनं जना सूर्येण प्रगूता' इति भगवती श्रुति सूर्यस्त्वं जग प्राणिजनपतामाह, तदनुसार्यैव शरीर-सन्निवेशो भवतित्यत्र विस्तराणानुसंधेयम् । तदनु यद्गन्, पत्नीहा, आभासय, पञ्चासय इति षण्णार आत्मस्थानीया, सद्यपयगता प्राणसक्तयस्त्रतत्वायनिर्वाहिवा । नाभिश्चास्या गुहाया पुच्छभूता प्रतिष्ठा । एतेषां श्रीश्च हृद्गन्ध एवोदरगुहापुच्छेन सामानाधिकरन्पमाप्ता । अप पतुष्पां वस्तिगुहाया द्वौ पादौ पक्षस्थानीयो बहिर्निःसृती । मेतृगतं छिद्रम् (मूत्रनि-

तस्मिन्नेते चीयमाना सप्त पुरुषाश्चित्य शरीर नाम ॥ अथ यैतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीयो रस आसीत्, तमूर्ध्वं समुदीहन् । सोऽयमत्र चित्तेतिथेयोऽग्नि । तदस्य शिरोऽभवत् । तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः ५ श्रिता । अत्र हि सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति ।

इत्थं च प्रथमं पुराणपुरुष आचारः । स हि सप्तानामेयानामयपनरूपत्वादेकीभावापोपयुज्यते । त ययो<sup>१</sup>नामपुरुष वक्ष्यामः । तत्रैते सप्त पुरुषा वयासि । सप्ताम्भेते चित्तयोऽग्निरेकं शरीरम् ॥ अथैतस्मिन्नाधीयमाना सप्त ३धियो निधेयाग्निः पुरुष । स आहवनीयः । तथा चेत्य ययो<sup>२</sup>नामपुरुष (१) यम पुरुषा (२) हवनीय पुरुषैरेतं (३)

सारक वीर्येनि सारक च) द्वावण्डकोशो धेति तद्गताः शक्तयोऽजात्मस्थानीयाः । गुदा च पुच्छभूता प्रतिष्ठेति । एषा शिरोभागभूता श्रीश्च नाभावेवोदरगुहापुच्छेन सामानाधिकरण्यमाप्ता तिष्ठति । अनैव दिशा सर्वत्र सप्ताना प्रणाना स्थितिरूह्या विवेचकं ।

\* अग्नीषोमी जगदुत्पादकी यावत्परकलारूपी व्याख्यातौ, तयोर्गनिद्विधा भिद्यते— चित्तश्च चित्ते निधेयश्च । अग्निरय प्राणस्थानीय सर्ववस्तुविधारक परोक्ष (इन्द्रियैरग्राह्य) सोमस्तु दूर्यावयवरूपी भूतता गतः । तत्र शक्तिभूतस्याग्नेश्चयनेन (ऊर्ध्वाधोभावविन्यासेन) वस्तुस्वरूप निर्मायते, तदनुसार्यैव सोमस्यापि ऊर्ध्वाधोभावसन्निवेशो भवतीति । इत्थं वस्तुस्वरूपनिर्माणे सलग्नोऽग्निश्चित्य इति वैदिकपरिभाषायामुच्यते । यस्तु 'तत्सृष्ट्वा तदेवानु-प्राविशत्' इति न्यायेन वस्तुस्वरूपनिर्माणोत्तर तद्वस्तुप्राणरूपतया तत्र शक्तिरूपेण प्रविशति, स चित्तेनिधेय इत्युच्यते । प्रकारान्तरेणापि द्वैविध्यमुच्यते उत्तरत्र । शरीर प्राणरूप पुरुषश्चेति । तत्र सप्त य यज्ञपुरुषा व्याख्याता, ते शरीरम्, त्रिपुरुषरूपं पुराणपुरुषस्तु एषामवष्टम्भक प्राणरूपः । शरीरेऽपि सप्तपुरुषाश्चित्ताग्निरूपा, धीरूप शिरोभागस्तु चित्ते-निधेय इत्युत्तरत्र शब्दोक्तं मूले ।

१ शिरो हि देवाना स्थानम् । अत्र यजूज्ञानादिकं दीयते-अर्पाद्यद्वानुप्रविशति, तेन देवा एव पुष्यन्ति ।

२ प्रकारान्तरेणापि द्वैविध्यमाह—वयासि च ययोनापश्चेति वैदिकी परिभाषा । यत्रानेके समवेत्य तिष्ठन्ति, स ययोनाथ —पञ्जरस्थानीयः, यानि तु तत्र समवयन्ति तानि वयासि । आवपनम्—आधारो ययोनाथ, समवेतानि अधेयानि वयासि । उक्त्वा सप्त-यज्ञपुरुषा पुराणपुरुषे एकीभवन्ति—इति पुराणपुरुषो ययोनाथः, यज्ञपुरुषास्तु वयासि ।

३ सप्तानां यज्ञपुरुषाणां सारभूता श्री शिरोरूपेण योपरि तिष्ठति, यत्र देवा वसन्ति, देवेभ्यश्च यत्र रूपत इत्युक्तम्, सा आहवनीय पदवाच्या, हवनाधारत्वात् ।

४ ययोनाथाचारत्रय शब्दाः, अतिष्ठावान्यादयस्त्रयः शब्दाश्च पर्यायाः । सर्वेषां समवाय-प्रजापतिरित्युच्यते । नम्यः प्रजापतिः, सर्वे प्रजापतिरिति द्विविधः प्रजापतिः प्राग् व्याख्यातः । प्रकारान्तरेणापि प्रजापतिर्द्विधा श्रुतिषु परिभाष्यते—प्रजा पृथक् इत्ये तदधिष्ठाता प्रजापतिरेकः, प्रजा अपि स्वरूपेऽन्तर्भाव्य प्रजासहितः पतिः प्रजापतिः सर्वे प्रजापतिरित्यपि श्रीती परिभाषा, यतो हि प्रजा अपि तज्जन्या एव भवतीति न पृथग्भूता, अपि तु तत्स्वरूपप्रविष्टा एवेति । शरीराधिष्ठाता केवलात्मा प्रजापतिः, शरीरविशिष्ट आत्मापि प्रजापतिरिति यावत् । तत्र

रतिष्ठावाग्नि (१) चित्याग्नि (२) निधेयाग्नि (३) भिर्वा कृतरूपे पुरुषे प्रजापतिशब्दो निरुद्धो द्रष्टव्यः ॥

तमेतं प्रजापतिं सर्वासु भूतसृष्टिषु बीजं विजानीयात् ॥ नैतमव्ययं क्षराक्षरसपन्नं प्रजापतिं विना कदाचिदपि क्वचिदपि काचिदपि भूतसृष्टिः कथमपि सभाव्यते ॥१॥ उक्तं च "एष वै प्रजापतिर्यं एष यज्ञस्तायते । यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाताः । एतम्बेवाप्येतद्गन्तु-प्रजायन्ते" (शत० ४।२।३।१६) इति ॥ (शत० ४।४।८।१) एष ह वै प्रजापतिः सर्वं करोति ॥ (शत० १३।२।६।१) ॥ इत्यादि ।

स एष प्रजापतिः १ परात्पर एव तावत् स्याद्, यावदमुष्मिन् त्रयीं विद्या ब्रह्म नावि-

पृथक् पृथक् गणनाया सप्तपुरुषा प्रजाः शरीर वा । त्रिपुरुषात्मक एकपुरुषस्तु प्रजापतिरात्मा । सर्वपुरुषरूपनिरूपणे तु सर्वे समिलिता प्रजापतिरिति । अन्येषामुत्पत्त्यमानानां चायं समष्टिभूतः प्रजापतिरेवात्मा भवति ।

एतत्सर्वं स्पष्ट बोधयितुमालेख्यम् (चित्रम्) अत्र निहितम् । अस्मिन्नालेख्ये सप्तयज्ञ-पुरुषा आत्मा, पक्षी, पुच्छमिति क्रमेण सनिवेशिता, मध्ये चत्वार आत्मान, द्वयोर्भागयोर्दो पक्षी, अधस्तु प्रतिष्ठारूप पुच्छम् । एषु यज्ञपुरुषेषु प्रत्येकं त्रिपुरुषसमष्ट्या षोडशीपद-वाच्ययाजन्तर्गमित इति तेषां गणनया ११२ पुरुषा वयासि । तेषां नामानि पृथक् प्रकोष्ठेषु पार्श्वे निवेशितानि । वयोभेदेन वायोनाथा अपि भिद्यन्त इति तत्राप्येव सप्तधा गणनया ११२ पुरुषा इति २२४ पुरुषाणां सख्या सपन्ना । वयसा श्री, वयोनाथानां श्रीश्चेति द्वयोः समेलने २२६ पुरुषसख्या निदिष्टा । यद्यपि द्वे श्रियो अपि षोडशभिः कृतावयवे तथापि तयोरालेख्ये सनिवेशो न कृत इति तद्गणनापि न कृता । एव चित्रं निभालनीयम् ।

१ पूर्वं प्रलयावस्थायां प्रसुप्ते बले एक एवाद्वितीयो रसो ब्रह्मपदवाच्यः । जागरिते तु बले बलविशिष्टो रस परात्पर इति श्रुतिपूच्यते, य वेदान्तदर्शने विशिष्टं ब्रह्मेति नाम्ना व्यपदिशन्ति । तदनुक्रमेण पुरुषत्रयप्रादुर्भाव, ततश्च सप्तयज्ञपुरुषा आविर्भवन्ति—इति निरूपितम् । अथ परात्परो यो बलविशिष्टो रस उक्तः, तस्मात्कथं पुरुषप्रादुर्भावः, को वा परात्परपेक्षया पुरुषे विशेषः, येन पृथङ्नाम तत्राधीयत इति ग्रन्थान्तरेषु विस्तरेण व्याख्यातं संक्षेपेणैहापि वक्तुमुपक्रमते । तस्यायं भावः—बलमाविर्भूतं स्वयं परिच्छिन्नत्वाद्द्रव्यसमिपि विभुं परिच्छिन्नं दर्शयति, तत एव मितिसाधनत्वात्तद्बलं मायेत्युच्यते—इति निरूपितं प्राक् । एव परिच्छिन्नेष्वनन्तेषु पुरुषनाम्नाभिधास्यमानेषु तत्त्वेषु प्रादुर्भूतेषु एकैकं परिच्छिन्नं तत्त्वम-परमात्मसात्कर्तुंमुत्तिष्ठते—यतो ह्यपरिच्छिन्नं परिच्छेदगतमपरिच्छिन्नमिव स्वस्वरूपमवाप्तुं चेष्टते—इत्यस्ति प्राकृतो नियमः । यथा हि महतः सरसं पृथक् कृत्यं निरुद्धं जलं सेतुं भित्त्वा स्वघनेनैव समिलितुं धावति । यथा चास्मच्छरीरे निरुद्धं सौरं प्राणो ब्रह्मरन्ध्राधिष्णम्य सूर्यं गच्छत्यनिशमिति मूले वक्ष्यते । यथा वाज्जन्तं करणपरिच्छिन्नोऽस्मदादि जीवः स्वभावे-नोपाधिं निरस्य भूमरूपेण सपत्तुं भुक्तिमभिवाञ्छतीत्यादि । अयमेव नियमोऽज्ञानायापदेन बृहदारण्यकादिषु परिभाषित इति विस्तरेण निरूपयिष्यते ग्रन्थोत्तरार्द्धे । इत एव स्वाभाविकान्निभ्यमात् परिच्छेदं गतं तत्त्वं व्यापनेन भिन्नं सर्वमात्मनि निवेश्य विभूतामेव गन्तुमुत्तिष्ठते ।

भवेत् । विद्याब्रह्मव्यतिरेके तस्य दिग्देशकालानवच्छिन्नं परात्परेणानन्यत्यात् पर्यवयेनो-

सदस्योत्थानमुक्थपदेन श्रुतिषु परिभाष्यते—उत्थमेवोक्थमिति । प्रदेशव्यापनरूप चरण चाकं-  
पदेनाभिहित श्रुतिषु “सोऽर्चत्रचरत्” “अर्चतो वै मे बभूमदिति तदेवाकंस्याकंत्वम्” (बृहदा०  
१ अ० २ ब्रा०) इत्यादिना । अथ यदपर तत्त्वमात्मसात्करोति, सा असिति । उत्तरार्द्धे  
सर्वमिदं विव्रियते मूल एव । इम एव उक्थार्काशितयो वैज्ञानिका वेदा उच्यन्ते । एभिर्वै-  
दैरेव पुरुषस्वरूपसपत्तिर्भवति, अथमेव च परात्परापेक्षया पुरुषे विशेषे वेदप्रादुर्भावो नाम ।  
इमे एवापीरुपेया वेदा, पुरुषप्रादुर्भावादपि पूर्वं प्रादुर्भूतत्वात् । इम एव च ब्रह्मणो  
निश्वासभूता, स्वभावादेव ब्रह्मण प्रादुर्भूतत्वात् । अव्ययपुरुषस्य च या पञ्चमी बला-  
वागित्याख्याता सर्वकलापेक्षया स्थूला, तामाधित्येव वेदानामेया स्फुट प्रादुर्भाव, पूर्वं तु  
अव्ययतैव स्थितिरिति वाग्विवृता एव वेदा उच्यन्ते । वागुरूपेणामेवता, तेन वागुरूप  
एक एव वेद, उक्थारिरूपेण तु त्रयो भेदा । तत्र उक्थम् ऋग्वेद, अर्को मजुर्वेद, असितित्तु  
सामवेद इति । एते ब्रह्मनिश्चितानि वेदा । अत्रार्कोऽग्निपदेन असितित्तु व्रतपदेन  
श्रुतिषु बहुधा व्यवह्रियते । इमे वेदा सर्वत्र व्याप्ताः । एतेषां च त्रिरूपता ग्रन्थवृत्तान्यत्र  
निरूपिता—रसवेदा १ वितानवेदा २ छन्दो वेदा ३ इति । एते सूर्यमण्डले स्फुट प्रादुर्भ-  
वन्तीति तत्रागत्य गायत्रीमातृका वेदा उच्यन्ते । विद धातुर्हि ज्ञानार्थं । यद्यपि शाब्दज्ञान-  
जनका एव वेदा ग्रन्थविशेषा इत्येव लोके प्रसिद्धि पर वैदिक परिभाषाया यवैस्तुनः । प्रत्यसं  
ज्ञान जन्वते, तेषां वेदा एव । यद्धि पिण्डित वस्तु एकत्र प्रदेशे तिष्ठति, तच्चक्षुषो दूरस्थतया  
नास्माभिर्द्रष्टुं शक्यते । यत्तु चक्षुष एव बहिर्निर्गमन प्राचीनैर् कश्चन विद्वद्भिः कल्प्यते,  
तत्र समञ्जस भवति, शरीरस्थ भोगसाधनत्वेन शरीरादहिरिन्द्रियाणां ज्ञानजनकतया असम्भ-  
वादिति विस्तरेणान्यत्र विवेचितं ग्रन्थवृद्धिरस्माभिश्च ‘महापिबुलवैभव’ नामके ग्रन्थे तद्व्याख्या-  
स्याया च । प्रकाशकिरणा एव तत्तद्रस्तुसूक्ष्मोऽस्मत्परोरागत्य तद्रस्तुज्ञान जनयन्तीत्याधु-  
निकाना वैज्ञानिकाना मतमपि न सम्यगुपपद्यत इत्यपि विवेचितमन्यत्र । तस्मात्तद्रस्तु-  
केन्द्रगता प्राणा यावच्छक्ति दूरदेशपर्यन्तमभित प्रकाशकिरणैः सह प्रसरन्ति, तैरेव च  
चक्षुःसबद्धैस्तत्तद्रस्तुज्ञानमुदेतीत्येव वैदिकविज्ञानसिद्धान्तः । एते च प्राणा अग्निप्रभवा अग्निरूपा  
इत्यग्निपदेन श्रुतिपूच्यन्ते । अयमग्निर्न भौतिक, अपित्वक्षरपुदपकलारूपः । यावती  
तत्तद्रस्तु प्राणाना व्याप्ति, सावत्प्रदेशान्तगतैरेव जर्नस्तद्रस्तु द्रष्टुं शक्यते, न ततो बहिः ।  
प्राणाना च न्यूनाधिक्यतारतम्येन यावच्छक्तिप्रदेशावगाहो भवतीति सूची सप्रहितैरेव  
दृश्यते, पर्वतादि त्वतिदूरस्थैरपि । तत्र तत्तद्रस्तुपिण्डात्मिका मूर्तिः ऋत्पदनोच्यते, ऋत्पूषा  
प्राणा एव तत्तन्मूर्ति निर्दिमत इति यावत् । तत्प्राणानामन्तिम मण्डल सामपदेन, मध्ये  
व्याप्ता प्राणाश्च यजुः पदेनेति वैदिकी परिभाषा । तदतत्—

ऋग्भ्यो जाता सर्वंशो मूर्तिमाहुः, सर्वा गतिर्पानुधी ह्यैव शश्वत् ।

सर्वं तेजः सामरूपं ह शश्वत् सर्वं हेदं ब्रह्मणा ह्यैव सृष्टम् ।

(तै० ब्रा० ३।१।१।१-२)

इति तैत्तिरीयश्रुतं समाप्नातम् । सूर्यमण्डलस्य च—

“यदेतन्मण्डलं तपति तन्महोक्थम्, सा ऋचः, स ऋचां लोकः । अथ यदेतद्विदर्शिष्यते,  
तन्महाव्रतम्, सानि सामानि, स साम्ना लोकः । अथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः, सोऽग्निः ।

पपत्तिर्नास्ति । स्वभावतश्चाप्यं सर्वतः पूर्वं ब्रह्मात्मनि सत्सृजति—त्रयीं विद्याम् ॥

स हि यजूषि, स यजुषा लोकः । संपा त्रय्येव विद्या तपति ।" (शत० १०।५।२।१,२) इति शतपथब्राह्मणे प्रपञ्चितम् । इमे वितननरूपत्वाद् वितानवेदा । उक्त्यादिरूपेण ये मूलभूता ब्रह्मनि श्वसितवेदा अनुपदमेव व्याख्याता, तेषु अत्र शतपथब्राह्मणे महोक्थमहा-व्रताग्निशब्दं सकेतिता । सूर्य एव वेदा इमे स्फुटी भवन्तीत्युक्तं प्राक्, तस्मात् सूर्यमेवा-घारीकृत्य ब्राह्मणेन ते बोधिता, अनेनैव दृष्टान्तेन सर्वत्रैषा व्याप्तिरनुसन्धेया । सूर्यदेव सर्वेषु वस्तुषु व्याप्नुवन्तीति । अन्येषां प्राणान्तमुक्त्यपदेन व्यवहारोऽस्माभिः कृत, सूर्यस्य तु तदुक्त्य सर्वतो बृहदिति महोक्त्यपदेन तस्य ब्राह्मणे व्यवहारः । अशिति (अशन) पदेन व्रतपदेन च यत् सामास्माभिव्याख्यातम्, तस्य महाव्रतशब्देनोक्तब्राह्मणे व्यवहारः । अन्यत्र व्रतम्, सूर्ये तु महत्त्वान्महाव्रतमिति । अर्कस्य तु अग्निपदेन व्यवहारः कृतः । व्याप्ता प्राणा अग्नि-प्रभवा इत्यनुपदमेवोक्तत्वात् । अत्र च ऋक्सामे आयतने वयोनाघरूपे मुख्यं तत्त्वं तु तत्र व्याप्तं यथोरूपं यजुरेवेति स एव ब्राह्मणे पुरुषपदेनोक्तः । यत्, जू इति पदद्वययोगेन परोक्षविधया यजुः पदं शतपथब्राह्मणे व्याकृतम्, यदिति चलनशीलो वायुः, जूरिति च स्थितिशील आकाशः । इमावेव सर्वस्य जनकाविति तत्र स्फुटम् ।

अन्यत्र तु बहुत्र ब्राह्मणेषु उक्त्यार्काशीति पदैरेव व्यवहारः । अथ "ऋच्यध्युड साम" इति श्रुत्युक्तदिशा साम ऋचा विना कृतं न भवतीति मूर्तिरूपा ऋक्प्राणा अपि सामप्राणं सह अन्तिममण्डलपर्यन्तं व्याप्नुवन्ति । तत्र चायं क्रमः, मूर्तेः केन्द्रविन्दुः स्थिर इति स न प्रसरति, तत्प्रसरणे मूर्तिविलोपप्रसङ्गात् । केन्द्रेण बद्धमेव सर्वं तिष्ठतीति केन्द्रचलने न वस्तुस्वरूपस्थितिः, तस्य हि प्रजापतिरूपता प्राडनिरूपितेति । केन्द्रविन्दोरुभयपार्श्वगतं च विन्दुद्वयं सूचीमखरूपेण विरुद्धदिशि तिर्यक् प्रसरद्वितीयविन्दावेकीभवति—इति मूल्यमूर्तेरभितो यावत्यो मूर्तेः उत्पद्यन्ते—ता मूलापेक्षया विन्दुद्वयपरिमाणयूना भवन्ति । एवमेव तासां मूर्तीनामपि केन्द्रविन्दुर्न प्रसरति, पार्श्वविन्दू चात्र एकीभवत इति तृतीयविन्दो मूलापेक्षया विन्दुचतुष्टयह्लासः । अनेनैव क्रमेणाग्रे ह्लास इति विप्रकर्षाद् वस्तुस्वरूप लघुभूतमस्माभिः प्रतीयते ।

दूराद्वस्तु पर्वतवृक्षादि कुनो लघु प्रतीयत इत्यस्य हेतु वैज्ञानिका आधुनिका न सम्यग् विवरीतुं शक्नुवन्ति, वैदिकेन तु विज्ञानेनोक्तरीत्या सर्वमिदं विज्ञायते । त इमे वस्तूनाम-ल्पत्वप्रदर्शका छन्दोवेदा इत्युच्यन्ते । अनेकत्र तु शतपथब्राह्मणेषु पृथिव्यन्तरिक्ष-धूलोकानामेव क्रमेण ऋग्यजुः सामत्वम्वतम्, तत् पृथिव्या वितानवेदाभिप्रायेण बोध्यम् । पृथिवीऽग्निप्राणं पृथिवीकेन्द्रातिर्गत्य सौररश्मिमण्डलपर्यन्तं गच्छति । अत एव पृथिव्या साम रथन्तरमित्युच्यते—यत् स्थानात् सूर्यस्य रश्मिमण्डलं प्रसर्तुमारभते—स एव सूर्यरथ उच्यते इति स्फुटं पुराणादिषु । सूर्यमण्डलं स्वतः कृष्णम्, तद्ब्रह्मीना सर्वत्र व्याप्ते सोमे आधातात् प्रज्वलिता रश्मयः प्रमरन्तीति "आकृष्णेन रजसा वर्तमानो.....हिरण्यमयेन सविता रथेन" इत्यादौ प्रसिद्धे सौरमन्त्रे स्फुटमाप्नातम् । तद्व्यपयन्तमेव पृथिवीप्राणानां गमनात् पृथिव्या साममण्डलं रथः—सूर्यरथः तरतीति—तदुल्लङ्घ्य गच्छति—इति रथन्तर-मुच्यते । सूर्यमण्डलस्य तु सामं महदिति तद् बृहत्सामेत्युच्यते । तस्मात् पृथिवीसन्धेन

संवास्मं प्रतिष्ठा भवति । तस्मादेवाहुर्विद्वान्तो महर्षयः—“ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रथमजम् । ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रतिष्ठेति ॥” (शत० ६।१।१।८,१०)

ब्रह्मणा प्रथ्या विद्ययाक्त. स प्रजापतिरेकंको यतो<sup>१</sup> भवति । “प्रजापतिर्वा एष वितायते यद् यत्. ॥”

पृथिवीमण्डलमेव ऋक्, सूर्यमण्डलसविधे तदीयं साम । उक्तविधसूर्यरथपर्यन्तमेव पृथिवी-मण्डल दृश्यतेऽतिमूकम्, तत् पर तु न दृश्यते । मध्येऽन्तरिक्षे तु ध्याप्ता पृथिवीप्राणा यजुषि, तत्तन्मन्त्रान्तरिक्षमेव यजुरित्युक्तम् । गतिरियतिशीला प्राणा एव यजु पदेन सामान्नाता इति प्रागुक्तम् । एषामेव परिणति प्राणरूपी वाय्वाकाशावित्यपि उक्तमेव । अद्भुतमिदं सादृश्यम्—यदाधुनिका वैज्ञानिका अपि गतिस्थितिशीलम् ‘इलैक्ट्रोन’, ‘प्रोट्रोन’ नामकं तत्त्वद्वयमेव जगन्मूलमभ्युपगतवन्त । शतपथादिब्राह्मणेष्वपि च ‘यत्’ ‘जु’ पदाभिधेयं तादृशमेव तत्त्वद्वयं जगन्मूलतयोक्तम् । परमिदं पाश्चात्त्यवैज्ञानिकैराविष्कृतं द्वय-भूतरूपम् । तज्जनकेषु प्राणेषु तेषामपि च जनकेष्वक्षरादिषु तु वेदव्याख्यातेषु नाद्यावधि वैज्ञानिकानां दृष्टिर्गतेत्यास्तामप्रकृतविस्तर । इमे त्रय आग्नेया वेदा । सामस्य तु चतुर्थोऽथर्ववेदो भृगवाङ्गिरस इति स नेह प्रपञ्चितोऽतिविस्तरमयादिति ।

तदित्यं वैज्ञानिकवेदतत्त्वमेतद्ग्रन्थबोधनाय सक्षेपेण विवृतम् । विस्तरस्तु विद्या-वाचस्पतीनां ग्रन्थान्तरेषु द्रष्टव्यः । इह तु उक्थादिप्राणभूतमूलवेदप्रतिपादनमेव प्रवृत्तम्, तेषां पुरुषस्वरूपाविर्भावत्वात् ।

<sup>१</sup> उक्ता वैज्ञानिका वेदा एव ब्रह्मणा प्रथममाविर्भाविता, अत्रैव च सर्वतः पूर्वं मूलभूतं ब्रह्म प्रतिष्ठितमिति वेदा एव प्रतिष्ठा उच्यन्ते ।

<sup>२</sup> अत्र ब्रह्मपदं वेदबोधकं द्रष्टव्यम् । ब्रह्मविद्या वेदशब्दा पर्यायत्वेन वैदिकेषु प्रसिद्धयन्ति, “त्रयं ब्रह्मसनतनम्” मनु, “संपा त्रयी विद्या तपति” “त्रयी वेदा” इत्यादि समानार्थंभ्यवहारदर्शनात् ।

<sup>३</sup> अर्धं यज्ञस्यापि परिभाषा ग्रन्थान्तरेषु विवृता सक्षेपेण प्रदर्शयते विबोधाय । मनुष्यैः सपाद्यमाना ये यज्ञा ब्राह्मणग्रन्थेषु सपरिष्कारं विवृता, तेषां लक्षणं भीमवंसाया हृतम्—“द्रव्यदेवतात्यागा याग” इति । देवतोद्देश्येन द्रव्यत्यागो याग इति तदर्थं । परमिमे यज्ञा प्राकृतं यज्ञमाधारीकृत्य विधीयन्ते, तस्य प्राकृतस्य यज्ञस्य सकेतस्तत्त्वमौपत्तिप्रदर्शनाय ब्राह्मणग्रन्थेषु क्रियते, तं सकेतमर्थवादपदेनाभिधायोपेक्षन्ते भीमासका । कर्मकाले हि तेषां सकेतानां नोपयोग, विधिमनुसृत्य कर्मकरणेनैव कृतार्था कर्मपरायणा जना इत्येवोपेक्षया हेतुः । यज्ञस्य मुख्यं विज्ञानं तु तेष्वेवार्थवादेषु निहितम् । प्रकृत्या हि प्रतिक्षणं यज्ञं सपाद्यते, तेनैव जगदुत्पाद्यते तेनैव च ध्रियते, यज्ञो यदि न स्यात्, जगदिदं तदेव विनश्येत् । अभिनवमपि च वस्तु यज्ञेनैवोत्पाद्यते प्रायेण । तदुक्तं भगवद्गीतासु—

सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापति ।

अनेन प्रसविष्यध्यमेप वोऽस्तिवष्टकामधुक् । इत्यादि ।

बहुविधाश्च यज्ञा भाविता गीतासु विवृताः । आस्ताम्, वैज्ञानिकयज्ञप्रक्रिया प्रस्तुता ।

(तं० ब्रा १।४।६) इति तित्तिरिभ्युते ॥ “एष वै प्रजापतिर्य एष यज्ञस्तायते”  
(शत० ४।४।८।१) ॥ इति वाजसनेयधृतेश्च ।

बहुष्वपि सत्सु यज्ञेषु शरीरे तावदिह दश यज्ञा विशिष्य प्रवर्तन्ते । द्वौ चयनयज्ञो, द्वौ हवनयज्ञो, द्वौ विराड्यज्ञो, द्वौ वयट्कारयज्ञो, द्वौ अन्नपरिग्रहयज्ञो चेति । येन कर्मणा

तत्र सप्तरदशायामग्नी सोमाहुति, तेन सोमस्याग्निरूपता प्राप्तिश्च यज्ञ इति बोध-  
सौकर्याय पूर्वमनुसन्धेयम् । सूर्यमण्डलस्थे आदित्याग्नी परमेष्ठिमण्डलादनन्त सोम आहूयते  
प्रकृत्या, स एव च सौरप्रकाशरूपेण परिणतो जगति व्याप्नुवन् जगज्जीवयति जनयति  
च । एवमेव पार्थिवेऽग्नी हुता प्रकृत्या ब्राह्मणादिभिश्च हुता मोमा अपि सूर्यमण्डले  
गच्छन्तीति सूर्यमण्डलस्थ प्रजापतिर्बुध्यो यज्ञ । तदनु पृथिवीमण्डलस्थ प्रजापतिरपि यज्ञ ।  
प्रजापतिश्च नभ्य पूर्णश्चेति द्विविधो व्याख्यातपूर्व । तत्र नभ्यप्रजापतेर्यज्ञ उचित्येते, सर्व-  
प्रजापती तु सतिष्ठते, सर्वं प्रजापतिर्यज्ञेनैव ध्रियत इत्युभावपि यज्ञरूपौ । एव सर्वेष्वपि वस्तुषु  
एकैकप्रजापतिस्थितिर्मूले व्याख्याता, ते सर्वेषुपि यज्ञमया, सर्वत्रैव प्राणाना गत्यागत्यो सद्भा-  
वात् । यतो हि न किञ्चिन्निक्राम्यति, न वा तत्परिपूरणाय तत्र प्रविशति, न तद्वस्तु ध्रियते ।  
प्राणिशरीरेषु वृक्षादियु शीपादिष्विद स्फुटमनुभूयते, प्रस्तरादिष्वपि च जीर्णता दृष्ट्वानुमीयत  
इति व्याख्यातपूर्वम् । पार्थिवेऽग्नी बीजरूपस्य जलस्य च सोमस्याहुत्या अङ्कुराद्युत्पत्ति ।  
जलादेव यज्ञप्रक्रियया फेन, मत्सना, सिकता, शर्करा, अश्मा, अय, हिरण्यम्—इति  
कर्मणोत्पत्ति शतपथब्राह्मणादियु व्याख्याता, गन्धकृता चान्यत्र बहुत्र विवृता । इतोऽपि  
विस्तरेण यज्ञव्याख्याया क्रियमाणायाम्—प्राण, ऊर्क, अन्नम्—एषामन्योन्यस्वरूपपरिवृत्तिर्यज्ञ  
इति भाव्यम् । अत्र हुतमूर्खरूपेण परिणत प्राणरूपता याति, प्राणश्चैवमन्नरूपेण परिणमती  
त्यय यज्ञ सतत प्रवर्तते—तेनैव जगदुत्पत्ति स्थितिश्च । त्रिधा हि सयोगजा सृष्टिर्जायते,  
युद्धधर्मेण, मैथुनधर्मेण, यज्ञेन च । यत्र द्वे अपि तत्त्वे स्वरूपात्प्रच्युते तत्त्वान्तरमुत्पादयत,  
यथा कोला, शोरापदवाच्य च द्रव्य संभूय विस्फोटनद्रव्यम् (वाहूद) उत्पादयत, यथा वा  
अग्निजले धूममुत्पादयत, स युद्धधर्म । यत्र च द्वावपि जीवन्तावेव सर्वांशेन तृतीयमुत्पादयत,  
स मैथुनधर्म, यथा प्राणिभ्य प्राण्यन्तरोत्पत्ति, यथा वा सूपतिप—पार्थिवरसाभ्या वृक्षाद्युत्पत्ति,  
तत्र पुण्यफलाद्युत्पत्तिश्च । यत्र तु एकमपरस्याङ्गभावमुपगम्य तद्रूप भवति, तत्त्वान्तर सृजति वा,  
स यज्ञ । यथा वायुर्जले प्रविष्टो जलाङ्गभावमुपगम्य बुद्बुदफेनादि सृजतीत्युक्तान्युदा-  
हरणानि । तत्त्वदृष्ट्या तु युद्धे मैथुने चापि यज्ञोऽनुस्यूत एव । वस्तुतस्तु अग्नीषोमादि-  
सृष्टिरपि यज्ञेनैवेति सर्गारम्भे उक्त्यार्काशितयो या व्याख्याता, ता एव यज्ञ । अशितिरपि  
अर्कगृहीता उक्त्यभावमेव गच्छति, उक्त्यश्चाप्यर्करूपेण परिणतमशितिरूपतां गच्छतीति ।  
तदित्य वेदा एव यज्ञ, यज्ञ एव च वेदा इत्यनयोरेक्यरूप्यमेव तत्र तत्र श्रुतिषु व्यवहृतम् ।  
तदिद यज्ञस्वरूप बुद्धो सस्याप्याग्रे मूलग्रन्थ पर्यालोच्यो यत्र नाता विधा यज्ञा विवृता,  
परिभाषाज्ञाने स ग्रन्थ सुबोध स्यादिति परिभाषा विवृता । अग्रे न विस्तरौ विशेषयज्ञाना  
क्रियेते ।



घातकः १शारोश इहारमनि प्रचीयन्ते, स एवश्चितियतः । येन कर्मणा अग्निवाग्वाद्यो  
वेवा १वाक्प्राणादिरूपैरिहात्मनि प्रचीयन्ते सोऽग्नश्चितियतः ।

सूर्यरसः प्राणः । पुन्वीरसोऽपानः । प्राणोऽपाने अपानः प्राणोऽनवरतमन्योग्यस्मिन्  
पच्ययिषेण हृष्येते । स एको होमः । तेनार्थं वंश्वानरोऽग्निददेति । अयं ध्याने वैवः प्राण  
आह्रमते । तेन प्रशवातोच्छ्वासी भवतः ॥ श्रूयते च शतपययुतो—“अदृभ्यदचं चन्द्रमसदच  
वैवः प्राण आदित्यति । स वै दैवः प्राणो यः संचरदचासंचरदच न श्रूयतेऽप्यो न रिप्यतीति” ।  
(१४।३ प्र० ३ ब्रा० २९) सोऽग्नं द्वितीयो होमः ।

सोमं तावदेतम् अग्नावेव योनी रेतोभूतं सिञ्चति । अग्निर्वै योनियंजस्य । स ततः  
प्रजायते । तद्दृश वा आहृती संपादयेद्, ग्राम्यो षपद् त्रियते । अयं वै यतो योऽग्नं पवते ।  
सोऽग्नम् एक इवैव पवते, सोऽग्नं पुरुषेऽन्तःप्रविष्टो दशाधा विहितः स एव कल्पितः प्राणरश्नेयो-  
नेरधिजायते । सैषा १दशाक्षरा विराट् सैषा संपतः । स यतः । (शत० ११।१।२।२-३)  
इति, “अयं वै प्राणो योयं पवते” योऽग्नं पुरुषेऽन्तःप्रविष्टो दशाधा विहितः । (शत० ५।२।  
४।१०) ॥ सवित्रा १ प्रसवित्वा, (१) सरस्वत्या घाचा (२) त्वष्ट्रा रूपे (३) पूष्णा  
पशुभिः (४) इन्द्रेणास्मे (५) बृहस्पतिना ब्रह्मणा, (६) बृहणेनोजसा, अग्निना तेजसा  
(९) सोमेन राज्ञा, विष्णुर्नैव दशम्या देवतया (१०) प्रभूतः प्रसर्पाभिः । (यजुः सं०)  
(शत० ५।४।४।२) ॥ अयंतस्मिन्नात्मन्यपरे दश धर्मा अविनाभावेन युज्यन्ते, तेनाप्ययं  
विराड् यतः । स यथा १“छन्दोभिः सवर्नं पृष्टंर्तुभिर्भवेतागणं” ॥ ऋग्भिश्च सामभिः  
प्राणैर्लोकं स्तोमं विराड् भवेत् ॥६॥

अयं वेदः सत्यं वाक् । सा षण् वितायमाना षण् १द्वारः । स एकाविंश  
स्तोमस्त्रयस्त्रिंशस्तोमो वा यतः ॥ तथा च श्रूयते—तद् यत् तत्सत्यं त्रयी सा विद्या । यज्ञं

१ रसासुद्रमासमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि आत्मनोऽङ्गभाव गच्छन्ति ।

२ अग्निवर्णरूपता वायुश्च प्राणरूपता गच्छतीति प्राणुकम् । तेन देवेभ्यः सूक्ष्म-  
शरीरोत्पत्ति सिद्धा ।

३ पूर्वं प्रतिज्ञात द्विविध विराड्यज्ञ विवृणोति । दशाक्षर विराट् छन्दो वेदे प्रसिद्धम् ।  
तदेवापारीष्टत्य यत्र कुत्रापि दशाना समुदायो भवति, तत्र विराट् पदेन व्यवहार क्रियत इति  
वैदिकी परिभाषा ।

४ विराडङ्गभूत श्रून्यक्त देवानामावेश मन्त्रप्रामाण्येन स्फुटीकरोति ।

५ एतं पदार्थेष्वेवस्वरूप पूर्णं भवति । स एतेऽग्नयन् ग्रन्थेषु व्याख्याता नेह विस्तरभिया  
प्रपञ्च्यन्ते ।

६ प्रतिज्ञातपूर्वं चतुर्थं षपद्कारयज्ञद्वयमाह—अत्र वैज्ञानिकप्रक्रियया स्तोमस्व-  
रूपबोधोपनय्यावश्यमिति तदपि सशेषेण विवृणोति । केन्द्रान्निष्कम्य बहिर्व्याप्नुवता प्राणाना  
यानि ऋक्सांमयजुर्मण्डलानि प्राग्ब्याख्यातानि, तेषु केन्द्रमारभ्यान्तिममण्डलपर्यन्तं त्रयस्त्रिंशद्  
विभागा वल्पन्ते । तत्र त्रयो भागा मूर्तिरूपे पिण्ड एवान्तर्गता । तत्र पर तु षण्णा  
षण्णा भागाना समूहरूप एकैकं स्तोमः । स्तोमो नाम सघात इति सुप्रसिद्धं ससृष्टभाषायाम् ।

वै कृत्वा तद्देवा सत्यं तन्वते ॥ (१।५।१।१८) अथापरो वषट्कारो येनायं जीव प्राणोऽहरह सूर्यमुपैति अहरहश्चास्मिन्नात्मनि सौर. प्राणोऽन्वावर्तते ॥ श्रूयते च “अहरहर्वा एष यज्ञस्तापते । अहरह सतिष्ठते । अहरहरेन स्वर्गस्य लोकस्य गत्ये युद्धते । अहरहरनेन स्वर्गं लोक गच्छति” । (१।४।४।१५) इति ।

अयं यदयं पुरुषोऽन्नं वृभुक्षते, अयाऽन्नं भुङ्क्षते सोऽयमन्नंकोऽन्नाहुतियज्ञ । अयं यदयं महर्निशं स्वत एव सप्तविधानानि भुञ्जानो जीवनं धत्ते ॥ प्रतिक्षणं किञ्चिदवश्यं जानाति, कर्मं कुरुते, शब्दं शृणोति, वायुना युज्यते, तेजसा युज्यते, जलं पिबति, अन्नं भुङ्क्षते,

मन्त्रसघाता एव स्तोमशब्देन कर्मकाण्डे प्रसिद्धा, इह तु तन्मूलभूता वैज्ञानिकी प्रक्रिया व्याक्रियते । तत्रोक्तमूर्तिपिण्डाङ्गभागत्रयादनन्तरं पण्णा योजने नव भवन्ति, स त्रिवृत् स्तोम इत्याख्यायते—त्रिवृत्पदेन त्रिगुणितास्त्रयो नवबोध्यन्त इति । तदनन्तरं पञ्चयोजने पञ्चदश स्तोम, तदनन्तरं षड्योगे एवविंश स्तोम, ततः सप्तविंश, ततश्च त्रयस्त्रिंश इति पञ्च स्तोमाः । त्रयस्त्रिंशस्यार्द्धभागे सप्तदश स्तोम इति सभूय षट् स्तोमा आख्यायन्ते । एषु एकविंशस्तोमपर्यन्तमग्नेर्व्याप्ति, ततः परं तु सोमस्य । अग्निव्याप्तिपर्यन्तं तत्सर्षपंपराहृत सोम स्वस्वरूपेण स्यात् न शक्नोति, सोऽग्निरूपतामेव गच्छति । अग्निव्याप्ते परतस्तु सोमस्य स्वतन्त्रा स्थिति । यद्यप्यग्नीषोमी निरन्तरं सहचारिणावेव, एकेन विना अपरो न तिष्ठति, तथापि प्राधान्याप्राधान्यकृतोऽयं व्यवहारः । इमानेव पञ्चगोमोमात्मकान् स्तोमानाप्याययितुं यज्ञे आहुतयोऽयन्ते, तत एव तत्र ‘वोपट्’ इत्युच्चार्यते । ‘वोक् पट्’ इति पदद्वयं परोक्षीकरणाय ककाररहितं वीपडिति प्रयुज्यते ; वाक् शब्दे आकारोत्तरमकारस्य उकारस्य च योगेन निष्पन्नमीकारं संयोज्य ‘वोक्’ इति निष्पद्यते । अकारो मनसः प्रतीकम्, उकारश्च प्राणस्य । तेन मनः प्राणगर्भिता वाक् पट्सु स्थानेषु व्याप्ता—इति ‘वोपट्’ पदेन ध्वन्यते । एतेषां मनः प्राणवाचा वैज्ञानिक रूपं व्याख्यातं पूर्वम् । स्तोमानामवयवाः प्रत्येकमहर्गणा इति श्रुतिषु परिभाष्यन्ते । त्रयस्त्रिंशत् स्तोमात्परमप्यस्ति वाचो व्याप्तिरष्टात्त्वारिंशदहं पर्यन्तम्, परं तत्राग्नीषोमयोर्व्याप्तिर्नास्तीति तत्र यज्ञसंबन्धोऽत्यल्पः । अयं स्तोमविषयः श्रुतिष्विति गम्भीरं, ग्रन्थकृता च बहुत्र विस्तरेण व्याख्यातः । तस्य संकेतमात्रमिह परिज्ञानाय प्रदर्शितमिति ।

१ स्वर्गलोकपदेन द्युलोकपदेन च सूर्यमण्डलमेवोच्यते इति भाष्यम् ।

२ षट् स्थानं उक्तपूर्वं द्विविधमन्नपरिग्रहयज्ञमाह ।

३ सप्तविधानानि बृहदारण्यकोपनिषदस्तृतीयोऽध्याये पञ्चमे ब्राह्मणे व्याख्यातानि—

‘यत् सप्तानानि मेघया तपसाजनयत्तित्वा

एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्, त्रीण्यात्मन कुरुत् । पशुभ्य एकं प्रायच्छत्’ इत्यादि ।

वाक्, प्राण, मन, अन्नम् (त्रीह्यादि), पय (जलम्), हुतम्, प्रहुतम्—इति सप्तानानि तत्र व्याख्यातानि । तत्र मनः पदेन ज्ञानम्, प्राणपदेन प्राणसाध्यत्वात् कर्म, वाक्पदेन शब्दम्, हुतप्रहुतशब्दाभ्यां ह्वनार्तिसाधनं तेज, वायुं च विवक्षित्वा अन्नजले च स्वरूपेणैव संयोज्य प्रत्येकं प्राणिना सप्तानानीति मूले व्याख्यातम् । एतैर्विना जीवनं न तिष्ठतीति । अन्नं जलं

वागिति" ॥ तस्मादाहु कौपीतकश्रुतौ "नेन्द्राद् ऋते पवते धाम किञ्चन" इति । "वाग् वा इन्द्र । न ह्युते 'वाच' पवते धाम किञ्चन" (की० ब्रा० २।७) इति ॥

स इन्द्रोऽग्नीषो<sup>१</sup>मावयाजयत् । तयोरभ्राद एवान्यतरोऽभवद्, अन्नमन्यतर<sup>२</sup> । अन्ना-  
दोऽग्नि । अन्नं सोम<sup>३</sup> । अन्नादश्च वा इद सर्वमन्न च ॥ ता वा एता पञ्च देवता<sup>४</sup>  
कामप्रेण दशपीर्ण<sup>५</sup>मासयज्ञेनायजन्त । दशपीर्णमासयज्ञेनैव षंते चत्वारः प्राजापत्या<sup>६</sup>  
प्रजापतिश्चायमन्योन्यसहिता प्राणिशरीरे क्रमादाप प्राण वाग् अन्नाद अन्नमिति पञ्चभि-  
भावं परिणम्यमाना प्रतितिष्ठन्तीति विद्यात् ॥

तेज्वेतेषु चतुर्थं प्राजापत्येषु सर्वतः पुबमिहापामात्मनि सप्तगो भवति । तत्रायं  
मातरिश्वा हेतु । एष हि पारमेष्ठ्य<sup>७</sup>समुद्रादुत्पन्नमानो<sup>८</sup> भृगुप्राणविशेषो मातरिश्वा  
नाम धायु सर्वाभिमा त्रिलोकीमभिव्याप्नोति । आपो हि तस्य मातरिश्वनो योनि । आतश्च  
नेता अपो व्यतिरिच्याय मातरिश्वा रूपं घत्ते । सोऽ<sup>९</sup>पा मातरि तत्रात्मनि श्वयतीति  
कृत्स्ववाऽप्यमस्मिन् वायां तत्कर्मनिबन्धनो मातरिश्वशब्द<sup>१०</sup> प्रवर्तते । तदेतदस्य व्युत्पत्ति-  
निमित्तं च भवति प्रवृत्तिनिमित्तं च ॥

<sup>१</sup>चतुर्थं नाम लोकमेत पारमेष्ठ्य समुद्रमभिव्याप्नुदन्नय मातरिश्वा वायुस्तत्र समुद्रे  
प्रतिष्ठितमात्मानं प्रजापतिं नाम प्राणमभित परिगृह्णाति । सोऽयं प्रजापति प्राणं कनीषान्  
वा स्यान्महीषान् वा, तत्परिमाणेनैवायं मातरिश्वा तत्रात्मन्यपो निविञ्चति । तथा चाह  
भगवान् वेदपुरुष ।

"एकं तुपर्णं स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे ।

स पाकेन मनसाऽपश्यमन्तितस्त माता रेडि स उ रेडि मातरम्" (ऋ० १०।११४।४) ।

<sup>१</sup> व्यापिकेय वागिति व्याख्यातपूर्वम् । ज्ञानस्य च वाक्शब्दं ध्याप्तिरनया<sup>१</sup> श्रुत्याम्नायते ।

<sup>२</sup> अक्षरपुरुषकलारूपो यावग्नीषोमी—ताभ्या यज्ञात् क्षरपुरुषकलारूपयोरभ्रादान्नयो-  
रुत्पत्तिरिहोक्ता ।

<sup>३</sup> दशपीर्णमासरहस्य यज्ञमधुसूदनं द्रष्टव्यम् । नेहातिविस्तरभयात् प्रपञ्चयितुं  
शक्यम् ।

<sup>४</sup> पारमेष्ठ्यमण्डलमापोमयम्, स एव समुद्र, तत्रैव च वायोत्पत्तिः । सोम,  
आपः, वायुरित्येक एवायोऽयस्याभेदेन त्रिधा व्यदिहियत इति । सूरुमावस्या सोम, सोऽयम्  
पदेनोच्यते, ततः स्थूलता गतो वायुः, ततोऽपि स्थूलाश्च जलपदवाच्या आपः ।

<sup>५</sup> 'ऋषिभ्यः पितरो जाता पितृभ्यो देवदानवा' इति भगवता मनुना ऋषिप्राणानामेव  
देवप्राणजननत्वमुक्तम् । तदनुसार्यैव भृगुनामर्षिप्राणानां मातरिश्वाख्यवायुप्राणजननत्वमि-  
होच्यते । भृगुवादि रहस्यं महर्षिकुलवंशमेव द्रष्टव्यम् ।

<sup>६</sup> मातरिश्वशब्दव्युत्पत्तिरिहोच्यते । अपा मातरि परमेष्ठिमण्डले श्वयति—  
गच्छति च वर्द्धते चेत्यर्थः ।

<sup>७</sup> पृथिवी, चन्द्र, सूर्य, परमेष्ठीति मण्डलत्रये चतुर्थं परमेष्ठी भवति ।

पक्षपुच्छात्मसंपन्नत्वात् प्रजापतिमेवैतं सुपर्णशब्देनाह । प्रजापतीनामानन्त्येज्यत्र महतो<sup>२</sup> महीयांसमपेक्ष्याह—एक इति । प्रत्येकाभिप्रायेण वा व्याचष्टे—एक इति । तं माता रेदीत्यपामात्मनाऽन्योन्यसंसृष्टिमाचष्टे ॥ आपो हि मातरः सर्वसृष्टीनाम् ॥ आप्यस्तु वक्ष्यमाणः प्राणः पुत्रः ॥ “वाम्<sup>३</sup> वै माता प्राणः पुत्र” —इत्यैतरेयारण्यकश्रुतिस्तु न विरुध्यते । “अपां वाग्लोकाद्दुत्पन्नतया वाक्त्वेन व्यवहृतुं सुशकत्वात् ॥

अपि चान्यथा व्याख्यायते । मातरिश्वा वायुरेवायं सुपर्णः प्रतिपत्तव्यः । “तमात्मा हि माताऽनुगृह्णाति । स चात्मानमन्वासज्जते ॥

सोऽपां भूतशरीरजनविघ्नीणां परिच्छेदके तस्मिन्नात्मनि श्वयमानोऽयं मातरिश्वा वायुर्यद्यन्यतो नापो लभते, तर्हि स्वसंपरिष्वक्ता एव काश्चिदपस्तत्रात्मनि<sup>४</sup> संसृजति । अयं शक्रुशीगितादिभ्यो द्वारान्तरेणापां लाभे तु ता एवापोऽयमात्मन्याघत्ते ॥ सर्वयास्मिन्नात्मनि योनौ भूतप्रपञ्चोत्पत्तिबीजानामपां रेतसां नियेकेऽयं मातरिश्वव<sup>५</sup> निषेक्ता द्रष्टव्यः ॥ तदुक्तम्—

अनेजदेकं मनसो जवीपो नैनद्वा आप्नुवन् पूर्वमपत् ।

तद्वावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ (यजुः सं०४०अ०)

इति ॥ त्रिभिः पादरूपदाशितमिदमात्मनो लक्षणमात्म<sup>६</sup>प्रकरणेऽन्यत्र सुविशदं

<sup>१</sup> मन्त्रस्य व्याख्यानम् । पक्षपुच्छादिक व्याख्यातम् ।

<sup>२</sup> एको व्यापको महतो महीयान् प्रजापतिः, तत्रानुप्रविष्टाश्चान्ये प्रजापतय इति स एक एवोक्तः । अथवा प्रतिवस्तु एकैक. प्रजापतिरित्यभिप्रायेणैक उक्त ।

<sup>३</sup> ऐतरेयश्रुती वाचो मातृत्वमुक्तम्—इह त्वपा मातृत्वमुच्यत इति विरोधमाशङ्क्य समाघत्ते ।

<sup>४</sup> प्राणः, आपः, वाक्, अन्नादः, अन्नम् इति क्षरपुरुषकलानामन्योन्यसंसृष्टतया परस्परं व्यवहारसाङ्ख्यादित्यर्थः ।

<sup>५</sup> आत्मनो मातृत्वमनुपदमेवोक्तम् ।

<sup>६</sup> जडपदार्थेषु अन्यतोऽपां लाभो बहुत्र नास्ति, चेतनेषु तु शक्ररूपा अपः पुरुषशरीरा-ङ्गभूता उपलभ्य एता एवात्मना लोकान्तरादागतेन संसृजतीत्यर्थः । लोकान्तरादागतैरात्मभिः सहापि चन्द्रमण्डलस्यापा ससर्गो भवति । सर्वेषां परस्परयोगेन शरीरोत्पत्तिः । “रेतः सिग्योगाय” (अ० ३ पा० १ सू० २६) ‘योने. शरीरम्’ (३।१।२७) इति वेदान्तसूत्रयोः स्पष्टमिदम् ।

<sup>७</sup> प्राणरूपेण शरीरेषु स्थितो वायुरेव अङ्गादङ्गाच्छुक्रमाकृष्य स्त्रीयोनौ निषिञ्चतीति स्फुटं शरीरतत्त्वविदाम् । तेनैव दृष्टान्तेन सृष्टिधादावपि रेतोरूपाणामपा निषेक्ता वायुरेव द्रष्टव्य इति श्रुतिराह ।

<sup>८</sup> अन्यत्र ‘उपनिषद्दध्यादी’ व्याख्यातो मन्त्रः । तस्य व्याख्यानस्यान सार. प्रदस्यंते । ‘अनेजद्’ ‘मनसो जवीय’, ‘तिष्ठद्’, ‘धावतोऽन्यानत्येति’ इत्यादि पदैर्विरुद्धा धर्मा प्रदक्षिताः ।

निरूपितं द्रष्टव्यम् ॥ इह तु केवलमात्मन्यस्मिन् योनीं सृष्ट्यधीपयिष्यदेतोनिषेकरूपोऽयमपि  
ससर्गो मातारश्चरणा<sup>१</sup> वायुना त्रियमाणो निरुच्यते ॥

तत्र योऽयमात्मा योनिं आपो रेत, ताभ्यामात्मन्यपि ग्रन्थि प्रजाति, सा सृष्टिः ॥  
सैवा तत्रात्मनि प्रथमा सृष्टिः सृष्टीनां<sup>२</sup> मैथुनीनाम् । नाद्रूपं पूर्वं योनिजा सृष्टिरासीत् ।

तैरीश्वरस्य विरुद्धपरमाश्रयत्व व्यक्ती क्रियते, सर्वव्यापके परमात्मनि न केपाचिदपि धर्माणां  
विरोध, तस्य सर्वधर्माश्रयत्वात् । व्यापकश्चेश्वर इति धावन्तोऽपि देवा यत्र यान्ति तत्रैश्वर  
पश्यन्ति, स पूर्वमेव तत्र गतो भवति, सर्वगतत्वात् । तस्मिन्च मातरिद्वामूनात्मारूपो वायु,  
अप — नर्माणि सृष्ट्यधीपयिष्यति दधाति, तैरेव तस्य सृष्टिकर्तृत्वं भवतीति प्राचीनानां भाष्यहृता  
व्याख्या । अनेन ग्रन्थहृता तु वैज्ञानिकी दृष्टिमवलम्ब्यैव व्याख्यायते मन्य अव्ययपुरुष-  
प्रागस्मानि पञ्चकलो निरुक्ता, तस्य आनन्दो विज्ञानम्—मन ति तिल कला मुक्तिसाक्षिण्यो  
विद्यारूपा, मन, प्राणो वागिति तिलस्तु सृष्टिसाक्षिण्यं कर्मरूपा, एव विद्यावर्ममयो  
रसवल्समष्टिरूप सर्वजगदाधार सर्वोत्पादकोऽव्ययपुरुष एवान् मन्त्रेण निदिष्टः । तस्य  
विद्यारूपा कला अविचला, स्थिरा । कर्मरूपा कलास्तु गतिरूपा अतिपूर्णगामिन्य इति  
तस्योभयरूपस्याचलनमतिवेगवस्व चोभयमप्युपपद्यते, तदेव लक्ष्यीकृत्य धृत्या 'अनेजद्'  
'मनसो जवीय' 'तिष्ठद्' 'धावतोऽज्यान् अत्येति' इत्युभयमप्याम्नातम् । स एवायं व्यापक  
ईश्वर । यद्यप्यसङ्गोऽव्ययपुरुष रेतोरूपाणामपि ससर्गो नोपपद्यते, तथापि पूर्वप्रतिपादिता  
वेदा यदा तस्मात्प्रादुर्भवन्ति, तदा ऋक्सामावच्छिन्ने यजुर्वेदे रेतोरूपाणामपि ससर्गो भवति,  
इमा आपोऽथर्ववेदरूपा सुवह्यपदेन वेदत्रयस्य स्वेदरूपा गोपयब्राह्मण निरूपिता । यजुर्वेदोऽथ  
वर्ममयस्याव्ययपुरुषस्य प्रथमा विकासभूमिरिति अव्ययरूपतयैव त मत्वा श्रुती अव्ययपुरुषे  
एवापि सम्बन्ध आम्नात । यजु पदमपि—यद्—जू इति गतिस्थितिवोधक पदद्वयसम्बन्धेन  
दातपयब्राह्मणे ( १० का० ३ प्र० ५ ब्रा० १, २ क० ) व्याख्यातम् । तेन गतिस्थित्यात्मक एव  
यजुर्वेद इति सिद्धपति । वाय्वाकाशयो समष्टिर्यैजुरिति तत्र ब्राह्मण उक्तामित्यादि निरूपितं  
प्राग् वेदप्रकरणे । इदानीन्तना वैज्ञानिका अपि 'इलैक्ट्रोन प्रोट्रोन' नाम्ना गतिस्थितिशीले  
तस्यै एव जगदुपानतयोपगच्छन्ति इत्याद्यप्युक्तं प्राक् ।

<sup>१</sup> मातरि श्वयत इति मातरिश्वेति व्युत्पत्ति प्राह्मूले सूचिता । मातृपदेन तत्रात्मा  
गृहीत । अन्यत्र तु ग्रन्थहृता मातृपदेन पृथिव्याप व्याख्याता । पृथिवीपदेनाथ सर्वे धनीभूता  
पिण्डा स्वयम्वाद्यां पृथिव्यन्ता गृह्यन्ते । सर्वेषां धनीभूतपिण्डानां पृथिवीशब्देन परि  
भाषणम् । तेषु पिण्डेषु व्याप्नुवन्, तान् परिवृष्वन् पिण्डरूपसमर्क पिण्डरक्षकश्च  
यामूर्तारिश्वेत्युच्यते । भृगुरूपोऽयम् । अस्य च जनक आत्मैवेति आत्मान् मातृपदेन  
गृहीत । उभययापि शक्यते व्याख्यातुम्, वेदमन्त्राणां महार्धगर्भितत्वादिति भाव ।

<sup>२</sup> सयोगजा सृष्टयो मैथुन्य सृष्टय उच्यन्ते । तथाविधानु सृष्टिषु आप एव प्रथमा ।  
अतएव "अप एव ससर्जादौ" इति भगवता मनुना प्रथमाध्याये उक्तम् । पुराणेष्वपि च  
बहुत्र अपां प्रथमा सृष्टिराख्यायते । तदिदं प्राथम्य मैथुनीषु सृष्टिषु भाव्यमिति तात्पर्यम् ।

त्रय्या विद्याया ब्रह्मणः प्रजापतिब्रह्मणि प्रतिष्ठाब्रह्मतपोपपन्नत्वात् प्रतिष्ठात प्रागप्रतिष्ठिते प्रजापती सृष्टिव्यवहारायोगात् । अप्स्वेवंतास्वात्मससृष्टासुत्तराः सर्वा सृष्टयो भवन्तीति मुनिभूत विद्यात् ॥ ये तु (१) नामानेदिष्ठो (२) बालखिल्या (३) वृषाकपि (४) रेवयामरुदित्येते चत्वार सहचरा प्राणा क्रमेण (१) रेतसे (२) प्राणाय (३) आत्मने (४) प्रतिष्ठार्य चोपयुक्ताः श्रूयन्ते ते चेतनगर्भससृष्टिविषया वैशेषिका प्रतिपत्तव्या । मातरिदवा त्वय प्राणवापुःचेतनाचेतनसाधारण सर्वसृष्टिविषय सर्वविकारोपादानभूतानामपामालम्बनकर्मण्येवमिति—सदलेपणापोपयुज्यते । “आपो ह वा इदमग्रे सल्लिमेवात्त” (शत० ११।१।६) ताः आपो मातरिदवनाऽनेनात्मनिहिता प्रजापतिना परिच्छिद्यमानादछन्दसा

१ अद्भ्य पूर्वं तु ब्रह्मणो यानि तत्त्वानि प्रादुर्भवन्ति—यथा “अव्ययाक्षरक्षरेति पुरुषत्रयी, वेदनपी, तत स्वयम्भूमंगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम” इत्यादिना भगवता मनुना प्रथमाध्याय उक्त वेदमय स्वयम्भूमण्डलम्, सुब्रह्मेत्युक्तोऽयं वेद—भृग्विद्भिर प्रभृतय ऋषयः—ते प्रजापतिब्रह्मणः प्रनिष्ठारूपा ब्रह्मरूपमेव गण्यन्ते । त्रयी हि पूर्वं प्रजापते प्रतिष्ठा भवति, अप्रतिष्ठितेन जापतिना न सगं उत्पादयितुं शक्यमिति प्रजापतिरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपे एवान्तर्भाव्यते । न ते पदार्थाः सृष्टतया गण्यन्ते । वाग्वाकाशयोरपि सूक्ष्मावस्था तत्रैवान्तर्भवतीत्युक्तं प्राक् । तेजोऽप्यङ्गिरस ऋषे र्पमिति तेजमोऽपि सूक्ष्मावस्था वेद-स्वरूप एवान्तर्भवति । तस्मादपामेव सृष्टी प्राथम्यमाख्यायते बहुत्र श्रुतिस्मृतिषु । “अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मणः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् । तेषा सर्वत्रग तेज स्वासु योनिषु शाम्यति” इति महाभारते चाग्नेरपि जनकत्वमप्यु आख्यायते । एव विधेयुः सर्वत्र सूक्ष्माभ्योऽद्भ्यश्च स्थूल-स्थाने पञ्चीकृतस्योत्पत्तिरित्यादि रीत्या समाधेयम् । भौतिकाकाशवाय्वाद्यभिप्रायेण तु तैत्तिरीयश्रुतावाक्यादीनां सृष्टिरद्भ्यो भूतभूतस्य पूर्वमाप्नोता । स्थूलानामपामिप्रायेणैव च भाष्यकृद्भिराकाशवाय्वादिपुंविद्या तेजोऽत्रानां सृष्टिव्याख्यातेति वैज्ञानिकप्रक्रियया सर्वं समाधातुं शक्यम् । एव च मातरिदवा वायुः, अप—सूक्ष्मा, तस्मिन् यजुरपतामन्तेऽव्य-यपुरुषे दधाति—सर्गात्पादनार्थं योजयति । मुख्येऽव्ययपुरुषे वा दधाति—उत्पाद्य स्यापयति, अव्ययस्य सर्वालम्बनत्वादिति मन्त्रार्थोऽवसेयः ।

२ एते नामानेदिष्ठाद्या प्राणविशेषा पुराणेषु प्रसिद्धा, एषा स्वरूप विस्तरमिया सर्वसृष्टिस्वनुपयुक्ततया च तस्य व्याख्यायते । विद्याव्राचस्पतीनां ग्रन्थान्तरस्य एव प्रतिपत्तव्यो विज्ञानमुनिः ।

३ सूक्ष्माणामपामा सर्वमूल्युत्पादकत्वे श्रुति प्रमाणयति ।

४ ननु यथा आकाशवाय्वादीनां ब्रह्मरूपत्वमुक्तम्, तथा अपामप्यस्तेव, सर्वस्यापि ब्रह्मरूपत्वात् । ततश्च तिन सृष्ट्या आपस्तु सृष्ट्या—इत्युक्ते कोऽभिप्राय इति शङ्का निरसि-तुमाह—छन्दोनाम माप्रावन्व इति “माच्छद, प्रमाच्छन्द, प्रतिमाच्छन्द” इत्यादि यजुर्मन्त्र-प्रामाण्येन छन्दः समीक्षाया छन्दो निरक्तिप्रकरणे ग्रन्थवृत्ता व्याख्यातम् । ततश्च ये पदार्थाः पृथक् छन्दसा परिगृहीता—अर्थां पृथक् स्वमर्यादाया प्रतिष्ठिता भवन्ति—ते ब्रह्मणोऽङ्गतया ब्रह्मरूपत्वेन स्थाप्यमाना अपि पृथगत्र सृष्ट्या गण्यन्ते । तेषां केवल ब्रह्म-भक्तिवत्त्वम्—अर्थाद् ब्रह्मणो भागत्वम्-अङ्गत्व गण्यते । तद्रीत्या आपः, अद्भ्यो जायमानाऽ-

परिगृहीता पृथग् भूत्वा तस्यात्मनोऽङ्गत्वैनोपपद्यन्ते । अत एवेताभ्योऽङ्गुचो जायमाना सृष्टिस्तदात्मभक्तित्वेनाख्यायते । सृष्ट्युपादानभूतातानामपां तदात्मभक्तित्वेनोपपन्नत्वाद् इत्यवधेयम् । सोऽयमेतावानुपक्रमः सर्वभूतसृष्टिसाधारण प्रतिपत्तव्यः ॥

अथा सप्तर्गाञ्चाय प्रजापतिराप्य प्राणो<sup>१</sup> भवति । प्राणस्वरूपोपपत्त्यर्थं चासामपा-  
मेवास्मिन् शरीरे भूयासो भागा उपलभ्यन्ते । अङ्गुरेवापमाप्य प्राण आप्त्वाप्यते । यावदस्य  
<sup>२</sup> निसर्गादुत्क्रान्तमङ्ग बिद्दिलष्टं भवति, तावदेवास्य पुनरङ्गुरूपसञ्चिताभिरुपसपादितमाहित  
भवति ॥ तेनायमात्मा प्रदीर्घाविरिव नोच्छिद्यते । “अन्नमर्थं हि सोम्य मनः, आपोमय प्राणः,  
तेजोमयी वाक् ।” इति हि भगवानुद्दालक<sup>३</sup> पश्यति (छान्दो० उप०) ॥ स यदि शरीरो  
नापो लभते, तर्हि तस्यायमाप्य प्राण कनीयानिव भूत्वा विपीदति । आतश्च प्रजापति-  
रात्मा शरीरादुत्सीदति, सोऽङ्गुच उपपन्नोयमात्तरीक्ष्य<sup>४</sup> सत्त्वाप्य प्राणः सर्वशरीरव्यापी  
व्यान इति नाभ्या निर्दिश्यते ॥ “स एष इह प्रविष्ट आलोमभ्य आनखाप्रेभ्यः ॥  
यथा क्षुरः क्षुरधानैः स्वहित स्याद, विश्वभरो वा विश्वम्भरकुलाये । प्राणमेव स प्राणो नाम  
भवति । यदन्<sup>५</sup> वाक् । पदयश्चक्षुः । शृण्वन् धोत्रम् । मन्वानो मनः । ताग्यस्यैतानि  
कर्मनामायेव । स योऽत एकंकमुपास्ते न स वेद । अकृत्स्नो ह्यो योऽत एकंकेन भवति ।  
<sup>६</sup> आत्मेत्येवोपासीत् अत्रऽह्योते सर्वे एकी भवन्ति । तदेतत्पदनीयमस्य<sup>७</sup> सर्वस्य, यदयमात्मा ।  
अनेन ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह वै पदेनानुविन्देत् ॥” — (शत० १४।३।१८) ॥ सोऽयं मुख्य

परा सृष्टिश्च ब्रह्मभक्तिरूपा । इतः पूर्वन्तु पूर्वोक्तरीत्या अप्रतिष्ठितत्वान्न पुण्यङ्गमर्यादावन्ध  
इति ते ब्रह्मरूपा एवाभ्यायन्ते न मृष्टा इति । सृष्ट्याना तु तादात्म्यरूपा भक्तिः ।  
व्यवहारदशाया भेदात्, परमार्थतस्तु अभेदात्तादात्म्यमुच्यते इति ।

<sup>१</sup> मूलभूत प्राणोऽव्ययबलरूपत्वेन मनःप्राणवाधु प्रतिपादितपूर्व, यस्य विकासोऽ-  
क्षरपुण्यः । अथावाऽदशाया क्षरपुण्यकलासु षः प्रथम प्राण उक्तः—सोऽपि आग्नेय,  
सोम्याप्यादिभेदेनानेकधा भवति । तेषु आप्यप्राणोत्पत्तिरिहोच्यते । अयं क्षरकलारूपः प्राणोऽपि  
जडचेतनेषु सर्वत्र व्याप्तः । ‘बलविधारणे प्राणराक्ती’ इति ग्रन्थकृता सामान्येन व्याख्यातः ।  
इह तु तस्य शरीरप्रतिष्ठितस्य विवरणं क्रियते ।

<sup>२</sup> प्रकृत्या या क्षीणता बहिर्गमनप्रयुक्ता जायते, सा अङ्गुरेव पूर्वत इत्यर्थः ।

<sup>३</sup> उद्दालकश्चेतकेतुसवादे छान्दोग्योपनिषदि ।

<sup>४</sup> मूलतोऽयमाप्य प्राणोऽन्तरिक्षव्याप्येन मातरिश्वना जनित इति व्याख्यातम्, तत  
एवान्तरीक्ष्यः । अयं च शरीरेषु पञ्चमु प्राणभेदेषु व्यानरूपेण प्रतिष्ठितः ।

<sup>५</sup> विभिन्नानिन्द्रियाण्यस्यैव प्राणस्य रूपाणि, अयमेव सर्वेन्द्रियाधिष्ठाता सर्वेन्द्रिय-  
रूपेण प्रतिष्ठितः, स्वरूपेण सर्वेन्द्रियसहकारी ।

<sup>६</sup> प्राण एव व्यावहारिक आत्मा, स आत्मरूपेणैव उपास्य इत्यात्मरूपोपासनाविधानाय  
एकंरूपोपासनाविन्दा ।

<sup>७</sup> पदनीयम्—पदेन गन्तव्यम्—प्राप्यम् ।

प्राणः प्रादेशमात्रं<sup>१</sup> प्रादेशमात्रो भूत्वा सर्वां शरीरयष्टिमभिसंपद्यते । तत्रैतस्यात्मन आना-  
भेराकण्ठाद् द्वयोः प्रादेशयो<sup>२</sup> रूपाशुसवनमिति संज्ञा क्रियते ॥ तस्मिन्नास्मिन्नुपाशुसवनप्रहे  
प्राणापानौ नामंतौ उपाश्वन्तर्म्यामिप्रहो सभवत् “प्राणापानौ वा इन्द्रानी” — (मंत्रा०  
ब्रा० १।५।६)

इति मंत्रेयो<sup>३</sup> श्रुत्या ताधिभौ प्राणापानौ धावापृथिव्यो रसौ विजानीयात् । तयोश्च  
प्राणापानयोः सख्यामाह भगवान् वार्कलि ॥ “श्रमादन्वयत्र परिवर्तमानस्तिष्ठन्नासीनो यदि वा  
स्वपन्नपि ॥ अहोरात्राभ्यां पुरुष समेन कतिकृत्व प्राणिति चापनिति ॥१॥ शत शतानि  
(१००००) पुरुष समेनाष्टौ शता (८००) यन्मित तद्वदन्ति ॥ अहोरात्राभ्यां पुरुष समेन  
तावत्कृत्व प्राणिति चापनिति” इति ॥ (शत० १२।१।१०।८) । तत्र अद्भुषश्चंन  
च द्रमसश्च दैव प्राण आविशति । (१४।३।३।२९) इति श्रूयते । तत्राद्भुष इति चतुर्यं-  
लोकादित्यर्थः । “अस्ति वै चतुर्यो लोक आप” — इति श्रुते ॥ <sup>४</sup>पृथिवीचन्द्रमस व्याव-  
र्तयितुमद्भुष इत्याह । <sup>५</sup>अम्भ — सज्ञानामपां व्यावृत्तये चन्द्रमस इत्याह । तथा चोभयपदवि-  
शेषितोऽयं ब्राह्मणस्पत्य सौम्य प्राण इह बंधवानराग्नौ ह्यमानो द्रष्टव्यः । तत्रापि सौम्य  
खलु पितृप्राणश्च भवति, दैव प्राणश्चेति कृत्वा प्रकृते पितृप्राणत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं दैव प्राण  
इत्याह । सोऽयं दैव प्राणोऽपानं प्राणं च पर्यायेणाभ्याहृन्ति, अन्योऽयं च पर्यायेणाभिभ-

<sup>१</sup> एकैकं प्रादेशमतिक्रम्यास्मच्छरीरे प्राणस्यायतनानि—गुदे, योनिस्थाने, नाभौ,  
हृदये, कण्ठे, तालुस्थाने च । अत्रैवागमशास्त्रे मूलाधारादीनि षट् चक्राण्याख्यायन्ते । प्रादेशो  
दशाङ्गुलः । ‘अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्’ इति पुरुषसूक्तमन्त्रे अक्षरपुरुषस्य प्राणरूपेण दशाङ्गुल-  
मतिक्रम्य स्थितिराम्नाता । सर्वत्र शरीरे व्याप्तिबोधनाय ‘प्रादेशमात्र’ शब्दस्य वीप्साया  
द्विषक्ति कृता मूले ।

<sup>२</sup> दर्शपूर्णमासयज्ञे इय सज्ञा । यज्ञस्य तत्तद्विधानोपपत्तये अध्यात्ममधिदेवत च  
यज्ञक्रियासव च श्रुत्या तत्र तत्र बोध्यत इति ध्येयम् ।

<sup>३</sup> व्यान आप्य इत्युक्तं प्राक् । प्राणापानौ तु इन्द्राग्निरूपौ मंत्रेभ्युपनिषद्युक्ताविति,  
तेन दिव पृथिव्याश्च तौ रसाविति सिद्धयति । इन्द्रो हि दिवोऽधिष्ठाता, अग्निश्च  
पृथिव्या इति ।

<sup>४</sup> उच्छ्वास प्राण, निश्वासस्तु अपानः । तयोर्होरात्रे सख्या श्रुतिप्रामाण्येनोच्यते ।  
१०८०० उच्छ्वासा, एतावन्त एव च निश्वासा—प्रकृत्या पुरुषस्य भवन्ति । इमावेव  
आगमशास्त्र ‘श्वजपाज्य’ नाम्ना व्यवह्रियेते । अनेनैवाधारेण मालायामष्टोत्तरशतं मणिका  
निवेशयन्त इत्यपि स्मर्तव्यम् । सभूय उच्छ्वासनिश्वाससख्या २१६०० भवति ।

<sup>५</sup> द्वौ च द्रमसौ व्याख्यायते श्रुतिपु—एकं पृथिवीसन्निधाने, अपरश्च परमेष्ठिमण्डल-  
रूपश्चतुर्यो जनलोकनाम्ना ख्यातः । तत्रेह विशेषणद्वयेन परमेष्ठिरूप एव चन्द्रो गृह्यत  
इति भावः ।

<sup>६</sup> आपोऽयनेकविधा, सर्वमूलभूतान्यम्भासि । तानि नेह गृह्यन्ते, अपि तु सोम इह  
गृह्यते । तस्य निधानं ब्रह्मणस्पतिमण्डलमिति भावः ।



वति । प्राणोऽयं देवो रसो हृद्यपानेनाभ्याहृत्यमाने । दिवमभि<sup>१</sup>प्रत्यावर्तते । प्राणमेवंतं प्रत्यावर्तितरूपं सन्तमुबानशब्देनाहुः । तावेतो प्राणोदानो विध्यरसस्य मित्रावहणौ विद्यात् । संभवो मित्रः । अपसरणं वदणः ॥ एवमन्यस्मिन् पृथिव्येऽनेन प्राणेनाभ्याहृत्यमानोऽयमपानः पृथ्वीमभि प्रत्यावर्तते । तत्र पृथ्व्या उपेत्य शरीरे संचरन्तमेतं समानशब्देनाहुः । प्रत्यावर्तितरूपं त्वेतमपानशब्देनैवाहुः । तावेतो पृथ्वीरसस्य मित्रावहणौ भवतः । समानो मित्रः । अपानो वरुणः । तदित्यं प्राणोदानौ समानापानौ च ध्यानेन सह संभूय पञ्च प्राणा भवन्ति । तत्र प्राणापानाभ्यामेव जीवनयात्रा मन्वन्ते लोकाः । वस्तुतस्तु—“न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ” (कठो० ५ य० ५) यद्येष ध्याना न स्याश्रितौ तर्हि प्राणापानौ शरीरे<sup>२</sup> स्थानं लभेयाताम् । ध्यानावलम्बितावेवंतौ प्राणापानौ जीवन निर्वाहयन्त । सोऽयं ध्यान. प्रजापतिः परमेष्ठिन्यप्सवालम्बमानः प्रतितिष्ठतीति विद्यात् ।

### (१३) निर्विकार<sup>१</sup>राधिकरणम्

<sup>१</sup>गुणस्य वस्त्रस्य च संनिकर्षे गन्धान्तरस्यानुदयोऽस्ति वस्त्रे ।  
निर्गन्धता लिङ्गमयाग्नियोगाद् गन्धोदयो वस्त्रविकारतः स्यात् ॥२०७॥

<sup>१</sup> प्राणस्योऽध्वंगती हेतुरुच्यते । यो यस्यास स तत्रैव गच्छतीति नियमः, प्राणश्चायं दिवोऽश्न उक्त इति तदभिमुखमुपर्येव धावतीति भावः ।

<sup>२</sup> पूर्वं ध्यानं प्रतिष्ठितं, तत एव प्राणापानौ शरीरे प्रविशत इत्यर्थः । तस्माद् ध्यानां मुख्यं । स च परमेष्ठिमण्डलादागत इति परमेष्ठिमण्डलेनास्माकं मुख्यं सम्बन्ध इति दशितम् ।

<sup>३</sup> एव पुरुषत्रयनिरूपणे कृते शब्दोऽयं समुदेति—यदधरक्षरादिरूपता गते रसे स्फुटमेव विकृति सिद्धयति, असङ्गत्वनिर्गुणत्वादि धर्माणामधरक्षराद्यवस्थायामदर्शानात्, तत्तद्योगेन यज्ञादिना च नव नव प्रादुर्भावस्योक्तत्वात् । ततश्च रसपद वाच्यस्य ब्रह्मणो निर्विकारता श्रुतिसाद्रेष्वस्मिन् ग्रन्थे च प्राक् कथमुक्ता । तादृश शब्दरूपनोदनायाधिकरणमिदमारभ्यते । सत्ता ज्ञानान्दा ये रसस्वरूपाणि सर्वत्र व्यापका धर्मा प्रतीयन्ते, ते एकरूपा एव सर्वास्वस्थानु प्रतीयन्ते, बलजन्ययोगानिरूपयो कर्मणश्च स्पष्ट बलपरिणामस्यास्ति परिवर्तनम्, तस्माद् बलमेव परिवर्तते, रसस्तु निर्विकार एवेति प्रकरणात् । सर्वम् अस्तीति सर्वास्वस्थानु प्रतीयते, तस्मात् सत्ता नित्या निर्विकारा च । यदस्ति तज्ज्ञायते, तस्माज्ज्ञानमपि व्यापकं नित्यं निर्विकार च । गनु बहुतरं न ज्ञायतेऽपि, ततश्च ज्ञानस्य विभूत्व कथमिति चेत्, केनचित्तु तज्ज्ञायते एवेति ज्ञानविषयता तु निर्वाया । इत्यात्मके पृथक् पृथक् पुरुषस्य ज्ञाने एवायं ज्ञाताज्ञातविकल्पः । एकं मुख्यं ज्ञानान्तु रसरूप सर्वत्र व्याप्तमेवेति—सत्तातोऽतिरिक्तं हि तत् । एव सत्ताज्ञानयोश्चमयोऽपि श्रितत्वादनित्यस्यापि व्याप्तिः सक्षेपेण पूर्वमुक्ता । विस्तरेण तु संशयतदुच्छेदवादे प्रत्यकृता विवृता । ततश्च रसस्य निर्विकारत्वमेवेति दुष्टान्तरं विव्रियते ।

<sup>४</sup> पृथिव्या गन्धः सर्वत्रास्तीति विवृण्वता भगवता कणादेन “गुणवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तरप्रादुर्भावो वस्त्रे गन्धामावलिङ्गम्” इति सूत्रं पूर्वपक्षरूपेणोक्तम् । यदि

रसे तु यत्रोदयते बलस्य प्रणोदनादन्यबलं प्रसुप्तम् ।  
न तत्र दृश्यते रसे विचारस्ततस्तमाहु किल निर्विकारम् ॥२०८॥

१मूदस्ति सूत्र पुनरस्ति सूत्र ततोऽस्ति यस्त्र च पुनस्तनुत्रम् ।  
ततोऽस्ति कन्या पुनरग्नियोगात् क्षार ततस्तत् पुनरस्ति सा मूत् ॥२०९॥

इत्थ यदेक भवतीह नानारूप तमेवात्र विकारमाहु ।  
तद्रूपकर्मादिविशेषबीजं बल यदस्तीति रस स एक ॥२१०॥

अथाङ्गुलीकम्पन एव तत्र प्रकम्पन नाम विकारमाहु ।

१कम्पो बल तत्क्षितिरङ्गुलीय धत्ते बल निर्विकृति स्वरूपात् ॥२११॥

ये ये विकाराः प्रथितास्तदित्य बलस्य रूपाणि मतानि तानि ।

विलीयते यत्र बल ततोऽन्यच्चोद्भाष्यते यत्र स निर्विकार ॥२१२॥

क्वचिद्विमोक्ष क्वचिदस्ति बन्ध क्वचिद्विकार क्रमते विशेषात् ।

सर्गानुसर्गं प्रतिसर्गभेदात् क्वचिद्विसर्गं प्रलय क्वचित्स्यात् ॥२१३॥

वस्त्रेऽपि गन्ध स्यात्, तर्हि वस्त्रगन्धस्य पुष्पगन्धस्य च योगे विलक्षण गन्धान्तर प्रादुर्भवेत् यथा पुष्पद्वयस्य समर्थं योगे गन्धान्तर भवतीति । न तथा दृश्यते—किन्तु यादृशेन पुष्पगन्धेन योग क्रियते, तादृश एव गन्धो वस्त्रे लभ्यते, तस्माद्वस्त्रे गन्धाभाव सिद्धयतीति पूर्वपक्ष सूत्रेणोक्त । यदि वस्त्रे गन्धो न स्यात्, तर्हि तस्याग्नियोगेन दाहे क्षियमाण कथं गन्ध स्फुट-मुपलभ्येत । नह्यग्ने स गन्ध, भिन्न भिन्नवस्तुदाहे विभिन्नस्य गन्धस्यानुभवादिति तर्कं मनसिदृश्य 'व्यवस्थित पृथिव्या गन्ध' इत्युत्तरसूत्रम् । अनुत्कटत्वात् पुष्पगन्धो वस्त्रगन्ध-मभिमवतीति पूर्वपक्षस्योत्तरम् । एवमग्निसर्गोदाद् वस्त्रे पूर्वमनुपलब्धस्य गन्धस्योपलब्धिरूपो विकारो दृष्टः । रसे तु एवस्य बलस्य पूर्वं प्रसुप्तस्य बलान्तरप्रणोदनन जागरणेऽपि । अर्थाद-वस्थान्तरोदयेऽपि सत्तादिषु तद्रूपेषु विकारो न दृश्यते एव इति रसस्य निर्विकारतय सिद्धयतीति ।

१ विभिन्नेषु विकारेषु रसरूपाया सत्ताया व्यापकत्वमुच्यते । अस्ति अस्तीति प्रत्ययात् सत्ता मूदादिषु सर्वेषु व्याप्ता । सा च सत्ता एवैवेति मूदादीना विभिन्नत्वेऽपि तनुप्रभेदभेदोच्यते । कारणसत्तैव कार्येऽनुवर्तते, न तु कार्ये पृथक् सत्ता ; तत एवाद्वैत सिद्धयति, एककारणप्रम-वत्वाज्जगत इति । यल्लुता एव विकारभेदा । रसस्तु सत्तारूप सर्वथा अविद्यत एवेति ।

२ बम्प एव विद्यतिरूप । स यदि बुद्ध्या पृथक् क्रियेत, तर्हि अङ्गुल्या न कोऽपि विकारः । एवमेव बलस्य बुद्ध्या पृथक्त्वे प्रहणे रसे न कोऽपि विकार इति भाष्यम् । बम्पस्य बलस्य क्षितिराश्रयोऽङ्गुलिरिति अन्वेतव्यम् । अङ्गुलिर्यल धत्ते । स्वयं तु बलात् पृथक् गृहीता सा निर्विकारैवेति ।

१ यथासत्त्वं न विवक्षितम् । प्रतिसर्गो-प्रलये बलस्य विमोक्ष, सर्ग बन्ध, अनुसर्गो तु विकार इत्यन्वेतव्यम् । बन्धादयो व्याख्यातपूर्वा । सर्ग एव विसर्गपदेनाप्युक्तः । अनुसर्गं सृष्टयो समेलनेन वस्त्वन्तरसर्गं तत्रैव विचार प्रतीयते । स बले एव, न तु रसे कोऽपि विकारः ।

इत्थं रसे कर्मवशाद्विकारी दृष्टोऽपि नास्त्येव रसे विकारः ।

<sup>१</sup> अकर्मणो लक्षणमस्ति कर्मं तद्विक्रियालक्षितविक्रियोऽसौ ॥२१४॥

<sup>२</sup> योगो विभूतिर्यदि वास्तु बन्धो वृत्तित्वमेवास्तु तथापि मृत्युः ।

रसेऽमृते स्यादुपसृष्टमुक्तोऽमृतं तु पूर्णं विभवत्वमुत्पिन् ॥२१५॥

<sup>३</sup> योयावुपाभ्या तदिरानिराभ्यां यो बुद्बुदे फेनमृदात्मकोऽमृतः ।

परस्परसङ्गवशाद्विसर्गं सकर्मणा कर्मसु सङ्ग इष्ट ॥२१६॥

<sup>४</sup> यथा पुन श्यामलपीतसङ्गतो विलक्षण रूपमुदेति हारितम् ।

द्वयोर्विकारेण तयामृते पुनर्न मृत्युसङ्गेन विकार ईक्ष्यते ॥२१७॥

<sup>५</sup> दूर्वाप्रत प्रातरनेकदिवकमात् दृष्टोऽम्बुविन्दू रविरश्मितगतः ।

एव स बुद्बुदे हरितयाज्यया तथाऽमृतं मृत्युवशात् पृथग्विधम् ॥२१८॥

यथा जलेऽस्मिन् विमले सितोपला बलेन रूपेण विकुर्वन्ते स्वयम् ।

जलं विकुर्वन्ति च तेन तज्जलं न वस्तुतो विक्रियते तथाऽमृतम् ॥२१९॥

विन्दू <sup>६</sup> शुक्लस्य पटस्य रञ्जनाद् यथा हरिद्रोहितरूपता मता ।

स रङ्गसङ्गस्य तु भङ्गतं शुचिस्तयाऽवृतेऽस्मिन्नमृतेऽप्यसङ्गत ॥२२०॥

<sup>७</sup> पृथक्स्थिता या न क्वापि नश्यति प्रकान्ते सा दिवसे न चन्द्रिका ।

यथाऽभिभूता तपनप्रकाशतस्तयाऽमृतं स्यात् तमसोऽतिशयने ॥२२१॥

<sup>१</sup> अकर्मणो रसस्य लक्षणपरिचायकम्, कर्म-बलम् । बलमेवास्माभिर्दृश्यते रसस्तु निगूढः । तत एव बलस्य घर्मान् विकारान् कथं रसे प्रतीम इति भावः ।

<sup>२</sup> योगादयः ससर्गभेदा पूर्वमुक्ताः । सर्वत्रैव मृत्यु-बलमेव रसेन ससृज्यते रसस्य तु बलेन विभूतिरेव सवधः, विभूतिसबन्धे च न विकृतिरिति विभूतिलक्षणेनोक्तेन भाव्यम् ।

<sup>३</sup> ननु एकस्यैव अवस्थान्तरेषु भवतु निविकारता, यथा कार्पासतूलमूत्रपटाद्यवस्थासु । यत्र तु द्वयोर्योगात् तृतीयं वस्त्वन्तरमुत्पद्यते—तत्र तु प्रत्यभिज्ञाया अप्यभावे कथं निविकारता सम्भाव्यत इति शङ्काया उत्तरमाह—द्वरा-उदकम्, अनिरा-तद्भिद्रो वायुः । योपा वृषा शब्दो स्त्रीपुरुषवाचकीः । स्त्रीपुरुषरूपेण द्वयोः सबन्धे बुद्बुद एव फेनमृदूपता गच्छति । सोऽयं ससर्गरूपं सर्गोऽपि कर्मणामेव परस्परघातानात् । सत्तारूपो रसस्तु तत्रापि निविकार एवेति ।

<sup>४</sup> विकारस्य परिभाषामाह—यत्र स्वरूपच्युतिः, तत्रैव विकारः क्षयते वस्तुम् । यथा हरितदशामां श्यामलस्य पीतस्य च स्वरूपच्युतिः । एव रसस्य स्वरूपच्युतिः कुत्रापि न भवतीति स निविकार एव ।

<sup>५</sup> भेदेन प्रतीतावपि निविकारत्वे दृष्टान्त उच्यते ।

<sup>६</sup> असङ्गता दृष्टान्त उच्यते । लोहितादिरूपतां गमितोऽपि पटो वस्तुतः दृक् एव । तत एव क्षारक्षालनेन लोहितादिरूपेष्वपनीतेषु पुनः श्वेत एव दृश्यते । तथैव बलेषु प्रलीनेषु रस-स्वरूपेणैवावतिष्ठत इति । सोऽसङ्ग एव मन्तव्यः ।

<sup>७</sup> आवरणेन सतीज्यप्रतीतो दृष्टान्तः ।

यतः<sup>१</sup> स्वभावादमृतं निरञ्जनं ततस्तदासञ्जनमृत्युसङ्गतः ।  
न सज्जते न व्यथते न लिप्यते तदावृत केवलमीक्ष्यतेऽन्यथा ॥२२२॥

### (१४) ब्रह्मदर्शनाधिकरणम्

ब्रह्मास्ति तत्प्रत्ययसाक्षिकं रसप्रदं च पात्रं च विवर्ति लम्बनम् ।  
आलम्बनं चायतनं तथा मतं तद् ब्रह्म<sup>२</sup> कर्मण्युपयोगि सप्तथा ॥२२३॥  
ब्रह्मेत्यदः<sup>३</sup> प्रत्ययसाक्षिकं बलैः प्रतीयते ब्रह्मबहुत्ववर्णमुणैः ।  
भट्टद्रुमक्षेत्रजलाच्चिरुच्यैः सेनावनप्रामसर.प्रदीपवत् ॥२२४॥  
ब्रह्मेति<sup>४</sup> विभ्वायतनं हि कर्मणा ययान्तरिक्षं मस्तामुदीरितम् ।

<sup>१</sup> निविकारताप्रतिपादनस्योपसहार

<sup>२</sup> अयं जगति ब्रह्मण प्रतीतिं केन केन प्रकारेण जायते, कैहेतुभिर्ब्रह्म अवश्य स्वीकरणीयं भवतीत्युपायते ।

<sup>३</sup> कर्मणि कर्मभूते दृश्ये जगति सप्तभि प्रकारं ब्रह्मण उपयोग प्रतीयत इत्यर्थं । ते सप्ताधे प्रकारा उपपाद्यन्ते, क्रमस्तु नात्र रक्षित । अत्र पद्ये येन क्रमेण सप्त प्रकारा उक्ता, तद् व्युत्क्रमेणाग्रे प्रतिपादिता ।

<sup>४</sup> प्रत्यय ज्ञानम्, साक्षी-ज्ञापको यस्य, तत्प्रत्ययसाक्षिकम् । अनेकेषु य एवत्व प्रत्ययः, स निरालम्बनो न भवितुं शक्नोतीति तदनुगुणमेकं बोधयति । यत्किञ्चिदस्माभिर्दृश्यते, तत्सर्वं बलसमुदायरूपम्, घटपटादयः सर्वत्रैपि विभिन्नानां बलानां समुदाया, विभिन्नानां तत्राव- ययानां नामानि, विभिन्नानि रूपाणि, विभिन्नाश्च विद्यास्तत्र सन्वेता । यथा पट एवत्र निहितो भूमेराञ्छादकश्च, तत्र निर्धीयमानस्य हस्तस्य प्रतिघातकश्च, प्रकारादमीनां निवारकश्च, स्वरदिग्दर्शने सर्वेषां नेत्रेषु ज्ञानजनकश्चेत्यादि । तथापि या तत्रैकत्वप्रतीतिः, सा तदनुगुणमेकं बोधयति, तच्च्वाव्ययत्वा ब्रह्मैव, अव्ययपुरुषस्य गायया विभिन्नतां गतस्य एवत्र यावती व्याप्तिः, तावत्प्रेय सर्वत्रैकत्वं प्रतीयत इत्यर्थं । तत्र दृष्टान्तानाह—यथा उन्वर्ण-स्पष्टं प्रकटं गुणं, विभिन्नं तदाश्रयभूतमेव द्रव्यं प्रतीयते, यथा वा भटादिषु 'एवेयं सेना,' 'एवमिदं यन्म' इत्याद्या एवत्यप्रतीतिः । एकज्ञानविषयत्वैव एवत्व तत्र परे व्यवहृत्स्नि, ज्ञानं चाव्ययस्य पुरुषस्य बला, ब्रह्मत्वमेवेति ब्रह्मप्रतीतिरेवैकत्वप्रतीतिस्तद्वी-यापि ।

<sup>५</sup> अयं जगदधिष्ठानरूपतया सर्वत्र ब्रह्मदर्शनं मुख्यम् । अत्रारिपतिभूता क्रियैव जगति सर्वत्र विद्युन्मते । निराश्रयस्य च बलस्य तत्परिणतेः क्रियाशास्त्रं त्रयमिति स्थानुमशा- वरतया तदापारस्य ब्रह्मणः स्वीकर्तुंभावस्यकन्वान्, स चायमाधाराधेयभावः प्रकारभेदेन षोडश विभज्यात्र दर्शने-आयतनम्, आलम्बनम्, आलम्बनम्, पात्रम्, विवर्ति, रसप्रदमिति शब्दैः । तत्र सत्यन्वाधाराधेयभावे यत्राधारे नाधेयस्पर्शोऽस्ति, तदायतनम्—यथा महतामायतनमावागो न मनागतिं यादुना रज्ज्वत्त्वे, तस्मादावाश आयतनमाधारः । ययोर्न भगवद्गीतायाम् "अधा- वायतनो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । एवं सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युत्पत्स्य" इति ।

१ ब्रह्मेति बालम्भनमुच्यते ययोर्मिचित्रविम्बे जलकुडघदर्पणम् ॥२२५॥

२ ब्रह्मेति बालम्भनमस्ति कर्मणां जलस्य बिन्दू रजसां मृदां यथा ।

३ ब्रह्मेति पात्रं हि यथाम्बुन पटस्तिलास्तु तैलस्य घृतस्य वा पय ॥२२६॥

४ केचित्पुनर्ब्रह्म विवर्तनं विदु स्वप्ने हि विज्ञानगता यथाखिला ।

रथा रथी सारथिरश्वका पयस्तथा ननु ब्रह्मणि कर्मणा कला ॥२२७॥

रस १ प्रद ब्रह्म तु कर्मणि ध्रुव निरात्मक कर्म बल न दृश्यते ।

आत्मा स सत्तारसमादधाति यं पुष्पस्य गन्धो लवण यथाप्सु वा ॥२२८॥

१ यत्र तु अस्वाधारे आधेयस्पर्शनानम्, तथाप्याधार स्वान्ध एव, आधेयापगमेऽपि नाधारस्वरूपे कापि हानि, किमपि वैलक्षण्य वा तदुच्यते आलम्भनम्, आडपूर्वस्य लभते स्पर्शार्थं प्रसिद्धत्वात् । अत्र दृष्टान्ता—ऊर्माणा जलम्, चिक्राणा कुडनम्, प्रतिविम्बस्य दर्पणम्—इति ऊर्मिचित्रविम्बे इति समाहारद्वन्द्व, विम्बस्य प्रतिविम्बबोधक । जल-कुडघदर्पणमित्यपि समाहारद्वन्द्व । समाहारेऽपि यथासत्य विवक्षावशात् ।

२ यत्र तु सश्लेषो जायते—तेन च आधारस्वरूपे वैलक्षण्यमपि प्रतीयते, तदाऽम्बनम् । सति सश्लेष एवालम्भनशब्दप्रसिद्धे । तत्र दृष्टान्त, यथा जलविन्दी रजसा घनीभूताना मृदा वा निपाते जल तदालम्बन भवति, अत्र सश्लेष, जले वैलक्षण्य च प्रतीयते, आधारतया जलस्य प्रतीतिस्तु स्पष्टा । एव कर्मणा जगदुत्पादकाना बलाना कर्मभूताना जगता वा आधारत्वेन ब्रह्म द्रष्टव्यम् ।

३ यथाधारे आधेयं निलीनं तिष्ठति, पृथक् प्रतीत न भवतीति, तत्पात्रमुच्यते, पात्रे हि स्थित वस्तु आच्छादित भवतीति । अत्र दृष्टान्ता—आर्द्रं पटो यथा जलाधार, तिला तैलाधारा, दुग्ध घृताधार इत्युक्ता । एव जगदाधारतया ब्रह्म द्रष्टव्यम् ।

४ यथा शक्तिर्या तत्र भ्रमरूपेण भासमानस्य रजतस्याधिष्ठानम्, तथा ब्रह्म जगदधिष्ठानमिति शाङ्करवेदान्तिनो विवक्षितं ब्रह्म मन्यन्ते । तत्र स्वप्नदृष्टान्त उच्यते—यथा स्वप्ने भासमानाना रथादीना विज्ञानमेवाधिष्ठानरूप आधार, विज्ञान नाम्ना ख्याताया वृद्धेरेव तत्तद्रूपेण परिणम्य भासमानत्वात्, तथा ब्रह्म जगदधिष्ठानमिति । “न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति, अथ रथान् रथयोगान् पथं सूजते” इति श्रुतिरर्थतोऽज्ञानादुक्ता । अकारान्तोऽपि पथसन्दोऽस्ति स एवात्र पथे उपान्त ।

५ अथ रसप्रदत्तं चित्रियते—अत्र विपरीत आधाराधेयभाव । रसो बलेऽनुप्रविष्टस्तत्र सत्ता दधातीति बलमाधार, रस आधेय । रसो ब्रह्म बले स्वरूप सत्तारस ददाति, तेनैव बलं सत्तावत् । बलस्य पृथक् सत्ता नास्तीत्युक्तं प्राक् । उत्पन्नप्रध्वस्तं वरुं यच्चिरम नुवर्तमानं दृश्यते, तद्रससत्तवैवेति । जगत्यपि प्रवृत्तिनियमेन विनश्यन्तं पदार्था यत्तथाभूता एव प्रत्यभिज्ञायन्ते, गौय रसस्यैव महिमा सत्तारूपेण रस एव तत्रानुवर्तते इति । बृहदारण्य-कोपनिषत्सु याज्ञवल्क्यशास्त्रार्थे याज्ञवल्क्यप्रश्नं सर्वानुपीतुं प्रति—“यद् वृक्षो वृक्षणो रोहति मूलाग्रवनर पुन । मर्त्यं स्वित् मृत्युना वृक्षेण कस्मात् मूलात्प्ररोहति” (बृह० अ० ३, ब्रा० १) । अथ सूष्णीभूतेषु ऋषिषु स्वयमेव तस्योत्तरम् ‘विज्ञानमनन्दं ब्रह्म सतिर्दानु परायणम्’ इति ।

ब्रह्मेत्यद<sup>१</sup> प्रत्ययसाक्षिक भवेदालम्बनं चायतनं च वृत्तिः ।

पात्रं तु योगाद्रसदं तु बन्धनाद् विभूतितः स्यात्तु विवर्तितं लम्बनम् ॥२२९॥

तदित्यमेतानि<sup>२</sup> मतानि चामृते विशिष्य ये ब्रह्मविदो विदुः पृथक् ।

सर्वाणि तानिह यथार्थवत्तु ते पश्यन्ति पश्यामि हि सर्वथापि तत् ॥२३०॥

गति<sup>३</sup> स भर्ता प्रभुरेव साक्षी सुहृन्निवासा शरणं निधानम् ।

स्यात्तु च धीर्न प्रभवो लयश्च ब्रह्मैतवेया जगता निरुक्तम् ॥२३१॥

तेन मृत्युना छिन्नस्य पुनरुद्भवो ब्रह्मणैवेति स्पष्टम् । “या च जगति तत्तत्पदार्थे शक्तिः, सा ब्रह्मणैवाहिता । तत्राधाने दृष्टान्तः—यथा जले पुष्पं स्वीयं गन्धमादधाति, तेन जलं मुरभि भवति, यथा वा लवणाहितेन रसेन तल्लवणरसयुतं प्रतीयते, तथा रससत्तदैव जगत्सत्ता-वदिति । भगवद्गीतायामपि “रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययो” इत्यादिना स्वस्या-धेयता भगवतोऽज्ञा ।

<sup>१</sup> केन केन सम्बन्धेन किं रूपता भवतीत्यत्र व्याहृतम् । सबन्धाश्चेमे पूर्वं व्याख्याता ।

<sup>२</sup> एता सप्त विधा विभिन्नैर्दार्शनिकैराचार्यैश्च पृथक् पृथग्भ्युपगत्य व्याख्याता इत्याह । तत्र विवर्तनवादं श्री शङ्कराचार्याणां प्रसिद्धं एव । योगदर्शनमायतनवादच्छ्रुतामनु-सरति—‘अपरागृष्टं पुरुषविशेष ईश्वर’ इति निरूपणात् । आलम्बनरूप प्रतिबिम्बवादं सादृश्य-दर्शनमनुहरतीय । “सस्मिश्चिदर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदुष्टय । इमास्ता प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमा” इति जगतं प्रतिबिम्बरूपेण प्रतिफलनं पुरुषे तेन स्वीकृतमिति । प्रवृत्ति-जीवयो शरीरभूतयोर्ब्रह्मव्याप्तिं वदन्तो ब्रह्मण सर्वशक्तितामुपगच्छन्तो विशिष्टाद्वैतवादिनो द्वैतवादिनश्च रसप्रदतया पश्यातिनो विलोकयन्ते । सत्तास्वरूपं ब्रह्मण इव व्याचक्षाणा ईश्वरस्य सर्वत्र व्याप्तिं वदन्तश्च नैयायिका अपि तदनुकूला इव । अन्तर्निहितं जगद्ब्रह्म महिं प्रवटयतीति पीराणिवानामागमिषानां श्री बल्लभाचार्याणां च सिद्धान्त इति ते पात्रत्ववादे निविशन्ति । औपाधिकं भेदं स्वतश्चाभेदं व्याचक्षाणा द्वैताद्वैतवादिनः श्री भास्कराचार्या आलम्बनवादमभ्युपगच्छन्तीव । यद्यप्येवं सर्वेषामेव निरूपणप्रक्रियायामनेष्वसोषु एतत्प्रक्रिया-पेक्षाया भेदोऽपि लभ्यते, परं सद्योपेतं सञ्ज्ञेतिविषया इमा प्रक्रियास्तत्र तत्रानुवृत्ता विचारेण प्रतीयेरन्तेव । ग्रथपारस्तु सर्वा अपि प्रक्रिया ब्रह्मणि सभवन्ति इति “सर्वधर्मोत्पत्तदच” इति वेदान्तयूत्रमनुसूत्रेण वदति । मतिभेदेन निरूपणप्रक्रियामु भेदो भवति । जगदधिष्ठा-नत्वं तु सर्वथापि समानमिति । दुरुहे विषये च प्रक्रियाभेदो दुर्निवार इति यथाविचार सर्वथा ब्रह्म द्रष्टव्यमिति तदासाय ।

<sup>३</sup> अथ भगवद्गीतोक्तान् जगतो ब्रह्मणा सह द्वास्तु सबन्धान् विवृणोति । भगवद्गीतायां हि—

गतिर्भर्ता प्रभु साक्षी निवासा शरणं मुहूर्त ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् । (अ० ९।१८)

इत्युक्त्वा । अहमिति जगत् इति च पूर्वश्लोकाद्रनुवर्तते । तेन जगतो अहं गतिर्भर्ता इत्याद्यं ।

इम एव सबन्धाश्चोक्तोऽनुपेक्षेण विविचित्रपदसंज्ञेयता । ते च परैर्भाष्यताः ।

बन्धस्य पर्यायविपर्यये वा प्रबन्धनोद्बन्धनयो क्रमे वा ।  
मोक्षेऽपि योदर्कमुपैति ब्रह्मो ये भावमस्याद्गुरिमां गति<sup>१</sup> ज्ञा ॥२३२॥ (१)

<sup>२</sup>सर्वं यदादानविसर्गशीलं विसृज्य गृह्णाति न चेत् स्वदाकृत्या ।  
क्षीणं तदात्माभिमुख यदि ह्यात्तवात्मन सन्नियते रसेन ॥२३३॥

समुद्धिसम्पन्नतमोऽयवा यः सर्वात्मना क्षीणतमोऽयत्रा यः ।  
स्थां रथा स्थितिं प्रत्यभिज्ञानविष्टस्वान्त स शान्तो न्नियते रसेन ॥२३४॥

<sup>३</sup>रस परं सन् स विभक्तिं चाक्षर क्षर विभर्तीह तयैव चाक्षरम् ।  
न त्वेष भूतैर्भ्रियते विभर्त्यसौ भर्ता ततो भूतभुङ्क्ष्यते च स ॥२३५॥ (२)

<sup>४</sup>स्वरूपसंसृष्टबलेन भूयसाऽप्याक्रम्यमाणो न रसो विजयीते ।  
सदा रसस्यैव बले समुच्चिते प्रभुत्वमात्मा हि ततोऽभिजायते ॥२३६॥

शान्ते रते क्षुब्धबलोदयो बलाद् भूत्वंव शान्तिं विनिहन्तुमीहते ।  
उत्थाय चोत्थाय पतत् स्वय पुनर्विलीयते शान्तरसो न जीयते ॥२३७॥

बलानि<sup>५</sup> कुर्वन्ति यथा यथा जगत् स्वभावतः सा प्रकृतिरिच्छत्यते ।  
वितानमस्मिन् पुदप क्लास्ततो धम्मस्ततो व्यक्तिरियं विशिष्यते ॥२३८॥

<sup>६</sup>सा व्यक्ति सम्पत्कुरुते समा जगत् प्रकर्मस्मात्प्रकृतिविभजते ।  
सत्पौरुष यत् प्रकृतिं प्रमादिय समुन्नतिं लोकहिताय नीयते ॥२३९॥ (३)

<sup>१</sup> गम्यतेऽस्मिन्निति गति । बन्धे सति जगत् । मध्ये मध्ये बन्धविपर्यये, मोक्षे बन्धमोक्षेऽपि च ब्रह्मण्येव जगत्लीयत इति ब्रह्म जगतो गति-गन्तव्यस्थानमिति यावत् ।

<sup>२</sup> भर्ता पोषणकर्ता । स एष सम्बन्धस्त्रिभिः पदैर्व्याख्यायते । पूर्वं रसप्रदपद-  
व्याख्यानेऽस्माभिरेतद व्याख्यातम् । आदानविसर्गौ सर्वत्र प्रवर्तते, विसर्गवाहुल्ये क्षीणं  
यदात्माभिमुख भवति, तदात्मा तं पुष्पाति । यथा धान्त क्षीणशक्तिं पुरुषो व्यापारं  
परिव्रज्य विद्याम्यन्नात्माभिमुखो भवतीति कियत्या कालकलया स पुन परिपोषमाणोति ।

<sup>३</sup> पर—अव्यय, अक्षर विभक्ति, रसेन पोषयति । अक्षर कर्तृक्षर विभर्तीत्यादि  
सुगमा योजना ।

<sup>४</sup> प्रभुत्व समर्पता—अपराजितता, तच्चतुर्भिः पदैर्व्याख्यायते । रसो विजयीभव-  
न्नात्मरूपेण तिष्ठति सुगममन्यत ।

<sup>५</sup> मुख्ये व्यापके रसे प्रादुर्भूत बल परिच्छेद भासयतीत्युक्तं प्राक् । सा माया—  
सैव प्रकृति । तत् परिच्छेदे कला—असा जायन्ते । कलाभ्य एव धर्मा—गुणा उत्पद्यन्ते ।  
कला, धर्माश्च अप्रधानता गच्छन्ति, व्यक्ति—पुरुषस्तु प्रधानमिति स एव प्रभुरित्यर्थः ।

<sup>६</sup> प्रकर्म करोतीति प्रकृतिरिति निर्वचनम् । प्र शब्द प्रकर्षार्थः । प्रकर्षश्च सपदुच्यते—  
इति प्रकृति सपद्रुपा । व्यक्ते पुरुषस्य सा सपत् । प्रकर्षरूपं जगदेव ; प्रकृतिं समा  
सर्वान् प्रत्येकरूपा । प्रकर्षे तु अस्ति तारतम्यम् । सोऽयं प्रकृते समाया भेद पुरुषसंबन्धा-  
देवेति प्रकृते समुन्नेता पुरुष प्रभुरुच्यत इति भावः । साक्षित्व सुहृत्त्व चाग्रे स्फुटम् ।

- क्षरोऽक्षरश्चैव परश्च कर्मन्मात्रो हि संहत्य सदा त्रयोऽपि ।  
 कर्माणि कुर्वन्ति फलस्य भोक्ता त्वेक क्षरोऽप्यस्त्वफलोऽत्र <sup>१</sup>साक्षी ॥२४०॥ (४)
- बलप्रसर्गो हि बलप्रसर्गोऽनुकूलवत्स्यात् प्रतिकूलवत्स्यात् ।  
 अथाप्युदासीनवदेव या स्याद् रसस्तु सर्वस्य <sup>२</sup>सदानुकूल ॥२४१॥ (५)
- य कर्म <sup>३</sup>सन्तानकृतात्ममूर्तिर्भावि स हि श्राम्यति कर्म कुर्वन् ।  
 तद्विश्रामार्थं निवासभूतो यत्रैव विश्राममुपैति गत्वा ॥२४२॥  
<sup>४</sup>नवोदितो जीर्णदशा क्रमाद् गत शून्यत्वमन्तं तत्र बल रसोत्पितम् ।  
 श्रान्त्योपरन्तु निपतत् क्रमाद्रसे शतेऽन्ततस्तेन निवास उच्यते ॥२४३॥
- <sup>५</sup>स्वप्नान्तबुद्धान्तपरिभ्रमेण श्रान्तोऽयमात्मा पुनरेति शान्तिम् ।  
 निरस्तपाप्माभयमाप्तकामं स्वक निवासं न हि यत्र शोक ॥३४४॥ (६)
- जीवो <sup>६</sup> यदा शोकभयादिदुःखैराक्रम्यते तच्छरणं स याति ।  
 आत्मानमेवैव स पृच्छतीत्येव कथितरेव किमिह प्रकुर्यात् ॥२४५॥
- सत्यं स विज्ञानमयस्तदात्मा प्रकाशयेच्चेत्तरणेऽभ्युपायम् ।  
 ध्रुव स विज्ञानबलानुसाराद्रक्षामुपेयात् स भयात् पुण्यं स्यात् ॥२४६॥ (७)
- <sup>७</sup>क्षर हि सर्वं व्ययमानमेतत् कथं प्रदृश्येत समस्तवीतम् ।  
 यद्यव्ययं नैव रसप्रदं स्यात् तस्माद्विदं ब्रह्मपरं निधानम् ॥२४७॥ (८)
- <sup>८</sup>स्यान् प्रतिष्ठा न रसात्तदन्यत् रसप्रतिष्ठं बलमस्ति भाति ।  
 बलं स्वभावप्रचलं स्थिरत्वं यत्रेति तत्स्यान्मय रसोऽस्ति ॥२४८॥

<sup>१</sup> साक्षी अक्षरोऽप्ययश्च क्षर प्रतीक्ष्वरी, तत् ईश्वरस्य साक्षित्वम् ।

<sup>२</sup> अनुकूलत्वात्—सुहृत्वम् ।

<sup>३</sup> निवासरूपता त्रिभिः पक्षैर्व्याख्यायते । तत्र मनुजादिशरीरस्य भूतनिर्मितस्य निवासरूपं प्रथमेनाह—कर्म कुर्वन् श्रान्तं यत्र गत्वा विश्राममुपैति, स निवासभूतो विश्रामाय भवतीत्येवम् । कर्म परित्यज्य शान्तिमिच्छन्ति शारीरा घातव । शान्तिरेव ब्रह्मरूपमित्यर्थः ।

<sup>४</sup> सृष्टघादाद्यधिदैवतं निवासस्य व्याख्यायते—सुप्तं बलं रसे प्रथममुदयमाप्यपरिवर्तनशीलत्वाज्जीर्णं भूत्वा रस एव निपतत्तत्रैवान्ततः शीते, अतो रसरूपं ब्रह्मैव निवासः । जललहरी-दृष्टान्ततोऽत्रानुसंधेयः ।

<sup>५</sup> अध्यात्मं निवासत्वबोधेनन्तयोपनिपच्छ्रुतिमर्थतोऽनुवदति । आत्मा व्यावहारिक-क्षररूपः । तस्य स्वकं स्थानं निरस्तपाप्मं, अभयम्, आप्तकामं चाप्ययपुरुषरूपम् सुपुप्तौ तत्रैवार्थं लीयत इति भावः । सुगममयत् ।

<sup>६</sup> क्षरणरूपताव्याख्यानपद्यत्रयं सुगमम् ।

<sup>७</sup> निधानत्वं च व्याख्यायते—निधानं निधिः, यतो गृहीत्वा जीवनोपयोगं साम्यते । प्रकृत्या क्षीयमाणं क्षरपुदपोऽप्ययाद्रसमादायैव जीवति, तस्मादप्ययपुदपो निधिभूत इत्यर्थः ।

<sup>८</sup> स्यात्स्वभावप्रचलं स्थिरत्वं यत्रेति तत्स्यान्मय रसोऽस्ति ।



१रतेन युक्तं यलमेकरूपं भूत्वा विकुर्वद् भवतीह नाना ।  
बले विवृत्य विवृतं विशिष्टं बीजं भवत्यव्ययमुत्तरस्य ॥२४९॥

१परं मनस्तत्र न चेतुपेयात् प्रतस्वरूपं न भवेत्तदानीम् ।  
मनोबलप्रन्यविशिष्टस्यै प्रज्ञे रस संभवतीह बीजम् ॥२५०॥  
रसे यदव्यक्तबलं प्रमुत्तं रसात् तदुद्भूय रसप्रतीकम् २ ।  
प्रलीयते तत्र रसे पुनस्तत् तस्माद्भसोऽसौ प्रभवो लयश्च ॥२५१॥

१ बीजत्वमुच्यते—यथा बीजं क्रमेण प्रवृद्धं नानाशास्त्रत्वमुपयाति, तथा उत्थितमेकरूपं बलं नानात्वमूपेत्य रसमपि विभिन्नशास्त्रत्वं नयति-तत एवाक्षरक्षररदि प्रादुर्भावं । तस्मादव्यय ईश्वररूपो बीजमित्यर्थं ।

२ अथ बीजरूपतामध्यात्म व्याचष्टे—या पुरुषनिरूपणे प्रागधिदैव पञ्चबला व्याख्याता, तासां साररूपेण मनुष्यादिशरीरेषु पञ्च व्यावहारिका आत्मानं प्रादुर्भवन्ति । स्वयम्भूमण्डलादीनां ये रसाः शरीरे प्रविष्टाः, तत्र प्रतिफलितं चैतन्यमात्मपदेन व्यविह्रियते—मह्यात्मनः चैतन्यस्य प्रतिविम्बरूपत्वात्, एत एव व्यावहारिका आत्मानं शरीरपरिचालकाः, मुख्यात्मा तु निर्विकारो निष्क्रिय इति । तत्र स्वयम्भूमण्डलस्य रसो अव्यक्तं सूत्रं वा अभिधीयते, तत्र प्रतिविम्बितं चैतन्यं च ज्ञानात्मा, भूतात्मा वाख्यायते । परमेष्ठिमण्डलस्य रसो महान् । महत्तत्त्वं वा, तत्र प्रतिफलितं चैतन्यं महान् आत्मा । यो 'बद्धेरात्मा महान् परः' इति ब्रह्मोपनिषदि स्पष्टमकत् । सूर्यमण्डलस्यो बुद्धिः, तदवच्छिन्नं चैतन्यं विज्ञानात्मा । चन्द्रमण्डलस्यो मनः, तदवच्छिन्नं चैतन्यं च प्रज्ञानात्मा प्रज्ञ इति च व्यपदिश्यते । अयमेव मुख्यतमेन्द्रियाणां शरीरस्य च परिचालकः । पृथिवीरसश्च शरीरम इन्द्रियाणि च । तत्र प्रतिफलितं चैतन्यं प्राणात्मा इति शरीर आत्मा इति चाख्यायते । एषामवान्तरभेदे-रष्टादश आत्मानो ग्रन्थान्तरेषु निरूपिताः । इमे चात्मानं किञ्चित्प्रकारभेदेन तैत्तिरीयोपनिषद्व्याख्याताः । तत्र प्रज्ञात्मनि उदाहरणरूपेण अव्ययस्य बीजरूपता अस्मिन् पद्ये दक्षिता । अस्मिन् मनोरूपे प्रज्ञे चान्दरसे यदि परं मनः—अव्ययकलारूपं शबोवसीयस नाम्नां श्रुतिपथ्यात् नोपेयात्, तर्हि प्रज्ञानात्मस्वरूपमेव न सद्यतितं स्यात्, चैतन्येनैवात्मस्वरूपनिष्पत्तेः । तस्माद् बलप्रन्यविशिष्टं क्षररूपं यन्मनः, तेन करणीयायां सृष्टौ अव्ययादागतो रस एव बीजं भवतीत्यर्थः । एवमन्येष्वप्यात्मसु द्रष्टव्यम् । बलसंबन्धमात्रेण परिच्छेदे अव्यय-पुरुषप्रादुर्भावं, बलप्रचये (विनी) अधरपुरुषस्य बलान्यो च सत्या क्षरस्येत्यपि स्मर्तव्यम् ।

३ प्रभवत्वं प्रलयत्वं चैकेनैव पद्येन स्पृष्टं पदैर्व्याख्यातम् । 'ब्रह्मविनय' नाम्नि ग्रन्थे तु 'गतिर्भर्ता इत्यादि भगवद्गीतापद्य उक्ता सम्बन्धा' अधरपुरुषस्य क्षरपुरुषस्य च अव्ययपुरुषेण सद्बुद्ध्यास्याताः । अव्ययपुरुषयोश्चरस्य गतिः, भर्ता इत्यादि । अस्मिन् गीतापद्ये च गतिः, प्रथम इत्यनयो निवासः, क्षरणम्, स्थानम्, विधानम्—इत्येतेषु पद्येषु, भर्ता, प्रभु—इत्यनयो, प्रभवः, बीजम्—इत्यनयोश्चामात्माना पुनरुक्तिः अव्ययकलानां पृथक् पृथक् संबन्धं समाहिता । प्रथमपुरुषो हि मनोल्पबलावच्छेदेन अधरस्य प्रभवः, प्रलयः स्थानं साक्षी च । वान्प्राण-योरपि प्रभवो लयश्च मन एवेति तदाधारेण प्रादुर्भूतयोश्चरक्षरयोरेपि तदेव प्रभवः प्रलयश्च ।

## (१५) आत्माधिरूपणम्

१ सत्तारसं य. प्रददाति कर्मणे सदुच्यते कर्मं यदन्वयादिह ।

आत्मा स भूमा रस एव कर्मणो रसावतारोऽपि रसप्रदस्तया ॥२५२॥

२ सुप्तोयमव्यक्ततयास्ति शक्तिर्योस्मिद्वच यस्मिन् समुदेति काले ।

व्यक्ता यतस्ते विविधाश्च भावा स्पुंयस्य भोगाप स उक्त आत्मा ॥२५३॥

३ क्षमा ज्मा यथा म्मा क्षमतेर्जमेर्गमेस्तया तमेस्तथा भयतोह काङ्क्षया ।

यतोऽज्ञानायात्र तत स इच्छतोह व्याप्य चात्मेति मतस्तत स हि ॥२५४॥

तदाधारेणैवाक्षरस्तिष्ठतीति तदेव स्थानम् । ज्ञानरूपत्वाच्च तदेव साक्षी । वागवच्छेदेन बीज निधान च । बीजपदेन परिणामिकारणमुच्यते—वागेव च क्षरपुरुषरूपतामासाद्य भवति परिणामिनी । तत्र चाक्षरक्षरादिकार्याणां सत्कार्यवादप्रद्वत्या पूर्वमेव स्थितिरिति चैव निधानम् । विज्ञानावच्छेदेनाव्यय क्षरण मुहुच्च । यथात्र मूले व्याख्यातम् । प्राणावच्छेदेन निवास, प्रभु, भर्ता च । प्राणे एव सर्वं तिष्ठति, स एव च सर्वं पुष्पाति । स एव सर्वं विनियुङ्क्त इति प्रभु । आनन्दावच्छेदेन तु सर्वेषां गति । सर्वं क्षराक्षराद्या आनन्द प्राप्यैव सतिष्ठन्त इति । अव्यय एव ब्रह्म, क्षराक्षरो तु जगदिति जगतो ब्रह्मणा त एव सवन्धा निरुक्ता इति वाङ्मात्रेण भेदो न तु वस्तुनि । इहापि च पुनरुक्तय आभासमाना एवमेव समाधेया इति ।

१ आत्मनिरूपणे प्रकान्ते प्रथममात्मशब्दार्थमाह—यत्सतया योज्य सत्तावान् भवति, तस्यान्यस्य स सत्ताप्रद आत्मा उच्यते । बलस्य न स्वतन्त्रा सत्ता, अपि तु रस एव स्वरूप-भूता सत्ताम्—अर्थात् सत्तारूप रस तत्रार्पयति । तस्माद्बलसघातस्य कर्मणो रस एवात्मा उच्यते । रससमन्वयादेव कर्मापरपर्याय बल सत्तावत् अस्तीति उच्यते । स रसो भूमा व्यापक । बले प्रविष्टो रसो रसावतारोऽप्युच्यते—बलेऽवतरतीति हेतो रस एव तत्र प्रविशति न तु स्वातिरिक्त रस कञ्चिद् ददाति, तथाप्युपचाराद् रसप्रदत्वमपि व्यवहियते ।

२ द्वितीयमात्मशब्दार्थमाह । विकारेष्वप्यविरुद्ध आत्मा । अथ च भोक्ता आत्मा उच्यते । शक्तिर्बलापरपर्याया पूर्वं सुप्ता, तत समुदिता । उदितया तु तया विविधा भावा उत्पाद्यन्ते, एवं शक्तेर्विभिन्नरूपत्वेऽपि रस एकरूप, अयापि शक्तिविकारास्तत्रो-पचर्यन्ते—इति साक्षिरूपतया स भोक्ता, तस्मादपि रस आत्मा ।

३ अथात्मशब्दनिर्वाक्ति वदन्नात्मशब्दस्य स्वाभिमतं तृतीयपर्यमाह—तम् काङ्क्षा-याम्—इति धातोरीणादिके अन् प्रत्यये उपघालोपे च म्मा शब्दो निष्पद्यते । तत्र व्याप्य-पैवस्य आङ् उपसर्गस्य योगे आत्मन् शब्द । इय प्रक्रियान्यत्रापि दुश्यत इत्याह—क्षमते क्षम धातो ह्मा शब्द, जमे जम धातोश्च ज्मा शब्द, गमे गम धातोश्च म्मा शब्द—एते श्रुतियु सुप्रसिद्धा शब्दा, तथैव तम् धातो 'त्मा' शब्द इति भावः । आङ् उपसर्गेण सह तम धातोर्पर्यसमन्वयेण य आकाङ्क्षमाण परिच्छिन्नतो विहाय विभ्रुत्वमेवेच्छन्—अज्ञानाया-बलेन अर्चन् चरति, अर्पन् इच्छन् व्याप्नोति, स आत्मा उच्यत इति पदार्थः । इदं सर्व-मस्माभिः पुराप्रपञ्चाधिरूपे व्याख्यातम् । यद्यपि पुरुषसत्त्यायामेवेयं प्रक्रिया भवति, तथापि अज्ञानायापारो रस एवेति शब्दे रसेऽप्यात्मशब्दः प्रमुञ्जते ।

- १ अतः स आत्मेति वदन्ति केचित् तच्छब्दमूलं न विदन्ति तेऽलम् ।  
स पाणिनिः पश्यति शाब्दिकस्तं त्वानं यदा ह्यधुद्भूतपूर्वभागम् ॥२५५॥
- २ त्रिधाऽस्य लोके व्यवहार इष्यते स सर्वनामा सनिरूपकश्च स ।  
संज्ञाऽयं वा सर्वविधे प्रयोगके न प्रत्यगर्थत्वमयं जहाति हि ॥२५६॥
- ३ रसोऽयमात्मा बलमस्य शक्ति शक्त्या विहीनो न रसः क्वचित्स्यात् ।  
अव्यक्तह्रस्वेण रसे बलं तत् प्रवाहनित्यं न कदापि नास्ति ॥२५७॥
- विशेषरूपेण तु सङ्गलं भवद्वेषवत् रसे कुत्रचिदस्ति नास्ति ।
- ४ सहैव सर्वं बलमेकहेलया विलीयते नोदयते न दूषयते ॥२५८॥
- यदेव किञ्चित् क्वचिदस्ति वस्तु सा सर्वत्र शक्ति परिदूषयते ध्रुवम् ।  
पृथक् पृथक्छक्तिरित्यं विभाष्यते \*यस्मिन् स आत्मा स रसोऽनुभूयते ॥२५९॥
- ५ आत्मा द्विधोऽतः प्रथमस्तद्वलण्डं कर्मात्मसंज्ञस्त्वपरश्च तत्र ।  
शुद्धो रसः स्यात्तद्वलण्डं आत्माऽमृतोऽनयः शुद्धबलतु शक्तिः ॥२६०॥

१ बहव आचार्या अतः घातोरात्मशब्दं निवृत्तवन्ति, तन्नोचितमित्याह । पाणिनिना हि 'मन्त्रेष्वप्यादेरात्मनः' (अष्टा० ६।४।१४१) इति सूत्रेण आङ्गि—टा प्रत्यये आत्मशब्दस्यादिभागस्य लोपो विहितः, तेन 'त्मना' इति सिद्धयति । तावता भगवता पाणिनिना 'आत्मन्' शब्दे आकारस्यादिभागत्व पृथक् स्वीकृतमिति तस्य मयुक्तैव व्युत्पत्तिरभिमतैति भावः । अतः घातोरात्मशब्दे निष्पादिते तु आकारस्यादिभागत्व न समवेत् । ध्रुतावपि 'त्मना' इति दर्शनात्तत्राप्याङ्गं पृथक्त्व व्यज्यत इति ।

२ आत्मशब्दस्य त्रिधा व्यवहारः, सर्वनामतया—अर्थात् सर्वत्रैवात्मा व्याप्त इति मूदात्मकं, प्रस्तरात्मक—इत्यादि सर्वत्रैवात्मशब्दः प्रयुज्यते, द्वितीयः सनिरूपकः—अर्थात् कस्यामेति जिज्ञासा यत्र भवति । तृतीयश्च संज्ञारूप आत्मशब्दः, यदा आत्मेति नवनुद्वेष्येको गण्यते न्याये । परं सर्वत्रैव प्रत्यगर्थत्वम्—स्वाभिमुखार्यबोधकत्वम्—अर्थादान्तरत्वं न जहाति ।

३ मुख्य आत्मशब्दो रस एव प्रयुज्यत इत्युच्यते । आत्मा एकरूपो नित्यः, बल तु प्रवाहनित्यमिति ।

४ व्यक्तिरूपेण बलमुदेति विलीयते च । बलसामान्याभावस्तु कदापि कुत्रापि न भवतीत्यर्थः ।

५ शक्ति सर्वत्र पृथग्भूता । यस्मिस्तु सा शक्तिः, स शक्त्याश्रय आलोच्यत इत्यर्थः ।

६ सनिरूपक आत्मा य उक्तः, स व्याख्यायते । शुद्धो रसः सर्वैवात्मपदवाच्यः । बलविशिष्टस्तु यदस्तु अपरे उत्पादयति, तस्यात्मत्वेनोच्यते । स सलण्डं न कूटस्थनित्यः । स कर्मविशिष्टत्वात् कर्मात्मैत्युच्यते ।

१ ततोऽतिरिक्ता इह चात्मशब्दा, ये केऽपि कर्मात्मतया त इष्टा ।

स्वरूपतः कर्मवता न तेषामात्मत्वमाप्तं व्यतिरिच्य कर्मम् ॥२६१॥

२ परस्परान्वाहितरूपनानाकर्माणि चकं क्वचिदिष्ट आत्मा ।

शुद्धस्त्वभोक्ता च तथैव भोक्तेत्येवं त्रिधात्मा तदखण्डभिन्नः ॥२६२॥

३ परो य आत्मा पुरुषः स शुद्धः शुद्धे रसे शुद्धबलप्रयोगात् ।

बलं कृतात्मापि न तत्र शक्तिस्तद्भोग्यमर्थं क्षरमादधाति ॥२६३॥

४ यश्चाक्षरोऽयं पुरुषः स आत्मा स ईश्वरः सर्वनियोजकोऽपि ।

नाशनाति तत्कर्मफलानि यद्वन्न लिप्यतेऽर्कं किल ब्राह्मदोषं ॥२६४॥

५ क्षरस्तु भोक्ता किल कर्मभिस्तैः सम्पद्यमानं प्रतिनिष्ठतोह ।

कर्माणि नित्यं कुरुतेऽथ तेषां फलानि भुङ्क्ते सद्यस्तन्ति नित्यम् ॥२६५॥

६ आत्मा रयी तत्र रयं शरीरं प्रज्ञस्तु सूतोऽयं पश्यत्य प्रज्ञाः ।

स्युः प्रप्रहा इन्द्रियं घृतयोऽथवा अयेन्द्रियार्थां षड्भिः प्रवेशा ॥२६६॥

१ रसातिरिक्ते यत्र कुत्रचिदात्मशब्द प्रयुज्यते, स कर्मात्मा कर्मविशिष्ट आत्मेत्येव ज्ञातव्यम् । स्मिन्नरूपं एव तत्रात्मशब्दो भवति, कस्यात्मेति । तत्रापि बलविशिष्टे बल बद्धो पृथक्त्वैव बलान्च्छिन्ने रसे आत्मशब्दं प्रयुक्त्वो द्रष्टव्यं । कर्मरूप बलमात्मस्वरूपे प्रविष्टं नास्तीति ।

२ क्वचित्तु यत्रैकस्मिन् कर्मणि कर्मात्तराणां चिति, तत्र आश्रयभूत कर्मात्मात्म-  
शब्देनोच्यते । परस्परं सामन्वितरूपाणि—कर्माणि, एकस्तु सर्वाश्रयस्तत्रात्मोच्यते । तत्र कर्मसु  
प्रविष्टोऽपि शुद्धो रस सर्वथैव अभोक्ता भवति, न तत्र बलं कदापि प्रविशति । कर्मरूप  
आत्मा तु क्वचिदभोक्ता, क्वचिच्च भोक्ता भवतीति कर्मात्मसु अपि त्रिविधत्व भाध्यम् ।

३ पर आत्मा योऽश्रयपुरुष उक्त, तत्स्वरूपे रसबले उभे अपि शुद्धे । बलविशिष्टोऽपि  
सोऽक्षरस्य क्षरस्य चात्मा, पर न स भोक्ता भवति । तत्र बलरूपा प्रकृतिभोग्यमर्थं नाप्यति,  
तस्याविकारित्वात् । बलानि तत्स्वरूपे प्रविष्टानि—इति सोऽपि कर्मात्मैव, पर न भोक्ता ।

४ अक्षरोऽपि न भोक्तेत्युच्यते, सर्वनियोजक स ईश्वर उच्यते । पर कर्मफलानि न  
मुदने, न विकारमापद्यत इत्यर्थं । तत्र सूर्यो दृष्टान्ततयोक्त ।

५ तृतीय क्षरपुरुष एव भोक्ता भवति । कर्मभिर्विभिन्नरूपता गच्छतीत्यर्थं । क्षर  
एव जीवात्मतया व्यवहियते ।

६ "आत्मानं रयिन् विद्धि शरीरं रयमेव तु । बुद्धिं तु सारयिं विद्धि मन  
प्रपहमेव च । इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोमुक्तं भोक्तेत्या-  
हुर्मनोविण" इति षडभुनिमयं पठति । न बुद्धिमानं सारयिं, अचेतनत्वात्, तस्माद्-  
न्द्रियेन बुद्धयवच्छिन्नचैतन्यरूपं प्रज्ञातमेह विवक्षितं श्रुत्येति प्रपद्यमन्नोनात्तम् । विज्ञा-  
नामैव प्रज्ञ इहोक्तः । मनश्च त्रिविधम्—सुप्तानु-सादिशाहवमिन्द्रियरूपमेवम्, सखलेन्द्रिय-  
एवार्थि तु द्वितीयम् । सखलेन्द्रियसहकारित्वजनिता एव पश्यिष्या प्रज्ञा, पश्येन्द्रियवत्या —

१ आत्मा चिदाभास इति प्रसिद्धः प्रज्ञश्च षट्प्रज्ञ उतेन्द्रियाणि ।  
 अर्थतदर्थश्च तदित्यमेकः पशुः स आत्मा भवतीह भोक्ता ॥२६७॥  
 २ अलङ्घ्य आत्मा हि तुरीयपादः परोऽक्षरो वा क्षर इत्यमी तु ।  
 पादास्तत्रोऽप्ये तत एव आत्मा मतश्चतुष्पाद्व्यमेक एव ॥२६८॥  
 रसो विदुद्वस्तु परात्परो मतो य उत्तमः सोऽस्ति परोऽप्य षोऽक्षरः ।  
 परावरः सोऽत्यवरः स यः क्षरः संज्ञाविज्ञोपा. स्युरमी तवात्मनाम् ॥२६९॥  
 ३ परस्तुरीयः पूयगण्य पादोऽक्षरः क्षरोग्य- पशुरित्यमी तु ।  
 त्रयोऽप्य पादास्तत एव आत्मा कर्मात्मसतोऽपि मतश्चतुष्पात् ॥२७०॥  
 षट्त्रिंशदारम्भककर्मजानि क्षरस्य धाक्प्राणमनासि सन्ति ।  
 ताग्यक्षरे षड्बलितानि तद्वत् परस्य ताग्येकबलानि विद्यात् ॥२७१॥  
 मानाप्रवेशात् पूयगात्मज्ञक्तयोः खण्डाः क्षरे त्वष्टसात् भवेयुः ।  
 तथाक्षरोऽष्टावशखण्ड इष्टः परस्त्रिखण्डोऽय रसस्त्वखण्डः ॥२७२॥

### (१६) १ सिंहावलोकनाधिकरणम् ।

१ ब्रह्म 'द्विषा दृश्यत आमु चाम्ब्यं, यन्निर्विशेष प्रथमं तदामु ।  
 अवाद्द मनोपोचरमस्ति तस्मादज्ञेयताऽनिर्वचनीयताऽप्य ॥२७३॥

रूपज्ञान रसज्ञानमित्याद्या, इन्द्रियरूपमनोजन्याश्च सुखदुःखादिज्ञानरूपा । स एवात्र श्रुती  
 प्रग्रह उक्त । इन्द्रियरूपस्तु अश्वेषु गणित । इन्द्रियार्था—रूपरसाद्या प्रवेशा—इन्द्रियाणां  
 गमनस्थानानि—इन्द्रियद्वारा विशिष्टात्मभोग्यानीत्यर्थः ।

२ योऽप्यभिन्द्रियमनोयुक्त आत्मा भोक्ता उक्तश्रुतावुक्त, स एव वेदान्तप्रन्येपु  
 चिदाभासनाम्ना व्यवह्रियते । मन पदेन च श्रुती पदप्रज्ञो बुद्धयधिष्ठाता प्रज्ञात्मा ब्राह्म ।  
 इन्द्रियार्था इन्द्रियगृहीता अपि इन्द्रियपदेनैव गृहीता । सोऽप्यभिन्द्रियमनोविशिष्टो  
 भोक्तात्मा पशुपदेनापि श्रुतिस्मृत्योर्ब्यवह्रियत इत्यर्थः ।

३ एव व्यवहारे चतस्रोऽवस्था या उक्ता, त एव चत्वारः पादा उच्यन्ते । तेन चात्मा  
 चतुष्पादित्युच्यते । षट्द्वय स्पष्टार्थम् । उत्तरस्मिन् श्रुतिस्मृतिव्यवहृता सज्ञा व्याख्याताः ।

४ अयं शुद्धमखण्डात्मानं पृथक्कृत्य कर्मात्मन एव चतुष्पात्त्वमुच्यते । त्रयः पूर्वोक्ता ।  
 चतुर्थस्तु भोक्ता पशुरिति तस्य चतुष्पात्त्वमित्यर्थः । पूर्वस्मिन् मते तु पशु क्षरात्मन्येवान्त-  
 र्भाव्यते—इति विवक्षाभेदमात्रम्, न चन्नुभेदः ।

५ अयोक्तास्यैवार्थस्य बुद्धयुपारोहार्थं वचनित् किञ्चित् विशेषबोधनार्थं च पुनर्वचन  
 क्रियते । सूक्ष्मो ह्यर्थो भूयो भूय प्रतिपादित एव बुद्धिगम्यो भवतीति नात्र पुनर्वचन दोषाय  
 मन्वत आचार्या । सिद्धो यथाऽग्रे गच्छन् कदाचित् परिवृत्त्य पृष्ठतोऽवलोकते, तथैवेदं पृष्ठतो-  
 ऽवलोकनमिति सिंहावलोकनमुच्यते ।

६ पूर्वोक्ते विशेषमाह—ब्रह्मैव प्रकारद्वयेन ज्ञातव्यम्—तत्र श्रुत्युक्ते सज्ञे—आमु, अम्ब  
 य । आमुशब्दो विभुसमानार्थः । आमुनि भय चाम्ब्यम् । रसबलयो पर्यायाविमो शब्दो ।  
 बलमपि ब्रह्मैवेति अत्र विशेष उक्तः ।

यद् दृश्यते कर्मं च<sup>१</sup> रूपनामेत्यभ्य तदुक्त तदिह प्रवचिम् ।  
विश्व तदभ्यं तदिह द्विषोक्त व्यष्टिः समष्टिदंहरोत्तरो वा ॥२७४॥

<sup>२</sup>भूमोत्तरं स्याद् दहरोऽणिमान्त पुन पुनस्तौ मितिरस्ति यावत् ।  
असीमभूमान्तमसीमरूपाणिमान्तमेक प्रवदामि विश्वम् ॥२७५॥

<sup>३</sup>तमुत्तर वा दहर तथा वा द्विधा विभक्तंस्तादिहानुवीक्षे ।  
तन्त्र बहिस्तत्परिचालक तु क्रान्त्या तदन्त प्रथित सुसूक्ष्मम् ॥२७६॥

तन्त्र शरीर परिचालक चास्यात्मानमाह स शरीरघर्ता ।  
<sup>४</sup>शारीरकं प्रोच्यत एष एवाय किट्टवत् कल्पयते शरीरम् ॥२७७॥

तस्माच्छरीर न तदात्मन स्यात् पूयक् तत प्रोच्यत एष आत्मा ।  
एकैक आत्मा दहरस्तमभ्यो व्याप्नोति त चाग्न्य इति क्रमोस्ति ॥२७८॥

एकैकनात्मानमिह त्रिभाग पश्यामि वाक्प्राणमन प्रभेदात् ।  
<sup>५</sup>वागन्नमर्यंदच्च, बल क्रिया च प्राणो, मनोज्ञानमुदेति विद्या ॥२७९॥

<sup>१</sup> नामरूपवर्मात्मक विश्वम्, तदपि व्यष्टिसमष्टिभेदेन द्विविधमित्यर्थं ।  
व्यष्टि —अत्य —दहर । समष्टिस्तु महान्—उत्तरं । समष्टौ व्यष्टयः प्रविष्टा भव-  
न्तीति यावन् ।

<sup>२</sup> पूर्वोक्त प्राकारेण समष्टिर्भूना इत्युच्यते, महत्त्वात्, व्यष्टिस्तु अणिमा, लघुत्वात् ।  
भूमन् शब्दोऽणिमन् शब्दश्च घर्मवाचकावपि धर्मिण्यपिरूढया प्रयुज्येते । अयं च भूमाणि-  
मभाव आपेक्षिव । य एव कश्चिदपेक्ष्य भूमा, स एव परापेक्षयाणिमा भवति । यथा  
अद्भुत्यपेक्षया हस्तो भूमा, शरीरापेक्षया तु स एवाणिमा । इत्यमय भूमाणिमभाव पुनः  
पुनः प्रचलति । परममहति परमाणी च सा परम्परा निवर्तते । परममहदपेक्षया भूमा  
नास्ति, परमाण्वपेक्षया चाणिमा नास्तीत्यर्थं ।

<sup>३</sup> दहरे उत्तरे चाप्यणिमभूमरूपेण व्यावृत्त पुनर्भागद्वयमाह—तन्त्र परिचालकश्चेति ।  
तन्त्र शरीरम् परिचालकस्त्वात्मा । सर्वत्रैव ये पदार्था दृष्टिमुपयान्ति तत्र सूक्ष्मरूपेणात्मा  
प्रविष्टः । स एव तद्विधारक प्राणरूपः, स एव तद्वृद्धिहासनवृत्ताजीर्णताप्रयोजक इति ।

<sup>४</sup> शरीराधिष्ठाता एष आत्मा शारीरक उच्यते, प्राणपदेनाप्ययं श्रुतिस्मृत्योर्व्यव-  
हियते । कर्मात्मा एष प्रतिपत्तव्यः । यथा लोहे चिरस्थिते किट्ट जायते, तथैव प्राण एव  
किट्टरूपेण शरीरमुत्पादयति । तस्मात्तदुत्पादित शरीरमपि न ततो भिन्नमित्यर्थं । पूर्वं  
प्राण, तत एव रमित्य शरीरमित्येव वैदिव सिद्धातः । एषु दहरोत्तरभाव इदानीमुक्त  
पुनः स्मारितः ।

<sup>५</sup> वाक्प्राणमनासि व्याख्यातानि, तत्र सज्ञाविशेषा उच्यन्ते । वाक्, अन्नम्, अर्थं—  
इति पर्यायवाद्याः, बलम्, त्रिणा प्राण इत्येकार्थाः । मनः, ज्ञानम्, विद्या—इत्येव एवार्थः ।  
यद्यपि मनसो ज्ञानमुदेति इत्यपि व्यवहरन्ति, परं शार्ङ्गारणयोरैकत्वात् सत्कार्यवाद एषा-  
मेवैव प्रतिपत्तव्याः ।

१ प्राणश्चवाक् सानुयुजो मनश्चेत् सञ्चारयेत् तद्बुदेदहपम् ।  
श्रुक्तामयोरस्ति यजुर्निबिष्टं सामेदमभ्युद्धमुच्चिप्रविद्यात् ॥२८०॥

२ श्वेद्वर्तनी वाक् च मनश्च युक्ते प्राणं तु सञ्चारयत् स पत्नः ।  
प्राणोऽन्नमूर्क् च त्रितयं त्रिषु स्याद् गृहीतमन्योन्य समुद्भवाय ॥२८१॥

३ प्राणो मनश्चेत् सयुजो तु वाच सञ्चारयेत् स च लोक एव ।  
उच्योत्थितोऽज्ञात्यशित्तीरिहाको मृत्युर्दर्वञ्चरतीह सोऽर्कः ॥२८२॥

अथैव वाक्प्राणमनोमयोऽर्थोऽस्त्यात्मादाभूतो न तु पूर्ण आत्मा ।  
सत्ताचिदानन्दमय स आत्मा, सत्ता स वाक् प्राणमनोमयोऽर्थः ॥२८३॥

४ त्रिदशविज्ञानमिदं मनस्तः पृथक् तदस्ति ध्रुवमेकरूपम् ।

१ अर्थेभ्यो वाक्प्राणमनोभ्य एव वेद-यज्ञ-लोकसृष्टीरभिनया व्याख्याटे । एषा हि मन प्राणवाचामन्योन्य गुणप्रधानभावो भवति । यदा हि प्राणवाची सयुज्य मन सञ्चारयत्, अर्थात् प्राणवाची वाहने, मनस्तु प्रधान भवति तदा वेदरूपमाविर्भवति—अर्थात् वेदसृष्टि-र्भवति । श्वेदेव्यपि श्रुक्तामे वर्तनी—वाहने—यजुस्तु तत्रापिरुद्ध मुख्यम् । श्रुक्तामयोरपि सामश्रुच्यधिरुद्धम् । सर्वमिदं पुरूपप्रपञ्चाधिकरणव्याख्याया स्पष्टीकृतमस्माभिः ।

२ यदा तु वाङ्मनसे सयुज्य प्राण प्रधान बहत्—तदा मजसृष्टि वर्तनी वाहके । यज्ञश्च अनेकोप्राणानामुत्तरोत्तरीभावः । अर्थात् यद् ब्रूयते तत्रप्रम्, तच्च हृतमूर्खरूपेण परिणमति । ऊर्गं-ओज—अन्नप्रणयोर्मध्यगावत्या । ऊर्गं च प्राणरूपेण परिणमते । पुनः प्राणादूर्कं, ऊर्गश्चाप्रमिति जम प्रचलति । एतानि त्रीणि मन प्राणवाक् गृहीतानि ।

३ अथ मनः प्राणो सयुजो यत्र वाच प्रधानभूता बहत्, तत्र लोकसृष्टिः । अत्र पूर्वमुक्त्वाकर्षितोपे भवन्ति, या वेदप्रकरणे व्याख्याता । उच्यद्बुदेदहपम् अशित्तीरज्ञा-तीत्यन्वयः । मृत्यु—दलम्, अर्चन् चरति-परितो ध्रमन् गच्छति-स एवार्क उच्यते इत्यर्थः । तत्त एव पूर्वोक्ता अपामुत्पत्तिः । अद्भ्य एव लोकाः । तद्भुक्त बृहदारण्यकोपनिषत्सु—“अशनाया हि मृत्यु, त मनो कुशत, आत्मन्वी स्यामिति, सोऽर्चन्नचरत्, तस्यार्चत आपोऽजायन्त । अर्चते वै मे कमभूदिति तदेवाकस्यार्कत्वम् : (अ० १ ब्रा० २ क० १) । मनः प्राणवाचाभेव लोकवेदादिरूपेतेत्यपि बृहदारण्यकोपनिषदि अस्मात्—‘त्रयो लोका एत एव । वागवाय लोको मनोऽन्तरिक्ष लोका प्राणोऽज्ञा लोका । त्रयो वेदा एत एव, वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेद प्राण सामवेद’ (३ अ० ५ ब्रा० ४-५ क०) इत्यादि ।

४ सत्ता, चित्, आनन्द इति त्रीण्यात्मरूपाणि, तत्र मन प्राणवाच समुदिता सत्ता-रूप आत्माश्च, चिदानन्दो तु तदतिरिक्ताविति पूर्वपद्य उक्तम् । तत्र शङ्कयते—मनस एव तु परिणति—वृत्ति चित्, सा मनःप्राणवाग्भ्य पृथक् कथमुच्यते ? तत्रोत्तरमाह । चित् पदेन नित्यं विज्ञानमात्मरूपमुच्यते, मनसि तत्प्रतिकलनाद् नृत्पात्मक ज्ञान जायते स चिदाभासः । मूर्खा चिद्—एकरूपा ध्रुवा नित्या, मनोवृत्तयस्तु ज्ञानरूपा परिवर्तनशीला सकल्पविकल्पनाम्नोच्यन्त इति ।

१ धदन्यदन्यत् क्रमते मनस्तज्ज्ञानेऽस्ति संकल्पविकल्परूपम् ॥२८४॥

य एष आनन्द इहोदितः स द्विधा रसोऽप्योस्ति बलं तयान्यत् ।

भूमासमुद्बद्धास्ति बलात्मकोऽसौ रसात्मकः शान्तिधनः सभिन्नः ॥२८५॥

२ बलात्मकानन्दपुरोगमास्ते ज्ञानं मनः प्राण उताम्र मे ते ।

पञ्चापि कोशाः अथ तत्प्रविष्टो रसः स आत्मा स उपासनीयः ॥२८६॥

रसाद् बलाद्ध्यादिदमत्र सिद्धं विज्ञानमन्यश्च सतः ३ स्वभावः ।

स एष वाक्प्राणमनोमयोऽर्थो न पञ्चकावन्यविहास्ति किञ्चित् ॥२८७॥

बहिर्बहिः ४ स्यात् क्रमशः शरीरं तदन्तरन्तः क्रमतोऽप्य आत्मा ।

पञ्चापि कोशा इह यच्छरीरं सोऽखण्ड आत्मा परमो रसः सः ॥२८८॥

अथः स्वदासीदुपरि स्वदासीदसीमनि सङ्गरसो य आत्मा ।

तमाभिता अव्ययपञ्चकोशास्तदाभिता अक्षरघातवः स्मृः ॥२८९॥

१ यथा ज्ञान द्विविधमुक्तम्—तयानन्दोऽपि द्विविध एक आत्मरूप, परस्तु बलस-  
वन्धाज्जायते । किञ्चिद् गृहारामभूम्यादि सप्तप्राप्ती मनसि वृत्तिरूपो विशेषो जायते, स  
भूमा महत्त्वप्राप्तिरूप आनन्दः । स "यो वै भूमा तत्सुखम् यदल्प तद्दुःखम्" इत्यादि धृत्या  
प्रतिपादितः । तदा मनसो विकासो जायते, मनोऽवच्छिन्नं चैतन्य तदभिनववस्तु स्वस्वरूपे  
प्रवेशयतीति यावत् । आत्मानन्दस्तु शान्तिरूपः, यत्सबन्धान्मनतोऽपि चाञ्चल्यरूप शोभो  
निवर्तते । स एष मुख्य आनन्दः । अतएवापरिमेयं विलाससुखभुपभुञ्जाना अपि धनिका  
विश्रामरूपा सुपुष्टिरूपा वा शान्तिमभिवाञ्छन्त्येवेति ।

२ बलरूपो यो भूमानन्द उक्तः, स मुख्यतः मनः कोशरूपः । तदाद्याः पञ्चकोशाः  
तृत्तिरीयोपनिषदि व्याख्याता—आनन्दमयः, विज्ञानमयः, मनोमयः, प्राणमयः, अन्नमय इति  
कोशसंख्याः त्रयोऽत्रावरणम्, यथा खड्गस्य कोश इति । अन्नमयः सर्वोपर्यावरणम्, ततः क्रमेण-  
नुप्रविष्टाः प्राणमयाद्याः । सर्वेषामान्तरस्तु रसो मुख्य आत्मा । स एव मुख्यतयोपासनीय  
इति । तत्र मुख्य आत्मनि उपासकानां मनोवाक् प्रवेशाभावात् प्रतीकरूपाः कोशोपासनाः ।  
एतदेव श्री शङ्कराचार्यैरानन्दमयाधिकरणे विवृतम्, यस्य सत्त्वमनवधायं कलहायन्ते साप्रदा-  
यिकाः । यद्यपि धन्यकत्रन्यत्रकोशसंख्याः निधानम् इत्युक्तम्, अव्ययबला जगत्पुलभ्य-  
मानानामन्नप्राणादीनां निधानभूता इति । तेषापीह प्राचीनाचार्यैरीत्यैव कोशसंख्याः  
व्याख्यातः । वैज्ञानिकप्रक्रियायामुभयमपि समञ्जसमिति ।

३ सतः स्वभावः सत्ता । सत्ता बलविशिष्टरसस्याभासो विज्ञानम् । समृद्धपानन्द  
इति सत्ता विद्वानन्दाः कोशेष्वेवान्तर्भूताः । बलविशिष्टस्य रसस्येमानि रूपाणि न तु  
पुञ्जरसस्य । पुञ्जरसे स्वभावरूपाभ्येतान्यास्वात्मानि श्रीशङ्कराचार्यैः । सत्ता—अभावभिन्नता,  
चिद्-आख्या- भावः, आनन्दरश्च पु-सत्भावरूपमनुभवत्वमिति ।

४ आनन्दमयो बहिर्भूतानां विज्ञानमयादीनामात्मा, विज्ञानमयो मनोमयादीना-  
मित्यादेः । रसस्तु सर्वेषामात्मा ।



मनो भवेदावपन वियत्<sup>१</sup>ऽप्राणस्तथाप्राद इति प्रसिद्ध ।  
 वागन्नमित्य त्रितय प्रतीयात् क्षरेऽक्षरे चाप्यपरे परेऽपि ॥२९६॥  
<sup>२</sup>मन खमाहुर्मनसि स्थित त प्राण सहास्र च क्माहुरेके ।  
 प्राण मनस्य त्वमृत तयाहुर्वाच तु मृत्यु पुरुषेषु तेषु ॥२९७॥  
 प्राण विदु क्षत्रमयोविशं विदुर्वाच मनो ब्रह्म विदुरिन्द्रके गणे ।  
 प्राणो हि याच प्रयते नियोजक प्राणस्य चेद हि मनो नियोजकम् ॥२९८॥  
 ब्रह्माय विद् क्षत्रमुपेत्य यद्दत् स्थितिं लभेतेह तथा मनो वा ।  
 वाग् वाभ्रय प्राणमुपेत्य नून स्थितिं लभेते स वसिष्ठ एयाम् ॥२९९॥  
 सहैव सर्वेषुदय रुभन्ते सहैव सर्वेऽपि वसन्ति नित्यम् ।  
 नित्य मन प्राणमय च वाचं तिष्ठत्याधिष्ठाय तदङ्गभावात् ॥३००॥  
 एषा त्रयाणा पृथगात्मना मिय सम्बन्ध उक्त समवायसतक ।  
 अन्योन्यतस्ते समवेतरूपिणो विनान्यतोऽन्यस्य न च स्थितिः क्वचित् ॥३०१॥  
 ध्रयस्त्विमे ये पुरुषा निरुक्ता प्राणो मनो वागिति सप्रतीता ।  
 अन्योन्य साहित्यकृतं कर्मूतिस्त्रिपुरुषोऽन्य पुरुषो मतस्ते ॥३०२॥  
 स वाद्मय प्राणमयो मनोमयो च एक आत्मास्ति सनातन प्रभु ।  
 त्रिविक्रमोऽसौ त्रिभिरेव विक्रमैर्विचक्रमेतज्जगदेतदुच्यते ॥३०३॥  
 य उत्तमो य पुनरक्षर क्षरस्ते विक्रमास्तस्य भता इमे प्रय ।  
 एभिस्त्रिभिस्तं पुरुषं विनाकृत जगत् किञ्चित् क्वचिदस्ति वस्तुवत् ॥३०४॥  
<sup>४</sup>ससृज्यते तन्निकमप्रमत्तात् सहंतयोरावपन निविष्टम् ।  
 न क्षीयतेऽन्न न निरक्षमत्ताद् इय च तत्रावपने प्रविष्टम् ॥३०५॥

<sup>१</sup> मन प्राणवाक्षु कश्चिद्विशेष आख्यायते इग्न्या पद्याभ्याम् । वागन्नम्, प्राणोऽप्राद, मनस्तवावपनम् । आवपनम्-आधारविशेष—सर्वविषयव्याप्त्या आधार इति । अप्रस्य प्रतिक्षणमद्यमानस्यापि क्षयो न भवति, यज्ञप्रक्रियया नवनवोत्पादनादिति । मनस्तवावपनं यथा वियद् जगत । एतत् त्रितय पुरुषत्रयेऽपि व्यन्तमिति ।

<sup>२</sup> श्रुति परिभाषामाह—मन खमित्युच्यते, अत्राप्रादां च नमित्युच्यते । यथा छान्दोग्योपनिषदि चतुर्वैके प्रपाठके दशमखण्डे उपकोशल प्रत्यग्नीनामुपदेशे "प्राणो ब्रह्म, कं ब्रह्म, ख ब्रह्म, ख ब्रह्मेति । सहोवाच विजानाम्यह, यत्प्राणो ब्रह्म, कञ्च तु खञ्च न विजानामि, ते होचु यदेव क तदेव ख यदेव ख तदेव कमिति । प्राणं च हासो तदाकारं चोचु" इति स्पष्टार्थानि अन्यानि पद्यानि ।

<sup>३</sup> त्रयाणा समष्टिरेक नर्मात्मोच्यते—स त्रिविक्रम । त्रयो विक्रमाश्चाव्ययादार-क्षरा । त्रिभिविक्रमैरेव जगज्जायत इति ।

<sup>४</sup> त्रिषु पुरुषेष्वपि अप्राप्रादावपनरूपता व्याख्यायते ।

परं भवेवायपनं ततोऽक्षरं त्वन्नादमस्य क्षरमन्नमिष्यते ।  
 'अत्राक्षरे कर्मफलस्य भोक्तृता निषिध्यते न त्वियमन्नभोक्तृता ॥३०६॥

द्वयं च तत्रामृतमुच्यते परं तयाऽक्षरं मृत्युरय क्षरं भवेत् ।  
 स मृत्युरस्मिन्नमृते स्थितोऽमृतो न क्षीयतेऽनुक्षणमक्षितोऽपि सन् ॥३०७॥

स्वरूपसंसर्गं इहोदितो द्विधा संसृष्टयोश्चाऽपि विशुद्धयोरपि ।  
 संसृष्टयोरप्यय स द्विधा मतः स ग्रन्थिकाग्रन्यिकभेदेतः पुनः ॥३०८॥

सर्गोऽयं संशुद्धनिष्पितैस्त्रिभिर्भवन्ति वाक्प्राणमनांसि यानि त्रैः ।  
 तैरात्मभिर्यः प्रथमः प्रवर्तते परः स आत्मा पुरुषः स उत्तमः ॥३०९॥

सर्गस्तु संसृष्टनिरूपितैस्त्रिभिः पुनस्तु वाक्प्राणमनांसि यानि त्रैः ।  
 अग्रन्यिकस्तैरपरः प्रवर्ततेऽक्षरः स आत्मा पुरुषः स ईश्वरः ॥३१०॥

संसृष्टिसंसृष्टनिरूपितैस्त्रिभिः सर्गस्तु वाक्प्राणमनांसि यानि त्रैः ।  
 स ग्रन्थिकैर्यः पुरुषः प्रवर्तते क्षरः स आत्मेति हि विक्रमत्रयम् ॥३११॥

स्वरूपससर्गबलाश्रयेऽस्मिन् ध्रुव भवेद् 'वृत्तिमती हि शक्तिः ।  
 शक्तिः स्वरूपेण यदाऽन्विता स्यात् तदा पुनः शक्तिरिहाभ्युपैति ॥३१२॥

परात्मनः शाश्वतिकीह शक्तिर्बलं तदन्वेति रसे परस्य ।  
 ततोऽक्षरं शश्वदुदेति तस्मिन् स्थितं परस्मिन् पुरुषोत्तमे स्यात् ॥३१३॥

१ शङ्कते—ननु अक्षरस्य भोक्तृता पूर्वं निषिद्धा—इदानीं तस्यान्नादत्व वयमुच्यते ।  
 समाधत्ते—कर्मफलभोक्तृता निषिद्धा । अन्नाद्भादभावस्तु स्वाभाविको न निषिद्ध इति ।  
 नात्र भोक्तृता रूपमन्नादत्वम्, मुख दुःख भोगाभावात् । अपि तु यथेच्छं विनियोज्यात्म-  
 सात्कारणमेवात्रान्नादत्वम् ।

२ पराक्षरपुरपावमृतपदेनोच्येते, क्षरस्तु मृत्युपदेनेति । मरणधर्माऽपि क्षर अमृते  
 स्थित इति अमृतरूप एव भवति । अनुक्षणमक्षरेण भक्ष्यते—अर्थान् स्वरूपं परिवर्त्यात्मसात्  
 क्रियते । सोमोऽन्नम्—सोऽग्निना भक्ष्यते—आत्मसात् क्रियते, पर स्वरूपेण सोमो न भक्ष्यति,  
 अग्निर्नैवान्यत् पुनराप्यायते । एवमेव रयिः प्राणे प्रविश्य पुन पुनरप्याप्यते । सेयं यज्ञप्रक्रिया  
 अनर्थं जगदुत्पद्ये, तिष्ठति चेति ।

३ शुद्धाभ्या रसबलाभ्या यानि वाक्प्राणमनांसि उद्भूतानि, तत्समष्टिरव्ययपुरुषः ।  
 गगुष्टयोस्तु रसत्रययोः पुन ससर्गेण यानि वाक्प्राणमनांसि, तत्समष्टिरक्षरपुरुषः । स  
 ईश्वर उच्यते । पुन पुन ससर्गेण ग्रन्थिप्रवृत्तौ सग्रन्थिवाभ्या रसबलाभ्यां यानि वाक्-  
 प्राणमनांसि, तत्समष्टिस्तु क्षरपुरुष इति । इदमेव विप्रमत्रयं प्रागुक्तम् ।

४ त्रिविधं पुरुषेषु रसत्रययो स्वरूपसंबन्धः । शक्तीनां तु पुरुषैः संबन्धो वृत्तिरूप  
 इति । यदा तु शक्तेरपि स्वरूपसंबन्धः, तदा वृत्तिरूपसंबन्धेन शक्तिविधिष्टे अपरा शक्ति-  
 समन्वेति इति । अनर्थं प्रक्रियया अक्षरक्षरयोः प्रादुर्भाव उत्तमैः पर्यैरात्मानः ।

अथाक्षरस्यापि च येह शक्तिर्बलं तदन्वेति रतेऽक्षरस्य ।  
तत क्षर यत्प्रभवेदनित्यं तदक्षरे नित्यमुपस्थितं स्यात् ॥३१४॥

१ स्वानन्तरस्य स्ववरात्मनो यत् सुषुप्तौ वृत्तार्थापरशक्तिरिष्यते ।  
तेनात्मभोग्यानुदयाद्धि नैतयो सभाव्यते कर्मफलस्य भोक्तृत्वात् ॥३१५॥

क्षरस्य शक्त्या त्ववर क्षरेतरो न कश्चिदात्मा पुनरत्र जायते ।  
यज्जायते तत्क्षरमेव जायते तदस्य भोग्यं स भुङ्क्ते तत्तदा ॥३१६॥

तच्छक्तिभेदात् पुरुषस्त्रिधेव्यते क्षरोऽक्षरो वा स परो निरुच्यते ।  
पूर्वस्य शक्त्याऽजरपुरुषो भवस्तत्रैव तिष्ठत्यपि शक्तिवत् सदा ॥३१७॥

२ परस्य शक्तिस्थितमक्षरं स्यात् क्षरं तर्थाक्षरशक्तिसस्थम् ।  
क्षरस्य शक्त्या तु भवन्ति भोग्यान्वस्याक्षरे वा न परेऽस्ति भोग ॥३१८॥

क्षराणि सर्वाणि तदक्षरे स्युस्तदक्षरं चापि परे निगूढम् ।  
तेषां ३ प्रहातिप्रहभावरूपं ससर्गं उक्तो न पूयक् इवचित्स्यु ॥३१९॥

४ पश्यन्ति लोके तु विपर्ययेण क्षरेऽक्षरं तत्र परं निगूढम् ।  
तृणे क्षरे सत्यमिहाक्षरं यत् तत्रामृतं स्यात् परमन्तरन्त ॥३२०॥

क्षरे ५ तु यो वाक् पुरुषोऽयमात्मा स त्रिं पुनर्विक्रमणं करोति ।  
तेजस्तया पञ्च तयाप्रमित्यं तेनायमेको बहुधेहं दृष्ट ॥३२१॥

१ परस्य शक्तिरक्षरमुत्पाद्य वृत्तार्था भोग्यं वस्तु न जनयति, तर्थाक्षरस्य क्षरमुत्पाद्य वृत्तार्थेति । तत्र एवाव्ययाक्षरावभोक्तारो, भोग्याभावात् । क्षरे तु शक्ति न पुरुषान्तरं जनयति, अपि तु भोग्यमेवोत्पादयतीति, तद् भुञ्जान क्षरो भोक्ता ।

२ शक्तयोर्ग्रि पुरुषेषु तिष्ठन्ति, पुरुषाश्चापि शक्तिर्युत्पादिता उत्पादके पुरुष एवाधेयतया तिष्ठन्तीति ।

३ पूर्वश्लोकादेव प्रपञ्चयति ।

४ यत्रैकमपरवाधीनं भवति, तत्रैव प्रहातिप्रहभावसम्बन्ध उच्यते इत्युक्तम् । त्रयोर्ग्रि पुरुषा पृथग् मूला न यदापि तिष्ठन्तीति भावः ।

५ एवमुत्पत्तिक्रमदृष्ट्या अव्ययं सर्वाधारं, तत्राहितोऽक्षरं, तत्र च क्षरं, तत्र भोग्यजातमिति क्रमः । लोकदृष्ट्या तु पूर्वं क्षरं एव गृह्यते, तत्र पर्यालोचनया अक्षरानुप्रवेशो ज्ञायते, तत्रापि चाव्ययानुप्रवेश इति । यथा तृणं य पश्यति, तस्य तणस्योपरिभागं क्षररूपं एव प्रथमं भागते, तत्र सत्तारूपेणाक्षराव्ययप्रतीतिः पश्चादिति ।

६ अथ क्षरस्यापि त्रेषां विक्रमणमुच्यते । समुच्चयभूतावस्थालया वाक् क्षरं, स आत्मक्षरं, तेजोवत्तरेण च तस्य त्रीणि विक्रमणानि ।

१ पुनस्तृतीययेऽपि च पर्ययेऽसौ पूर्वं समेतोऽन्नमयोज्यमात्मा ।  
 त्रिविक्रमं विक्रमते ततः स्युर्भेदा जडस्थावरचेतनानाम् ॥३२२॥  
 २ एतावदेतज्जगदुच्यते तत् सर्वं क्रमेणैह विवेचयामः ।  
 पूर्वं परन्तं च ततोऽक्षरं तं ततः क्षरं त च निरूपयाम् ॥३२३॥

॥ इति पर विद्यायां भूमिकाधिकारः प्रथमः ॥

---

१ द्वितीये विक्रमणे यदन्नम्, तत्पुनस्त्रेधा विक्रमने, तेन जडस्थावरचेतनपारोपण-  
 मुत्पत्ति । केवलमन्नमेव न विक्रमते, अपि तु तत्रान्प्रविष्टं तेज आपद्च तेन सहैव विक्रमने ।  
 एव पूर्वत्रापि बोध्यम् ।

२ एतावदेव जगत्, तदुत्पत्ति समासेनेह प्रथमे भूमिकाधिकारे व्याख्याता । एतस्या  
 एव विरतरोऽपे वक्ष्यत इत्यर्थ ।

॥ सोऽयं भूमिकाधिकारोऽत्र समाप्तः ॥

## (१७) १ परधर्माधिकरणम्

आदौ परस्थानगतानि यानि धर्माणि वाक्प्राणमनास्यमूनि ।  
 तानि प्रतिष्ठा विधृतिश्च तद्वज्ज्योतिस्तथेति क्रमत प्रयन्ते ॥१॥  
 सा वाक्प्रतिष्ठाविधृतिस्तु तत्र प्राणो मनो ज्योतिरिति प्रकल्पया ।  
 २प्रतिष्ठित कोऽपि रसोऽस्ति पूर्णो ज्योतिर्मयोऽस्तावणिमा च भूमा ॥२॥

## (१८) ज्योतिराख्याने मात्राविकाशाधिकरणम्

१स्थानस्थमेवातिविदूरसस्यं योग्यं यदलं मयूखं स्पृशति प्रतीत्य ।  
 स्पृष्ट्वासाय रूपेण विद्यतते यत् तज्ज्योतिरुक्त तदयं विकाशः ॥३॥  
 २ज्योतिस्त्रिधा स्यात् क्षरभूतमेक स्यादक्षर ज्ञानमिह द्वितीयम् ।  
 पर तृतीयं यदयं विकाशः क्षरेऽक्षर तत्र परं निगूढम् ॥४॥  
 यतो ३विभातीति मतिं प्रयतंते तज्ज्योतिरुक्तं न विभाति तत् तमः ।  
 ज्ञानं हि तज्ज्योतिरिव विवक्ष्यते यद्भूतिकं ज्योतिरिहास्ति तत्पृथक् ॥५॥  
 ४ज्योतिर्न तत्रास्ति तमो यदन्तरे न ज्योतिषा वा विकलं क्वचित् तमः ।  
 ज्योतिर्धनेऽप्यस्ति तमोऽन्तरान्तरे ज्योतिस्तथैवास्ति तमो घनान्तरे ॥६॥

१ अयं पूर्वोक्तानां वाक्प्राणमनसा जगति विस्तार आख्यायते । परस्थाने यानि वाक्प्राणमनास्युक्तानि, तानि जगति प्रतिष्ठा, विधृति, ज्योतिरिति रूपत्रयेण विवृतानि विलोक्यन्त इत्यर्थः ।

२ सर्वत्र जगति रस एव विभिन्ने रूपमांसते, स रस प्रतिष्ठित, प्रतिष्ठाविशिष्ट, पूर्ण इति विधृत, ज्योतिर्धय-ज्ञानप्रधान-ज्ञायमान इत्यर्थः । सर्वे हि वस्तु प्रतिष्ठितम्, स्वस्वरूपे पूर्णं ज्ञायमानं चास्तीति तात्पर्यम् । अणिमा-लघुतम वास्तु, भूमा-बृहत्तर वास्तु-सर्वत्र त्रयमिदं प्रथत एवेति ।

३ ज्योतिं पदेन ज्ञानमुक्तम्-तत्स्वरूपमाह-स्वस्थाने स्थितमेव ज्ञानं विदूरस्थमपि वस्तु स्पृशति, तद्वस्तुरूपेण च स्वयमपि विवृतं भवति, अयमेव विकाश उच्यते । तद्विदं ज्योतीरूपम् । अयमेव विकाश इत्यप्युच्यते ।

४ ज्योतिषं त्रैविध्यमाह । क्षरे पुरुषत्रये तदपि त्रिविधम् । क्षरे भूतरूपं मान्यादि, अक्षरं ज्योतिर्ज्ञानम्, परं ज्योतिस्तु विकाश इति ।

५ भातीति बुद्धिर्यतं प्रयतंते, तज्ज्योतिरिति । ज्ञानरूपं ज्योतिः । वाक्प्राणमनसा रसबलोभयात्मकत्वेन भासं रसभाग, अभाजं तु बलभागः । बलमेव मृत्युहृत्त्यत इति पूर्वोक्तं न विस्मृतंभ्यम् । भौतिकं ज्योतिस्तु प्रकाशरूपं प्रोसद्धमेव ।

६ भौतिके ज्योतिषि प्रकाशस्तम्भश्च रसबलभागी नित्यं सञ्चडी । न क्वाप्यनयो पृथग्भावः । प्रकाशोऽपि तमः समिलितमस्ति, अत एव अल्पं प्रकाशं, महान् प्रकाश इति

यत् तारतम्यं तमसोऽस्ति तेन हि स्वल्पं महज्ज्योतिरिति प्रभिद्यते ।  
तथैव तज्ज्योतिषि तारतम्यतः स्वल्पं महद्वेति विशिष्यते तमः ॥७॥

ज्ञानं हि नाज्ञानं विना कृतं यथा ज्ञानेन चाज्ञानमिदं न हीयते ।  
तथा प्रकाशो न विनाऽन्धकारतो न चान्धकारोऽस्ति विना प्रकाशतः ॥८॥

दिव्येऽपि तज्ज्योतिषि भौतिकेऽपि वा समानमित्यं तमसाऽनुविद्धता ।  
अज्ञानतो ज्ञानमिहावृतं ततो जना विमूह्यन्ति तमोऽनुसारतः ॥९॥

१ज्योतिः क्षरं सत्त्वमधिभ्रतं सदा तदल्पमल्पेऽय महन्महद्वयपि ।  
तेनाल्पसत्त्वो भवतीह बालिशः सत्त्वाधिक ज्योतिषि दूरदर्शिता ॥१०॥

### इति ज्योतिर्निरूपणम्

१ज्योतिर्विकाशस्त्रिविधः स इष्यते मात्रां च संस्थामपि दीप्तिमप्यनु ।  
प्रत्येकमेते च पुनस्त्रिधा ततो ज्योतिः पदानीह नवैव चक्षते ॥११॥

२दिग्देशकालैरय रूपभाव प्रसादनैरत्र यथा विकाशाः ।  
प्रज्ञानचिद्भूतमर्षस्तथान्ये त्रयोऽपि तानत्र निदर्शयामः ॥१२॥

३भूम्नो ह्यग्निमनः प्रतिविन्दुतो रसो विकाशते सर्वंमुख स्वभावतः ।  
अन्तर्बहिश्चोत्तरदक्षिणे पुरः पृष्टेऽय उर्ध्वं परितः स तिष्ठति ॥१३॥

तारतम्यं प्रतीयते । महति प्रकाशेऽपि दीपान्तर यथानीयते, तदा पुनर्महत्त्व भवति, अभितो दीपेषु सत्स्वपि च तृणस्यापि छाया पतत्येव, छाया च प्रकाशावरणे तमो भागः, तेन तत्रापि तमोऽधोऽस्त्येवेत्यनुभायते । एव तमसि घोरेऽपि प्रकाशाशोऽस्ति, अन्यथा तमस प्रतीतिरेव न स्यात् तथैव ज्ञानमप्यज्ञानं विना भूतं नास्ति, अज्ञानेऽपि च तद्भासक ज्ञानमस्त्येवेति चतुर्भिः पदैर्विवृतम् ।

१ सत्त्व दाढर्षम् 'हिममत' इति प्रसिद्धम्—तत्राणिषु क्षरज्योतिषो रूपमिति ।

२ परं ज्योतिर्मद्विकाशरूपमुक्तम्—स विवासाः त्रिविध, मात्राविकाशाः, सस्याविकाशाः, दीप्तिविकाशाश्चेति । तत्र मात्राविकाश एव पूर्वमष्टभिः पदैर्विवृतः । इदानीं तद्विस्ताराय प्रत्येकं त्रैविध्यमुच्यते । सभूय नवधा ज्योतिः ।

३ मात्राविकाशो दिग्देशकालैस्त्रिधा, सस्याविकाशो रूपभावप्रसादनैस्त्रिधा । दीप्ति-  
विकाशस्तु प्रज्ञान—चिद्—भूतमय इति त्रिधा—इत्य नवधा विवासाः । पूर्वप्रदर्शित ज्योति-  
सामान्यमप्यत्रैवान्तर्भाव्यम् ।

४ मात्राविकाशो विप्रियते । भूमा महान् वा पदार्थोऽस्तु-अणिमा लघुर्वा अस्तु ।  
सर्वस्यापि प्रत्येकस्माद्भिन्दुतो रसो विवाशमेति—प्रसरतीति यावत् । यथा पूर्वमूर्त्तानि-  
रूपणे उक्तम् ।

१अणोरणीयान् महतो महीयान् रसो विकाशः प्रतिबिन्दु नित्य ।  
यं बिन्दुमात्मानमुपैति पाप्माऽणुर्वा महोस्तत्र तथा विकाशः ॥१४॥

ज्योतिष्मत इत्यचिदत्यणोरणो ज्योतिर्विकाशोऽणुददेति वात्यणु ।  
रवेर्विकाशो महतो महानयं विकाशते तद्गु विकाशलक्षणम् ॥१५॥

२परप्रकाशः पुद्गलोऽपि लब्ध्वा महानणुर्वा परतः प्रकाशम् ।  
स्वल्पावकाशेऽप्य महावकाशे ३विकाशते सेह रसोपपत्ति ॥१६॥

अथाप्रकाशो पुद्गलेऽपि भानो स्पृष्ट्वाशब्धो यज्जनयन्ति रूपम् ।  
तत्राऽपि रूपस्य भवन् विकाशः सोऽणुप्रहस्तस्य रसस्य मृत्यो ॥१७॥

सूर्यादि तेजः किरणस्य यत्राभावो भवेत्तत्र तमो विकाशः ।  
सोऽण्वेवमेवानुदिशः प्रवृत्तस्तदिष्यतेऽणुप्रहणं रसेन ॥१८॥

४जलोत्पत्तीचेरथ शब्दवीचेविकाशते मण्डलवस्तु रूपम् ।  
बलस्य नाभेऽचरतो रसेऽस्मिस्तदिष्यतेऽणुप्रहणं रसेन ॥१९॥

बीजाद्भ्रुरः सन्धिदलप्रसूनफलानि बीजं क्रमतो विकाशात् ।  
सुकृमाद्गृह्णति प्रभवन्ति रेतो बिन्दुः क्रमावर्धं चतुर्थहस्त ॥२०॥

५सर्वत्र भूमण्डलिमाय उक्तो यत्नाच्चर्यं नात्र निभालयन्ते ।  
त एव सर्वत्र विकारायोगाद् भूमा भवत्यत्र बलानुसारात् ॥२१॥

एकोऽपि बिन्दुर्न रसस्य तादृशः क्वचिद्भूवेद्यत्र गतस्य पाप्मनः ।  
गतिविकाशानुगता न सभवेत् ततः सभूमेव विकाश इष्यते ॥२२॥

१ रसे अल्पत्व महत्त्व वेति मात्रा नास्ति । स तु सर्वतो व्याप्तः । पाप्म पदवाच्ये बले त्वस्ति मात्रा । यावन्मात्र बल यत्रोपैति, तत्र तावानव रसविकाशः प्रतीयते इति भावः । एतदेवोत्तरेण पद्यत विवृतम् ।

२ त्रिविधा पदार्था पूर्वं व्याख्याता स्वयं ज्योतिष्य सूर्याद्याः, परज्योतिपरस्वद्राद्याः, रूपज्योतिषश्च पाषिवा । अज्योतिषो वाय्वाद्या चतुर्थः । तेषु सर्वेष्वेव पुद्गपदवाच्येषु अल्पता महत्ता वा सम्भवेतीति व्याख्यायते ।

३ अल्पत्व महत्त्व वा बलकृतम्, विकाशस्तु रसकृत इति भाव्यम् ।

४ जले यदा बीचिरूप्यते, सा मण्डलाकारैव भवति, एव शब्देऽपि मण्डलाकारास्त रङ्गा उत्पद्यन्ते । सैषा मण्डलाकारता रसे चरतो बलस्य नाभे केन्द्रादेवोत्पद्यते, सोऽण्वर्थं रसस्यैवानुग्रहः ।

५ उक्तयोर्वीजरेतसोरुदाहरणयोर्भूमनि महति बुधे पुद्गले च येऽणिमारूपा बीजरेत आद्याः, त एव विकाशेन पुनर्महत्त्व गच्छन्तीति बलकृतं सर्वं रसानुग्रहेण भाव्यम् । एतदे वारभ्रेऽपि विवृतम् ।

अयं<sup>१</sup> ब्रुवं देशविकाशकार्यं यज्ञाच्च वेदाच्च भतो द्विधायम् ।

अवेक्षते यज्ञमिहार्थसत्ता वेदानुरोधात् तदर्थं भातिः ॥२३॥

<sup>२</sup>संबध्यतेऽस्मिन्नमृते स मृत्युः खण्डोऽतिखण्डोऽतिमहान् महान् वा ।

दध्नेष्यदध्नेऽप्युश्विस्तृते वा स्थितोऽवकाशे न ततोऽप्यतः स्यात् ॥२४॥

<sup>३</sup>अनावृतोऽप्येष विद्वरतावशात् दृश्यतेऽयाणुप्युक्रमेण सः ।

दृष्टोऽणुतामेत्य पुनर्न दृश्यते यद् दृश्यते सोऽस्य विकाश इष्यते ॥२५॥

<sup>४</sup>संबध्यतेऽस्मिन्नमृते स मृत्युः खण्डोऽतिखण्डोऽतिमहान् महान् वा ।

खण्डोऽतिखण्डोऽतिचिरं चिरं वा स्थित्वा सकाले अ्रियतेऽय पश्चात् ॥२६॥

<sup>५</sup>नासीत् पुरस्तात् पुनः परस्तान्मध्येऽपि मृत्युश्चयमाण आस्ते ।

तदस्ति नास्तीति विलक्षणत्वं मृत्युस्वभावोऽमृतगोऽमृतः सः ॥२७॥

नासीत् पुरस्तात् पुनः परस्ताद् यावत् मध्येऽमृतगः स दृष्टः ।

प्रतिकर्णोच्छ्रिति मतोऽपि सत्ता<sup>६</sup>सात्मन्विता सोऽस्य मतोविकाशः ॥२८॥

इति कालविकाशः

<sup>१</sup> अयं देशविकाशकार्यं—विकासस्वरूपं ब्रुवे । अयं विकासो यज्ञाद् वेदाच्च भवेदिति योजना । अस्ति च भाति चेति द्वे विकासस्वरूपे, तत्र अस्ति पदवाच्या सत्ता यज्ञमपेक्षते, ग्रहण त्यागश्चेति यज्ञस्वरूपं प्राग् भूमिवाया विवृतम्, तेनैव सत्ता सिद्धयति, तदेव सत्ताया स्वस्वमिति यावत् । अयंस्य भाति—भान तु वेदानुरोधात् । ऋक्सामादिवेदस्वरूपं पूर्वं भूमिवायाप्रकरणे विवृतम्, तरेव तत्तद् वस्तुनो भान भवतीति तत्रैव भाव्यम् । अस्ति, भाति—इति प्रसिद्धं भातिपदमत्र प्रातिपदिकत्वेनाभ्युपगम्य सुबन्तं 'भाति' इति कृतं प्रत्ययवर्त्ता । अयंस्य भाति—अयंभातिरिति ।

<sup>२</sup> अमृतपदवाच्यो रसस्तु विभूरेव, अल्प महद्वा वस्तु यद् दृश्यते तदिदमल्पत्वमहत्त्वादिकं मृत्युपदवाच्येन बलेनैव संपादितम् । मृत्यु—बलम्—अमृतेन—रसेन ससृज्यते सण्ड, अतिखण्ड इत्यादीनि मृत्योरेव विशेषणानि । अतो मृत्योरेव दध्ने—अल्पे, अदध्ने—महति, अति विस्तृते वा अववानो स्थितः । ततोऽप्यत्र तु नास्तीति बलस्य देशपरिच्छेदो दक्षितः ।

<sup>३</sup> एषः कश्चित्पदार्थः दूरे महान्, समुर्वेति प्रथमेण दृश्यमानोऽतिदूरे न दृश्यते । यावत् दृश्यते, तावानस्य विकास—इति सामप्रकरणमनुसन्धेयम् ।

<sup>४</sup> रसेन संबद्धस्य मृत्योरेवादेशपरिच्छेदः, तथा बालपरिच्छेदोऽप्यस्तीत्याह । बालस्य सण्डे दिनमासादौ, अतिसण्डे घटीमासादौ, चिरम् अतिचिरं वा स्थित्वा स्वबालोऽभ्रयत् एवेति बालपरिच्छेदः ।

<sup>५</sup> मृत्यु रस्यं मरणार्थम्—स्वभावतो विनाशशीलः । अत्र एष अस्ति नास्ति स्वभावः स उच्यते । अमृते स्थितस्तु स विच्छिन्नत्वात् बहूबालं वा अमृतो भवतीत्यमृतत्वैवायमनु-पद—इति भावः एतदेवायमप्यप्येनापि विवृतम् ।

<sup>६</sup> आत्मा रसः, तेनार्थं मृत्युपदस्यैव भूया तादृशेन दृश्यते । स एवास्य विकासो मेषः । सोऽयं बालविकाश उच्यते ।



१ विभक्त्यैव देशेन च कालतश्च या न चाऽमृतस्य व्यभिचार इष्यते ।  
तत्तद्विशेषार्थपरिग्रहात्त्वसौ मात्राविकाशः समुदीरितस्त्रिपा ॥२९॥

इति त्रिविधो मात्राविकाशः

### (१६) संस्थानिकाशाधिकरणम्

विकासश्च<sup>१</sup> यदिहास्ति सत्यं ज्योतिस्तद्विष्टं त्रिविधं प्रसर्गं ।  
भाषा दशा प्रत्ययभेदत स्मादेकैकमेतत् त्रिविधं पुनश्च ॥३०॥  
स नाम रूप त्वय कर्मभाषा प्रसादभावस्थितयो दशा स्यु ।  
जात्यावृत्तिर्भक्तिवृत्ता प्रतीतिर्न चापि सत्याति विवेचयाम् ॥३१॥  
रसं स एकं स विदुद्ध आत्मा तद् ब्रह्म तस्मिन् बलमभ्युदेति ।  
रते<sup>२</sup> स्वरूपेण बलप्रवेशात् परं स आत्मापुण्य स भूमा ॥३२॥  
परे स्वरूपेण बलप्रवेशात् स्यावजरोऽन्यं पुरुष स आत्मा ।  
अथाक्षरेऽप्यन्यबलप्रवेशात् क्षरोऽन्य आत्मा पुरुषोजगत्तत् ॥३३॥  
क्षरे स्वरूपेण बलप्रवेशात् पुन क्षर स्याच्च पुन क्षरं स्यात् ।  
एकत्र तेषां पुनरन्वितानां बलंश्च ससर्गवशात् पशु स्यात् ॥३४॥  
तेषां<sup>३</sup> बलानां मुहुरन्वितानां कुतस्तदात्मन्ययमागमोऽभूत् ।  
आत्मैव मन्येऽविरतं बलानि प्रोद्भवावयत्पाहरति स्वभाषात् ॥३५॥

१ अमृत दिग्देशकालपरिच्छेदगून्यम्, मृत्युसबन्धेन तत्तदर्थरूपता गतस्य तु दिग्देश-  
कालव्याप्तिरूपोऽयं विकाशस्त्रिधा व्याख्यात इत्युपसंहारे पुन स्मारितम् ।

२ इदानीं संस्थाविकाश उच्यते, स एव सत्यविकासपदेनाप्याख्यायते । सोऽपि  
त्रिविधः—भाषाविकाश, दशाविकाश, प्रत्ययविकासश्च । ते त्रयोऽपि प्रत्येकं त्रिविधा—  
नाम, रूपम्, कर्म चेति त्रयो भाषाविकाशा । प्रसाद, भाव, स्थिति—इति दशाविकाशा,  
जाति, आकृति, अन्ति—इति प्रत्ययविकाशा ।

३ बलमेव भाषासन्धेनोच्यते, तस्य कारणमग्रे वक्ष्यति । बलकृता विकाशा पराक्षर-  
क्षररूपा पुरुषा भाषाविकाश, एषु नाम रूप कर्म च परिवर्तित भवति । बलस्यात्र स्वरूप-  
सबन्धः । क्षरे पुनबलप्रवेशात् क्षरस्वैव विकाश, न तु नामरूपपरिवर्तनम् । त्रय एते  
पुरुषा समन्विता एव तिष्ठन्ति, तेषु ससर्गस्थिसबन्धेन बलप्रवेशे पुरुषभोग्य पशुभवंतीति  
पद्यत्रयेणोक्ताम् । सर्वमेतद् व्याख्यातपूर्वम् ।

४ बलानि भाषासन्धेन कुत उच्यन्ते—इत्यत्र प्रतिपादितम् । यस्योद्भवो न ज्ञायते,  
उपपरितर्क्य न भवति, सैव भाषापदेन लोके व्यभिह्रियते । एषामपि बलानामुद्भवस्योपपत्ति-  
र्नास्तीति भाषापदेनैतान्युच्यन्ते । स्पष्टार्था सर्वेऽपि बलोका । मितिकरण भाषेति पूर्वोक्तं  
मपि न विस्मर्तव्यम् ।

१ रसे विशुद्धे तु बल विशुद्धं प्रोद्भूय तस्मिन् भृहुरन्वित सत् ।  
विलीयते नित्यमुदेति चास्मिन् न हीयते तेन परो बलेन ॥३६॥

२ अयोदियात्तत्र परे बलं यत् तदन्यजातीयं बलं निवृत्तम् ।  
आत्मैव तस्य प्रभवः प्रतिष्ठा काले पुनस्तत्र विलीयते तत् ॥३७॥

तयाऽक्षरे वायु तथा क्षरे वा तथा पशौ वा यदयं बलस्य ।  
स्य स्वात्मनः स्यादुदयः स तस्मान्मतो रसादेव स तद्विकाशः ॥३८॥

रसेऽवतारेऽप्यं बलेऽवतारे भूयोऽपि भूयोऽपि बलोदयेन ।  
रूपाणि कर्माणि तथैव तेषां नामानि भिन्नानि पृथग् भवन्ति ॥३९॥

ज्योतिर्निबद्धं बलमस्ति रूपं प्राणेन सबद्धबलं तु कर्म ।  
३ स्यान्नाम सबद्धबलं तु वाचा माया बलानि त्रिविधानि तानि ॥४०॥

४ अदृष्टपूर्वाण्युदयं लभन्ते तत्रैव भूयो विलयं प्रयान्ति ।  
असन्ति तस्मादनुत्तानि तानि भवन्ति सत्यानि सति स्थितत्वात् ॥४१॥

यतोऽबलानामुदयेऽपि भूयो भूयोऽपि नात्मा स रसः क्षिणोति ।  
न ज्ञायते तानि कथं बभूवुर्मयाविकाशं तत एतमाहुः ॥४२॥

५ अथो वदन्तीह निधिः परोऽप्यं तस्मादुपादाय रसान् बलानि ।  
स शक्तिरत्मास्ति परोऽक्षरो वा क्षरोऽप्यं शक्याऽत्र भवेद्विकारः ॥४३॥

१ बलं क्षणिकं सख्याद्वृत्तमानन्त्यं दधानीति प्रागुक्तमेव स्मार्यते, एकैकं बलं क्षणे क्षणे विनश्यति, परमन्यदन्यत् प्रादुर्भवतीति बलविरहितो रसः कदापि न लभ्यते । शुद्धयो रस-बलयो संबन्धात् परं पुरुषोऽन्ययो नाम ।

२ बलविशिष्टे रसे अव्ययसंज्ञे अन्यद् बलमुदेति, तेनाक्षरपुरुषप्रादुर्भावः । अस्य पुनरुत्पत्तस्य बलस्यापि प्रभवः प्रतिष्ठा च शुद्धो रस एव । एवमग्रऽपि इयमेव प्रक्रिया । सर्वत्रात्मपदेन रस एवोच्यते । रसे स्थितं बलमपि धारावाहिकं बलान्तराधारतां गच्छति, तेनापि रूपान्तरमुदेतीत्यग्रिमे पद्ये स्पष्टीकृतम् ।

३ वाचा शब्दबलं तु नामेति योजना । त्रिविधान्यपि बलानि मापेन्येवोच्यन्ते ।

४ अननानि—अप्रतिष्ठान्यपि बलानि अमृते प्रतिष्ठितानीत्यमृतरूपान्येव भवन्ति । सति स्थितत्वाच्च सत्यानि ।

५ उपादानकारणं कार्यमुत्पाद्य स्वरूपेण क्षीयन् इति सर्वत्र बीजाद्भृतरादौ दृष्टम् । रसास्तु बलान्मुत्पादापि न क्षीयन्ते । सन् एव विलक्षणत्वाद्बलानि मायापदेनोच्यन्ते ।

६ क्वचित्तु परस्याभ्यस्य पुरुषारवं धाराशरयोस्तु शक्तिन्वमाश्रयापत्ते भगवद्गीतादियु । तत्राशरक्षरे अपि निधिः भूताम्बरादेव रसमुपाददते । शक्तिभूते अक्षरक्षरे एव विकारहेतु उच्यन्ते इति ।

१ अयापि यत्तत्र बलप्रसर्गो रूप कुतश्चित्समुदेत्यपूर्वम् ।  
 एव चापि तत्प्रति न तद्विदुर्दुर्गन्मायाविकाशं तत एतमाहुः ॥४४॥

इति मायाविकाशः

२ ससृज्यते चेदमृते स मृत्यु सर्गं स भावोदयनोऽग्य मार्गं ।  
 विमुच्यते चेदमृतात्स मृत्युर्मोक्ष प्रसादोदयनोऽग्य मार्गं ॥४५॥

अनारतोत्पत्तिविनाशधर्मा निर्धर्मकेस्मिन्नमृते स मृत्यु ।  
 अज्ञातमूल ३ प्रभवत्यकस्मादुद्भूय चोद्भूय विनाशमेति ॥४६॥

४ ओं तत्र कृत्वा यदि कर्म सच्चरेद् ओं तत्र कृत्वैव निवर्ततेऽतत ।  
 उद्गीयमेतस्य तु सत्त्वचेतनं प्रवर्तते चक्रमिदं निरन्तरम् ॥४७॥

५ उद्भूय चाकर्मणि कर्म सृज्यते न तत्क्षणादेव निवर्तते पुनः ।  
 विवर्तते तत् क्रमतो घनीभवत् पुनर्विसर्गाद्प्रसदेव नश्यति ॥४८॥

६ ओंकारतो ग्रन्थियु धर्धनं श्रमादुद्गीयपर्यन्तमिहोत्तरोत्तरम् ।  
 ग्रन्थो पुनर्ग्रन्थिपरम्परवशादणो क्रमात् स्थूलतरत्वसम्भवः ॥४९॥

७ अथो विसर्गात् प्रति सच्चरे भवेदुद्गीयतो ग्रन्थिनिवर्तनं पुनः ।  
 उद्ग्रन्थितो ग्रन्थिविमोक्तोऽन्ततो नैष्कर्म्यमायात्यमृत प्रसीदति ॥५०॥

१ एव बलस्योद्भव कश्चित्प्रतिपादित, पर बलप्रयोगे यदपूर्वं रूपमुदेति विलीयते  
 च तस्योद्भवस्तु न ज्ञायते—इति मायाविकाश एव मन्तव्य इति ।

२ अयं भावप्रसादो विवृणोति अमृते मृत्योः ससर्गं एव भावोदय । मृत्योरमृतात्  
 पृथग्भवनेवामृतस्य प्रसाद इति ।

३ न ज्ञात मूल यस्य तादृशः ।

४ छान्दोग्ये उद्गीयादेव सृष्टिः श्राव्यते । उद्गीय प्रणवश्चोद्धार एव । तत्र  
 प्रसिद्धे नित्य रसे ओ कृत्वा रसमेवाश्रित्योपक्रमरूपेण कर्म—बल प्रवर्तते, अन्ततश्च ओ कृत्वा  
 तमेव रसमाश्रित्य निवर्तते—तत्रैव विलीयते । अस्य बलस्योद्गीयम्—उदयन सत्त्वचेतन-  
 मेव । इदं प्रवृत्तिनिवृत्तिचक्रमनवरतं प्रवर्तते इत्यर्थः ।

५ यत्र तु बलं तत् क्षणादेव न निवर्तते—अर्थाद् अमृते ससृष्टं धारावाहिकं भवति,  
 तत्र ब्रह्मलक्षणसर्गं क्रमेण घनीभावे जायते, पुनश्च विपरीतब्रह्मान्तरसंयोग, स्वभावादेव  
 वा क्रमेण हसद् विनाशमेति । घनीभावे च रूपान्तरप्रतीतिविवर्तं, स्वरूपाप्रच्युतावपि  
 रूपान्तरप्रतीतिविवर्तं इत्युक्तं प्राक् ।

६ ओम्—इत्युपक्रम उक्तः । उपक्रमादेव क्रमेण ब्रह्मान्तरसंबन्धे बले बलग्रन्थिर्भवति ।  
 यथा गान्ते स्वरवितनने वर्णानां स्थूलतेव प्रतीयते—गीयमानं प्रणव एवोद्गीयमुच्यते ।  
 ततश्चोद्गीयपर्यन्तं ग्रन्थिपरम्परा बोध्या । एवमेव सवत्र बलग्रन्थिपरम्परामागणो  
 स्थूलता ध्येया ।

७ विसर्गपरम्परायान्तु क्रमेण ग्रन्थिविमोके पुनरुद्गीयस्य प्रणवपर्यन्तं सूक्ष्ममेति भावः ।  
 एव ग्रन्थिविमोक एवामृतस्य प्रसाद उच्यते ।

१ कामात्युरस्त्वा वरण हि भुक्तये ततस्तदुच्छेदविधानभुक्तये ।  
 क्रमो द्विधाप्यत्र रसे प्रवर्तते तत्सर्गमोक्षाख्य विकासद्वयम् ॥५१॥  
 पूर्वं विसर्गं परतो विमोक्ष पुनर्विसर्गं पुनरेव मोक्ष ।  
 अनादि चानन्तमिदं हि चक्र व्याख्यातमन्तर्दंदि नान्तराय ॥५२॥  
 नैसर्गिक सर्गविमोक्षचक्र चक्रेऽणुचक्र पुनरत्र चक्रम् ।  
 २ अयेच्छतस्तु प्रतिमार्गमस्य व्यतिक्रमः सम्भवति क्रमस्य ॥५३॥  
 ३ यावन्नवर्तेत न कर्मपादयोऽश्वत्याभिधो नित्यनवप्ररोहण ।  
 तावन्मनुष्यो न कदापि मुच्यते निर्मूलं तच्छेदनतोऽमृतोदय ॥

इति भावधिकोशप्रसादविकाशौ

४ ओकारतस्त्वेप यथा विवर्तं क्रमेण जातं स इहोच्यतेऽतः ।  
 तस्योत्क्रमादेव पुनर्विवर्तं परो भवेत् स स्वयमूहनीय ॥५५॥  
 सवध्यते चेदमृते स मृत्युस्ततोऽक्षर स्यात् त्रिविधः क्रमेण ।  
 ततः क्षराणि प्रभवन्ति नाना विधानि भोग्यानि ६ सम्भोक्तुकाणि ॥५६॥  
 यदा ७ मृते मृत्युविशेषबन्धो हृदग्रन्थियुक्त क्रमते निसर्गात् ।  
 तदाक्षरादेव सतो भवन्ति ज्ञा प्राणभूतानि पुनः क्षराणि ॥५७॥  
 यदा तु कर्म क्रमते प्रकर्षात् प्रज्ञा तदा प्राणतयोदिता स्यात् ।  
 ग्रन्थी पुनर्ग्रन्थिपरम्पराया प्राणोऽपि भूतत्वमुपैति पश्चात् ॥५८॥  
 आसीद्यदव्यक्तमतीव सूक्ष्माद् व्यक्तं पुनः स्थूलतरं भवेत्तत् ।  
 क्रमेण सवन्धविलक्षणत्वात् तत्तारतम्याच्च विसर्गभेदः ॥५९॥

१ पूर्वस्मात् क्रमाद् ग्रन्थिपरम्परातो भवेत् संसारः, ग्रन्थिविमोक्षपरम्परातस्तु मुक्तिः ।  
 द्वयमपि रसे एवेति रसस्यैव विकासद्वयम् ।

२ यदा मनुष्यो मोक्षमिच्छति, तदा तत्प्रयत्नाच्चक्रे विषयं भवतीति ।

३ अयमेव कर्मश्रवत्यो भगवद्गीतायामुक्तः । अस्यो-मूलतमेव पुरुषार्थः ।

४ प्रथमाद् विवर्ताद् च उ-उ-म-इति पुनर्विवर्ता जायते-इत्येव स्थूलात् सूक्ष्मतरं जगदु-  
 द्भवति-इति स्वयं विचार्यमित्यर्थः ।

५ यद्यप्यत्रस्य पञ्चकला प्रागुक्ता, तथाप्यत्र ह्या एव तिस्रः कला गृहीता,  
 पृष्ठपे तु द्वे नात्र विवक्षिते । ओङ्कारपरसङ्घातः, तत्र हि अ-उ-म-इति त्रयाणामवाधाराणा  
 पङ्क्तावान् । इमे एवाधारकाणां प्रतिनिधयो भाव्याः ।

६ क्षरे पुरुषे भोक्तृभोग्यविभाग इत्युक्तं प्राक् ।

७ क्षरे दृक्प्रतिषेधत्वात् त्रिरूपता जायते तानि रूपाणि प्रज्ञा प्राण भूत नामभिरुच्यन्ते ।  
 एते सर्वे क्षरस्यैव भेदाः । तस्यैव रूपाणीति यावत् । अत्र प्रकर्षादृते रूपाक्षराणि । एतदेवापि  
 स्पष्टीकृतम् बहुभिः स्पष्टाक्षरं पठं ।

प्रसैद तत्सत्यमभूदिहावी स्रष्टमाच्च तत्सूक्ष्मतरं तदासीत् ।  
 क्रमेण तु स्थूलतरत्वयोगादन्ते पुनः सा पृथिवीत्वमेति ॥६०॥  
 १ भूरम्भसा तत्किल तेजसा तद्भातेन याचैष तु सा बलेन ।  
 तत्प्रज्ञया चावृतमेतदेवं सप्तःङ्गमेकैकमिदं प्रतीयात् ॥६१॥  
 एषं विसर्गाक्रमसंचरोऽयं पृथ्वीपरा तत्र गतिनिवृत्ता ।  
 महानयं कर्मजयोऽवधेयो यद् ग्रह्य पृथ्वीत्वमुपेत्य शैते ॥६२॥  
 सभाव्यतेऽत प्रतिसंचरेऽपि प्रज्ञात्वमायास्पति संव पृथ्वी ।  
 क्रमेण तद्ग्रन्थिमोकःयोगादन्ते पुनर्ग्रह्याजयो ध्रुवं स्यात् ॥६३॥  
 भावोदयो नाम य एष संचरो मतो विकाशः किल तत्र कर्मणः ।  
 उपक्रमात् सत्कमतो महानसावभूद्विकाशः स पुनर्भविष्यति ॥६४॥  
 मुमुक्षु तत्कर्मविशेषतः पुनर्ग्रन्थिप्रमोके प्रतिसंचरो भवेत् ।  
 भूतात्मनो भौतिककर्मणः क्षये क्रमात्स नैष्कर्म्यगतः प्रसीदति ॥६५॥  
 २ भूरन्वतेजस्तदिवं तु वायुः स वाक् च सा प्राणतया मनः सः ।  
 मनो रसः स्यादिति कर्मनाशादय प्रसादस्य मतो विकाशः ॥६६॥  
 ३ अहं त्वहं स्यां क्रमशास्तदो स्यादिति क्रमेणैव शरीरनिष्ठः ।  
 गत्वापरे तेजसि सप्रसादोऽमृतोऽभयः स्यात्सामतो विकाशः ॥६७॥

### इति भावप्रसादक्रमोदाहरणम्

१ कार्यं कारणेनावृत भवति-कारणाश्रितमिति यावत् । कारणं च कार्यमुत्पादयत् स्वरूपेणापि तिष्ठति । तत्कारणस्वरूपं कार्यं परित आवृणोति । अतया रीत्या पृथिवी अङ्गि, आपस्तेजसा, तेजो वायुना, वायु वाचा, शब्द घनेन-आकाशेन, आकाशो बलेन-प्राणेन, प्राणश्च प्रज्ञया आवृत इति सप्तावरणानि पुराणादिष्वाल्ल्यायन्ते । अयं कर्मणो जय, कर्मप्राधान्यम् । अपरे प्रति संचर उक्त ।

२ अथ कर्मनिवृत्तौ प्रसाद उच्यते क्रमेण । पृथिवीग्रन्थिनिवृत्तौ जल भवति, तद् अम्बु तेजो भवति, एव क्रमेण रसपर्यन्त प्रसादो भवति । सोऽयं भावप्रसादोऽपि रसविकास एवेति ।

३ अयमत्राशय — अ, अ इति स्थितिद्वयम् । अत्र द्वयेऽप्यकार सर्ववर्णमूलभूतो ब्रह्मण सर्वजगन्मूलस्य प्रतिनिधिः । तत्सहचरितो विन्दुमयिाया सूक्ष्मावस्थाप्रतिनिधिरिति स्फुट व्याख्यातमागमेयुः । अ—इत्यत्र विसर्गस्तु स्थूलरूपा जगदवस्था । इयं स्थूलावस्था सूक्षावस्था च मतमेदमात्रं न तु वस्तुतो भिद्यत इति शोचयितुं द्वयमपि सयोज्यते । तत्रास्माकं जगद्गतानां प्राणिनां प्रथमं जगति दृष्टिः, ततस्तु सूक्ष्मावस्थायामिति अ—इति विसर्गान्तं प्रथमं प्राण्यते । विसर्गो नाम सृष्ट्यवस्था, लेखनेऽप्यत्र विन्दोद्वित्वं नाम घनीभावः । ततश्च योने अ + अम् इति स्थिते विसर्गं स्थूलरूप एव यदि रक्ष्यते, तदा तस्य हकाररूपेणोच्चारणमिति अमा योने 'अहम्' इति भवति । यदि तु स्थूलता विलाप्यते, तदा अकारे परे तदोकाररूपता गच्छतीति स्पष्ट व्याकरणप्रक्रियाविदाम् । उक्तं च पाणिनिशिक्षायाम्—

'आप पृथिव्यां रसरूपत स्थिता धूमात्मनाप' पृथिवीत उत्पिता ।  
 भ्रद्धान्तरिक्षे दिवि याति सोमता पर्जन्यमागत्य च याति वृष्टिताम् ॥६८॥  
 वृष्टिर्भवत्यन्नमिहोर्वरान्तरे तत् पुंसि रेत स पुमान् वधूदरे ।  
 शिशुर्वुवा स स्थविरो वियद्गत क्षितिं गतोऽप्येति रसात्मनान्तत ॥६९॥  
 रस पृथिव्युत्पित उद्भूदाडकुर' स्कन्ध प्रशाखा वितपो दलोच्चय' ।  
 पुष्पोद्गम श्रीविगम' फलोदय शोयोऽतिजीर्ण क्षितिमेत्यसौ रस ॥७०॥  
 स यत्र पश्यामि यदेव किञ्चित् प्रदृश्यते तत्र विकाश एव ।  
 न चेद्विकाशोऽत्र भवेत्तदानो सतोऽपि भूमनो न रसाज्जगत् स्यात् ॥७१॥  
 भावोदये वाप्यमृतोदये वा यदित्यमन्त स्थितयो विभिन्ना ।  
 तास्ता अयस्या प्रथितास्तदित्य दशाविकाश कथितस्त्रिषाड्यम् ॥७२॥

ओभावश्च विवृतिश्च शपसा रेफ एव च ।

जिह्वामूलमुपध्मा च गातिरष्टविधोऽप्यम् ।

ऊष्मा नाम वर्णोत्पादक वायुगतो धर्म, तस्यैवाभिनयो हकारेण जायते, स चाष्टभी-  
 रूपरूपलभ्यत इति व्याकरणप्रक्रियाविदा स्पष्टमेव । अनेनोष्मणैव बहुधा शब्दाना परिवर्तन  
 भवति, अयमेव च वर्णानामपि सृष्टिकृदिति भारतीय भाषाविज्ञानम् । आस्तामप्रकृतमिदम्,  
 एवम् 'अ+अम्' इत्यस्य 'अहम्' इति 'ओम्' इति चोच्चारणद्वय जायते । अम्-इत्यत्र  
 योऽयमकारोपरि विन्दु, तस्यापि मकाररूपेण नकाररूपेण चोभयथाप्यभिनयो भवतीति  
 नकाररूपेणाभिनये तदेव 'अहन्' इति सपद्यते । 'अहन्' शब्दोऽय जगत् प्रतिनिधिभूतस्य  
 सूर्यस्य बोधक, तत्सबन्धादेव दिवसे प्रकाशमये प्रयुज्यते । इयञ्चाह शब्दो स्थूल जगद्—  
 बोधक । तदित्यम् 'ओम्' 'अहन्' 'अहम्' इति त्रिविधमेकस्यैवोच्चारणम् । यत्र जगत्  
 प्रलीनावस्यम्, तत् सूक्ष्मावस्थमायाविशिष्ट ब्रह्म 'ओम्' इत्युच्यते । स्थूलजगद्विशिष्टम्—  
 अहन् शब्देन 'अह'—इति प्रथमा विभक्त्यन्तेन व्यवह्रियते । तदेव चाध्यात्मम्—स्थूलशरीर-  
 विशिष्टम्—'अहम्' इत्युच्यते । तानोमानि—'ओम्, अह, अहम्' इत्येकरूपाप्येव, अवस्था-  
 भेदमात्रमत्र । अहमिति शरीरनिष्ठ परिछिन्नो जीवो यदा परिच्छेदाद्विमुच्यते—तदा अह  
 इति सर्वजगन्मयो भवति, यदा च स्थूलावस्थाया अपि विमुच्यते—तदा ओम्—इति परब्रह्मरूप  
 भवति । एव पर तेजसि विलीनो जीवोऽय सप्रसाद, अमृत, अमयो भवति । सोऽयं परमो  
 विकास इति ।

१ अय जगच्चक्रस्य कानिचिदुदाहरणानि सौकर्येण बोधायोपादीयन्ते । तत्र प्रथम जलमे-  
 वोदाह्रियते । पृथिव्या रसरूपेण सूक्ष्मावस्थया स्थिता आपो वह्निसयोगे धूमरूपतामाप्योपरि  
 गच्छन्ति, अन्तरिक्षगतास्ता आप भ्रद्धान्तेन व्यवह्रियन्ते छान्दोग्यादिपुनपित्तुम् । दिवि च  
 गतास्ता एव सोमरूपा भवन्ति । ता एव पर्जन्यतामाप्य वृष्टिरूपेण पुन पृथिव्यामागच्छन्ति ।  
 वृष्टेरन्नम्, अत्राद् रेत पुंसि, स्त्रिया गर्भाशये निषिक्त तदेव शिशुरूप भवति, शिशुश्च क्रमेण  
 प्रवृद्धोऽन्तर प्रक्षीणश्च मृत पृथिव्यामेव प्रलीय रसरूपतामेव गच्छतीति चक्रस्यैकमुदाहरणम् ।  
 अग्रे रसस्य बीजवृक्षादिरूपेण चक्रमुक्तम् ।

१ भायोदये सा पृथिवी यथेयमयोऽश्मफेनो हिरण्यभेदात् ।  
 नाना विधास्तत्र तदश्मभेदाः पुनर्विभिन्ना इति ता अवस्थाः ॥७३॥  
 द्विधा विकाराः पुनरेष दृश्यते कर्मप्रवृत्तेरनु तन्निवृत्तित् ।  
 रसो विद्वरे भवति क्रमाधिका यत्ते प्रवृत्तो स तदन्वयाऽन्यथा ॥७४॥  
 स जायते कर्म विकारा आदौ ततः पुनब्रह्म विकारा एति ।  
 प्रवृत्तिमार्गः स चतुष्पदः स्याच्चतुष्पदः सोऽपि निवृत्तिमार्गः ॥७५॥  
 २ हिकार<sup>३</sup> एव प्रथम द्वितीय. प्रस्ताव आदिस्तु पद तृतीयम् ।  
 उच्यतात् प्रवृत्तस्य परागति स्यादुद्गीय उक्ता परतो निवृत्तिः ॥७६॥  
 पूर्वं प्रतीहार उपद्रवोऽन्यत्पद तृतीयं निघनं ततोऽन्ते ।  
 परायणोऽप्येति परागतिः सा यदुक्त्वमातीतु प्रभवः प्रतिष्ठा ॥७७॥  
 ३ स्थितेविकासः प्रभवत्यवस्थया बलस्यभावोदयने विकासः ।  
 रसप्रसादोदयतो विकासोऽभूतस्य सोऽन्यस्त्रिविधो विकासः ॥७८॥  
 इति विकाराद्वयपरिभाषा

## (२०) दीप्तिविकाशाधिकरणम्

१ सस्याविकाशस्त्रिविधोऽयमुक्तस्त्रिधा प्रकाशोऽय परो विकासः ।  
 यद्भूतिकं ज्योतिरिद ततोऽन्यत् प्रज्ञानमन्यत्रिखिलावभासम् ॥७९॥  
 वि<sup>४</sup>ष्टुच्च धिष्ण्यानि च सूर्यचन्द्राम्बग्निश्च दिव्योपधयो हिरण्यम् ।  
 ज्योतिषीं सप्तैव तु भौतिकानि प्रज्ञा तु गूह्याति हि तैर्गृहीतम् ॥८०॥

१ अद्भुत पृथिव्या उत्पत्ती—आप, फेन, मृत्सना, सिकता, अश्मा, अयो, हिरण्यम्—  
 इत्यप्यौ अवस्था शतपथब्राह्मण उक्ता, ता एवान्न काश्चिदुपन्यस्ता, कमस्तु न विवक्षितः ।  
 एवं विकासे पुनर्विकासो भवति—तेन अश्माद्या प्रयेकं बहुविधा भवन्तीति । स्पष्टार्थान्व-  
 न्यानि पदानि ।

२ ये पूर्वत्र पद्ये प्रवृत्तिमार्गस्य निवृत्तिमार्गस्य च प्रत्येक चत्वारः पादा उक्ता, स  
 एव छान्दोग्योपनिषदि (२ प्रपा० २-८ शब्देषु) सप्तविधस्य साम्न उपासने हिकारादि  
 शब्दैर्विवृता इति सकेत्यते । प्रथम पादो हिङ्कार उच्यते, द्वितीय प्रस्ताव, तृतीय आदि ।  
 एतत्पर्यन्त प्रवृत्ति, परतो निवृत्तिस्तु उद्गीथ स चतुर्थं । निवृत्ती उद्गीथ, प्रतीहार,  
 उपद्रव—इति त्रीणि पदानि । परतस्तु निघनम् । एतत्तु सर्वं छान्दोग्योपनिषदोऽध्यनेनैव  
 स्पष्टी भवति, इह सकेतमात्रम् ।

३ एतत्पद्यास्तेन प्रकारेण विकासस्य त्रैविध्यं युज्यत इति भावः ।

४ अथ दीप्तिविकास उच्यते, सोऽपि त्रिविध—भौतिकं ज्योतिः, प्रज्ञाज्योतिः, रस-  
 ज्योतिश्च । रसज्योतिरिह निखिलावभासपदेनोक्तम् ।

५ भूतज्योति सप्तविधं व्याख्यायते—धिष्ण्यानि आकाशे प्रलीयमानानि समये समये  
 ज्योतीधि, यानि जना तारास्त्रिदृष्टा इति वदन्त । अम्बुनि अग्नि अम्ब्वग्नि, वदयानरः,

१सूर्याग्निचन्द्रावथ वागयाऽऽत्मा यस्यान्नमस्ति प्रथते तदन्यत् ।  
 विज्ञानमाद्यं सदसद्विकाशस्तज्ज्योतिषा ज्योतिरिति प्रपद्ये ॥८१॥  
 न तत्र सूर्यो न च चन्द्रतारं न विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।  
 तमेव भान्तं त्वनुभाति सर्वं तस्यैव भासा<sup>२</sup> निखिलं विभाति ॥८२॥  
 ३वाग्ध्राणचक्षुश्रवणत्वचां तु यश्चित्तस्य योगेन विशेष इष्यते ।  
 प्रज्ञासु मृत्युः स मतोऽप्य यावता तेष्वंकल्प्यं स विकस्वरो रसः ॥८३॥  
 ४तत्राऽमृतं मृत्युयुतं विशेषवद्रूपं समाधाय पुथक् पुथक् पुनः ।  
 तं त प्रकाश्य विषय प्रकाशयत् पुनस्तदन्येन युनक्ति मृत्युना ॥८४॥  
 ५सवपु चैतेष्वमृतस्य मृत्योरस्ति ग्रहातिग्रहरूपबन्धः ।  
 न पाप्मना तेन विना विकाशः प्रवर्तते नापि विनाऽमृतेन ॥८५॥

ओषधीषु य प्रकाशो दृश्यते हिमालयादिषु स पृष्ठ । हिरण्यम्—सुवर्णमपि तेजोमयमिति  
 ज्योतिषु परिगणितम् । एतैः परिगृहीतम्—सयुक्तमेव वस्तु प्रज्ञा गृह्णाति ।

१ बृहदारण्यकोपनिषदि पष्ठाध्यायस्य तृतीये ब्राह्मणे ज्योतिर्ब्राह्मणपदेन प्रसिद्धे, अस्ति  
 जनकयाज्ञवल्क्यसत्वाद । तत्र 'किं ज्योतिरयं पुरुषः' इति जनकस्य प्रश्नमुत्तरयन् भगवान्  
 याज्ञवल्क्य पूर्व सूर्यज्योति, असमिते सूर्ये चन्द्रज्योति, चन्द्रेऽप्यसति अग्निज्योति, अग्नावप्य-  
 सन्निहिते वाग्ज्योति (वाचैव परैर्व्यंवरन्, पराश्च प्रत्यभिजानन्) वाच्यपि प्रलीनाया  
 स्वप्ने स्वज्योति—इति क्रमेण जगद । स्वप्ने सर्वमात्मैवोत्पादयति, आत्मनैव च जानाति ।  
 अत्रात्मपदेन अन्त करणम् । अनन्तर तु स्वप्नसुषुप्त्यादि विवरणं कृत्वा तदनु सर्वास्ववस्थासु  
 विपरिवर्तमानमप्यविकृतं सर्वप्रकाशकमेकमात्मानं ग्राहयामास । तस्मिन्नेव सर्वं लीयत इति  
 सर्वस्यात्मा । तमेव प्रसङ्गं सकेतयन्नत्र सर्वाणि ज्योतीषुदाहृत्य सर्वस्यान्तरात्मानं पर  
 ज्योति प्रत्यपीपद्द ग्रन्थकृत् । सर्वमस्यात्रमिति । अत्र योऽयमात्मा अत्रेषु परिगणित स प्रज्ञा-  
 रूप एव । अन्तिमस्तु रसरूप इति भाष्यम् । तदेवात्मरूपमात्रं विज्ञानमुच्यते, तदेव ज्योति-  
 पामपि ज्योति, प्रज्ञापर्यन्तानां सर्वेषां प्रकाशत्वात् । अत्रैवायं श्रुतिमर्थतः पठत्यग्निमे पद्ये ।

२ अतएव सुषुप्तिमूर्च्छादिषु चैतन्याभिभवे किमपि न प्रतीयते ।

३ अत्र वाक्पदेन रसनेन्द्रिय ग्राह्यम्—ज्ञानेन्द्रियाणां प्रकान्तत्वात् । वागिन्द्रियस्य  
 तु कमन्द्रियत्वात् । रसनादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां मन साहाय्येन प्रज्ञासु—ज्ञानेषु यो विशेष,  
 चाक्षुष ज्ञानम्, रासन ज्ञानमित्यादि, स मृत्युकृत—बलसवन्धाद्भवति । यत्तु प्रकाशाशे-  
 ऐकरूप्यम्, तदसस्वरूपम् । विषया एव ज्ञानेषु भिद्यन्ते, विषयसवन्धादेव च विशिष्टे ज्ञाने  
 वैलक्षण्यं प्रतीयते—प्रकाशाशस्तु न भिद्यते—त्यादि पञ्चदश्याम् ।

४ एकेन मृत्युना—बलेन योगे एक प्रकाश— एक वृत्त्यात्मक ज्ञानम् । पुनरन्येन  
 मृत्युना योगेऽयज् ज्ञानम् । सोऽय वृत्तिभेद एव, न मुख्यप्रकाशभेद इति भावः ।

५ अत्र वृत्त्यात्मके ज्ञाने अमृतस्य मृत्युना सह ग्रहातिग्रहरूपो बन्ध—सबन्ध इष्यते ।  
 सबन्धभेदा आदावेव निरूपिताः स्मर्तव्या । तेष्वय बन्धरूप सबन्ध—तत्रापि च ग्रहातिग्रह-  
 भावोऽय वैदिकपरिभाषामा व्याख्यातो ब्राह्मणेषु ।



न चाऽभविष्यत् यदि चेत् विकासो वेदेऽग्निचित्या न तदाऽभविष्यत् :  
विकासात्तदचेतयते यतोऽग्नि सतो विकासो स हि चेतना चित् ॥८६॥

इति त्रिविधा क्षीतिः

सत्कारणो यः स विकासरूपो माप्राणो यः स विकासरूपः ।

दीप्तिरूपो यः स विकासरूपसंप्रसारणं प्राप्या इह तु यमिष्टा ॥८७॥

ज्योतिर्हि यावद्भिष्यति प्रतिष्ठा येदात्प्रपातायदुपचरन्ते ।

यत्तद्वच भर्षोऽस्य मर्ष्यसो या न ज्योतिषोऽग्रमात् परतोऽस्ति वस्तु ॥८८॥

इति ज्योतिरपरिभाषा

इति ज्योतिररव्यानम्

## (२१) विद्युत्प्रकरणम्

इहेवमतीति यतो भक्तिर्भवेत् विधारणा सा विद्युत्प्रतिष्ठ इव सा ।

पुर्यात्परक्षानुयतो न विध्यव परस्य भक्तिरस्य परो विधारणान् ॥८९॥

अथ ज्योतिषा विकासो यदि न स्यात् तर्हि चेतनापि न स्यात् । पूर्वं निरूपितेषु वेदेषु आयतनमूनेषु यदा अग्ने प्राणरूपस्य चिति—चयनम्—ऊर्ध्वोपरभावेन निवेशो भवति, तदैव चेतन्यं प्रतीयते । यदि विकासो न स्यात् तर्हि एवस्य चयनं यत्र समयेत् । विनासादव अग्ने प्राणस्य विविधरूपता जायते, तत्र एव चितिर्भवति । तत्रैव जन चेतयते—चेतन्यं लभते । चेतना—चित्, चेतन्यम्—विकास—इति सर्वत्रैव शब्दा समानार्था एव व्यवहियन्त इति भावः । वेदेऽग्निस्त्वय एवास्व हेतुरिति वैज्ञानिकी दृष्टिरारभ्येया ।

ज्योतिः प्रकरणमुरसहस्रं त्रयाणामपि विनासानां नियतसाहचर्येणैव रूपतामाह ।

यावत्प्राणमनसामपि श्रद्दयजुः सामरूपवेदत्वं ब्राह्मणेणु निरूपितम् । तेषामेव विवर्ता इमे प्रतिष्ठितविद्युत्प्रतिष्ठापि वेदा । एवंविना वेदानां प्रयत्नं न सम्भवति । एभिरेव यत्तस्तायते । सूर्यादियु ज्योतिर्मयपिण्डेषु । तत्र ज्योतिः पिण्डो भग्नं उच्यते । ज्योतिषां किरणप्रसरो मह इति । यस्तु प्रतिहते किरणैस्तमसि वदन्त प्रकाशात् आधीयते, स उच्यते यत्र इति । यथा सूर्यमण्डलमभितो रश्मिरूपं तेजोमण्डलं भग्नं, पृथिव्या प्रमुता किरणा मह, आवृतेऽपि भवने किरणानां साक्षात्सवधाभावेऽपि य प्रकाशोऽनुभूयते स तु यत्र इति । तत्र भग्नं श्रद्दवेदः, महो यजुः, यत्रस्तु सामेति त्रया वेदा । यावती च ज्योतिषो व्याप्तिः, तावद्यामेव विद्युत्प्रतिष्ठे अपि प्रसरत्, वेदा अपि तावत्सव प्रदेसे व्याप्नुवन्ति । ज्योतिष्य परत किमपि नास्तीति । अनेन ज्योतिः पिण्डन्यायन रूपज्योतिषामपि भग्नमहोवशासि विज्ञेयानि ।

अथ प्राणविवर्तरूपाया विद्युतेर्निर्वचनमात्म्यते । तत्र प्रथमं विद्युत्स्वरूपमाह—इह इदमस्ति—इति आधारार्थेयस्था या वस्तुस्वरूपावगाहिनी वा बुद्धिर्बन्ती जायते—सैव पृथिः, विद्युत्, विधारणैनि शब्दै पर्यायरूपैर्व्यवहियते । आधारार्थेयबुद्धिप्रयोजिका, अस्तित्व-बुद्धिप्रयोजिका च विद्युत्निरेवेत्यर्थः । तदन्तोत्तरादेन विद्युत्प्रतिष्ठे—धृत्या आत्मरक्षा भवति, अर्थात् स्वरूपविद्युत्प्रतिष्ठे भवति, सेवमस्तित्वबुद्धिप्रयोजिका विद्युत् । यथा तु पर परस्य भक्तिर्भवति, अर्थात्तदवयवतामिव गच्छति, सा आधारार्थेयभावप्रयोजिका विद्युत् ।

- १ यो यस्य भक्तः स हि तस्य बन्धुः प्रपद्यते भक्तिवशादुपास्ते ।  
 भर्गस्त्वितो वाऽस्य महः स्त्वितो वा यशः स्त्वितो वा न परत्र याति ॥९०॥
- २ यद्वस्तु विम्बप्रधिकं स भर्गो यावद्बहिर्वायुमहस्तदुक्तम् ।  
 तद् दृश्यता रूपकमण्डले स्पाद्यशो घृतिस्तेषु च तारतम्यात् ॥९१॥
- ३ यानस्त्वितो यानघृतः स भर्गं गर्त्येव गच्छेदचलश्चलो वा ।  
 ये भक्षिकापक्षिगणाभहस्याश्चला अपि स्युर्विधृता स्त्वितास्ते ॥९२॥
- ४ ध्रुवस्य येयं पृथिवीयशः स्या ध्रुवेण सेय विधृता स्त्विताऽऽस्ते ।  
 गच्छन्त्यपीयं न च गच्छतीह ध्रुवस्य तन्मण्डलतो बहिर्भा ॥९३॥
- तद्विद्यमुक्ता विधृतिस्तयेषा भक्तिनिरुक्ता विधृते च भवते ।  
 विधारकोऽयं विभवेद् यतैः स्वभक्तोऽप्युपास्तेऽवहितो यतेषु ॥९४॥

### इति विधृतिस्वरूपम्

१ चेतनेषु यो यमाश्रयते, स तस्य भक्तो वा बन्धुरपि वा उच्यते । बन्धुत्वपि परस्पर-  
 माश्रयाश्रयिभाव एव बन्धुताप्रयोजको भवतीत्यर्थः । उपासनायामपि च भक्ति शब्दोऽस्मादेव  
 कारणात् प्रवर्तते । यो यमुपास्ते, स तस्य भक्त — भागरूप, तदाश्रयो भवतीत्यर्थः । इयमु-  
 पासनान्ने उपासनाधिकरणे विवरीष्यते । आधारधेयभावोऽपि त्रिधा भवति—ज्योति प्रकरणान्ते  
 भर्गमहोयशासि व्याख्यातानि, तेषु त्रिष्वन्यतममाश्रितोऽप्याश्रित एकोच्यते । त्रिषु एकस्मिन्नपि  
 स्थितस्ततो बहिर्भा न गन्तुं शक्नोतीति ।

२ भर्गादीना स्वरूपमस्माभिरनुपदमेव विवृतम्, अत्र मूल एव तद् विव्रियते । विम्ब-  
 प्रधिकम्—प्रधि (परिधि) परिच्छिन्न विम्बमेव भर्गं । यावद्बहिर्वायु—विम्बाद् बहिः,  
 वायुमण्डले प्रसृताः प्राणविशेषा किरणा एव महः । रूपकमण्डले किरणाप्रतिफलनेन प्रति-  
 विम्बभूते कल्पते मण्डले या दृश्यता तत्तु यश इति ।

३ श्रयेऽपि विधृतिमुदाहरति—यदा कश्चित् पुरुषो यानमास्याय गच्छति, तदा पुरुष-  
 धारीरस्य यानभर्गो विधृतिः । यानगत्या च पुरुषेऽपि गतिर्भवति, सा विधृत्यैव । पुरुषधारीरेऽपि  
 तथा हस्तपादादिषु गतिर्भवति चेद् भवतु नाम । स्थानान्तरप्राप्तिस्तु न तथा, अपितु यानगत्यैव ।  
 द्वितीयामुदाहरति—भक्षिकाणा पक्षिणा च गणा ये प्रचरन्तोऽपि पृथिव्या महसा-पृथिवीप्राणै-  
 राकर्णवद्धा पृथिव्या महसो बहिर्गन्तु न शक्नुवन्ति तदन्तरेव तिष्ठन्ति । अत एव भूभ्रमण-  
 वादिना मते पृथिवीविण्डो यद्यपि क्षणे क्षणे शतयोजनान्यतिशाम्पति, तथापि तदुपर्याकाशे  
 विचरन्त पक्षिण क्षणेनैव स्वस्थानमागच्छन्ति । यावती पृथिव्या गतिस्तावती तन्महस्यपि  
 बहिर्वायुमण्डले भवतीति । तदयं पक्ष्यादीना प्रयासो न भवति, पृथिवी विण्डाद् बहिर्वायुं  
 प्रदेने तेषा गतिः, तत्प्रत्यावर्तनामेव तं प्रयास कर्तव्यो भवतीति ।

४ अथ तृतीया यतो धृतिमुदाहरति—पृथिवीयमस्माक ध्रुवेण घृता, ध्रुवस्य यतो  
 मण्डले स्थितेति यावत् । सेय भूभ्रमणवादिना मतेन यद्यपि सहस्रगो योजनानि दूरं याति,  
 पर ध्रुवस्य यशोमण्डलाद्बहिर्गन्तु न शक्नोतीति भावः । उपसहाररूपमधिगम्य स्पष्टार्थम् ।

- १ लोकेऽवलोक्येऽनुगतां त्रिधा तां विधारणां वा विधृति धृति वा ।  
यत्र स्वयं न ध्यवते स्वरूपादविवृतिः साऽस्खलनं धृतिः स्यात् ॥१५॥
- २ नाभौ निकायस्थित सर्वधर्मा यथायथं स्युर्विधृता हि धृत्या ।  
ते पूर्वतः पश्चिमतोऽथ दक्षाद्योत्तराङ्घ्र्वमधो धृताः स्युः ॥१६॥
- ३ भर्गस्य एवं स महस्य एवं यज्ञस्य एवं विधृतोऽवसेयः ।  
भर्गस्थितादस्य धराःस्य धर्मो सा तारतम्याद्विधृतिः परीता ॥१७॥
- ४ आकर्षणं यत् क्रियते परेण परस्य तत् स्याद् बलकर्म . किन्तु ।  
यत् स्यादुपासीनमिदं परस्मिन्स्तद् भक्तिभूतं विधृतिर्मता सा ॥१८॥
- ५ अनित्यकाला विधृतिर्हि सैषा बलात् परस्य विधृताः ष्वचित्स्युः ।  
पश्यामि नित्या तु विधारणा यां सोक्ता पृथिव्या इह पार्थिवेषु ॥१९॥
- ६ ये यस्य भक्ता महिमान एते भौमा यथोर्था इह तद्धृतियां ।  
तामेव लोके गुह्यतामिहाहुः प्रत्यर्थमेधा गुह्यताऽपिता स्यात् ॥२०॥
- ७ पृथ्वीविधृत्या गुह्यता निकाये निकायधर्मा विधृतास्तु नाभौ ।  
नाभिस्थितस्तेन स वस्तुभार प्रतीयते गर्भगतः स आत्मा ॥२१॥
- ८ बाधात् भास्वत्कृत्या विधृत्या पृथ्वीविधृत्या लघुता वदामः ।  
यावद् विधृत्योः प्रतिबाधबीर्यं ताबल्लघुत्व च गुह्यत्वमिष्टम् ॥२२॥

१ अथ धृति त्रेधा विभजते—धृति, विधृति, विधारणा चेति । सर्वो ह्यर्थं स्वस्वरूपे तिष्ठति, सा स्वरूपादविवृति —स्वरूपादस्खलन धृतिरित्युच्यते ।

२ अस्या धृते स्थान नाभि —केन्द्रम् । निकाये—पिण्डे ये धर्मा—अवयवा गुणा वा, ते सर्वेऽपि नाभिस्थया राक्षया घ्नयते । ये अवयवा मस्या दिशि ते तत्रैव तिष्ठन्ति, सैषा नाभिरस्या धृति प्राणविवर्तरूपा ।

३ पदार्था पदार्थान्तराधारेण भर्गो महसि यज्ञसि वा तिष्ठन्ति, सैषा प्रागुदाहृत्या विधृति । तत्र च भर्गस्थितापेक्षया महस्ये यज्ञस्ये च तारतम्यं भवति, तदपि प्रागुदाहृतम् ।

४ एता विधृतिमेव केचिदाकर्षणं वदन्ति, तन्मत छण्डयति । आकर्षणं परेण बलपूर्वकं स्वाभिमुखं क्रियते । यत् स्वयं धिर्नैव परबलप्रयोगं परस्मिन् भागभूतं भवति, तद्विधृति-धृतमेव । आकर्षणं परबलेन पर आहृष्यते, विधृता तु स्वबलेनैव परस्मिन् भक्ता भवतीति भेदः ।

५ अथ तृतीया विधारणामाह—सजातीयै स्वधने नित्यबद्धता विधारणा । पद्य स्पष्टार्थम् ।

६ इयं पृथिव्या विधारणं च विधृतेषु पदार्थेषु गुह्यत्वरूपेण परिणमतीति भावः ।

७ निकाये—पिण्डे । इह धृतिविधृतिविधारणानां पर्यायतयैव व्यवहारः, अवान्तरभेद-मुपेक्ष्य लोके पर्यायत्वेनैव व्यवहारदर्शनात् । तदित्थं परम्परया नाभौ-नेन्द्रे एव सर्वं धृतिमिति केन्द्रमात्मरूपेण व्यवह्रियते । प्राणस्य केन्द्र एव स्थितिरिति यावत् ।

८ भास्वत्कृत्या विधृत्या पृथ्वीविधृतेर्बाधात् पदार्थेषु लघुता प्रतीयते । यत्र सूर्यविधृति-राधिक्येन प्रवर्तते, तत्र पृथ्वीविधृतिर्बाधिता भवति । सूर्यविधृतेराधिक्ये पदार्थेषु लघुता प्रतीयत इति भावः ।

यदेकमन्यत्तु विधर्तुमोष्टे न तत्र पृथ्वीविधृति स्वतन्त्रा ।

१ क्षरेषु तेजो विधृतिर्वरिष्ठा सश्लेषविश्लेषगतिस्तत स्यात् ॥१०३॥

२ या तु च्युति सा च पराशनायाबलस्य तस्मिन् विलयो बलिष्ठे ।

स्वभावत सर्वमिहाच्युत स्याद् बलप्रयोगाच्च्यवते परेण ॥१०४॥

३ तदित्यमेया त्रिविधा प्रतीता विधारणा वा विधृतिर्धृतिर्वा ।

त्रैविध्यमस्या अथवा न मन्वे समानभावेन वदाम्यतस्ताम् ॥१०५॥

यथा<sup>४</sup> प्रतिष्ठापकतास्ति वाच प्रकाशकत्व मनसः स्वरूपम् ।

प्राणस्य तद्वच्च विधारकत्व वदन्ति नैषा विधृति प्रतिष्ठा ॥१०६॥

नि<sup>५</sup>र्ध्यापृत्ति सा भवति प्रतिष्ठा स ध्यापृत्ति ता विधृति वदन्ति ।

त्यक्तं विधृत्या ध्वचिदन्यग स्यात् त्यक्तप्रतिष्ठन्तु विनाशमेति ॥१०७॥

१ येषु क्षरेषु—भावेषु तेजोविधृतिर्वरिष्ठा भवति, तेषु पृथिव्या सश्लेषोऽप्यो भवतीति विश्लेषात्तेषा गगनेऽपि गति सम्भवतीति ।

२ अशनाया बल पूर्व बलप्रकरणे व्याख्यातम् । अन्य स्वस्मिन् प्रवेशयितु यो बलप्रयोग, सा अशनाया । यदा तु परस्य अल्पस्य अशनायाबल स्वस्मादधिकबले बलिष्ठे विलीयते—तदा अल्पस्य स्वरूपाद् विच्युतिर्भवतीति भाव । एव स्वभावेन सर्वं स्वरूपादप्रच्युत भवति परेण तु बलप्रयोगात् स्वरूपात्प्रव्याव्यते—इति सर्वत्र भाव्यम् ।

३ उपसहार—धृति, विधृति, विधारणेति त्रय पृथक् पृथक् व्याकृतम् । अवान्तर-भेदमुपेक्ष्य तु पर्यायतयैव शब्दत्रय व्यवहियत इति । स्वरूपेणापि धृतिस्वसामान्येन सर्वासा-पेक्षमेव । विशेषविधित्तया तु त्रित्व व्याख्यातम् ।

कञ्चिद्विशेष वक्तु पूर्वोक्त स्मारयति—मन प्राणवाक्षु वाच प्रतिष्ठापकतास्वरूपम्, मनस प्रकाशकत्वम्, प्राणस्य तु विधारकत्वमित्यनुसाधेयम् । वाक्प्राणमनास्येव तत्तत्पदार्थेषु प्रतिष्ठाविधृतिप्रकाशरूपेण समन्वितानीति पूर्वोक्तस्यानुसन्धानम् । तत्र विधृतिप्रतिष्ठवो-रैवमेवेति सभाविता साङ्गा निराकरोति—एषा विधृति प्रतिष्ठारूपा न भवतीति ।

४ भेदमेवोपपादयति—प्रतिष्ठा निर्व्यावृत्ति, प्रतिष्ठाया कोऽपि व्यापार—कापि क्रिया न भवति विधृतिस्तु सव्यापारा, विधृती व्यापारो भवतीत्यर्थ । सोऽयं स्वरूपभेद । चार्थभेद मप्युपपादयति—विधृत्या त्यक्तमपि-अर्थाद् एकत्र विधृती निवृत्तायामपि तद्वस्तु अन्यम्—अन्यत्र विधृत स्यात्, न तु वस्तुनाश । प्रतिष्ठाया अपगमे तु वस्तु विनश्यत्येव । स्वरूप-प्रतिष्ठारूपा विधृतिर्या विवृता, सापि केन्द्राकर्षणरूपेति केन्द्रेणवरतमवयवगुणाविधारणाय क्रिया प्रवृत्त एव । एकस्मात् केन्द्रात् प्रच्युतमपि केन्द्रान्तरनिवृद्ध तिष्ठेदिति सम्भाव्यते । यदा प्रज्वलितो वह्नियंदा स्वसनिहितेषु पदार्थेषु उष्णतामर्पयति, तदा सा उष्णता स्वकेन्द्राद् विच्युता जलादिपदार्थान्तरकेन्द्रेण सम्बद्धा भवति । प्रतिष्ठारूपेण तद्वस्तु यदा वस्तुस्वरूप नाश स्यात् ।

१ यथा हि सामान्यगता विशेषा यथा तु कार्यं निजकारणस्यम् ।  
यथा च वायुर्गमनस्थितः स्यात्तथा प्रतिष्ठाविधुतिर्न तेषु ॥१०८॥

२ गतौनिवृत्तिः परतो यदि स्यात् तदा स्थितिं तां विधुतिं प्रतीयात् ।  
लोपो न गच्छत्प्रकृतेः प्रवृत्त्या फलं तु तस्या विहितं विधुत्या ॥१०९॥

वि<sup>३</sup>कासतीमोदरसस्थितानामन्त प्रचारेऽप्यगतिर्वाहिया ।  
सोक्ता धुतिर्नामतया गृहीत त्वघ्नं न चात्रात् परतो धृतं स्यात् ॥११०॥

४ यत्किञ्चिदस्यां क्वचिदस्ति पृथ्व्यां रथन्तरं यावदिवान्नमस्याः ।  
सर्वं तर्पतद्विधुतं बहिस्तद्रथन्तरात् प्रभवेद्वि गन्तुम् ॥१११॥

५ करोमि यत्रोत्पन्ननाय चेष्टा तन्मे बलं भूविधुतिं रुणद्धि ।  
उत्पन्नस्य यावद्बलमेव पश्चात् तथा विधुत्यैव पतामि भूमौ ॥११२॥

६ यावद्गृह्णाम च भास्वतेर्दं सर्वं तदन्नं विधुतं ततस्तत् ।  
न स्याद्विधुतिं बृहत्तः कदाचित् सर्वत्र चैवं विधुतिं प्रतीयात् ॥११३॥

१ प्रतिष्ठामुदाहरति—सामान्ये ये विशेषा—गो सामान्ये ये धूम्रत्वघवलाद्या विशेषा सन्ति, कारणे मृदादौ च या पटादीना स्थिति, या चाकाशे निर्व्यापारेऽपि वायो स्थिति—सा सर्वापि प्रतिष्ठैवोच्यते, न तु धृति, सामान्ये, कारणे, आकाशे वा क्रियाभावात् । विना सामान्य विशेषस्य, विना कारणाश्रयता कार्यस्य, विनाकाश च वायो स्थितेरसमवेन साद्रुग-प्रतिष्ठाविधुतौ विनाशस्यैव वक्तव्यत्वाच्च ।

२ अन्ये न कृतायां गतिनिवृत्तौ या स्थिति सा विधुतिरुच्यते । यत्र तु गते समवे एव न, सा प्रतिष्ठेत्यर्थायाताम् । यथा सर्वस्मिन्नपि पदार्थे पूर्वोक्ताधाररूपेन्द्रविष्णुकृता तदवयवगुणधर्माणां गति, रिक्तस्थानपूरणार्थमागतश्च भवति, अथापि एव गच्छन्त्या—गतागत कुर्वन्त्या, प्रवृत्ते—पदार्थस्य लोपो न भवति, स एवायमर्थ इति प्रत्यभिज्ञायते, सोऽयं लोपाभाव प्रवृत्त्या स्वभावभूतया प्रतिष्ठयैव विशेष । अयं प्रतिष्ठारूपो ब्रह्मेत्युक्त पुरप-निरूपणे, गच्छन्ती प्रकृति गच्छत्प्रवृत्तिरिति । अत्र पद्य एक प्रवृत्तिपद गतागताश्रयभूतस्य पदार्थस्य वाचकम्, द्वितीयस्तु प्रतिष्ठाप्राणबोधकमिति सावधानमालोच्यम् । तस्या प्रतिष्ठायाम् फलम्—एकनाधारेऽवस्थितस्तु विधुत्या विहिता ।

३ पूर्वोक्तमेव स्पष्टीक्रियते—प्रत्येकं पदार्थस्य विनासतीमा निपता—यावत्पर्यन्तं तदव-यवगुणधर्माणां गति सा विनासतीमा, तदुदर एव तदवयववास्तिष्ठन्ति, बहिर्न गच्छन्तीति देहाद्यो विधुतिवृत्तः । विधुतिगृहोत्तमत्र वाश्रुप तु अन्येन न धूनम्—स्वरूपेण स्वप्रतिष्ठमेवेति ।

४ दृष्टान्तेन स्पष्टयति—पृथिव्या सामरथन्तरम्—सूर्यरथपर्यन्तं व्याप्तम्, तेन पार्थिवा पदार्था धृता, तद्वहिर्न गन्तु प्रभवन्तीति विधुति कृतम् ।

५ स्वसरीरे विधुत्युदाहरण स्पष्टार्थम् ।

६ सूर्यमण्डलस्य ब्रह्मासाम, तत्पर्यन्तं तदीया धृति ।

भू<sup>१</sup>तानि भूम्यन्नमयेह देवा सूर्यान्नमाभ्यां विधृत पृथक् तत् ।

वय तु जाता उभयेभ्य एभ्यस्तस्मादुभाभ्या विधृता वय स्म ॥११४॥

पटे च मृतवप्युदक निधीयते पटेन मृद्भिर्विधृत च नीयते ।

<sup>२</sup>सूत्रात्मनाऽङ्गान्यय यच्च वायुना स्तब्धानि दुब्धान्यपि तद्विधारणम् ॥११५॥

<sup>३</sup>स्वरूपससृष्टमिहाशनाया बल रसे चेद्विधृतिस्तदा स्यात् ।

बल विधृत्या हि रसे स्वरूपात् ससृष्टमेकापिमुदाहरन्ति ॥११६॥

<sup>४</sup>प्राण स एकापिरिहाक्षरोऽय प्रोक्तो विधर्ता च विधारणश्च ।

प्राण<sup>५</sup> स एकाविरिहाक्षरोऽय प्रोक्तो विधर्ता च विधारणश्च ।

तस्य प्रभावादितरेतरेण श्लिष्टाक्षराणा त्रयमेकवत् स्यात् ॥११७॥

तस्या<sup>६</sup> क्षरस्थाय रसे बल चेत् स्वरूपससृष्टमुदेति चाग्नत् ।

प्राण क्षरोऽय स च वा विधर्ता विधारकश्चेति मतस्तृतीय<sup>७</sup> ॥११८॥

तस्य<sup>८</sup> प्रभावादितरेतरेण श्लिष्ट क्षराणा त्रयमेकवत्स्यात् ।

वाण न्ववष्टभ्य स एव देह विधारयत्येष विचित्र कर्मा ॥११९॥

बले रसस्थाय परस्य चाक्षरे क्षरेऽक्षरत्वास्ति विधारणा पृथक् ।

प्रज्ञेऽक्षर प्रज्ञगताश्च देवता प्रज्ञाश्च तस्मिन् विधृता सदरेते ॥१२०॥

<sup>१</sup> पूर्वपद्योक्तमनशब्दार्थं स्पष्टयति—भूमी स्थितानि भूतानि भूम्यन्नम्, तदाकर्षण घृतानि सूर्यमण्डलमितस्तु देवा, ते सूर्यस्यान्नम्—तदाकर्षणबद्धा । वयन्तु प्राणिनो भूतदेवमया इत्युभाभ्यामपि बद्धा । भूतमयमस्माक शरीरम्—देवमयानि त्विन्द्रियाणीति ।

<sup>२</sup> पूर्वाद्धं स्पष्टम्—तत्र मृदि पट च जलविधृति । अस्माक प्राणीनामङ्गानि तु सूत्रात्मरूपेण वायुना घृतानि, अत एव स्तब्धानि—दुब्धानि—परस्परभवद्भानि चेति ।

<sup>३</sup> अशनाया बल रसे स्वरूपससर्गणास्ति । तत्तु यदा विधृत्या भवति, तमेकापि कथयन्ति ।

<sup>४</sup> अथ विधारणा पूर्वोक्तेषु त्रिषु पुरुषेषु विभिनरूपतया सगमयति—पूर्वपद्ये य एकापि पदेनोक्त, स प्राण एव । स प्राण एवाक्षर पुरुष । अक्षराणा त्रय यदुक्तम्—ब्रह्मा, विष्णु-रिन्द्रश्च, ते प्राणस्य विधृतिप्रभावादेव परस्पर श्लिष्टा एकवत् प्रतीयन्ते ।

<sup>५</sup> अथाक्षरपुरुषस्य रसे यदा स्वरूपससर्गणे बलान्तर समन्वेति, तदा क्षरकलारूप प्राण उदेति । सोऽयं तृतीय प्राण । एकोऽयमपुरुषकलारूप प्राण, तद्विवासरुओऽक्षररूपो द्वितीय प्राण । क्षरपुरुषस्य कलास्वादिमस्तवयं तृतीय प्राण । सर्वमिद गद्यमपुरुषप्रकरणे व्याख्यातपूर्वम् । विधारकत्व तु त्रयेऽप्यनुगतम्, तदेव प्राणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । अस्य भौतिकशरीरस्य विधर्ताऽय क्षर प्राण एव ।

<sup>६</sup> अयं तृतीय क्षरकलारूप प्राण एव सर्वांसा क्षरकलानाम्—'प्राण, आप', इत्युक्ताना सश्लेषकरणेनैवत्वभासक । अयमेव च वाणरूपस्य शरीरस्य विधारक । 'अहमे-वंतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि' इति प्राणविवादस्था धृतिरत्र वाणपदेन सकेतित । अग्रिमं पद्यद्वयं प्राणुक्तस्वैवानुवादकं स्पष्टायम् ।

अस्तीन्द्रियस्वार्थगता विधारणा तयात्मनः शक्तिगतास्ति धारणा ।

सुषुप्तिच्छलस्य प्रतिबिम्बधारणा प्राणस्य चैतन्तनुवाणधारणा ॥१२१॥

१ इन्द्रस्य सप्तविधु ष्वास्ति धारणा तद्भूतमाश्राप्तु तर्थाविधारणा ।

न तत्त्वविधुस्तु न यत्र धारणा सर्वं तयाऽधारि ममेति धारणा ॥१२२॥

### इतिविधृत्युदाहरणानि

१ आत्मना यदोत्तीदति दम्यते वा तदातंमल्प च स दुःखभावः ।

द्वयस्य घोत्सादगतस्य भूयो धृत्याप्तिमानन्दमुशन्ति विनाः ॥१२३॥

२ यत्रापि धीरः कदणाद्भूतो वा बीभत्सरोद्री च भयानको वा ।

रतेषु चेतो द्रवणेऽपि धृत्या स्वास्म्यादिहानन्दरसोपपत्तिः ॥१२४॥

३ आनन्दमाहुर्द्विविधं विधृत्या स्वास्म्योपपत्तेः प्रथमः स उक्तः ।

अनुग्रहाद् भूभरसस्य सस्यादध्यात्मनो वृद्धेषुपपत्तितोऽयः ॥१२५॥

विना विधृत्यानु न वृद्धिरेया संभाव्यते तेन सदोभयत्र ।

४ तदन्वयादव्यतिरेकतश्च स्वानन्दहेतुं विधृतिं वदन्ति ॥१२६॥

### इति विधृतेरानन्दरूपत्वम्

१ क्षरस्य कलारूप प्राण सप्तवावतिष्ठने, तत्र मध्यगत इन्द्रो भवतीत्यादि शतशय-  
ब्राह्मणस्य षष्ठकाण्डारम्भे व्याख्यातम् । व्याख्यात चेहापि पूर्वप्रकरणे । सप्तधा स्थिता  
ऋषयः प्राणा पक्षमुच्छादिक्लेषेण व्यवस्थिता, ते मध्यगतेनेन्द्रेण ध्रियन्त इत्यर्थः । ते च ऋषयो  
अवादिभूतान्धृत्याथ तान् धरन्तीति सर्वमन्वोन्वयधृत भवति । विधारणाहीन किमपि न दुःखत  
इति भावः ।

२ अथ विधारणाया आनन्दरूपता व्याचष्टे—“यो वै भूमा, तत्सुखम्, यदस्य तद्  
दुःखम्” इति श्रुतेरल्पताऽर्थात् क्षीणता परेणात्रान्तता वा दुःखरूपा । विधृतिस्तु तदभाव-  
रूपेत्यानन्द रूपतास्या सिद्धयतीति भावः ।

३ वीरकरुणादिषु रतेषु चेतसो द्रवणेऽपि आत्मनो धृतिरिति एतस्यानन्दरूपतोच्यते ।  
तेनापि धृतेरानन्दरूपता सिद्धयतीति । रसेष्वात्मानन्दमान भवतीति स्फुटं विधृतमलकारशास्त्र-  
ग्रन्थेषु काव्यप्रकाशादिषु ।

४ द्विविधो ह्यानन्दो व्याख्यायते—शान्त्यानन्द, समृद्धयानन्दश्च । क्षोभाभावे प्रथमः,  
तत्र तु विधृतिरूपता स्पष्टैव । क्षोभाभावस्य विधृतिरूपत्वात् । समृद्धयानन्दे तु व्यवहारि-  
कस्यात्मनो वित्तप्रजादिकलाणा वृद्धिर्भवति, वृद्धिरपि विधृतस्यैव सम्भवतीति द्विविधोऽप्यानन्दो  
विधृतिरूपता नातिक्राम्यतीति ।

५ अन्वयाद्—विधृतिसत्त्वे आनन्दानुभवात्, अव्यतिरेकत—विधृतिं विना आनन्दा-  
नुमलक्ष्येण विधृतेरानन्दहेतुना सिद्धा । इय हेतुता लोकव्यवहारदृष्ट्या व्याख्याता । यस्तु-  
तस्तु अनिन्दस्यैव स्वरूपतया स्वरूपादप्रत्ययरूपा विधृतिरानन्दरूपैवेति अधिकरणसमाप्ति-  
सूचकवाक्ये आनन्दरूपतैवोच्येति भाव्यम् । आनन्दस्य निरपतया तत्र धारणासम्भवादिति ।

## (२२) प्रतिष्ठाधिकरणम्

- १ यदाशनाया त्रियते विधृत्या ज्योतिस्तत सखवते समन्तात् ।  
सैव प्रतिष्ठाद्विरसा तयैतान्येकात्म्यमायान्ति बलान्तराणि ॥१२७॥
- २ स्वतन्त्र रूपाणि बलानि सर्वाण्येकात्म्यमायान्ति यदा तदानीम् ।  
प्रतिष्ठिताग्यात्मनि पारतन्त्र्यं यतो लभन्ते किल सा प्रतिष्ठा ॥१२८॥
- ३ यदि प्रतिष्ठेह न चाभिविध्यज्ज्योति प्रवर्तत कुत समन्तात् ।  
कुतस्तदा वा विधृतिर्बलाना सातानिक रूपमरूपविष्यत् ॥१२९॥
- ४ प्रतिष्ठिताना विधृतिर्बलाना प्रतिष्ठितेन ऋषते समीची ।  
ब्रह्मप्रतिष्ठा तत एव सर्वं प्रतिष्ठित कर्म जगद्विभाति ॥१३०॥

१ मात्राविकाससंस्थाविकासाद्या ये ज्योतिषो भेदा पूर्वं निरूपिता, तेषा स्थिति प्रतिष्ठयैव भवतीति प्रतिष्ठाधिकरणेऽत्र प्रतिपाद्यते । मन प्राणवाचामेव रूपाणि ज्योतिर्वि-  
धृतिप्रतिष्ठा नामभिराख्यायन्ते—इत्युपक्रम उक्तम् । तत्र वाचो रूप प्रतिष्ठा । सा च  
स्वसत्तारूपेति पूर्वत्र विधृतिप्रतिष्ठयोर्भेदप्रकरण उक्तम् । यथा च मन प्राणवाच परस्परमवि-  
नामूता, तथैव तद्विवर्ता ज्योतिर्विधृतिप्रतिष्ठा अपि बोध्या । तथा चाशनायावल यदा  
विधृत्या त्रियते—धार्यते, तदाशनायावशात्तदवच्छिन्न ज्योतिरूप मन समन्तात् स्थिता  
समन्तात् सखवते, परमात्मसात्कर्तुं प्रसरति, स एष रसद्वययोग एव प्रतिष्ठा । मनो रसस्य  
प्रथमो विवर्त इत्युक्तमेव बहुश । तदेक रसरूप मनो ज्योतीरूपेण विधृती प्रविष्टम्—अपरन्तु  
अशनायावलात् सखुवमिति द्विरसत्वमुक्तम् । क्षणिकान्यपि बलानि यदा रसे प्रतिष्ठितानि  
भवन्ति, तथा विभिन्नान्यपि एकत्र प्रतिष्ठितत्वादेव रूपतामायान्ति । सैषा तेषा स्वरूपसत्ता,  
इयमेव च प्रतिष्ठेति भाव्यम् ।

२ पूर्वोक्तमेव स्पष्टीकर्तुं विनियते—पूर्वं बलानि स्वस्वरूपेण स्वतन्त्राण्यासन्, यदा तु  
रसविवर्ते ज्योतिषि प्रतिष्ठितानि जातानि, तदा ज्योति परतन्त्राणि जातानि । इत्य सर्वोपा-  
मैकात्म्यसपादिका, पारतन्त्र्यसपादिका च प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठास्वरूपमनुसन्धेयम् ।

३ ज्योतिर्विधृतिप्रतिष्ठाना परस्परपकारित्व प्रतिपाद्यते—प्रतिष्ठा विना अस्थिरेपु  
बलेपु रसविवर्तभूत ज्योति कथ प्रवर्तत, विकास कथ समवेदिति यावत् । बलेष्वेव ज्योतिषो  
विकासो भवति । अस्थिरेपु क्षणप्रध्वसिषु कथ विकास स्यात् । अस्थिराणा सतानोर्गपि  
न सिद्धयतीति सात्त्वानिक रूपमपि विधृत्या कथ सपाद्येतेति ।

४ ननु अस्थिराणामपि तरङ्गादीन् परम्परा दृश्यते—तथैव बलानामपि परम्परारूप  
सतानो भविष्यतीति चेत्तत्राह—तरङ्गा अपि यदा जले सत्तारूपेण प्रतिष्ठिता भवन्ति, तदैव  
तेषा परम्परा सम्भवति । उत्पन्नप्रध्वस्तानान्तु कथ परम्परा सम्भवेत् । ज्ञाने परम्परा  
सेत्स्यतीति चेत्, तत्रापि ज्ञाने प्रतिष्ठितानामेव परम्परा । न चानया ज्ञानपरम्परया  
वस्तुविकास सम्भवति, यावद् वस्तुनि बलानां स्थितिनं स्यात् । अतएव नैयायिका क्षणिका-  
नामपि उत्पत्तिक्षण, स्थितिक्षण, विनाशक्षण इति क्षणत्रय कल्पयन्ति, न तु बौद्धानामिव



१ यतोऽस्ति चास्तीति मति प्रवर्तते मृत्यो प्रतिष्ठा ननु साभिधीयते ।  
प्रतिष्ठित सन्निरुह कथ्यते सत् सत्ता प्रतिष्ठोत्क्रमपाप्मन पृथक् ॥१३१॥

२ न सा स्थितियंत्र गतिर्न विद्यते स्थितिर्न यत्रास्ति न सा गति कथयित् ।  
स्थितिर्नु संवाऽमूलमत्र दुरयते गतिर्न मृत्यु परिवर्तनात्मिका ॥१३२॥

३ यत्त्वावृत्ति सा मितिरत्र तत्कृता वस्त्वाकृति सा स्थितिरन्यथा मता ।  
उच्छेदगत्या पृथगत्र सा गतिर्मेता परिच्छेदफलाऽमृतानुगा ॥१३३॥

उत्पादविनाशयोरेक एव क्षणस्तरभ्युपगत । स एष स्थितिक्षण एव प्रतिष्ठा रूपः ।  
विधृतिरपि स्थितिक्षण एव सम्भवति, उत्पादविनाशाक्षणयोरैक्ये तु कथं विधृति, सर्वस्य विनाशित्वे  
च कुत्र विधृति स्थात् । तस्मात्प्रतिष्ठितेन यत्केनैव समीची-सगमनम्-सत्तानरूपा प्रतिष्ठापि  
सम्भवति । तस्मात्संपा प्रविष्टापि ब्रह्मरूपमित्युपगतव्यभेद । ब्रह्मरूपया प्रतिष्ठयैव सर्व  
जगत्प्रतिष्ठितमिति । प्रतिष्ठामाप्त कर्मैव जगदिति ।

१ ननु क्षणिके जगति प्रतिष्ठा नास्त्येवेति कुत प्रतिष्ठितत्वमुच्यत-इत्यागच्छामह-  
क्षणवस्थापि मृत्यो-बलस्य अस्ति, अस्ति इति बुद्धिर्यतः प्रवर्तते सैव प्रतिष्ठेऽप्युच्यते ।  
अस्ति बुद्धि सर्वेषामनुभवसिद्धा, न केनाप्यपलपितु शक्या । सेषमस्तीति बुद्धि सत्ता प्रयोग्या,  
स वस्तुनि सत्तानुवर्तत इत्यस्माकमस्तिबुद्धिस्तत्र प्रवर्तते । संपा सत्तैव प्रतिष्ठेऽप्युच्यते ।  
प्रतिष्ठितं सन्, तस्य भाव प्रतिष्ठा सत्ता । सत् सत्तैव प्रतिष्ठेऽप्युच्यते पद्ये । उत्क्रमण  
तु केवल बलस्वरूपमेव । तद् बलस्य स्वभावभूतं न ब्रह्मणि प्रतिष्ठितम् । तस्मात् पाप्मन-  
बलाद् उत्क्रमणरूपाद् इय प्रतिष्ठा पृथगिति इयं ब्रह्मणो विवर्त ।

२ तदित्य विधृतिप्रतिष्ठे स्थितिरूपे-इति पूर्वं सिद्धम्, ते च रसप्रधानस्याव्यय-  
पुरुषस्य बलरूपयो प्राणवर्षो स्वरूपे-इति रसरूपे । पर रस सर्वं बलेनाविनाशतो  
भवति, नित्यसबद्धे ब्रह्ममाये-इति पुनरपि स्फुटी करोति । कुत्रापि स्थिति गतिविधि-  
रहिता जगति न दुरयते । यमपि पर्वतादिकं यद्य स्थिर मन्मथे, तत्राप्यवयवपरिवर्तनात्मिका  
गतिरस्त्येव अन्यथा प्राचीनत्व सत्र न व्यवहियेतेति प्राग्नेयथा प्रतिपादितम्, एव गतिरपि  
स्थिति विना कृता न भवति-इति पूर्वपक्षयोर्व्याख्यातम् । संपा स्थितिरेव अमृतम्-रस,  
गतिस्तु-मृत्यु-बलमिति द्वयोर्योग एव सर्वत्रारयेव परिवर्तनम्, तथापि प्रत्यभिज्ञा च सर्वत्रैव  
प्रतीयते-तेन रसबलोभयात्मकं सर्वमिति सिद्धयतीति भावः ।

३ स्थितिगयोरेव रूपान्तरे विमृत्वम्, परिच्छिन्नत्वं चेत्याह-सर्वत्र व्याप्तस्य विभोपा-  
वरणमेव मिति-परिच्छेद । परिच्छेद एव शाश्वति-आधार । इदं गतिरूपम्-आवर-  
णस्यापि बलरूपत्वान् । स्थितिस्तु तद्विपरीता-विमृत्वमेव । इयं मितिरूपा-परिच्छेद-  
वरणरूपा गति उच्छेदरूपाया गते पृथगेव दुरयते । परिच्छेद उच्छेदवरण विभिन्नानिवेति  
भावः । इयमपरगति-परिच्छेदरूप, अनया परिच्छेद एव नियते मोच्छेद । इयमपि  
तु गति-अमृतानुगा-अमृत रसमेवानुगच्छति, तमेवाप्यपि, रसस्यैव परिच्छेद  
द्वर्णयतीति भावः ।

स्थितस्य शब्दत् परिवर्तनक्रमे यत्पूर्वदृष्टं न पुनः प्रवृश्यते ।  
 तद्रूपमुच्छिन्नमिति प्रतीयते तत्कर्ममृत्युः परतः सद्विष्यते ॥१३४॥  
 असन् स मृत्युः सति वीक्ष्यते क्षणं यतस्तु सत्तां परिगृह्य सशिव ।  
 स एव सत्ताधन उच्यतेऽमृतं रसः स नश्यत्यु न नश्यतीह यः ॥१३५॥  
 सत्ता हि सामान्यमिदं प्रवृश्यते सैकं च तद्वन्न विवर्तते पृथक् ।  
 भावा भवन्तीह तदन्वयादिभेदभावः पुनस्तद्व्यतिरेकतो भवेत् ॥१३६॥  
 कर्मैव सत्कर्मणि वध्यमानं रूपेऽन्यरूपेण विजायते यत् ।  
 भूयोऽपि भूयोऽपि नवे नवेऽस्मिन् पूर्वैव सत्ता क्रमते स्थितैव ॥१३७॥  
 इति प्रतिष्ठास्वरूपम्

सत्ता पृथिव्या इह नाभिभूता तस्या विकाशः परितोऽस्ति दिक्षु ।  
 आलम्ब्य तामेव भवन्ति भावा ये पार्थिवास्ते हि तयात्र बद्धाः ॥१३८॥

ननु सत्कार्यवादे उच्छेदस्तु कस्यापि नास्त्येवेति क्यमुच्छेदो व्यवहियत इति तत्राह—  
 परिवर्तनक्रमे पूर्व यद्रूपम्—तत्तु पुन कदापि नायातीति तस्य तु उच्छेद एव । अवस्थान्तर—  
 प्राप्तिरेव परिणति सत्कार्यवादे । तत्र यावत्स्या निवृत्ता, सा तु पुनर्गच्छत्येव । अवस्थाना-  
 मवस्थावद्भिः पदार्थैः भेद मत्वा तु सत्कार्यवाको व्यवहियते । या अवस्था उच्छिद्यन्ते ता  
 कर्मणो रूपम् । रसाश्रयेण तु बलरूपाणामवस्थाना सत्त्व प्रतीयते । न तु तासां स्वतन्त्र-  
 मस्तित्वम्—अत एव वेदान्ते तासामसत्त्व मिथ्यात्व वा व्यवहियत इति । परत तासां  
 सत्त्वम्, न तु स्वत । इदमेव मिथ्यात्वम् । मिथु धातु सगमनार्थं, परेण सगता एव ता  
 प्रतीयन्ते, न स्वतन्त्रा—इत्येव मिथ्यात्वनिरुक्ति । अप्रेतन पद्यमस्यैव विवरणरूपम् ।

ततश्च न्यायादिदर्शनेषु यत्सत्ता सामान्य व्यवहियते, तद्रसस्य ब्रह्मण एव रूपम्—  
 न तु तत पृथक् किमपि । 'व्यक्त्याकृति जातयस्तु पदार्थे' इति यन्न्यायसूत्रे उक्तम्—तत्र  
 यति सामान्य ब्रह्मरूपम् । आकृति कर्मरूपेत्युक्तमेव । तयो समवाय एव व्यतिरित्यनु-  
 सन्धेयम् । सत्तान्वयादेव भाव उच्यते । यत्र तु सत्ता नानुसन्धीयते—स उच्यते—अभाव ।  
 यद्यपि सत्ता ब्रह्मरूपा विन्वी, न तद् व्यतिरेकः क्वापि समवति, तयापि तस्या अनुसधान  
 यत्सवन्धेन नास्ति, तस्यैवाभाव उच्यते । अतएव 'भावान्तरमभाव' इति न्यायाव्यतिरि-  
 क्तानां पदार्थानां सिद्धान्त, अप्रेतन पद्यमुपसहाररूप स्पष्टार्थमेव ।

प्रतिष्ठा सत्तेत्युक्तं प्राक् । तत्र च कारणसत्तैव वार्येष्वनुवर्तते न तु कार्याणां  
 स्वतन्त्रा सत्ता भवतीत्यत्र प्रतिपाद्यते । कार्यसत्तया च कारणसत्ता नाभिभूयते, ततश्च  
 कारणसत्ताया एव विकास कारणसत्तारूपेणैति यन्त्वव्य भवति । तत्र मूलतः पञ्च भूतानि,  
 तज्जन्त्याश्च प्रत्येक शतश पदार्था—यथा पृथिव्या घटकुड्यशरावाद्या, जलस्य फेनबुद्बुदाद्या,  
 तेजसः प्रदीपाद्या विकासा । तत्र भूतानां सत्तैव भौतिकेष्वनुवर्तते इति द्वान्या प्रतिपाद्यते ।  
 तत एव भौतिका भूतैर्निबद्धा भवन्ति, तदाकर्षणाकृष्टा न तन्मण्डलव्याप्तैर्वर्हिर्गन्तुं शक्नुवन्ति ।  
 पार्थिवादि शरीरवन्त प्राणिनोऽपि पृथिवीनिबद्धा भवन्ति, एव जलीय शरीरवन्तो जलेनेत्यादि  
 व्याख्यतमत्र ।

१ यतोऽस्ति चास्तीति मति प्रवर्तते मूल्योः प्रतिष्ठा ननु साभिधीयते ।  
प्रतिष्ठितः सन्निह कथ्यते सतः सत्ता प्रतिष्ठोत्क्रमपाप्मनः पृथक् ॥१३१॥

२ न सा स्थितियंत्र गतिर्न विद्यते स्थितिर्न यत्रास्ति न सा गतिः श्ववच्त् ।  
स्थितिर्न सैवाऽमृतमत्र दृश्यते गतिर्न मूल्युः परिवर्तनात्मिका ॥१३२॥

३ यत्त्वावृत्तिः सा मितिरत्र तत्कृता वस्त्वाकृतिः सा स्थितिरन्यथा मता ।  
उच्छेदगत्याः पृथगत्र सा गतिर्मता परिच्छेदफलाऽमृतानुगा ॥१३३॥

उत्पादविनाशयोरेक एव क्षणस्तरम्भुपगतः । स एव स्थितिक्षण एव प्रतिष्ठारूप ।  
विधृतिरपि स्थितिक्षण एव सम्भवति, उत्पादविनाशक्षणयोरेक्ये नु कथं विधृति, सर्वस्य विनाशित्वे  
च कुत्र विधृति स्यात् । तस्मात्प्रतिष्ठितेन बलेनैव समीची-सगमनेम्-सतानरूपा प्रतिष्ठापि  
सम्भवति । तस्मात्सैषा प्रतिष्ठापि ब्रह्मरूपमित्युपगन्तव्यमेव । ब्रह्मरूपया प्रतिष्ठैव सर्वं  
जगत्प्रतिष्ठितमिति । प्रतिष्ठामाप्त कर्मैव जगदिति ।

१ ननु क्षणिके जगति प्रतिष्ठा नास्त्येवेति कुत प्रतिष्ठितत्वमुच्यते-इत्याशङ्क्यामाह-  
क्षणिकस्यापि मूल्यो-बलस्य अस्ति, अस्ति इति बुद्धिर्यत- प्रवर्तते सैव प्रतिष्ठेत्युच्यते ।  
अस्ति बुद्धि सर्वेषामनुभवसिद्धा, न केनाप्यपलपिनु शक्या । सेयमस्तीति बुद्धि सत्ता प्रयोग्या,  
स वस्तुनि सत्तानुवर्तते इत्यस्माकमस्तिबुद्धिस्तत्र प्रवर्तते । संपा सत्तैव प्रतिष्ठेत्युच्यते ।  
प्रतिष्ठितं सन्, तस्य भाव प्रतिष्ठा सत्ता । सत सत्तैव प्रतिष्ठेत्यन्वय पद्ये । उत्क्रमण  
नु केवल बलस्वरूपमेव । तद् बलस्य स्वभावभूतं न ब्रह्मणि प्रतिष्ठितम् । तस्मात् पाप्मन-  
बलाद् उत्क्रमणरूपाद् इयं प्रतिष्ठा पृथगिति इय ब्रह्मणो विवर्त ।

२ सदित्य विधृतिप्रतिष्ठे स्थितिरूपे-इति पूर्वत्र सिद्धम्, ते च रसप्रधानस्याव्य-  
पुरुषस्य कलारूपयो प्राणवाचो स्वरूपे-इति रसरूपे । पर रस सदैव बलेनाविनाशतो  
भवति, नित्यमवदे ब्रह्ममाये-इति पुनरपि श्फुटी करोति । कुत्रापि स्थिति गतिविधि-  
रहिता जगति न दृश्यते । यगपि पर्वतादिक वय रिवर मन्महे, तन्नाप्यवयवपरिवर्तनात्मिका  
गतिरस्त्येव, अन्यथा प्राचीनत्व तत्र न व्यर्थहियेतेति प्राग्नेक्या प्रतिपादितम्, एव गतिरपि  
स्थिति विना कृता न भवति-इति पूर्वपक्षयोर्व्याख्यातम् । संपा स्थितिरैव अमृतम्-रसः,  
गतिस्तु-मृषु-बलमिति द्वयोर्योग एव सर्वत्रास्त्येव. परिवर्तनम्, तथापि प्रत्यभिज्ञा च सर्वत्रैव  
प्रतीयते-तेन रसबलोभयात्मकं सर्वमिति सिद्धपतीति भावः ।

३ स्थितिगतयोरेव रूपान्तरे विमूल्यम्, परिच्छिन्नत्वं चेत्याह-सर्वत्र व्याप्तस्य विमोहा-  
वरणमेव मिति-परिच्छेदः । परिच्छेद एव धाट्टनि-आकारः । इदं गतिरूपम्-आवर-  
णस्यापि बाध्यत्वान् । स्थितिस्तु तद्विपरीता-विभुत्वमेव । इयं मितिरूपा-परिच्छेद-  
कारणरूपा गतिः उच्छेदरूपाया गते पृथगेव दृश्यते । परिच्छेद उच्छेदश्च विभिन्नावेदेति  
भावः । इयमारण्यगति-परिच्छेदफला, अनया परिच्छेद एव क्रियते मोच्छेदः । इयमपि  
तु गति-अमृतानुगा-अमृतं रसमेवानुगच्छति, तमेवाध्ययति, रसस्यैव परिच्छेदं  
दर्शयतीति भावः ।

स्थितस्य शशवत् परिवर्तनक्रमे यत्पूर्वदृष्टं न पुनः प्रदृश्यते ।

तद्रूपमुच्छिन्नमिति प्रतीयते तत्कर्ममृत्युः परतः सदिष्यते ॥१३४॥

असन् स मृत्युः सति धीक्ष्यते क्षण यतस्तु सत्ता परिगृह्य सप्रिव ।

स एव सत्ताधन उच्यतेऽमृत रसः स नश्यत्सु न नश्यतीह यः ॥१३५॥

सत्ता हि सामान्यनिद प्रदृश्यते संकं व सर्वत्र विवर्तते पृथक् ।

भावा भवन्तीह तदन्वयादिमेऽभाव पुनस्तद्व्यतिरेकतो भवेत् ॥१३६॥

कर्मैव सत्कर्मणि वध्यमान रूपेऽन्यरूपेण विजायते यत् ।

भूयोऽपि भूयोऽपि नवे नवेऽस्मिन् पूर्वैव सत्ता क्रमते स्थितं ॥१३७॥

### इति प्रतिष्ठास्वरूपम्

सत्ता पृथिव्या इह नाभिभूता तस्या विकासाः परितोऽस्ति विश्वे ।

आलम्ब्य तामेव भवन्ति भावा ये पाथिवास्ते हि तयात्र बद्धा ॥१३८॥

ननु सत्त्वाभवादे उच्छेदस्तु कस्यापि नारत्येवेति कथमुच्छेदो व्यवहियत इति तत्राह—  
परिवर्तनक्रमे पूर्वं यद्रूपम्—तत्तु पुन कदापि नायातीति तस्य तु उच्छेद एव । अवस्थान्तर—  
प्राप्तिरेव परिणति सत्कार्यवादे । तत्र यावस्था निवृत्ता, सा तु पुनर्गच्छत्येव । अवस्थाना-  
मवस्थावर्द्धि पदार्थे भेद मत्पा तु सत्कार्यथावो व्यवहियते । या अवस्था उच्छिद्यन्ते ता  
कर्मणो रूपम् । रसाश्रयेण तु बलरूपाणामवस्थाना सत्त्व प्रतीयते । न तु तासा स्वतन्त्र-  
मस्तित्वम्—अत एव वेदान्ते तासामसत्त्व मिथ्यात्व वा व्यवहियत इति । परत तासा  
सत्त्वम्, न तु स्वत । इदमेव मिथ्यात्वम् । मियु धातु सगमनार्थं, परेण सगता एव ता  
प्रतीयन्ते, न स्वतन्त्रा—इत्येव मिथ्यात्वनिरुक्ति । अथेतन पद्यमस्वैव विवरणरूपम् ।

ततश्च न्यायादिदर्शनेषु यत्सत्ता सामान्य व्यवहियते, तद्रसस्य ब्रह्मण एव रूपम्—  
न तु तत् पृथक् किमपि । 'व्यक्त्याकृति जातयस्तु पदार्थ' इति यन्न्यायसूत्रे उक्तम्—तत्र  
गति सापान्य ब्रह्मरूपम् । आकृति कर्मरूपेत्युक्तमेव । तयो समवाय एव व्यतिरिक्त्यनु-  
सन्धेयम् । सत्तान्वयादेव भाव उच्यते । यत्र तु सत्ता नानुसन्धीयते—स उच्यते—अभाव ।  
यद्यपि सत्ता ब्रह्मरूपा विभ्वी, न तद् व्यतिरेकः क्वापि सभवति, तथापि तस्या अनुसंधान  
यत्सवन्धेन नास्ति, तस्यैवाभाव उच्यते । अतएव 'भावान्तरयभाव' इति न्यायाव्यतिरि-  
क्ताना पदार्थाना सिद्धान्त, अथेतन पद्यमुपसहाररूप स्पष्टार्थमेव ।

प्रतिष्ठा सत्तेत्युक्त प्राक् । तत्र च कारणसत्तैव कार्येष्वनुवर्तते न तु कार्याणा  
स्वतन्त्रा सत्ता भवतीत्यत्र प्रतिपाद्यते । कार्यसत्तया च कारणसत्ता नामिभूयते, ततश्च  
कारणसत्ताया एव विकास कारणसत्तारूपेणेति मन्तव्य भवति । तत्र मूलतः पञ्च भूतानि,  
तज्जन्याश्च प्रत्येक शतश पदार्था—यथा पृथिव्या घटबुडजशरावाद्या, जलस्य फेनबुद्बुदाद्या,  
तेजस प्रदीपाद्या विकासा । तत्र भूताना सत्तैव भौतिकेष्वनुवर्तते इति द्वाभ्या प्रतिपाद्यते ।  
तत एव भौतिका भूतैर्निबद्धा भवन्ति, तदाकर्षणाकृष्टा न तन्मण्डलव्याप्तैर्बहिर्गन्तु शक्नुवन्ति ।  
पाथिवादि शरीरवन्त प्राणिनोऽपि पृथिवीनिबद्धा भवन्ति, एव जलीय शरीरवन्तो जलेनेत्यादि  
व्याख्यतमत्र ।

अस्त्वम्पयास्तेजसि तेजसास्ते धायी तु वायव्यगणा निबद्धाः ।  
वाचो विपत्यत्र बलानि तद्वत् १ प्राणो धियः प्रतगताः समस्ताः ॥१३९॥

१ सत्ता पृथिव्यामनुवर्तते जलाज्जले तु सा तेजस एव तेजसि ।  
वायोश्च धायो विपतोऽथ सत्र सा प्राणात् पुनस्तत्र धियोनुवर्तते ॥१४०॥

१ एवं नु भावाः सकलाः समन्ततो रसेन सत्तामय सूत्ररूपिणा ।  
प्रज्ञे निबद्धा अय तेऽपि भूरिदाः प्रज्ञा इहंवाक्षर मूलमास्त्यता ॥१४१॥

१ सत्तैव भावो य इहास्ति भावो भवेदभावो यदि नात्र सत्ता ।  
सत्ता यदेका तद्विहंकमेव प्रतीपतेऽद्वैतमिदं समस्तम् ॥१४२॥

इति प्रतिष्ठोदाहरणानि

### (२३) भूमाधिकरणम्—

१ ब्रह्मादिरूपं षडतीव्रगुणं निर्लक्षणत्वान्न निरुच्यते तत् ।  
शक्यं न विज्ञातुमिदं यथावद् यावत् शक्यं तद्विहं प्रदिष्टम् ॥१४३॥

१ यथा भौतिका भूतैर्निबद्धा, तथा प्रज्ञस्वात्मनो विवर्ता मन प्राणवाचो बलानि च प्रज्ञेनात्मना निबद्धानीति भावः । अत्र वाच स्थूलाना सर्वेषामुपादानभूताया आकाशो निबद्धत्वमुक्त्वमिति अत्र प्राणधियोरेव प्रज्ञनिबद्धत्वमाख्यातम् । यद्यपि आकाशगुणरूपा आकाशेन निबद्धा वाक् स्थूला, सर्वेषामुपादानभूता तु अव्ययकलारूपा वागाकाशादेरपि कारणमित्यस्ति भेदः, तथापि इयं स्थूला वागपि तस्या मूलभूताया एव प्रथमो विवर्त इति कार्यकारणयोरेकत्वत्वेनैवात्र व्यवहारः कृतः । पार्थक्येन विचारे तु प्राणधियोरेव वाचोऽपि प्रज्ञगतत्वमनुसन्धेयम् ।

१ इदानीं पञ्चमु भूतेष्वपि श्रुत्वुक्त्वाम् “आकाशाद्वायु, वायोऽग्नि, अग्नराप, अद्भ्यः पृथिवी” (तैत्तिरीयोपनिषत्) इति प्रक्रियायामुपजीव्य कारणसत्तैव कार्ये सकाम्यतीत्युच्यते । पृथिव्या जलात्सत्तानुवर्तते, जले तु तेजस इत्यादि स्पष्टार्थम् । आकाशास्तु प्राणाज्जात इति प्राणसत्ता तत्रानुवृत्ता, प्राणे च मनसो धियः सत्तैत्याद्यनुसन्धेयम् ।

१ एवं परम्परया विचारे रस एव सत्तारूप, रसरूपैव सत्ता सर्वेषामनुवर्तत इत्यद्वैतं फलति । सर्वे प्रज्ञ आत्मनि निबद्धा, प्रज्ञोऽपि धारारूपोऽभरे निबद्ध, सोऽप्यव्यये, सोऽपि परात्परे, सोऽपि निविशेपे शुद्धे रसे—इति क्रमेणाद्वैते पर्यवसानम् ।

१ पूर्वमुपपादितामद्वैतप्रक्रिया स्मारयति—सत्तैव भाव इत्युच्यते, सत्ताया भेदे एव च द्वैतमन्यते—इति पूर्वमुष्णीपदुष्टान्तेनोपपादितम् । सत्ताया यत्रानुसन्धान नास्ति, स एवाभाव इत्यनुपपदमस्माभिरुक्तम् । सत्ताया ऐक्यादद्वैत सिद्धमेवेति प्रतिष्ठाया उरसहारः ।

१ भूमा—व्यापक ब्रह्म । तन्मनोवागतीतम्, तथापि यावदुपपादयितुं शक्यम् तावदुच्यते ‘वतन्ति खे ह्यात्मसम पतत्रिण’ इति न्यायात् ।

१ तज्ज्योतिराभाति यथा तथा यत्स्यैयं प्रतिष्ठा यद्विहास्ति चास्ति ।  
 रसो हि भूमाविषृतोऽस्ति भाति विरूपमेतद्वचमृतं निरुक्तम् ॥१४४॥  
 २ ज्योतिः प्रतिष्ठा विषृतिस्तथैर्भिर्नित्यावियुक्तैस्त्रिभिरत्तमभिर्यै ।  
 परोऽय आत्मा पुरुषोत्तमः स्यात् तं सच्चिदानन्द इति ब्रुवन्ति ॥१४५॥  
 प्रतिष्ठितोऽयं तु यतस्ततः सन् ज्योतिर्मयोऽय यतश्चिदुक्तः ।  
 यतोऽज्युतोऽयं विषृतः सुखोऽस्त सच्चिदानन्द इति स्तुवन्ति ॥१४६॥  
 इति भूम्नः सच्चिदानन्दरूपम् ।

३ भूमा बहुत्वं परिपूर्णरूप कामस्तदयो न च तत्र कामः ।  
 कामो ह्यपूर्ण परिपूर्णतयं प्रवर्तते पूर्णतरे कुतः स्यात् ॥१४७॥  
 ४ भूम्नो रसाग्रे पूषगस्ति किञ्चित् सर्वं हि तस्मिन्न च तत्परस्मिन् ।  
 प्रतिष्ठतः स स्वमहिम्नि भूमा भूमय भूम्नो महिमा प्रतिष्ठा ॥१४८॥  
 सोऽय स ऊर्ध्वं स पुरश्च पश्चात् स उत्तरा दक्षिणतः समन्तात् ।  
 सर्वं तदेकामृतमद्वितीय दिक्कालदेहेनं विमोचते तत् ॥१४९॥  
 इति भूम्नः परनिरुक्तरूपम्

१ सत्, चिद्, आनन्द ब्रह्मेति निरूपितमुपनिषत्सु । तत्र चिद्-ज्योति, सत्ता-  
 प्रतिष्ठा, विषृति.—आनन्द—इति ज्योतिर्विषृतिप्रतिष्ठापरिपरि तदेवोक्तमिति भाव । एषा  
 च तत्तद्रूपता प्राग् व्याख्याता ।

२ ज्योतिरादीनां लोके प्रतीयमानानां समष्टिमन्मुग्गा भेदा पर आत्मा उच्यते ।  
 एतदेवाग्रिमपद्येनापि स्पष्टार्थेन विवृतम् ।

३ 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इति श्रुत्युक्त युक्त्याप्यनुसन्धीयते । महत्त्वप्राप्तये सर्वोऽपि  
 जीव प्रवर्तते—ततस्तत्रैव सुखमित्यनुमीयते । सुखस्यैव सर्वाभिलषितत्वात् । ततश्च  
 महत्त्वप्राप्तये सर्वेषां काम । यतः पर तु महत्त्व नास्ति—तत्प्राप्त्यन्तर किमुद्दिश्य कामो  
 भवेत् । तस्मादावदपूर्णता, तावदेव काम, भूमत्वे-व्यापवत्वे तु न काम इति भूम्नो  
 ब्रह्मण, भूमत्व प्राप्तानां भुवतानां चाकामत्व युक्त्या सिद्धमिति भाव । बहुशब्दादेव इम-  
 नि च् प्रत्ययेन 'भूमा' शब्दः सिद्धयति । तेन बहुत्वमेव तस्यार्थ इति ।

४ छान्दोग्योपनिषदि सप्तम प्रपाठकारम्भे नारदसनत्कुमारसंवाद श्रूयते । तत्र  
 वेदशास्त्रेभ्य सर्वेभ्यो नाम भूम, नाम्नो वाग् भूयसीत्यादित्रयेण भगवता सनत्कुमारेण  
 एकैवस्मात् परस्य परस्य महत्त्वं प्रतिष्ठाप्य पञ्चदश सृष्ट्यान्ते प्राणस्य सर्वपिपाया महत्त्व  
 प्रतिष्ठापितम् । प्रत्येकं च ब्रह्मत्वमुपगम्य नारदेन तदुपासन त्रयेणाङ्गीकृतम् । तदनु तु  
 षोडशसृष्ट्यान्ते सत्यविज्ञानादित्रयेण जिज्ञास्य तारतम्यमवतार्य त्रयाविजयशब्दे भूम्नः सर्व-  
 स्मात्परत्वमात्मानम्, तस्य च स्वप्रतिष्ठितत्वमुक्त्वात् । ता श्रुतिमन्त्रार्थानोऽनुवदति प्रत्यहत् ।  
 तत्र त्रयोविंश चतुर्विंश सृष्ट्योरादौ ब्रह्म्यां पद्याभ्यामाजयानुवादः । तत्र भूमेति पदेन रत  
 एवोक्त—स एव सर्वस्मात्परः सर्वं तस्मिन् प्रतिष्ठितम्—स तु नाम्नश्च प्रतिष्ठित इति पद्यो-  
 लयो स्पष्टोऽर्थः ।

१ ब्रह्मत् सदायत् परिवृंहणं यत् तदुच्यते ब्रह्म य एष भूमा ।

प्रतीयते सर्वगतोऽप्यलिप्तो रूपं तदेतत् परमं प्रविद्यात् ॥१५०॥

२ नाम्ना विना किञ्चिद्दिहास्ति नंतप्राप्नोपि वागोय तु भूयसीयम् ।

वाचो मनस्तन्मनसोऽपि भूयान् सकल्पकश्चित्तमतोऽपि भूयः ॥१५१॥

तद्ब्रह्मानविज्ञानबलाप्रमापस्तेजोऽन्तरिक्षं स्मर एवमाशा ।

प्राणश्च भूयान् क्रमशस्तदित्यं ययोत्तरं भूयसि पूर्वं पूर्वात् ॥१५२॥

३ नाभौ यथारा निखिलाः स्पृरपिता. प्राणे तयास्मिन्निखिलं समर्पितम् ।

स कर्म कर्ता करण क्रिया तथा स एव माता स पिता स बान्धवाः ॥१५३॥

प्राण-शरं प्राण इहाशरं तथा प्राणः परं नास्ति परं किमप्यत. ।

अनेकया प्राण इहानुवदयते परो रजास्त्वेय मतः पुण्यवृध. ॥१५४॥

इति भूमन्ः प्राणो विशेषता

प्राणोऽस्ति १ सत्यं न ततोऽस्ति सत्यं जिज्ञासितव्यं तु यदस्ति सत्यम् ।

विज्ञाय सत्यं वदतीति तस्माद् विज्ञानमेव प्रथमं तु शिक्षेत् ॥१५५॥

मत्वा विज्ञानाति ततो मतिः प्राक् सपादनीया मतिमान् हि विद्यात् ।

श्रद्धोदये तद्विषये मतिः स्याच्छ्रद्धामतोऽस्मिन् प्रथमं विदध्यात् ॥१५६॥

निष्ठां गताः श्रद्धयते ततः प्राद् निष्ठैव कार्या न ततः पराक् स्यात् ।

कृत्वा तु निस्तिष्ठति यत्नयोगात् तस्मादिहासी कृतिमान् पुटः स्यात् ॥१५७॥

यदेव कुर्वन् लभते सुखं चेत् तदा करोतीति सुखं परीक्ष्यम् ।

सुखं तु भूमैव न चाल्पभावे सुखं स भूमा प्रथमोऽवधेयः ॥१५८॥

इति भूमन्ः सुखरूपता

४ यत्रान्यदन्यत् प्रतिपद्यते तत् स्यादल्पकं तन्मतमत्र मर्त्यम् ।

न धूपतेऽन्यन्न च दृश्यतेऽन्यद्विज्ञायतेऽन्यच्च न चेत् सभूमा ॥१५९॥

इति भूमन्ः स्वरूपम्

१ भूमैव सर्वस्माद् ब्रह्मत्वाद् ब्रह्मपदेनोच्यते इति पचाशयः ।

२ अथ पूर्वोक्तं छान्दोग्यश्रुतावाम्नातः नाम, वाक्, मनः, सकल्प, चित्त, ध्यान, विज्ञान, बलानाम्, ततश्चाप्राप्, तेज, अकाशास्मराशा प्राणाना महत्त्वक्रमः पञ्चदशेनानूदित-सक्षेपेण । एषां कुतो महत्त्वक्रम इति तु तत्र श्रुतावेव व्याकृतम्—नेह ग्रन्थकृता प्रपञ्चनम् ।

३ अथ पञ्चदशेन प्राणसर्वैव भूमत्वं तस्यैव महिमा च प्रोच्येते स्पष्टार्थेन । अथ च प्राण सान्द्रो ब्रह्मबोधक एवेति वेदान्तसूत्रेषु निर्णयनम् ।

४ अथ छान्दोग्यश्रुत्युक्तो जिज्ञास्यक्रमः पञ्चचतुष्टयेन स्फुटार्थेनानूदितः ।

५ अथ पूर्वोक्तं छान्दोग्यश्रुतेरन्ते श्रुतं भूमन्-स्वरूपमेवानुवदति—यत्र भेदः प्रतीयते, तत्राल्पत्वं स्वतः सिद्धम्—स्वस्मादन्यदपि किञ्चिदस्तीति स्वस्य व्यापकत्व नास्त्येव, व्यापक-

यदल्पमल्पं<sup>१</sup> तदित्यवर्तमानं यथा तु भूमा सुखमिष्यते तत् ।  
परस्तु भूमाऽस्त्यमृतेऽतिभात्रे ततः परानन्दमयः स आत्मा ॥१६०॥

भयं<sup>२</sup> हि कम्पः, स्थितिविच्यवोऽसौ तत्कर्म मृत्युः स इहापदिष्टः ।  
भ्रुयं प्रशान्तं त्वमृतं ततोऽन्यत् ततः सदानन्दमयः स आत्मा ॥१६१॥

<sup>३</sup>भयं मितस्य प्रबलाद् द्वितीयादिवं त्वमात्रामृतमद्वितीयम् ।  
न कम्पयोग्यं न ततो वरिष्ठं ततोऽभयानन्दमयः स आत्मा ॥१६२॥

<sup>४</sup>रसोऽन्नमाधीयत आत्मने यत् तृप्तिर्गतिस्तस्य रसस्य दृष्ट्या ।  
विज्ञानमानन्द इतीह तृप्ती तत्तृप्तिजानन्दमयः स आत्मा ॥१६३॥

<sup>५</sup>सुख रसो हीति यदन्ति विज्ञा रसं हि लब्ध्वा सुखिनो भवन्ति ।  
रसोऽमृतं कार्यरसानुभावात् ततो रसानन्दमयः स आत्मा ॥१६४॥

इति भूम्न आनन्दत्वमात्मत्वं च

स्वाभाव एव चाल्पत्वम् । यत्र वय विञ्चिद्विजानीय.—तत्र ज्ञेयं ज्ञातुः पृथगिति अल्पत्व सिद्धम् । एवं श्रवण—श्रोतव्ययो, द्रष्टृदृश्ययोश्चापि भेदे अल्पत्वमप्यगितम् । यत्र तु ज्ञातु-ज्ञेययोः श्रुतश्रोतव्ययोश्चापि भेदो नास्ति स भूमा । सोऽयं भेदो बलवृत्त, रसस्तु भूमा अद्वितीय इति ब्रह्माद्वैतं सिद्धयति ।

<sup>१</sup> आत्मैवानन्दमय इति भूयोऽपि प्रतिपाद्यते दाढयामि लोके हि दृश्यते—यस्योपकरणादेर्यापि अल्पता, तस्य तावदेव दुःखमिति । यावती तु प्रजावित्तयोर्वृद्धिर्भवति तावदेव तेन सुखमनुभूयते । तस्मान्महत्त्वरूपो भूमेव सुखमिति स्पष्ट सिद्धयति । तत्रच यदमृत रसो नाम सर्वेभ्योऽपि महान्, तस्यानन्दरूपताया कः सन्देह ?

<sup>२</sup> तत्र भयदुःखयोः सम्बन्धो नास्तीत्युच्यते—भय शब्दो हि कम्पवाच्य, एतच्चाग्रे दुःखमुपाधिकरणे स्पष्टमुपपाद्यते । सोऽयं कम्पः स्थितिविच्युति—स्थित्यभाव एव कम्पः । इदमेव च मृत्योर्वलस्य रूपम्—इति सर्वं प्रागुक्तम् । इदमेव च दुःखमुच्यते । अन्त करण-पिचलने हि दुःखमनुभूयत इत्युक्तं च यद्व्यते । तत्रच बलमेव दुःखम् । तद्विपरीतो रसस्त्वानन्द इति युक्त्यापि सिद्धयतीति ।

<sup>३</sup> पूर्वोक्तमेवोपपाद्यते । य आत्मन परिच्छिन्नं मन्यते, स्वस्माच्च परं प्रबलं मन्यते—तस्य बलिष्ठ्याद् द्वितीयाद्भयं भवतीति दृश्यते लोके । रसपदवाच्यममृतं ब्रह्म तु अद्वितीयम्, न ततोऽन्यत् विञ्चिदस्तीति तत्र कुतो भयं स्यात् । एतच्च 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' बृहदा० १।४।२ इत्याद्यामु श्रुतिष्वेव स्पष्टम् ।

<sup>४</sup> सर्वस्य स्व आनन्द एव भवतीति ततोऽन्यानन्दस्य ब्रह्मत्व रिचियते । आत्मने—आत्मभोगमापनाय धारीताय तदशापाय यदन्नमाधीयते—भुञ्ज्य इति वाच्यम् । तस्य यत्रि—परिणाम, तृप्तिः । अत्र लोचदृष्ट्यापि रसवत्, तस्माद्रसस्य परिणामतृप्तिः सिद्धा । तृप्तेर्ज्ञानं आनन्दः, तस्मान्नानन्द एव सर्वस्यापि पर्यवमानम् ।



## (२४) आनन्दकारणताधिकरणम्

१ स्त्रीपुंसयोर्ग्रहं न हर्षसंभवस्तदा न गर्भस्यतिरिच्यते क्वचित् ।  
गर्भञ्च्यति. स्याच्च विपादसत्त्ववादानन्दतः सर्वमिदं प्रजायते ॥१६५॥

१ न जीवने यस्य तु हर्षसंभवेदिचरं न जीवेत् स इहाति संस्तुत ।  
प्रतिक्षण जीवति हर्षमाश्रया स सर्वतोऽप्रादिह तृप्तिमश्नुते ॥१६६॥

यदोषधीर्वारिः<sup>२</sup> तथाग्निवायुं घातं बलं ज्ञानमिहाश्रमति ।  
स सर्वतस्तृप्तिमुपेत्य शश्वद्वर्षं स गृह्णाति सहर्षं आत्मा ॥१६७॥

४ एतेषु या सप्तविधेषु भोग्येष्वप्रेषुनानन्दरसो यदि स्यात् ।  
आनन्द आत्माविभवेप्रतेषुमहांश्च न स्यान्न च तृप्तिमेवात् ॥१६९॥

१ लोकेऽपि मुखं रसपदेनोच्यते । 'रसोऽस्माभिलम्ब' इत्येव मुखिना प्रतीतिर्दृश्यते ।  
लोके च यत्मुखम्, तदात्मानन्दस्यैव प्रतिबिम्बरूपं तत्कार्यमेवेति प्रागनेकधोक्तम् । तत्रैव  
यस्य प्रतिबिम्बने मुखम्, तस्य मुखरूपताया कः सन्देह इति भावः ।

२ अधानन्द एवोत्पादक इत्युच्यते—विपादस्य सत्त्ववाद्—प्रमराद् गर्भञ्च्यति भवति ।  
स्पष्टार्थमन्यत् ।

३ आनन्दस्यैव जीवनस्थितिसंपादकत्वरूपं पालकत्वमनेनोच्यते ।

४ अत्रात् तृप्ति, तृप्तिरेव हर्षं, सतो जीवनमिति स्फुटमेव सर्वेषामनुभव इति ।

५ बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमाध्यायस्य पञ्चमे ब्राह्मणे सप्तान्नविवरणं ध्रुयते—तस्या-  
यमासायो प्रथकृतान्यत्र व्याख्यात, यद्—अन्नम्, जलम्, अग्नि, वायु, वाक्, बलम्,  
ज्ञानम्—इति सप्तापि भनूप्यस्यान्नानि । एतानि प्राप्नुवन्नेवाय जीवति । एकस्याप्यलामे उद्भिजने  
तदेवैतेन पथेनोच्यते । अत्रोपधिपदेनाश्रमुक्तम् । अन्नस्य जलस्य वायोश्च प्राणधारकत्वं  
प्रसिद्धमेव । अग्निपदवाच्या उष्णतापि प्राणधारकत्वेन प्रसिद्धा, उष्णताया अभावे प्राणापग-  
मस्य सुप्रसिद्धत्वान् । साध्यन्नादिष्वनुस्यूता भुज्यते एव । एव कस्या अपि वाचोऽश्रवणे  
भवति भनूप्यस्योद्देशे, बलमपि चेदप्रादिभिर्न लभ्यते, तदापि मृत्युः । ज्ञानाभावे च मृत्युः  
सुप्रसिद्धमेव । तेषामेवा लामेन तृप्तिर्भवति । तृप्तेश्च हर्षं, तस्मादर्थस्य जीवनरसवता सिद्धा ।

६ उक्तेषु सप्तविधेषु भोग्येषु अप्रेषु आनन्द लभते—इत्येवात्मा प्रवर्तते, यत्र त्वानन्द  
लभते, तस्मिन् विषये आत्मा न विभवेत् विभूतिसंबन्धस्तत्र न स्यात् । मुख्यस्यात्मनो विभूतिरेव  
सबन्धो बलरूपे जगतीति सबन्धाधिकरणोक्तं स्मर्तव्यम् । तेनैतत् सिद्धमपि यदानन्दरूप एव  
आत्मा । आनन्दस्यैवानन्देन सजातीयकार्पणरूपं संबन्ध उपपद्यते । अन्तःकरणवच्छिन्नो  
व्यावहारिकस्वदात्मा विषयसंबन्धे सति महान् भवति—विवसति विवेचितं प्राक् । स  
विकासोऽप्यानन्दस्थालामे न भवति, च तृप्तिरपि आनन्दस्थालामे भवतीति आनन्दे एव  
सबन्धादानन्दमयत्वमात्मन सिद्धमिति ।

१ प्राण्यादिहान्यादपि कः क्षणं वा नानन्दमाकाशमिदं यवि स्यात् ।

शृणोति यत्पश्यति वेत्ति यद्वा धृतिं तदाप्नोति सुखं तदिष्टम् ॥१७०॥

२ आहारतो वायु विहारतो वा सा निर्वृतिर्मत्रं रमेत लोके ।

सर्वत्र लोके रमते हि लोकस्तस्मात्स आनन्द इहास्ति भूमा ॥१७१॥

इत्यानन्दस्यात्मनः सर्वजगत्प्रवर्तकत्वम्

### जगदानन्दताधिकरणम्

१ चिरं स तिष्ठत्यपि यत्र देशे तत्रैव भूयो रमते स्वभोगं ।

ततो बहिष्कारकृतौ त्वमुष्य प्रतीयते चेत्तसि दुःखभाव ॥१७२॥

१ 'को ह्येवान्यात्, क प्राण्यात्, यद्येव आकाश आनन्दो न स्यात्' (तैत्तिरीयोपनिषत् प्रह्लादानन्दवल्ली ७ अनु०) इति तैत्तिरीयश्रुतिमर्थतोऽनुवदति—अननम्-जीवनम्, प्राणनम्—अभिनवपदार्योत्पादनम् । श्वासप्रश्वासादिप्रवृत्तिर्वा, उभयमपि आनन्दाभावे क्षणमपि न सम्भवतीति श्रुतेरभिप्रायः । अत्राकाशापदेनात्मैव गृह्यत इति निर्णीतं ब्रह्मसूत्रेषु आकाशाधिकरणे । स्पष्टार्थमन्यत् ।

२ अथ वक्ष्यमाणेऽधिकरणे निरूपयिष्यमाणे जगतोऽप्यानन्दमयत्वमुपक्षिपति—आहारतो वा विहारतो वा यत्र निर्वृति—तृप्तिर्भवति—तत्रैव लोक रमते, तत्रैव क्रीडति, तेनैव पदार्येण सबध्नाति । लोकस्य च जनसमष्टिरूपस्य सर्वत्रैव रमण दृश्यते, कश्चित् क्वचिद्रमते, तदपरस्तु तदपरत्रेति । नास्त्येव स आहार क्रीडास्यान वा, यत्र कस्यापि अभिहचिर्न स्यात् । अस्माकमत्यन्तं घृणास्पदेष्वपि नरकादिषु कृमिवाराहादीनां रमणदर्शनात् । तस्मात् सर्वत्रैव रमणम्, सर्वत्रैवानन्द इति आनन्दस्य भूमत्वम्—व्यापकत्व सिद्धयतीति भावः ।

१ एषा सप्ताना पञ्चानामयमादाय—आत्मनो भोग्येण द्रव्येण सह यदा एकीभावो भवति, तदा तत्र प्रीतिर्भवति, तत्रैव चानन्दानुभवः । प्रीतिरानन्दस्यैव रूपम् । यदा तु भोग्याद् द्रव्यात् पृथग्भाव—तदा दुःखम् । यथा कश्चित् पुरुष क्वचिदभिनवे स्थाने गतं पूर्वं न रमते, कालेन तु तत्रैव तस्य प्रीतिरल्पयते—यदि केनचित्स्मात् स्थानात् स बहिष्कियेत, तदा तस्य दुःखं भवति । तेनैतदनुमीयते—यावत्तत्र ममत्व नामात्मसंबन्धो नासीत्—तावत्तत्र प्रीतिर्नासीत् । यदा तु क्रमेण ममत्वं प्रवृत्तम्—तदा परस्परं सवन्धादेरीभावे आनन्दरूपा प्रीतिर्जाता । पुनर्बहिष्कारेण भेदप्रसङ्गं दुःखानुभवः । यत् स्थानमाहारादि वा पुरा सुखकमासीत्, बहिष्कारेण तदलाभे तदेव दुःखजनकं भवति । दैवात् पुनरपि यदि तत्रैव गच्छेत्, तदापि सद्यो न रमणम्, अपि त्वदक्षिरेव । क्रमेण तु रमणम् । यदि क्वचिन्म आरम्भानन्दरूपं स्यात्, तदा तस्य सदैवरूपत्वादिदं तारतम्यं न स्यात् । तस्मादिदं सिद्धमपि आत्माप्यानन्दमयं, भोग्यमप्यानन्दमयम् । द्वयोर्ममत्वरूप एकीभावे आनन्दानुभवः, पृथग्भावरूपे अन्तरे तु दुःखानुभवः, पुनरेकीभावे पुनरानन्दानुभव इति । तेनादस्य ब्रह्मरूपस्य व्यापकत्वं सिद्धम् । तदेतन्पुत्राणि श्रावितम् । पूर्वोक्तं श्रुतेरप्ये तैत्तिरीयोपनिषदि (प्रह्लादानन्दवल्ली ७ अनु०) 'यदा ह्येवैव एनस्मिद्भूदरमन्तरं बुद्धे, अथ तस्य भयं भवति' इति । यद्यपि तत्र श्रुतौ ब्रह्मणा सहैकीभावे अभयम्, भेदे तु भयमाप्नोतम् । परं ब्रह्मणो व्यापकत्वात्सर्वत्रैवाभेदबुद्धिरस्य श्रुत्या सिद्धयति । तत्रैव श्रु-पुनरभयं गनुमवश्यं आरोपयितुं शक्यताना भोग्येण पदार्येणान्येकीभावस्थापने षा श्रुति-योत्रिता । पदानि स्पष्टार्थानि ।

तत्रात्मनस्तस्यस्वतः स्वभोग्ये विज्ञानतो या ममता विविष्टा ।  
 निवर्तते सा तद्विहात्मनस्तद्भोग्यं पृथक् स्यात्तद्विहास्ति दुःखम् ॥१७३॥  
 यान्येव भोग्यानि पुरा सुखानि तान्येव सम्प्रत्य सुखानि भान्ति ।  
 भोग्यस्थितात्मस्थितयोश्च तस्मादानन्दयोरन्तरमेतदाहुः ॥१७४॥  
 तेनाऽयमानन्दमयः स आत्मा तेनेदमानन्दमयं च भोग्यम् ।  
 एकं पुरासीदुदरेऽन्तरे तु कृते भयं स्यात् तदर्वति दुःखम् ॥१७५॥  
 सुखेन भोग्येन सुखोऽयमात्मा न संभवेदेकमयः क्वचिच्चेत् ।  
 विशेषदोषादुदरेऽन्तरे तु कृतेन तस्मिन् रमते स दुःखी ॥१७६॥  
 बहिष्कृतस्त्वेव पुनः प्रदेशे यत्रैव गच्छेन्न रमेत सद्यः ।  
 अथाक्रमाद् भोग्यकुले स आत्मा ममत्वयोगाद्भिभवन् रमेत ॥१७७॥  
 न केवलं तत्सुखमात्मनीर्न तस्या विशेषादमुखाऽप्रसङ्गात् ।  
 आत्मेव तस्माद्विद् भोग्यवर्गोऽप्यानन्द एवेति मतः सभूमा ॥१७८॥  
 इति सर्वजगत आनन्दभयत्वोपपादनम्

### (२३) श्रणिमाधिकरणम्

न<sup>१</sup> यत्र खण्डो न च खण्डयोगः स एव भूमा परिपूर्णरूपः ।  
 यं यं तु पश्यामि स एव सर्वोऽप्यखण्ड एको रस एव भूमा ॥१७९॥  
<sup>२</sup> परे तु पश्यन्ति यदत्र दृश्यते सर्वं हि तत् सावयव प्रदेशवत् ।  
 सर्वस्य खण्डाः प्रभवन्त्यखण्डता नास्त्यन्ततः कुत्रचिदत्यणोरपि ॥१८०॥  
<sup>३</sup> क्षुद्रेह्यमत्रे पृथुले वरिष्ठे कूपे तटाके लवणं निवध्यात् ।  
 सर्वत्र तु प्रत्युदकाणुसाम्यात् प्रसारणं स्याल्लवणस्य लोके ॥१८१॥

<sup>१</sup> उक्तो भूमा अखण्ड — अनवयव, खण्डानां योगेन नीलपत्र, विन्तु नित्यमेव पूर्ण ।  
 स च सर्वत्र व्याप्त इति सर्वोऽप्यर्थो रसरूपेणाखण्ड एव । सच्चिदानन्दानां रसरूपाणां न  
 क्वापि खण्ड सम्भवतीति भावः ।

१ क्षुद्रे गृहे वा प्रवृटे वरिष्ठे कर्पूरखिल्यं विनावे निदध्यात् ।  
सर्वत्र साम्यादनुमास्ताणु प्रसारिणस्तस्य कणा भवन्ति ॥१८२॥

कर्पूरखिल्यं लवणं तदित्यं महावकाशेभ्य महासमुद्रे ।  
यत् प्रक्षिपेत् तद्विभवेत् तन्निम्ना ततोऽस्ति नान्तः परमाणुखण्डे ॥१८३॥

२ परे तु पश्यन्ति यदत्र दृश्यते सर्वं सखण्डं सरसः स एव यः ।  
खण्डोऽस्ति खण्डस्तु न तस्य कल्प्यते तथा प्रदेशोऽप्ययदत्र नेष्यते ॥१८४॥

३ महर्षयस्त्वाहुरखण्डता वा सखण्डता वास्ति न नास्ति चेति ।  
बलात्सखण्डेऽपि रसादखण्डे सर्वत्र बुद्धिद्विविधा समीची ॥१८५॥

४ बलं मितं तेन हि खण्डवत्कृतं प्रदृश्यते सर्वमिदं पृथक्पृथक् ।  
बलव्यपाये तदखण्डमेकवत् स एकस्मिन्बहुभङ्गव्याप्या ॥१८६॥

गतं न पृथग् दृश्यत एवेति उभयमिदं नोपपद्यते, तेन क्षुद्रे पात्रे योऽणव आसन्, महति तटाके तेषुपि खण्डशो विभक्ताः । ततोऽपि महति समुद्रसदृशे च तटाके सर्वत्र भवति तदवयवानां व्याप्तिः, एकत्रैव नवचित्रं तदनुमातुं शक्यम्—प्रमाणविरहादिति अणुना तदवयवानामपि च खण्डपरम्परा प्रवर्तते एवेत्येवमेवोपि मन्तव्यं स्यात् । तस्मान्निरवयव किमपि नानुसन्धानं शक्यम् ।

१ द्वितीयं पूर्वसदृशं कर्पूरदृष्टान्तमाह—वायोरपूननुसृत्य कर्पूरखण्डावयवा क्षुद्रे महति वा गृहे समं प्रसरन्तीनि पूर्ववेदेवावयवपरम्परा विधायो नात्राप्यवसीयते । एव केनचिदल्प-  
नुमविना वद्येन दातुं द्विसप्त बीरधीर्मापमापमिता सनायोऽप्य चूर्णीकृत्य गुञ्जापरिमिता गुलिका निमिता, तत्रैकैकस्यामस्ति सर्वायामोषधीनां योग इति मन्तव्यमेव, अन्यथा कथं तत्तदीयप्रभावस्तत्रानुभूयते । तत्र च गुञ्जामात्राया गुलिकाया कथं द्विसप्तोषधावयवस-  
मावेद्य, कथं च मापमात्राणामोषधीनां सर्वत्र गुलिकामु व्याप्तिरिति नानुसन्धानं शक्य-  
मित्यप्युदाहार्यम् । तस्मादवयवावयवपरम्पराया विधायो नानुसन्धानं शक्यं इति सर्वेषां वस्तुना सखण्डता सिद्धा ।

२ अथ वेदान्तदर्शनमतमाह—परे वेदान्तविदः पश्यन्ति—यदत्र जगति दृश्यते सखण्डम्—  
तत्सर्वं रसरूपं ब्रह्मैव । सच्चिदानन्दरूपेण रसस्य सर्वत्र व्याप्तत्वान्—‘सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म’  
इति श्रुतिवचनान् । तत्रैव खण्डोऽपि रस एव । निरवयवे च ब्रह्मणि न खण्डान् समभवतीति  
कल्पनामात्रमिदमवयवावयविकल्पनेति । न हि सत्ताया ज्ञाने आनन्दे वा ब्रह्मरूपे खण्डानु-  
भवोऽस्ति । नामरूपे च माया कल्पिते एवेति न वास्तविके ।

३ अथ वैदिकविज्ञानदृष्ट्या उभयोर्मतयोः समन्वयमाह । अखण्डता सखण्डता वा यानु-  
सूयने—सच्चिदानन्दरूपेणाखण्डता, नामरूपसमष्ट्यभावात्कस्य च सखण्डनेति । तदुभयमप्यस्ति,  
किमपि नास्ति—इति न, अनुभवस्वरूपनिपुमशक्यत्वात् । तत्रैव द्वयोर्पूर्वमपि तथाभूतं  
इयं कल्पनीयम् । तत्रैव व्याकृतम्—रसत्रयोभयान्न सर्वम् । तत्र रसरूपेणाखण्डता, बलरूपेण  
तु सखण्डनेति द्विधापि बुद्धिश्चरन्त्य एव ।

४ बलं स्वयं मितम्—तच्च रसेऽपि मिति दर्शयति, तदङ्गा इव बले—इति सर्वं व्याख्या-  
तपूर्वम् । नामरूपानवस्य बलमप्य पृथक्कारे तु नाम्येषु सखण्डता, सखण्डोऽस्ति, तदङ्गाणामे-  
वत्सर्वैकत्वेति ।

१भूताणवो ग्रन्थनकृद्बलक्षयापि खण्डिताः स्युः परमाणवः पुण्यः ।  
ते चाणवो ग्रन्थिविमोकतः क्रमादभिद्रुताः पुद्गलतां त्यजन्ति हि ॥१८७॥

२आकाशवत्सर्वंगते रसे पुनर्विलीयमानाः प्रभवन्ति सोऽणिमा ।  
एयोऽणिमा सोऽस्ति रसो य उच्यते भूमाविभूर्पो बहिरन्तरा ततः ॥१८८॥

क्षुद्रे १प्यभत्रे विशदे धरिष्ठे कूपे तटाके लवणं निदध्यात् ।

सर्वत्र तु प्रत्युदकाणुताम्यात् प्रसारणं स्याल्लवणस्य मन्ये ॥१८९॥

क्षुद्रे गृहे वा प्रवृटे धरिष्ठे कर्पूरखिल्यं यदि वा निदध्यात् ।

सर्वत्र साम्यादनुमास्ताणुप्रसारिणस्तस्य कणाः भवन्ति ॥१९०॥

भूमाणिम्नो. स्वभावविशेषभावादेकरूप्यम्

१ परमाणूनामपि सखण्डता पूर्वोक्तामुपपादयति—अणूनामवयवाना बलेन परस्पर सघटन ग्रन्थिरूप कियत इत्यवयविविष्वेकता भासते । बलान्तरेण ग्रन्थिकृतो बलस्य नाशने तु अवयविन खण्डिता भवन्तीति—परमाणुपर्यन्तमवयवविभागेनावयवविनाशप्रक्रिया । परमाणु-वोऽपि तु बलग्रन्थिसपादिता एवेति । तत्रापि ग्रन्थिविमोके तद् द्रव्यताव्ययेति, यथा पाथिव—परमाणूना ग्रन्थिविमोके तेपा द्रव्यत्व जायते, तस्य जलरूपस्थापि ग्रन्थिविमोके तु तेजस्त्वम्—अनेन क्रमेण वायोरणूनामपि ग्रन्थिविमोके ते परमाणव, पुद्गलताम्—घनताम्—दृश्यताम्—स्थानावरोधकतारूपा परित्यजन्ति—तदा नामरूपपरित्यागेन तेपा भूम्येव लथो भवतीति भाव । तदुक्त श्री शङ्कर भगवत्पादे शारीरकभाष्यस्य द्वितीयाध्यायद्वितीयापादे वैशेषिक—खण्डनप्रकरणे—परमाणोरपि विनाशोपपादाने (२।१५ सूत्र भाष्ये) “नावश्य विनश्यद्रस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्याम् (कारणविभागकारणविनाशाभ्याम्) विनष्टमहंतीति नियमोऽस्ति—इति काठिन्यविलयनवनमूर्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपपद्यते” इति । आद्यत्वे तु वैज्ञानिका परमाणुविभागेन महान्ति कार्याण्यनुतिष्ठन्तीति भारतीयानामाचार्यणा सूक्ष्मदर्शिता सिद्धय-तीत्यास्तामप्रकृतम् ।

२ एवन्तु पूर्वोक्त लवणकर्पूरादिरीत्या परमाणूनामपि ग्रन्थिविलयनरीत्या च विलीयमाना अणवोऽन्तत एव यान्तीति विचारे आकाशवत् सर्वंगते रसे एव विलीयन्ते इत्यनुपपन्नत्व स्यात् । ततश्चाणिम्नोऽपि परिणामोऽन्ततो भूमैवेति सिद्धयति । तस्याना विलयनेन निष्पन्नोऽणिमा, यत परमाणुत्व नास्ति, रसरतु निरवच्छिन्नो भूमेत्युच्यत इति ।

३ अणिमस्वरूप बोधयितु पूर्वोक्त (१८१-१८२) पद्यद्वय पुनाराख्यते । तदेव तदणिम्नो रूप छान्दोग्योपनिषदि षष्ठे प्रपाठके महर्षिणोऽहोऽहोकेन श्वेतकेतु प्रति बहुधा व्याख्यातम्—तस्यैवाशयोऽत्र प्रकरणे ग्रन्थिकृता शब्दान्तररनुदित । अणिमापि भूमनो रूपेण परिणमतीत्यपि तत्रानेर्दृष्टान्तै स्फुटीकृतम् । उक्तो लवण दृष्टान्तोऽपि तत्रोपात्त —

“लवणमेतदुदकेऽवधायाय मा प्रादरूपसीदया इति—स तथा चकार, तं ह्योवाच यद्वोपा लवणमुदकेऽवधाधी, अङ्ग ! तदाहरेति । सद् भावमामुश्य न विवेद, यथा विलीनमेवाङ्ग । अस्यान्तादाचामेति, कथमिति, लवणमिति । मध्यादाचामेति कथमिति—लवणमिति, अन्तापा-चामेति, कथमिति—लवणमिति । अभिप्राश्यैतदप्य मोपसीदया इति । तच्च तथा चकार ।

१भूताणुभिन्नाः पुरुषाश्च खण्डिताश्चूटघन्ति नानात्मकतां व्रजन्ति ते ।  
खण्डाश्च संयुज्य मितिव्यतिक्रमादेकात्मतां यान्ति बृहन् स जायते ॥१९१॥

इत्थं तदल्पाल्पमिति विलोप्य प्रबद्धरूपः क्रमशोऽन्ततो यः ।  
उच्छेदतः सर्वमितेरमात्रोऽवशिष्यते पूर्णरसः स भूमा ॥१९२॥

आपः समुद्राद्बहिरश्मिनोत्थिता दिवगता भूमितलेऽनुवर्षिता ।  
प्राव्यः प्रतीच्यः परितः प्रवाहिताः समुद्रमेवानुविशन्ति सर्वतः ॥१९३॥

सर्वा हि तास्ताः सरितः समुद्राद्बभूव भूयोऽप्यपियन्ति तस्मिन् ।  
समुद्रभूता न पृथक् स्वरूपंस्ता लक्षिताः स्युश्च्युतरूपसत्ता ॥१९४॥

१एवं प्रजाः सर्वविधा हि तास्ता यतः प्रजाता अपियन्ति यत्र ।  
यत्राप्यपेवाच्युतरूपसत्ताः पृथक् स्वरूपं च लक्षिताः स्युः ॥१९५॥

य एष सर्वप्रभव प्रतिष्ठा परापणं सर्वगतं च सूक्ष्मम् ।  
यस्मिन् प्रजास्ता सकला अपीता विवेकमन्तर्न पुनलंभन्ते ॥१९६॥

१यथेह नाना कुसुमाहृता रसा मध्वकृता भात्मविवेकमीशते ।  
तत्सत्यमात्मा स परः स एषोऽग्निमैतदात्म्य त्विदमस्ति सर्वम् ॥१९७॥

यथेह तोये लवणं विलीयते यावञ्जल तद्विभवत्यल समम् ।  
अत्रैव तत्रात्र किलेति नोदके निभालयन्तेऽत्र तथाऽग्निमा रस ॥१९८॥

१यथा तरोरस्य रस खवत्ययं मूले च मध्ये च तदप्रके समम् ।  
रसेन जीवन्नमुना स मोदते तथा रसेनेदमनन्तविश्वकम् ॥१९९॥

शाला भ्रशाखामपि यामयं रसो जीवस्त्यजेत् सा भ्रियते विशुष्यति ।  
तथात्मभूतात् रसात् परिच्युतं जगत्पल कर्मबलं विनश्यति ॥२००॥

तच्छब्दसवर्तते त होवाच—अत्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसे, अत्रैव किलेति । स य  
एषोऽग्निमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, तत्सत्य स आत्मा, तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।” (छान्दोग्य  
उ० ६।१३) । अत्र अग्निम् एव भूमत्वमुक्त्वा । एव च पूर्वरूपान्तोऽप्युक्तश्लोकेऽनुसन्धेय ।

१ भूमनोऽग्निमन्श्चान्योन्यजन्मता लौकिकैर्दृष्टान्तैरुपपादयति । उपनिषदुक्ता एव  
दृष्टान्ता प्रायेणात्र शब्दान्तरैरनुदिता । स्पष्टार्थान्त्र प्रकरणे सर्वाणि पद्यानि न व्याख्या-  
मपेक्षन्ते ।

२ लौकिकान् दृष्टान्तान् परमकारणे ब्रह्मणि योजयति ।

३ कुसुमाना रसा मध्वन्येकीमवन्तीत्यपरो दृष्टान्तः । सूक्ष्मत्वेनाविज्ञेयतया अयमेवा-  
ग्निमा इत्युच्यते । सर्वगते प्रलीनत्वात्तु अयमेव भूमेत्युभयोरैक्यमेवानुसन्धेयम् ।

४ यथा रसेन त्यक्तो वृक्षो न जीवति तथा मूलभूतेन रसेन विना बलमपि न जीवितु  
शक्नोतीति भावः ।

विज्ञानमानन्दमित्येवमिदं विज्ञानमानन्द इतीष्यते परम् ।

१ ज्योतिस्तु विज्ञानमिदं परं ध्रुवं रसेन भूम्ना न विभिद्यते ष्वचित् ॥२०८॥

२ यतः स आत्मा विभवत्यमीभिर्देह प्रजास्त्रीपशुभेदिनीभिः ।

सम्पद्यते तेन महानयं यत् स्वं यंभय तन्महिमा च संपत् ॥२०९॥

३ यतो ममत्वं क्रमते तदेषु तेनात्मनोऽहं कृतिरेषु दृष्टम् ।

तेषां तदेकस्य च हानितोऽयमात्मात्पवद् भाति तदस्य दुःखम् ॥२१०॥

तस्मात्तदेकैककलाविनाशक्रमेण यावत् क्रमते विनाशः ।

४ आत्मातिमायाति सतान्तरेणोदरे विभूत्याः स्वमहिम्नि तावत् ॥२११॥

५ सार्तिः परा या पुनरस्य मृत्युस्ततोऽन्यथाऽऽनन्दकलासमृद्धिः ।

मृत्युर्न चेत्तर्हि मतास्य सत्ता सत्तैव सानन्द इतीष्यते तत् ॥२१२॥

संबोपलक्ष्यं विहास्ति यद्वोपलभ्यते यत् तद्विहास्ति सत्ता ।

यद्भ्रातिसिद्धास्तिरथाऽस्ति सिद्धा भातीरसस्तुभयसिद्ध एवः ॥२१३॥

आनन्द शब्द आस्थेय । ततश्च विज्ञानरूपे ब्रह्मणि आनन्दधर्मिता सिद्धयति, न तु आनन्द-  
रूपतेति न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यादियुक्तम् । तदेतत्प्रतिक्षिपति अयं भाव—यथा तत्र विज्ञान-  
मानन्दमित्युपलभ्यते—‘तथा आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ (तैत्ति० उप० ३।६) इत्याद्यासु श्रुतियु-  
क्तिल्लङ्घनेऽप्यानन्द शब्दो ब्रह्मावेशेऽपगतया ध्रुयते । तेन आनन्दरूपतायि ब्रह्मणः सिद्धयत्येव ।  
ततश्च द्वयस्याप्युपपत्तिरित्ये कर्तव्या—यदव्ययपुरुष आनन्दरूपः, तस्यैका कला आनन्द इति  
प्रायेव पुरुषप्रकरणे विवृतम् । अक्षर, क्षरश्च आनन्दधर्मिणी, तत्राव्ययस्यानुप्रवेशात् तत्रा-  
नन्दोऽपि धर्मतया प्रविष्ट इति । ततश्च विज्ञानमानन्दमित्यादौ अक्षर क्षरो वा विवक्षित ।  
आनन्दो ब्रह्मेत्यादौ तु अव्यय, एवम्—‘आनन्द ब्रह्मणे विद्वान्’ इत्यादौ अवयवतया विवक्षि-  
ताया कलाया भेदने निर्देश इत्येव सर्वमप्युपपद्यते—तदेतत्पद्यद्वयेनोक्तम् । छन्दसि सर्वेषां  
शब्दानां लिङ्गस्थानियततया वा समाधेयम् ।

१ ‘रस’, आनन्द, भूमा, विज्ञानम्, ज्योति—इति समानार्था एव विभाव्या ।

२ एतत्सर्वं पूर्वं स्पष्टीकृतम् ।

३ ममता, अहन्ता चैकैव क्रमेण समाविशेते—इत्युपपादितं प्राक् । प्रजावि-  
त्तपर्यन्तमात्मविभूति, तत एव सपदादेरपि विनाशे आत्मनोऽसाहानिरित्यात्मनि वैकल्यं  
भवति—इति ।

४ यद्यपि तत्सपदादि परकीयत्वेनाद्यापि स्थितम्—तथापि स्वस्य तस्य चेदानीमन्तर  
व्यवधानं जातमिति दुःखमूल्ययते—तदेतच्छ्रुत्या श्रावितम्—‘यथा ह्येवंप एतस्मिन्नुदरमन्तरं  
कुक्ते अथ तस्य भयं भवति’ इति (तैत्तिरीय ब्रह्मानन्दवल्ली ७ अ०) ।

५ मृत्युस्तु परा अति, तत्रार्हि भूतचित्तेरपि विषयो भवतीति । यतश्च मृत्यु  
परातिरूपा प्रसिद्धा—तत एव तद्विपरीत्येन समृद्धिरानन्द इति स्पष्टं सिद्धयतीति ।

संबोधपलब्धिर्यद्विहास्ति यद्वोपलभ्यते यत् तद्विहास्ति सत्ता ।  
यद्भातिसिद्धास्ति रथास्तिसिद्धा भाती रसस्तुभयसिद्ध एष ॥२१४॥

१ रस सच्चिदानन्दरूप श्रुतिस्मृतिषु व्याख्यायते—सत्ता, चेतना, आनन्द इति धर्मत्रय तेन फलति । न इमे सत्ता चेतनानन्दा. परस्पर भिन्ना अभिन्ना वेति विस्तरेण संशय-तदुच्छेदवादे विवेचितम् । तदेवेहापि सक्षेपेण ग्रन्थे सकेत्यते । यद्यपि व्यवहारे सत्ता सतो वस्तुनो धर्म, ज्ञान चेतना वा आत्मधर्म, आनन्दोऽप्यात्मधर्म, किन्तु ज्ञानादानन्द इति पूर्वापरभावाज् ज्ञानाद्भिन्न एवेति त्रयाणां भेद एव ख्याप्यते—न्यायादिषु दर्शनेष्वपि भित्तैवैषा निरूपिता, किन्तु विचार्यमाण एषामविनाभाव एव प्रतीयत इत्याह—य पदार्थोऽस्ति, स एवोपलभ्यते, न त्वसन्तुपलभ्यते—इत्युपलब्धे सत्ताश्रितत्व प्रतीयते । 'यस्माज् ज्ञायते, तस्मादासते,' ज्ञानमन्तरेण न कयमपि सत्ता सिद्धचेत् इति च सत्ताया ज्ञानाश्रितत्व प्रतीयते । ततश्चोभयोरन्योन्याश्रितत्वेनाविनाभावरूपतैकता सिद्धयतीति पथ पूर्वार्द्धे उक्तम् । अनयोर्भेद-वादिनस्तु घटन्ति यत् केचन पदार्था केवल सत्तासिद्धा—यथा गहनेऽरण्ये वृक्षेषु स्थिता सूक्ष्मजन्तुप्रभृतय न ते केनाप्युपलभ्यन्ते अथापि सन्त्येव । केचित्तु केवल ज्ञानसिद्धा, यथा दूयमानेषु पदार्थेषु एकत्व—द्वित्वाद्या सख्या, दीर्घत्वलघुत्वादीनि परिमाणानि न । एतानि हि पदार्थान्तरापेक्षया मनुष्यैरेव बुद्ध्या प्रकल्पन्ते, न तु तेषु वस्तुषु एकत्व—दीर्घत्वादि कोऽपि धर्मोऽस्ति । यत्तु नैयायिकास्तत्रापेक्षाबुद्ध्या एकत्वादेरुत्पत्ति मन्यन्ते—तत्केवलम् "असन्न प्रतीयते" इति नियमसरक्षणाय बालप्रतारणामात्रम्—यावदपेक्षाबुद्धिस्तावदेव तेषा स्थितिरिति बुद्धयतिरिक्तकल्पना अपदार्थकल्पनैव । सत्तासिद्धा एव अस्तिसिद्धा इति ज्ञानसिद्धाश्च भातिसिद्धा इत्यत्र व्यवहृता । केवल सन्त्येव न तु ज्ञायन्ते, केवल भान्त्येव, न तु सन्तीति तदर्थत् । ये तु सन्त्यपि, ज्ञायन्तेऽपि च, ते घटपटाद्या उभयसिद्धा । तथा च सत्ताया उपलब्धेश्चाविनाभावो न विद्यत इति पृथक्त्वमेवानयोरस्येयमिति । तदेतत्पक्षयो-त्तराद्धेन प्रतिक्षिपति ग्रन्थकृत् । यथा अस्त्या अर्थात् सत्ताया भवद्भिः पदार्था साध्यन्ते सा सत्ता स्वयं केवल भातिसिद्धा । न हि घटपटादिषु अस्माकमस्तिबुद्धिरस्तीत्येतदतिरिक्त कोऽपि सत्ता नामक पदार्थस्तेषु द्रव्येषु केनापि दृष्ट । प्रतिक्षिप्ता च विस्तरेण दर्शनान्तरेषु नैयायिकाभ्युपगता सत्तेति तत्रैव जिज्ञासुभिर्निरीक्ष्य सपादनीया तृप्ति । नैयायिका अपि च सत्ताया सत्ता नाभ्युपगच्छन्ति—अनवस्थादिभयादिति लभतेऽपि सत्ता न सत्तासिद्धा—अपि तु सिद्धैव । तदुक्त भगवता ऋषादेन 'सामान्य विशेष इति बुद्धयपेक्षम्' इति (बं० सू० १ अ० २ पा०) । तदेतदुक्तम्—यद्भातिसिद्धा अस्ति—सत्ता इति । भातिपदेन च यज्ज्ञान-मुच्यते, तदयं त्वात्मनि केवल सत्ता—न तु ज्ञानस्य ज्ञानान्तरमस्ति । अनवस्थाभिया नैया-यिकाभ्युपगतस्य अनुब्यवसायस्य दर्शनान्तरेषु निराकरणात् । तस्माद् 'अतिसिद्धा भाति.' इति सम्प्रगुक्तम् । ततश्च सत्ताया ज्ञानसिद्धत्वाज् ज्ञानस्य च सत्तासिद्धत्वाद्दुभयो परस्पर-श्रितत्वरूपोऽविनाभाव एव सिद्धयति न तु पार्यवयमित्येकत्व एव पर्यवसानम् । रसो नामा-नन्दस्तु अस्त्यपि, ज्ञायतेऽपि च, परं न सत्ताज्ञानाभ्यामतिरिच्य ज्ञायते—ज्ञानस्येवानन्दरूपताया अनुपपदमुपपादितत्वात् । तस्मात् त्रयस्यैकरूपतैव सिद्धयतीति भाव ।



आत्मा द्विधा कश्चिदखण्ड एकः स निष्कल, कर्मभिरस्ति तस्मात् ।  
 नायं विचाली न भयं न दुःखं तस्यास्ति शोको न जरा न कामः ॥२२५॥  
 कर्मनिनाम्ना स्ववरो य आत्मा स सर्वकामः सकलः सकर्मा ।  
 क्षरोऽक्षरश्च द्विविधः स तत्राऽक्षरोऽविचाली न स दुःखयोगी ॥२२६॥  
 १य. प्रज्ञा आत्मा क्षर एष सोऽयं विचाल्यते कामवशात् स दुःखी ।  
 तस्यैव दुःखं च भयं च मर्त्ये प्रज्ञस्य स द्वन्द्वमयो निरुक्तः ॥२२७॥  
 २आत्मा विचाल्यते भय तद्रुक्ते या चात्महानिः खलु तन्नु दुःखम् ।  
 स्वास्थ्यं हि तस्याविचलत्वमुक्तं या त्वात्मवृद्धिं सुखमुच्यते तत् ॥२२८॥  
 ३अथाहुरेतन्मतमस्ति रिक्तं यत्कामहान्याह तदात्महानिम् ।  
 आत्मा हि गृह्णाति जहाति कामं कुतो विहीयेत सकामहान्या ॥२२९॥  
 ४अत्रोच्यते काम सर्वापितः स्यादासत्त्वयनासक्तिवशाद् द्विधाऽयम् ।  
 काम प्रसक्तस्य सकाम आत्मा कामानुष काममयस्वरूपः ॥२३०॥  
 कामात्मनः काममयस्य चात्मा कामेषु तेष्वेव विभवत आस्ते ।  
 कामोऽस्य यावानुपहन्यतेऽयं तावास्तवात्माऽप्युपहन्यतेऽस्य ॥२३१॥  
 ५अथापि वा तस्य विभूतिरस्मिन् कामेऽस्तिकामे विहृते हता सा ।  
 आत्मोदरेऽभूदिदमन्तर यत् कामस्य हान्या तदवैति दुःखम् ॥२३२॥  
 ६अप्राप्तकाम यदि कामयेत तत्रापि कामावपनार्यमात्मा ।  
 सर्वयेते तत्र न यावदेति काम स तावत् समुपैति दुःखम् ॥२३३॥

१ क्षर आत्मैव प्रज्ञा आत्मैत्युच्येत-तत्र कामा समयवर्तीनि कामात्मापि स एव ।

२ व्यावहारिकस्य मायाबलविशिष्टस्यात्मनोऽवयववाना विचलन भयमिति व्यवहियते, अवयवाना हानिर्दुःखमित्यारयायते । अविचालित्वे स्वास्थ्यम्, अघयववृद्धिस्तु सुखमित्युच्यते— इति चतुर्णां स्वरूपनिरुक्तिः । अत्र वस्तुत आत्मावयववाना चलनहान्याद्यभावेऽपि तत्र समवेताना कामाना चलनहान्यादिभिरेप भयदुःखाद्यस्तीत्यभिप्रेतम् ।

३ अत्र शङ्कते—कामा हि आगन्तुका—आत्मा तान् गृह्णाति त्यजति च । ततश्च तेषां हान्या आत्महानि कथमुच्यते इति । कामहान्या आत्महानि यद् आह—तन्मत रिक्तम्-अशुद्धमित्यर्थः ।

४ उक्ता शङ्का समाधत्ते—कामप्रसक्तोऽपि द्विधा भवति—कामेष्वसक्त, अना-सक्तश्च । य आसक्त, तेन कामा आत्मन्यारोपिता इति कामास्तस्यात्मरूपतामेव गता । ततश्च तेषां हान्या आत्महानि समुचितं । इयमेवासक्तिभंगवद्गीतासु सङ्गपदेन व्यवहृता ।

५ कामा यद्यपि भिन्ना तथाप्यात्मनो विभूतिसन्धस्तेष्वस्त्येव । स सन्धो यदि व्याहन्यते—तदा कामस्य आत्मनश्च अन्तर भवति । अन्तरे च भय प्राग् व्याख्यातमेवोप-निषत् प्रमाणेन ।

६ प्राप्तस्य घनवनितादेर्वियोगे पूर्वोक्त प्रकारोऽस्तु नाम अप्राप्तमेवेप्यमाण यत्र न लभ्यते, तत्रानुभूयमानस्य दुःखस्य कथमुपपत्तिरित्याह—तत्र काम्यमानस्य स्वरूपप्रवेसाय-मात्मनो वृद्धिर्जाता । वस्तु तु न प्राप्तमित्यात्मनोऽस्य रिक्तत्वाद् दुःखमुपैतीति भावः ।

इत्यात्मन केवलकामहान्याऽयवापि कामानुगतत्महान्या ।  
आसवितमान् काममय स दुःख भय च नित्य लभते सुख वा ॥२३४॥

१ भय नु दुःखेन भयेन दुःख समन्वित रूपमुदेति तत्मात् ।  
दुःख न चेन्नास्ति भय भय वा न चेन्न दुःख समुदेति तत्र ॥२३५॥

२ अयाहुरेतन्मतमस्ति रिक्त दुःख न चोदेति भय विनेति ।  
आकस्मिकाघातवशात्स्वहानौ मूर्तो च दुःख क्रमते न भीति ॥२३६॥

३ यदन्नमात्मा घतनेऽज्ञानायया सगृह्यते तत्र सुयोगत सुखम् ।  
अयोगहीनातिविरुद्धयोगत प्रज्ञापराधात्त्वह दुःखमुद्भवेत् ॥२३७॥

४ द्वेषात् तद्दुःखमिह प्रवर्तते प्रज्ञामुपक्रम्य शरीरमेति वा ।  
भूतान्युपक्रम्य धिय समेति वा रुजं च तत्रास्ति भय न दृश्यते ॥२३८॥

प्रज्ञप्रक्रम्य प्रथम हि दुःख प्रज्ञाङ्गकम्पाद्भयमुपदुःखम् ।  
प्रज्ञावसादोऽतिशयेन दुःख दुःखस्य काष्ठा परमात्मनाश ॥२३९॥

५ दुःख चतु सत्यमिति युवन्ति तत्र द्वितीय भयमेव दुःखम् ।  
प्रज्ञस्य कम्पे यदि वाऽवसादे शून्यात्मता दुःखमिद न भीति ॥२४०॥

६ कामावसावस्तु परिप्रताप्य स्यादात्मकम्पोभयनाम दुःखम् ।  
आत्मावसाद किल शून्यदुःखमित्य त्रिधा केचन दुःखमाहु ॥२४१॥

७ अत्रोच्यते नास्ति भयादृते तददुःख न कम्पेन विनाऽवसाद ।  
स्यादात्मनोऽस्यास्ति न कामहानौ चेदात्मकम्पो न तदाऽस्ति दुःखम् ॥२४२॥

१ विचलन विना अवसादो न भवतीति भय विना दुःख न भवतीति ।

२ अत्र पङ्क्ति पद्यं शङ्कामुत्थापयति—भय विना दुःख न भवतीति मत रिक्तम्—  
अशुद्धमित्यर्थ । यत्राकस्माद् गृहपत्तनादिना आघातो जात गात्रभय पूर्वं नानुभूतम्—  
दुःखमेव सहसानुभूयत इति ।

३ अयदपि भय विना कृतदुःखस्यल दर्शयति । अज्ञानायास्वरूपमग्न विवरीष्यते—  
अज्ञग्रहणेच्छा तावदज्ञानायात्र मन्यताम्—तया आत्मनि आयतने मदन्नादि सगृह्यते-तस्य सुयोगे  
सुखम्-अयागे-अप्राप्ती, हीनयोग-अल्पप्राप्ती, अतियोगे अधिकान्नभोजनादी, विरुद्धयोग-अपध्य  
भोजनादी च दुःखमनुभूयते—न तु तत्र भयमनुभूतमिति ।

४ प्रज्ञामुपक्रम्य यदा शरीरे दुःख तत्र भयपूर्वकत्वमनुभूयते । शरीरमुपक्रम्य तु यत्र  
प्रज्ञाया दुःखम्, तत्र रुजानाम दुःखमेवानुभूयते—न तु भयानुभव इति ।

५ पूर्वस्मिन् पद्ये यच्चतु प्रकारकं दुःखमुक्तम्—तत्र द्वितीय एव प्रकारे भयपूर्वकत्व-  
मनुभूयते, अन्यत्र तु त्रये भयपूर्वकत्व नानुभूयत एवेति ।

६ केचित् प्रकारचतुष्टयं त्रिष्वेवान्तर्भावयन्तीति प्रक्रियाभेदमात्रम् ।

७ इदानीं सर्वत्र दुःखस्य भयपूर्वकत्व साध्यते—उत्तरार्द्धे श्रूयमाण 'स्यान् पद पूर्वा-  
न्वयि—कम्पेन विना अवसादो न स्यादिति भय विना दुःख न सम्भवतीति युक्ति । काम-  
हानावपि यदात्मकम्पो न स्यात्—तदा दुःख नैकोदियादिति ।

१ किन्त्वात्मनः सप्तपरिग्रहस्ये कम्पे भयस्यानुभवो विधास्ति ।  
 प्रकम्पिते त्वात्मनि न प्रसादो द्रष्टुस्ततो नानुभवो भयस्य ॥२४३॥  
 २ तत्कालमृत्यो तु भयं क्षणेन स्थानेषु सप्तस्वपि सप्यंमाणम् ।  
 गृह्यते नात्यन्तिकवेगहेतोर्न गृह्यते दुःखमपीह तद्वत् ॥२४४॥  
 ३ अथास्तु वा दुःखमिदं समस्तं भयस्वरूपं पूयगात्रकं वा ।  
 यथा तथा वास्तु तथापि कामासक्त्यात्मनो दुःखमिदं भय च ॥२४५॥  
 ४ कामेष्वनासक्तिमितोय आत्मा न कामघातादयमेति घातम् ।  
 नायं विचारत्येत विचालहेतोरभावतः सस्थितधीरिहोक्तः ॥२४६॥  
 आत्मास्थिरो यस्य न तस्य दुःखं स्थिरो विचालीति विरुद्धमेतत् ।  
 तत् स्थितप्रज्ञ इह स्ववित्तादिकामहाग्यापि न दुःखमेति ॥२४७॥  
 आसक्तिरज्ञानवशात् तस्मिन् प्रवर्तते ज्ञानवशात्त्वसक्तिः ।  
 अज्ञानमेवास्ति भयस्य हेतुविज्ञानमेव त्वन्नयं वदामः ॥२४८॥  
 ५ कामानुपगतो हि बलाधिकं यत् पश्यत्यक्स्माद्गृहीतं पूर्वम् ।  
 विभेति तस्माच्चकितोपसर्पत्यसौ पुनः शान्तिमुपैति बुद्ध्वा ॥२४९॥  
 अन्तःप्रवेशे नियमं न वेत्ति यो विभेति धीमाग्रविज्ञानूपालये ।  
 अज्ञातवेशे प्रविशन् विभेत्यसौ दुर्गोऽपि निशङ्कमुपैति शिक्षितः ॥२५०॥  
 भयं ततोऽज्ञानवशात्प्रजायते ३ भयस्य मात्रा तदबोधमात्रया ।  
 प्राशान्तिमात्राणि च बोधमात्रया सर्वत्र दृश्यते विवेकशालिनाम् ॥२५१॥

१ पूर्वं सप्ताग्रप्रवरणे ये आत्मनः सप्त अन्नरूपा परिग्रहा उक्ता, तत्र यदि कम्प  
 स्यात्—तदा भयानुभवो भवति । अयमनुभवोऽग्नेज्जुपद व्याख्यास्यते । यदा त्वात्मन एव  
 प्रकम्प, तदा द्रष्टुत्वात्मन प्रसाद—ग्रहणसामर्थ्यं नास्तीति भयं नानुभूयते । भयं जायते,  
 किन्तु तस्यानुभव न जायते इति भावः ।

२ यदा अक्स्मादेव विच्युत्पतनादिना मृत्युर्भवति, तदा भयं दुःखमित्युभयमपि अति-  
 शीघ्रतया प्रसृतं नानुभूयते—किन्तु तद् द्वयं न जातमिति न वक्तुं शक्यते । अतिशीघ्रतया  
 स्पष्टमनुभवो नास्तीत्येव तत्र वक्तव्यम् ।

३ भयदुःखयोः पूयकृत्वं भयेन विनापि दुःखं वा मन्यताम्, न तत्रास्मावमाग्रहः,  
 कामासक्त्यैव भयं दुःखं च प्रवर्तते इत्यत्र तु न विवादस्थानम् ।

४ अत एव यः कामेषु अनासक्तिम्—इति प्राप्तः—अनासक्त इति यावत्, स कामानां  
 पुत्रवित्तादीनां हानेरपि कामानामात्मनि अप्रवेगेन आत्मनि आधारताभावाद् दुःखं न लभते ।  
 स एव स्थितिप्रज्ञ इत्युच्यते । स्थिरता चल्ता च विरुद्धेति स्थिरप्रज्ञे चलनरूपं दुःखं न जायते  
 इति भाव्यम् ।

५ इदानीं भयस्याज्ञानजन्यत्वमुपपादयति—स्पष्टार्थानि पदानि । अद्भुत्पूर्वं  
 दृष्ट्वा—अज्ञानवशाद्विभेति, ज्ञात्वा तु शान्तिमेतीति । यावन्ती अज्ञानमात्रा तावत्येव  
 भयमात्राप्नुयेति, यावच्च ज्ञानं जातं, तावदेव भयं निवर्तते इति ।

१ प्रज्ञा भयेऽस्मिन्विचलत्यवश्यं शान्तौ पुनः सा स्थिरतामुपैति ।  
 प्रज्ञा यदुत्सोदति चात्मनः सा भयस्य काष्ठा भ्रियते तदासौ ॥२५२॥  
 यदा<sup>२</sup> ह्याधिप्रज्ञमुदेति कम्पनं तस्या विभूतिविषयेभ्य उत्क्रमेत् ।  
 नाभौ प्रकम्पात्तमसः प्रसङ्गतः स्युः प्राणवागावियु विक्रियाः क्रमात् ॥२५३॥  
 प्राणः सकम्पो भवतीति दुर्बलोऽप्यसौ भयोद्भूतबलात्पलायते ।  
 याम्वा सकम्पा भवतीति विभ्यते मुख्वाक्स्माद्भ्रूयवागुदीर्यते ॥२५४॥  
 वायुः सकम्पो भवतीति कम्पनं गार्त्रेऽधिकं श्वास उदेति भूयसा ।  
 तेजः सकम्पं भवतीति शोषणं मूलेऽनुत्पत्तदवसनोष्णवर्धता ॥२५५॥  
 जलं सकम्पं भवतीति विग्रहः प्रस्वेदपूर्णः सहसाभिजायते ।  
 ३ मूत्रा सकम्पा भवतीति गोरवात् स्तब्धासृगुत्सन्नगतिश्च मूर्च्छितः ॥२५६॥  
 इत्थं चिरायात्र भयोपसर्पणे चिरं विकारक्रमतोऽतिदुर्बला ।  
 निर्मूलमूत्सन्नतरा यदात्मनः प्रज्ञा भवेत् तर्ह्यचिरान्भ्रियेत सः ॥२५७॥  
 प्रज्ञाल्पमात्राल्पबलाश्लयास्य चेदाभासते तत्र चिदल्पपत्नतः ।  
 प्रज्ञाल्पमात्राऽविधृताऽप्रतिष्ठिता विचाल्यतेऽज्ञानबलप्रणोदिता ॥२५८॥  
 ४ विचाल्यमाने जलवत् भाति चेतस्रे चिदत्मा मरणं तदुच्यते ।  
 प्रज्ञां नितान्तप्रबलान्तरामनु स्युर्नो चिदाभासविभूतयस्तदा ॥२५९॥  
 प्रज्ञानतोऽल्पे तु भये प्रवर्तिते प्राज्ञानकम्पादुदियन्ति विक्रियाः ।  
 सा प्राप्य विज्ञानमिह प्रतिष्ठिता तेनैव चाल विधृता प्रसोदति ॥२६०॥

१ भये प्रज्ञा प्रचलति निर्बला, यदा तु प्रज्ञाया विवेकबलं तदा बलवती प्रज्ञा अल्पा-  
 घातेन न प्रचलतीति स्थिरप्रज्ञस्य न भयदुःखे । भयस्य परमा काष्ठा तु मरणमिति ।

२ प्रज्ञाया प्रकम्पने जाते प्राज्ञाया विषयेषु विभूतिरूपं सम्बन्धोऽपि विच्छिद्यते ।  
 तेन भीतः स्वत्वमपि जहाति । नाभौ केन्द्रे यत्र यत्र प्रकम्प उदेति तत्र तमोगुणव्यापाराद्  
 विविधा विकारा भवन्ति । प्रज्ञा प्रथम आत्मपरिग्रहं, प्राणाद्या पटुं तु अन्ये तानेवाधे दर्शयति ।

३ भये सति क्वचिद्भ्रगात्पलायनम्, क्वचित्तु पादनिरोध एव भवति, तत्रोपपत्तिः।  
 प्रदर्शिता—यत् प्राणे सकम्पे निर्बलस्य खट्वावस्थितस्यापि पलायनं भवति । शरीरावयव-  
 पृथिव्या प्रकम्पे तु गौरववशात् स्तब्धता भवतीति भावः । मृत्युदेनात्र शरीरावयवानुगता  
 पृथिव्युच्यते ।

४ भयान् मृत्युं कथं भवतीत्युपपाद्यते । प्रज्ञायामात्मप्रकाशो यावत्, तावज्जीवन-  
 मुच्यते । यथा प्रवर्म्पिते जले न प्रतिबिम्बमानम्—तथैवातिप्रकम्पिताया प्रज्ञायां यदा नात्म-  
 प्रकाशः, तदैव मृत्युश्च्यते इति भावः । यदा त्वल्पं भयम्—तदाल्पे प्रज्ञा प्रचलने विक्रिया  
 एव भवन्ति—आत्मप्रकाशस्तु न हृद्यते—इति न मृत्युः । पुनर्विज्ञानं प्राप्य प्रज्ञा स्थिरा  
 भवतीति । तेनाज्ञानाद् भयम्, ज्ञानात्तु भयनिवृत्तिरिति साधितम् ।

१ अथाहुरेतन्मतमस्ति रिषतं भयं यदज्ञानकृतं वदन्ति ।  
 परयामि तु ज्ञानकृतं भयं स्यादज्ञानतो निर्भयतामुपेयात् ॥२६१॥  
 वटेऽत्र यक्षो वसतीति जानन् बिभेति भूयो वटमागतस्तम् ।  
 अज्ञानता निर्भयमत्र रात्रौ सुस्थीयते नापि दिवाऽत्र भीतिः ॥२६२॥  
 रात्रौ गृहे सर्वजनः प्रवेश नाहृत्यथो साहसिकः प्रविश्य ।  
 दण्डेन निस्ताडनमहंतीति जानन्प्रवेशाय बिभेति भयः ॥२६३॥  
 यो बालिशो दीनजनस्य भूपतेर्नेहान्तर वेत्ति न वा नृपालये ।  
 वेत्ति प्रवेशे नियम स निर्भयं स्वैरं प्रवेशाय मतिं करोति हि ॥२६४॥  
 तस्माद्भूय ज्ञानत एव संभवत्यज्ञानमस्ति शरणं जडात्मनः ।  
 २ ज्ञानाद्भूयं चेत्कथमुच्यतेऽमृतं विज्ञानमानन्दमयं किलाभयम् ॥२६५॥  
 अत्राहुरज्ञानकृतं न तद्भूयं न त्वेव विज्ञानकृतं क्वचिद्भूयम् ।  
 ज्ञानं यदज्ञानवृतं तदागमान्मुह्यन्ति सर्वे भयहेतुरस्ति तत् ॥२६६॥  
 ४ विज्ञानमात्मा हि यथास्ति यस्य तत्तथैव तिष्ठन्नप्रहृण्यते न तत् ।  
 अज्ञानकालेऽपि तदप्रणोदितं कथं विचाल्येत कुतो भय भवेत् ॥२६७॥  
 विज्ञानमात्मा हि यथास्ति यस्य तत् विज्ञानमन्यत्परिगृह्य वर्धते ।  
 तदात्मवद्ब्रह्मा रसमश्नुते तयाऽऽनन्दः स तस्मान्न भय तदा भवेत् ॥२६८॥  
 ५ ज्ञानं यदज्ञानवृतं भवेत् तदा तदागमादिन्द्रियमार्गतः क्रमत् ।  
 प्रज्ञाशलायाङ्गाल्पबलाऽप्रतिष्ठिता च्यवेत चाज्ञानबलावृताऽऽहृता ॥२६९॥

१ अत्र शङ्कते पञ्चमि पद्ये । अज्ञानकृतं भयमिति नैतद्बुद्धावुपारोहति ज्ञानादेव तु भय दृश्यत इत्युपपादयति सरलार्थं पद्यं ।

२ यदोक्तरीत्या ज्ञानादेव भय सिद्धम्—तदा आत्मा—अमृतम्, विज्ञानम् आनन्दमयं च कथमुच्यत इति शङ्का उपसंहारः ।

३ अथ समाधत्ते—न केवलं ज्ञानकृतं भयम्, न वा केवलमज्ञानकृतम्, अपि तु ज्ञाने यदा आवरणरूपाज्ञानप्रवेशः, तदा भयं भवतीति । तदुक्तं गीतासु 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः' इति (अ० ५।१९) । उक्तेपूवाहुरणेष्वपि 'वटे यक्ष प्रतिवसति' इत्यस्ति ज्ञानम्, तद्विराकरणोपायस्य तु न ज्ञानमित्यज्ञानवृतं ज्ञानम् । एव 'राजद्वारादी सहसा न प्रवेष्टव्यम्' इति ज्ञानम्—कथं प्रवेष्टव्यमिति तु न ज्ञानमित्यज्ञानावृतमेव ज्ञानम् । एव सर्वत्रोह्यम् ।

४ अथ विभिन्नप्रकृतिकपुरुषभेदेन वैज्ञानिकरीत्या मुखदुःखभयादिकमुपपादयति—यो विज्ञानमात्मत्वेन गृह्णाति, तस्य आत्मरूपं विज्ञानं सदैवेकरूपम्, तस्य विचलताभावात् तत्र भयादिसम्भवः । प्रज्ञागतस्य विज्ञानस्य शिक्षादिना वर्द्धने तु मुखमेव भवति, न तु भयादिकमिति पञ्चदशेनोक्तम् ।

५ यस्य तु पुरुषस्य प्रज्ञा शलाङ्गी, अल्पबला च, तस्येन्द्रियषट्परादिमार्गादिज्ञानवृत्तं ज्ञानागमे अज्ञानेनाहृता प्रज्ञा स्वस्वानाच्यवते—अयमेव कम्पो भयहेतुः ।

१द्वयं हि मात्राकृतबन्धने भवेत् क्वचिच्छलत्वत्वं दृढताऽप्यथा क्वचित् .  
वज्रोऽस्ति बन्धोऽतिदृढोऽथ तूलेके इत्यः स एवं निखिलेषुकल्प्यताम् ॥२७०॥

२इत्यः स बन्धो विपुलोऽपि दुर्बलो दृढस्तु काश्योंऽपि बली घनास्थिवत् ।  
बलाधिकश्चेच्छलबन्धनोऽप्ययं काले ध्रुवं स्पृष्ट्वा दृढबन्धनः क्रमात् ॥२७१॥

प्रज्ञस्य बन्धोऽपि शिशोः इत्यः पुरा ततो विभेत्पल्पविभोपयाऽप्यहो ।  
यदा तु विज्ञानमुपाजितं क्रमात् सहैव तेनात्र विधीयते बलम् ॥२७२॥

यथा यथा ज्ञानवशाद्बलोदयः प्रज्ञस्य बन्धोऽपि बलैर्दृढो भवेत् ।  
यावत् बन्धे दृढता ततः क्रमात् प्रज्ञो विचाल्येत न वा विभीषया ॥२७३॥

विज्ञानसंगेन बलं यदागतं प्रज्ञं तदा योजयति प्रतिष्ठया ।  
अज्ञानसंगेन बलं यदागतं प्रज्ञप्रतिष्ठा च्यवते ततः क्रमात् ॥२७४॥

सवेत्तज्ञानकृते भयोदयोऽन्ततो मतो ज्ञानकृतः शमरुमः ।  
विज्ञानतः प्रज्ञधृती क्षलोदयान्नोद्वेगशोकाकुलतातिसंभवः ॥२७५॥

३विज्ञानतो बन्धनमुक्तिरिष्यते न बन्धनं क्वापि तथापि सप्रति ।  
प्रज्ञस्य विज्ञानवशेन बन्धनं यदुच्यते तत्र च नोपपद्यते ॥२७६॥

४विकाशि विज्ञानमिदं विकासनस्वभावतो बन्धनमोचनं भवेत् ।  
तच्चानुगृह्णाति विशिष्य कर्म यत् तदेव विस्फोटयतीति निश्चितम् ॥२७७॥

५प्रतिग्रहेणैतदनुग्रहेण प्रवर्ततेऽनुग्रहतस्तमोनुत् ।  
प्रतिग्रहादस्य तु मर्त्यकार्यानुयोगयोग्या मलरूपसिद्धिः ॥२७८॥

१ प्रज्ञाया इत्यस्त्व दृढत्व च कथं भवतीत्युपमादयति—सबधे एव दृढता इत्यता च भवति—बलसबन्धो रसे दृढ इत्यथो वा । यथा वस्तुषु वज्रं हारके तूले च तथैवात्राप्यनुसन्धेयमिति ।

२ मात्रया विपुलोऽपि बन्धो यदि इत्यं तदा दुर्बल एव, मात्रया कृशोऽपि च यदि बन्धो दृढ, तदा बलवान् । अत एव येन बह्वप्यधीतम् पर दृढतया प्रज्ञाया न प्रवेशितम्—तस्य प्रज्ञा इत्यथा, येन चाल्पमपि ज्ञातम् पर दृढतया अभ्यस्तम्, तस्य प्रज्ञा दृढेति । इत्यं प्रज्ञस्य शीघ्रं भयमुत्तरपद्येन बलदृष्टान्तेन दशितम् ।

३ अत्र शङ्कते—विज्ञानेन बन्धनमोचनं प्राग् व्याख्यातम्—इदानीन्तु विज्ञानेन बन्धस्य दृढता कथमुच्यते—तत्राह—एतन्न उपपद्यते—इति न हि । अर्थादुपपन्नमेव कथमित्याह ।

४ विज्ञान विकासशीलम्—विकासे च सति बन्धान्मुक्तिर्भवति, तत्र विज्ञानमक्रियत्वात् स्वयं न मोचक बन्धक वा, किन्तु विकासविज्ञानं यत् कर्म गृह्णाति, तत् कर्मैव बन्धनं स्फोटयति । गृह्यमाणं कर्म तु प्रतिग्रहेण अनुग्रहेण वा प्रवर्तते । आत्माभिमुख्यम्—अनुग्रहः, तेन मोचनं भवति । परागुरोत्या कर्मसंबन्धस्तु प्रतिग्रह—तेन ससाराभिमुखेन ससारव्यवहार—दृढता जायते—न तु मोचनम् । तेन ससाराभिमुखं विज्ञानं बन्धस्य दृढतामेव सपादयतीति ।

५ अस्य प्रकरणस्यायं भाव—“पराञ्च खानि व्यतृणत् स्वयम्भू” इति श्रुत्युक्त्यनुसारमिन्द्रियाणि आत्मनः पराङ्मुखानि, बहिर्मुखानीत्यर्थः । तथा चेन्द्रियजन्यं विज्ञानमपि

प्रज्ञस्य विज्ञानमिदं पराङ्मुखं कामान् पराचो हि सदाऽवभासयेत् ।  
 प्रज्ञे परार्वातितमानत्तादिदं गच्छेत् तदात्मज्ञतया स मुच्यते ॥२७९॥  
 विज्ञानमाकाशमभ्युष्य वर्धनादभ्रादकोऽन्नं च विसरति जायते ।  
 विबुद्धमाकाशमनुप्रसारणादन्नस्य बन्धः क्रमशो विहीयते ॥२८०॥  
 सहैव चाग्नेव यदा तु वर्धते विज्ञानमस्मिन्न तदाग्नेबन्धनम् ।  
 विशीयंतेऽन्नस्य च न प्रसारणं तद्बन्धमुक्त्यै तु निरन्नवर्धितम् ॥२८१॥  
 सहैव चाग्नेन यदा तु वर्धते विज्ञानमेतद्विपृतान्न संचयम् ।  
 प्रज्ञस्य संवर्धयते धूर्तिं क्रमाद् धृतेश्च भात्रामनु तद्भ्रयक्षयः ॥२८२॥  
 तथा च विज्ञानमिदं हि बाह्यानयान् दधत् प्रज्ञसमर्थता कृत् ।  
 अन्तर्मुखं प्रतगतं तु मुक्त्यै तमस्तदुत्साह रतं तनोति ॥२८३॥

॥ इति परविद्याध्याये रसाधिकारो द्वितीयः ॥

स्वभावेन बहिर्मुखमेवागच्छति, तच्च ससाराभिमुखं कामानेवावभासयति । यदा तु योगेन  
 ज्ञानजनितवासनाक्षयेण वा यत्नेन तद्विज्ञानमात्मभिमुखं क्रियते, तदा ससारात्पराङ्मुखमा-  
 त्मानमेव सामुख्येन भासयति । तथा च कामविनिवृत्ती आत्मभूतस्य विज्ञानस्य मुक्तिं  
 सिद्धयति । प्रकारान्तरेणेदमित्य विशदीकृतम्—यद् विज्ञानमव्ययपुरुषकलास्त्रैकतम व्या-  
 ह्यताम् । अव्ययपुरुषश्च सर्वालम्बनमाकाशस्थानीय इत्यपि विशदीकृतम् । तथा च  
 विज्ञानमाकाशस्थानीयम्—तत्र निहिता क्षरकलास्तु प्राण, आप, वाक्, अग्नाद, अन्नम्—  
 इति व्याख्याता । तथा चाकाशस्थानीये विज्ञाने यावत्प्रा मात्रया अग्नाद, अन्नं च निहितम्,  
 विज्ञानवृद्धी तावदेवात्र यदि विस्तृत आकाशे प्रसार्येत अत्रजलयोरशस्याधिकस्थानप्रसारणं  
 इव बन्धनशैथिल्य स्वभावसिद्धमिति क्रमेण मुक्तेराभिमुख्यं जायते । क्रमेण चाल्पतया  
 विलीने बन्धने मुक्तिं सिद्धयति । यदा तु ससाराभिमुखमेव विज्ञानमधिकं प्रविष्टम्—तदा  
 विज्ञानरूपाकाशवृद्धया सहैवान्नस्यापि कामरूपस्य वृद्धिर्जाता इति प्रसारणाभावाद् बन्धनशैथिल्यं  
 न भवति । किन्तु अन्नस्य बलरूपत्वाद् बलमाधिकं प्रविष्टमिति बन्धनदाढ्यमेव सपद्यते ।  
 बन्धनदाढ्यं च धृतिर्भवतीति प्रज्ञे धृतिवशेन भयादिकं च निवर्तते । ससारव्यवहारपाटव्यं  
 चाधिकाधिव बद्धंते । तथा च ससाराभिमुखं विज्ञानं प्रज्ञस्यात्मनः ससारव्यवहारपाटव्यं तनोति—  
 भयादिकं च निवर्तयति । आत्माभिमुखं तु विज्ञानमथवात्मविज्ञानं निरन्नवर्द्धनरूपं मुक्तेरा-  
 भिमुख्यं क्रमेण सपादयति । अन्नस्य वृद्धयभावे सन्नितस्याप्रत्येव प्रसारणाद्बन्धनशैथिल्यं पूर्वमुक्त-  
 मिति । तेन विज्ञानस्य बन्धदुडताकारित्वम्, बन्धमोक्षत्व चेत्युभयमपि युक्त्या सिद्धयति  
 इति सुसूक्ष्मं भाष्यं भावुकैः । उभयाथापि तु विज्ञानं लोकदुःखादिकं निवर्तयत्येवेति विज्ञान-  
 सिद्धयै यतनीयमवश्यम् । एव संज्ञानिश्चया प्रक्रियया रसरूपस्यात्मनस्तत्त्वं सशिष्यं ग्रन्थवृत्तां  
 व्याख्यातम् ।

## (२६) अथ मूलब्रह्माधिकरणम्

- रसो<sup>१</sup> ऽमृतं ब्रह्म बलं तु मृत्युः कर्मणि सामान्यतया यदुक्तम् ।  
 तयोः पुनर्ब्रह्म निरूपितं प्रागतः परं कर्म निरूपणीयम् ॥१॥
- <sup>२</sup>रसप्रधानप्रतिपत्तिशास्त्रं वेदान्त इत्याह हि सोऽन्तवेदः ।  
 बलप्रधानोऽत्र विचारभागः सांख्यं हि संख्यानमिदं बलानाम् ॥२॥
- <sup>३</sup>रसे बले चात्र यथा परस्परस्वरूपसंसर्गत आत्मसुष्टयः ।  
 तर्पतयोरेव पुनः स्वरूपवत् संसर्गतः शक्तिरपीह सुज्यते ॥३॥
- <sup>४</sup>यत्रैतदभ्यादधतीह किञ्चित्सोऽन्ता यदाधीयत एतदन्नम् ।  
 यदाद्यमसोभयमेकभूतमाख्यायतेऽर्त्तव तदा न चाद्यम् ॥४॥
- <sup>५</sup>रसे न भुक्ते तु बले रसोऽसावात्मा वृषासौ त्रिविधः परादिः ।  
 बलेन भुक्ते तु रसे बलं तच्छक्तिर्नु योपा महदादिरेषा ॥५॥

<sup>१</sup> बलस्य तिस्रोऽवस्था आदावुक्त्वा, बल शक्ति कर्म चेति । तत्र सर्वमूलभूत कर्म विशेषविवरणायाधिकरोति । रस, अमृतम् ब्रह्म इति पर्याया, एक एवार्थं एभिर्ब्रह्मते । तर्पय बलम्, मृत्यु, कर्म इति त्रय शब्दा अप्येकार्थं ।

<sup>२</sup> एतदुभयनिरूपके शास्त्रे अपि नामतो भिद्यते—रस प्राधान्येन निरूपयच्छास्त्र वेदान्त इत्याख्यायते, वेदस्य ज्ञानस्य तत्र अन्त, न तत पर किमपि ज्ञातव्यमवशिष्यते । सर्वमूलवादसस्य । तस्मात् सोऽन्तवेद—अन्तिम ज्ञानमतिवेदान्तशब्दस्य निरुक्ति । बल प्राधान्येन यच्छास्त्र निरूपयति, तत्तु साख्यम् । यतो हि बलानि अनन्तानि—तेषु सख्या विद्यते—रसस्य तु एवत्वात् तत्र सख्या । एवन्व हि न सख्या, तत्तु आधारस्वरूपभूतमिति दार्शनिकाना समय । तस्मादनन्तानां बलाना पृथक् पृथक् सख्याकरणाद् बलनिरूपक शास्त्र साख्यमिति शब्दनिरुक्ति ।

<sup>३</sup> रसे स्वरूपसंसर्गेण बलस्य मेलनाद् अव्ययाक्षरक्षरा आत्मान स्वरूप लमन्त इति पूर्वं पुरुषनिरूपणे प्रतिपादितम् । एवमेव स्वरूपसंसर्गे रसबलयो संसर्गविशेषोऽन्तप्रधाना-पकय आविर्भवन्तीति भाव ।

<sup>४</sup> द्वयो स्वरूपसंसर्गे एक अत्ता, अपर चात्र भवति । तत्र यस्य स्वरूपमग्रे व्यव-हियते—स तावदत्ता, यस्य तु व्यवहारोऽग्रे विलीयते, तदन्नम् । अन्न हि अत्तारि आधीयते, यत्राधीयते—स आधारभूतोऽग्रेऽवशिष्यमाण 'अत्ता' । यत्तु आधीयते—यस्य परस्मिन् स्वरूपविलोपो भवति, तदन्नम् । अत्ता वृषा इत्याख्यायते—अन्नं तु योपा इति परिभाष्यते । उभयोरेकीभावाभन्तर अर्त्तव व्यवहारो आख्यायते, अन्न तु तत्र विलीनत्वाद्नामक भवतीति ।

<sup>५</sup> पूर्वपक्षोक्तमेव स्पष्टीक्रियते—यत्र रसेन बल भुक्तम्—अर्थाद् रसस्वरूपमेवावशिष्टम्—बल तु विलीनमिव, ते आत्मान पराक्षरक्षरनामान आख्याना । यत्र तु बलेन रसो भुक्त — अर्थाद् बलरूपेणैवाग्रे व्यवहार प्रवृत्त, तत्र मिलितयोः शक्तिनाम्ना, योपा नाम्ना च व्यवहारो



- १ बलं हि ससृज्य रसे स्वरूपतो विवर्तते तत्र बलं विलीयते ।  
विलक्षणस्तेन रसो बलाशनात् स सर्वकाम स्वशक्तिभि स्मृत ॥६॥
- २ रसोऽपि ससृज्य बले स्वरूपतो विवर्तते तत्र रसो न भासते ।  
बल तु तत् प्राश्य रस विलक्षण सद्रूपतो भाति युनक्ति चात्मना ॥७॥
- ३ आत्मा यथा ब्रह्मतपेप्यतेऽयं शक्तिस्तथा ब्रह्मतपेव वेद्या ।  
ब्रह्म द्विधोवेति वृषा च योषा योषं च शक्तिर्न वृषा स आत्मा ॥८॥

जायत त्पर्यं । यद्यपि सर्वविक्रियारहितस्य रसस्य भुक्तत्व न सम्भवति, तथापि बलप्राधान्येन तत्र व्यवहार प्रवृत्त इति व्यवहारदृष्ट्या भुक्तत्वमुपचरित द्रष्टव्यम् । एतच्च पूर्वमनेवधा ग्रन्थकृता स्पष्टीकृतम् । सा योषारूपा शक्तिरपि महदादिरूपेण वेद्या अत्रे व्याख्यायते ।

१ बल रसेन ससृज्य यत्र स्वरूपेण विवर्तते—अर्थाद्रसरूपेणैव प्रतीत भवति, बलस्य पृथग् व्यवहाराभावात्तत्र बल विलीननिवास्यायते—यथा जले तरङ्गाणा विरोचयते विलय । अथापि विलीन तद्बल रसे किञ्चिद् बलक्षणमिव भासयति । वस्तुतो न रसे बलक्षणं, तस्य सर्वविक्रियारहितत्वात् । यथा निविकाराधिकरणे मूल एव सविस्तर विवृतम् । तथापि बलमेव मायारूपेण तत्र बलक्षण्यप्रतीति जनयति । बलक्षण्य विवृणोति स सर्वकाम इति । रसो हि स्वयं निविकारः, न तत्र काम, न वा कर्तृत्वम् । बलविशिष्टस्तु सकामो भवति, कर्ता च । अत एव 'स ऐक्षत' 'सोऽकामयत' इत्यादि वाक्ये श्रुतिषु यदीक्षणकामादि श्राव्यते—तद्बलविशिष्टस्यैव विज्ञेयम् । एतदेव द्वय वेदान्तेषु 'शुद्ध ब्रह्म' 'मायाशबलित विशिष्ट ब्रह्मेति चाख्यायते । शुद्धस्य न कर्तृत्वादि विशिष्टस्यैव तु कर्तृत्वपालकत्वसर्तृत्वादि । अत्र बल शक्तिरूपता गतम् । अत एव शक्तिविशिष्ट ब्रह्मेत्यपि श्रुतिस्मृतिषु गीयते ।

२ यत्र तु रसो बलेन ससृष्ट, अर्थाद्रसप्रधानो यत्र ससर्गं, तत्र रस एव स्वरूपेण विवर्तते । तस्य अभानमेव विवर्तं । यद् आवरणमित्युच्यते । तत्र बलेन रसोऽक्षित एव निर्गीर्णं द्रव । वस्तुतो न रसस्य निगरणम् तथापि तस्य मायया आवरणमिति न विस्मर्तव्यम् । बलन्तु रस निर्गीर्य स्वयं सद्रूप भवति—तस्य रूप सत्ता स्वयं गृह्णाति, तत्र बलमेव सदित्युच्यते । किं च तदात्मना युनक्ति, अर्थात् सात्मक भवति । सैव ससारदसा । ससारे हि बलमेव प्रधानम्, रसस्त्वावृत इवेति ।

३ आत्मा अर्थाद् रसोऽपि ब्रह्म, शक्तिपदवाच्य बलमपि च ब्रह्म । तस्माद् ब्रह्मैव योषारूपेण वृषरूपेण च द्विधा भातमित्यर्थे । शक्तिर्योषत्वयुच्यते, आत्मा तु वृषेति । तदुक्तं श्रुती (बहदारण्यकोपनिषदि वृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणे) 'आत्मैवेदमत्र नासीत् पुरुषविध' इत्युपक्रम्य "सर्हृतावानास, यथा स्त्रीपुमासी सपरिष्वक्ती, स इग्मेवदरमान द्वेषा अपरतयत्, तत पतिश्च पत्नी चाभिवताम् इत्यादि । अनन्तर द्वाभ्यामेव सर्वप्राणमृष्टिरुक्ता । भगवद्गीतास्वपि च—

मम योनिर्मेहृद ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

स भव सर्वभूताना ततो भवति भारत । (अ० १४-३ इति) ।

तदित्य शक्तिर्योषा, आत्मा तु वृषा, द्वयमपि च ब्रह्मैवेति सिद्धम् ।

१ विस्रसमानो रसवो रस हि य' प्रदाय भूय पूयगेव तिष्ठति ।

वृषा स योषा तु रस निजान्तरे विधायं कृत्वाऽवयुति सृजत्यद ॥९॥

येनात्मना या तु युनक्ति शक्ति सा तस्य घोषा पुरुषस्य सिद्धा ।

२ क्षरस्य योषा प्रकृतिश्च योनि स्यादक्षरस्याथ परस्य माया ॥१०॥

माया च योनि प्रकृतिश्च दृष्टा साकार्यतोऽपि व्यपदिश्य भावा ।

३ शक्या प्रकृत्या जनित तु भोग्य भोक्तात्मना भुक्तमुपक्षिणोति ॥११॥

४ यानी भवन्त क्षरभूतभावा भोक्तार आत्मान इमे ह्यभोग्या ।

यन्मायया किञ्चिदुदेति रूप न भोक्तु नो भोग्यमिहाक्षर तत् ॥१२॥

५ स्वरूपससर्ग इहोदितस्त्रिधा बन्धोऽपि योगोऽपि विभूतिरित्यपि ।

तैर्जायते शक्तिरिय त्रिधा तमो रजश्च सत्व च गुणा इमे त्रय ॥१३॥

१ किं नाम योषात्वम्, किं च वृषत्वमिति व्याकरोति—स्वरूपभूत रस योऽयत्र समर्पयति, रस प्रदाय च स्वय पूयगेव स्वतन्त्रस्तिष्ठति—स वृषा । विस्रसमान इति लोक-दृष्ट्या उच्यते—लोके हि य स्वात्मभूत रस योषायामादधति, स स्वय विस्रसते—क्षीणो भवतीत्यर्थं । ब्रह्म तु रसमन्यत्र सत्कामयन्नपि न क्षीणो भवतीति “पूर्णस्य पूर्णमादाय पूणमेवावशिष्यते” इत्यत्रोक्तम् । योषा तु रस स्वान्तरे दधाना अवयुति कृत्वा—अर्थात् स्वाशमपि तत्र सयोग्य अपत्यरूपेण सृजतीति—लोकदृष्टि—तद्ब्रह्म रसबलयोरपि भाव्यम् । स्रष्टु बलमेव, रस तु स्वात्मनि गृहीत्वैव सात्मक भूत्वा तत् स्रष्टु प्रभवतीत्याशय । रसस्तत्रानुप्रविष्टोऽपि स्वरूपेणाविकृत, अक्षीणश्चेति निर्विकाराधिकरणे दृष्टान्तं स्फुटीकृत प्राक ।

२ पुरुषत्रयेण सयुक्ताया शक्तेरपि नामभेदमाह—क्षरस्य योषाशक्ति, प्रकृतिरित्युच्यते, अक्षरस्य शक्ति—योनिरिति, परस्य—अव्ययस्य तु शक्तिमयिति । परेऽव्यये निर्विकारे सा केवल मितिमेव भासयतीति मायित्युच्यते, अक्षरस्तु गर्भं गृहीत्वा क्षरादिवमुत्पादयतीति योनि, क्षरे तु सा समृष्टा भूत्वा प्रकर्षेण कार्यं करोतीति प्रवृत्तिः । एषा च शब्दाना साङ्ख्यम्—सर्वत्र सर्वेषा प्रयोग उपलभ्यत इत्यप्रिमेण पद्यनोच्यते ।

३ प्रवृत्तिरूपा शक्तिर्भोग्यं जनयति, तच्च क्षरेणात्मना भुक्त क्षीयते—प्रवृत्तावेव विलीयत इति भाव ।

४ अक्षरस्तु योनी क्षर पुरुषमुत्पादयति—स आत्मा भोक्तृवै न तु भोग्यम् । माय-योत्पादितन्तु न भोक्तृ, न वा भोग्यम्—अत एव तदक्षरमित्युच्यते ।

५ स्वरूपससर्गस्य बन्धाद्यास्त्रयो भेदा प्राक् ससर्गप्रकरणे उक्ता । तैरेव रसत्रयानि वाक्, प्राण, मन इति त्रय आत्मान प्रादुर्भवन्तिरित्युक्तम् । शक्तित्रयाण्ये तु बन्धेन तम, योगेन रज, विभूत्या तु सत्व जायत इति भाव्यम् । ससर्गाणां तज्जयाना शक्तीनां च व्युत्क्रमेण छन्दोऽनुसंधानात् इति । सीदम्पत्रमेव तु विभूत्या सत्त्वम, योगेन रज, बन्धेन तु तमो जायत इत्यनुसंधेयम् । बन्धे एव बन्धान्तरस्य ससर्गैरिदं त्रय भवतीति स्मर्तव्यम् ।

तमो रज सत्वमयी हि शक्तिः शक्तिर्न सा यत्र न तत्रयं स्यात् ।<sup>१</sup>  
<sup>१</sup>त्रिधा पुन सात्परसानुयोगान्महान्हङ्कार उतापि मात्रा ॥१४॥  
 शुद्ध बल शुद्धरस निर्गोयं यद्रूपतो व्यक्तमगान्महान् स ।  
 महत्पुनर्यत्र बलानुबन्धिरस प्रभुडक्ते तदहङ्कृति स्यात् ॥१५॥  
 अहङ्कृतिर्यत्रपुन प्रभुडक्ते रस बलाडप तदुदेति मात्रा ।  
 मात्रा पुनश्चेद्वलवद्रस तं भुडक्ते तत स्यात् विविधोऽत्र <sup>२</sup>काय ॥१६॥  
 महत्यमुष्मिदञ्च गुणान् विदुस्तान् विशेषकामावरणप्रभेदात् ।  
<sup>३</sup>स्यात्सत्त्वमिच्छावरण तम स्याद्रजस्तु विक्षेपमुदाहरन्ति ॥१७॥  
 गुणा अहङ्कारगतास्त्रयस्ते ज्ञान क्रिया चार्थ इति प्रभेदात् ।  
 द्रव्य तमोऽर्थं स रज क्रिया स्याद् ज्ञान तु सत्त्व प्रतिपादयन्ति ॥१८॥  
 मात्रा गतास्ते च गुणास्त्रयं स्युः प्रज्ञा तथा प्राण उतापि भूतन् ।  
<sup>४</sup>मात्राभिराभिस्तु पृथक् कृताभिर्मियोऽग्विताभि सकल जगत् स्यात् ॥१९॥  
<sup>५</sup>मात्राभिराभि क्रियते हि रूप सोऽणु प्रसिद्धोऽय तदन्वयेन ।  
 या स्युर्महाभूतकला हि तासा स्कन्धोऽयमाभाति विनाति यद्यत् ॥२०॥  
<sup>६</sup>न चातिरिक्त महदादिभि स्यात् किञ्चित्त क्वचित् तत्प्रकृतिस्त्रिधैव ।  
 त्रैगुण्यमन्यत्तु यदेव द्रष्टस्यानेषु चैध्वेव गत तदाह ॥२१॥

<sup>१</sup> इय शक्तिरात्मभूतेन रसेन समुज्य महान्, अहङ्कार, तन्मात्रा, इति त्रिरूपा क्रमेण जायत इत्यर्थः । यथा रसप्राधान्ये मन प्राणवाग्भिरव्यय, अक्षर, क्षर इति पुरुषत्रय प्रादुर्भावो व्याख्यात, तथा बलप्राधान्ये बलेन रसे निर्गोर्णो—अर्थाद्रस आवृते बले प्रधाने महदादयो जायन्त इति भावः । एषामुत्पत्तिरपे स्पष्टार्थेन पद्यद्वयेन द्रष्टव्या ।

<sup>२</sup> मात्राभि पुनर्निर्गोर्णो बलवति रसे अर्थान्मात्राणां पुना रसयोगे रसस्वावरणरूपे अप्राधान्ये च कायनाम तत्तच्छरीरमुत्पद्यत इति भावः ।

<sup>३</sup> महति ये त्रयो गुणा कामविक्षेपावरणशब्दैराख्यायन्ते—पूर्वत्रच्छ दोऽनुरोधान्क्रमभङ्गी ज्ञान—तत्प्रादत्र स्पष्टीकरणाद्योच्यते—सत्त्वमिच्छा, सैव काम उच्यते, तम आवरणम्, रज—विक्षेप इति । एवमेवापे अहङ्कारे मात्राया च गुणत्रयमये पद्यद्वयेन व्याख्यातम्—तच्च स्पष्टार्थकमेव ।

<sup>४</sup> मात्राया प्रभेदाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा । तै परस्पर सम्बद्धैः सर्वं जगज्जायते, तच्च पुराणेषु साख्यदर्शने च सुस्फुट व्याख्यात द्रष्टव्यम् ।

<sup>५</sup> मात्रा सभूय अणुमुत्पादयन्ति, यो न्यायशास्त्रे सर्वकारणत्वेनाङ्गीकृतः । अणूनां परस्परमन्वयेन सबन्धेन महाभूतकला—महाभूतानामवयवा जायन्ते—तदेव जगद् दृश्यत इति भावः ।

<sup>६</sup> महान्, अहङ्कार, मात्राश्चेति पितयातिरिक्त किञ्चित्तदपि क्वचित्त दृश्यते । तस्मात्प्रकृतिरित्य त्रिधैव द्रष्टव्या । यत्तु मूलप्रकृतिरूप त्रैगुण्य साख्यदर्शनादौ पृथग्

<sup>१</sup>परस्य शक्तिर्महदुच्यते महानसी गृहीत्वा परतः परं रसम् ।  
स्वरूपसर्गाद् द्विविधः स उद्भवत्यात्माक्षरः शक्तिरहङ्कृतस्तथा ॥२२॥

अयाक्षरस्यापि च शक्तिरिष्यतेऽहङ्कारनामा रसमक्षरादसी ।  
प्राप्य स्वरूपेण मिलन् क्षरात्मना तच्छक्तिरूपेण च जायते पृथक् ॥२३॥

परस्य शक्त्येत्यमुदेति सोऽक्षरोऽक्षरस्य शक्तिश्च पृथक् स्वरूपगा ।  
तथाऽक्षरस्यापि च शक्तितः क्षरः क्षरस्य शक्तिश्च पृथक् प्रजायते ॥२४॥

<sup>२</sup>परस्य वाक्प्राणमनांसि चात्मनो रूपाणि सन्त्येकबलानि तेन च ।  
परोऽयमात्मा त्रिपुटी त्रिकोशवान् त्रिलण्ड एव त्रिबलश्च कथ्यते ॥२५॥

तथैव चैतन्महत्स्त्रयो गुणा भवन्त्यमी सत्त्वरजस्तमोऽभिधाः ।  
यतो विभिन्नेकबलास्ततो महानयं त्रिकोशस्त्रिबलश्च भाव्यते ॥२६॥

मह्यमुर्मिस्त्रिबले परात्मनो रसस्य सर्गात् त्रिबलस्य योऽक्षरः ।  
प्रवर्तते तस्य च तानि षड्बलान्येवात्मरूपाणि पृथग् भवन्ति हि ॥२७॥

तेनायमष्टादशलण्ड इष्यतेऽक्षरः स्वरूपानुगतात्मभिस्त्रिभिः ।  
अहङ्कृतिश्चाक्षरवद्धि षड्बलंरष्टादशांशा स्वगुणस्त्रिभिर्मता ॥२८॥

अहङ्कृतोऽष्टादशलण्डवत्ययाऽक्षरस्य चाष्टादशलण्डशालिनः ।  
सर्गेण रूपाणि भवन्ति चात्मनः षट्त्रिंशदंशानि पृथक् ततः क्षरः ॥२९॥

षट्त्रिंशदंशस्त्रिभिरात्मभिः कृतः क्षरोऽयमात्माऽष्टशतेन लण्डवान् ।  
मात्रापि सद्रत् त्रिभिरात्मनो गुणैः कृता सलण्डाष्टशतेन जायते ॥३०॥

<sup>३</sup>क्षरस्य तावन्मितिशालिनो रसः संसृज्य तावन्मितमात्रया पुनः ।  
यद्रूपमुत्पादयतीह तज्जगद्भूवेदणुस्कन्धविशिष्टरूपवत् ॥३१॥

व्याख्यायते, तत् पृथङ् नोपलभ्यते—एतेषु त्रिवेदान्तर्गतं सदुपलभ्यते—तस्मान्मूलरूपेणैवं-  
तत्पथनम्—न तु पृथगुपलम्भरूपेण । अत एव मूलप्रवृत्तिमभोग्यामेव सास्या अपि वदन्ति ।

<sup>१</sup> पुरुषत्रयस्य शक्तित्रयेण क्रमेण सवन्धे पुरुषादस गृहीत्वा प्रवृत्तिरग्रे पुरुषप्रवृत्ति-  
त्रयेणोत्पादयतीति स्पष्टीक्रियते । पद्यानि स्पष्टीर्यानि । परत—अर्थादव्ययपुपयान् ।

<sup>२</sup> एषा पद्यानामभिप्राय एकीकृत्य एव त्रिंशत्षट्पटीकाया स्पष्टीक्रियते ।

<sup>३</sup> षड्बलितं पद्यमारभ्य एव त्रिंशत्पद्यानां पद्यानामाशय समिलितरूपेणात्र स्पष्टीक्रियते—  
अव्यय-पुरुष- पर- पुरुष उच्यते, तस्य स्वरूपे मन प्राणवागाख्या. त्रयोऽस्या अन्तर्भूता, ते च  
विन्दुबलसवन्धेनैव प्रादुर्भूता इत्येवंबलावशिष्टा एव । तेन परात्मा—अव्ययपुरुषः  
त्रिपुटीरूप- मन-प्राणवाग्भिस्त्रिभिः पुटैर्विशिष्ट इत्यर्थः । तैरेव त्रिभिः कोशैश्च त्रिकोशवान् ।  
वाक् प्राणं निशिष्टा, प्राणश्च मनसि, मनश्च परात्परे विन्दुजे—इति परस्परार्थितत्वेन  
इमे कोशा अव्यच्यन्ते—असिकोशा इव, धान्य कोशा इव च । एषा त्रयाणां सङ्घट्टविवशया  
तु स त्रिसण्ड, त्रिषु च त्रोगि बलानि विन्दुजानि सधितानीति त्रिबलोऽपि स उच्यते । एवं

## (२७) 'मतभेदाधिकरणम्

अयाहुरात्मेव च शक्तिरेया चतुष्पदी तत्र च मूलशक्ति ।

अव्यक्तरूपा प्रथमोऽस्ति पादस्त्रयोऽन्यपादा महदावय स्युः ॥३२॥

तच्छक्तिभूते महत्यपि सत्त्वरजस्तमासि त्रयो गुणा इति स त्रिगुणः, ते गुणा विभिन्नैकबलरूपा एवेति तानपि तमो रजसि, रज सत्त्वे, सत्त्व तु विमुद्ध बले—इत्याश्रयाश्रयिभावेनानुध्याय कोशरूपता मत्वा महानपि त्रिकोश । त्रिवलत्व तु स्पष्टमुक्तमेव । अथ मनःप्राणवायु समवेतैस्त्रिभिर्बलैर्विशिष्टस्य त्रिवलस्य सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिवलेन महता सर्गात्—ससर्गात्, योश्चर प्रादुर्भूत, तत्र परपुरुषस्य त्रीणि, महत्तश्च त्रीणीति पङ्कलानि मातापितृजानीव आत्मभूतानि, इति स पङ्कल । तस्यापि स्वरूपे च मनःप्राणवाच प्रविष्टा एव, तेपा प्रत्येकमुक्तरीत्या पङ्कलत्वेन स्रोष्टादशबलत्वादष्टादशल्लण्ड उच्यते । पङ्कलानि मनसि, पट् प्राणे, पट् च वाचीत्यष्टादशबलत्व स्फुटमेव । तथैव तच्छक्तिरहृतिरपि मातापितृवै पङ्कलैर्लक्ष्येता पङ्कला, तत्रापि च सत्त्वे पट्, रजसि पट्, तमसि च पङ्किति साप्यष्टादशल्लण्डा । तेन साप्यष्टादशल्लण्डा । अत्र उर्नात्रसे पद्ये छन्दोऽङ्गुरोघादहृकृतिशब्दस्थाने विवन्तोऽहृकृदिति शब्दो ग्रन्थे निवेशित । अष्टादशल्लण्डाया अहृकृते शक्ते, अष्टादशल्लण्डस्य अक्षरपुरुषस्य च ससर्गेण य प्रादुर्भूत क्षरपुरुष, स मातापितृर्जरात्मभूतै पट्त्रिसता बलैरात्मवान् । तत्रापि मनःप्राणवाच समन्विता एवेति तेपा त्रयाणा प्रत्येक पट्त्रिसदशतया सोऽय क्षर अष्टोत्तर-शतबलविशिष्ट । तथैव तच्छक्तिभिर्मात्राभिर्षेयापि अष्टोत्तरशतबलविशिष्टा । अयमेताव-द्वलविशिष्ट क्षर पुरुष एतावद्वलविशिष्ट्या स्वशक्त्या सतृण्य यद्रूपमुत्पादयति—तदेव अणु-स्कन्धरूपेण जगद्भवतीति । अत्रापि क्षरपुरुषाद्रसो गृह्यते । मात्रा तु तत्र बलमाधत्ते । एतेनेद सूचिनम् । एतावता बलाना परस्पर ग्रथनादेव स्थूलता प्रादुर्भवतीति । एतदेव प्राक् प्रथम प्रकरणान्ते २६८, २६९ सख्याद्धिताभ्या पद्याभ्यामप्युक्तम्—

पट्त्रिसदशम्भक्तकर्मजानि क्षरस्य वाक्प्राणमनासि सन्ति ।

तायक्षरे पङ्कलितानि तद्वत् परस्य तान्यकबलानि विद्यात् ॥२६८॥

मात्राप्रवेशात् पृथगात्मशक्तयो ल्लण्डा क्षरे त्वष्टशत भवेयु ।

तथा क्षरोऽष्टादशल्लण्ड इष्ट परस्त्रिल्लण्डोऽय रसस्त्वल्लण्ड ॥२६९॥ इति

ते पद्ये अत्र स्पष्टार्थे भविष्यत इति तत्रास्माभिर्न व्याख्याते । अत्रोक्तया रीत्या तयोरर्थोऽनुसन्धय ।

९ प्रतिपादिते मते महदाद्यास्तिस्र एव शक्तय उक्ता, तन्मूलभूतं तु किमपि न प्रतिपादितम् । एतस्मिन् मतभेदे तु इदं प्रदर्शयते—यथा अद्ययाक्षरक्षररसत्रय पुरुषा, तेपा प्रागवस्था तु परात्परपदेन प्रतिपादिता पुरुषाधिकरणे, तेन चतुष्पादव्यमत्मा उच्यते—तथैव महदादीना तिसृणा शक्तिर्नामपि प्रागवस्था अव्यक्तपदेन व्यपदेश्या गणनीया, ततश्च शक्तिरपि चतुष्पाद् भवतीति । अव्यक्तपदस्यावश्यं स्वीकरणीयत्ववान प्रतिपाद्यते । पद्यानि प्रायण स्पष्टार्थानि । यत्र किञ्चिद्वक्तव्यं तदेवोच्यते ।

अव्यक्तमस्तीह<sup>१</sup> रसे बलं ध्रुवं न चेत् किमेतेन रसेन युज्यते ।  
किं व्यक्तमापाति परत्र का पुनः शक्तिः स्वभावः प्रकृतिश्च जायते ॥३३॥

<sup>२</sup>अव्यक्तमेकं बलमिष्यते रसप्रयुक्तमेतत् परतस्त्रिधा भवेत् ।  
न चादितस्तत् त्रिविधं पृथक्कृतं स्यान्निविशोपे तु रसे प्रमुत्तितः ॥३४॥

<sup>३</sup>युगानि दिव्यानि सहस्रसदृश्या ब्राह्मं भवेत् पुण्यमहस्तथैव ।  
रात्रिः सहस्रेण मिता युगानामहस्तु सृष्टिः प्रलयश्च रात्रिः ॥३५॥

अव्यक्ततो व्यक्तय उद्भवन्ति चाहरागमे ताश्च निशागमे पुनः ।  
तत्रापि यन्तीत्यवशोऽग्निः सभवो विश्वस्य भाशो निशि चावशो भवेत् ॥३६॥

अव्यक्तमेव प्रभवः प्रतिष्ठा परायणं तज्जगतोऽस्य बीजम् ।  
व्यक्तं भवद् विश्वमिदं प्रतीयादव्यक्तमेतस्य परा गतिः स्यात् ॥३७॥

<sup>४</sup>अव्यक्तरूपादिदमक्षरात्स्यात्सर्वं च तत्रैव लयं प्रयाति ।  
क्षेत्रज्ञ आत्मा भवतीह देही शरीरभेदाविह भिद्यते यः ॥३८॥

<sup>१</sup> रसे शक्तिविकासात् पूर्वमेव अव्यक्त बलमस्तीति स्वीकार्यम् । यदि मूल बल न स्यात्, तर्हि रसेन सह वस्य योग स्यात् । बलससर्गेण च विना कथं पुरुषप्रादुर्भावो भवेत् । शक्तिस्वभावप्रवृत्तिपदवाच्या च शक्तिं कुत प्रादुर्भवेत् । विना मूल वस्यापि प्रादुर्भावा-  
सभवात् ।

<sup>२</sup> यदि उन्मुग्धावस्यमेव बलं पूर्वं न स्यात्, तर्हि आदावेव सत्त्वरजस्तमो भेदैस्त्रिधा कथं स्यात् । अव्याहृतस्य हि अनेकधा व्याकरणं भवति, अव्यक्तमेकं विना कस्य व्याकरणं स्यात् । पुरुषसबन्धादेव त्रिविधत्वं तत्र भवतीति तु न वाच्यम्, पुरुषस्य स्वयं निविशोप—  
तथा विशेषाधाने करणत्वासभवात् । तस्मान्निविशोप आत्मनि बलं प्रमुत्तमस्ति, तच्च पुरुषस्य सन्निधिरूपया प्रेरणया उद्बुद्धं पुरुषावयवानां मन प्राणवाचा सबन्धात् स्वयमपि त्रिविधं भवतीत्येव मन्तव्यमुचितं भवतीति ।

<sup>३</sup> भगवद्गीतास्वपि अव्यक्तादेव सृष्टिप्रवृत्त्या—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्ष्यं प्रह्लापो विदुः ।

रात्रिं युगमहस्यान्ता तेजोरात्रं विदो जनाः । अ० ८।१७ ।

अव्यक्ताद् व्यक्तय सर्वा प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तमंगमे । ८।१८ । इत्यादि ।

तदेतदर्थंनोऽज्ञातान् पठपने ।

भूतप्रापः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रतीयते ।

रात्र्यागमेऽथवा पार्थ प्रभवत्यहरागमे । ८।१९ ।

<sup>४</sup> एवमव्यक्तादेव जगत् उत्पत्तिः, अव्यक्ते एव च लयः, तेनाव्यक्तमेव जगत् परा गतिरित्युक्तम् । परे तु यदस्ति अव्यक्तपदेनाशरपुण्य एवोच्यते । तदुक्तं भगवद्गीतासु—  
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तस्मात्पुं परमां गतिम् (८।२१) इति । अक्षर एवाक्षरवद्व्यक्त-  
व्यक्त इत्युच्यते । तत्र एव सर्वमुत्पत्तौ तत्रैव च लयं प्रयाति । स एवाक्षर क्षेत्रज्ञ, आत्मा,  
देही—इत्यादिभिः पदैरुच्यते । एकोऽयं स शरीरभेदाद् भिद्यते इति ।

१ पुन समाजे विदुषा त्रिषाऽभवस्तर्कक्रमे विप्रतिपत्तय पुरा ।  
आस्ते बल नास्ति रसोऽप्यवा बल बीजं न बीजं तु रसो रसोऽप्यवा ॥३९॥

व्याजिन यदव्यक्तमुपैति तस्मादाभाति विश्व ह्यचर चर च ।

२ देही च नात्मा पृथगस्ति तस्मादव्यक्ततोऽप्य सुगता घटन्ति ॥४०॥

३ अव्यक्ततोऽप्य पुरुष स आत्मा पृथग्बिधोऽस्त्यक्रियनिविकार ।

सचेतनोऽप्यवतजडस्थित सन् भोक्ता न कर्ता कपिलोक्तिरेषा ॥४१॥

उक्त यदव्यक्तमिद तदेक स्वतन्त्रमेतज्जनयत्यज्ञेयम् ।

नापेक्षते त्वात्मरस विसृष्टावसगिन कापिलदृष्टिरेषा ॥४२॥

य ४ प्रत्ययो या प्रकृतिस्तदेतौ भिन्नो भवेता हि पृथक्स्वभावौ ।

यतोऽस्त्य सत्ता प्रकृतिर्मता सा स प्रत्ययो येन तु भातिरस्य ॥४३॥

५ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषो मतस्तरव्यक्ततया प्रकृतिर्हि यस्य ।

परोऽक्षरो वा न च दृश्यते तैरव्यक्तमेवाक्षरसत्तमाहु ॥४४॥

१ तदित्य मतत्रय प्रवृत्तमिति आरम्भे पूर्वोक्तमपि पुन स्मार्यते, अत्र विषये पुरा काले विदुषा समाजे तर्कक्रमे प्रवृत्त त्रिषा विप्रतिपत्तय अभवन्—इति सवन्ध । बलमेव सर्वं जगदास्ते, रसो न तत पृथक् किञ्चिदित्येका प्रतिपत्ति सौगतापरपर्याया बोद्धानाम् । अथवा बल बीजम्—जगत्कारणम् रसस्तु न बीजम्—कारणम्—इति द्वितीया प्रतिपत्ति कापिलानाम्—सात्वतानाम् । अथवा रस एव सर्वबीजम्—इति तृतीया प्रतिपत्ति कृष्णद्वैपायन—प्रभृतीना वेदान्ताचार्याणाम् । एत एव मतभेदा अत्र मतभेदाधिकरणे विस्तरेण निरूप्यन्ते । पद्यानि प्रायण स्पष्टार्थानीति वचिदेव विषयो व्याख्यास्यते ।

२ तस्माद् अव्यक्ततोऽप्य देही—आत्मा नास्ति-अव्यक्त बलमेव सन्तानरूपेण प्रवाहि भ्रमेण नित्यात्मरूपेण भासत इति सुगता—बुद्धप्रभृतयो वदन्ति ।

३ अव्यक्तात् प्रकृतेर्भिन्न पुरुषपदवाच्य आत्मा अस्ति चेतन, पर स निविकार अक्रियश्चेति न कर्ता, अव्यक्ते जड प्रतिविम्बरूपेण स्थित एव भोक्ता भवति न स्वतो भोक्ता—इति कपिलस्य सात्व्यक्तुशक्ति । इदमेवाधिमेण पद्यन सुस्पष्ट विवृतम् ।

४ कपिलमतमेव विवृणोति—यथा वैवाकरणय प्रकृति प्रत्ययश्च भिन्नो भवत, तत्रैव कारिले सात्व्यस्य प्रकृतिप्रत्ययो पृथक्स्वभावो सर्वथा भिन्नो । तत्र अस्य जगतो यत् कारणात् सत्ता, यत्कारण सत्तारूपेण सवत्र प्रविष्टम्, सा प्रकृति । प्रत्ययसद्वस्तु ज्ञानार्थक प्रसिद्ध, तेन जगति भाति—ज्ञान यत् प्रवर्तते, स चेतन पुरुष ।

५ एते कापिला क्षेत्रज्ञ प्रतिक्षत्र भिन्नमेव आत्मानमाहु अव्यक्तपदेन च प्रकृति वदन्ति, सा भिन्न भिन्न पुरुषसर्वाधिनी, पुण्यभेदाद् भिन्ना भासते । तामत पुरुष क्षरात्मैव । एतद्भिन्न पर आत्मा अव्ययपुरुष, अक्षर पुरुषो वा यो व्याख्यातपूर्व, स तर्क दृश्यते । अत ते अव्यक्तमेवाक्षरपदेन वदन्ति । तदुक्तं भगवद्गीतायाम्—

अव्यक्तं व्यक्त्रिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ (अ० ७।२४)

- १ क्षेत्रज्ञभिन्नाङ्गुरूपान्न ते विदुर्भोक्तृनक्तृनपि ताङ्गप्रचक्षते ।  
बीजं यदव्यक्तमिदं तदक्षरं विदुः प्रधानं तु पुमांसमक्षरम् ॥४५॥
- २ परोक्षरीणैकरसप्रथीणो द्वैपायनः कृष्ण इहान्यथाह ।  
प्रधानमव्यक्तमिदं न बीजं बीजं तदव्यक्तमिहाक्षरं यत् ॥४६॥
- ३ यदुक्तमव्यक्तममुष्य पुंसः शक्तिस्ततोऽन्योऽपि पुण्ड्रनिरुक्तः ।  
अव्यक्तसंज्ञः पुरुषः स आत्मा सनातनो निष्क्रियनिर्विकारः ॥४७॥
- सोऽव्यक्त आत्माऽक्षरः इत्युदीरितो नश्यत्सु भूतेष्वपि नैव नश्यति ।  
परा गतिः सा परमं च धाम तन्निरुक्तं प्राप्य न तं भवच्छित्युतः ॥४८॥
- ४ अहं स्वहः स्यां क्रमशस्तदो स्यादव्यक्तमोमक्षरमेव गम्यम् ।  
शोकार एव प्रभवः प्रतिष्ठा परायणं सा परमा गतिर्नः ॥४९॥
- ५ क्षेत्रज्ञ आत्मा महतो विशोपो योऽन्यः स उक्थान्महतः क्षरात्मा ।  
ततोऽस्ति भिन्नः स परोऽक्षरो वाऽक्षरं तमव्यक्ततया समीक्षे ॥५०॥

१ यदव्यक्तपदेनाक्षरं पुरुषस्तै प्रनीयत इति मन्येत । तदा ततोऽपरान् कर्तृन् भोक्तृन् क्षेत्रज्ञपदवाच्यान् पुरुषान्, न ते जानन्तीति वक्तव्यं स्यात् । यास्तु अकर्तृनपि भोक्तृन् पुरुषास्ते वदन्ति, ते वस्तुतः क्षरपुरुषा एव—अक्षरस्याभोक्तृताया अत्रोक्तत्वात् । अव्यक्तं सर्वबीजत्वाद्दक्षरपदेनाह । पुरुषमपि चाविनाशित्वाद्दक्षरमाह । तस्मादक्षरतत्त्वे यास्तविके पूर्वप्रतिपादिते भ्रान्ता एव ते इति भावः ।

२ अथ द्वैपायनमतं विप्रियते—प्रधानं यदव्यक्तपदेन वापिलैरुक्तम्, तत्र जगद्बीजम्, अप्रपटं रसप्रधानम् यदक्षरम्—अक्षरपुरुषनाम्ना प्रादुर्निरुक्तं तदेव जगद्बीजं द्वैपायनमते ।

३ अव्यक्तं तु तस्य पुरुषस्य शक्तिः, तदाश्रयो रसप्रधानो योऽक्षरो निरुक्तः, स एवात्मा, स च निर्विकारोऽपि शक्तिरसद्भूतसर्वजनक इत्युक्ता प्रक्रिया द्वैपायनमतानुसारिणी । अधिमं पञ्चमस्यैव स्पष्टीकरणाय विपष्टार्थम् ।

४ इदं पदं पूर्वमप्यागतम्—तत्रैवार्थानिर्विस्तरेण व्याख्यानम्—पुनः प्रसङ्गादत्र अर्थं निवेदितम् । ध्याम्या पूर्वोक्तानुसन्धेया ।

५ गौरवे ये पुरुषपदेन स्वीक्रियन्ते—ते तु भोक्तारः क्षेत्रज्ञाः प्रतिक्षेत्रं भिन्ना इति शक्तिविशेषेण महता मरादिना तद्विज्ञेया, ये तु अस्माभिरत्र त्रयं पुरुषा अव्ययाक्षरक्षरा व्याख्याता, ते तु भोक्तृः क्षेत्रज्ञाद् व्यावहारिक—दृष्ट्या भिन्नाः समष्टिस्थाः उक्थान् जगद्गुणारूपाः । तमेव समष्टिभूतमक्षरं सर्वत्राद्यत्कालेण प्रविष्टत्वाद्भव्यक्तपदेन समीक्षे—विषारस्यामि । तमेवाव्यक्तपदेन अमेव गौरव्यं वदन्तीत्यभिप्रायः ।



क्षेत्रज्ञाभिन्ना अपि ये त्रिपुष्ट्या परोऽक्षरो वा क्षर इत्यर्थं महान् ।

भूतात्मवैश्वानरतजसास्तथा प्रातश्च शारीरक इत्यमीरसाः ॥५१॥

क्षेत्रज्ञाद् व्यवहारदृष्ट्या भिन्ना अपि ये त्रय पुष्ट्या, ततोऽप्येऽपि महान् भूतात्मा, वैश्वानरतजसप्राज्ञा, शारीरक आत्मा चेति सर्वे रसाः—रसप्रधाना रसस्यैव प्रपञ्चोऽप्यमिति भावः । अन्यत्र बहुत्र पुराणोत्पत्तिप्रसङ्गदेवतानि विदादी ग्रन्थवृत्ता अप्टादस व्यावहारिका आत्मानो निरूपिताः । त इह केवलेनैकेनैवानेन पद्येन सकेतितः । ते ज्ञातुमावश्यकं इति विभिन्नेषु स्थानेषु ग्रन्थवृत्तुक्तस्यात्मप्रपञ्चस्य य सारस्रग्रहोऽस्मागि स्वोये पुराणपा रिजातनाम्नि ग्रन्थे कृत, स इहाशरूपेणोद्धृत्य प्रदर्शयते । प्राक् पुष्ट्यप्रपञ्चाधिकरण- व्याख्यायामप्यात्म क्षरवला पञ्चबीजचिति, देवचिति, भूतचिति, प्रज्ञा, वित्तमिति नामभिर्व्याख्याताः । तत्र देवचिति सूक्ष्मशारीरम्, भूतचितिस्तु स्थूलशारीरमित्यपि तत्रोक्तम् । तत्र बीजचितिर्गभिताया देवचितौ कारणशारीरगभिते सूक्ष्मशारीरे चैतन्याधायका पञ्चात्मान परिगण्यन्ते, भूतचितौ स्थूलशारीरे चैतन्याधायकास्तु नवेति चतुर्दश । चत्वारस्तु परात्पर, अव्यय, अक्षर, क्षर—इति प्राग् व्याख्याता ब्रह्मरूपा मुख्यात्मान इत्यप्टादस शारीरतन्त्रपरिचालका व्यावहारिका आत्मानः । यद्यप्यात्मा एक एवाखण्ड इति विस्तरेणात्र ग्रन्थे प्रतिपादितम्—पर न स कर्ता, न वा भोक्तेति सोपाधिकस्यैव तन्त्रपरिचालकत्व भोक्तृत्व च भवतीत्येतदप्यसकृन्निरूपितम् । तादृशोपाधिभेदेनैवेदमप्टादसत्वमपि द्रष्टव्यम् । अधिदैवतस्यैवासा अध्यात्ममधिभूत च भवन्तीत्येतदप्यत्र उक्तमप्यम् । तत्राधिदैवत क्षरवला रूपेण यानि पञ्चमण्डलान्याख्यातानि स्वयम्भू, परमेष्ठी, सूर्य, चन्द्र, पृथिवीति— ईश्वरपक्षे समष्टिभूताक्षरायतन भेदाः । शान्तात्मा, महानात्मा, विज्ञानात्मा, प्रज्ञानात्मा, प्राणात्मेति पञ्च च जीवपक्षे व्यष्टिभूताक्षरायतनभेदाः । आयतनेषु एव च तत् स्वरूप शक्यते ग्रहीतुमिति तदायतनविशिष्ट एवात्मा ईश्वरपदेन जीवपदेन वा व्यपदेश्य । समष्टिभूतेश्वरासा एव जीवायतनरूपेण व्यावहारिका पृथक् पृथक् आत्मान स्व स्व तन्त्र परिचालयन्ति । तत्र प्राणात्मा तावदिन्द्रिय—तत्परिचालक शक्त्यवच्छिन्न चैतन्यरूपः । विज्ञानात्मा बुद्धयवच्छिन्न चैतन्यम्—स एव क्षेत्रज्ञ इत्याख्यायते । महानात्मा ततोऽपि पर, परमेष्ठिनोऽभूत, आकृतिप्रकृत्यहकृतिनिष्पादक महदवच्छिन्नचैतन्यम् शान्तात्मा च स्वयम्भूमण्डलस्याधभूत सर्वेष्व्वात्मसु सूत्ररूपेणानुस्यूतोऽन्तर्गमिरूपः । इयमात्मना परिस्थिति वटोपनिषदि समाख्याता—

इन्द्रियेभ्य परा ह्ययी अर्थेभ्यश्च पर मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरत्मा महान् पर ॥

महत परमध्यन्तमध्यक्तात् पुष्ट्य पर ।

पुष्ट्यापरं पर किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ इति (११३।१०-११)

इह इन्द्रियगोलकेषु स्थितं शक्तिवितोपरिन्द्रियगुंहीता अर्था रूपाया सूक्ष्मरूपेणात प्रविश्य इन्द्रियगोलकेषु इन्द्रियाण्यतिव्रम्य तिष्ठन्तीति तेषामिन्द्रियेभ्य परत्वमुक्तम् । तत पर चेन्द्रियप्रेरकस्याणुभूतस्य मनस स्थितिः । तदनु च बुद्ध्यादीनां स्वस्वनाम्नैव साधिवेश कृतः । अत्र यद्यपि बुद्धिर्महानात्मा चेति व्यष्टिसमष्टिरूपेण भाष्यवृद्धिर्बिभ्याख्याती, परं

येनाखिल विश्वमिद तत तथा स्थितानि भूतान्यखिलानि यत्र वा ।

पर स आत्मा स परोऽक्षरावपि प्रमाणमेतन्न तत पर विदु ॥५२॥

व्यष्टिसमष्टचोरत्र प्रसङ्गाभावान्महानात्मा पृथगेवानुसन्धेय । स्पष्टीकृतश्चाय महानात्मा श्रीभगवद्गीतासु—

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दवाम्यहम् ।

सभव सर्वभूताना ततो भवति भारत ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तय सभवन्ति या ।

तासा ब्रह्म महद् योनिरह बीजप्रद पिता ॥ १४।३-४ ।

इह हि स्पष्टमाकृतिसपादकत्व महदात्मनो विवृतम् । तस्य तस्य भूतस्य यादृशी यादृशी प्रतिनियता आकृति सा सर्वापि परमेष्ठिनाऽऽभूतेन महदात्मना सपाद्यते ।

“या यस्य प्रकृति स्वकर्मजनिता सा किं परित्यज्यते” इत्यादिषु व्यवहृता अन्तर-वस्था—विशेषरूपा तत्तत् प्राणिनियता स्वभावापरपर्यायाप्रकृतिश्चाप्यनेनैव महता सम्पाद्यते । सर्वेष्व्वात्मस्वहृकाररूपेणापि चायमनुस्यूत इत्याकृतिमहान्, प्रकृतिमहान्, अहङ्कृतिमहान् इति त्रैधास्य व्याक्रियते, ‘बुद्धेरात्मा महान् पर’ इति श्रुती स एवाय समाम्नात । अहङ्कारोऽत्र पृथङ्गणित महत्येवोक्तरूपेणान्तर्भावित । शान्तात्मा तु अव्यक्तपदेनात्र निर्दिष्ट, यो हि सूत्ररूपनयोपरि व्याख्यात, संपा पञ्चधा देवपरिस्थितिरित्युच्यते ।

अयं भूतपरिस्थितिनंवाद्या व्याक्रियते—आकाशवायुतेजोऽग्निधिवीनाम्ना पञ्च महा-भूतानि प्रसिद्धानि, तेष्वनुस्यूतमात्मचैतन्य भूतात्मपदेन व्यवह्रियते । तत्र शरीराकार—परिणतेषु बाह्यभूतापेक्षया बलक्षण्य दृश्यत । लोष्टप्रस्तरादिषु हि परस्पर बलक्षणेन तादृशा विभागा नाविर्भवन्ति, यादृशा शरीरे हस्तपादरूपा परस्परपरिवर्तमाना रसरुधिरमासमेदोऽस्विमज्जशुक्राण्यन्योन्यरूपेण परिवर्तमानानि घातुपदवाच्यानि च पृथक् पृथगाविर्भवन्ति, तद्बलक्षण्य सम्पादकमपि—अस्ति किञ्चिदात्मचैतन्यम्, तदेव “शरीरात्मा” इति व्यवह्रियते । सोऽयं शरीरात्मा सर्वविषयेष्वाधय सर्वविधशुभाशुभकर्मकर्ता जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपवस्थानय विशिष्टश्च । एतत् सहचरोऽज्योऽस्ति हसात्मा य पुराणोत्पत्ति-प्रसङ्गे श्री गुरुचरणरेव व्याख्यात ।

“अथैष हसात्मा पृथिव्यग्निप्राणोपजनिर्नैरक्षरसमर्षलोमत्वगसृग्मासमेदोऽस्विमज्ज—सुन्दरूपं शरीरधातुभिरपरामुष्टोऽपि पाञ्चभौतिकवायुशरीरो हिरण्यमयेन सूर्यज्योतिषा विज्ञानयोगाद् बुद्धिसपन्नो नक्षत्रमयेन चन्द्रज्योतिषा प्रज्ञानयोगान् मनः सपन्नोऽप्युपपद्यते । किन्तु कर्मजसत्कारापरिग्रहादेव लोकान्तरं नोपैति । आकृष्टं स इहैव पृथ्वीलोके पृथिव्या ऊर्ध्वं च द्वादशस्तारु सवन् मयेच्छ पृथिवी च द्रमस चान्तरा वायुगतो जीवनं धत्ते । तल्पान्ते च तस्य सर्वविषयकर्मभोग क्षणमात्रेणोपसपद्यते इति केचि मन्यन्ते । स एष आत्मा न स्वपिति । सुप्तस्य तु शरीरात्मनः शरीरं परिरक्षितुमन्वीक्षते । यदि दन्द्युवादि शरचनधातक सुप्तपुश्यमत्कामनि, तदात्रमेण पुरुषोऽस्मादेव विवृष्यत इति दृश्यते । जागरणसमयमनुसंधाय सुप्तश्च तस्मिन्नेव ममये प्रवृष्यत इति, तदेतन् सर्वं हसा मृतमेव द्रष्टव्यम् । तमेतं हसात्मानं महर्षि श्रुती दर्शयति—

य प्रत्ययो या प्रकृतिस्तदेतो भिन्नो भवेतामपि नानपेक्षो ।  
न प्रत्ययश्चेद्विह पुन्यते चेत् तत् स्वरूप प्रकृतेर्न सिध्यत् ॥५३॥

“स्वप्नेन शारीरमभिप्रहृत्यामुत्त मूत्तानभिचावशोति ।  
शुक्रमादाय पुनरेति स्थान हिरण्यमय पौरुष एक हस ॥१॥  
प्राणेन रक्षणवर कुलाय बहि कुलायादमृतश्चित्त्वा ।  
स ईयते अमृतो यत्र काम हिरण्यमय पौरुष एकहस ॥२॥

एतच्छरीरसंगठन कुलायो नाम । स कुलायस्त्रयाणामप्येषामात्मनामेक एवोपपद्यते । तत्रैव चित्त्वाग्निमय शरीरात्मा जीवितवस्थाया स्वकुलायाद् बहिर्धा भवितु न शक्नोति । हंसात्मा त्वेष भौतिकमर्त्यवायुमय किञ्चित्कार्यमुद्दिश्य तस्मात् कुलायाद् बहिर्भवन अशरीर एव वा वायुशरीरो वा चन्द्रमसा कृतात्मत्वात्कृतो वायुभूमौ यथेच्छ विहरन् स्थानान्तरत स्वमभीष्ट शुक्र गृहीत्वा पुन कुलायरूप प्राक्तन स्व स्थानमुपैति । स एतत्कुलायाद् बहिर्भवन्नपि सौम्यप्राणसूत्रेण सदधान स्वमेतत् कुलाय शश्वदेवावधानेन परिरक्षति, नतु कदाचिदेकान्त तस्त्यजति । अपि चैव बहुवत्सरपूर्वमपि कृतं कर्म स्मरन्नेवास्ते । मरणोत्तर तु कुलाय—विध्वसादन्यदपूर्वं कुलाय निर्माय तत्र प्रविष्ट कदाचित् प्रत्यसो भवति सभापते च । यथा महाभारतयुद्धोत्तर मृतपुरुषान् भगवान् वेदव्यासो गान्धारीप्रभृतिभ्यः पाण्डवेभ्यश्च दर्शयामास इति महाभारत आश्रमवासपर्वणि उक्तम् । स एव मनुष्यमरणाद् बहुवर्षोत्तरमपि स्मृतमात्र कदाचित् केनचिद्बुद्धियोगप्रकारेण प्रत्यक्षं सम्भवति सभापणादि लोक—व्यवहाराश्च निर्वाहयति । यथाद्यत्वे तत्र तत्र मण्डल्यामात्मनामाह्वानं प्रचलति तत्रागमनमपि हसात्मनामेव सम्भवति ।

शरीरमिदं मर्त्येन चित्त्वाग्निना कृतं रूपम् । एतच्छरीरपरिचालकोऽमृताग्निस्तु त्रिभौरूपं रश्मिन् अनुप्रविष्टं वैश्वानरं, तैजसं प्राज्ञश्चेति । वैश्वानरं शरीरावयवान् यथास्थानं सघटयति, अप्रच्युताश्च रक्षति । सोऽयं लोष्टप्रस्तरादिसाधारण्येन सर्वेष्ववयव-चित्तविव्याप्तं, द्वितीयस्तैजसं शरीरं क्रमेण वर्धयति—सोऽयं वृक्षपर्वन्तेषु प्राणिषु स्थितं यत्र यत्र वृद्धिर्दृश्यते । तृतीयस्तु प्राज्ञं ज्ञानेच्छामुखदुःखादीनामभ्रम्य ।

त एते त्रयो यज्ञात्मानं उच्यन्ते—एतैरेव प्रतिक्षणं शरीरस्य यज्ञस्य सम्पाद्यमानत्वात् । एते च क्रमेणाग्निवायुसूर्याणामशाश्रुतिषु प्रतिपादिताः । तत्रायं प्राज्ञं पुनस्त्वधा भिद्यते—कर्मत्मा, चिदाभासः, चिदात्मा चेति । यत्र स्थितं शरीरं शुभाशुभानि कर्माभ्यनुतिष्ठति, तत्तत्कर्मजनितोऽणुवंपदेन मीमांसकैराख्यातं पुण्यपापरूपं सरकारश्च यस्मिन् समवेति स कर्मत्मा नाम । मुख्यस्य चिदात्मनोऽतः करणे प्रतिबिम्बभूतं प्रतिशरीरं भिन्नं शरीरे चैतन्याधायको जीवपदव्यपदिष्टश्चिदाभासः । योऽयं वेदान्तग्रन्थेषु बहुधा विवृतः ।

एतस्मिन् प्रतिबिम्बाधायको विम्बस्थानीयस्तु चिदात्मा य ईश्वरात् सर्वप्राणिषु अभिव्याप्त एक एव । अयमेव प्रत्यगात्मेति पदेन वेदान्तिभिव्यवस्यते ।

ईश्वरं सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुनं तिष्ठति ।

आमयन् सर्वंभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ इति

कृष्णादयो वा कपिलादयो वा यथाहुरेते सुगतादयो वा ।

मतत्रय तत्र समीक्ष्य मन्म पश्यन्ति कृष्णादय एव सत्यम् ॥५४॥

श्रीभगवद्गीतायाञ्चायमेव प्रतिपादित । स चाय विभूति श्री उर्गिति त्रिभूर्लपै रभिव्याप्नोति । ईश्वरेण हि—ब्रह्मबलम्, क्षत्रबलम्, विड्बलमिति त्रिविधानि बलान्यादावे-  
वोत्पादितानि । तत्र ब्रह्मबल विभूतिरिति, क्षत्रबलमूर्गिति, विड्बल श्रीरित्याख्यायते ।  
एषा सर्वत्र सद्भावेऽपि “प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति” इति न्यायमवलम्ब्य एकैकस्य प्राधान्येन  
ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य इति त्रिधा वर्णविभाग श्रुतिषु स्मृतिष्व्याप्त्या । एषामेव च  
यत्रोक्तं सोऽयमोश्वरविभूतिरीश्वरावतारो वा गण्यते । तदुक्तं भगवद्गीतासु—

यद् यद् विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमद्वृजितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥ इति । (१० अ)

विभूतिमदित्यादावतिशायने मतुद्भष्टव्य । विभूत्यादीना सर्वप्राणिषु व्याप्तत्वेऽपि  
अतिशयितविभूत्यादिमान् ईश्वरविभूतिर्वा ईश्वरावतारो वा मन्तव्य इति तात्पर्यम् ।

तदित्यम्—शरीरात्मा, हृसात्मा, वैश्वानर, तैजस, कर्मात्मा, चिदाभास विभूति,  
ऊर्क, श्री, इति नवविधो भूतात्मा व्याख्यात ।

कर्मात्मानमारभ्य पञ्चविधा प्राज्ञशब्देनोच्यन्ते । तासु च विभूति ऊर्क, श्रीरिति  
तिस्रो विधाश्चिदात्मन । एवञ्च चतुर्धा ब्रह्मपरिस्थिति, परात्पर पुरुषत्रयमिति । पञ्चधा  
देवपरिस्थिति, नवधा च भूतपरिस्थितिरित्याप्त्यादशात्मविधा सिद्धा । एताश्च समष्टिरूपा  
ईश्वरायतनानि, व्यष्टिरूपाश्च जीवायतनानीति निदर्शितं प्राक् । एता आत्मविधा सक्षेपेण  
भगवान् मनुरपि दर्शयामास मनुस्मृतौ द्वादशोऽध्याये—

योऽस्यात्मन कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।

यं करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते द्रुपं ॥

जीवसज्जोऽन्तरात्माऽयं सहजं सर्वदेहिनाम् ।

येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखञ्च जन्मसु ॥

तावुभौ भूतसंपृक्ती महान् क्षेत्रज्ञ एव च ।

उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठन् ॥

अत्र क्षेत्रज्ञपदेन ब्रह्मपरिस्थितौ व्याख्याताश्चतुर्विधा आत्मानस्तदशभूतश्चिदात्मा  
धीरत । भूतात्मपदेन च कर्मात्मानं पञ्चधा भूतपरिस्थितिनयोक्ता गृहीता । जीव—  
सप्तवान्तरात्मपदेन च चिदाभासो व्याख्यान । तृतीयं पद्यं महानिति पदेन पञ्चधा दय—  
परिस्थिति शान्तरात्मायां सगृहीता । तेषां शान्तरात्मादीनां पञ्चानामात्मना परात्परानीनां  
चतुर्णाञ्च भूतात्मसंपृक् उक्त्वा इति सम्यग् विभाव्यता गुधीनि ।

इत पर पद्यनंकेनाभ्यायामा आवश्यक् स्वीकर्तुमिति पुन स्मारितम् । व्याख्या-  
नत्र इति प्रत्ययविभागसामञ्जस्यं यं सास्त्रप्रतिपत्त्या दणितपूर्वम्, तथापि तयो परस्परानुपपत्त्या  
मास्तीति न तेनापि भवन्तसिद्धिरिति चैतन्न पद्येन स्पष्टायें निरूपितम् । तत्रैव द्वादश्यां  
इत्यादिपाठनादिसिद्धान्त एव समीचीन इति प्रदर्श्यं तत्रैव मुक्ति प्रयत्नस्य आहारश्च एषीयता

न साधु तेषां शुभता विदन्ति न साधु पश्यन्ति च कापिलास्ते ।  
परोऽव्ययश्चेन्न रस प्रदद्यादसत्त्वय सद्भिधुत स्फुटं स्यात् ॥५५॥

### (२८) प्रकृत्यधिकरणम्

अयास्य यच्छक्तिबल परात्मनस्त्रिधा <sup>१</sup>चतुर्धाऽस्य निरूपण मतम् ।  
तत्रैकधेहोदितमेव साप्रत त्रिधा क्रमादुत्तरतो निरूप्यते ॥५६॥

ज्योति प्रतिष्ठाधृतिभि सभेद ब्रह्म त्रिधा व्याक्रियते यथेदम् ।  
<sup>२</sup>तमोऽज्ञानायाक्रमणप्रभेद तथैव कर्माणि मत त्रिधेदम् ॥५७॥

बल <sup>३</sup>जले हि त्रिपयानुग भवेदधश्च तियक् च यपोध्वंतश्च खे ।  
एव यदत्र त्रिपयानुग बल पश्यन्ति तस्मात्प्रवदन्ति त रसम् ॥५८॥

<sup>४</sup>बल यदन्तश्चरमस्ति सर्गतस्ततो रसो याति घनात्मता क्रमात् ।  
सवृत्य सवृत्य पुयक् पुयग्भवेद्बुचुस्तदेवावरणाभिर्धं बलम् ॥५९॥

बल प्रवाहि प्लवते यतस्ततो रसे प्रवाहोऽयमुदीक्ष्यते जगत् ।  
अनाद्यनन्तोऽयमकोप <sup>५</sup>विग्रहस्तच्चाज्ञानायाभिधमुच्यते बलम् ॥६०॥

स्मारिता—यदि अव्यय सत्तारस न दद्यात्—तर्हि असत्स्वभावस्य बलस्य—कर्मण स्थितिरेव कथं स्यात् । प्रकृति साख्याभिमतता क्रिया क्षणितरूपा, सौगतरपि च क्षणिका क्रियैव मुख्या मन्यते । क्रिया च नाश्रयमन्तरेण स्वरूप घत्ते, इति तस्या आश्रयो रसरूप सत्यदवाच्योऽभ्युपेय इति ।

<sup>१</sup> इदानीं प्रकृत्यादिशब्दान् स्वाभिमतार्थं योजयति । परात्मन शक्तिरूप यद बल तत् त्रिविध भवति, त्रिविधत्वं चास्य चतुर्भि प्रकारंनिरूप्यत इत्यर्थं । तत्रैक प्रकार सत्त्वरजस्तमोरूपेण व्याख्यात । त्रय प्रकारास्तु अप्र व्याख्यायन्ते ।

ज्योतिरादिभि प्रभेदै ब्रह्म रसो यथा त्रिरूपो व्याख्यात, तथा बल कर्मरूपमपि तमः, अज्ञानाया, आक्रमणमिति त्रिभेद भवतीति त्रिविधत्वस्य द्वितीय प्रकार ।

<sup>२</sup> मध्ये रसशब्दस्य ग्रन्थारम्भ एव सज्ञाधिकरण उक्तं प्रवृत्तिनिमित्तं पुन स्मारयति । पद्य स्पष्टार्थं पूर्वपठितं च । रस शब्दार्थो जल प्रसिद्धम्—त्रिपयानुगकर्म तत्रापि दृश्यत इति तत्सादृश्यान्मूलतत्त्वमपि रसशब्देनोक्तमित्यभिप्राय ।

<sup>३</sup> अय प्रथमा विधा तमोरूपा आवरणशब्देन तम पर्यायेणात्र व्याख्यायते । सर्गत—संसर्गत—यदा बलम्—अतश्चरम् रसेऽनुप्रविष्टं भवति, तदा रस त्रमेण घनता याति जलमिव तरङ्गैरन्तश्चरति । सैषा घनतैव रसस्यावणम् । एवमावरणवृत्त्वा वृत्त्वा बलं पुयग् भवति—नि सरति । तदावरणवृत्त्वं तमोनामक बलमुच्यत इति भावः ।

<sup>५</sup> अज्ञानायाबलमत्र लक्षितम्—प्रवहणशील दृश्यजगदुत्पादक बलमज्ञानाया, अ-यस्य स्वस्मिन् प्रवेद्यो यन भवति । इदमग्रे विस्तरेण निरूप्यतेऽनुपपदम् । इदन्तु कोपरूपं न भवति, बलान्तर स्वस्मिन् न आपत्ते—इत्यर्थं ।

रसे<sup>१</sup> विवारोपयिकं यतो बलं विवृण्वदन्ते स्वयमेव नश्यति ।  
तदुत्क्रमं नाम बलं प्रचक्षते तदित्यनाहुस्त्रिविधं बलक्रमम् ॥६१॥

तमोऽ<sup>२</sup>मृतस्यावरणं तथेच्छाऽमृतेऽज्ञानायाक्रमणं क्रियाऽस्मिन् ।  
स्याज्योतिरग्वावरणं विरुद्धं गतिः प्रतिष्ठामनुभूमिन् कामः ॥६२॥

पट्<sup>३</sup> शक्तयस्ताश्च परात्परं परं विभज्यते तच्च पुनर्द्विधा कृतम् ।  
रसत्रयं पूर्य एव कथ्यते बलत्रयं तु प्रकृतिनिवच्यते ॥६३॥

बलत्रयोत्पादितमर्थजातं रसत्रयेऽस्मिन्पुण्येऽनुबद्धम् ।  
संतानरूपं भवतीह भोगो<sup>४</sup> बलात्स तस्मात्प्रकृतिर्बलं स्यात् ॥६४॥

\*कृतेस्तु रूपं प्रथमं रसे यत् स्थितं स भावोऽस्ति तदात्मनः स्वः ।  
तेनास्य भोगुः पुरुषस्य लग्नं बलं तदाहुः प्रकृतं स्वभावम् ॥६५॥

### (२६) बलदशाधिकरणम्

बलं हि मृत्युमरणस्वभावं न चैकभावेन सदा स्थितं स्यात् ।  
क्षणं क्षणं तत्परिवर्तते यत् ततो विचित्रा जगतः स्थितिः स्यात् ॥६६॥

<sup>५</sup>एकैकखण्डे तु बलस्य भेदात् सुप्ताः प्रबुद्धाः पुनरात्मबुद्धाः ।  
संतानिता चाप्य निरात्मता चेत्येव दशा पञ्च भवन्ति नित्याः ॥६७॥

<sup>१</sup> येन तु रसो विवृतो—विस्तृतो भवति तद् विस्तारोपायभूत बलम्, आक्रमणम्,  
उत्क्रमण वा उच्यते इत्यर्थः ।

<sup>२</sup> अत्र तम आवरणम्, अज्ञानाया अमृते रसे—इच्छारूपा, आक्रमण तु क्रिया ।  
ज्योतिरादियु प्रायुक्तेषु मन प्राणवायूपेषु ज्योतिर्विरुद्धमावरणम्, ज्योतिरनु-तेन सह तिष्ठति ।  
प्रतिष्ठा विरुद्धा तु गतिः तया सह चरति—क्रियानाम्ना आक्रमणनाम्ना च पूर्वमुक्ता ।  
अज्ञानायारूपा इच्छा तु भूमन् सहचरी ।

<sup>३</sup> एता ज्योतिराद्याः तिस्रः—आद्यास्तिस्रश्चेति पट् शक्तयः, परम्—अन्वयपुरुषम्—  
परात्पराद् विभज्यते, परात्परे एता न सन्ति, परेऽव्यये तु आविर्भवन्तीत्येव तयोर्भेदः ।

<sup>४</sup> लको भोगो बलादेव, तस्माद्बलमेव प्रकृतिनाष्टवाच्यम् । भोगायतनस्यैव परं  
प्रकृतिपदेनास्यानात् ।

\* कृतेः—त्रिधायाः प्रथमं रूपं रसे स्थितं स्वमित्युच्यते—रसस्वरूपातुगन्त्वान्,  
वस्मान् प्रथमा वृत्तिः प्रकृतिरिति ध्युत्पत्त्या बलं प्रकृतिपदेनोच्यते इति ।

<sup>५</sup> दृश्यमाने जगतः प्रत्येकं खण्डं भेदाद् भिन्नं रूपं, यत् पञ्चधा भिद्यते, ताः पञ्चा-  
शरथाः सुप्तप्रबुद्धाद्या पद्ये गणिताः । एता दशा नित्याः काचिदवगम्या यत्तेऽवश्यं निष्क्रीणति  
भावः ।

न साधु तेषां सुगता विदन्ति न साधु पश्यन्ति च कापिलास्ते ।  
परोऽप्ययदचेन्न रस प्रदद्यादसत्कथ्य सद्भिधूत स्फुट स्यात् ॥५५॥

### (२८) प्रकृत्यधिकरणम्

अयास्य यच्छक्तिबल परात्मनस्त्रिधा <sup>१</sup>चतुर्थाऽस्य निरूपण मतम् ।  
तत्रैकधेहोदितमेव साप्रत त्रिधा क्रमादुत्तरतो निरूप्यते ॥५६॥  
ज्योति प्रतिष्ठापृतिभि सभेद ब्रह्म त्रिधा ध्याक्रियते यथेदम् ।  
<sup>२</sup>तमोऽशानायाक्रमणप्रभेद तथैव कर्माणि मत त्रिधेदम् ॥५७॥  
बल<sup>३</sup> जले हि त्रिपयानुग भवेदप्यदच तिर्यक् च ययोर्ध्वतश्च खे ।  
एव यदत्र त्रिपयानुग बल पश्यन्ति तस्मात्प्रवदन्ति तं रसम् ॥५८॥  
<sup>४</sup>बल यदन्तश्चरमस्ति सर्गतस्ततो रसो घाति घनात्मता क्रमात् ।  
सद्वृत्त्य सवृत्त्य पृथक् पृथग्भवेद्भूतदेवावरणाभिध बलम् ॥५९॥  
बल प्रवाहि प्लवते यतस्ततो रसे प्रवाहोऽयमुदीक्षयते जगत् ।  
अनाद्यनन्तोऽयमकोप<sup>५</sup>विप्रहस्तच्चाशानायाभिधमुच्यते बलम् ॥६०॥

स्मारिता—यदि अव्यय सत्तारस न दद्यात्—तहि असत्स्वभावस्य बलस्य—कर्मण स्थितरेव  
वय स्यात् । प्रवृत्ति साख्याभिमतता क्रिया शक्तिरूपा, सीगतैरपि च क्षणिका किन्तु मुख्या  
मन्यते । क्रिया च नाश्रयमन्तरेण स्वरूप घत्ते, इति तस्या आश्रयो रसरूप सत्यदवाच्योऽ-  
भ्युपेय इति ।

<sup>१</sup> इदानीं प्रकृत्यादिगन्दान स्वाभिमतार्थे योजयति । परात्मन शक्तिरूप यद्  
बल तत् त्रिविध भवति, त्रिविधत्व चास्य चतुर्भि प्रकारैर्निरूप्यत इत्यर्थे । तत्रैक प्रकार  
सत्वरजस्तमोरूपेण व्याख्यात । त्रय प्रकारास्तु अय व्याख्यायन्ते ।

ज्योतिरादिभि प्रभेदै ब्रह्म रसो यथा त्रिरूपो व्याख्यात, तथा बल कर्मत्पमपि  
तम, अशानाया, आक्रमणमिति त्रिभेद भवतीति त्रिविधत्वस्य द्वितीय प्रकार ।

<sup>२</sup> मध्ये रसशब्दस्य ग्रन्थारम्भ एव सज्ञाधिकरण उक्त्वा प्रवृत्तिनिमित्त पुन स्मारयति ।  
पद्य स्वस्तार्थं पूर्वपठित च । रस शब्दार्थो जल प्रसिद्धम्—त्रिपयानुगकर्म तत्रापि दृश्यत इति  
तस्माद्दृश्यान्मूलतत्त्वमपि रसशब्देनोक्त्वा मित्यभिप्राय ।

<sup>३</sup> अय प्रथमा विधा तमोरूपा आवरणशब्देन तम पमायेणात्र व्याख्यायते ।  
सर्गत—सप्तर्गत—यदा बलम्—अन्तश्चरम् रमेऽनुप्रविष्ट भवति, तदा रस क्रमेण  
घनता याति जलमिव तरङ्गैरन्त प्रविष्टे । संपा घनतैव रसस्यावणम् । एवमावरणवृत्त्वा  
कृत्वा बल पृथग् भवति—नि सरति । तदावरणवृत्त् तमोनामक बलमुच्यत इति भाव ।

<sup>४</sup> अशानायाबलमत्र लक्षितम्—प्रवहणशील दृश्यजगदुत्पादक बलमशानाया, अन्यस्य  
स्वस्मिन् प्रवेक्षो येन भवति । इदमग्रे विस्तरेण निरूप्यतेऽनुपदम् । इदन्तु कोपरूप न  
भवति, बलान्तरं स्वस्मिन् न आधत्ते—इत्यर्थे ।

रसे<sup>१</sup> विचारोपमिकं यतो बलं विवृण्वदन्ते स्वयमेव नश्यति ।  
तदुत्कर्म नाम बलं प्रचक्षते तद्विद्यमाहुस्त्रिविधं बलकर्मम् ॥६१॥

तमोऽ<sup>२</sup>मृतस्यावरणं तथेच्छाऽमृतेऽशनायाकर्मणं क्रियाऽस्मिन् ।  
स्याज्योतिरन्वावरणं विरुद्धं गतिः प्रतिष्ठामनुभूम्नि कामः ॥६२॥

पद्<sup>३</sup> शक्तयस्ताश्च परात्परं परं विभज्यते तच्च पुनर्द्विधा कृतम् ।  
रसत्रयं पुरुष एव कथ्यते बलत्रयं तु प्रकृतिर्निदृश्यते ॥६३॥

बलत्रयोत्पादितमर्थजातं रसत्रयोऽस्मिन्पुरुषेऽनुबद्धम् ।  
संतानरूपं भवतोह भोगो<sup>४</sup> बलात्स तस्मात्प्रकृतिर्यत्नं स्यात् ॥६४॥

<sup>५</sup>कृतेस्तु रूपं प्रथमं रसे यत् स्थितं स भावोऽस्ति तदात्मनः स्वः ।  
तेनास्य भोक्तुः पुरुषस्य लग्नं बलं तदाहुः प्रकृतिं स्वभावम् ॥६५॥

### (२६) बलदशाधिकरणम्

बलं हि मृत्युमरणस्वभावं न चकभावेन सदा स्थितं स्यात् ।  
क्षणं क्षणं तत्परिवर्तते यत् ततो विचित्रा जगतः स्थितिः स्यात् ॥६६॥

<sup>६</sup>एकं कल्पे तु बलस्य भेदात् सुप्ताः प्रबुद्धाः पुनरात्मबद्धाः ।  
संतानिता चाय निरात्मता चेत्पेवं दशा पञ्च भवन्ति नित्याः ॥६७॥

<sup>१</sup> येन तु रसो चिक्वृत्तो—विस्तृत्तो भवति तद् विस्तारोपमभून् बलम्, आश्रमणम्, उत्क्रमण वा उच्यते इत्यर्थः ।

<sup>२</sup> अत्र तम आवरणम्, अशनाया अमृते रसे—इच्छारूपा, आश्रमण तु क्रिया । ज्योतिरादिषु प्रागुक्तेषु मन प्राणवायुपेषु ज्योतिर्विरुद्धमावरणम्, ज्योतिरनुत्तेन सह तिष्ठति । प्रतिष्ठा विरुद्धा तु गति तथा सह चरति—क्रियानाम्ना आश्रमणानाम्ना च पूर्वमुक्ता । अशनायारूपा इच्छा तु भूम्न सहचरी ।

<sup>३</sup> एता ज्योतिराद्या नित्य—आद्यास्तिस्यश्चेति पद् शक्तयः, परम्—अध्ययपुरुषम्—परात्पराद् विभज्यते, परात्परे एता न सन्ति, परेऽध्यये तु आविर्भवन्तीत्येव तयोर्भेदः ।

<sup>४</sup> उक्तो भोगो बलादेव, तस्माद्बलमेव प्रकृतिगण्यत्वान्मम् । भोगापतनस्यैव परं प्रकृतिपदेनाख्यायानम् ।

<sup>५</sup> कृते—क्रियायाः प्रथम रूपं रसे स्थितं स्वमित्युच्यते—रसस्वरूपानुगतत्वान्, तस्मान् प्रथमा कृति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या बलं प्रकृतिपदेनोच्यते इति ।

<sup>६</sup> इत्यमाने जगत् प्रत्येकं शब्दं भेदाद् भिन्नं रूपं, बलं पञ्चधा भिद्यते, ताः पञ्चा-  
शयाः गुणप्रबुद्धाद्या पद्ये गणिताः । एता दशा नित्याः वाचिदवस्था बलेऽन्ये तिष्ठन्तीनि  
भाषः ।



बलं प्रमुप्तं रसतो न <sup>१</sup>भिद्यते निर्लक्षणत्वान्न रसोऽवभासते ।  
प्रमुप्तमव्यक्तपदेन क्षयते धीये पुनर्व्यक्तमिदं प्रजायते ॥६८॥

<sup>१</sup>अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय तथा च नित्य रसगन्धवर्जितम् ।  
अनाद्यनन्त महत् पर ध्रुव प्रधानमेतत्प्रयदन्ति सूरय ॥६९॥

अव्यक्तमेतत्सकल बलं यत् प्रबोधमायाति महत् तदुक्तम् ।  
<sup>२</sup>सा बुद्धिरद्वोषविशेषहेतोस्तन्मात्रमास्थाय भवन्ति बौद्धा ॥७०॥

<sup>३</sup>बलप्रबोध प्रथमं स कम्पो नानाविधं रूपमुदेति कम्पात् ।  
नोदो गतिश्चाप्यभयत्सकामस्तमस्तथानेकविधं बलं च ॥७१॥

<sup>४</sup>स्वतन्त्रमेकैकमिदं क्षमस्त समर्थं नैव बलं विसृष्टी ।  
विनाश्रयं तस्य बलस्य पञ्चावस्था अपि स्थुन तयोपपन्ना ॥७२॥

<sup>५</sup>तस्माद्बलं सवविधं समेत्य ग्रन्थी भविष्यत्सतोऽनुगम्य ।  
आत्मन्वितामेति विकासयोगाद्भूवेदहकार इति प्रतिष्ठम् ॥७३॥

<sup>१</sup> रसस्य लक्षणम्—बोधविषयतापादेन बलमेव भवति, शुद्धो रसस्तु स्वयं बोधरूपं, न बोधविषयो भवति । तस्माद्बलस्य स्वापदशायां रस प्रतीतिविषयो न भवति बलमप्यव्यक्तम् तथा च तदा किमपि न भासते—इत्यर्थं । इयमेव प्रलयावस्था । निष्ट पद्य स्पष्टार्थम् ।

<sup>२</sup> ता प्रमुप्तरूपा बलदशामेव प्रकृतिप्रधानादिशब्दैः सूरयः—साख्याशा व्यवहरन्ति तच्च शब्दादिसर्वप्रत्यक्षगुणरहितम्—महतीऽपि परमावस्थारूपमिति ।

<sup>३</sup> बलस्य प्रबोध एव बुद्धिरुच्यते । प्रबोधकारणादेव तस्या बुद्धिरिति नाम । ता बुद्धिमेव परमा मयमाना, तत परमव्यक्तमात्मानं वा ये न परिचिन्वन्ति, त एव बौद्धा इत्युच्यन्ते । बुद्धेरुपासका बौद्धा इति ।

<sup>४</sup> बलस्य प्रबोधे सति कम्पः—अवयवप्रचलनं भवति । बलं हि सावयवमित्युक्तं प्राक् । कम्प एव भयदुःखादिहेतुत्वा तु व्याख्यातपूर्वं । उक्ता नामतमो गत्याद्या अवस्था अपि कम्पादेव भवन्ति—अन्याश्चानेकविधा कम्पाद् भवन्ति । गतिरपि द्विविधेहोक्ता—नोदः—परप्रेरणम् स्वयं गतिर्देशत्वागदन्वेति ।

<sup>५</sup> आश्रयं विना बलं न स्वरूपलाभाय न वा परोत्पादनाय भवति—न च तस्येव पञ्चावस्था अपि सम्भवन्ति । आश्रयं विना कुत्र स्वापः, कथंवाप्रबोध इत्याश्रयः पुरुषोऽस्य भङ्गुपेयः ।

<sup>६</sup> रसेऽनुगम्य रसतः रससत्तामादायैव बलं सवविधं बलं ग्रन्थीभविष्यत्—परस्परग्रन्थनाद् ग्रन्थिरूपेण परिणामं प्राप्सु योग्यम्—आत्मन्विताम् रसमेवात्मानमवलम्ब्य सात्मकता प्राप्नोति । इयमेवात्मबद्धतारूपा तृतीयावस्था । तस्यैव महद्भूषणस्य विनाशोऽहकारः ।

१ आत्मन्वि तत् सर्वबलं प्रकुर्वद्रूपं समानाद्बुदितं प्रदेशात् ।

एकत्रभोगं जनयत्यमुष्मिन्नात्मन्बलं कर्म गुणश्च भूत्वा ॥७४॥

२ महानयं सर्वबलस्तदानीं भवेदहङ्कार इति प्रसिद्धः ।

श्रेयाऽक्षरं तद् व्यपदिश्यतेऽस्मात् तन्मात्रं पूर्वाण्यभवन् क्षराणि ॥७५॥

स्याद्बुद्धिसंबन्धवशाद्रसस्यं बलं प्रबुद्धं यदि चेन्महत् तत् ।

बन्धेन योगेन विभूतितोऽहंकारश्च मृत्युः स रसान्वितश्चेत् ॥७६॥

सप्रन्यिकाऽप्रन्यिकभेदतस्ते द्विधा मतायोगविभूतिबन्धाः ।

अप्रन्यिकैस्ते रसगं बलं चेत् ततोऽक्षरं स्यात् क्षरमन्यरूपैः ॥७७॥

३ प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशनक्रमो यः कर्म संतान इतीर्यते बुधैः ।

एकत्र तत्रात्मनि सोऽक्षरे नवं संस्कारमुत्पाद्य पृथग् विनश्यति ॥७८॥

४ शैला द्रुमाः पक्षिमृगा मनुष्या ये केचिदन्येऽपि भवन्ति तेषाम् ।

तत्कर्मसन्तानवशेन धारावाहीनिरूपाणि भवन्ति लोके ॥७९॥

५ एकैकतोऽर्थेषु यदेव धारावाहीनि रूपाणि पृथग् भवन्ति ।

स कर्मणां प्रन्यिरनञ्जनैऽस्मिन् रसे समासञ्जनकर्ममूलः ॥८०॥

१ सात्मक बल कुर्वद्रूपम्—शक्तिरूपता गच्छद्—आत्मनि कर्मरूपता क्रमेण गुणरूपता च गतम् आत्मनि भोग जनयति । बलस्य शक्तिरूपेण तत्. क्रियारूपेण परिणामः । क्रियैव च धारावाहीनी गुणरूपतामाप्नोति । गुणैरेव चात्मा भोक्ता भवतीति भाव्यम् ।

२ भोगजननकाले महान्—अहङ्काररूपेण परिणमति, अहङ्कारपूर्वक एव हि सर्वत्र भोगः, 'अह जाने' अह सुखीत्याद्यनुभवात् । तदेवमक्षर श्रेया व्याख्येयम्—अक्षर पुरुष, तदुत्पादिका शक्तिर्महानिति ख्यातापि अक्षरपदवाच्या, तज्जनितभोगरूपोऽहङ्कारोऽप्यक्षररूप एव अक्षर—शक्तिरत्वात्तदभेदं गतस्यास्याक्षरत्वम् । तत् क्षराणि मात्राः । सोऽय महदहङ्कारतन्मात्रारूपो बलश्रेयाभावस्य तृतीयः प्रवारः । अग्रे पद्यानि स्पष्टार्थानि ।

३ पूर्वोक्तानामु पञ्चावस्थामु सन्तानवृत्तित्वा व्याख्यायते ।

४ सर्वेऽपिमे क्रियासन्तानरूपा एवेति मुनिपुत्र भाव्यम् ।

५ शैलद्रुमादीनि पक्षिमृगमनुष्यादिक्षरीराणि च धारावाहिकर्मसन्तानरूपाण्येवेति पूर्वं-पद्य उक्तम् । कर्मणा परस्परं यन्निवनादेव विभिन्नानि स्थूलरूपाणि भवन्तीति बहुधा प्रति-पादितम् । कर्मणा परिवर्तनादेव सर्वेषां वस्तूनां रूपाणि परिवर्तितानि भवन्ति, सच्चिदानन्दरूपो रसस्तु सदैवरस एवेत्यपि अनेकश उक्तम् । कर्मत्रयेण पञ्चविधा सस्या जनयति—माया, बला, गुणा, विचारा, आवरणम्, आसञ्जनम्—इति । पूर्वं स्वयं मितम्—परि-च्छिन्नं कर्म अमितस्य मितिं दशयति—सरङ्गा इव जलस्येति माया प्रथम रूपम् । मिनिरेव मायेति प्रतिपादिनपूर्वम् । सत्यां च मिनो नादा भेदा जायन्ते—इत्यवयवारणार्थां वा शक्तिनीयं रूपम् । सायवयनायां च गंभीरविभागायां, तज्जन्या रसगंरूपाद्याश्च गुणाः प्रवर्तन्ते इति तृतीयं रूपम् । गुणानां च परस्परं परिवर्तने विचारा भवन्ति, गुणपरिवर्तनमेवावस्था परिवर्तनम्, अवस्थापरिवर्तनमेव च विचार इति विचारारूपतुर्प रूपम् । विचारमूलमूतं यन्मु-

- १ स ग्रन्थिवन्धो भवतीह यावत् तावत् स सर्गं प्रतिपद्यतेऽर्थं ।  
 एकत्र सत्रात्मनि सूज्यमानतत्कर्म सन्तानज भोग एति ॥८१॥
- २ तत्सचरेण प्रतिसचरेण प्रवर्तमानं च निवर्तमानम् ।  
 स्वयं लयं याति बलं रसेऽस्मिन् कृतायंता साऽस्य निरात्मता च ॥८२॥
- ३ सुप्तं बलं शान्तरसे प्रशान्तमेवास्ति तस्मिन्नमृतेऽमृतं तत् ।  
 तन्मृत्युना तेन वृते रसेऽस्मिन् न किञ्चिदप्रे जगदेतदासीत् ॥८३॥
- ४ न किञ्चिदप्रे जगदेतदासीदिति प्रयासीदिह पुष्करेऽस्मिन् ।  
 एकैकं तत्पुष्करसृष्टिहेतुर्जातिं निद्रातिबलं स्वतन्त्रम् ॥८४॥

आग्निमते—न प्रकाशते—यथा रञ्जिते पटे श्वेत्यं न प्रकाशते—इति आवरणं पञ्चमं रूपम् । तत आवरणं स्वैर्नैव रूपेण आवृतं वस्तु दर्शयतीति आसञ्जनं पठं रूपम् । स्वयं वस्तुनि आसज्य स्वस्वरूपेण वस्तुन प्रकाशनमेवासासञ्जनं नाम । तदिदमासासञ्जनं बलस्यान्तिमावस्था । तदिदमासासञ्जनं बलं एव बलान्तरस्य, रसस्तु तदालम्बनमानम्, परमालम्बनत्वादेव रसेऽप्यन्यान्यरूपेण भासते इत्यत्रोक्तम्—अनञ्जने रसे यद् समासासञ्जनरूपं कर्म, तस्य मूलोऽयं कर्मणो ग्रन्थिरित्यन्वयः ।

१ यावत् कर्मणा ग्रन्थिवन्धो भवति, तावदेव सर्गं अर्थरूपं, अर्थार्थसृष्टिं प्रतिपद्यते । ग्रन्थिविमोके सोऽर्थोऽपि प्रलीयत इत्यर्थः । तावदेव च तस्मिन्नपि सूज्यमानं तादृशं कर्मसन्तान-जन्यं भोगं—पूर्वोक्तगुणविकारादिरूपं, एति—प्राप्नोति इत्यर्थः । ग्रन्थिवर्त्यन्तमेव भोगोऽपि जायत इति ।

२ एव ग्रन्थीनामेव सञ्चरप्रतिसञ्चररसच भवति । ग्रन्थि, पुनर्ग्रन्थिरिति सचरं, वैपरीत्येन प्रवृत्तौ ग्रन्थिविमोकस्तु प्रतिसचरं । सचरं प्रवृत्तिः, प्रतिसचरस्तु निवृत्तिः । अन्ततः निवर्तमानं तत्कर्म रसे एव लयं याति—सुप्तम्—अप्रकटं भवति । सा बलस्य कृतायंता, यदनेन कर्तव्यमासीत्—तत् कृतमित्यर्थः । इयमेव च निरात्मतारूपा पञ्चमी अवस्था पूर्वमुक्ता ।

३ बलस्य न किञ्चिन् करणमेव स्वाप, अमृते शान्ते रसे सुप्तं तदपि शान्तरूपेण अमृतरूपेणैव च विज्ञायते । तादृशेन शान्तेन बलेनावृते रसे सति संवायस्था “नैवेह किञ्च-नाप्रे आसीत्” इत्यादि शब्दैः श्रुतिस्मृत्योर्ब्याख्यायते । यदा नैव किञ्चिदासीदिति श्रुति-स्मृत्योर्दृश्यते, तदा प्रलयावस्थायामपि रसो बलं चेत्युभयमप्यस्ति, अनयोरभावो न कदापि भवति । बलं सुप्तमेव तदात्येऽस्तीत्येव विज्ञेयम् । अतएव ‘प्रसुप्तमिव सर्वतः (म० स्म० १ अ०) इत्येव भगवता मनुना प्रयुक्तम् ।

४ अनन्तेषु ब्रह्माण्डेषु सर्वत्र प्रलयः स्यादिति न सभाव्यते, तेन भूमि-व्यापके रसे सर्वत्र बलसुप्तिर्न कदापि बोध्या । “नैव किञ्चनाप्रे आसीत्” इत्यादि श्रुतिस्मृत्योर् अस्मिन् पुष्करे—ब्रह्माण्डे पुरा किञ्चिदासीदित्येवाभिप्रायोऽवगन्तव्यः । पुष्करपदमत्र ब्रह्माण्ड-बोधकम् । ब्रह्माण्डस्य कर्मत्वरूपेण निरूपणं पुराणादिषु दृश्यते, तत एव पुष्करपदं ब्रह्माण्ड-अर्थकमुपात्तम् । एकैकं ब्रह्माण्डोत्पादकं बलं पृथक् पृथक् स्वतन्त्रं क्वचिज्जागति, क्वचित् स्वपिति च ।

१ न सर्वया भूमि रसे समन्ततः प्रमुप्तमेतत्सकलं बलं भवेत् ।  
 न नोदनाऽस्तीति तथा सति क्वचिद्बलं रसे सुष्टिकरं न जाप्रियात् ॥८५॥  
 सतीतरस्मिन्नत्र पुष्करे तदा रसेन जाप्रद्वलशालिनाऽऽहते ।  
 रसे प्रबुद्धं बलमत्र पुष्करे लोकत्रयं भावितमेतदीक्ष्यते ॥८६॥

### (३०) बलस्वापप्रबोधधिकरणम्

२ बले बलान्यत्र बलान्तराणि पुनर्बलान्यत्र पुनर्बलानि ।  
 रसे प्रनृत्यन्ति बलानि मानाविधानि तद्द्विश्वमिदं विभाति ॥८७॥  
 अनादिकालादमृते रसे बलं सुप्तं क्वचिज्जागीरतं च नृत्यति ।  
 सुप्तं च जागति मुहुः प्रबोधितं पुनः स्वोपित्येव पुनः प्रबोधयते ॥८८॥  
 बलं हि शक्तिः प्रथते रसेऽमृते सुप्ता सदा शक्तिष्वनेऽवतिष्ठते ।  
 बलस्य मुप्तिद्विविधा रसे भवेदघातजा सा प्रतिघातजाऽप्यवा ॥८९॥  
 १ यदेकदेशानुगतितनं विद्यते सा सर्वदिक्काः बलमुप्तिरिष्यते ।  
 शक्तेः स्थिता शक्तिमतीह सर्वदा तस्मादियं मुप्तिरघातजामता ॥९०॥  
 २ अघातमुप्तिद्विविधा रसे स्यात् मुप्तिमहामुप्तिरिति प्रभेदात् ।  
 स्वयं निवृत्तिक्रमजा तु साद्या मुमुक्षुतद्यत्नवशेन चान्द्या ॥९१॥

१ यदि तु सर्वस्मिन्नपि भूमि बलमेकदा सुप्तं स्यात्, तर्हि नोदकस्य प्रेरकस्य कस्याप्यभावे बलस्य सुप्तस्य जागरणं कथं स्यात् । एकत्र ब्रह्माण्डे प्रमुप्तं तु बलं ब्रह्माण्डान्तरे जाग्रता बलेन नोदनात् पुनर्जागतीति इदमेवप्रिमपद्ये स्पष्टीकृतम् ।

२ बलोपरि बलानां चयनादेव जगदिदं विभातीति विस्तृत्य पद्येऽस्मिन् स्पष्टीकरेण-  
 क्तम् । यद्यपि बलस्य बलान्तराधारता न सम्भवति, स्वयं शक्तिवत्त्वेन बलान्तरधारणाय समयस्तेन नाप्यते इति । तथापि रसाधारेण बलं यदा धारावाहिं भवति, तदा तत्र बलान्तराधारता सम्भवति आधेयभूतस्य बलस्यापि धारावाहिनाया तथापि पुनर्बलान्तराधारता सम्भवतीति प्राग् व्याख्यातम् । एव बलपरम्परारूपा चिति सम्भवतीति । पद्यत्रयमत्र स्पष्टार्थम् ।

३ बलस्य अघातजा मुप्तिमुदाहरति—यदा बलस्य एकदिग्भिर्मुम्बोभूना प्रवृत्तिर्न दृश्यते, तदा सर्वदिग्भवा मुप्तिः, सा च अघातजैव सम्भवतीति भावः । अभिघातेन तु कस्याचिदेव दिशि मुप्तिः स्याद्, न तु सर्वाणि दिशुः ।

४ अथ अघातजाया मुप्तेरपि द्वैविध्यमाह—एवा मुप्तिः, एवा च महामुप्तिरिति । यत्र पुनर्जागरणं नैव सम्भवेत्, सा महामुप्तिः । तत्र बलस्वभावेन पूर्वोक्तत्रयेण निवृत्तियां जायते—सा मुप्तिः । यदाचिन् कार्योत्पादनरूपं जागरणं यदाचिन् कार्यकरणरूपं स्वयं इति बलस्य स्वभावात् । तत्र स्वभावेन गुणं बलं पुनरपि जागति—कार्यं प्रवर्तनं इत्येया मुप्तिः । यदा तु मुमुक्षो—मोक्षमिच्छन्-पुण्यस्य, तत्रानुप्रवृत्तस्य च योग्यमाघातेनिदिध्यामनादेर्वा कथेन मुप्तिर्जायते—सा महामुप्तिः । मुक्त आरामनि गुणं यत्र तदा मायच्छेदेन न यदापि जागतीति ।

१ द्विधा प्रतीघातजमुप्तिरिष्टा मुप्तिर्महामुप्तिरिति प्रभेवात् ।

घातक्षयोत्थाप्य बला तु सादा महाबलेऽल्पस्य लयस्तु सान्त्या ॥१२॥

२ यत् सर्वदिश्यानि बलानि चाहितान्याघ्नन्ति घातनन्ति परस्परेण सा ।

मुप्तिर्यथा ३ तुल्यबलाश्रितद्वयाकृष्टोऽविरोधात् पटोऽनुकृष्यते ॥१३॥

४ महाशिलां यः प्रतिहन्ति हस्ततः सा नोदना शैलबले विलीयते ।

तेन मुक्ता आत्मा सर्वथा सर्वदा बलविमुक्तो भवतीति भावः । अतएव मुक्तेरनन्ततां धोषयन्ति श्रुतिस्मृतयः । इयं महामुप्तिर्यौगसमाधिनिदिध्यासनादिभिः शास्त्रविहितं पुरुषप्रयत्नैः सपाद्यते । तेन प्रयत्नेन बलस्य लय एव भवति पुनर्जागरणं न सम्भवतीति तस्य बलस्य महामुप्तिः सा कथ्यते । बलस्यैव कुबंदूपता—कार्यकरणाभिमुख्यं शक्तिरिति आरम्भ एवोक्तम् । तस्माज्जाग्रदलवाचकं शक्तिपदमपि प्रकरणेऽस्मिन् ग्रन्थकृता प्रयुक्तम् । इयं चोभयविधापि मुप्तिरप्रतिघातजैत्युक्ता । अत्र बलस्य बलान्तरेण प्रतिघाताभावात् । यद्यपि महामुप्तिः पुरुषप्रयत्नजैत्युक्तम्, तथापि सोऽयं पुरुषप्रयत्नो जीवत्वसपादकं बलं साक्षात्ताहन्ति—अपि तु तज्जनितामावरणशक्तिमविद्यारूपा निवर्त्य आत्मस्वरूपं प्रकाशयति, तेन स्वकार्यनिवर्तनेन शिथिलीभूतं बलं स्वतः एव क्रमेण निवर्तते । तस्मात्पुरुषप्रयत्नसाध्यापि महामुप्तिरप्रतिघातजैव परिगणिता, बलस्य निवृत्तिः स्वाभाविकपेक्ष—पुनर्जागरणमेव पुरुषप्रयत्नसाध्यमिति फलति ।

१ अथ बलान्तरप्रतिघाताज्जातामेवस्य बलस्य मुप्तिमुदाहरति—सापि मुप्तिः, महामुप्तिरिति द्विधा भिद्यते, घातस्य—प्रतिहन्तुर्बलस्य क्षये यत्र प्रतिहृतस्य बलस्य पुनरुत्थानं जायते सा मुप्तिः । घातक्षयेन उत्थाप्यम्—जगरणीयं बलं यत्र सा आद्या—मुप्तिः—इत्यन्वयः । यत्र तु महति बले अल्पस्य बलस्य लयो जायते, न पुनरुत्थानम्—सा बन्त्या महामुप्तिरित्यर्थः ।

२ केयं मुप्तिरिति व्यख्यायते—सर्वास्तु दिक्षु प्रेरणया सञ्चरन्ति बलानि परस्परम्, आघ्नन्ति—आघातम्—सघर्षम्, कुर्वन्ति । सघर्षे च प्रबलं बलं दुर्बलमस्नाति—स्वस्मिन् लीनं करोतीति भावः । इयमेव लीनस्य बलस्य मुप्तिरुच्यते, प्रतिघातनिवृत्तौ पुनर्जागरणदर्शनात्त्वयो नोन्मते ।

३ तत्राद्या मुप्तिमुदाहरति—तुल्यबलो द्वौ पुरुषो यदा कञ्चित्कष्टं विच्छेदयित्वा—कर्षत, तदा द्वयोरपि बलयोः परस्परप्रतिघातेन मुप्तिर्भवति, अतः पटं कस्यामपि दिशि न अनुकृष्यते—स्थिर एव तिष्ठति । तुल्यबलो पुरुषो आश्रितं यद् बलद्वयम्—तज्जनितया आकृष्टे परस्परं विरोधादिति पद्ययोजना । यदि चैकं पुरुषं पटं परित्यजेत्—तर्हि स द्वितीयावर्षं पुरुषादिति तत्क्षणमेव प्रचलेदिति महामुप्तिर्लये वा नात्राभिधातुं शक्यम् । इदं प्रथमाध्याये ससर्गाधिकरणेऽपि बलसामञ्जस्ये उदाहृतम् ।

४ अथ प्रतिघातजा महामुप्तिमुदाहरति—यः कश्चिन् स्वहस्तेन—स्वहस्तं परिचात्येति त्यज्जोषे पञ्चम्यन्तान् तसि । स्वहस्तेन महतीं शिलामाहन्ति, तत्राल्पहस्तबलं महान् शिलाबले विलीयते, न च पुनः कदापि जागतीति महामुप्तिरिति हस्तबलस्य शिलाबलप्रतिघातकृता ।

१ कांस्यस्वनो नोदनया प्रवर्तितोऽवसीदति स्पर्शवशादिहाङ्गुले ॥९४॥

२ अयाशनायावशतस्तु नोदना विलस्तभागः प्रतिधीयते यदि ।  
तथा न मुक्तिः प्रतिघातसभवेऽप्यस्यान्यथात्वं तु बलस्य संभवेत् ॥९५॥

३ बलप्रबोधोऽपि तथा द्विधा स्यादाघातजोघातवियोगजो वा ।  
धीप्राणभूतेषु बलप्रबोधः सर्वत्र लोके द्विविधोऽपि दृष्टः ॥९६॥

४ अग्निहि पृथ्व्यां दहनानुगं बलं मुप्तं सदा तिष्ठति तत्र तत् पुनः ।  
प्रमथ्य सघर्षणतः प्रबोध्यते बलप्रबोधः स हि नोदनाकृतः ॥९७॥

५ या नोदनोत्तीदति तत् क्रियात्मना तत्राशनाया पृथिवीबलेन यत् ।  
विलस्तमंशं प्रतिघातुमीहते तेनाऽघरेऽग्नं त्वभियाति नोदना ॥९८॥

१ द्वितीयमुदाहरणम्—यदि कश्चित् स्वहस्तादिना यष्ट्यादिना वा कास्यपात्रमाहन्ति, तत्र तद्धस्तादिवलेन कास्येऽनुरणनरूप शब्दं प्रादुर्भवति । स तु अङ्गुल्या स्पृष्टे तस्मिन् पात्रे निवृत्तो भवतीत्यङ्गुलिस्पर्शेन पूर्वदत्त बल मुप्तमिति प्रतीयते । न चास्य पुनर्जागरणमिति महामुक्तिरियम् ।

२ क्वचिद्बलान्तराघातेऽपि बलस्य मुपतिर्न भवतीत्युच्यते—नोदनया—अन्यबलप्रेरणया विलस्तो बलभागो यदि अशनायावशेन प्रतिधीयते—पूर्णाक्रियते, यथा मलरूपेण उदराद् बहिर्गतमन्नं पुनस्तत्राधीयते तथा । तदा प्रतिघातसभवेऽपि बलस्य मुपतिर्न भवति, किन्तु बलस्य अन्यथात्वम्—अन्यरूपता जायते । अशनाया अग्निमेऽघिवरणे व्याख्यास्यते । अत्रोदाहरणमिदं सभवति—यदा बश्चित्पुष्ट्यं स्वहस्तोत्पापितेन तीव्रेण वेगेन कञ्चित् प्रस्तरसमुखे क्षिपेत्—सत्क्याचिद् भित्त्या प्रतिहतं भवेत्—तदापि हस्तबलस्य मुपतिर्न जायते—किन्तु अभिमुखगतिस्याने परावर्तनगतिरूपेण तत्परिणमति । भित्त्या प्रतिहननरूपेण दत्तं तु बलमशनायावलेन तत् प्राप्नोति । तथा अशनाययैव बलस्य विलस्तो भाग पुनरत्राहित इति ।

३ अथ बलप्रबोधस्याप्येवमनेवविधता प्रदर्शयते—धीप्राणभूतेषु इति उदाहरणानि । बुद्धिर्हि निद्रामूर्च्छादिना प्रतिहन्यते—निद्राद्यपगमे तु प्रबुध्यत इति आधानवियोगज प्रबोधः । यदि तु मध्य एव नेनविच्छेदस्पर्शाघातेन जागरणम्—तदा आघातज प्रबोधः । तथैव प्राणस्यापि मूर्च्छाद्यपगमे—मध्य औपघादिना जागरणे च द्विविधत्व भाव्यम् । भूतेषु तु अग्रे उदाह्रियते ।

४ पृथिव्या वायुप्रस्तरादियु सर्वत्रैवाग्निव्याप्ति—‘अग्निगर्भा पृथिवी’ इति श्रुति-सिद्धान्तात्—तत उत्पत्तिं दृष्ट्वा स्पष्टमनुभवाच्च । तत्र च वाय्वादिगते अग्नौ दहन—शक्तिरप्यस्त्येव, शक्तिशक्तिमत्तोऽनित्यसबन्धात् । परं सा शक्तिः प्रमुपेतति बलरूपेण । तद्वत् वाय्वादिमपनेन प्रस्तरादिसपर्षणेन वा प्रबोध्यते, तदा प्रस्फुटोऽग्निं वाय्वादिक प्रत्यक्षं दहति, सोऽथ प्रबोधो नोदनया—मथनसघर्षणादिजनितबलप्रेरणया जातः ।

५ ननु मथनसघर्षणादिना बलाघातं वायुप्रस्तरादियु श्रुतं, तेनाघातेन अग्निगतस्य बलस्य कथं जागरणमिति शङ्क्या सद्दुपपत्तिमाह—सा मथनसघर्षणादिना त्रियमाणा नोदना त्रियारूपेण परिणवा, उल्पीदति—शयं गच्छति । बलजनितया शक्तेः त्रियारूपेण परिणवो

१ छदित्यकीलित्यतलम्बलम्बितौ प्रावा पतन्नेव न संपतत्यणु ।

कीलाद्विभागे पतनानुगं बलं जागति साघातवियोगजागरा ॥१०२॥

२ उद्विभक्तलोष्टं दिवमेति नोदनोद्बल्लयत्वेन गुह्यवमुत्तितः ।

पातक्षयोत्थाप्य बल तु गौरवं प्रबुध्य लोष्टं पुनरत्र पातयेत् ॥१०३॥

३ अयो यथोद्देशबल प्रमुपत पत्कार्यकाल स बलप्रबोधः ।

बले प्रबुद्धेऽपि बलप्रमुपति बलप्रबोध पुनरित्यमाहु ॥१०४॥

नोदने बहुकालपर्यन्त तस्य प्रस्तरस्य गतिविलोकयते, न चाल्पबलेन परिचालने गुह्यमूतस्य गतिं समवति, न चाल्पर्येव नोदनया बहुकाल गतिं समवति, तस्मात्पूर्वस्थित सुप्तमेव बलमल्पया नोदनयोद्बुद्धमित्येव भन्तव्यं स्यात् । तदेतत् स्फुटयन्नाह—पृथिव्यावर्षणजन्यस्य बलस्य हस्तनोदनया जागरणे प्रस्तरोऽथ पतेन्, पर कीलित्या या विहृदा पतन निवारयन्ती नोदना, तद्वयेन पतनात् परावृत्त्य, स तावत् कालपर्यन्तमेजते—कम्पते—चलति, यावत् तथा हस्तनोदनया सुप्तस्य कीलित्यनिवारकबलस्य अशनात्—स्वान्तनिगरणाद्, बलम्—पृथिव्यावर्षणं दिश विभिन्नामु दिक्षु—तिर्यंगिति यावत्, विपासितम्—गन्तु प्रवृत्त हसेत्—त्रियामुत्पाद्य शीघ्र भवेत् । हस्तनोदनया प्रबुद्ध पृथिव्याकर्षणबल कीलित्यस्यापकबलमशनाति, परं तदशनेन अस्य अन्यथात्व जायते । तेन नोर्चंगमनस्याने तिर्यंग् गमन प्रवर्तते, तच्च तिर्यंग् गमन क्रमेण उद्बुद्धस्य बलस्य हासपर्यन्त प्रवर्तते । उद्बुद्धबलनिवृत्तौ तु पुन कीलित्यबलजागरणे—अभयोर्वलयो परस्पराघातात् सुप्तौ स्थिरता लभ्यत इत्यर्थं । तदिदं पद्य पद्यस्य प्रतिघातेऽपि बलप्रमुपत्यभावस्याप्युदाहरण बोध्यम् ।

४ उक्तोदाहरण एव आघातवियोगज प्रोद्बोधोप्युदाहार्यं इत्याह । पूर्वोक्त छदित्य कीलित्यतलम्बलम्बितौ प्रावा पृथिव्यावर्षणवशात्पतन्नेव कीलित्यनोदनया निरोधादणु—मूक्षमपि न पतति । कीलाद्विभागे तु पतनप्रयोजक पृथिव्यावर्षणबल जागर्तीति इदित्येव पतति । सेयमाघातवियोगजन्या आवर्षणबलस्य जागरा—उद्बोध—उदाहार्यं ।

५ यदा वेनचित् पुरुषेण लोष्टप्रस्तरादिवमूर्ध्वमुत्तिशप्यते, तदा तत्र लोष्टप्रस्तरादौ हलनोदनया लघुत्व जागति, तेन विरोधाद् गुह्यवस्य मुप्तिरिति तल्लोष्टादिकं दिवमेति । गुप्तपपातकं हस्तबल तु यदा समाप्तम्, तदा गुह्यममुद्बुध्य पृथिव्यामेव तल्लोष्टादिकं पातयति । सोऽयं घातवियोगजो गुह्यवस्योद्बोधः । गुह्यवमिदं पृथिव्यावर्षणफलमूतम्, लापव तु गुप्तवर्षणफलमूतमिति भाव्यम् । तेनात्रापि गुह्यबलमूल्यमुप्तिप्रबोधप्रतिघातनमुनेन आवर्षणजनित बलस्यैव मुप्तिप्रबोधोपावृत्ताविति ध्येयम् ।

६ अयं प्रबुद्धमपि बल स्वकार्यघातकपर्यवियोगे सुप्तमिव प्रतीयते, तादृगपदार्थ-सन्निधाने तु तत् प्रबुद्धं प्रतीयते । तत्र प्रथमोत्तं यथोद्देशबलम्—द्वितीयं तु पार्थकालमिति वर्षणरणात् यथोद्देशकार्यकालपरिभाषात् सममिता । सेयं प्रबुद्धेऽपि बले मुप्ति, प्रबुद्धस्यैव च जागरणं बोद्धव्यम् । तत्रोदाहरणमपिमेष पद्यद्वयेन दत्तम् । अग्नौ प्रबुद्धम्—नेनपिस्त्रनिबद्धमपि दहनबलं यदि दाह्यस्य षाष्ठादे सन्निधानं न भवेत्, तर्हि षाण्णयलोचनान्मुपनिव प्रतीयते । तदिदं यथोद्देशबलम्, प्रबोधेऽपि च मुप्तिरिव । बाह्यवस्तुषु

- १अयं स्थितिस्थापकलक्षणं गुणं यदाहरेत् सकलं बलं किल ।  
उद्धोष्यते घातवियोगतो यतो नोद्धोष्यते घातबले दृढीकृते ॥१९॥
- २छदिस्यकीलस्थितलम्बलम्बितप्रावणं स्थितिर्नोदनयोः प्रमुत्तितः ।  
तत्रैव हस्ताहितनोदनावलाज्जागतिं तिर्यग्गमनानुगं बलम् ॥२०॥
- ३प्रादास कीलोत्थत्रिष्टनोदना बसात्परावृत्य च तावदेजते ।  
यावत्तया नोदनया त्रियासितं विदोहृत्सेत् सुप्तबलाशानाद् बलम् ॥२१॥

शक्तिक्षय इति पूर्वं प्रतिपादितमेवेति । पृथिव्या काष्ठादौ स्थितेन बलेन तद्गता अशनायया-  
विलस्तम्—क्षीणता गत नोदनारूपं बलं प्रतिघातुम्—प्रपूरयितुमीहते—चेष्टते । क्षीयमाण  
मथनादि नोदना बलं काष्ठादितेन अशनायाबलेन प्रपूर्यते इत्यर्थः । तेन प्रपूर्यमाणो सा  
नोदना, अधरे—नीचं, काष्ठादिष्वन्तं स्थितमग्निमभियासि, तत्रापि नोदना बलं प्रविशति ।  
तेन च अग्नौ स्थितं दहनबलं प्रवोष्यते इत्यभिप्रायः । अशनाया अप्रिभेऽधिकरणे विप्रियेते-  
त्युक्तं प्राक् ।

१ उदाहरणान्तरमाह—दृक्षशाखादिव पलाशपत्रादिकं वा यदा वयं हस्तेन मोटयाम, तदा तत् स्वस्थानं जहाति, यदा तु हस्तमपसार्यं परित्यज्यते तत्, तदा पुन स्वस्थाने स्वयमेव गच्छति । सेयं हस्तोन्मुक्तस्य पुनर्गतिं केन हेतुना जातेति तदर्थं सर्वत्र पार्थिवादिपदार्थेषु स्थितिस्थापकसंस्कारं वैशेषिका मन्यन्ते, तेनैव संस्कारेण हस्तोन्मुक्ते शाखापत्रादौ गतिर्जायते इति तेनिरूपितम् । वस्तुतस्तु तदपि घातवियोगजं बलजागरणमेव । शाखादिषु पलाश-  
पत्रादिषु वा स्वस्थाने स्थितये बलमस्त्येव, तत एव शाखादिकं स्वस्थाने तिष्ठति पृथिव्या-  
कर्षणेन नाधो याति । अस्माकं हस्तगतबलेनाघातात् तत् स्थानस्थितिप्रयोजकं बलं प्रमुत्तम्—  
तेनान्यदेशगतिं शाखादेर्जाता, हस्तस्थापसारणे तु आघातस्य वियोगे तद्बलं जागरणमवाप्य  
शाखादिकं स्वस्थाने नयतीति । अतएवाघातबले दृढीकृते—अर्थाच्छिदि चिरं तच्छाखादिकं  
भोटितमेव श्याप्येत, तदा तस्य बलस्य महामुन्तिर्भवतीति न तच्छाखादिकं पुन स्वस्थाने  
गच्छति । तत एव कस्यचिद् दृक्षस्य प्रलम्बतामिच्छन्तो मालाकाराया इतस्ततः प्रतियमाणा  
शाखा केनचिद्यन्त्रेण निरुद्धयोर्ध्वमेव स्थापयन्ति, ततस्ता अवाप्तरा शाखा ऊर्ध्वमेव गच्छन्ति,  
न तु तिर्यक् स्वस्थाने । सोऽयमाघातवियोगज उद्धोषः ।

२ आघातजस्य बलप्रबोधस्योदाहरणान्तरमाह—छदि—छादनम्—'छन' इति भाषाया  
प्रसिद्धम्, तत्र निखातं यस्कीलम्—'कडा' इति भाषाया प्रसिद्धम्, तत्र स्थापितं यत्लम्बम्—  
शिक्यम्—'छीका' इति भाषाया प्रसिद्धम्—तत्र यदि वदिचद्गुह्यभूतो प्रावा—प्रस्तरो लम्बित  
स्यात्, स स्थिर एव तिष्ठति, तत्र द्वे नोदने अथ स्थितपृथिव्याकर्षणजा नीचैर्नेतुं समर्था एषा  
छदिस्य बलसंपूर्वशिक्यबलसवन्धाज्जाता पतनं निरुन्धन्ती तु अपरा, तयोर्द्वयोरपि परस्पर-  
घातान् प्रमुत्तो प्रावा स्थिरस्तिष्ठति । यदा तु केनचिद् पुरुषेण तच्छनैरपि हस्तेन परि-  
चात्यते, तदा हस्ताहितनोदनावलाद् गतिप्रयोजकं बलं जागति, तं च प्रावारं तिस्र्येन सह  
तिर्यङ् नयति—इतस्ततो भ्रमयतीति आघातरूपया नोदनया बलजागरणस्योदाहरणम् ।

३ ननु उक्तोदाहरणे प्रमुत्तस्य बलस्य जागरणं विरमिति मन्यन्ते, हस्तदत्तया नोदन-  
यैव प्रस्तरस्य तिर्यङ् गतिर्नित्यतामिति चेन्न, प्रस्तरापेक्षयात्यल्पबलेन बाळादिहस्तेन कृतेऽपि



१ छदिस्यकीलखितलम्बलम्बितो प्रावा पतत्रेव न संपतत्यणु ।  
कीलाद्विभागे पतनानुर्गं बलं जागति साघातवियोगजागरा ॥१०२॥

२ उत्क्षिप्तलोष्टं दिवमेति नोदनोद्बुधल्लघुत्वेन गुरुत्वमुत्तितः ।  
घातक्षयोत्पाप्य बलं तु गौरव प्रबुध्य लोष्ट पुनरत्र पातयेत् ॥१०३॥

३ अथो ययोद्देशबलं प्रमुप्तं यत्कार्यकालं स बलप्रबोधः ।  
बले प्रबुद्धेऽपि बलप्रमुप्ति बलप्रबोधं पुनरित्यमाह ॥१०४॥

नोदने बहुकालपर्यन्तं तरय प्रस्तरय गतिदिलोचयते, न चालयत्वेन परिचालने गुरुभूतस्य गतिं सन्नयति, न चालयत्वेन नोदनया बहुबाल गतिं सन्नयति, तस्मात्पूर्वस्थितं गुप्तमेव बलमल्पया नोदनयोद्बुद्धमित्येव मन्तव्यं स्यात् । तदेतत् स्फुटयन्माह—पृथिव्यावर्षणजन्यस्य बलस्य हस्तनोदनया जागरणे प्रस्तरौघं पतेत्, परं वीलोत्या या विरुद्धा पतनं निवारयन्ती नोदना, तद्वशेन पतनात् परावृत्त्य, स तावत् बालपर्यन्तमेजते—बम्पते—चलति, यावत् तथा हस्तनोदनया गुप्तस्य कीलोत्खनिवारकबलस्य अघनात्—स्वान्तनिगरणाद्, बलम्—पृथिव्या-वर्षणं दिशं विभिन्नासु दिक्षु—तिर्यंगिति यावत्, विभासितम्—गन्तुं प्रवृत्तं ह्येते—त्रियामुत्पाद्य क्षीणं भवेत् । हस्तनोदनया प्रबुद्धं पृथिव्यावर्षणबलं वीलोत्यस्याप्यबलमघनाति, परं तदघनेन अस्य अन्यथात्वं जायते । तेन नीचैर्गमनस्थाने तिर्यग् गमनं प्रवर्तते, तच्च तिर्यग् गमनं क्रमेण उद्बुद्धस्य बलस्य ह्यस्तपर्यन्तं प्रवर्तते । उद्बुद्धबलनिवृत्तौ तु पुनः कीलोत्खननजागरणे—उभयोर्बलयोः परस्परघातात् गुप्तो स्थिरता लभ्यत इत्यर्थः । तदिदं पृष्ठ पद्यस्य प्रतिघातेऽपि बलप्रमुत्सवभावस्याप्युदाहरणं बोध्यम् ।

४ उक्तोदाहरण एव आघातवियोगजं प्रोद्बोधोद्बुदाहार्यं इत्याह । पूर्वोक्तं छदिस्य वीलोत्खितलम्बलम्बितो प्रावा पृथिव्यावर्षणवशात्पतत्रेव वीलोत्यनोदनया निरोधादणु—गुरुभूमिं न पतति । वीलाद्विभागे तु पतनप्रबोजकं पृथिव्यावर्षणबलं जागर्तीति शटित्वेव पतति । सेयमाघातवियोगजन्या आवर्षणबलस्य जागरा—उद्बोध —उदाहार्यं ।

५ यदा केनचित् पृष्ठेण लोष्टप्रस्तरादिवमूर्ध्वमुत्क्षिप्यते, तदा तत्र लोष्टप्रस्तरादौ हस्तनोदनया लघुत्वं जागति, तेन विरोधाद् गुरुत्वस्य मुत्तिरिति तल्लोष्टादिवं दिवमेति । गुप्तवपातकं हस्तबलं तु यदा समाप्तम्, तदा गुरुत्वमुद्बुध्य पृथिव्यामेव तल्लोष्टादिकं पातयति । सोऽयं घातवियोगजो गुरुत्वयोद्बोधः । गुरुत्वमिदं पृथिव्यावर्षणफलभूतम्, लापकं तु पूर्वावर्षणफलभूतमिति भाव्यम् । तेनानापि गुरुत्वलघुत्वमुत्तिप्रबोधप्रतिपादनमूर्ध्वं आवर्षणजनितं बलस्यैव मुत्तिप्रबोधानुबन्धादिति ध्येयम् ।

६ अयं प्रबुद्धमपि बलं स्वकार्यधारकपदार्थवियोगे मुत्तमिव प्रवीचते, तादृगादार्थ-सन्निधाने तु तत् प्रबुद्धं प्रतीयते । तत्र प्रयमोर्न ययोद्देशबलम्—दिनीयं तु कार्यकालमिति स्वकारणानां ययोद्देशकार्यकालपरिभाषात् समानता । सेयं प्रबुद्धेऽपि बले मुत्ति, प्रबुद्धस्यैव च जागरणं बोद्धव्यम् । तत्रोदाहरणमपिमेव पद्यद्वयेन दत्तम् । अतो प्रबुद्धम्—केनपिदप्रतिबद्धमपि दहनबलं यदि दाहस्य काष्ठादेः सन्निधानं न भवेत्, तर्हि कार्यान्वयलो-नामुत्तमिव प्रवीचते । तदिदं ययोद्देशबलम्, प्रबोधेऽपि च मुत्तिरिव । भास्वगुनु

यमनी प्रबुद्धं बहूनागुं बलं शोते ययोद्देशतया सदा स्थितम् ।  
तत्रोपसत्रेषु तु बाह्यवस्तुषु प्रबुध्यते तद्दहतीति गम्यते ॥१०५॥

मञ्चे स्थितानां पतनानुगं बलं प्रस्थाप्यते मञ्चवलेन येन तत् ।  
स्यान्निरयमुद्बुद्धमपि प्रमुत्तयन्मञ्चे विधायार्णि न सन्ति यावता ॥१०६॥

### (३१) 'अशानायाधिकरणम्

<sup>१</sup>अपात्मनीदं प्रथमं प्रबुद्धं महत् सदाऽऽत्मनि चिराय तिष्ठत् ।  
अनेक रूपेण भवत् त्रिधा स्याद्विच्छाविकाराऽऽवरणप्रभेदात् ॥१०७॥

इच्छाऽशानाया च तृया च कामश्चंते समानार्थतया प्रदिष्टाः ।  
<sup>२</sup>असायिनी धृत्तिरिहाशानायाऽन्नाकर्षणं स्वात्मनि तत्परस्मात् ॥१०८॥

वाष्पवस्त्रादिषु सन्निहितेषु तु तद्बलं प्रबुध्यते सन्निहितं दहतीति तत्कार्यबालम् । तदिदं प्रबुद्धस्यैव जागरणम्—आद्यमग्निदृष्टान्तोऽग्निमेण प्रथमेन पद्योक्तं । तथैव मञ्चे स्थिता पुरुषा नीचैर्न पतन्तीति पृथिव्याकर्षणजं पुरुषाणां पतनप्रयोजकं बलं मञ्चेन प्रस्थापितमिति सिद्धयति । तेन च मञ्चे पतननिरोधकं बलमस्तीति सिद्धयत्येव । तच्च प्रतिबन्धवाभावान् मञ्चे सदैव प्रबुद्धम् । परं यावता कालेन मञ्चे विधायं पुरुषादिकं किमपि न भवेत्, तावत् काले तद्बलं प्रमुत्तयित्वा ययोद्देशबलम्—प्रबोधेऽपि सुप्तिश्च । यदा तु धायार्णि सन्ति, पुरुषा उपविष्टा, लोप्टादिकं वा मञ्चे धृतम्, तदा तद्विधारकं बलं कार्यबालम्—प्रबोधेऽपि प्रबुद्धं चेति ।

<sup>१</sup> भगवता पाणिनिना “अशानायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्षेषु” इति बुभुक्षार्थे अशानाया शब्दो व्युत्पादितः । सा बुभुक्षा, अशानाया चेह वैज्ञानिकभाषाया किं रूपेत्यत्र निरुच्यते ।

<sup>२</sup> रसरूप आत्मपदवाच्ये मूलतत्त्वे प्रथममेव यत् महद्बलं प्रबुद्धम्, यच्च तमेवात्मानमाश्रित्य आत्मनि, सदा यत् स्थितम्—पूर्वं सुप्तरूपेण, इदानीं च प्रबोधरूपेण, तद्बलं चिराय-बहुकालम्, तिष्ठत्, अनेकरूपेण भवच्च त्रिधा—त्रिभिः रूपैश्च वैज्ञानिकभाषाया निरूप्यते, इच्छा, विकार, आवरणमिति । सेयमिच्छैव अशानाया, तृया, कामशब्दैरुच्यते इत्युत्तरपद्य उक्तम् । तदेतद् बृहदाण्यधोपनिषदि आरम्भ एवोक्तम् “नैवेह किञ्चनान्न आसीद्, मृत्युर्नैवेदमावृत्-मासीद् अशानायध, अशानाया हि मृत्युः, तन्मनोऽकुक्षताऽऽत्मन्वी स्यामिति” (बृहदा १ अ० २ ब्रा० १ ब) इत्यादि । अग्रे क्रमेण स्पष्टिह्वना । अत्रश्रुती मृत्युपद बलस्य बोधकम्, अमृत-मात्मा, मृत्युर्बलम्—मरणधर्मकत्वादित्यनेवसो व्याख्यातम् । तच्च बलं प्रथममशानायारूपमे-वेत्यत्र स्फुटीभवति श्रुती ।

<sup>३</sup> न चात्र पाणिनिसूत्रविरोधं शङ्कनीयं, यतो हि पाणिनिना बुभुक्षार्थेऽशानाया शब्द उक्तः, बुभुक्षा च अन्नग्रहणेच्छा, इहापि अन्नग्रहणेच्छैव आशानाया उच्यते इति । यत्परस्मात् स्वात्मनि आकृष्यते, तदेव स्वस्यान्नं भवतीति ।

१ चाशानाया स हि काम उक्तो भूमारसः कं सुखमुच्यते कम् ।  
नाभ्रात्परं कं गतिरेव तस्मिन्नमस्तदभ्रायंगतिः स कामः ॥१०९॥

२ इडभ्रमुक्तं यदिपे प्रवर्तते सा वृत्तिरिच्छा परकपणं हि तत् ।  
आकृष्य चाकृष्य परं तदात्मसात् कृत्वात्मरूपाय समर्पयत्यसौ ॥११०॥

३ यत्पूर्वमासीदमूर्तं तदल्पवत् प्रजायतेऽल्पक्रमकर्मयोगतः ।  
तामस्य चापूर्णविशां निर्वातुं तत्राशानाया भवतीति मन्महे ॥१११॥

४ यच्चाशनुते स्वं तदपूर्णदेशं तदभ्रमस्याशनमप्यशो वा ।  
अशं तदस्मिन्नयतेऽशानाया सा चाशानायाऽभ्ययते यदभ्रम् ॥११२॥

१ इह प्रसङ्गात् शब्दानेव व्युत्पादयति—अशानाया कामशब्देनाप्युच्यते । तत्र कस्य अमः कामः । कं नाम सुखम् । आनन्दरूपत्वादात्मैव 'क' शब्देनोच्यते, तस्य-कस्य, अमः— गतिः, सैव कामः । आत्मनश्च अभ्रायमेव गतिर्भवति, यतो हि अभ्रमपि कमित्युच्यते, अभ्रा- दन्यत्र सुखं न लभ्यत इति ।

२ इच्छा शब्दस्याप्ययमेवार्थं इत्याह—'इप्' पदमभ्रवाचकम्, "इपेत्वा उज्जं त्वा" इति यजुर्वेदारम्भमन्त्रे इप् पदस्य तथैव भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातत्वात् इप शब्दस्य निषष्ट्वु अभ्रनामसु पठितत्वाच्च । 'इप्' ग्रहणार्थं प्रवृत्तिरेव इच्छेत्युच्यते । एवमिच्छया अभ्रमादाय, तदात्मसात्कृत्वा—आत्मनिप्रवेश्य आत्मरूपाय समर्पयति—आत्मरूपता नयतीति ।

३ ननु सूटेरादावेकमेव मूलतत्त्वं रसपदाभिधेयमित्यादित एव व्याख्यातम्, तत्र कः परः ? कस्य यात्मनि प्रवेशः ? कथं वा विभोः परमात्मसात्कर्तुं गतिरिति किमपि नोप- पद्यते—इति शङ्कां समाधातुमाह—यदमूर्तं रसपदाभिधेयं पूर्णमादावागीत्, तन्मायाबलेन परिछिन्नमल्पवत् प्रजायते—अल्पमिव भवति, यतो हि अल्पक्रमेण—अल्पमात्रेण आश्रमना कर्मणा तस्य योगो ज्ञतः, तस्य कर्मण अल्पपरिमाणतया रमोऽपि परिच्छिन्नोऽन्यतां गत इव । स च स्वोयं पूर्णरूपमेव प्राप्तुं सततमिच्छति, यो यस्यासः स तं स्वमग्निमेव प्राप्तुं श्रेष्ठते— पूषिवीविकार इव पूषिवीमिति सार्वत्रिको नियमः । तथा च पूर्णतां प्राप्य-तामपूर्णतां दूरीकर्तुमेषाशानाया प्रवर्तते—इत्येव वयं मन्महे । निवर्तितुमित्यन्तर्भावित्यर्थम् । व्यवहारदशायां तथैव व्याख्यातुं शक्यते । वस्तुनस्तु न परिच्छेदो न वा पर इति भावः । अन्येऽपि यैः प्राप्ता माया- बलेन परिछिद्य कृताः, त एव परे, तान् अचमनानाया बलवानात्ममात्वनुं यतते—इत्युच्यते ।

४ अशाशानाया शानं ध्युत्पादयति—यत्परम्, तदपि पूर्वोक्तरीत्या मायाबलेन अपूर्ण- देशम् परिच्छिन्नमेव, तच्चास्यागितुः स्वम्—स्वमंबन्धि, एवमनादेव पूर्णादुत्पन्नत्वात्, तद- र्थागितुत्वं जातम् । अभ्रमेव अग्नमिति अशो वा त्पुट् प्रत्ययेन अच्यत्यशेन वा उच्यते । तम्—अगम्, अस्मिन्नित्यदि मन्वीत्यशानायाबुभुशाबलमुच्यत इति । यदा अग्नम्—अभ्रम्— अच्यते—तदभिमुगो गच्छतीत्यशानाया ।

१ अन्नं तमातीय च तेषु व्यस्यं द्युयोरदानीं सुदुरन्तुने तम् ।  
आत्मानपनेऽन्नानि पठेन तत्र प्रपूर्वं द्युयं भरते इयमङ्गम् ॥११३॥

२ यदाऽनुसृत-प्रविशोऽदित्तं तस्योऽप्यनेऽर्धं न चैतदग्रम् ।  
यदाऽत्माना तत्परिधीयनेऽन्नं तदा तदाऽर्धं भवेदभेदात् ॥११४॥

३ यदग्रमन्नानि निष्ठाग्रमिति तदन्नमात्मानमव्ययोवतः ।  
हितं तत् तद्भूय इहापने तु यत् तदा कनीयोऽन्नमव्ययं न तम् ॥११५॥

४ तर्धं यथा कर्षणि वा रश्मिर्न तथा परागु वा कुटने इव चाग्रम् ।  
इयं तदेवं नु निराक्रियाया आहृष्टिरुपात्तरता प्रतीतिः ॥११६॥

५ तत्राभिबुद्धिर्ह्यंशनेऽभिमानोऽभेच्छान्य कर्तव्यतया त्रिया च ।  
इयं नु पञ्चावयवाऽन्नाया एवाङ्ग्योनिराऽभ्य पुन नु यावत् ॥११७॥

१ भगवता पाणिनिना व्यवहारायम्—'अन्न भोजने' 'अन्नु व्याप्ती' इति धातुद्वयं पठितम् । ययो 'अन्नानि' 'अन्नत्' इत्यादि रूपभेदः । परं यत्तुगत्या विचारे उभयत्राप्यनुगत एव एवार्थे । यतो हि अन्नं गृहीत्वा तेन स्वादमुदरम्—रितं भागम्—प्रपूरयति इत्येवानप्रहृणस्य प्रयोजनम् । तथा च गृहीतमन्नं तं रिक्तमर्शं अन्नते—व्याप्तोति—इति भोजनमपि व्याप्तिरेव । एवम् 'अन्नते' 'अन्नानि' इत्यनेव एवार्थं केवलं स्मृत्युदृष्ट्या व्यवहारो निश्चल इत्येतेषु पक्षस्यार्थः ।

२ यदा अग्रम्—अतु—भोजनं, अन्नं प्रविशेत् तदा अर्धं आभ्यायने, न त्वग्रम् । अन्नं स्वे नामरूपे परित्यजति, अर्धं शिष्यते—इति द्युयंशानुवादः । पूर्वम्—अग्रम्—आत्माना परिधीयते, वस्त्रमिव स्वस्योपरिदेष्टधते, परमन्तस्तु आत्मनि प्रविष्टं तदन्नमात्मरूपमेव भवति, भेदं जहानीति सर्वानुभवसिद्धोऽर्थः ।

३ कनीयोऽन्नं भवतीति द्युयुक्तमर्थं व्याचष्टे—आत्मनि यावदग्रम्, तदनु रूपमेव यदन्नं गृह्यते, तथा तदग्रम्—अप्येत—सर्वमपि, आन्मात्रमवति—रक्षति, स्वात्मबलाधिक्येन भुक्तं हितंस्ति, तस्मात्कनीय—स्वात्मबलापेक्षया अल्पमेवात्र बलमवतीति श्रुत्या बोधितमित्यर्थः ।

४ अधिवन्तु भुक्तमात्मना समतादिक्रमेण परित्यज्यते । तत्र अन्नं पनमापंगम्, परागु—विपरीतं नयनम्—अर्धान् परित्यागस्तु विकर्षणम्—तदाऽर्धं विकर्षणं चैकस्या एव क्रियाया परिणाम इति इत्येवमेव शेषम् । आहृष्टे—आवर्षणस्यैव रूपान्तरम् निराक्रिया परित्याग—विकर्षणमिति प्रतीयते । तस्मादावर्षणं विकर्षणं चोभयमप्यन्नायावत्केवोच्यत इति भावः ।

५ अथाऽन्नायाया पञ्च अवयवा इति व्याख्यायते—ते पञ्चावयवा—१ अद्यते अभिबुद्धिः, २ अभिमानः, ३ इच्छा, ४ कर्तव्यता, ५ कर्तव्यताप्रेरिता क्रिया चेति पञ्च अन्नायाया अवयवाः । पूर्वं यत् ज्योतिः, प्रतिष्ठा, विपृतिरिति त्रयं व्याख्यातम्, तत्र ज्योतिराभ्य विपृतिपर्यन्तमिदमन्नायायावत् प्रवर्तत इति ।

१ विस्रस्य तु ज्योतिरिहात्मनश्चेदप्रेक्षणस्याभिमुख प्रयाति ।  
संपादभिबुद्धिस्तमश ततोऽभिव्याप्नोति तद्रूपतयाऽभिमानः ॥११८॥

तेनात्मविलस्त विभागपूर्व्यं या बुद्धिरिच्छा खलु साऽय यत्नः<sup>२</sup> ।  
कर्तव्यताऽऽत्मोदरसक्तिरस्य<sup>३</sup> क्रिया ततोऽन्नं भवतीदमात्मा<sup>४</sup> ॥११९॥

५ द्विधाशानाया भवतीयमस्यात्मनोऽन्यभुक्तस्यतयाऽन्यभोक्तुः ।

६ स क्षीण आत्मा तु दरिद्र उक्तो योऽन्येन भुक्तः कलया क्वचित् स्यात् ॥१२०॥

स चाशानाया वशतः स्वहीनां कलां भरत्येव न वृद्धिमेति ।

क्षीणोऽय यावत् स ततोऽधिकान्नं गृह्णन् पुनर्वृद्धिमुपैति काले ॥१२१॥

अयान्न<sup>७</sup> भोक्ता क्रमशोऽशानायावशाविहास स्ववशे करोति ।

तेनाऽयमात्मा क्रमशोऽभिवृद्धः पुनर्महानेव पुनर्महान् स्यात् ॥१२२॥

रसः<sup>८</sup> समत्वं विषमत्वमस्मिन् बलं तदेतद् द्वयमत्र चिन्त्यम् ।

वैषम्यमायाति बलेन यद्यद् रसेन साम्यं पुनरेति तत्तत् ॥१२३॥

समत्वमात्मा<sup>९</sup> विषमत्ववृत्तेः साम्याय तस्माद् भवति प्रवृत्तिः ।

भरन् विरिक्त त्वतिरिक्तमंश समुद्धरन्नेव समीक्रिया स्यात् ॥१२४॥

१ तानि पञ्च क्रमेण व्याचष्टे—यदात्मभूत ज्योति, आत्मन स्वधनाद्, विस्रस्य पृथग् भूत्वा, अप्रे अशानस्य अन्नस्य अभिमुख याति, सा अभिवृद्धिरित्युच्यते । तदनन्तरं तज् ज्योति, अन्न यदभिव्याप्नोति, सोऽभिमान इत्युच्यते, अन्नमभि मान—तस्य स्वरूपतया मनन-मिति व्युत्पत्ते । अग्रिमं पद्य स्पष्टार्थम् ।

२ अत्र कर्तव्यता यत्नपदेनोक्ता ।

३ आत्मोदरे सक्ति अन्नस्यासञ्जनम् 'उदररूपतानयनमिति यावत् ।

४ एवमन्नमात्मनो—भोक्तुरेव रूप भवतीति ।

५ आश्रयभेदेन अशानाया द्विविधेत्युच्यते । अन्येन भुक्तो य आत्मा, तत्राशानाया प्रथमा, अन्यस्य भोक्तरि अपि अशानाया भवतीति द्वितीय प्रकार ।

६ प्रथम प्रवारमाह, साद्धं पद्य स्पष्टार्थम् ।

७ द्वितीय प्रकार उच्यते । पद्य स्पष्टार्थम् । अक्षीणोऽपि स्ववृद्धपर्यमन्नं गृह्णाति, तत्राय प्रकार । अत्र सर्वत्रात्मशब्देन बलविशिष्टो रस एवोक्त ।

८ रस सदा सर्वत्र सम इति रस एव समत्वमुच्यते । बल तु वैषम्यमिति बलमेव वैषम्यमुच्यते । इदं द्वयं सदा विचार्यम् । बलस्य प्रवृत्त्या तेषु तेषु पदार्थेषु वैषम्यमुदेति, रसस्तत्र साम्यं करोति । उक्तेन अशानायाप्रकारेण यदन्नमन्यस्मिन् प्रविशति, तदपि रस-बलोभमात्मवमेव स्यात् । तथा च तदन्नगनो रस एव क्षताशपूतिरूप साम्यं विदधानीति भाव ।

९ पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति । रसो य समत्वपदेनोक्त, स एवात्मा । तस्मादात्म-प्रेरणया समत्वाय सर्वस्य प्रवृत्तिर्भवति । एष आत्मा विरिक्तम्—गुण्यभूतं भरन्, पत्र चातिरिक्तोऽन्नं, समन्नरूपेण तत्र. समुद्धरन् समीक्रिया—यमन्वायस्यात्तादकी भवतीत्यर्थ ।

बलस्य<sup>१</sup> मृत्योर्मरणस्वभावाद् भवेत् परेणाहरणाच्च रिक्तम् ।  
ऊने स्वभक्ते च समीक्रियार्थस्वाशप्रदानाच्च भवेद् विरिक्तम् ॥१२५॥

यावद्ब्रह्मस्यावरणात्<sup>२</sup> कृतात्मता तावद्बलस्यायतन नियम्यते ।  
स्यात्तत्र चेदायतने विरिक्तता तदाशनाया समतामिटापंमेत् ॥१२६॥

विरिक्तताया<sup>३</sup> अतिरिक्तताया अप्यस्ति सर्वायतनेषु सीमा ।  
सीमान्मूल्लङ्घ्य भवेद् विरेकाऽतिरेकयोरेष्यविनाश एव ॥१२७॥

स्व रिक्तताया<sup>४</sup> भरते यदन्यतो बलात् तदन्तर्मन समीक्रिया ।  
स्वस्यातिरिक्ताच्च परस्य रिक्तक भरशुपाशु क्रमते समीक्रिया ॥१२८॥

<sup>१</sup> ननु रसस्य साम्यरूपत्वे रिक्ततैव कुनो भवतीति शङ्का समाधीयते । न्यून-  
बलत्वमेव रिक्तता, बलाधिक्यमेव च महता । तत्र बल मरणस्वभाव स्वभावादेव क्वचिद्  
विनश्यति, अत एव तन्मृत्युपदेनोच्यते, तेन बलनासाद्विक्तता क्वचिद् भवेत् । अन्येन यस्य  
बलमाहृतम्, तदापि च बलहान भवति । किं च स्वभक्ते—स्वस्मिन्नाभवते स्वसवन्धिता  
गतेऽयस्मिन् ऊने अल्पबले सति, तस्य समीकरणार्थं स्वाश—स्वनिष्ठ बल केनचिदात्मना  
प्रदीयते तेनापि स्वस्मिन् बलन्यूनता जायते । इत्थं त्रिभि प्रकारैर्भवति रिक्ततैति ।

<sup>२</sup> ननु रसो व्यापक, तत्र रिक्तता तत्सूर्या महता वा न सम्भवति, बल त्वत्यल्पप्रदेश  
मणुमात्रमिति व्याख्यातम्—तत्रापि रिक्तता महता वा कथं स्यात् । ततश्च कस्येय रिक्तता  
व्याख्यायते—इति शङ्का समाधातुमाह । बलविशिष्टो रस एवात्रात्मपदेनोक्त, तस्यैव  
रिक्तता महता वा । अणुमात्रमपि पुञ्जीभूत बल रसस्य शब्दन्तमशमावृणुते, तावानेक-  
स्यात्मन प्रदेशो भवति । बलमेव यद्यपि प्रदेशवत्, रसे तु विभौ न स्वतः प्रदेशल्पता,  
तथापि पुञ्जीभूतेन बलेन यावदावृतम्, स एव तस्याश उच्यते । ततश्च बलविशिष्टस्य  
रसस्यैकैकमायतनम्—प्रदेशो नियतो भवति । तस्माद्विशिष्टस्यात्मन प्रदेशवत्त्वम् । तत  
एव सर्वे मनुष्यपशुपक्ष्याद्या प्राणिन पर्वतसरिदाद्या अप्राणिनो वा नियतप्रदेशा दृश्यन्ते ।  
नियतात् प्रदेशान् न्यूनतैव रिक्तता, ताभेद्य रिक्तता सद्गुताशनाया अन्यतोऽप्रमादाय पूरयति ।  
यत्र तु वृक्षादीनामिय मनुष्याशवादीनामिय च बृद्धार्थमेवाशनाया प्रवर्तते, तत्र तान् बर्हयति ।  
अप्रेनेवाशलायया नीतेन रिक्तता पूर्तिर्वृद्धिश्च भवतीति ।

<sup>३</sup> पुञ्जीभूतेन बलेनैव रसाशावरणात् सीमा नियम्यते । सीमानमतिक्रम्य विरिक्तता  
अतिरिक्तता वा न भवति । सीमान्मूल्लङ्घ्य जातया रिक्ततया अतिरिक्ततया वा तन्नाम  
रूपवतोऽर्थस्य विनाश, तन्नामरूपहानिरेव भवति, रूपान्तरमेव तदात्मक वस्तु गच्छति ।  
अत एव सर्वेषां वृक्षादीना चलाना प्राणिनां वा सन्निवेशो नियत एव । नोच्छृङ्खला वृद्धि,  
न वाणुरूपता ।

<sup>४</sup> उक्तस्य प्रकारद्वयस्य नामभेदमाह—रिक्त आत्मा यदि स्वस्मिन् स्थितेन  
अशनायावलेन स्वमश पूरयति तर्हि तत्पूरणमन्तर्धमनम्—अन्तर्धमो वा श्रुतिषु उच्यते ।  
यदि तु महान् स्वयमेव रिक्तायस्वबलेन स्वाशामपंयति, तर्हि तदपंशमुपाशुपदेनोच्यते इति ।

उपांशुरन्तर्यमनं<sup>१</sup> च सर्वदा प्रत्ययमस्त्यव्यभिचरतो द्वयम् ।  
 सर्वेषुपि तस्मात्परतोऽयमाहरन्त्यनुक्षणं चाधिकमुत्सृजन्त्यपि ॥१२९॥  
<sup>२</sup>सूर्यः समन्तादपि आहरत्ययं प्राणं च सर्वस्य यथा हरत्ययम् ।  
 तथाऽखिलेभ्योऽप्यनिशं ददात्यपः प्राणं च सर्वेषु निवेशयत्यौ ॥१३०॥  
<sup>३</sup>चराचरप्राणिशरीरवतिनो देवाश्च भूतानि च धीश्च सर्वतः ।  
 क्षरन्ति चामुत्र सरन्ति संततं प्रतिक्षणं चाददतेऽमुतः समम् ॥१३१॥  
<sup>४</sup>उपांशुरन्तर्यमनं च यद्द्वयं प्रत्यात्मदोलापितमित्यमीक्ष्यते ।  
 तविष्टमस्मिन्नशनायया कृतं त्वस्मिन्परास्मिन्नपि यद्यप्रत्ययशम् ॥१३२॥  
<sup>५</sup>उपांशुरन्तर्यमनं च यद् द्वयं द्वयोर्विभेदेन तदर्थयोः भवचित् ।  
 भवचित्पुनः स्यादुभयं तदेककस्यार्थस्य धृत्तिद्वयसंभवावपि ॥१३३॥  
 द्विष्टं यदेतद्द्वयमस्ति तर्हि प्राणस्तथाऽपान इति प्रसिद्धिः ।  
 एकस्यभेदद्वयमस्ति तर्हि प्राणस्तथाऽदान इति प्रसिद्धिः ॥१३४॥

<sup>१</sup> उपांशुरन्तर्यमनश्च पूर्वपद्योक्तावशनायाबलस्यैव रूपे । ते च सर्वेष्वपि दृश्यमानेष्वदृश्यमानेषु च सर्वकालमव्यभिचरत — नियतरूपेण प्रवर्तते । तेन परस्मात् विञ्चिदाहरण स्वस्मिन् स्थितस्याधिकस्य धर्मस्य परत्र प्रदानं भेति दानादाने सदा सर्वत्र व्याप्ते ।

<sup>२</sup> अत्र दुष्टान्ततया सर्वतः प्रदानं सूर्यमेवाह “प्राणः प्रजानामुदयत्वेप सूर्य” इति श्रुत्या सूर्यस्य प्राणरूपता समाह्वानात् । बलविधारणे च प्राणशक्ती व्याख्याते । त बलविधारणात्मक प्राणं सूर्यं सर्वत्राप्यति, तत्र तत्र स्थितं चाधिकं पुन स्वस्मिन्नावर्तते । अपा त्वाहरणं प्रदानं च सूर्यस्य सर्वत्रोद्घुष्टम्, सुप्रसिद्धं च । सूर्येण सर्वत्र प्राणानानिवेशनमेव “निवेशयन्नमृतं मृत्यं च” इति श्रुत्या समाह्वानम् । तदेव स्पष्टैरक्षरैरत्र पद्ये निबद्धम् ।

<sup>३</sup> सर्वत्र चराचरयोः स्यावरजङ्गमयोः शरीरे स्थिता देवाः—इन्द्रियाधिष्ठातारः, भूतानि शरीरस्थानि, धी—बुद्धिश्च सूर्यस्याशरूपाणीति सर्वाणि क्षरन्ति—शरीरादि सरन्ति । अमुत्र सूर्ये सरन्ति—शरीरादि भूतानि सूर्यावर्पणं सूर्यमण्डले गच्छन्ति, प्रतिक्षणं च नवनवानि अमुतः सूर्यादागत्य सर्वेष्वर्थेषु निवेशयन्ति, तदेवादानम् । इत्य प्रतिक्षणं सर्वत्र परिवर्तनं जायते । परं सर्वेषु रस एकरूपोऽग्निरिति परिणाम एवास्मच्छास्त्रेषु मन्वते, न चोदाऽभिमतो निरन्त्ययो विनाश इति स्मर्तव्यम् ।

<sup>४</sup> एवमुपांशु—परस्मै प्रदानम्, अन्तर्यमनमादानं च पूर्वोक्तं द्वयमशनायास्त्वेन बलेन त्रियने । अशनाया स्वस्मिन्नपि परस्मिन्नपि च अशम्—अन्नम् योजयति ।

<sup>५</sup> पूर्वोदाहरणे सूर्येण अन्येनाग्न्यत्र प्रदानम्, अन्ये सूर्येऽग्नौ पौकानम्, भवचित्तु एव एवास्ते, अप्यति च । यथाऽग्निविस्तुल्लिङ्गं भवचित्प्रहितं स्वयमेवेत्पनमात्मसात्त्वं रोति, प्रकाशमन्यथाऽग्नौ च । मृष्टपादो स्वैकमेव तत्त्वमिति परस्परसादानं परत्राप्यं च मनागतिं नोत्तरदते । तत्रैव एवार्थः स्वागमेवास्ते, स्वागमेवाप्यति च । तत्र एव पुरुरस्य स्वाय-यर्वरेव यज्ञः श्रुतिपुराणादिषु व्याख्यातः । तत्र प्राणाशानाशानमज्ञाभेदं शब्दाप्येनोत्तर—इत्येतेन विवृणुः ।

- १ अन्यद्वलं प्राणनवृत्तिं यत्स्यादग्न्यत्तमाऽपाननवृत्तिं दृष्टम् ।  
 लपेक्षते तद्द्वयमत्र भागं ध्यानस्य तद्व्यापयतनं तमो स्यात् ॥१३५॥
- २ ध्यानस्य चाणुत्सवमहत्त्वभेदाद् रिक्तातिरिक्तत्वविशेषतो वा ।  
 अश्नाति सर्वोऽल्पमनल्पमर्थं तदल्पताधिक्यमितिद्वयं सिद्धा ॥१३६॥
- ३ उक्तं यदप्रायतनं तपोर्द्धर्धोर्न तद्रसस्यापरणं विना भवेत् ।  
 तस्मात्तमोमानधृतात्मनि ध्रुव सदाशनाया भवतीति मन्महे ॥१३७॥
- एकं धलं प्राणनवृत्तिं यद्भुवेत्तदेव लब्ध्या प्रतिपन्नियनोदनाम् ।  
 पश्चाद्विहोदाननवृत्तिं जायते गतिरिहृद्धैकगता ततो भवेत् ॥१३८॥
- ध्यानस्य नभ्यस्य कृतात्मन कृता सा नोदनैकस्य गतीं विरोधकृत् ।  
 तस्मात्तमोहपधृतात्मनि ध्रुव सदाशनाया भवतीति मन्महे ॥१३९॥
- ४ यथा खलु प्राणिशरीरनिष्ठध्यानेऽल्पकालमल्पधिककालके वा ।  
 सौरं बलं प्राणनवृत्तिं यदृष्टं तद्वत्सदापाननवृत्तिं भीमम् ॥१४०॥
- सौरं बलं प्राणनवृत्तिं यत्स्यात्तदेव तु ध्यानमुपेत्य भूयः ।  
 उदानवृत्त्या पुनरुर्ध्वंगामि प्रजायते तद्द्वयमत्र दृष्टम् ॥१४१॥
- कृमे पशो पञ्चजनस्य यच्छिरो यात्पृथ्वं प्राणकृतं तद्विद्यते ।  
 न प्राणिनां वर्मं तु विप्रकृष्यते क्वचित्पृथिव्यास्तदपानकर्मणा ॥१४२॥

१ प्राणनबलं स्वस्मिन्प्रादानम्, अपाननं तु परत्रार्पणमिति पूर्वपक्ष उक्तम् । तद् द्वयं भिन्नं भिन्नं बलम् । परं कियदस्या भात्राया प्राणनम्, किययत् चापाननमिति मात्रानियमो ध्यानेन क्रियते । स हि ध्यान उभयो प्राणापानयोरायतनम्—आश्रयः । तदुक्तं श्रुत्या—  
 न प्राणनं नापाननं मर्त्यो जीवत कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाधितौ ॥ इति । (कठोपनिषत् ५ बल्ली ५ म०)

२ अयं च ध्याने देवरूपस्य वायोरशी विज्ञेयः । यस्य ध्याने अणु—अल्पबलं, स रिक्तं, यस्य च महान्—अतिबलं, सोऽतिरिक्तः । ध्यानस्याणुत्वे अल्पमश्नाति, महत्त्वे च बहुतरमश्नाति । तदनुसारिण्येव च प्राणापानयोर्वृत्तिर्भवतीति ।

३ आयतनं न केवलस्य बलस्य सम्भवति, तस्याणुत्वान् न वा रसस्य, विभुत्वात् । तस्माद्भलेनावृत्तस्य रसस्यायतनं बोद्धव्यम् । आवरणं च तम इत्युच्यते इत्यग्रे स्फुटं स्यादावरण-प्रकरणे । तस्मात्तमसा आवृत्ते रसे अशनाया भवतीति सारो निष्पन्नः । अग्रे पञ्चद्वयं पूर्वोक्तस्यैव स्पष्टीकरणार्थं विस्पष्टाक्षरं च । तत्र ध्यानस्य नभ्यत्वम्—मध्यस्थत्वमुक्तम् । नाभिर्नाम मध्यं केन्द्रभूतमिति ।

४ प्राणिनां शरीरे प्राणापानध्यानाद्या कोसादौ व्याख्याता । हृदि प्राणा गुदेऽपानं समानौ नाभिमण्डले उदानं कण्ठदेशे स्याद् ध्यानं शवंशरीरं (इत्यमरकोशे) । सेषे प्राणवृत्तिं सूर्यबलेन, अपानवृत्तिस्तु भूमिबलेन । सूर्योदागच्छद् यद्बलं हृदये प्रतिष्ठितं स सप्राणं



प्राणो न चेदन्न भवेत्तदा शिरो न प्राणिनां भूमित उत्थितं भवेत् ।  
 न चेदपानोऽन्न भवेत्तदा वपुः समुत्थितं सूर्यगतं तदा भवेत् ॥१४३॥  
 १पृथ्वी निजव्याननिबद्धविग्रहा संवत्सरेऽर्कणे च सनिकृष्यते ।  
 ऋचिचिपुनस्तेन च विप्रकृष्यते तत्प्राणनापाननवृत्त्यपेक्षया ॥१४४॥  
 प्राणो न चेदन्न भवेत्तदा मही सूर्यादिसंबन्ध २वशात्त्वचिद्व्रजेत् ।  
 न चेदपानोऽन्न भवेत्तदा मही क्षणेन सूर्ये<sup>३</sup> पतितालयं व्रजेत् ॥१४५॥  
 ४सूर्योऽप्ययं ध्याननिरूढविग्रहः प्राणे न सोम हरते समततः ।  
 अपानतोऽग्निं वितत्यनुक्षणं प्राणन्नपाश्रिव तप्यते सदा ॥१४६॥  
 प्राणो न चेदन्न भवेत्तदा रविनिर्वाणमेयाप्र चिरादनिग्धनः ।  
 न चेदपानोऽन्न भवेत्तदा रविर्वृद्धोऽपि नाग्निं जनयेदघर्षणं ॥१४७॥  
 उदान<sup>५</sup> वृत्तिः पुनरत्र सर्वतः साधारणी प्राणमपानमप्यनु ।  
 यदेति तत्प्राणनमाह त पुनः प्रेयात्परावृत्य तदित्युदानकम् ॥१४८॥

इत्युच्यते, भूमेरागच्छद् यद्गल गुदमायतनीकृत्य स्थित, सोऽपान इत्युच्यते । प्राण एव व्यान-  
 मुपेत्य तत्सपर्काद्रूर्ध्वंगामी जायते स उदान । अपानश्चोर्ध्वंमागच्छन् व्यानेन पराहृत  
 समानता प्रतिपद्य अथ परावर्तते । बालानां मनुष्यपश्वादीनां शिर पूर्वम् उतियतम्—ऊर्ध्वं-  
 गाम्येव दृश्यते, स एव सौरबलप्रभाव । शिरस्येव सूर्याकर्षणप्रभावो विशेषोक्त इति । भूमि  
 विहाय सर्वं शरीरमूर्ध्वं न गच्छति, स भूमिबलाकर्षणप्रभाव । एतत्सर्वं बहुभि पद्यं स्पष्टा-  
 क्षरैर्व्या- ह्यात स्वयं बोद्धव्यं विद्वद्भिः ।

१ यथा प्राणिशरीरे प्राणापानाद्या वृत्तयो व्याख्याता, तथा पृथिव्यादिष्वपि  
 द्रष्टव्या इति व्याश्रियते—पृथ्व्या अपि मुख्य प्राणो व्यानस्तस्या सीमावृद्धिः । तेन सा  
 विपृता । सा सवत्सरात्मके काले कदाचित्सूर्यसमीपगता सौरप्राणान्—विशेषेणादत्ते, तेन  
 वहलजलीपध्यादिसपन्ना भवतीति तस्या प्राणनवृत्तिः, कदाचित्तु दूरगता स्वमश परित्यज्या-  
 ल्पजलीपधिवा भवतीति तस्या अपाननवृत्तिः । दूरसमीपगतत्वमिह भूध्रमणमभ्युपेत्य व्याख्यातम्  
 प्राणापानौ तु वयचित्सर्वरेवोपपाद्यौ । उत्तरपद्ये एतत्पद्यार्थं एव व्यतिरेकेण विवृत ।

२ अनन्त आकाशे ऋचिदपि गच्छेत्—सूर्यादिसंज्ञाभावात्सिपते स्थाने न तिष्ठेदित्यर्थः ।

३ अपाननबलाभावे सूर्यावृष्टा सूर्यपतितता नष्टैव स्यादित्यर्थः ।

४ सूर्येऽपि द्वयं व्याचष्टे—मोममाहृत्य स्वीयरिकनाशपूरणं सूर्यस्य प्राणनवृत्तिः ।  
 तमेव सोममग्निरूपेण परिणमय्य तस्य सर्वत्र पदायैष्वर्षणं त्वपाननवृत्तिरिति । 'अग्नीपो-  
 मात्मन जगद्' इत्युक्तमेव । तावग्नीपोमावप्येवस्वैव तत्त्वस्वावस्थामेदेन द्वे रूपे । परिधे  
 केन्द्राभिमुखमागच्छन् सञ्चिद्वृत्तिः सोम स एव परिणम्य केन्द्राद्विबाममाप्य परिधिपर्यन्तं  
 गच्छन्नग्निरिति प्राग् व्याख्यातम् । तदत्र परमेष्ठिमण्डलात् मोमोत्तरवर्तं सूर्यस्य केन्द्राभिमुख-  
 मागच्छति, तमग्निरूपेण परिणमय्य सूर्ये सर्वत्र प्रसारयतीति सूर्यस्य प्राणनापानने अत्र  
 व्याख्याते । उत्तरे पद्ये व्यतिरेकरूपेण ते स्फुटीकृत्ये ।

५ प्रागुक्तमेवोदानममानयो स्वरूपं पुनरत्र प्रवारभेदेन स्फुटीकृतम् ।

१ अयद्वलं प्राणनवृत्तिं यत्स्यादव्यक्तवाग्दाननवृत्तिं दृष्टम् ।  
अपेक्षते तद्द्वयमत्र मात्रा ध्यानस्य तद्व्यापयतनं तयो र्वात् ॥१३५॥

२ ध्यानस्य चाणुत्तमहृत्त्वमेवाद् रिक्ततातिरिक्तत्वविशेषतो या ।  
अश्नाति सर्वोऽल्पमनल्पमयं तदल्पताधिक्यमितिदच सिद्धा ॥१३६॥

३ उक्तं यदत्राप्यतनं तयोद्वयोर्न तद्व्यसत्यावरणं विना भवेत् ।  
तस्मात्तमोमानयुतात्मनि ध्रुवं सदाशानाया भवतीति मन्महे ॥१३७॥

एकं बलं प्राणनवृत्तिं यद्भवेत्तदेव कृत्वा प्रतिपन्न्यनोदनाम् ।  
पश्चाद्विहोदाननवृत्तिं जायते गतिविरुद्धेकगता ततो भवेत् ॥१३८॥

ध्यानस्य नभ्यस्य कृतात्मन कृता सा नोदनंकस्य गती विरोधकृत् ।  
तस्मात्तमोरूपधृतात्मनि ध्रुवं सदाशानाया भवतीति मन्महे ॥१३९॥

४ यथा खलु प्राणिशरीरनिष्ठव्यानेऽल्पकालमन्यधिककालके वा ।  
सौरं बलं प्राणनवृत्तिं यदृष्टं तद्व्यसदापाननवृत्तिं भीषम् ॥१४०॥

सौरं बलं प्राणनवृत्तिं यत्समाप्तदेव तु ध्यानमुपेत्य भूय ।  
उदानवृत्त्या पुनरुर्ध्वंगामि प्रजायते तद्द्वयमत्र दृष्टम् ॥१४१॥

कृमे पशो पञ्चजनस्य यच्छिरो यात्युध्वतः प्राणवृत्तं तद्विष्यते ।  
न प्राणिना वयं तु विप्रकृष्यते क्वचित्पृथिव्यास्तदपाणकमणा ॥१४२॥

१ प्राणनबलं स्वस्मिन्नादानम्, अपाननं तु परत्रापणमिति पूर्वपक्ष उक्तम् । तद् द्वयं  
भिन्नं भिन्नं बलम् । पर । कथित्वा मात्राया प्राणनम्, किययत चापाननमिति मात्रानियमो  
व्यानेन क्रियते । स । हृदयान् उभयो प्राणापानयोरागतनम्—आधय । तदुक्तं श्रुत्या—  
न प्राणनं नापाननं मर्त्या जीवत वदचन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नतावुपाधिती ॥ इति । (कठीपनिषत् ५ बल्ली ५ म०)

२ अयं च व्यानो देवरूपस्य वायोऽगो विज्ञय । यस्य व्यानो अणु—अल्पबलं, स  
रिक्त, यस्य च महान्—अतिबलं, सोऽतिरिक्त । ध्यानस्याणुत्वे अल्पमश्नाति, महत्त्वे च  
बहुतरमश्नाति । तदनुसारिण्यव च प्राणापानयोर्वृत्तिर्भवतीति ।

३ आयतनं न केवलस्य बलस्य सम्भवति, तस्याणुत्वात् न वा रसस्य, विभुत्वात् ।  
तस्माद्भलेनावृत्तस्य रसस्याप्यतनं बोद्धव्यम् । आवरकं च तम इत्युच्यते इत्यये स्फुटं स्यादावरण-  
प्रकरणं । तस्मात्तमसा आवृत्तं रसे अशानाया भवतीति शरीरे निष्पन्नं । अये पक्षद्वयं  
पूर्वोक्तस्यैव स्पष्टीकरणार्थं विस्पष्टाक्षरं च । तत्र ध्यानस्य नभ्यत्वम्—मध्यस्थत्वमुक्तम् ।  
नाभिर्नाम मध्यं केन्द्रमूर्तामिति ।

४ प्राणिना शरीरे प्राणापानव्यानाद्या कोशादी व्याख्याता । हृदि प्राणा गुदेऽपानं  
समानो नाभिमण्डले उदानं कण्ठदेशे स्याद व्यानं सर्वशरीरगं (इत्यमरकोशः) । सेयं  
प्राणवृत्तिं सूर्यबलेन, अपानवृत्तिस्तु भूमिबलेन । सूर्यादागच्छद् यद्बलं हृदयं प्रतिष्ठितं स सप्राण

प्राणो न चेदत्र भवेत्तदा शिरो न प्राणिना भूमित उत्यितं भवेत् ।  
 न चेदपानोऽत्र भवेत्तदा वपु समुत्यितं सूर्यगत तदा भवेत् ॥१४३॥  
 १ पृथ्वी निजव्याननिबद्धविग्रहा सबत्सरेऽकेण च सनिकृष्यते ।  
 वचिन्त्युनस्तेन च विप्रकृष्यते तत्प्राणनापाननवृत्यपेक्षया ॥१४४॥  
 प्राणो न चेदत्र भवेत्तदा मही सूर्यादिसबन्ध २ वशात्कचिद्व्रजेत् ।  
 न चेदपानोऽत्र भवेत्तदा मही क्षणेन सूर्ये<sup>३</sup> पतितालय व्रजेत् ॥१४५॥  
 ४ सूर्योऽप्यय व्याननिरूढविग्रह प्राणे न सोम हरते समतत ।  
 अपानतोऽग्नि वितत्यनुक्षण प्राणन्नपाशिव तप्पते सदा ॥१४६॥  
 प्राणो न चेदत्र भवेत्तदा रविनिर्वाणमेयान्न चिरादनिन्धन ।  
 न चेदपानोऽत्र भवेत्तदा रविर्वृद्धोऽपि नाग्नि जनयेदघर्षण ॥१४७॥  
 उदान<sup>५</sup> वृत्ति पुनरत्र सर्वत साधारणी प्राणमपानमप्यनु ।  
 यदेति तत्प्राणनमाह त पुन प्रयात्परावृत्य तदित्युदानकम् ॥१४८॥

इत्युच्यते, भूमेरागच्छद् यद्वल गुदमायतनीकृत्य स्थित, सोऽपान इत्युच्यते । प्राण एव व्यान-  
 मुपेत्य तत्संपर्काद्भ्रवंगामी जायते स उदान । अपानश्चोर्ध्वंमागच्छन् व्यानेन पराहत  
 समानता प्रतिपद्य अध परावर्तते । बालाना मनुष्यपश्वादीना शिर पूर्वम् उत्यितम्—ऊर्ध्व-  
 गाम्येव दृश्यते, स एव सीरवलप्रभाव । शिरस्येव सूर्याकर्षणप्रभावो विशेषोक्त इति । भूमि  
 विहाय सर्वं शरीरमूर्ध्वं न गच्छति, स भूमिबलाकर्षणप्रभाव । एतत्सर्वं बहुभि पद्ये स्पष्टा-  
 दारैर्व्या- ख्यात स्वय बोद्धव्य विद्वद्भिः ।

१ यथा प्राणिशरीरे प्राणापानाद्या वृत्तयो व्याख्याता, तथा पृथिव्यादिष्वपि  
 द्रष्टव्या इति व्याक्रियते—पृथ्व्या अपि मुख्य प्राणो व्यानस्तस्या सीमावृदस्ति । तेन सा  
 विधृता । सा सबत्सरात्मके काले कदाचित्सूर्यसमीपगता सौरप्राणान्—विशेषेणादत्ते, तेन  
 बहुलजलीपध्यादिसपत्रा भवतीति तस्या प्राणनवृत्ति, कदाचित्तु दूरगता स्वमश परित्यज्या-  
 त्पजलीपधिका भवतीति तस्या अपाननवृत्ति । दूरसमीपगतत्वमिह भूभ्रमणमभ्युपेत्य व्याख्यातम्  
 प्राणापानी तु कश्चित्सर्वैरेवोपपाद्यौ । उत्तरपद्ये एतत्पद्यार्थं एव व्यतिरेकेण विवृत ।

२ अनन्त आकाशे क्वचिदपि गच्छेत्—सूर्याविपंगाभावाश्रित्ये तस्याने न तिष्ठेदित्यर्थ ।

३ अपाननबलाभावे सूर्याकृष्टा सूर्यपतिता नष्टैव स्यादित्यर्थ ।

४ सूर्योऽपि द्वय व्याचष्टे—सोममाहृत्य स्वीयस्विनाशपूरण सूर्यस्य प्राणनवृत्ते ।

तमेव सोममग्निरूपेण परिणम्य तस्य सर्वत्र पदायैष्वपेण त्वपाननवृत्तिरिति । 'अग्नीपो-  
 मात्मक जगद्' इत्युक्तमेव । तावग्नीपोमावप्येकस्यैव तत्त्वस्यावस्थामेदेन द्वे रूपे । परिपे  
 वेन्द्राभिमुखमागच्छन् सकुचद्वृत्ति सोम स एव परिणम्य वेन्द्राद्विनासमाप्य परिधिपर्यन्तं  
 गच्छन्नग्निरिति प्राग् व्याख्यातम् । तदत्र परमेष्ठिमण्डलात् सोमोऽनवरत सूर्यस्य वेन्द्राभिमुख-  
 मागच्छति, तमग्निष्णेण परिणम्य सूर्यं सर्वत्र प्रसारयतीति सूर्यस्य प्राणनापानने अत्र  
 व्याख्याते । उत्तरे पद्ये ध्यनिरैकरूपेण ते स्फुटीकृत्ये ।

५ प्राणुक्तमेवोदानसमानयो स्वरूपं पुनरत्र प्रवारभेदेन स्फुटीकृत्यम् ।

- अपानवृत्तेर्पदुदानेन तत्समानशब्देन षडन्ति षुद्धाः ।  
 १ तत्प्राणं यत् तदपानशब्दं भिन्नोऽत्र शब्दः प्रतिपत्तिरेतुः ॥१४९॥  
 तदेकतः प्राण उदान एव तदव्यतोऽपानसमानयुग्मम् ।  
 ध्यानोऽत्रतस्यः क्षमते तदित्यं बलानि सर्वत्र भवन्ति पञ्च ॥१५०॥  
 २ उपाशुक्लान्तर्वमने ग्रही स्तो ग्रहे सवोपाशुक्लवे तृतीये ।  
 ग्रहत्रय सर्वगत यद्विष्टं तेनेदमादाय ददाति सर्वम् ॥१५१॥  
 उपाशुक्लान्तर्वमनं यतः स्यात्तत्र तस्माद्बलपञ्चकं स्यात् ।  
 ग्रहो पुनस्ती भवतोऽपानापाशुक्लपाशुक्ल तदेति चिन्त्य ॥१५२॥  
 तेनेदमाकर्षति सर्वमन्नं सर्वं परस्मा अशनं ददाति ।  
 ३ सर्वस्य पुष्टिः कृशता च दानादानाल्पताधिक्यं विदोपतस्त ॥१५३॥  
 कृशस्य सेच्छापतनप्रपूर्वं पुष्टस्य सेच्छायतनप्रवृद्धं ।  
 ४ इत्थं द्विधेच्छास्ति रस ग्रहीतु तपःश्रमौ चान्यबलं ग्रहीतुम् ॥१५४॥

१ इत्यनेकैव गतिर्ध्वं बह्वारसौक्याय भिन्ने शब्दव्यं बह्विधेन इत्यत्र दशितम् । अत्रिम पदमपि स्पष्टार्थकं पूर्वाक्लाविवरणमात्रम् ।

२ यावत् वैज्ञानिकरीत्या उपाशुक्लान्तर्वमि व्याख्याती, तदनुकरणरूपो एतन्नामको ग्रहो याज्ञिकप्रक्रियाया प्रसिद्धो । ग्रहो नाम सोमपात्रम् । यत्र निधाय सोम आहूयते । ते ग्रहा विभिन्ननामानस्तेषु तेषु यज्ञेषु भवन्ति । एतन्नामकास्त्रयो ग्रहा अपि तत्र याज्ञिकप्रक्रियाया-मात्मना । वैज्ञानिकप्रक्रियाया तु इमे सर्वेषु पदार्थेषु व्याप्ता । तत्र एव दानादाने सर्वत्र प्रवर्तते । इमे एव व्याकरणमहाभाष्ये लिङ्गत्वव्यं बोधयितुं स्त्रियामिति सूत्रे 'सस्त्यान प्रसवी लिङ्गमाश्वेयो' इति सस्त्यानप्रसव शब्दाभ्या निरूपिते । सस्त्यानम्—परता प्राप्तस्य संग्रहः, प्रसव—परत्रार्पणम् । तत्र येषु शब्देषु परत्रार्पणमेव विवक्ष्यते, ते पुल्लिङ्गशब्दा, येषु तु सस्त्यान विवक्ष्यते, ते स्त्रीलिङ्गशब्दा, मत्र तु नोभय विवक्ष्यते, अर्थस्य स्थितिरेव विवक्ष्यते—ते नपुंसकलिङ्गा शब्दा इत्येव ससृते शब्दानां लिङ्गव्यवस्था महाभाष्यकृता दशिता ।

३ अनेन दानादानशौरुमान प्रमाणमपि दशितम् । यदि दानादाने न स्याताम्, तर्हि सर्वे पदार्था जगति एकरूपा एव इत्येवम् । क्रमेण कस्यचित् पुष्टि कालान्तरे च कृशता दोषलभ्येत उपलक्षणमेतत् । अद्वैततन्माधारण्येन यजमत्त्व पुराणत्व च सर्वत्र कालक्रमेण प्रतीयते, तत्र प्रतीयते । सर्वत्र तु प्रतीयते, तस्मात्परिवर्तन सर्वत्रानुमीयते । इदन्वव्यत्—क्वचित्पूर्वनादावतिदीर्घेण कालेन प्रतीयते, क्वचित्कलावृक्षादौ तु स्वल्पेन कालेन । पर प्रतीयते सर्वत्रैव । तत्परिवर्तनं नैकस्मिन् वर्षे मासे दिने मूहूर्ने घटया वा भवतीति प्रतिक्षणमेव भन्तव्यं भवति । तत्रादानस्याधिक्ये दानस्याल्पताया पुष्टिः । आदानापेक्षया दानस्याधिक्ये तु कृशतेति प्राणापानवृत्तमेव भाव्य सर्वत्र ।

४ पूर्वाद्ध स्पष्टम् । उत्तरार्द्धे त्विदमुच्यते—शतपथादिब्राह्मणेषु यत्र यत्राभिनवपदा-धौत्यतिप्रसङ्गः, स्वस्य पुष्टिप्रसङ्गो वा, तत्र सर्वत्र "स ऐशन, स तपोऽप्यत्, सोऽश्राम्यत्" इत्याम्नाताम् । तस्यायं भाव—आत्मा तावाम्नोभय, प्राणमयो वाडमय इति बहुधा प्रति-

<sup>१</sup>अथाज्ञानाया द्विविधा परेयामाकर्षण वा चिरमेकवृत्तिः ।

बलं त्रिधापि क्षणिक चिरायानुवर्तते तत्तपसा श्रमेण ॥१५५॥

<sup>२</sup>यदिच्छति श्राम्यति तप्यते तपस्ततः क्रिया यज्ञ इति प्रवर्तते ।

यज्ञः स भाति त्रिविधं यदक्षरं न चाक्षरादग्न्यदिहास्ति किञ्चन ॥१५६॥

<sup>३</sup>प्रजा स यज्ञा खलु सृज्यतेऽखिला यत्सृज्यते यज्ञत एव सृज्यते ।

यथा स यज्ञोऽयमुदेति सर्वतस्तथाक्षरे कर्म विशिष्य वृश्यते ॥१५७॥

पादितम् । तत्र मनसो वृत्तिरिच्छा, प्राणप्रवृत्तिस्तप, वाच क्रिया तु श्रम इति पतिपाद्यते, लोकेऽपि मन आदिवृत्तीनामेभिरेव शब्दैर्व्यवहारो दृश्यत इति । तत्र पूर्वं मनसि इच्छावृत्तिर्भवति, तत्प्रेरणया प्राणे तप, तत्प्रेरणया च वाचि श्रम प्रवर्तते । तत्रेच्छा रसग्रहणाय भवति, रसेनैव स्वस्यावस्थिति, पुष्टिर्वा सभवतीति । तप श्रमो तु बल ग्रहीतु प्रवर्तते । प्राणस्य वाचो वा साक्षाद्रूपेण रसे प्रवृत्तिर्न सभवतीति ते स्वव्यापारेण बलमेवोपाददाते, बलन्तु रसविनाकृत न भवतीति बलस्य परत आदाने तदवच्छिन्नो रसोऽप्यागच्छतीति तेनस्थिति पुष्टिर्वा सपद्यत इति ।

<sup>१</sup> पूर्वपद्यपूर्वाद्धोक्तरीत्या क्षीणस्य स्वाशस्य पूर्ण्यं या अज्ञानाया—इच्छा, सा चिरमेकरूपता स्थितये भवति, यत्तु पूर्णस्यापि परेयामाकर्षण तत्पुष्ट्यं भवतीति द्विविधेच्छा । मे इच्छातप श्रमा बलस्यैव रूपाणीति तपसा श्रमेण वा बलमेव क्रमेणानुवर्तते । सर्वान् बल क्षणिकम्, पर प्रवाहरूपेणानुवर्तते ति पुन स्मारितम् ।

<sup>२</sup> इमे इच्छातप श्रमा एवानुवर्तमाना दानादानहेतवो यज्ञपदेनोच्यन्ते । अयं च यज्ञोऽक्षरपुरुषहेतुक इति प्रथमेऽधिकारे पुरुषनिरूपणे व्याख्यातम् । तिस्रो ह्यक्षरस्य ह्या कला । तत्र विष्णुहेतुकमुपादानम्, इन्द्रहेतुक परत्रायणम्, ब्रह्महेतुका तु स्थितिरिति सर्वं व्याख्यातपूर्वम् । तस्मात्सर्वत्राक्षरमेव विजृम्भते, अक्षरादरिक्त किमपि नास्ति । तदुक्त भगवद्गीतासु—

अज्ञाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भव ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञ कर्मसमुद्भव ॥१४॥

कर्म ब्रह्मोद्भव विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगत ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

व प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह य ।

अधामुरिच्छियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ इति ( ३ अ० )

यज्ञ क्रियया जायते, क्रिया च ब्रह्मणा—क्षरपुरुषेण साक्षात् सपाद्यते, पर तद् ब्रह्म-क्षरम्—अक्षरात्समुद्भवतीति अक्षरस्य ब्रह्मणो व्यापकतोपसहृता । इदं चक्रमेव यज्ञ, एतत्परिचालने योगदानं च मनुष्यस्यावश्यकमिति स्पष्टीकृतमेतु गीतावाक्येषु । तदेवात्रापि सम्यग् व्याख्यातम् ।

<sup>३</sup> उदाहृतेभ्यः पूर्वं पठितं गीतापद्यमर्थतोऽनुवदति—

सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापति ।

अनेन प्रसविष्यन्त्वमेव वोस्त्विष्टकामधुवः ॥ ( भग गी ३ अ १० )

एतद्यज्ञपरिचालनायैव—क्षरे कर्मप्रवृत्तिरिति अन्तिमेन पादेनोपसहृतम् ।

१ सदक्षरं तस्य यदस्ति तस्य तदेतदुक्तं विविधैः प्रकारैः ।  
इच्छैव शक्तिर्मतमत्र सत्त्वं तयाभवत्सद्भवतीह भूमा ॥१५८॥

### (३२) विशेषाधिकारणम्

विशेष<sup>२</sup> एवोत्क्रमविक्रमाक्रमा ल्य\* क्षय कर्म च विक्रिया क्रिया ।  
विश्वस्तनोश्छित्ति विनाशनिर्गमा गति\* समानार्थतया मता इमे ॥१५९॥

विशेष<sup>३</sup> बुद्धिर्जडचेतनस्या तदुद्भवे प्राणमुखा\* पुरोक्ता ।  
स्युर्वायव पञ्चसमं निमित्तं जडेषु भूतेष्वपि चेतनेषु ॥१६०॥

१ 'सदेव सौम्येदमत्र आसीत्, इत्याद्यासु श्रुतिषु अक्षरं ब्रह्मैव सत्यदेनोच्यते । तस्य सत्त्वं च बलमेव, तदनेकं प्रकारैर्व्याख्यातम् । अल्पेऽपि प्रदानभूता इच्छैव मुख्य-मद्वम् सैव शक्तिः । तया शक्त्या आभवत् समर्थो भवन्—बलविशिष्टो रजो भूमपदेन पूर्वमाख्यात सत्यदवाच्य इति । इह सदित्यस्य विशेषणत्वं विवक्ष्य आभवदिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः ।

२ विशेषाया गत्यन्ता सर्वे शब्दा समानार्था अत्रोक्ता । तेन त्रियासामान्य विशेष-शब्देनात्र विचरणीयमिति सिद्धम् । इदमत्र ग्रन्थसंगतिवैषाद्य सावधानमारोच्यम्—यद् बलं शक्तिं क्रिया चेत्येक एवार्थ इत्यादावेव निरूपितं रसवलाधिकरणे । प्रसुप्तावस्था बलम्, कुर्वद्रूपतावस्था शक्तिः, परिणता स्थूला विनश्यदवस्था तु क्रियति । तत्र बलस्य शक्तिरूपता कथं जायते—इत्यशनायाधिकरणं विवृतम्, अशनाया हि मुख्यं बलम्, सा विभिन्नशक्तिरूपेण कथं कथं दूषयते, कानि कानि च तस्या कार्याणीति अशनायाधिकरणे विवृतम् । अथ शक्तिं क्रियारूपेण कथं परिणमतीति अस्मिन् विशेषाधिकरणे निरूप्यते । विशेषो नाम क्रियाया पूर्वावस्था, सज्जनिता क्रियास्तत्र तत्राबलीक्यन्ते, तदेव क्रियोत्पादवत्त्वं विशेषस्यात्र व्याख्यास्यते । किं च अस्य तृतीयाधिकारस्यारम्भे मूलबलाधिकरणे महत्त्वदवाच्याया शक्ते स्त्रयो गुणा सत्त्वरजस्तम पदवाच्या आख्याता । तेषां च स्वरूपमिच्छाविशेषावरणानीति तत्राधिकरणे सप्तदशे पद्ये उक्तम् । तत्रेच्छा शक्तिं सत्त्वरूपशानामापदेन पूर्वाधिकरणे निरूपिता । रजो रूपा विशेषशक्तिस्त्वहं निरूप्यते । रज परिणतिरूपा सर्वं क्रिया इति साह्यदर्शनविदो विदन्त्येव । तदथ क्रिया, तदुत्पत्तिप्रकाराश्च वैशेषिक सूत्रेषु मगवता कणादेन विशिष्य विवृता । त एते ग्रन्थकृतात्राधिकरणे स्वयुक्तिभिः परिष्कृत्योपनिषदुक्तिभिः समनुगमय्य च समुपनिबद्धा । एतत्सर्वं मनस्ववधाय प्रकरणमिदं विद्वद्भिरालोच्यम् । अतिविरसमपीदं प्रकरणं जगदुत्पत्तिं करतलामलकीं करोतीति जगदुत्पत्तिक्रमं जिज्ञासमाना नामत्युपदेयमिदं प्रकरणमिति ।

३ सेय विशेषेण सत्त्वेनोच्यमाना क्रियाया पूर्वावस्था न केवलं चेतनेषु, अपितु जड-चेतनसाधारण्येन प्रवर्तते । क्रियावारणानि च प्राणाद्या पञ्च पूर्वोक्ता, तेषुपि जडचेतन साधारणा एव ज्ञेया । पूर्वोक्ता प्राणायानाया पञ्च चेतनेष्वेव जडेष्वपि व्याप्नुवन्तीति भावः ।

१तत्कर्मयोगि खलु पञ्चधा स्वाद्विशेषतो जन्तुषु चेतनेषु ।

धृतिश्च श्रद्धा च सुखाशनाया ज्ञानाशनायार्थं चयाशनाया ॥१६१॥

२धृतिं विना नो लभते बल भवच्चिद् धृतिं विना नैव बल प्रयोजयेत् ।

धृतिं विना वा न बलेन युज्यते धृतिर्हि विश्लेषणयोनिरिष्यते ॥१६२॥

३प्राणं ह्यपानं च निरुध्य मध्ये व्यानो यदा तिष्ठति निश्चल सन् ।

तदा प्रसादेन परेण धृत्या जीवो लभेतात्मबलं यदिच्छेत् ॥१६३॥

४तत्रैव यत्र प्रणिधीयते बलं प्राप्तेन तच्छ्रेद्धिधृतं भवेदलम् ।

सत्तर्हि विश्लेषबलेन युज्यते न चाधृते वस्तुनि कर्मं कल्पते ॥१६४॥

५धात्वात्मन स्याद्धिधृतिधृतेऽर्थे तामेव निष्कामिति नारदाय ।

ताण्डश्रुतो प्राह सन्त्कुमार श्रद्धा हि निस्तिष्ठत एव भाति ॥१६५॥

१ चेतनेषु प्राणिषु तु क्रियाया करणानि अत्रान्यपि पञ्चविशेषतः सन्ति । ते नामतः पद्योत्तरार्द्धे निर्दिष्टा, एकैकस्य विवरणं त्वग्रे क्रियते ।

२ तत्र पूर्वं धृतिं निर्वर्तित—धृतिर्नाम बलस्य धारणम् । उक्तं पूर्वम्—क्षणिकम्, अत्यणुप्रदेशव्यापि च बलं रसे धृतमेव प्रवाहरूपेण स्थिरं भवति, महान्तं प्रदेशं च व्याप्नोति । यदि रसे धृतं न स्यात्, तर्हि क्षणिकस्य बलस्य स्वरूपमेव न गृहीतं स्यात् । तदेवोच्यते—धृतिं विना बलं कश्चिदपि न लभते, धृत्यैव तज्ज्ञानं भवतीत्यर्थं । धृतिं विना तस्य प्रयोगोऽपि न सम्भवति परत्र । स्थिरतामापन्नमेव परत्र प्रयोक्तुं शक्यत इति । रसेन योगोऽपि धृतिं विना न स्यात्, योगस्य धृतिरूपत्वात् । धृतिरेव हि योगः । नान्या योगस्य कापि निरुक्तिः । तस्माद्विश्लेषस्य—कर्मणः, योगि कारणं धृतिरेवेति मन्तव्यम् ।

३ धृत्यैव बललाभ इत्यस्य स्थूलं निदर्शनमाह यदा मनुष्यो भारोत्थापनादि किञ्चिद् बलप्रयोज्यं कार्यं कर्तुमिच्छति, तदा प्राणवायोहरिगतिमधोगतिं च निरुद्ध्य व्यानेन तद्बलकार्यमनुतिष्ठति । धृत्या जनितो य परं प्रसाद—स्वाभाविक बलाधिक्यम्, तेनैव जन्तुसर्वं बलकार्यं कर्तुं शक्नोति, व्यानश्चायं धृतिरूप एवेति धृत्यैव सर्वं कर्म कर्तुं शक्यत इति स्पष्टं धृते कर्मयोगित्वम् ।

४ व्यानेन धृतिरूपेण यत्र वस्तुनि बलमाधीयते, तद्वस्तु यदा प्राप्तेन—बुद्धयवच्छिन्न—चैतन्यरूपेण जीवेन अलम्—पूर्णतया गृहीतं स्यात्, तदैव विश्लेषबलेन तद्वस्तु युज्यते । अधृते—शरीरावच्छिन्नचैतयेन असंयुक्ते वस्तुनि व्यानोत्थापिता क्रिया न प्रवर्तत एव, तस्मादपि धृतिविश्लेषयोनिरिति मन्तव्यं भवेत् ।

५ ताण्डश्रुतो ताण्ड्यमहाब्राह्मणस्यान्तिमे भागे छान्दोग्योपनिषदि सप्तमे प्रपाठके नारद प्रति सन्त्कुमारस्योपदेशे सप्तदशं ताण्ड्यमारभ्य सत्यस्य कारणं विज्ञानम्, विज्ञानस्य मतिः, मते श्रद्धा, श्रद्धाया निष्ठा, निष्ठाया कृतिः, कृते सुखम्, सुखस्य भूमाकारणमिति कार्यकारणपरम्परा समाम्नाता । तत्र निष्ठापदेनेयं धृतिरेवोक्ता—इति पद्यस्याशयः । निस्तिष्ठत—निष्ठावत एव श्रद्धा जायत इति तत्रोक्तम्—“यदा वै निस्तिष्ठति—अथ श्रद्धाति, निष्ठात्वेव विजिज्ञासितव्या” इति (ख २०) तेन निष्ठापदेवाच्या धृतिरेव श्रद्धाया कारणं धृत्या श्रावितम् । अतः परं पद्यं श्रद्धा विस्तरेण व्याख्यायते ।

१ क्षेत्रज्ञनामा पुरुषोऽस्ति जीवः स षोडशी चान्द्रमती निरुक्तः ।

प्रताममः प्राज्ञ इहास्ति चान्द्री प्रज्ञा सत्सत्यान्यगता हि श्रद्धा ॥१६६॥

२ श्रद्धा परस्मिन्निहिता द्रवात्मा यतस्ततस्तार उदिता इहापः ।

तत्सत्यमन्तर्पमनाक्षरं यत् स एव विक्षेप बलस्य योनिः ॥१६७॥

३ श्रद्धामयोऽयं पुरुषोऽस्ति मस्मिन् श्रद्धास्ति यस्स्य भवेत्तदात्मा ।

यत्सत्यमुक्तं निजसत्यमस्मिन् घत्तेऽयं सत्ये हितमात्मसत्यम् ॥१६८॥

१ अथ पूर्वोक्तछान्दोग्योपनिषदुक्तसनत्कुमारसंवादगतं कार्यकारणभाव समर्थयमान एव विस्तरेण श्रद्धा निर्बन्धि । स खलु कार्यकारणभावो भूमि भगवता सनत्कुमारेण समापिन इत्युक्तं प्राक् । स भूमा क्षेत्रज्ञ पुरुष एवेत्यपि तत्र तद्विरूपपदसंज्ञात् स्पष्टीभवति । स एव जीव इत्युच्यते । जीवब्रह्मणोरैक्य प्रतिपादयितुमेवं स भूमपदेनोक्तः । पूर्वमस्मान्निर्व्यङ्गितेष्वष्टादशामु व्यावहारिकात्मसु सर्वोत्कृष्टो भूतात्मा यः प्राज्ञपदेनोक्तः, स एव व्यावहारिको जीवः । स प्रज्ञाप्रधानत्वादेव प्राज्ञ इत्युच्यते । तस्या प्रज्ञाधामेव चिदात्मनश्चैतन्य प्रतिबिम्बवीति स एव जीवोऽभ्युपेतव्यः । तस्यैव प्रज्ञा च चान्द्री—चन्द्रमण्डलसभूता । तस्मात्स प्राज्ञोऽयं चान्द्रमस इत्युच्यते । यथा च चन्द्रमा षोडशकल, तथायमपि जीवः षोडशकल इति षोडशीत्युक्तः । सर्वमिदं व्याख्यातपूर्वम् । तदिदं कौपीतकमुपनिषदि च आरम्भ एवोपरिष्टम् । सा प्रज्ञा यदि सत्येन संहिता अन्यगता भवति—अर्थादन्यविषयिणी भवति, तदा सा 'श्रद्धा' इत्युच्यते । पुरुषस्य स्वोत्कृष्टगुणादिगता आदररूपा प्रज्ञैव श्रद्धेत्युच्यते लोके ।

२ छान्दोग्योपनिषदि षष्ठ्यमे प्रपाठने चतुर्थे स्रष्टे पञ्चाग्निविद्या प्रकरणे—महा सूक्ष्म-शरीरादच्छिन्नो जीवः स्थूलशरीराभिष्काम्यति, तदा चन्द्रमण्डल गच्छतीति निरूपणे "असौ काव लोके गीगमाग्निः । तस्यादित्य एव सग्निः । रसमयो धूमः । अहर्षिः । चन्द्रमा अङ्गतरा । नक्षत्राणि विरकुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्प्रज्ञो देवा श्रद्धा जुह्वति । तस्या आहुते सोमो राजा समवति" इत्यास्तातम् । तत्र श्रद्धापदेन नमंसमवायिन्य आप उच्यन्ते—इति प्राप्यद्विद्विर्वास्यातम्, तदप्यत्र न विद्वदभ्युच्यते—यतः श्रद्धा चन्द्रसत्त्वाद् द्रवात्मा—इत्युक्त्वा अस्माभिरुक्ता, तत एव सा अद् रूपं उपतिपद्गाप्यकारंरुक्ता न विद्वदिति भावः । सा सत्यसंहिता परनाधीयत इति पूर्वपक्ष उक्तम्, तत्र सत्य विमित्यहर्षष्टे—अन्तर्यमनम्—अन्तर्यामिरूप यदक्षरम्—अक्षरपुरुषवत्कार्यं तत्सत्यमुच्यते । तदिदं द्वय श्रद्धासहितमक्षर विशेषस्यनर्मणो योनिः—व्यरण भवति ।

३ "श्रद्धामयाज्य पुरुषो यो यच्छ्रद्ध स एव स" इति भगवद्गीतासूक्तम्—तस्या-धाममाह—यस्य पुरुषस्य, यस्मिन्—स्वोत्कृष्टे श्रद्धास्ति, स पुरुष, तदात्मा—श्रद्धाविषयी भूतपुरुषरूप एव भवति, इत्युक्त्वा श्रद्धया सत्त्वित्त्वयोरेव रूपतास्यपदानात् । तत एव श्रद्धापयोऽयं पुरुष इत्यादि पूर्वोक्तं भाष्यमुक्तमस्ति । एवमीवावादेव श्रद्धाविषयीभूतस्य महापुरुषस्य दोषाः श्रद्धायेन न दूष्यन्ते—इति 'दोषदर्शानात्कृत्वतिप्रतिबन्धकवृत्ति श्रद्धा' इति विद्वद्विनिरुच्यते । अथ श्रद्धा सत्य विभज्योत्तरादेन निर्बन्धि—अदित्यव्ययं सत्यार्थ-वम्—मार्थं च पूर्वोक्तमन्तर्यामिरूपम्, त इवदयान्तर्गमिणं परत्र गुर्वादावर्षं दद्याति श्रद्धालुः पुरा । तदत्र इवमन्वस्य परत्र निधानम्, तत्सत्यमूर्तं परत्र हितम्—निहितम्—आत्मसत्यमेव सा श्रद्धापदेनोच्यत इति शेषः ।



१ सत्यद्वयं चेदिवमेकभूतं श्रद्धावशात्तर्हि मतं तदस्य ।

२ मत्वा विजानाति ततोऽस्य सत्यं धत्ते स विज्ञानरसः प्रसादः ॥१६९॥

३ धृतिः परं स्यात्तदतोऽक्षरं स्वं श्रद्धान्तर्गत्यमनाभिधानम् ।

प्रज्ञामतिः सार्थगता निजास्यामर्थस्य विज्ञानमुपैति सत्यम् ॥१७०॥

४ यत्रंतदन्तर्यमने निजान्तर्यामी धृतिं याति ततोऽवधाय ।

अर्थस्य च स्वस्य च सूत्रतारतम्यं प्रतीयात्कृति साध्यतां च ॥१७१॥

५ यत्रंतदन्तर्यमने निजान्तर्यामी धृतिं नैति स नैक्यमेति ।

न तत्र विक्षेपबलेन किञ्चित् कर्तुं समर्थो भवतीह कश्चित् ॥१७२॥

६ धादुक् स्वमन्तर्यमनं ततोऽन्तर्यामी विशिष्टोऽस्ति परस्य यस्य ।

तस्मिन्निजान्तर्यमनप्रयोगः श्रद्धा परा सा च बलोदयाय ॥१७३॥

१ निघातु निघानाश्रयस्य च सत्यद्वयं यदि श्रद्धासश्लेषवशादेकीभवति तदा तन्मत-  
मित्युच्यते । अत एव पूर्वोक्ते सनत्कुमारोपदेशे श्रद्धायामतिकारणत्वमुक्तम् । अत्र मत-  
पदेनोभयमपि ग्राह्यम्—यदि गुर्वादी पुरुषविशेषे श्रद्धा, तर्हि स पुरुषो मतो—माननीयो भवति ।  
यदि तु कस्मिंश्चिद् गुर्वादि वाक्ये श्रद्धा, तर्हि तस्य वाक्यस्यार्थो मतो भवति—स्वाभिमतो  
भवतीत्यर्थं ।

२ अथ मतिविज्ञानसत्याना कारणकार्यभाव सनत्कुमारोक्त उपपाद्यते—मत्या  
पूर्वोक्तमतरूपया विजानाति—विशेषेण स्वरूपज्ञान धत्ते । स्वस्य श्रद्धाविषयस्य च सम्यक्-  
चित्ते आधान भवतीत्यर्थं । श्रद्धावशाद्बुद्धिस्तदनुगा जाता, बुद्धी तस्यार्थस्य प्रवेशश्च  
विज्ञानम्—विजानाति पदेनोच्यते । ततश्च सत्ये पूर्वोक्तेऽन्तर्यामिभूतसत्येऽपि प्रतिबिम्बरूपेण  
तस्य विज्ञानस्य प्रवेश इति सत्यं धत्ते—इत्युक्तम् । तदिदं सत्यं विज्ञानरस—विज्ञानस्यापि  
सार, यं प्रसादनाम्ना शक्यते निरूपयितुम् ।

३ श्रद्धाया अपि कारण निष्ठापदवाच्या धृतिरिति पूर्वोक्तं पुन स्मारयति—अक्षरे—  
पुरुषे बलस्य धृत्या—धारणेन स्व श्रद्धान् प्रवर्तते—यदन्तर्यमनरूपं पूर्वं व्याख्यातम्, श्रद्धया अर्थगता  
मति—प्रज्ञारूपा, निजा-स्वीया, तस्यामर्थप्रवेशो विज्ञानम्—तच्च सत्यमुपैति सत्ये अन्तर्यामिणि  
प्रतिबिम्बतीत्यन्वयः । आशय पूर्वमुक्तः । अस्मादेव 'श्रद्धया सत्यमाप्यते' इति श्रूयते ।

४ अथ पूर्वोक्ते, सनत्कुमारोपदेशे धृतेरपि कारणं कृतिहक्ता, तद् व्याचष्टे—अत्र  
कृतिपदेन धारणप्रयत्नो बोद्धव्यः । पूर्वोक्तरीत्या परस्यान्तर्यामिणि निजान्तर्यामी यदा धृतिं  
याति, स्वीयया कृत्या—स्वान्तर्यामिणत्वेन यत्नेन परान्तर्यामिणि संबध्यते, ततः संबद्धस्यार्थस्य  
स्वस्य च सूत्रतारतम्यम्—प्राबल्यदोर्बल्ये अवधारयति, तेनैव इदं मत्कृतिसाध्यं न वेति  
निश्चिनोति । प्रवृत्तो हि इष्टसाधनताज्ञानं कृतिसाध्यत्वज्ञानं च कारणमिति नैयायिका  
वदन्ति । तज्ज्ञानद्वयं कृतिजन्यया धृत्या जायते—इत्याशयः ।

५ यत्र तु अर्थस्यान्तर्यामिणा निजान्तर्यामिणो धृतिरूपं संबन्धो न जायते, तत्र  
विक्षेपबलं न प्रवर्तते, किमपि च कर्तुं प्रवृत्तिर्न जायते ।

६ यत्र तु तारतम्यज्ञाने धृत्या जातं स्वापेक्षया परस्योत्कर्षमन्तर्यामी जानाति, तदा  
श्रद्धा जायत इत्यर्थः । तत एव विशेषबलोदयः, तत्रश्च क्रियेत्यादि क्रमोऽनुवर्तते ।

१ सुखाशानार्थं तु कर्मयोगिनः सुखानुबन्धादिह चेतनोऽयम् ।

प्रवर्तते कर्मसु सर्वलोकः सुखं न पश्येन्न कदापि कुर्वति ॥१७४॥

एतकर्मं कृत्वा सुखमाप्नुमीष्टे पत्कुर्वती वास्ति सुखानुभूतिः ।

या वा क्रिया या च घृतिः सुखा स्याच्छुद्धा सुखा चेत् बलमेति वर्तुम् ॥१७५॥

२ तज्ज्ञानसिद्धये क्वचिदर्थसिद्धये कर्म द्विषेदोनवयाऽपि तत्र ।

सुखोपलब्धिः परमार्थसिद्धिस्तदर्थतातानपनारिषु स्यात् ॥१७६॥

धृत्या १ इयश्चेतनमात्रनिष्ठा इतीह साध्वी न घृतिः परेषाम् ।

जदेऽप्येवमे समवद्भवन्तीन्द्रियाद्यभावात् न तत्प्रतीतिः ॥१७७॥

सर्वत्र २ सत्यं समवत्प्रपद्ये भ्रष्टामृती सत्यघृते भवेताम् ।

मिथोऽनुसारादपसारतो वा सप्रतीतिविवेचनयोः प्रसिद्धिः ॥१७८॥

१ अथ घृतेरपि कारणं सुखं सतत्कुमारणोक्तम्—सदाशयं विवृणोति—सर्वस्यापि कर्मणो योनिः कारणं सुखस्याशानाया—सुखप्राप्तेरिच्छेत्परं । तदेतत्सपत्न्येऽस्मिन् व्याख्यातम् । अग्रिमेषामपि च पद्येन स्पष्टाक्षरेण तदेव स्पष्टीकृतम् ।

२ स्वयमेव कर्मणा साक्षात् सुखं नाप्यते, अपि तु कर्मणा क्वचिज्ज्ञानसिद्धि—ज्ञानप्राप्तिः, क्वचिच्चार्थप्राप्तिर्भवति । ज्ञानं धार्म्यश्चेति प्राणिनो ब्रह्मणीयम् । अज्ञातं ज्ञानं जीवस्य सदा प्रवृत्तिर्भवति, अलम्बं नार्थं लक्ष्यं सदा प्रवृत्तिः । उभयव्यापि इष्टप्राप्त्या सुखं जायते—इति सुखमेव सर्वत्र घृतो नियोजकम्, सुखार्थतया तु ज्ञानपनादिलाभार्थमपि प्रवृत्तिर्जायते । ततो विवृणोति, पुत्रैर्विद्या, लोकैर्विभेति एवणा नथ यद् व्यवहृतिः; तदर्थवान्तरात् इष्टव्यम् । ता सर्वा अपि सुखार्था एवेति सुखाशानायागर्थायानां सुखैरपणाया-मन्तर्भूता इति ।

३ आरम्भे घृतादीनि विशेषेण चेतनक्रियाकारणान्तीत्युक्तम्—तस्यायमेव भावो जञ्चेतने घृतिभ्रष्टादीनां स्फुटं प्रतीतिर्जायते । वस्तुतस्तु इमे धृत्याद्याः सर्वेपि भावाश्चेतना-चेतनसाधारणा इत्याह—चेतनमात्रनिष्ठा—इति परेषां घृति—निष्ठा न साध्वी । एते भावा जञ्चेतनसाधारणा एवेति वैदिक सिद्धान्तः । तर्हि जडेषु प्रतीतिं कुतो न जायते ? उच्यते— इन्द्रियाभावात्—जडेषु इन्द्रियाणामविकसितत्वात् प्रतीतिर्न जायते इति । इन्द्रि-याण्येव 'प्रत्यापकानि' । यत्रैन्द्रियाणि न विकसितानि, तत्र प्रतीतिसाधनाभावात्प्रतीतिरिति । सेन्द्रियं चेतनद्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम्—इति शरकोक्तिः पूर्वमुक्तायापि स्मरन्त्येति ।

४ घृतादीनां जञ्चेतनसाधारणत्वमेवोपपादयति—अन्तर्धर्मिरूपं सत्यं पदाख्यातम्—तस्य सर्वत्र व्यापकत्वे न कस्यापि विवादः, अन्तर्धर्मिरूपेण संतत्यं सर्वत्र व्याप्तमिति सर्वत्रैपि वैदिका मन्यन्त एव । एष एव भूमपदेन पूर्वोक्ते नारदसप्तकुमारसमादे उपसंहृतः । तेन च घृत्यादिकर्मणोऽप्यादिता निष्ठापरपर्याया घृतिः । तज्जनिता च भ्रष्टाऽपि तत्सत्त्वात्सर्वत्र सिद्धेव । कारणसत्त्वेन कार्यस्यापि तत्रोत्पत्तेर्दुर्निवारत्वात् । एव मयो परसातनुसारणरूपः सत्त्वः, तत्र प्रीतिर्धर्मैर्बहिष्कृते, यपोस्तु न सत्त्वयो भवति, तयोर्विद्वेषो व्यवहृत्यत इति प्रीतिद्वेषावपि जञ्चेतनसाधारणी ।

<sup>१</sup>चिदन्वयाज्ज्ञानमयाप्रभोगादर्थाभिसन्धिश्च समं समेषु ।

प्रज्ञान कर्म व्यतिरिच्य सर्वं कर्मैव सर्वत्र समं प्रपद्ये ॥१७९॥

<sup>२</sup>अथ प्रणोदो गति वेग वृत्तयो भावश्च विक्षेपबलानि पञ्चधा ।

महद् गतानि क्षणिकान्यमूनि तैः कृत स्वरूपा बहुधोदिता क्रियाः ॥१८०॥

<sup>३</sup>स्यान्नोदनाऽन्यत्र बलोपधानं सस्कार एषोऽस्ति स पञ्चरूपः ।

घातादनाघातयुतेरदृष्टात् प्राक्कर्मतोऽर्थान्तरपर्ययाच्च ॥१८१॥

<sup>४</sup>साघातजा यत्र बलं बलप्रदाद् व्युत्तिष्ठतेऽस्या तु बले समीकृते ।

अदृष्टजा दैवकृताऽथ कर्मणः क्षयोपलब्धावसरा तु कर्मजा ॥१८२॥

<sup>५</sup>सयोग एषोऽस्ति बलाऽभिसक्रमे हेतुः सहेतुर्वेदि शब्दसंभवे ।

सयोगजं कर्म विभागकारणं संयोगिनोश्चेदभिघात उच्यते ॥१८३॥

<sup>१</sup> चित्सर्वं न व्याप्तेति ज्ञानमपि सर्वानुस्यूतमिति स्वीकार्यमेव, चिच्छब्दस्य ज्ञान-पर्यायत्वात् । सर्वं च परत किञ्चिद् गृह्णातीति अन्नभोगोऽपि जडचेतनसाधारण । परस्पर—सबन्धरूपा अभिसन्धिरपि सर्वत्रैवास्ति । तदित्य प्रज्ञानात्मा मन प्रधानो यो व्याख्यात, तस्य कर्माणि जडेषु न सन्ति, मनसस्तेषु उद्बुद्धत्वाभावात्, मन सहकृतेन्द्रियवर्मातिरिक्तानि तु सर्वाण्येव कार्याणि जडचेतनसाधारणान्येवेति । जडेष्वभिव्याप्तस्य सोमस्य मनोरूपेण परिणती तु काष्ठादयो जडा एव चेतनघुणादिरूपता गच्छन्तीति वेदान्तसूत्रेषु विलक्षणत्वाधिकरणे स्पष्ट निरूपितम् ।

<sup>२</sup> अथ विक्षेपबलस्य पञ्चविधत्व व्याचष्टे—प्रणोद, गति, वेग, वृत्ति, भावश्चेति पञ्चविधानि विक्षेपाख्यानि बलानि । महद् यद् व्याख्यातपूर्वं बलप्रधान प्रथम रूपम्—तदाश्रितानि क्षणिकानि सर्वाणि बलानि । तै शक्तिरूपता गतैरुत्पादिता क्रियाश्च जगति बहुधा दृश्यन्ते ।

<sup>३</sup> अथ प्रणोदो नाम य प्रथमो विक्षेपबलस्य भेद उक्त, स नोदनापदेनाप्युच्यते । स्वसबन्धेन बलस्यान्यत्र उपधानम्—समर्पणमेव नोदना । स सस्कारपदेनापि व्यवह्रियते । सस्काररूपतानुपद मूल एव व्याख्यास्यते । तस्या अपि च कारणभेदात् पञ्च भेदा सन्ति । घाताद्, अनाघातयुते, अदृष्टात्, प्राक्कर्मत, अर्थान्तरपर्ययाच्च नोदना जायत इति कारण-भेदात्सा पञ्चविधेति ।

<sup>४</sup> यत्र सयोगे योगेन एकस्य वस्तुनो बलमन्यत्र सक्राम्यति, पूर्वस्मिन्नाधारे तु बलाभावो भवति, सा आघातजा नोदना । यत्र तु अन्यसघर्षेण बलमन्यत्रापि गच्छति, पूर्वाधारेऽपि च तिष्ठति, सा अनाघातयुतिजा नोदना । यस्यास्तु नोदनाया प्रत्यक्ष कारण न गृह्यते, सा दैवकृता, अदृष्टजा वा उच्यते । एकत्र कर्मण ध्ये सति यया अवसरो लभ्यते, सा चतुर्थी कर्मजा उच्यते ।

<sup>५</sup> अर्पेतां भेदान् विवृणोति—य सयोगो बलस्य अन्यत्र सक्रामणे हेतु, स एव सयोगो यदि शब्दस्योत्पादनेऽपि हेतुर्भवेत्, अथ च सयोगज कर्म समुक्तयोर्विभागस्यापि कारण भवेत् तदा सोऽभिघात पदेन उच्यते । यथा काष्ठे कुठारसयोग, तेन हि शब्दोऽपि जायते—काष्ठ-

१ यदन्यवाहन्यत एतदाहिताघात परस्मिन् परतः समागतः ।

सत्कारधर्मः स विलीयते न चेद् भोगात् क्षयं पात्यभिघातनोदना ॥१८४॥

२ अयाजनभीघातज नोदना हि सा संयोगतो यत्र बलं सम्पद्यते ।

व्यासज्यं यस्या तु बलप्रदायिना बली बलोदकं मिहाननुते स्ववत् ॥१८५॥

सयोग एषोऽस्ति बलाभिसकमे हेतुन हेतुर्न हि शब्दसमये ।

सयोगजं कर्म विभाग कारण न स्यात् तदाऽसौ सहयोग नोदना ॥१८६॥

३ कुर्वन्न कुत्रचिदस्ययोगतो विलुप्यतेऽप्यत्र बलं विलीयते ।

सत्कारनाशान् पतनं गुरुवत् क्वचित्सु योगाद् बलिनो फलान्तरम् ॥१८७॥

४ अदृष्टभूत यदलौकिक भवेदद्वा मनुष्यैरनुपास्यमस्ति यत् ।

तद्देवसयोगकृतं क्वचित् क्वचित् सत्यं क्वचित् कर्मजवासानामयम् ॥१८८॥

स्यावयवानां सयुक्तानां विभागोऽपि । तदिदं कुठारबलं कुठारसयोगात् काष्ठउपसन्नान्तमभिघातजा नोदना ।

१ तैर्नैव सयोगेन परम्परया यदन्योऽपि कश्चित्पदार्थ आहन्यते, तर्हि स आहिताघातः, स च सत्काररूपो धर्मो यदि अन्य स्पर्शादिना न विलीयते, तदा भोगादेव क्षयं याति, यावन्नल-प्रभाव तत्र त्रिधा भवतीत्यर्थः, यत्र तु अन्य स्पर्शादिना विलीयते—यथा कास्यादिषु अनुरणन हस्तस्पर्शेन विलीयते, तदा मध्ये एव विलय इति ।

२ अथ द्वितीयामनाघातनोदनामनभीघातनोदनानाम्ना विवृणोति—आघाताभिघात शब्दौ पर्यायी । अभिघात शब्दे 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः । यथा सयोगवशा-दन्यत्र बलं सम्पद्यते, परं बलप्रदे समपितबले बोभयत्रापि तद्वलं व्यासज्यवृत्त्या दृश्येत पूर्वं यो बलवानासीत्, सोऽपि बलस्य उदकं—फलम्—यदि स्ववत्—स्वकीयबलस्पर्शेन अदनुते—प्राप्नोति—तदा सा अनभीघातयुतिनोदना उच्यते इति व्यासज्यवृत्त्या—इति नवीनव्यायमन्वेषु प्रसिद्धं शब्दः । यदेकमेव वस्तुद्वयमाश्रयति । एकत्र च पूर्णतया न भवति, तद् व्यासज्यवृत्त्या—इत्युच्यते । यथा द्वित्वादिसख्या द्वयेषु । अन्यदपि उत्तरपद्ये विवृणोति—एतन्नोदनाजन्यं कर्म शब्दकारणं न भवति, विभागकारणमपि च न भवतीति उदाहरणान्यपे रामन्वेतव्यानि ।

३ नोदनाजन्यं कुर्वन्नपम्—शक्तिरूपतामासाद्य क्रियाजननोन्मुखम्, बलं कुत्रचिदस्य-वस्तुसयोगाद् विलुप्यते—यथा केनचित् प्रक्षिप्यमाणोऽपि प्रस्तरादिः कुड्यादि सस्पर्शेन, अप्यदीयहस्तकृतनिरोधेन वा न प्रचलति, तद्वलमन्यत्र कुड्यादौ हस्तादौ वा विलीयते । प्रक्षिप्तस्य प्रस्तरादेस्तु सत्कारनाशाद् स्वनिष्ठगुरुत्वहेतुकं पतनं भवति । द्वयोर्बलवर्तनीयौगाच्च क्वचित्त्वलान्तरं भवति, यथा घातनोर्द्वयोर्मैययो परस्परसनिपातेन एकस्य द्वयोरपि वा श्रमं पतनं चेत्यादि ।

४ अत्रादृष्टजाया नोदनाया स्पष्टैरक्षरैर्बिबरणम् । अन्तिमे पादे त्विदमुक्तम्—इदं-मदृष्टहेतुकनोदनाजन्यं कर्म क्वचिदेव भवति, तत्रापि क्वचित्सु सत्यं भवति, क्वचित्सु प्राणिनां पूर्वोपाजितकर्मजन्यया वासनया असदपि प्रतीयते—यथा स्वप्नादाविति । एतत्पद्योक्त-सत्यवासानामययोरैव बिबरणमुत्तरपद्ये स्पष्टमेव ।

उत्पत्तिशिष्टं प्रतिवस्तु धर्मकं सत्यं तथा स्वेन परेण वा कृता ।  
 स्यात्कृत्रिमा संस्कृतिरेव बासनाऽथागन्तुको वैवतयोग इष्यते ॥१८९॥  
 १या नोदना क्वापि कृता तदादौ प्रदृश्यते यः पुरुषप्रयत्नः ।  
 तमन्तरेणैव यदुत्तरं स्यात् सान्तानिकं कर्म च कर्मजं तत् ॥१९०॥  
 २संस्कार एव प्रथमेन कर्मणा भवत्यतस्तत्तत्तरमुत्तरं क्रमात् ।  
 संस्कारजं कर्म भवत्यतो विदुर्न कर्मसाध्यं किल कर्म विद्यते ॥१९१॥  
 ३अथात्मसंयोगगुरुत्वयत्नतो हस्ते खलूक्षेपणकर्म जायते ।  
 तद्वस्तसंयोगवशात् तथा पुनर्हस्ताहिते स्यान्मुसलेऽपि कर्म तत् ॥१९२॥  
 ४यज्ञोऽज्ञानायासहितस्त्वहात्मा तन्नोदितः प्राण इह प्रयत्नः ।  
 पृथ्वीबलं वस्तुगतं गुरुत्व वेगः सजातीयबलोच्चयः स्यात् ॥१९३॥

१ अय पूर्वोक्ता चतुर्थी कर्मजा नोदना विवृणोति । पुरुषप्रयत्नेन क्वचिन्नोदनाकृता, अनन्तर तु पुरुष प्रयत्न विनैव यत्सन्तानरूपेण उत्तर कर्म प्रवर्तते—तत्कर्मज बोध्यम् । अस्योदाहरण मुसलाघातादि अग्रे ग्रन्थ एव विव्रियेत ।

२ वैशेषिकसूत्रे “कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते” वै सू १।१।११ इत्युक्तम्, तेनात्र न विरोध इति व्याचष्टे—पुरुषप्रयत्नादिजनितेन प्रथमेन कर्मणा सस्कारो जन्यते, तेन सस्कारेण तु उत्तरोत्तरं कर्म जन्यते, इति कर्मणा साक्षात् कर्मान्तरं न जन्यते, इति सूत्राशयः । सस्कार-द्वारकपरम्परया तु जन्यत एवेति । सस्कारश्चायं वेगाख्योबलानां समुच्चयरूप एवेति वक्ष्यते । ततश्च कर्मणः पूर्वावस्थैव सस्कारः । तेनैव फलितम्—स्थूलेन कर्मणा सूक्ष्मावस्थारूप बलमन्यत्राधीयते, तेन तत्र पुनः सजातीया क्रिया प्रवर्तते । स्थूलरूपाया क्रियापदवाच्याया एव कर्मजन्यत्वं कणादेन प्रतिसिद्धमिति ।

३ वैशेषिकसूत्रोक्तमेव मुसलकर्म दृष्टान्ततयोदाहरति । यदा काचिद् योपिन्मुसलेन धान्यादिकं विशोधयितुं प्रवर्तते—तदा पूर्वं तस्या हस्ते मुसलमुत्क्षेप्य क्रियापरपर्यायं कर्म जायते, तस्य कर्मणो हेतवः—आत्मनो हस्तेन संयोगः, हस्तगतं गुरुत्वम्, आत्मनः संयोगजनितं आत्म-निष्ठं प्रयत्नश्च । तादृशहस्तसंयोगेन नोदनारूपेण मुसले क्रिया जाता । अत्रापि हस्तक्रियया मुसलसंयोगः, संयोगजाता च मुसले क्रियेति कर्मणः साक्षात्कर्मजन्यत्वं नैति भाव्यम् । तदुक्तं भगवता कणादेन “आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म (१) तथा हस्तसंयोगाच्च मुसलं कर्म” (२) इति (वै सू ५ अ १ आ )

४ पूर्वपद्योक्तानात्मादिशब्दान् विवृणोति—अत्र अज्ञानायया च्छया सहितो यज्ञरूपो भूतात्मैव आत्मपदेनोच्यते, एतदर्थं पूर्वत्रकृतमात्मना व्यावहारिकाणां विवरणं द्रष्टव्यम् । भूतात्मा यज्ञजनितत्वाद्यज्ञपदेनैवेहोक्तः । तेन भूतात्मना या प्राणो प्रेरणा, सैव यत्नपदेनोच्यते, प्रेरित प्राण एव वा प्रयत्नः, प्रेरणाया अपि क्रियामूलाया प्राण एवान्तर्भावात् । गुरुत्वनाम्नापि न नैयायिकवद् गुणान्तरं बल्पनीयम्—अपि तु पृथिव्या आकर्षणरूपं यद्बलं वस्तुपुं निहितम्—तदेव गुरुत्वमुच्यते । एतच्च पृथिव्या आकर्षणम् “श्रुतिष्वनेकशाम्नात् । “आकृष्टिश्चक्रितश्च मही” इत्यादिना सिद्धान्तसिरोमणौ भास्कराचार्येणापि विवृतम् । तेन

१ अघातभिघाताञ्जनिते तु कर्मणि ह्यत्नोसलेऽभ्युत्पत्तने न कारणम् ।  
स हस्तयोगो व्यतिरेकदर्शनात् तथात्मयोगोऽपि न हस्तकर्मणि ॥१९४॥

२ तत्राभिघातात्मसलानुयोगाद्धस्तेऽस्ति कर्माय तथात्मकर्म ।  
तद्धस्तयोगाच्च तथात्मकर्मसयोगानामो पतन गुरुत्वात् ॥१९५॥

वैदेशिकेन न्यूतनान्नेवेदभाविष्कृतमिति प्रचल्यनमज्ञानविजृम्भितमेव । इदं पृथिव्याकर्षण-  
बलम् अस्मदादिशरीरेष्वपि प्रसर्पतीति हस्तादावपि शरीरावयवे गुरुत्वं व्यवह्रियते । ईदृशा-  
कर्षणविशिष्टेष्वेवावयवेषु त्रिधा जायते न तु सूक्ष्मनाड्यादीनां रोमादीनां बोधोपपन्नं कर्तुं दावयत  
इति हस्तोन्क्षेपणं गुरुत्वमपि कारणात्वात् अन्यदृता निवेशितम् ।

वेगाख्यं सस्कारो य उतरत्र वक्ष्यते—सोऽपि न गुणान्तरम्—अपि तु सजातीयानां  
बलानां समुदायरूप एव वेग इति । बलमेव रसाधारेण धारावाहिकता गतं तत्तद्गुणान्ना  
व्यवह्रियते । द्रव्यगुणकर्मपरिभाषा तु नैर्वायिकानामल्पबुद्धिबालप्रबोधनामेवति सारः ।  
तस्मात् सुफूतम्—सजातीयानां बलानामभ्युच्चय एव वेगाख्यं सस्कार इति ।

१ एव पूर्वोक्तरीत्योत्पादिते मुसलकर्मणि मुसलं यदोलूखले पुनः पुनराहन्यते, तदा  
तेनाघातेन मुसले वेगाख्यं सस्कारो जायते, हस्तजनितस्य बलस्य उलूखलाघातजस्य च  
समुच्चयो जायत इति यावत् । तादृशेन वेगेनैव मुसले उत्तरं कर्म प्रवर्तते । इदानीमुत्तरोत्तर  
आपमानं कर्मणि मुसलस्योत्पत्तरूपे केवलं हस्तकर्म कारणं न भवति । तत्र हेतुगाह—  
'व्यतिरेकदर्शनात्' इति । आरम्भिकं हस्तक्रियाञ्जनितमुसलकर्मपिछाया इदानीं मुसलकर्मणि  
व्यतिरेक—विशेषो दृश्यते इति । पूर्वं हस्तजनितं कर्म शैथिल्येन प्रवृत्तमासीत्, इदानीं तु  
वेगान्तरं तीव्रं मुसलकर्म दृश्यत इति व्यतिरेकः । योपिप्ता शैथिल्यनापि हस्ते व्यापारिते  
प्रबलमुत्पत्तनं दृश्यत इत्यपि व्यतिरेको व्याख्यय तदुक्तं भगवता कणादेन—'अभिघातजे  
मुसलादौ कर्मणि व्यतिरेकदर्शनात्कारणं हस्तसयोग' (वै शू ५।१।३) ति । सूत्रव्याख्या—  
इतस्तु केचन हस्तव्यापारउपरतेऽपि मुसलस्योत्पत्तनं सणं दृश्यत इति व्यतिरेकमाचक्षते । एव-  
मिदानीं हस्तोत्पापनापरिभाषात्पतनं प्रयत्नो नापेक्ष्यते वेगवन्मुसलसंयोगादेव हस्तोऽभ्युत्पत्ततीति ।  
इदं पूर्वोक्तस्य कर्मजकर्मण उदाहरणं भाष्यम् ।

२ पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति—मुसले प्राप्ते य आघात, तेन तत्समुक्ते हस्तेऽपि कर्म  
जायते । तस्य हस्तस्य योगाच्च पूर्वोक्ते भूतान्माधरपपदि मज्ञात्पन्त्यपि कर्म कम्पनरूप  
प्रतीयते । हस्तमुसलसयोगस्तु पूर्वमेवेतत्प्रयत्नेनैवोत्पादितं इत्युक्तं प्राक् । तस्यात्मप्रयत्नजस्य  
हस्तसयोगस्यात्मप्रयत्नजनितहस्तविभागेन नाशो मुसलस्य गुरुत्वात्पतनं भवति । तदाभिघातजो  
वेगाख्यं सस्कारोऽपि तस्यतीति भावः । विना नोदनाविशेषं मुसले ऊर्ध्वगमनं तिर्यग्गमनं वा  
न जायत इत्युत्तरपक्षेन सरलेन स्पष्टीकृतम् । एतदपि सर्वं कणादेन सूत्रितम्—'अभिघाता-  
न्मुसलसयोगाद्धस्ते कर्म आत्मकर्म हस्तसयोगाच्च । संयोगाभावे गुरुत्वात्पतनम् । नोदनाविशेषा  
भावात्तोद्घर्षेण न तिर्यग्गमनम् । प्रयत्नविशेषात्नोदनाविशेषः । नोदनाविशेषाद्बुदसनाविशेषः'  
(वै ० शू ५-१-५-१०) वैशयिकपरिभाषायामात्मनि विभो कर्म न सम्भवतीति आत्मशब्देन  
लक्षणाया आत्मशब्दस्यानेकार्यतया वा शरीरमेव व्याख्यातृजो गृह्णन्ति । अर्थान्तरमेव वा सूत्रस्य  
व्याचक्षते । अस्मिन्ने तु व्यावहारिकं आत्मा भूतात्मा परिच्छिन्न एवेति तत्रापि कर्मा

नोद्वेन तिर्यग् गमन च नोदनाविशेषहोने मसलेऽभिजायते ।  
 प्रयत्नभेदात् भवन्ति नोदनाभेदास्ततस्तदसने विशेषता ॥१९६॥  
 १ तुल्य शिशो कर्म च हस्तकर्मणा विस्फोटने कर्म च दग्धवस्तुन ।  
 अथा प्रयत्न चलन च निद्रितस्यैव तूणे कर्म च वायुयोगत ॥१९७॥  
 २ मणेषु यत् स्याद् गमन च सूचिकाऽभिसर्पण चैतददृष्टकारणम् ।

सत्येवेति । एव सूत्रान्तराण्यपि प्रसङ्गान्तरे व्याख्यातृद्विर्योजितानि । ग्रन्थकृता तु एकत्रैव योजनसभवे करणान्तरात्तु धावन व्यर्थं मत्वात्रैव सर्वाणि योजितानीति ।

१ उक्त नोदनाजनित कर्म सादृश्यमन्यत्रापि बोधयति—यथा आत्मप्रेरणया प्रयत्नेन हस्तकर्म जायते, तथैव बालस्याप्यात्मप्रयत्नेन हस्तपादादिविश्लेषण जायते । अथवा यदा बालमङ्के निधाय माता धात्री वा स्वप्रयत्नेन त परिचालयति, तदा मात्रादेर्नोदनया तच्छरीरे कर्म जायते—इत्यपि व्याख्यानमत्र सभवति । एव दग्धे वस्तुनि यद्विस्फोटन भवति, तदपि वह्निनोदनया । निद्रितस्य पुष्पस्य विना प्रयत्न च यद्वस्तुपादादिविश्लेषणरूप चलनम्—तत्प्राणकृतया नोदनया जायते । एव वायुयोगात् तूणादेश्चलन जायते । एतानि सर्वाणि अप्रतिघातनोदनाजनित कर्मणामुदाहरणानि । एतदपि कणादसूत्रानुसारि, “हस्तकर्मणा दारककर्म व्याप्यातम् । तथा दग्धस्य विस्फोटने । यत्नाभावे प्रमुप्तस्य चलनम् । तूणे कर्म वायुसयोगात् । (वै सू ५ १ ११-१४) इति । अत्र सूत्रव्याख्याकृतो दारककर्मणि हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थकस्वाभाव पुण्यपापाजनकत्व च मुसलकर्मसादृश्य वदन्ति । दग्ध-विस्फोटने तु दग्धस्य पुष्पस्य प्रत्याघाते पुण्यपाप—जनकत्व नास्तीति तथाविधायामेव सादृश्य कल्पनायामुपस्कारकृतो वृथा प्रयास, सूत्राक्षराणामन्ययानयन चेति विद्वद्भिर्भाव्यम् ।

२ अथ पूर्वोक्तमदृष्टज कर्मोदाहरति—मणिविशेषस्य यत्त्वात् एव स्थानान्तरपरि-सर्पणम्, यद्वा सूच्यादीना लोहजवस्तूना चुम्बकपदबोध्यायस्कान्तमण्याद्युपसर्पणम्—तदेतददृष्टकारणमस्ति । अदृष्टकारणशब्दस्य द्वेषापि व्याख्या सभवति, न दृष्ट कारण यस्येत्येका, अर्थादस्य कर्मण कारणमद्यावधि केनापि न ज्ञातामिति ऋजु व्याक्या । अथवा अदृष्टम्—भोक्तृ पुरुषगत धर्माधर्मपदाभिधेय कारण यस्येति कल्पनाप्रधाना विदुषा व्याख्या । तेनाभिसर्पणेन यस्य कस्यचित्पुरुषस्य लाभहानिद्वारेण सुख दुःख वा जायते, तादृश सुखदुःखजनकेनादृष्टेनैव सा क्रियाप्युत्पाद्यत इति । एतदपि सूत्रानुसारि “मणिगमन सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणकम्” अत्रोपस्कारकृन्मत्रादिना तत्काराद्यभिमुख प्ररि-तस्य मणिकास्यादेस्तस्करसमीपे गमन मणिगमनशब्देन गृहीतमिति व्याचष्टे । चन्द्रकान्त तर्कालङ्कारस्तु तूणादीना तूणकान्तमणिसमीपे गमनमिति व्याख्यातिस्म (वै सू ५।१।१५) इति । ननु तत्रापि कश्चित्सयोगविभागादिरेव कर्महेतुत्वेन कल्प्यताम्—अदृष्टकारणत्वा-भिधान कुत क्रियते मणिविशेषे अभिसर्पणहेतुभूत बलमस्ति, तच्च कदाचिज्जागति, तदैव स स्थानान्तरमुपसर्पति अयस्कान्तमणौ चाकर्षणमस्ति, तेन सूच्यादिक तदभिमुखमुपसर्पन्तीत्यादि सभवतीति । तत्रेद प्रतिवक्तव्य स्यात्—यदि मणौ गतिप्रयोजक बलमस्ति, तर्हि सर्वदैव गति कुतो न जायते । कदाचिदेवतस्य बलस्य जागरणेऽभ्युपगते तु जागरणस्य हेतुरदृष्ट कल्पित इति गतिरेवादृष्टहेतुका कुतो न मन्यते । किं च हस्तादिनोदनयापि तादृशे मणौ कर्मान्तर

१ तथाद्य कर्मैतद्विधोः प्रणोदनात् संस्कारतोऽन्यानि तु कर्म कारितात् ॥१९८॥

२ कर्मोप्यन्तेषां प्रतिपद्यते यतः सयोगभेदा युगपन्नसन्ति हि ।

संस्कारनाशे पतन गुरुत्वतो मध्ये विकारः क्व च नोदगान्तरात् ॥१९९॥

३ कर्मोदियाधोदनतोऽभिघाततः संयुक्तसयोगवशाच्च पार्थिव ।

तेयमभावे तददृष्टकारितं ततोऽन्यया कर्म न पार्थिवे क्वचित् ॥२००॥

४ रज्जौ प्रणोदाद्वपकर्मं वर्त्मना सूच्चावचेन प्रहृतस्य शब्दवत् ।

भकम्पनाद्येतददृष्टकारितं तदित्यमन्यत्र युयुत् विभावयेत् ॥२०१॥

सम्बन्धेन । यदि मषावपि बल स्वतन्त्र मन्येत, तर्हि हस्तनोदनया तस्य मणो स्थितस्य स्वतन्त्र-  
बलस्य सधर्मे द्वयोर्योगेन विन्दित्रा गतिरुच्यते, सा न दृश्यते । चुम्बकादिमणो च यथाकर्पण  
मन्यते—तर्हि प्रस्तरादेरप्याकर्पणं कुतस्तेन न क्रियते । सूच्चादावेव तस्याकर्पणस्य प्रभाव  
इति चेत्सादृश्ये नियमेऽपि अदृष्ट एव हेतु कल्पनीयः स्यात् । तस्माद् दृष्टहेतुभिर्न  
निर्वाह इति ।

१ अयं नोदनादाद्यभिधो कर्म, तत्कर्मकारिताच्च सस्काराद्गुत्तर तथोत्तरमुत्तर च । १७।  
सस्काराभावे गुरुत्वात्पतनम् ॥१८॥ (वे० सू० ५।१) इति सूत्राण्यनुसरन् प्रक्षिप्तस्य वाणस्य  
क्रिया विवृणोति—इपो—वाणस्य आद्य कर्म प्रणोदात्—नोदनाजन्यम् । आत्मनो यत्नेन  
हस्ते कर्म, तत्सयोगाद्बन्धुनि तत्सयोगाच्च वाणे प्रथमं कर्म । अग्रे तु उत्तरोत्तरं कर्म वेगा-  
भिधेन सस्कारेण । हस्तजनितं कर्म वेगमुत्पादयति, तेन चोत्तरं कर्मैति कर्मणः साक्षात्कर्म-  
जनकता नायाति ।

२ दूरदृष्टरत्न विभिन्नदेशसयोगा एवेन कर्मणा तु न संभवन्तीति बहूनि कर्माणि  
तत्रावश्यमभ्युपगन्तव्यानि तदाह—इषाम् इष्वादीनां कर्मोप्यन्ता—विभिन्नकर्मप्रत्यय प्र-  
ति-  
पद्यते—ज्ञायते, यतो हि भिन्नभिन्नदेशसयोगा युगपन्न सन्ति । इषु क्रमेणैव तास्तानावादाप्र-  
देशान् गच्छति न युगपत् । एक प्रदेशमूलद्रव्ये अग्रिमे गत्यसम्भवात् । यदा जंकेन प्रदेशेन  
न सयोग उत्पादित तदा पूर्वकर्म नष्टमिति कर्मान्तरमेवोत्पन्न मन्तव्यम्, कर्मणा चतुर्थे क्षणे  
मासाभ्युपगमात् । प्रथमं कर्मण उत्पत्तिक्षण, द्वितीये विभागोत्पत्ति, तृतीये पूर्वसयोगनाश,  
चतुर्थे उत्तरदेशसयोगः । तस्मिन्मार्गे च कर्मं दिनरयतीति वैशेषिकप्रक्रिया तदुक्तवैशेषिकसूत्रे  
“इषावयुगपत्सयोगा कर्मोप्यन्त्ये हेतु” (वे० सू० ४।१।१६) इति । वेगाद्य सस्कारनाशे गुरु-  
त्वादभूमौ पतनं भवति, क्वचित्तु अन्यथा प्रेरणया मध्ये एव वेगनाश—इति सर्वं स्पष्टार्थम् ।

३ उक्तं सदिध्योपसहरति । उक्तैर्न प्रकारेण पार्थिवेषु लोष्टप्रस्तरादिषु विधेयं कर्म  
सम्भवति, नान्येन प्रकारेणैति । एतदपि कणादेन सूचितम् । “नोदनाभिघातात् संयुक्त-  
सयोगाच्च पृथिव्या कर्म” “तद्विशेषेणादृष्टकारितम्” इति । (वे० सू० ५।२।१-२)

४ उक्तं संयुक्तसयोगमुदाहरति—अश्वानां प्रयत्नेन तच्छरीरे कर्म, तत्सयोगाद्बन्धन-  
रज्जौ कर्म, तन्नोदनया च रथे कर्म । उच्चावचवर्त्मनि गच्छतस्तु रथस्य प्रस्तरादिना प्रहृतस्य  
शब्दसहितमपि कर्म जायते—इति तत्र नोदनाभिघातयो संयुक्तस्य । कदाचिद्भूकम्पे उदिते  
तेनानि रथे कम्पनाक्रिया जायते, सा अदृष्टजा ।



१संयोगनाशे पतनं गुरुत्वावपां तथा प्रस्रवणं द्रवत्वात् ।  
 अपा च संयोगवशाद् विभागात् तडित्वतः स्फूर्जंयुः सभव स्यात् ॥२०२॥  
 २सघात एव विलयश्च तेजो विशेषसंयोगवशावपा स्यात् ।  
 विस्फूर्जंयुः स्पष्टमिहास्ति लिङ्गं महर्षयश्चापि तथा वदन्ति ॥२०३॥

१ अथ जले कर्म निरूपयति—वायुसयोगेन जलानि मेघावस्थायामन्तरिक्षे ध्रियन्ते । स एव पतननिवारको वायुविशेषो वृत्रपदेन वैदिक पौराणिकपरिभाषायामुच्यते । अन्तरिक्षस्य वायुविशेष इन्द्र एव त संयोग विघटयतीति स वृत्रहन्ता उच्यते । तथाविध वायुसयोगनाशे तु गुरुत्वावपा भूमौ पतनम् । गुरुत्व च भूम्याकर्षणमेवेति प्राग् व्याख्यातम् । द्रवत्वात् जलानां भूमौ प्रसरणमिति । द्रवत्वमपि बह्विसंयोगनोदनयेदेत्यग्निमे पद्ये निरूप्यते । अन्तरिक्षे निरुद्धानां घनीभूतानामपा परस्परसंयोगाद् निविडसंयोगमाप्तानां विभागाद्वा स्फूर्जंयो—विद्युत् तज्जनितवज्रनिर्घोषरूपस्य मेघगर्जनस्योत्पत्तिं सभवेत् ।

२ अत्र नवीन नैयायिका जले सासिद्धिकम्—अर्थात्स्वत सिद्धम्—स्वाभाविक द्रवत्व वदन्ति, करकादौ काठिन्यप्रतीतिं तु भ्रान्तिमाचक्षते, सा तेषां मतिरुपगतिविरोधात् सूत्रविरोधाच्च स्वयं भ्रान्तिरूपेति व्याचष्टे । अन्यरूपेण तेज संयोगविशेषेण सघातो भवति, अन्यादृशविलक्षणतेज संयोगविशेषेण तु विलयनम्—द्रवणं भवति—इति । यदि तु स्वाभाविक द्रवत्वम्, करवादिषु काठिन्यप्रतीतिश्च भ्रान्तिरूपा मन्येत, तर्हि स्फूर्जंयुः विद्युदादि नर्गाजितं च कथं भवेत् । द्रवतामपां पस्परसपाते तादृशोत्कटशब्दस्यासभवात् । लोके प्रवहता जलानां यं शब्दं श्रूयते, सोऽपि घनीभूतपार्थिवपदार्थसघर्षजः । अन्तरिक्षे सोऽपि न सभवति । तत्र घनीभूतपदार्थान्तराभावात् । तस्माद् घनीभूतानामेव सपाते विद्युत्पत्तिं तादृशं शब्दश्च सभवेतीति स्फूर्जंधुरपा कठिनतायां लिङ्गम् । उपलक्षणं चैतत् घनत्वेन हिमशिलारूपता गतानामपा यदि शिरसि विस्फोटं क्रियेत, तदा रुधिरपातेन भ्रान्तिं वदतामिव शिरोभ्रान्ति स्फुटा स्यादिति । सर्वमिदं कणादेन भगवता सूत्रितम्—(वै० सू० अ० ५ आ० २) अपा संयोगभावे गुरुत्वात् पतनम् । ३। द्रवत्वात् स्पन्दनम् । ४। नाड्यो वायुसयोगादारोहणम् । ५। नोदनापीडनात् संयुक्त संयोगाच्च । ६। वृक्षाभिरर्षणमित्यदुट्टकारितम् । ७। अपा सघातो विलयनं च तेज संयोगात् । ८। तत्र विस्फूर्जंधुलिङ्गम् । ९। वैदिकं च । १०। अपा संयोगाद् विभागाच्च स्तनयित्तो । ११। इति । अत्र तेज संयोगादेव जलानां विलयनमित्यस्य वेदोक्तत्वमपि दशमेन सूत्रेण भगवता कणादेन दर्शितम् । तदेव मूल उक्तम् “महर्षयश्चापि तथा वदन्तीति” “अप्यु मे सोमो अन्नवीदन्तविश्वानि भेषजा । अग्निं च विश्वशामुवम्” (ऋ० सं० १।२।११) “या अग्निं गर्भं दधते” इत्याद्या अप्यु अग्निस्थिति-बोधका मन्त्रा अत्रोदाहाराः । आधुनिका वैज्ञानिका अपि (आक्सिजनं) नाम्ना अग्ने स्थितिं जले मन्यन्त एव । तदेतत्सर्वविरुद्धं जले सासिद्धिकं द्रवत्वकल्पनं सर्वथाप्यश्रद्धेयमेव । एषु सूत्रेषु ५, ६, ७ सध्यावानि सूत्राण्यग्रे मूले विव्रियन्ते । यत् एतानि सूत्राणि व्याचक्षाणेन सूत्रोपस्काररुता तृतीयसूत्रव्याख्यायां मेघसंयोगस्याभावे सति वर्षणरूपं पतनं भवतीति व्याख्यातम्, तदुपहासास्पदमेव, जलातिरिक्तं को नाम मेघो येन अपा संयोगो मन्येत । मेघो नाम कश्चित् पात्रविशेषः, तत्र जलानि स्थितानि क्रमेण पतन्तीति ग्रामीणानां विश्वासो-

१ आरोहणं स्याद्विह नाड्यवायुसंयोगतो नोदनपीडनाच्च ।

समुक्तसयोगवशाच्च वृक्षेऽभितर्पणं त्वेतददृष्टमूलम् ॥२०५॥

२ पृथ्वीवदाभाति हि कर्म तेजसो ऽग्नेस्तयोर्ध्वज्वलन त्वदृष्टतः ।

द्रव्यान्तरेणावरणात् तेजसोऽभाक्वस्तम स त्रिकतो विद्यमि पत् ॥२०५॥

ऽत्रानूदित । तस्य समयस्य विज्ञानसून्यनैवात्रापराध्यतीति हृत महत्सु कटाक्षनिक्षेपेण । यदपि च “अपां राघात इत्याद्यष्टम सूत्र व्यचक्षणेन तेन महानुभावेन जले सासिद्धिक द्रव— त्वाभिमान रक्षता व्याख्यातम् “द्विपेन तेजसा प्रतिबन्धादास्या परमाणवो द्वघणुक्मारभमाणो द्वघणुकेषु द्रवत्व नारभन्ते, ततो द्रवत्वसून्यैरववयैर्द्वघणुकादित्रमेण द्रवत्वसून्या हिमकरवाद्य आग्मन्ते, तेन तेषा काठिन्यमुपलभ्यते, तेज संयोगेन बलवता हिमकरकार्मकपरमाणुनां क्रियातो विभागस्तत आरम्भकसयोगनाशपरम्परया हिमकरकादि महावयविनाशस्तत्र द्रवत्व— प्रतिबन्धक तेज संयोगविभागात् त एव परमाणवो द्वघणुकेषु द्रवत्वमारभन्ते, ततो द्रवत्ववता हिमकरवादीना विलयनमिति ’ तदेतत्सर्वं स्वकल्पना विजृम्भणमाश्रम्, परमाणुषु द्रवत्वाभ्युपगमे प्रमाणाभावात्, परमाणुगता धर्मा प्रतिबन्धादवयविनि धर्मात्नारभन्ते, इत्यन दृष्टान्ताभावाच्च, अवयविनि जले द्रवत्व तु तेज संयोगाज्जातमिति सुवर्णादिवर्तमतिकमेव मन्तु योग्यम्—यथा सूत्रहृता विलयन तेज संयोगादिति स्पष्टमुक्तम् । द्रव्यनिरूपणेऽपि “अपो द्रवा स्निग्धाः’ इत्येव सूत्रहृतावनम्, तच्च नैमित्तिकद्रवत्वेऽभ्युपगतेऽभ्युपपद्यत एव । न तु सासिद्धिकं द्रवत्व विधिष्योक्तम्, प्रत्यक्षेण च हिमकरवादीना विलयन स्पष्ट दृश्यत इति परमाणुपर्यन्त विभ- च्चताना पुनर्द्रुतजलारम्भ इति प्रयत्नविहृदा कल्पना, यदि हि परमाणुपर्यन्त हिमकरवादीना विभाग स्यात्तर्हि परमाणूना द्वघणुकराज्चादृश्यत्वाद् दसोकं केपुचित् क्षणेषु किमपि समुत्तेनोपलभ्यत न तु तथा भवति । तस्माद् ययोनमेव न्यायमिति ।

२ अपामेवान्या क्रिया विवृणोति । समुद्रादिवतानामपा नाडीसर्वन्धि वायो समोगात् अन्तरिक्षे आरोहण भवति । अन्तरिक्षे विधीर्णं जलमेव शरीरस्थनाडीसादृश्याज्जलनाडीति परिभाष्यते ष्योऽनियग्रन्थेषु । तत्र जल गयन् वापुरेवेह नाड्यवायुरित्युक्त । सूत्रव्याख्या- कृद्भिस्तु सूर्यरश्मय एव नाडीपदेन गृहीता ‘नाड्योवायुरिति पाठे नाड्य इति प्रथमान्त मत्वा जलस्याराहणकुर्वन्तीति क्रियापदमध्याहृतम् । क्वचित्तु पुरुषप्रयत्नवृत्तादुत्क्षेपणादपि आरोह- रणम्—उपरि गमन भवति । एव क्वचित् पीडनाद्—अर्थादग्न्यादिना कृतादवयवविभागादपि सूक्ष्मताभापन्नस्य जलस्योर्ध्वगमन जायते, यन्नादिना यत्र जलमूर्ध्वं नीयते, तत्र तु समुक्तसयोग- वशात् । अग्न्यादिनोदनया तत् समुक्ते गन्ने कर्म जायते, तेन संयोगात् जले इति । वृक्षादी सिक्तस्य जलस्य यद् वृक्षावयवेषु सर्पणम्—व्यापनम्, तददृष्टहेतुकम् । अदृष्टहेतुकस्य त्रिविधा व्याख्या पूर्वोक्ता स्मर्तेष्या ।

३ तेजस्यपि अग्न्यादी कर्म पृथ्वीवदेव पुरुषप्रयत्नजन्यवाग्वादिजन्य नोदनादि हेतुकं योद्धव्यं । अग्नेरूर्ध्वज्वलनमेवेति तु अदृष्टहेतुकम् । तदुक्तं वैशेषिकसूत्रे “पृथिवी कर्मणा तेज - कर्म वायुकर्म च व्याख्यातम् ॥११। अग्नेरूर्ध्वज्वलन वायोस्तिर्धर्मगुणमपमगुता मनसश्चाद्य कर्मा- दृष्टकारितम् ॥१४॥” (वै सू ५।१२) इति । यदा तेजो द्रव्यान्तरेणाव्रियते, तदा तदभाक् तमो रूपेण प्रतीयते । न तु तमो नाम द्रव्यान्तरम् । त्रिकत—द्रव्यगुणकर्मभ्यो वैलक्षण्यदर्शनात्

<sup>१</sup>पृथ्वीवदाभाति हि कर्म वायोरमुष्य तिर्यक् पवन त्वदृष्टात् ।

अदृष्टज कर्म भवेदणूनामाद्य हि सस्कारजमुत्तर स्यात् ॥२०६॥

<sup>२</sup>व्योमाऽय कालोऽय दिशोऽयवा गुणाः कर्माणि चैतानि तु निष्क्रियाणि हि ।

तुल्यं मन कर्म तु हस्तकर्मणा तस्यापि कर्माद्यमदृष्टकारितम् ॥२०७॥

तमसि । द्रव्य हि अणोर्महज्जायते । नेम प्रक्रिया तमसि दृश्यते, तत्रावयवावयविभावा-  
प्रतीते । युगपदेव च तमो विशाल प्राङ्गणव्याप्नोति, न तु अणुमहत्तारतम्येन तदु-  
त्पत्तिर्दृश्यते । रूपवद् द्रव्य च स्पर्शवदपि भवतीति प्रायेण लभ्यते । तमसि कृष्णरूप तु  
दृश्यते, न तु स्पर्श कोऽप्यनुभूयते—इति द्रव्यवैलक्षण्यम् । यद्यपि प्रभायामपि युगपद्  
व्यापन स्पर्शाभावश्च प्रतीयते, सा च द्रव्यरूपैव काणादमन्यते, तथापि तत्र शुक्लमेव  
रूपमिति तेजसि तस्या सन्निवेश । तमसि तु नील रूप प्रतीयते, नील रूप च पृथिव्यामेव  
दृश्यते । पृथिव्येषु पदार्थेषु च रूपस्पर्शयो सामानाधिकरण्यमेवेत्यादि वैलक्षण्यमूहनीयम् ।  
गुणाः कर्माणि च द्रव्याभ्रितान्येव भवन्ति, न तु तमस आश्रयभूत किमपि द्रव्यान्तर  
प्रतीयते इति गुणकर्मवैलक्षण्यम् । तदुक्त वैशेषिकदर्शने—“द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभा-  
वस्तम् । तेजसो द्रव्यान्तरैणावरणाच्च ।” (वै सू ५।२।१९-२०) यद्यपि अन्यत्र जगद्-  
गुणवैभवादिषु विद्यावाचस्पति महाभारतग्रन्थकृद्भिः ‘कृष्णाय पृथिव्या रश्मय एव तमो रूपेण  
दृश्यन्ते’—इति निरूपितम् । परमिह वैशेषिकप्रक्रियानुसरणादभावरूपतैव प्रतिपादिता ।  
तत्रापि च ‘तेजसोऽभावे सत्येव पृथिवी किरणाना प्रत्यक्षम्, तेजसाभिभूताना तु न प्रत्यक्षमिति  
प्रतिपादितमेव । तस्मान्नातीव वैषम्यमिति विभाव्य सुधिभि ।

<sup>१</sup> उक्तवैशेषिकसूनवदेव पृथिवीवन्नोदनादिजन्य वायुकर्मान्नोक्तम् । एकस्य वायोर्नो-  
दनया अपरस्मिन् वामी कर्म जायते, तन्नोदनाच्च तत परस्मिन्निति परम्परास्थेया, वैशेषिका  
हि परमाणुभ्य एव जगदुत्पत्ति मन्यन्ते । प्रलये परमाणव पृथक् पृथक् तिष्ठन्ति, सर्गकाले  
तु तेषु क्रिया जायते, तथा परस्पर सयोगे द्वयणुकादिक्रमेण जगदारभ्यत इति तेषा प्रक्रिया ।  
तत्र परमाणुषु आद्य कर्म कुतो जायत इति प्रश्ने ‘भोक्तृणा जीवाना धर्माधर्मरूपमदृष्टमिदानो-  
मुद्बुद्धम् फलप्रदानोन्मुख जातम्, तस्य फलप्रदत्व च स्थूलजगदुत्पत्तिं विना न सम्भवतीति  
सर्व जीवाना सहत तददृष्टमेव जगदुत्पत्तये अणुषु कर्म जनयतीति’ तेषामुत्तरं भवति । तेन  
परमाणूनामादिक्रियायाम् उद्बुद्धादृष्टपदात्मसयोगो असमवायिवारणमिति वैशेषिक-  
प्रक्रिया । सैवात्राप्युक्ता । सूत्रमनुपदमुदाहृतमेव । यद्यप्यय परमाणुवादो ग्रन्थकृतो  
नाभिमत्, अत्र रसबलयोरेव जगन्मूलत्वनिरूपणात् । तथापि वैशेषिकप्रक्रियाया अनुवादे  
प्रसङ्गादिदमपि व्याख्यातम् । अथवा अग्रे क्षरात्मनो जगदुत्पत्तिप्रक्रियाया निरूप्यमाणाया  
स्थूलपदार्थेभ्य पूर्वं सूक्ष्माणामणूनामुत्पत्तिरत्राप्यभ्युपगन्तव्या भवत्येवेति तन्मनसि निधार्थवाणु-  
वर्मणोऽप्यत्र चर्चा कृता । धर्माधर्मरूपमदृष्ट च सर्वैरेवास्तिकैर्जगदुत्पत्तौ कारणतयाम्भुपगम्यत  
एवेति न कोऽपि प्रबलो विरोध । अस्या ग्रन्थोक्तप्रक्रियाया च प्रलये सुप्तस्य बलस्य  
जागरणे अदृष्टस्य हेतुता बोद्धव्येत्यपि सकेतितम् । अग्रे तु वेगादिभि सस्वारंरणेषु कर्मपरम्परा  
प्रवर्तत एवेति ।

<sup>२</sup> वैशेषिकाम्भुपगतेषु नवसु द्रव्येषु पृथिवीजलतेजोवायुमन सु मूर्तेष्वेव कर्म जायते ।  
आकाशवालदिगात्मसु विभुषु तु कर्म न जायते । द्रव्यातिरिक्तेषु गुणेषु कर्मस्वपि च कर्म न

१ आत्मेश्वर्याणां मनसोऽर्ज्ययोगात् सुखं च दुःखं च कृतिश्च बुद्धिः ।

तेषामनारम्भ इहात्मसंस्ये मनस्यलं वैहिकदुःखनाशः ॥२०८॥

२ साहाय्यमनी चम्पनसोऽप्यसंपन्नं वेहाच्च वेहे च तयोपतर्पणम् ।

तत् स्याददुष्टादशितप्रपीतयो कार्यान्तरागामिष तत्र संभवः ॥२०९॥

३ अदुष्टनाशानुपसर्पणादिसप्तयोगनाशोऽनुदमदय मोक्षः ।

इत्य परीक्षयाणि समस्तकर्मस्थानानि सर्वत्र भवेत् प्रणोदः ॥२१०॥

बल न सुप्त प्रतिबुध्यते क्वचिद् बलान्तरभोदविशेषकं विना ।

कुर्वन्तुलं विक्रियते च न क्वचिद् बलान्तरभोदविशेषकं विना ॥२११॥

स्थानच्युति चम्पनमेव सा गतिः संपद्यते नोदनया ऽयथा क्वचित् ।

यत्कम्पते तेन गतिर्भवेत् तया स्यान्नोदनाऽप्यत्र यदाहितं बलम् ॥२१२॥

गतिस्तु देशान्तरयोगलक्षणा द्विधाऽसती वा समुदायगाऽपि वा ।

रस्यत्र चक्र शिरसा घृत यदि प्रणोयते सा समुदायगा गतिः ॥२१३॥

जायते—इति सूत्रानुसारि तदप्यत्रोक्तम् । उत्तरार्द्धे मन त्रियाया विवरणम्—मनः कर्म हस्तकर्मणा तुल्यम् । यथा आत्मप्रयत्नेन हस्तकर्म उक्तम्, तथैवात्मप्रयत्नेनैव मनस्यपि क्रिया जायते । अनु प्रयत्नोऽपि त्वात्तदनि मन सयोगेनैव जायते । आत्मन सयोगश्च मन क्रियैव वाच्य, विभो आत्मनि क्रियाभावात् । तत्रैव मनसि क्रियाभावे अतममन सयोग एव न स्यादिति प्रयत्नोऽपि कथमुत्पद्येत, तत्राह, तस्यापि मनसोऽपि आद्य कर्म अदुष्टकारित-मिति । सद्य उत्पन्नस्य बालस्य, सुप्तोत्थितस्य पुरुषस्य, मूर्च्छांत उत्थितस्य च मनसि प्रथम कर्म अदुष्टहेतुकमेव । तत आत्मसयोगेन प्रयत्नाद्युत्पत्ताविच्छया प्रयत्नेन चात्मा मनः प्रेरणीति भाव । तदुक्त श्रीमता षणावेन—“हस्तकर्मणा मन कर्म व्याख्यातम्” (५।२।१४) अणुना मनसश्चाद्य कर्मादुष्टकारितम् (५।२।१३) इति ।

१ आत्मगुणा ये वैदोपिकैश्चकता, स्वभतेऽपि च व्यावहारिकस्यात्मनो भूतात्मनो ये धर्मा, तेषामुत्पत्तिप्रकार वैदोपिकभूते अस्मिन्नैव प्रकरणे उक्तमाह—आत्मनो मनस इन्द्रियाणा बाह्यायाता च सयोगे मनसि सुखदुःखे, बुद्धि—ज्ञानम्, कृति—प्रयत्नः, चकारा-दिच्छा द्वेषो च जायन्ते । यदा तु मन—सुप्तोत्थी योगसमाधी वा आत्मन्येव स्थिरम्, अर्थादिक्रियम्—तदा सुखदुःखादीनि नोत्पद्यन्ते । अस्या अवस्थाया स्थिरत्वसंपादने च देहब्रह्मस्य दुःखस्य नाश एव भवतीति ।

२ मरणे जन्मान्तरग्रहणेऽपि च मन एव शरीराच्छरीरान्तर गच्छति । मनसो गमनादेव तदवच्छिन्नस्य विभोरात्मनोऽपि गमनमुपचर्यते—घटचलने घटावच्छिन्नस्फाकाशस्य चलननिव । तदेतन्मनस शरीराश्रयतरेण शरीरान्तर उपलप्ये च अदुष्टेनैव जायते । एव तत्र तत्र अधिपानादिलाभोऽप्यदुष्टेनैव ।

३ अदुष्टस्य धर्माधिपदिर्भोगिन नारी पुनरनुदये, तत्त्वज्ञानेन वा नाशे सांभोत्र जायते इति मोक्षो भवति । अयमपि सर्वो वैदोपिकसूत्राणा तत्प्रकरणस्थानामनुवाद । तादृश्य वैदोपिक-दर्शनस्य पञ्चमोऽध्याय सर्वोऽप्यज्ञानूदिन । अत्रे पद्यानि स्पष्टार्थानि । तैरवयवगता समुदायगता चेति द्विविधा गतिर्विद्यते ।

रयस्य चक्रं घुरि चेत् स्थिरायामावत्यंते सा गतिरांशिकी स्यात् ।

रयस्य चक्रं रयसन्नियुक्तं सचाल्यतेऽश्वेन तदोभयो सा ॥२१४॥

<sup>१</sup>प्रसारणाऽऽकुञ्चनयोर्द्वयं तथापक्षेपणोत्क्षेपणयोर्द्वयं पुनः ।

इत्थं चतुर्धा गतिरांशिकी मता नाना विधाऽप्या समुदायया गतिः ॥२१५॥

<sup>२</sup>प्रसारणाकुञ्चनके तु घाससोऽवक्षेपणं चक्रगतं परं तरी ।

यत्कम्पनं यश्च नतोन्नतक्रम उत्क्षेपणं त्वेव तयोर्मयोऽपि च ॥२१६॥

<sup>३</sup>अथान्यथा स्यादिह सामुदायिकी सा स्यन्दनस्पन्दनरेचनभ्रमैः ।

ऋज्वी च वक्रान्यविधा च लक्ष्यते योगाद्बलानामिह जायते गतिः ॥२१७॥

<sup>१</sup> वैशेषिकैः—उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुञ्चन प्रसारण गमनमिति वर्मण पञ्च भेदा उक्ता, तत्राद्याश्चत्वारोऽवयवगतिरूपा, पञ्चम गमन तु समुदायातिरूपमिति ग्रन्थवृद् विवृणोति । उदाहरणमग्रिमे पद्ये ।

<sup>२</sup> वैशेषिकसूत्रेषु उत्क्षेपणम्, अपक्षेपणम्, आकुञ्चनम्, प्रसारणम्, गमनमिति पञ्च कर्माण्युक्तानि । तत्र व्याख्यावृद्धिनिबन्धकृद्भिश्च भ्रमणम्, रेचनम्, स्यन्दनम्, ऊर्ध्वग्वलनम्, तिर्यग्गमनमित्येतान्यपि पञ्च कुतो न गणितानीति दाङ्कित्वा तेषां गमन एवान्तर्भाव निरूप्य च उत्क्षेपणादीनामपि तर्हि कुतो गमन एव नान्तर्भाव इति दाङ्क्या वंश्चित् क्लिष्टवल्पनया समाहितम्, वंश्चित्तु मुने स्वतन्त्रेच्छतैव शरणीकृता । तत्र ग्रन्थवृद्धिलक्षणया रीत्या कणादस्याभिप्रायमाह । गतिद्विविधा भवति—समुदायगता अवयवगता च । यत्र समुदायस्य तत्त्वेन्द्रविन्दोर्वा न देशत्याग, तत्र केवलावयवगतिरेव मन्यते, यत्र तु केन्द्रविन्दो समुदायस्य चापि देशत्याग तत्र समुदायगतिर्बोद्धव्या । तत्र केवलावयवगते-रुत्क्षेपणादयश्चत्वारो भेदा उक्ता, समुदायगतिस्तु गमनशब्देनैवोच्यते इति पूर्वेपच उक्तम् । अवयवगतौ चतुरो भेदानिदानो सगमयति । वस्त्रादे प्रसारणम्, आकुञ्चनं च यद् दृश्यते—तत्र स्पष्टैव केवलावयवगति, समुदायस्य तत्त्वेन्द्रविन्दोर्वा देशत्यागाभावात् । चक्रं बरे गृहीत्वा स्वस्थान एवाङ्गुल्या वंश्चित्तूर्ध्वमधो वा भ्रमयति, तत्र उत्क्षेपणमपक्षेपणं च । तत्रापि समुदाये केन्द्रे वा गत्यभावात् गमनम्, केवलमवयवगतिरेव । तरी-बुधे च वायु-सयोगेन कम्पने, या ननिर्हर्षगतिर्वा शाखापत्रादीना भवति, साप्युत्क्षेपणमपक्षेपणं च केवलावयवगतिरूपत्वाच्छब्देत यक्तुम् । जलस्पोमिषु—तरङ्गेषु च या जलावयवानाम् ऊर्ध्वगतिर-पोगतिश्च साप्यत्रोदाहारा, तत्रापि समुदायगत्यभावादिति ।

<sup>३</sup> समुदायया गतिस्तु गमनशब्देनोच्यते । तत्र च न केवलं भ्रमणाद्या एव भेदा, अपि तु जलादे स्पन्दनम्, भूमिकम्पादी च शयनासनादीनां स्पन्दनम्—चलनम्, रेचनम्—मलादेरधपवनम्, भ्रमणम्—नृत्यादावेषश्मिन्नेव स्थाने परिवर्तनम्, तत्रापि केन्द्रगति सत्या-द्गतावैव सन्दन्तर्भाव्यम् । सरला गतिर्हसादीनाम्, यत्र गति सर्पादीनाम्, अन्यविधा च निर्णगादि गतिरित्यनेके प्रचारास्तत्र सम्भवन्ति । ते न गणयितुं शक्यन्ते । तस्मात्सामान्येण गमनशब्देनैव समुदायगतिं गृह्यतामिति । सर्पे वैभे भेदा विभिन्नानां बलात् योगेन जायन्ते ।

१ आकर्षणं सिध्यति चाशानायया विलोपतः स्यात् विकर्षणं पुष्यम् ।  
तपोस्तु योगादिह जायते गतिः स्तम्भस्तया चक्रगतिरथ वक्रता ॥२१८॥

२ बलं हि मात्राकृतकमिष्यते तदुद्भवेत् खण्डसमुच्चयात्मना ।  
कम्पे प्रसारयेय गतो तथा पुष्यम् भूत्वा तद्वैकमिवाय लुप्यते ॥२१९॥

३ कम्पो गतिस्तेन कृतस्वरूपं बलं रसे भूमिं कृतावतारम् ।  
विकासयोगात् पुष्यगोक्त्रेकमात्राणु भूत्वंव लयं प्रयाति ॥२२०॥

४ कम्पस्य धारा यदि नाभिमैकं संधित्य तस्माच्च बहिर्मुखी स्यात् ।  
सा मण्डलीभूय बहिश्चरन्ती काष्ठासु गत्वा विलयं प्रयाति ॥२२१॥

कम्पस्य धारा यदि नाभिमैकं संधित्य घान्तमुल्लतामुपेयात् ।  
सा मण्डलीभूय तदन्तरन्तर्गत्वैव नाभी विलयं प्रयाति ॥२२२॥

५ कम्पस्य धारा बलवत्प्रबुद्धा परस्परैश्च प्रतिहन्यते चैत् ।  
नीच्छिद्यते चैदितरेतरेण भुक्तं भवेदावरणं सदिष्यम् ॥२२३॥

१ पूर्वोक्तमेव स्फुटयति—अशानायावलेन व्याख्यातपूर्वेण आकर्षणं भवति, तादृशबल-  
योऽभिमुख बलवन्तरमागच्छति । विकोपवला विकर्षणम्—तादृश बलवत् परागुदिसि  
वस्तुना गमनं भवति । तयोविपरीतावनुकूलाद्वा योगाद् गतिस्तम्भ, चक्रगति, वक्रता  
चेत्याद्या विशेषा जायन्ते । तत्सर्वं सावधानं विद्विद्भ्यः परीश्यम् । सर्वेषामुदाहरणानि  
ग्रन्थविस्तरभयान्नोपास्तानि ।

२ इदानीं पुन स्फुटीकर्तुं बलस्य स्वभावान् विविधानाह—बल परिच्छिन्नमत्यल्पप्रदेश  
भवति । रसाधारतया धाराबाह्यत्वमापद्य तस्य समुच्चयोऽपि भवतीत्यसङ्घट्टिरूपितम् ।  
वचनित् खण्डरूपेण क्वचित्समुदायरूपेण च तस्याविर्भावः । तच्च कम्प प्रसार गति बोलाद्य  
समुदायादिभक्त पुष्यं पुष्यं भूत्वा एकैकं खण्डश एव लुप्यते ।

३ पूर्वोक्तसर्वैव स्पष्टीकरणम् । कम्प एव गतिरित्युच्यते । तेनैव बलस्वरूप  
कुर्वद्रूपतया अनुमीयते । तद् भूमि-ध्यापके—अपरिच्छिन्ने रसे, अवतार—स्वरूपप्रवेश कृत्वा  
परस्परयोगाद् विकासं गच्छति, एकैकं पुष्यं भूत्वा तु छिन्नाभिव लयं प्रयाति ।

४ बलोत्पादितस्य कम्पस्य धारा नाभिम—केन्द्रम्, एक संधित्य तत्रैव प्रथमं प्रादुर्भूय,  
तस्मात् केन्द्रस्थानाद् यदि बहिर्मुखी भवति, तदा मण्डलीभूय चक्ररूपेण प्रसरन्ती विभिन्नासु  
दिशु गत्वा लयं याति । यथा जले केनचित्पाषाणादी प्रक्षिप्ते केन्द्रात्कम्प उत्पद्यते, तस्य  
च बहिर्मुखी बहुप्रदेश यावन्मण्डलाकार एव प्रसारो दृश्यते, यावद्बलं तु गत्वात्रै लयः । यदि  
तु कम्पधारा अन्तर्मुखी भवति, सा अप्रकाशमेवान्तरचरन्ती केन्द्रमेवागत्या लीना  
भवतीत्युत्तरपद्योक्तम् ।

५ बलस्य प्रबोधमनुगत्य यदि तज्जन्यस्य कम्पस्यापि परस्परविरुद्धा धारा परस्पर-  
मुपहृता स्यात्, संपर्गेण परस्परमुपभुक्ता उच्छिन्ना च न स्यात्, तदा आवरणरूपेण परिणामनि,  
पदावरणमप्रे व्याख्यास्यते ।

१एय स्वभावो विदितः परन्तु प्रवेशतोऽन्यस्य बलस्य मध्ये ।

स्थिताशनायां लभतेऽशनं चेत्, प्रतिक्षणोच्छिन्नमपि स्थिरं स्यात् ॥२२४॥

२कम्पात्मनोत्पन्नमपि क्षणेनोत्सन्न निरन्नं बलमत्र वीक्षे ।

क्वचित् पुनः सान्नमिदं चिरायानुवर्तमानं विकृतं तदीक्षे ॥२२५॥

तत्रोपपत्यर्थममुष्य भेदस्यास्मिन् बले द्वैतमिदं प्रकल्प्यम् ।

येयं गतिस्तद्बलमन्यथा स्याद् या चाशनाया बलमन्यथा तत् ॥२२६॥

यत्पाप्मनोविक्रमणं गतिः सात्मन्वीह पाप्मा चरति स्वतोऽर्चन् ।

तत्रार्चता विक्रमणे घनत्वं वेगोऽतिशेते स्त्रियते च काले ॥२२७॥

३यथायथा तत्र बलप्रयोक्तुः स्याद्विप्रकर्षोऽय तथा तथा स्यात् ।

वेगात्पता तत्र घनत्वहान्या वेगोऽधिकत्वेन तु सनिकर्षत् ॥२२८॥

४अत्युच्चतः पातितं घस्तुनि स्यात्क्रमेण वेगाधिकता ह्यनुभे ।

उत्क्षिप्यते लोष्टमिदं यदा खे तदास्य वेगो ह्यसति क्रमेण ॥२२९॥

१ पूर्वोक्तरूपेण धारारूपता गत्वा विच्छिन्नस्य बलस्य लय इति स्वभावो ज्ञातः । पर तद्बल अन्यस्य बलस्य मध्ये प्रविष्टं स्यात्, तत्र च तद्गताशनाया अशनम्—अन्नम्—बलान्तररूपम् यदि लभेत, तर्हि उच्छिद्यमानस्यापि बलस्य स्थिरता भवति ।

२ इत्थं च द्वेषा बलस्वभावोऽवलोकयते, क्वचित्कम्पात्मकक्रियारूपेण प्रकटीभूतमपि निरन्न क्षणमात्रेण नष्टं भवति, क्वचिच्च अन्नं भुञ्जानं बहुकालपर्यन्तमनुवर्तमानं भवति, अनेकान् विकाराश्च जनयति । अस्य भेदस्य उपपादनार्थं बले जातिद्वयं कल्प्यते । एकं बलं गतिरूपम्, अपरं च अशनायारूपमिति । पाप्मनं बलस्य यद् विक्रमणम्—बलान्तराधरणम्, विलयनं वा सा गतिः । यत्तु बलमात्मन्वि आत्मानं रसमाश्रित्य स्थितम्, तदर्चन् चरति—ऊर्ध्वाधोभागक्रमेण प्रसरति । 'एतदेव अर्चन् थाम्यन् चरति' इति बृहदारण्यकोपनिषदुक्तम्, तच्च पूर्वं व्याख्यातम् । अर्चनरूपेण विक्रमणे बलस्य घनता निविडत्वं स्थिरत्वं च भवति, वेगश्चातिशयेन भवति, तच्चिरं स्थित्वा बले स्त्रियते—नश्यतीति पञ्चमस्य व्याख्या ।

३ बलप्रयोक्तुः यथा यथा विप्रकर्षो-दूरत्वं भवति, अर्थात् येन बलप्रयोगं कृतं, तदपेक्षया दूरं बलवद्वस्तु यदा गच्छति, तदा बलस्य घनत्वं हीयते, शैथिल्यं जायते इत्यर्थः । तथा तथैव च वेगोऽप्यत्यो भवति । बलप्रयोक्तुः सनिकर्षं सामीप्ये तु अधिवृतया वेगो दृश्यते । उदाहरणमग्निमे पद्ये ।

४ पूर्वोक्तवैपरीत्यमपि स्थलविशेषे दृश्यते । यथा उच्चस्यानात् पर्वनादे प्रक्षिप्ते लोष्टादी क्रमेण वेगाधिकता भवति, यावद्दूरं पतति, तावदेवाधिकवेगो भवतीति दृश्यते अनुभे—प्रेरणान्तरमप्राप्तेऽपीत्यर्थः । नीचं स्यानादुपरि प्रक्षिप्ते तु लोष्टादी प्रथमं प्रबलो वेगः, अग्रे तु क्रमेण ह्यसतीति ।

- १ गती बले वेगबलं हितं स्याद्वरप्रयोगात्कपायंतेऽयम् ।  
 वेगे प्रख्याभिमुखेऽप्य वेगापर्यंतस्तु बंधुत्वविधिं प्रतीत ॥२३०॥
- उत्पद्यते यत्र बलं पुन पुन पूर्वानुवृत्तं च नियतं चकम् ।  
 तथास्य वेग परिमथंते प्रमान् निम्न यतां बन्धुवपायसां यथा ॥२३१॥
- २ बलस्य कृत्तिद्विधा प्रतिष्ठा स्यात्संचरः स्यात्प्रतिसंचरो वा ।  
 प्रवर्तनं संचरमाहुरार्या निवर्तनं तु प्रतिसंचर स्यात् ॥२३२॥
- ३ द्वयोस्तु योपात्परिवर्तनं स्यात्प्रवृत्तमन्यच्च निवृत्तमन्यत् ।  
 रूपं निवृत्तं षट्कं ततोऽन्यद् रूपं प्रवृत्तं षड्कं सुवर्णं ॥२३३॥
- ४ उक्त्यास्तु उद्गीयमनुप्रवृत्तिस्तू यानमेतद्बलसंचर स्यात् ।  
 उद्गीयतोऽन्यत्र परायणं तु गतिनिवृत्ति पतनं तद्वन्यत् ॥२३४॥
- ५ सत्तारसानुग्रहणं बलस्य यत् ता भावना भावपदेन घषने ।  
 भावस्त्रिधोत्पत्तिरिह स्थिति क्षय सत्ताग्रहो जन्म ततोऽन्यथा क्षय ॥२३५॥

१ एव भेदे कारणमाह—नीचैर्वितिरुपरि स्थितानां पार्थिवानां जग्दीनां च स्वाभाविकी, पृथिव्याकपेयात् । तेन उच्च स्थानान् पतिते लोप्टादी स्वभाविके नीचैर्गनिप्रयोगके बले पुरूपप्रयत्नेन बलात्तर हितम्—स्वाभिनम्, तेनोभयसमुच्चयाद् वेगा जात । स वेग एव वेगप्रकर्षाभिमुख बले बलप्रयोगका—वर्णवर्धक, अवघापंते । बंधुत्वविधि—उच्चैर्गती तु आकर्षणाभावात्स्वाभाविक बलं नास्ति, तत्र हस्तनोदनाजन्यं यत् प्रमेण हसयेवेति । एतदेवाग्निमेण पचन स्पष्टीकृतम् ।

२ नोदना, गति, वेग वृत्ति, भाव—इति पूर्वोक्तानामु पञ्चसु विशेषविधानु निरसो व्याख्याता इदानीं चतुर्षां कृत्तिव्याख्यायते । पद्य स्पष्टार्थम् ।

३ संचरप्रतिसंचरयोर्बोधात् परिवर्तनं भवति । उदाहरणमुत्तरार्द्धे । यथा षट्कस्या भरणस्य परिवर्तनं रूपं केनचित् वारितम् । तत्र सुवर्णं षड्कस्य रूपस्य संचर, षट्कस्य रूपस्य तु प्रतिसंचर इति द्वयोर्बोधाद्दुषपरिवर्तनं जातम् । इदं सर्वं बलवृत्तमेव ।

४ इदं सुवर्णोदाहरणं तु सत्तारवसायाम् । आरम्भदशाया कथं सगमयितव्यमिति सामा यरूपेणाह । यस्माद्भुत्पाद्यते, तन्मूलतस्त्वमुक्थमित्याख्यायत इत्युक्तपूर्वम् । यत्र तूत्पत्तिक्रमस्य समाप्ति, स उदगीय । तदुक्तं छा० उपोपनिषदि “स एव उदगीय रस्वन्म परम पराद्वर्षोऽप्यतो यदुद्गीय” इति (छा० उ० १।१।३) । तत्र उक्त्यादुद्गीयपर्यन्तं प्रवृत्तिबलस्योत्थानम्—स संचर । उद्गीयत परावृत्त्य परस्मिन् कारणे, अवतनम्—प्रवेशस्तु निवृत्तिरूप पतन प्रतिसंचर इति । बलस्य प्रवर्धे नव नवानि रूपाणि प्रादुर्भवन्ति । उत्पादकानां बलानां लये तु तानि विलीयन्त इति भावः । यदा—प्रणवस्य गानमुद्गीय उच्यते । गानं तु तनत्र विस्तारणमेव । उक्तं प्रणव, तत्र उद्गीयपर्यन्तम्—तननपर्यन्तं या प्रवृत्ति, स संचर, तस्य पुन परायणम्—उपसंहारस्तु प्रतिसंचर इत्येव व्याख्ययम् ।

५ अथ पञ्चम विधापस्य रूपं भाव विवृणोति—रस सत्पदेनोच्यते, स च स्वरूपेणैव सन्, न तु धर्मयोगादिति सत्तापदेनापि स एव वक्तुं शक्यते । तेन सत्तारूपेण रस्वन्,



- १ रसेऽनुवृत्तिः स्थितिहच्यते सा स्यात्संभवः संतननं प्रवाहः ।  
इति द्विधा संभवनं बलस्य बलान्तरे संलवणं विकारः ॥२३६॥
- २ बलद्वयं क्वापि बलत्रयं वा ततोऽधिकं वापि समन्वितं सत् ।  
भावः क्वचिद्भूति समन्वयोऽयं स्यात्संभवोऽसौ बहुधाऽत्र वृष्टः ॥२३७॥
- ३ कुलालचक्रभ्रमणाच्च मृत्सा स्थितेश्च हस्तस्य च नोदनायाः ।  
इच्छा हिताया इह मृत्तिकायां घटादिकं रूपमुदेति भावः ॥२३८॥

### (३३) आवरणाधिकरणम्

- १ क्षणेन कम्पस्य गतिर्विलीयते न स्थीयते तेन न सर्गं उद्भवेत् ।  
सर्गस्य तस्मादुपपत्तये रसे बलं घटन्यावरणाभिधं पृथक् ॥२३९॥
- २ बलं हि विलसनलक्षणं स्यात् स्थेमा तु विलसनभावनाशः ।  
विक्षेपवृत्तिः परिवर्तते चेत् स्थेम्ना तदेवावरणं निरुक्तम् ॥२४०॥
- ३ परिश्रितानि प्रतिपद्यते चेत् स्थेमा स तत्तत्र तथोपनद्धम् ।  
परिश्रितान्यत्र भवन्ति यस्माद् बल तदेवावरणं निरुक्तम् ॥२४१॥

यद्बलस्यानुग्रहणम् बलस्य स्वस्मिन् स्थापनम्—तदेव भावनापदेन भावपदेन चोच्यते । सत्ता भाव इत्युक्तं न्याये । सा तु सत्ता न तत्त्वान्तरम्, अपि तु बलस्य रसानुग्रहणमेवेति भाव । स च भावस्त्रिधा, उत्पत्ति, स्थिति, क्षयश्च । सत्ताग्रहणमुत्पत्तिरिति लोकदृष्ट्या । सत्तया रसेन बलस्य ग्रहणं जन्मेति तु वैज्ञानिकदृष्ट्या । सत्तात्याग एव क्षय ।

१ रसे बलस्य अनुवृत्तिस्तु स्थिति । संव संभवनमुच्यते । तच्च द्विधा संभवति—सन्तननरूपेण, प्रवाहरूपेण च । सन्तनने अधिकाधिकदेशावगाह, प्रवाहेण च तत्रैव चिर स्थिति । बलस्य बलान्तरे संलवणं तु विकार उच्यते ।

२ संभवनस्य तृतीयमपि प्रकारमाह—पद्य स्पष्टार्थम् ।

३ अनेकवलानां योगोऽत्र स्पष्टार्थेन पद्येन निरूपित । एभिर्बलैर्घटशरावादिको भाव उदेति । रसेनानुगृहीतमनेकरूप्य बलमेव घटशरावादिरूपतामापन्नमित्यर्थ । भावजनितत्वाद् घटादयोऽपि भावा उच्यन्ते इत्यपि भाव्यम् ।

४ एवमशानाया विक्षेप चेति बलस्य द्वौ भेदौ सपरिकर निरूप्य तृतीयमावरणं निरूपयितुमारभते । इदमावरणमेव जगत उत्पादकमित्याह । यतो हि पूर्वोक्तस्य कम्पस्य तु गति क्षणेन विलीयते, तत्र स्थितिर्नास्ति । ततश्च सर्गं नवनवपदाद्येति कथं संभवेत् । तस्मात् सुष्टेरूपपत्तये आवरणरूपं बलं तृतीयं स्वीकर्तुंमावश्यकम् ।

५ पूर्वोक्तं बलं विलसनलक्षणम्—उत्पत्तिक्षणं एव विक्षेपते—विनश्यति । तद्विषद्वस्तु स्थेमा—स्थिरतेत्यर्थं । स्थिरतया विलसनभावस्य नाशो भवति । सेयं बलस्य विक्षेपरूपा वृत्ति—स्वभाव, यदि स्थिरतारूपेण परिवर्तितं स्यात्, तर्हि तदेवावरणं भवति ।

६ स्थेमा कथं संभवति बले इति तत्प्रकारमाह । परिश्रितानि वक्ष्यमाणान् ससर्जन-भेदान् । इह परिश्रितपदेन यदुक्तम्, तदेवाग्रे ससर्जनपदेन वक्ष्यते । उपसर्गाणां नाना-

१ रूपं प्रतीड्मिन् प्रभवत्यकस्माद् द्रष्टुं तदक्षणा घटते घतो वा ।

तदन्वयदावरणं बलं स्यात् प्राणारतया रूपसमावृताः स्युः ॥२४२॥

२ स्थेमानमापाति यथा यथा तद्व्यनत्वमुक्तं तत एव तस्मिन् ।

विलक्षणा शक्तिरदेत्यपूर्वां तेजोऽग्निरस्मिन् समुदेत्यकस्मात् ॥२४३॥

विधार्थप्रकाशने कामधेनुरूपत्वान् । तानि रूपाणि यदि प्रतिपद्यते बलम्, तदैव स्थेमा भवेत् । तथा च तद्वल तत्रैवत्र उपनद्धम्—बद्ध सदावरणरूपता गच्छतीति अनेन वाक्येनोक्तम् । ससर्जनानि घतो जायन्ते, तदपि बलमावरणपदेनोच्यते, ससर्जनान्यपि धावरणपदेनैव व्यवहियन्ते ।

१ अथावरणस्य तृतीय प्रकारमाह—अस्माद् बलादेव यत्र कारणाद्, अकस्मात् पूर्वमद्भूत्मेव रूप प्रादुर्भवति, यत्र कारणाद् अक्षणा द्रष्टुं घटते—दत्तौनयोग्यता गच्छतीत्यर्थः । यत्र हि दर्शनयोग्य न भवति, आवरणरूपता यत्र तु दर्शनयोग्य भवति, तदैव रूपमुच्यते । रूपप्रादुर्भावे कारणमप्यत्रैव ध्वनितम् । अक्षणा—नेत्रेण सह समयोपविशेवे रूप प्रादुर्भवतीति । अतोपु वस्तुपु प्रचरणशील प्राणरूप बलम्, मूर्धाञ्च रश्मिरूपेण बलमेव सर्वत्र प्रसरति, अतमानमध्यादीनीन्द्रियाण्यपि बलरूपाण्येव । तत्सूर्यस्यान्यस्य प्रकाशस्य वा रश्मयो वस्तुभि सपुण्य तत्प्राणसदृशता चक्षुषि आघान्ति प्रत्याघान्ति च । एव प्रवाहरूपतया स्थिरतामासात् परस्परसंयुक्तानि तानि बलानि रूप प्रादुर्भावयन्ति । आधुनिका वैज्ञानिका अप्येव विधामेव रूपोत्पत्तिप्रक्रिया व्याचक्षत किञ्चिद् भेदेन । बलान्तरं समयो च यो बलान्तरत्वेन परिणामो भवति, सोऽपि रूपस्य बलजन्यताया प्रमाणम् । तथाहि—अन्मादृशप्रकाशमयीगतारतम्ये रूप विलक्षणमेव प्रतीयते । हरिद्राचूर्णे श्वेतचूर्णसंयोगे च रक्त रूप जायते । सर्वेषां रूपाणामुपमद्य समिश्रणे च कृष्णमेव रूप प्रादुर्भवति । मॅहदीनि स्यातस्य हरितपत्रस्य जल संयोज्य स्वीणा हस्तपादादिलेपने रक्त रूप तत्र प्रतिभासते । एवस्यैव नेत्रोपमफलादे वादाम इति प्रसिद्धस्य । बुट्टने क्रमेण विभिन्नानि रूपाणि दृश्यन्ते । सर्वे वर्णानि पत्राणि समयोच्य तेषामतितीव्रभ्रमणे यत्नेन वृत्ते च श्वेतरूपाणि सर्वाणि प्रतीयन्ते—इत्याद्युदाहार्यम् । तद्विदं रूपस्य बलजन्यत्वमवसावधितुमलम् । एव स्पर्शादिरपि बलसंयोगजन्यत्वमेवेत्याहूयम् । तदुक्त भगवद्गीतायाम्—

‘मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्ण सुखदुःखदा’ इति । (२ अ० १४ श्लो०)

अत्र मात्रापदेनेन्द्रियाण्येव व्याख्यातृभिर्गृहीतानि । शीतोष्णपद चोपलक्षणम् । सर्वेषामेव गुणानामिन्द्रियसंयोगजन्यत्वमेवात्रोक्तम् । तस्माद्भ्रमपि बलविशेष एवेति सुष्टुक्तमत्र । इदं च रूप प्रादुर्भूय प्राणान् आवृणोति । रूपवति वस्तुनि रूपमेव सर्वे प्राधान्येन विज्ञायते, अन्ये प्राणा निगूढा इव भवन्ति । तस्मादावरणबलमेतद्रूपम् । यथा सामान्येन वस्तुन आकार एवात्र रूपपदेन व्याख्येयः । आकारो नाम परिच्छेदः । स च विभिन्न दिक् सक्थरूप इति बलमेव । तदेव वस्तुस्वरूपतया चक्षुषा गृह्यत इति ।

२ यथा यथा च बले स्थेमा नाम स्थिरता भवति, तथा तथा बल घनताम्—निविडत्व लभते । कस्यापि वस्तुन स्थिरताया निविडत्वमिति जलघटपटले प्रकाशादी च स्फुटमनुभूयत एव । घनत्वे च तस्मिन् बले विलक्षण सामर्थ्यमुदेति, येन तद् तेजो रूपेण प्रादुर्भवति ।

१ पराक्रमारम्भफलं बलं चापूर्वं भवेदावरणं तदुक्तम् ।  
तदित्यमत्रावरणं निवृत्तं षोढा सहैतानि समाविशन्ति ॥२४४॥

स्येमाऽन्यदेवावरणं बलं स्यात् परिश्रित त्वावरणं ततोऽन्यत् ।  
रूपं च तत्कर्म च तद्बलं च तेजसश्च भिन्नानि बलान्यमूनि ॥२४५॥

२ चतुर्विधं त्वावरणं हि माया भावोऽप्यभावोऽपि च सर्जनं च ।  
मात्रा च सस्येति पृथग्द्विधासौ माया पुरोक्ता पुरुषरूपस्या ॥२४६॥

३ रसान्वितं रन्यबलंस्तु शून्यं, सहान्वितं यत्र बलं स भावः ।  
भावश्चतुर्धा प्रमितोऽन्तरायः सकोचमोहौ च तथा विशेषः ॥२४७॥

तेज एवाग्निरित्यप्युच्यते—इति द्वयो शब्दयोरत्र सनिवेश कृत । बलस्य निविडत्वे सति अग्निरूँ तेज उदेतीति सूर्यरश्मिना सूर्यकान्तमणे (आतशो शीसेति ह्यातस्य) सपक्वं स्फुट-  
भेवानुभूयते । अरुणिमन्यनेनाग्निप्रादुर्भावे च, सूर्यरश्मयो बलरूपा एवेत्यत्र तु न विचारकाणा  
विवाद स्यात् । उष्णतारूपस्य तेजस उत्पत्तिस्तु शरीरावयवाना परस्परसङ्घर्षेणोऽप्यनुभूयत  
एव । तेजसश्च जलस्य, जलाच्च पृथिव्या उत्पत्ति प्रस्येदादौ स्वेदजनित मलादौ च स्वशरीर  
एव स्फुटमनुभूयत इति तेज प्रादुर्भावपदेन भूतानामुत्पत्तिक्रमोऽज्ञोपलक्षित । छान्दोग्यो-  
पनिषदादियु च तेजोवन्नानि त्रीण्येव जगति तत्त्वान्याख्यायन्ते । तत्र तेजस एव प्राथम्यात्  
तेजस एव प्रादुर्भावोऽज्ञोक्त । आकाशो वायुश्च तेज पदेनैव तत्र सगृह्यते । इमानि च  
भूतानि रसबलादिक स्वोत्पादक प्राणादिक च सर्वमावृण्वन्ति । भूतान्येवेदानी सर्वगृह्यन्ते,  
तदुत्पादिका शक्तयस्तु निगूढा इति भूतान्यावरणबलरूपाण्येव ।

१ अस्य पराक्रमारम्भस्य—क्रियाप्रवृत्ते फलरूप यद्बल तदपूर्वनाम्ना व्यवह्रियते ।  
तदेतदग्रेऽनुपद विस्तरेण व्याख्यास्यते । त्वमावरण षोढापद्भी रूपैर्निवृत्तम् । एतानि च  
रूपाणि समाविशन्ति—परस्पर समिश्रितानि भवन्ति । एतानि बोधसौकर्याय पृथक् पृथक्  
दक्षितानि प्रकारभेदेन, न तु सर्वथा पार्यवयमेया पण्णा बोध्यम् । अतएव घनत्वमपूर्वं च  
ससर्जनरूपेणैवाग्रेऽन्तर्भावितम् । पण्णा नामान्युत्तरपद्य उक्तानि । तत्र कर्मपदेन कर्म-  
फलमपूर्वं सगृहीतम् । अन्यत् स्फुटम् ।

२ अथ प्रकारान्तरेण आवरणबलस्य चतुर्विधत्वमाह—माया, भाव, अभाव, सर्जन  
चेति चतुर्विधमावरणम् । तत्र माया मानासस्या भेदेन द्विविधा पुरा बलनिरूपणारम्भे  
भूमिकाधिकार उक्ता । मात्रा नाम परिच्छेद, सस्या च तत्तद्वस्तुन सप्तटित रूपमिति ।  
इय च पुरुषरूपस्या—अनेकै रूपैर्निरूपणीया भवति ।

३ अथ द्वितीय भाव निर्देकिन—यत्र बहुधा भिन्न बल सहान्वितम्—अनेकानि बलानि  
एकत्र रसे समन्वितानीति यावत् । स एव भाव उच्यते । भावनिर्वचन पूर्वप्रवरणान्तेऽपि  
कृतम् । विक्षेपबलमेवावरणता गच्छतीत्यपि तत्रोक्तम् । तेनास्यैकवाच्यता भावनीया ।  
पर भावा पृथक् पृथक् भवन्ति—इति पार्यवयय विशेषेण निरुच्यते—रसान्वितं, अन्यैर्बलै  
शून्यम्—विरहितम्—पृथग्भूतमिति यावत्, तद्बलम् एको भावः । तानि अन्यानि रसा-  
न्वितानि बलानि पृथक् पृथक् भावा इत्यनेनैव बोधितम् । भावस्यापि चतुर्विधत्वमुत्तराद्धै  
विवृणोति । नामानि स्पष्टानि ।

१ देशाधिकृत्यं प्रयत्नं विनातः सकोच उक्तोऽयं विपर्ययात्मा ।

प्रज्ञानु चैतन्यसमन्वयः स्यात्प्रज्ञानं हि मोहोऽयं विपर्ययात्मा ॥२४८॥

२ प्रत्ययैर्वाभिमता विरोधा ध्यक्त्रस्ततोऽप्योत्पन्नाभावादिद्विः ।

अयान्तरायः प्रतिबन्धहेतुः प्रज्ञानु रूपेषु च योगसिद्धेः ॥२४९॥

३ अत्केवलं शून्यबलं हि सत्तान्योतिः पृथक्त्वं स भवेदभावः ।

सत्तापुनक्तवादिह नास्तिबुद्धिर्ज्योतिः पृथक्त्वाच्च न भाति बुद्धिः ॥२५०॥

सत्तामनास्य १ भवेदभावोऽभावे तु सत्ता विभवेतिभूत्वात् ।

स च द्विधा स्यात् प्रभवस्यसत्ता सम्बन्धसत्ता प्रतिबन्धभेदात् ॥२५१॥

२ अथ सूचीकटाह्न्यायेन त्रय परित्यज्य सकोचमोहो पूर्व व्याचष्टे । पक्ष स्पष्टा-  
र्थम् । अल्पदेशागवगाह सकोच, अज्ञान च मोह इति तेन फलति । अज्ञान च प्रज्ञाना  
चैतन्यस्य आवृत्तोऽयं समन्वय इति ।

३ तृतीय भावभेद विरोपमाचष्टे ध्यक्त्रिरेव विरोध । स च प्रत्यर्थं मित्र । अनेन  
विरोधैर्नैव सर्वाणु व्यक्त्रिणु पृथक्त्व प्रतीयते । अनेनैव च अन्योन्याभावा भेदापरपर्याय-  
सिद्धयति । अप चावरणजनित कश्चिद्धर्मविरोप, यत्र तु विरोपको धर्मं कश्चिन्न  
लभ्यते, तत्र तद्देश-तत्कालसम्बन्ध एव । साऽपि परिच्छेदरूप आवरणजनित एवेति प्रागुक्तम् ।  
अथ प्रथम भावभेदमन्तराय विवृणाति—प्रज्ञानु रूपेषु च योगसिद्धे—सयोगस्य सयोगभानस्य  
वा प्रतिबन्धो अभाव, तस्य हेतुरन्तराय उच्यते । अयमन्तरायो भावरूप । अभावस्य  
हेतुरिति अभावप्रकरण एवैतस्यासाहरणानि अनुपद कथ्यन्ते ।

३ अभावरणस्य तृतीयो भेदो अभावनामा व्याख्यायते । यत् केवलं शून्यरूपं बल  
भवेत्, सत्ताया ज्योतिषा वा यस्य सम्बन्धो न भवेत्, ताभ्या पृथगेव पदत्र स्यात्, सोऽप्यम-  
भावपदेनोच्यते । सत्ता ज्योतिषी रसाधिकारे विस्तारेण निरूप्यते, ताभ्यामसंबन्ध बलमभाव ।  
सत्तासंबन्धाभावादेव अभावो 'नास्ति' पदेनोच्यते । अभावविपयिणी बुद्धिश्चापि 'नास्ति' इति  
रूपेण सत्ताभावमेव प्रत्याययति । ज्योतिष सन्धाभावादेव च 'न भाति' इति बुद्धि-  
शब्दव्यवहारश्चापि तत्र प्रवर्तते इति । अयमन्तराय—रसवरणो सम्बन्धे सत्येव सत्त्व वा भावो  
वा प्रतीयते । रसप्रधानानि त्रीणि रूपाणि रसाधिकारे व्याख्यातानि, बलप्रधानानि च त्रीणि  
रूपाण्यत्र व्याख्यायन्ते । एषा परस्पर सम्बन्ध एव 'अस्ति' 'भाति' इति बुद्धिव्यवहारयो प्रयोजक,  
स सम्बन्धो यत्र अन्तरायेण न भवेत्, तत्र 'नास्ति' 'न भाति' इति बुद्धिव्यवहारी प्रवर्तते ।  
एतद्बुद्धिविषय एव चाभावपदेन व्यवहियते । सोऽप्यमभावोऽपि आवरण रूपो बलस्यैव  
भेद, न तु आधुनिकनैवायिवाभिमत किञ्चिन्नकारितरिक्त तत्त्वम् । तदेतदथ स्पष्टीक्रियते ।

४ ननु 'नास्ति' इति बुद्धिव्यवहारयो रपि नञ्जा सह 'अस्ति' इति सत्तासंबन्धं ध्रुयते, तर्हि  
सत्तासंबन्धाभावे कथमुच्यते इति प्रश्न समाधत्ते । बल सत्ताया नास्त्यज्जेत—न संबन्धाति ।  
सत्ता तु व्यापकत्वादानेनापि बलेन विभूतिसम्बन्धं करोत्येव । सत्ता हि रसस्वरूपमिति विवृणु  
प्राक् । रसस्तु विभूरिति कुत्रापि भावे अभावे वा तस्य असंबन्धो यन्तु न शक्यत एव । तस्मादेव  
न पदेन बोधिते अभावेऽपि सत्ता सम्बन्धोऽस्तिपदेन संबन्धते इति । अभावावस्थापि भेदान्  
विवृणोति—प्रथममभावो द्वितीयो ज्ञेय—प्रभवस्यसत्ता प्रतिबन्ध, सम्बन्धसत्ताप्रतिबन्धश्चेति ।

यत्<sup>१</sup> प्रागसध्वसनमेव वा यद् यदश्वशृङ्गादिवदस्त्यसत्यम् ।

तेषु त्रिषु स्यात् प्रभवस्यसत्ताससमंशून्यस्य बलस्य बोधः ॥२५२॥

अथेह<sup>२</sup> नाश्वो न घटस्तदानी न तस्य रिक्त्यं न हि ते विरोधः ।

इत्येवमादिप्रतिपत्तिहेतुः सम्बन्ध-सत्ता-प्रतिबन्ध इष्टः ॥२५३॥

<sup>३</sup>सूर्यादितेज प्रतिबन्धरूपं तमोऽप्यभावोऽत्र मतस्तृतीयः ।

स रूपसत्ताप्रतिबन्धहेतुः रूपस्य नाशात् सतोऽप्यबोधः ॥२५४॥

संसर्जनं<sup>४</sup> त्वावरणं चतुर्विधं क्रियात्मना तत्कृतसस्क्रियात्मना ।

ग्रन्ध्यात्मनापो घनतात्मनाऽपि वा तेभ्यः पुनः स्यात् क्वचिदप्यथापि हि ॥२५५॥

<sup>१</sup> उत्पत्ते प्राग् योऽय घटपटादे कार्यद्रव्यस्य प्रागभावो व्यवहियते, विनाशानन्तरं च य प्रध्वसाभाव आख्यायते, यस्य च अत्यन्तासतो अश्वशृङ्गादे, अत्यन्ताभाव उच्यते— एषु त्रिषु स्थलेषु प्रभवस्यसत्ता प्रतिबन्धो बोध्यः । अनुत्पत्ती प्रभवे कारणे स्थिता—सत्ता बलेन न गृहीता, सामग्रीसघटनादि प्रतिबन्धादिति प्रभवस्य सत्ता प्रतिबन्धरूपोऽभावः । तत्रानुद्भूतमेव बलमसत् पदेनोच्यते । प्रध्वसे तु घटपटादिकार्यरूपेण बलेन कारणस्था सत्ता या गृहीता आसीत्, सा विनाशकदण्डप्रहारादिप्रतिबन्धकेन प्रच्यावितेत्यत्रापि प्रभवस्य सत्ता प्रतिबन्ध एव । कारणसत्त्वास्मद्दर्शने कार्येण गृह्यते, न तु कार्यस्य पृथक् सत्ता भवति, तथैव च बलमपि रसेनैव सत्तावत्, न तु स्वतन्त्रसत्, बलमेव च रसाश्रित तत्तद्रूपेण परिण-मतीत्युक्तमेव । तत्सर्वं स्मृतवैवेद बोद्धुं प्रयतनीयम् । अथ यदत्यन्तमसद् अश्वशृङ्गादि, तत्रापि तादृशेन शृङ्गोत्पादकेन बलेन क्वचिदपि सत्ता न गृहीतेति सोऽपि प्रभवस्य सत्ता प्रतिबन्ध एवेति ।

<sup>२</sup> अथ सबन्धसत्ता प्रतिबन्ध द्वितीयमभावमुदाहरति । 'इह अश्वो नास्ति' 'तदानीं घटो नासीत्' 'अस्मिन् घने तस्य रिक्त्यम्—भापो नास्ति' 'मम तै सह विरोधो नास्ति' इत्यादि प्रतीतिषु सर्वत्र सबन्धसत्ता प्रतिबन्धः । क्वचित्सत् एवाश्वस्य घटस्य वा केनचिद् देशेन केनचित् कालेन वा सबन्धस्य सत्ताया अभावोऽत्र बोध्यते । बलविशिष्टरूपमेव देश कालो वा, तत्सबन्धिनी सत्तान्नाशवादिषु प्रतिबद्धा—इत्येवान्न प्रतिभासते । इत्येव-मुदाहरणान्तरयोरप्यह्यम् ।

<sup>३</sup> अधान्यमप्यभावमाह—तमोऽप्यभावरूपमिति प्राग् बंशोपिकप्रक्रियायामुक्तम् । सोऽय सूर्यादिप्रकाशस्य प्रतिबन्धरूपोऽभावः । अयमपि केनचिद् देशेन सह प्रकाशस्य सबन्धसत्ता प्रतिबन्धरूप एवेति कुतस्तृतीयो गण्यते, इति चेत् तत्र कारणमाह । अयमभावो रूपसत्ताया एवाभावे हेतुर्भवति । सूर्यादिप्रकाशसबन्धेनैव रूपाख्यमावरणमुदेतीति प्राड् निरूपित स्फुट-मस्माभिः । तथा च तेज सबन्धाभावे रूपाख्यमावरणं नोत्पद्यते । ततश्च स्वयमावरण-बलस्वरूपोऽय तेजसोऽभाव आवरणबलस्य रूपस्य सत्ताया प्रतिबन्धक इति विशेष दर्शयितुमय पृथग् गण्यते । यदा च रूपमेव नष्टम्—प्रतिबन्धात्पूर्वसिद्धमपि निकीनम्, तदा तत्तत्पदार्थ-बोधो न जायत इति ।

<sup>४</sup> तृतीयस्य मायाबलस्य संसर्जनस्य भेदानाह । पूर्वं निरूपितेषु षट्सु भेदेषु—इदमेव परिश्रितपदेनोक्तमिति प्रतिभाति । पद्यन्तु स्पष्टार्थम् ।

स्वचिद्रसेनाविपत्ते<sup>१</sup> बलं ततो निलक्षणत्वात्<sup>२</sup> रसोऽपि लक्ष्यते ।  
 स्वचिद्रसं धावणुते बलं ततो बलेन रूपेण रसः स लक्ष्यते ॥२५६॥  
 या कर्मणः कदापि रसे स्थितिर्भवेत् रसं स्वदेह<sup>३</sup> प्रमितं न संत्यजेत् ।  
 रसस्य रूपं बलमेव जायते तदेव तनावरणं निश्च्यते ॥२५७॥  
 बलं<sup>४</sup> रसे कदापि यदा प्रयुज्यते तदा बलं तत्र रसेऽनुयोगिनि ।  
 अपूर्वमुत्पाद्य विनश्यति स्वयं सोऽपूर्वसंस्कार इहानुबध्यते ॥२५८॥  
 यथा हि तोषाहितपेशलत्ववन्मुस्तासु रूपं कृत्तमिष्टकादिकम् ।  
 अपि व्यपाये जलपेशलत्वयोः कृतेष्वप्यायेऽपि च न व्यपैति तत् ॥२५९॥  
 हस्तोत्पत्त्या<sup>५</sup> नोदनाया हितं तुणप्राणे ततस्तेन कृतं च तत्तुणे ।  
 यथानुवप्रत्वमिदं न ह्रीयते ततोदनाप्राणबलव्यपायतः ॥२६०॥

<sup>१</sup> प्रवर्तमाना क्रिया निरूपयति । रसस्य लक्षणमर्थात्प्रकाशक बलमेव भवति । बले  
 आवृते रसो न लक्ष्यते । बलेन रसे आवृते तु रसो न प्रतीयत इति बलमेव बलजनिता  
 क्रियामेव रसरूपतया जायन्ति द्रष्टारः । तद्विदं क्रियारूपभावरणम् ।

<sup>२</sup> स्वदेहप्रमितम्—बलस्य भावानाकारः, तत्परिमित एव रसस्तोनाविद्यते तावन्त  
 रसं तद्वत् न परित्यजेत् । रसस्य परिमितरूपं बलेनैव क्रियते—इत्यसदुक्तम् । अन्यत्सर्वं  
 स्पष्टार्थम् । इदं क्रियारूपावरणस्यैव विवरणम् ।

<sup>३</sup> अयं सत्क्रिया संस्कारापरपर्याया द्वितीयभेदेरूपा निर्बन्धि । आहितं बलं स्वयं तु  
 नश्यति, किन्तु विच्छिन्नत्वफलरूपेण नवीनं बलमुत्पाद्य नश्यति । स उत्पन्नित संस्कार  
 इत्युच्यते । भीमामका एनामपूर्वनाम्ना बहुतरं विवृण्वन्ति । यथादिभिः कृत्वादि संस्कार  
 एव स्वर्गादि फलं ददातीति ।

<sup>४</sup> संस्कारस्य लौकिकानुदाहरणान्याह—तोषेण-जलेन, आहितं यत्पेशलत्वम्-विक्क-  
 णत्वम्, तद्वत्या मृत्तिकाया मनुष्यप्रयत्नाहितेन बलेन द्रष्टका जायते । अनन्तरं जलमपि  
 दुष्कम् तदाहितं विक्कणत्वमपि स्वरूपे परिणतम्, प्रयत्नोऽपि इदानीं नास्ति, परिमिटका  
 या निमित्ता सा तिष्ठति । स एव बलवृत्त स्थायी संस्कारः । बलमेव प्रवाहरूपतामासाद्य  
 संस्काररूपता भवतित्यर्थः । अन्यत्र ग्रन्थद्वारा जले पालकेऽप्यो वा निर्गतेऽपि सूत्रात्प्रवाहस्तत्र  
 निमित्तस्यैव द्रष्टकादिकं “रदातीत्युक्तम् ।” तथापि भावः, जलाग्न्यादि स्थाने तु सूत्रात्प्रवाहम्  
 प्रविरुत्ति, परिमिटकादिसन्निवेशसु पुरुषप्रयत्नोत्पादितस्तथैव दृश्यते—इति द्रष्टकादिसन्निवेशो  
 बलजनितसंस्कार एवेति ।

<sup>५</sup> द्वितीयमुदाहरणमाह—यदा विच्छिन्तुं तुणं हस्तेन बध्नी क्रियते, तदा परित्यागे  
 तद्वद्रता परित्यज्य स्व स्वरूपं गच्छति । परं यदा तु तत् शोध्यते, तदा तुणप्राणे हस्तनोदना-  
 निश्चितेति तत्कृतं बलमेव न दूरी भवति, तत्तुणादि चक्रमेव चिरं तिष्ठति । सोऽयं बलवृत्त  
 संस्कार एव चिरस्थायी । पूर्वोदाहरणे बलमेव प्रवाहरूपेण स्थिरं जातम् । इह तु नोदना-  
 बलेन वक्त्ररूपमभिनव बलमुत्पादितं स्थिरं भवतीति विशेषः । चेचित्तु पूर्वोदकादिष्वपि  
 अपूर्वमेव सन्निवेशरूपं बलं संस्कारतया मन्यन्ते ।

१अप्यर्थसङ्गोऽनुभवस्तदाहितं प्रज्ञासु रूपं ध्रियते तदर्थवत् ।  
ततः स्मरत्येव न च ध्ययति तत् तदर्थसङ्गव्यवसायनाशतः ॥२६१॥

इत्थं यदा यत्र बलं प्रयुज्यते ध्रुवं तु संस्कार इहोपजायते ।  
तयोर्व्यपाये हि बलप्रयोगयोर्नापि संस्कार इतो रसे गतः ॥२६२॥

प्रतिक्षणोच्छ्रित्ति<sup>२</sup> मतोऽस्य कर्मणो यदेकदेशादुदयलयक्रमः ।  
यतो नवप्रोढ़विजीर्णताक्रमादेकस्य बलूप्यमिदं हि संस्कृतिः ॥२६३॥

रसे १यदेकत्र बलं स्थितं भवेत् स ग्रन्थिरेतस्य ततोऽस्ति बन्धनम् ।  
बलस्य येनास्ति रसेन बन्धनं तेनात्मनात्मन्वि बल निरुच्यते ॥२६४॥

४मात्रा घनस्यास्य पुनस्तदन्तः सकोचवृत्ती तु परस्परस्मिन् ।  
प्रविश्यमानैरकृतावसादैः स ग्रन्थिबन्धोभवतीह खण्डः ॥२६५॥

५अन्तर्मुखत्वात्परसे बहूनां भवेद् बलानामवगाहनेन ।  
परस्पराघातवशात् प्रगाढोघनत्वमन्तःस्थितिरप्रसादः ॥२६६॥

१ अथाध्यात्ममुदाहरणमाह—यदा चक्षुरादिभिरिन्द्रियै किञ्चिद् द्रव्यादि दृश्यते, तदा अनुभवेन तादृशमेव रूपं प्रज्ञायामाधीयते । अर्थसङ्गे व्यपगतेऽपि प्रज्ञायामाहितं तद्रूपं चिरं तिष्ठति । तेन भूयोभूय स्मरणेऽपि तद्रूपं भासते । स एव प्रज्ञाया निहितं संस्कारः । अनन्तरेण पद्येन स्पष्टार्थेन उक्तस्यैवोपसंहारः । तत् संस्काररूपं बलं रसे आहितं भवति । रसमात्मतया गृह्णातीति स्थिरं भवति । अयमर्थैश्चतुर्थे पादे व्यक्तीकृतः । एवमेव यज्ञादि—कर्मजनितोऽपि संस्कारो भूतात्मनि तिष्ठति, कालान्तरे इह लोकान्तरे वा सुखदुःखरूपं फलमुत्पाद्य विनश्यति । य नैयायिका धर्माधर्मपदेन मीमांसकाश्चात्पूर्वपदेन व्यवहरन्ति इति भाव्यम् ।

२ एकस्मिन् वस्तुनि नाना बलान्युद्भवन्ति विलीयन्ते च । बालक्रमेण तु तस्य गृहवस्त्रादेर्वस्तुनः नवत्वम्, वृक्षमनुष्यादेः प्रोढत्वम्, क्रमेण जीर्णत्वं च यत्प्रतीयन्ते सोऽपि बलकृतः संस्कार एव । बलमेव नवे वस्तुनि तादृशं संस्कारमादधाति, येन तत्र पुराणत्वं प्रतीयते । यावन्ति च बलानि यत्र क्रमेण आयातानि निर्गतानि च, तावदेव पुराणत्वं तत्र भासते । पूर्वं निर्गमनप्रवेशनकृतं नवपुराणत्वं निरूपितम् । तन्निर्गमनप्रवेशनाद्यपि बलस्यैवेति बलकृतसंस्काररूपतत्त्वोक्ता । तदुपोद्बलकमिदं न ततो विरुद्धम् ।

३ ग्रन्थिरूपं सर्जनस्य तृतीयं भेदमाह—रसे बलस्य स्थिरतया ग्रन्थिर्भवति, बहूनां बलानां स्थिराणां परस्परानुप्रवेश एव ग्रन्थिः । यः (उल्लेखन) इति भाषायामुच्यते । ग्रन्थिना तु बन्धनं भवति । येन बलस्य बन्धनम्, स रस आत्मा, तद्बलं चात्मन्वि—इत्युच्यते ।

४ एव ग्रन्थिना यदेकं घनरूपं जातम्, तत्र सकोचवृत्त्या प्रविष्टैर्बलैरनेकखण्डरूपतापि घनस्य जायते ।

५ अल्पप्रदेशावगाहनि रसे अन्तर्मुखानि यदि तानि सकोचवृत्त्या प्रविष्टानि रसाभि-  
मुखानि बलानि मष्टानि न स्युः । रसे प्रविशता बलानामवगाहनेन प्रवेशेन, परस्पराघातवशाद्

तद्विद्यमेता इह शक्तयो मता इच्छात्रिययाऽऽवरणं च पूरये ।  
शक्तिप्रयी भोगविशेष एव तु प्रबुधवते यजनपदेतदस्ति हि ॥२६७॥

॥ इति परविद्यायां बलप्रतिपत्तिविभागः ॥

---

घनत्वं जायते—इति चतुर्थं घनत्व निरुक्तम् । परस्पदाघातवशात्त्रिविद्वत्त्वमनुभवसिद्धमिति प्राङ्गन्यरूपयाप । अनेनात्मन प्रसाद ध्यात्रियत इमि विभनस्वता भवति ।

प्रवरणोपसहारः । इहासनाया इच्छापदेनोचता । एतानीच्छाविधोपावरणान्पेव शक्ते रूपाणि । इयं शक्तित्रयीत्युच्यते । अनयैवात्मनो भोग साध्यते । सर्वं जगच्चै— तद्रूपमेवेति । आगमशास्त्रे तु शक्तेरिच्छाज्ञानक्रियाख्यास्त्रय परिणामा उच्यन्ते । इहोक्ता- सनाया इच्छारूपा, विशेषस्तु कियारूप इति व्याख्यानमेव । ज्ञानमिह अहकारगतेषु गुणभेदेषु परिगणितम् । क्रियापि अहकारगतेषु गुणेषु परिगणिता । तत्र विशेषोऽत्रोक्त कारणरूपा, अहकारगुणेषु प्रतिपाद्या क्रिया तु कर्मरूपा । तत्रोक्तं ज्ञानमपि वृत्त्यात्मक कार्यरूपमेव । मुख्य ज्ञान तु कारणरूप पुष्परूपमेवेति नात्र पूवक् परिगणितमिति । सोऽयं बलप्रतिपत्ति- भागोऽत्र पूर्णता गत ।



## अथ 'सांख्या'भासाः

### (३४) सत्त्वप्राधान्याधिकरणम्

१केचित् पुनस्त्रीणि बलानि तानि सत्त्वसत्ते सत्त्वजस्तमासि ।  
तत्र प्रभूतानि विदा मतानि प्रचक्ष्महे तानि यथावगाहम् ॥१॥

३सत्त्वं हि शक्तिं पुरुषस्य नित्या सत्त्वस्य दोषो तु रजस्तमश्च ।  
विशुद्धचारिभ्यवशात् प्रसीदेत् सत्त्व तदेया चरकस्य दृष्टिः ॥२॥  
शान्तं स्वरूपं पुरुषस्य सत्त्वं तदव्यय सर्वविकारशून्यम् ।  
नित्यं हि तद्रूपमप्युच्ये मूढ्य तस्यैव दोषात् क्रमते विकारः ॥३॥

१ रसप्राधान्ये ब्रह्म, बलप्राधान्ये तु शक्ति । तत्र ब्रह्मप्रतिपादकं शास्त्रं वेदान्तनाम्ना, शक्तिप्रतिपादिकन्तु साख्यनाम्ना व्यवह्रियत इति प्रागुक्तम् । बलप्राधान्ये च सत्त्वजस्तमासि त्रीणि रूपाणि भवन्ति, तानि प्रकृतावब्यक्तानि, महति च अशनायाविक्षेपावरणनामभिरुच्यतातीति निरूप्य अशनायादीनां स्वरूपविवरणं विस्तरेण पूर्वस्मिन्नधिकारे कृतम् । सोऽयं वैदिक सिद्धान्तः प्रदर्शितः । वापिलादिमतं च संक्षेपेण मतभेदाधिकरणे प्रदर्शितम् । इदानीं सत्त्वजस्तमसा स्वरूपविवरणे प्राधान्याप्राधान्यविवरणे च ये विभिन्नानामाचार्याणां मतभेदाः, त इह निरूप्यन्ते । वैदिकी सिद्धान्तप्रक्रिया पूर्णतया नानुगच्छन्तीत्यतस्ते साख्याभासपदेन ग्रन्थकृता व्यवहृताः । एतेऽपि कश्चिच्छूनीनामिवाशमुपादाय तस्यैव प्राधान्यमभिमत्य प्रवर्तन्त इति तेषां मतोपन्यासोऽपि क्रियते । श्रुतीनां पौर्वापर्यं भीमासाप्रक्रियया निध्याय यः सिद्धान्तं तस्य निष्कर्षंस्तु प्राक् प्रदर्शित एवेति ।

२ सत्त्वजस्तमासि यानि रसबलसबलितानि बलप्राधान्यानि रूपाणि, तद्विषये ये मतभेदाः ते निरूप्यन्त इत्याशयः ।

३ तत्र केचिन्मुख्या शक्तिं सत्त्वमेव वदन्ति, रसस्तमसी तु सत्त्वस्य दोषरूपे । मनुष्यस्य विशुद्धेन चरित्रेण दोषयोरपगमे सत्त्व प्रसीदतीति चरकाचार्यो मन्यते । श्रीभागवते दशमस्कन्धे गर्भस्तुतौ "सत्त्व न चेद् घातरिदं निजं भवेत्" इति पद्ये प्रकृत्यर्थक एव सत्त्व शब्दः प्रयुक्तः । आगमिकाश्च कृतेर्मायातदत्रापि परा महामाया सत्त्वशब्देनाभिदधति । "सत्त्वानुरुपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारतः ?" (भ० गी० १७ अ० ३ श्लो०) इति भगवद्गीतायामपि प्रकृत्यर्थक एव सत्त्वशब्दः प्रयुक्तः । सत्त्वस्य प्रधानत्वविवक्षयैव सर्वमिदं निर्बोद्धुं शक्यमिति ।

४ अयं मतान्तरमाह—सत्त्व पुरुषस्य आत्मनः स्वरूपमेव । तच्च शान्तम्—सर्वोपद्रवशून्यम् । तदेव अव्ययमुच्यते । इदं नित्यं मुख्यमात्मनो रूपम् । दोषात्तु तत्र विकारः प्रवर्तते इति । अत्र मते सत्त्वपदेन पुरुष एवोच्यते, तथाहि विशेषणाच्च (१।२।१२) इति ब्रह्मसूत्रव्याख्यायां श्रीशङ्कराचार्यपादे पञ्जिरहस्य ब्राह्मणमुद्धृतम् । तद्वि "इह सुपर्णा सयुजः सखाया" त्यादि मन्त्र व्याख्यापरम्, तत्र "तयारण्यं पिप्पल स्वाद्वृत्तीति सत्त्वम्, अनश्नन्त्यो अभिचाक्सीतीति अनश्नन्त्योभिपश्यति ज्ञ तावेतो सत्त्वलोत्रज्ञो" इति । सत्त्व-

१ सत्त्वं हि खण्डात्मकमस्ति तस्मादल्पं तदिच्छाविभवाय तु स्यात् ।  
तदर्थमीहैव रजः क्रिया सा फल क्रिया या उदिष्यात् तमस्तत् ॥४॥  
२ तमो हि यत्नात् क्रमतो रजः स्याद्रजोऽपि यत्नाद्भवतीह सत्त्वम् ।  
विशुद्धसत्त्वस्य भतोऽपवर्गः सतो द्विवेकान्मतमेतदेवम् ॥५॥

### (३५) अपरं सत्त्वप्राधान्याधिकरणम्

३ ज्योतिर्मयं पूर्णरसोऽस्ति तस्य सत्त्वज्योतिर्हि विज्ञानमिवं प्रतीयते ।  
पूर्णत्वमानन्द इतीह कथ्यते यदस्ति सत्त्वेव ततो निदृश्यते ॥६॥

शब्दो जीव, क्षेत्रज्ञशब्द परमात्मेति च युतेरायम् आचार्यपादं स्पष्टीकृतं । अग्रे तन्मतं खण्डितमित्यन्यदेत् । सत्त्वशब्दस्य पुरुषवाचकत्वमपि कैश्चिदिच्छन्तीत्येतावन्मानमस्माकं प्रतिपाद्यम् । तस्य पुरुषस्य पूर्णप्रतिबिम्बप्रहीत्वान्मुखा शक्तिरपि सत्त्वपदेनोच्यते इति भावः । संपुंस्य विचारो दोषजन्य इति । पुरुषरूपत्वात्सत्त्वस्य मुख्यत्व सिद्धम् ।

१ अथ मतान्तरमुच्यते—सत्त्व शक्तिरूप खण्डात्मकम्—सावयवमित्यर्थः । सावयवे तु अल्पता महता वा भवत्येव । तत्र यदल्पं खण्डम्, तत्र विभवाय महत्त्वप्राप्तये इच्छा स्यादिति स्वरभरविवम् । इच्छानुसारिणी च या ईहा—चेष्टा, सा रज इत्युच्यते । तस्मात्सत्त्वमिच्छानुसृतिकम्, रजस्तु क्रियानुसृतिकम् । तया क्रियया यत्फलं प्राप्यते, तत् तम इत्युच्यते । प्राप्तं हि फलमर्थरूपमेव भवति, अर्थ एव चावरकत्वात् तम इति ।

२ पूर्वपद्योऽनरोत्या यत्पूर्वकं प्रचलनो रजसः तमो जायते । व्यापाररूप रजस्तु इच्छारूपात् सत्त्वाज्जायते इति सत्त्वमेव मुख्यमनापि मते । यदा तु सत्त्व महत् पूर्णं भवति, सदा इच्छा न जायते । ततश्च सत्—सत्त्वस्य विवेक—रजस्तमोभ्यां पार्थक्यं भवति । स एवापवर्गो मुक्तिरित्युच्यते ।

३ अथ प्रकारान्तरेण सत्त्वप्राधान्यं मतान्तरेणाह—'ज्योतिर्मयं पूर्णरस अस्ति' इति चासत्त्वसारभूतं वाक्यम् । अत्र ज्योतिरिति ज्ञानमुच्यते, पूर्णत्वमानन्द 'यो वै भूमा तत्सुखम्' (छान्दोग्यो) इति श्रुत्युक्तेः । अत एव स मूले रसपदेनानन्दपर्यायिणोक्तः । अस्ति इति तु सत्ता । तदित्यं सत्ताविज्ञानान्दां पूर्वीकृतवाक्ये निर्दिष्टः । सत्ता च सत्त्व चेत्कामिचार्या शब्दो । अनयोश्चार्थं सतो भाव—सत् शक्तिरिति यावन् । सत्त्वपदेन रस उच्यते 'सदेन सोम्येदमथ आद्योद्' इत्यादि श्रुतिषु तेन रसस्य शक्तिः सत्ता, सत्त्व वेति शब्दस्यार्थस्या सिद्धयति । शक्तिश्च शक्तिभक्तो न भिद्यत इति सत्त्वस्य रसरूपतयायाति । किं च शक्तिः प्रकृतिरित्युच्यते । प्रकृतिश्च स्वभावः । स्वस्य भाव रवभावः । भावश्च सत्ता । तेनापि स्वसत्तैव सत्त्वमिति सिद्धयति । तदित्यं सत्त्व विना रसस्य स्वरूपमेव न सिद्धयेत् । पूर्वं सत्ता, तत एव तत्रान्यत् मिञ्चिद्भवति । सिद्धे रसस्वरूप एव तत्र बलसकन्धोऽपि भवेत् । बलेनैव चास्य भोगोऽपि सिद्धयति । स्वसत्तैव यदि न भवेत्, तर्हि कथं परेण सत्त्वस्य कथं वा भोगः । विना भोगं कथमानन्द इत्यानन्देऽपि सत्त्वमेव हेतुः । विना सत्त्वं च भावमपि कथमिति भावः ज्योतिः पदेनोक्तं विज्ञानमपि सत्त्वायतमेव । इत्यं सत्त्वस्य रसेनाभिन्नैव सिद्धयति इति पद्यत्रयस्याशयः ।

सतो हि सत्त्व तदिदं त्रयं मतं सत्ता च विज्ञानमथो मुखं च यत् ।  
शक्तिर्मता शक्तिमतो रसस्यसेतीत्य ततः सत्त्वमभिन्नवद्वसे ॥७॥

सत्त्व हि तस्य प्रकृतिः सतो मता सत्वोपनीता द्विसतोऽस्य भवत्य ।  
सतः स्वभावोऽस्य विनाऽभुना रसः किं स्यात्किमुच्येत न भात्यलक्षण ॥८॥

<sup>१</sup>अयाशनाया तु ततोऽतिरिच्यते तदन्वयेन व्यतिरेकतोऽपि वा ।  
रसे तु भावोऽस्ति विपर्ययः क्वचित् ततोऽन्यदन्यत्वमनित्यमुद्भवत् ॥९॥

<sup>२</sup>तदित्यमुच्यते त्रयमेतदुक्तं ब्रह्मास्य शक्तिश्च गुणोऽशनाया ।  
शक्तिस्तु नित्यं च गुणस्तु दोषोऽनागन्तुको न्यार्यन्तयास्ति नास्ति ॥१०॥

<sup>३</sup>तद् ब्रह्म निर्भागमल्लण्डमक्रियं निर्विक्रियं व्यापकमेकमित्येते ।  
सत्त्वसंभागं त्रिविधं च सक्रियं विकुर्वंदङ्गप्रतिमं बहुक्रमम् ॥११॥

<sup>१</sup>पूर्वोक्तरीत्या शक्तिशक्तिमतोरभेदः सिद्धः । अशनाया पदोक्तेच्छायास्तु गुणाः । गुणास्तु गुणिनो भिन्ना इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धमिति । गुणिनि कदाचिद्विच्छादिगुण-प्रादुर्भावोऽन्वयः, सत्यपि गुणिन्यात्मनि कदाचिद्विच्छादिगुणाभावश्च व्यतिरेकः । यदि गुणा अप्यभिन्ना स्युः, तर्हि गुणिनि सत्यपि गुणाभावः कथं घटतः । तस्माद् गुणिनो नित्यत्वेऽपि अशनायादीनामनित्यत्व-भेदसाधकमित्याशयः ।

<sup>२</sup>ततश्च उच्यते—जगन्मूलं त्रयं सिद्धम्—रसः, शक्तिः, अशनाया चेति । तत्र शक्तिर-भिन्नरूपा नित्या । अशनाया तु कदाचिदुद्भवतीति अनित्यत्वेन ततो भिन्ना आगन्तुकरूपा । भिन्नत्वेनैव तस्या आगन्तुवत्वम् । सा अस्तिनास्तिरूपा । कदाचिद्भवति, कदाचिन्न भवतीति ।

<sup>३</sup>इत्यं शक्तेरभिन्नत्व-प्रतिपादितम् । अधुना तु तस्या अपि भिन्नत्वमुच्यते । पूर्वोक्तैर्न पूर्वमनकश उक्तानि रसरूपस्य ब्रह्मणः तदस्थलक्षणानि अनूदितानि । एव विधे ब्रह्मणि आगन्तुका गुणाः कथं सभवेयुः । निर्भागं अकर्मणि अक्रिये अविक्रिये च गुणाम्युप-मानुपपत्तः । गुणः कदाचिद्भवति, कदाचिन्न भवतीति सोऽन्यमागन्तुकरूपो विकारः अविक्रिये कथं भवेत् । कदाचिद्भवत एव विकारसंज्ञत्वात् । क्रिया नाम व्यापारः विना च कथमा-गन्तुकरूपात्पत्तिरिति अक्रियत्वमपि विरुद्धं स्यात् । निर्भागं चापि आगन्तुकपदार्थोत्पत्तिर-संभाव्यं च, तत्रान्यस्य प्रवशासंभवात् । तस्माद् गुणः शक्याध्याय एव मन्तव्याः । शक्तिरपि यदि ब्रह्मवदक्रिया निर्विकारा विन्वी च भवेत्, तर्हि तत्रापि ब्रह्मवदव न गुणप्रादुर्भावसंभवः । तस्माच्छक्तिस्तद्विपरीत धर्मिका मन्तव्याः । ननु तर्हि विपरीतधर्मपारंश्य कथमिति चेद् भदाभदावेव मन्तव्यौ शक्तिशक्तिमतौ । अविभागादभेदः, विरुद्धधर्मकत्वात् भेद इति । सास्या एव भदाभदावेवापगच्छन्ति, वदान्तप्रक्रियाया तु भदाभदायारकशासंभवादनिरवधनायता-स्यायतः । यथावयंचिदप्यस्तु विरुद्धधर्मकत्वं तु मन्तव्यमव, अन्यथा शक्तिरन्वयेन नित्य-याजना स्यात् । शक्तस्तं विरुद्धा धर्मा पद्यस्योत्तराद्धं विदुताः । त्रिभागम् सत्त्वरजसलोभि-न्यवयवम् । एतन् अलण्डताया विरोध उक्तः । विकुर्वंदङ्गप्रतिमम्—विकुर्वन्ति अङ्गानि प्रतिमा—स्वरूपं यस्यत्यर्थं । शक्तिरवयवभूता गुणाः प्रत्येकमपि विकुर्वाणाः—परिवर्तनशीला इति भावः । एतन् अविक्रियताया विरोध उक्तः ।

- १ अयासनाया क्षणिकी स्वलक्षणा दुःखं च शून्यं च निरुच्यते क्रिया ।  
क्रिया तु सत्त्वे तद्गु सत्त्वमस्मिन् ब्रह्मण्यमीभिः सकलं जगद्भवेत् ॥१२॥
- ब्रह्मैव सर्वस्य मता प्रतिष्ठा शक्तिर्हि यत्र प्रतितिष्ठतीयम् ।  
स्याच्छक्तिरस्य प्रकृतिश्च नानाभावाविवर्षेत्यशानायया सा ॥१३॥
- २ ब्रह्मातिरेकेण न शक्तिरेयोदियादिलीयेत समानरूपा ।  
आकस्मिकी चेदसती कथं सा शक्येत चोत्पादयितुं प्रयत्नात् ॥१४॥
- स्वैः पापबद्धप्रकृतमसाद्युपेयादव्यवतभूताऽपि रसे सतीयम् ।  
प्रतिक्षणान्यासु न चकृता स्यान्न चेद् भुव ब्रह्म तदाश्रयः स्यात् ॥१५॥
- ३ सत्त्वातिरेकेण च निष्कियत्वात् क्रियाशानाया न रसे क्रमेत् ।  
नित्याक्षले तत्र विकृष्टिताया न स्यात्क्रियाया प्रसरो विसृष्टी ॥१६॥

१ तृतीयाया गुणरूपाया अशानायाया स्वरूपभूता धर्मा उच्यन्ते—स्वलक्षणा—स्वमेव लक्षण यस्या तादृशी । अन्यत्र तल्लक्षण नोपलभ्यते । विभिन्नानामिच्छाना परस्पर सादृश्यमपि नास्तीत्यर्थं । सैव इच्छारूपाशानाया क्रियाप्युच्यते । सा मानसी क्रिया, तथा च शरीरे चेष्टारूपा क्रिया जन्यत इति । सा क्रिया रूपशानाया सत्त्वे—शक्ती तिष्ठति, तदाश्रयेत्यर्थं । शक्तिस्तु ब्रह्माश्रिता । एभिस्त्रिभिर्मूलतत्त्वैर्जगदुत्पद्यत इत्यर्थं । अनया अशानायया एव शक्तिविवर्षेति परिणमति । इच्छया शक्ती परिणाम उत्पाद्यत इत्युत्तर-पद्येनोक्तम् ।

२ नयमपि स्वीकर्तुं गावश्यकमिति प्रतिपादयति । आश्रयभूत ब्रह्म यदि न स्यात्, तर्हि शक्ति कुत्र प्रादुर्भवेत्, कुत्र च तिष्ठेत् । कुत्र वा लय गच्छेत् । सगानरूपा च पुन कुत्र प्रादुर्भवेत् । अत्रि इयमपि अशानायावदाकस्मिकी आमन्तुकरूपेण उत्पन्ना मन्येत, तर्हि पूर्वमसती, प्रयत्नन विना कथमुत्पादयितुं शक्यते । नहि अनित्यस्योत्पत्तिविना चेतनप्रयत्न दुश्यते, अविक्रिय निगुणे च ब्रह्मणि न प्रयत्न समवति ।

३ पूर्वोक्तानुपपत्त्या इदमेव मन्तव्य भवति, यथा आकाशे वायु सदा तिष्ठति, कदाचिदव्यक्त, कदाचिच्च व्यक्तिमुपैति । तथैव रसे शक्ति कदाचिदव्यक्ता गुप्ता तिष्ठति, कदाचिद् व्यक्तिभूय जगदुत्पादनादिकार्यं कारति । ततश्च यत्र मुप्ता, यत्र च जागति, स तस्या आश्रये ब्रह्मपदाभिधेयावश्य मन्तव्य इति । यदि कश्चिद्भवेत् शक्तिरेवैकरूपा सर्वोत्पादिका मन्यताम्—किं ब्रह्मणति, तस्योत्तरमाह । शक्तिर्या प्रतिक्षणमन्यादुशी स्फुटं दृश्यते—कदाचिदुत्पादिका, कदाचिद्विनाशिका । कदाचिन्मेधाया उद्भवन्ति, कदाचिद्विलीयन्ते । तत्र कदाचिन्मेधायादिका शक्तिर्जागति, यदा तु नोद्भवन्ति, तदा सा मुप्ता । कदाचिच्च विलयनकारिणी शक्तिर्जागति, एव विहृद्धा धर्मा एकस्या कथ भवेद्यु । प्रतिक्षण-परिवर्तनशीला च त्विरा कथ स्यात्, यदि भुव तस्या आश्रयो न मन्यत । तस्माच्छक्त्या-श्रयो ब्रह्म भुवेज्जस्य स्वीकार्यं ।

४ यदि शक्तिर्न स्वीक्रियते, तर्हि निष्किये नित्ये अक्षले ब्रह्मणि इच्छाया गुणा कथ प्रादुर्भवेयु । विस्मरेण व्याख्यातमिदमस्माभिरनुपद पूर्वम् ।

१ शक्त्या कदाचित्क्रियते विसृष्टिः कदाचिदेषा भवतीह सुप्ता ।  
सोऽय विशेषो न भवेत्प्रतीत क्रिया तृतीया यदि नात्र हेतु ॥१७॥

२ तस्मादवश्यं त्रितय तदुच्ये पृथक् प्रतीयादिति केचिदाहुः ।  
ब्रह्मेदमन्यत् किल शक्तिरन्या दोषस्ततोऽन्यो विकृतस्वरूप ॥१८॥

ब्रह्मास्ति नित्यध्रुवमत्र सत्त्व नित्य क्रिया त्वत्र भवेदनित्या ।

आगन्तुकी तेन मत स दोष स एव १ सत्त्वावरणात्तम स्यात् ॥१९॥

ब्रह्मंतदस्त्यायतन च शक्तिर्बोज क्रिया त्वत्र निमित्तमात्रम् ।

१ स्थानावगाहो परिणाम उक्तशक्त्या क्रियासघनियोजिताया ॥२०॥

द्वे ब्रह्मशक्ती भवतस्तु द्वौ क्रिया त्वविद्या प्रथिताशनाया ।

द्वे कर्मणो शक्तिरथाशनाया ब्रह्मत्व कर्मैति १ सधर्मतोक्ता ॥२१॥

१ अथ तृतीया अशनायापदवाच्या क्रिया विमर्षं स्वीक्रियते इति चेत् तत्रोच्यते ।  
शक्ते कार्यं तत्तत्पदार्थोत्पत्त्यादि वृत्तन जगदुत्पत्त्यादि वा कदाचिद्भूवति, कदाचिन्न भवति ।  
तेन शक्ति कदाचित्सुप्ता, कदाचित्प्रबुद्धा—इति मन्तव्यं स्यात् । ताविमो स्वापप्रबोधो  
आगन्तुक्त्रियया विना कथं सम्भवेताम् । त्रियैव स्वाप प्रबोधश्च । तस्मात् तृतीया  
क्रियापि मन्तव्यैव ।

१ पद्यद्वयं स्पष्टार्थं पूर्वोक्तस्यैवोपसंहारः ।

१ अनेनेदमुच्यते—उक्ते नये ब्रह्माश्रिता शक्ति सत्त्वपदेनोच्यते, क्रिया तु रज  
पदेन । सैव क्रिया यदा सत्त्वरूपा शक्तिमावृणोति, तदा तम इत्यपि संबोध्यते । तस्मा-  
द्ब्रह्मस्तमश्चैकस्या एव क्रियाया कार्यभेदेन द्वे रूपे । एक कार्यजनन शक्तिसहचारि, अपर  
च शक्तेश्चैवकमिति ।

१ इत पूर्वं पद्यादं स्पष्टार्थम् । अनन तु अर्द्धेन इदमुच्यते । योऽयं जलपृथिव्यादि-  
रूप ध्रुवश्च स्थानावगाहो—स्थानावरोधको रूपस्पर्शादिभान् प्रतीयते, स क्रियासमुदायेन  
नियोजिताया शक्तेरेव परिणामः । क्रिया रजोत्पा स्रष्टवत्प्रकृतिरिति अत्र, ताभि-  
शक्तिनियोज्यते, परिणता क्रियते, तदेव शक्तिर्भूतभौतिकप्रपञ्चरूपेण परिणमतीति ।

१ द्वयोर्द्वयो सधर्मता एकधर्माश्रयत्वरूप सादृश्यं पूर्वोक्तस्यैवैकनम् । ब्रह्मण शक्तेश्च  
विद्यास्वरूपेण सादृश्यम्, क्रिया तु अविद्या—इति ततोऽत्र द्वये वैधर्म्यम् । शक्ती क्रियाया  
च कर्मत्व सादृश्यम् । शक्तिरपि परिणामित्वात्कर्मरूपैव—अर्थाद्विरूपैव । क्रियापि च  
बलजयति कारणरूप नातिशाम्यति । ब्रह्मत्वकर्म क्रियाविरुद्धमिति तदपधया द्वयेऽत्र  
वैधर्म्यम् । शक्ती विद्यात्वेन ब्रह्मसादृश्यम् परिणामित्वेन तु क्रियासादृश्यमित्यर्थः ।  
आगमशास्त्रे द्वैतप्रक्रियाया शिव, शक्ति, विदुरिति पदार्थत्रयं मन्यते । तत्र शिव शक्तिश्च  
चिद्रूपे, विदुस्त्वचिद्रूप इति तदोत्पत्त्याश्च शक्तेरपि विद्यात्त्वमुक्तम् । तदनुसायैवाधिकरणमिदम् ।  
इत्यं शक्तिरूपत्वात्सत्त्वस्य प्राधान्यं सिद्धम् । रजस्तमसो तु आगन्तुके दोषरूपे इति शोभे ।  
अन्योन्ने सिद्धान्ते तु उक्तानि श्रुतिस्मृतिप्रमाणानि अशनाया विशिष्टस्य रगस्यैव बोधनानि  
मुक्तयश्चापि अशनायायामेवोपपद्यन्ते इत्येतेषा साध्याभासत्वमुक्तम्, वैदिकप्रक्रियाविरोधादिनि ।

## (३६) रजः प्राधान्याधिकरणम्

अथो<sup>१</sup> रजः शक्तिरमुष्य नित्या सत्त्वं तमश्चेति रजोविवर्तौ ।  
घोरस्वरूपाद्रजसो विवेको विमोह इत्यस्ति मत परेषाम् ॥२२॥  
<sup>२</sup>य सचरो वा प्रतिसचरो वा सकोचरूपोऽयं विवाहात्स्य ।  
प्रवृत्तिकर्माय निवृत्तिकर्मं प्रवाह एष द्विविधः स घोरः ॥२३॥  
<sup>३</sup>प्रवाहयोरस्ति तयोस्तु या या काष्ठा परा तत्र गतेविरामः ।  
तत्रैव सकोचविकाशयो स्यादात्यन्तिकत्वेन तमश्च सत्त्वम् ॥२४॥  
प्रवृत्तिधारा चरमस्थितौ स्यात् क्षोभे रसस्यावरणं प्रख्यात् ।  
निवृत्तिधाराचरमस्थितौ स्याच्छमप्रकर्षादप्यते विवाहाः ॥२५॥  
सत्त्वं यथा कर्मनिवृत्तिकाष्ठा प्रवृत्तिकार्षा च तथा तम स्यात् ।  
या<sup>४</sup> काष्ठयोरन्ततस्तु वृत्तिः स्यात्तद्रजश्चेति मतं तृतीयम् ॥२६॥

## (३७) अपरं रजःप्राधान्याधिकरणम्—

<sup>१</sup>अथो रजः शक्तिरमुष्य पूर्वा सत्य तमश्चेति रजोविवर्तौ ।  
रजः क्रिया सा जनयत्यपूर्वं किं प्रसादं च ततो व्यपति ॥२७॥

<sup>१</sup> अथ रजःप्राधान्यादिना मतमाह—क्रियारूपं रजः एव मुख्यं शक्तिः, शक्तेः क्रियारूपताया अत्र ग्रन्थे बहुतर व्याख्यातत्वात् । सत्त्वं तमश्च रजस एव विवर्तौ अन्यरूपेण दृश्यौ । रजः एव सत्त्वरूपेण तमोरूपेण च प्रतीयत इत्यर्थं । तदिदं रजो घोरस्वरूपम्—अनर्थात्पादकम् । अस्माद् विवेकेनात्मनः पृथक्करणमेव विमोहः—मोह इति ।

<sup>२</sup> पूर्वोक्तमेवोपपादयति—रजोनाम क्रिया, सा च द्विविधा, सचर, प्रतिपचरश्चेति । इमावेव सकोचविकाशशब्दाभ्यामुच्येते । इमामेव च प्रवृत्तिकर्मं, निवृत्तिकर्मं च कथ्येते । सकोचविकाशशब्दावत्रात्मनिर्देशया प्रयुज्येते । प्रवृत्तिकर्मणा आत्मनो ज्ञानरूपस्य सकोच—अर्थाद् अल्पत्वाभिमानो जायते, निवृत्तिकर्मणा तु विकास—स्वस्वरूपाभिमुख्यम् । वस्तुतस्तु द्विविधमपीदं कर्म घोररूपम् आत्मावरणमेव । स्वच्छोऽपि वाचः प्रकारस्वरूपं किञ्चिदावृणोत्येव । तस्मादस्मादपि विवेक आवश्यक इति ।

<sup>३</sup> अथ सत्त्वतमोद्रयरूपता रजसः कथं जायत इति विष्णोति—प्रवृत्तिनिवृत्ति—कर्मणोरुभयोरपि या पराकाष्ठा तत्र गतेविरामो दृष्टिपक्षमायाति । विषुद्व्यजनादेरत्यन्त भ्रमणे तत्र द्रष्टुं स्थिरतैव प्रतीयत इति प्रवृत्ते पराकाष्ठापि गतिविरामरूपा । प्रवृत्तिनिवृत्त्योराल्पान्तिकत्वे च सकोचविकाशयोरप्यात्यान्तिकत्वं जायते । प्रवृत्ते परस्या काष्ठया सकोचस्मृत्यन्तिकत्वम्—अर्थात् सर्वरूपेणात्मनः आवरणम् । निवृत्ते परस्या काष्ठयान्तु विकासस्यात्यन्तिकत्वम्—सर्वथावरणाभाव इत्यर्थं । तत्र प्रवृत्ते पराकाष्ठा तमः, निवृत्तस्तु पराकाष्ठा सत्त्वमिति । उत्तरेण सार्द्धेन पक्षेनैतदेव स्पष्टीकृतम् ।

<sup>४</sup> यस्य काष्ठा रूपे सत्त्वतमसौ, तद्रजो मुख्यमिति रजसो मुख्यत्व स्थापितम् ।

<sup>५</sup> अथ प्रकारान्तरेण रजसः प्राधान्यमाह—रजः शक्तिरूपम् क्रियात्वादिति पूर्वमुक्तमेव ।

मलं हि किट्टं <sup>१</sup>सरसः प्रसादः स्थूलं मलं सूक्ष्मगतिः प्रसादः ।  
मलेन तत्राध्रियते रसोऽसौ स्वं रूपमायाति रसः प्रसादात् ॥२८॥

<sup>२</sup>यतो रसे किंचिदपूर्वरूपं रसाद्विरुद्धं ध्रियते मले तत् ।  
मलस्य तस्यैव यथा यथा स्यादस्मिन्नामुच्छित्तिरसौ प्रसादः ॥२९॥

<sup>३</sup>मलं हि तत्रावरणं तमः स्यात् सतः प्रसादं कथयन्ति सत्त्वम् ।  
भवत्पुदकैर्द्रवमत्र कुर्वद्रूपात् तृतीयात् तद्विदं रजः स्यात् ॥३०॥

<sup>४</sup>सर्वं हि सत्यं तदु सत्त्वं यच्च स्थितं हि सत् स्याद् गतिमत् पत् स्यात् ।  
यत्त्वेकरूपं गतिमत् तदुक्तं सदन्यदात्मेति मतं तुरीयम् ॥३१॥

### (३८) तमः प्राधान्याधिकरणम्

<sup>५</sup>अथो तमः शक्तिरमुष्य नित्या सत्त्वं रजश्चेति तमोविवर्तो ।

सर्वं यदव्यक्तमिदं तदादावव्यक्तमव्यक्तमपान्ततः स्यात् ॥३२॥

तदेव सत्त्वरूपेण तमोरूपेण च प्रतीयत इति ते तस्य विवर्तरूपे । अपरिणमदेव यदन्यथा  
दृश्यते, तद् विवर्तसंज्ञमिति प्रागुक्तम् । कथं तद्रूपताप्रतीतिरित्याह । रजो हि क्रिया,  
क्रिया च अपूर्वं नवम्, किट्ट प्रसादं च जनयति, तत् स्वयं व्यपति विधीयते । यथा चिरस्थिते  
लोहादौ स्थितिक्रियैव किट्टं जनयति, धर्मेणक्रिया तु प्रसादं जनयतीत्याचूह्यम् ।

<sup>१</sup> प्रसादं सरसं रसेन सह वर्तते, अर्थादन्तं स्थितं रसं प्रकाशयति, स्वच्छो दपेण  
इवान्तं स्थितं दीपप्रकाशमिति स्पष्टार्थनन्यत् ।

<sup>२</sup> मलप्रसादयो रवरूपप्रदर्शनम् । शुद्धे रसे यत्किञ्चिदपूर्वं ध्रियते, तन्मलमुच्यते ।  
तस्य मलस्य निराकरणमेव च प्रसाद इति ।

<sup>३</sup> आवरणेण तमो मलमुच्यते । सत्त्वं तु प्रसादं, तमोरूपं मलनिवारकत्वात् सतो  
रसस्य प्रकाशकत्वादेव च तत् सत्त्वमुच्यते । प्रकाशयं तद्रूपतामेवानुभवतीति सतो धर्मतया  
सत्त्वम् । इदं द्वयमपि फलं मज्जनयति, तत् तृतीयं रज एव मुख्यम् जनकत्वादिति ।

<sup>४</sup> सर्वमपि पदार्थजातं सत्यमित्युच्यते । सत्यशब्दे द्वौ विभागौ—सत्-य इति । तत्र  
सत्येन सत्ताबोधकेन स्थितिरुच्यते, यं पदेन तु या घातोनिष्पन्नेन गतिर्वोच्यते । तत् सत्य-  
पदेन सर्वत्र प्रयुज्यमानेन सर्वं पदार्थां गतिस्थितिशीला इति ज्ञायते । गतिस्थितिशीलता च  
सर्वत्रासह्यदुपपादिता, परिवर्तनशीलत्वाद्गतिमत् सर्वं दृश्यम्, तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानाच्च  
स्थितिमिति । अपरिवर्तनशील आत्मा तु 'सत्' इत्येवोच्यते, तत्र मनिविरहात् । स हि गति-  
स्थितिभ्यामुभयामप्यतिरिक्त इति गुणेभ्यः पृथगुच्यते । सत्या गती तन्नित्यत्वात् स्थिति-  
रित्युच्यते, यत् तु कदाचिदपि गते सन्न एव न, स स्थितशीलादपि विलक्षण एवेति । अनेन  
गते सर्वत्र व्यापकत्वात् तत्कारणभूतस्य रजसं प्राधान्यं प्रकारान्तरेणापि सूचितम् । अस्मिन्  
ग्रन्थे तु इदं बलरूपेणैव व्याख्यातमिति प्रक्रियाभेदादस्वापि मतस्य सात्व्यभासेषु गणनम् ।

<sup>५</sup> अथ तमं प्राधान्यावादितां मतमाह—तम एव मूल्या शक्तिः, रजं सत्त्वं च तद्विवर्त-

अव्यक्तरैवाद्य तमस्तदेर्षा परायणं तत् प्रभवो यतश्च ।  
 तस्मात्तमो मूलममुष्य शक्तिस्ततो रजः स्यात् तत एव सत्त्वम् ॥३३॥  
 'नासदासीमोसदासीत्तदानीं न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि ।  
 तम आसीत् तमसागूढमग्रे प्रजापतिः परमेष्ठीवमाह ॥३४॥  
 मनुस्तर्धवाह भृगुस्तथाह शाकायनि प्राह तयैव मंथ्याम् ।  
 ईषायनोऽप्याह तयैव तस्मात् सिद्धं यदासीत् प्रथम तमस्तत् ॥३५॥

भूते । तत्रोपपत्तिमाह—सर्वं जगदादावव्यक्त भवति, मध्ये व्यक्तम्, अन्ततश्च अव्यक्तमेव भवति । तदुक्तं भगवद्गीतायाम्—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना । इति (अ० २)

अव्यक्तं च तम एव । रजसं क्रियारूपेण सत्त्वस्य च प्रकाशरूपेण व्यक्तत्वात् । ततश्च तम एवादी तम एव चात्ते इति तदेव मुख्यं सिद्धम् । साख्या अपि तम शब्देन प्रकृतिमाचक्षते तदुक्तं 'तम आसीत् तमसा गूढमग्रे' इति मन्त्रं व्याचक्षणैः निष्कतटीकाहता दुर्गाचार्येण—“साख्यास्तु तम शब्देन प्रधानसाम्प्रदायं गुणत्रयमुच्यमानमिच्छन्ति, ते हि पारमर्षं सूत्रमधीयते तम एव सत्त्वदमग्रे आसीत्, तस्मिन्तमसि क्षेत्रज्ञ एव प्रथमोऽध्यवर्तत” इति प्रकृतिरैव च शक्तिरुच्यते, तस्मात्तम शब्देनाभिधानात्तमस एव शक्तिरत्व सिद्धम्, रजसत्त्व च तन एवोत्पद्येते इति पदद्वयव्याख्या ।

‘उक्तेऽर्थे प्रमाणग्याह—नासदीयमूक्ते सृष्टिप्रतिपादके ‘तम आसीत्तमसा गूढमग्रे’ इति तमस एवादी स्थिति स्पष्टमुक्ता । तम एव मुरुदम्, तस्यावश्यकमपि तम एवासीदिति तस्या श्रुतेरकारणं । अन्येदा सदादीनमारम्भे निषेध इति । अस्य च सूक्तस्य श्रुति परमेष्ठी प्रजापतिरिति तस्यैव वचनमेतदिति विमत पर प्रमाणं स्यात् । भगवता मनुनापि प्रथमाध्यायारम्भे सृष्टिमुपकान्तात्

“आसीदिव तमो भूतमप्रज्ञानमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमनिर्देश्य प्रसुप्तमिव सर्वत”

इति तमस एव स्वशब्देन सर्वत प्रथमत्वसूक्तम् ‘प्रसुप्तमिव’ इति तमो लक्षणं स्वापदचाप्यन्ते निर्दिष्ट । मनुस्मृतिर्मंगोराज्ञया तच्छिष्येण भृगुणा श्रुतिभ्यः श्रावितेति तस्यापीदमुक्ति स्पष्टैव । मैत्रायणीये ब्राह्मणे च श्रुते शाकायनेग्नियमुक्ति—“तम एवेदमग्रे आसीत्, तत्परे स्यात्, परेणेरित विषयत्व प्रत्ययात् । तद्रे रजसो रूपम् । तद्रजसत्त्वीरित विषयत्व प्रत्ययान् । तद्रे सत्त्वस्य रूपम्” इति । अत्र श्रुते पाठो पन्थकृतैव टिप्पणे निवेदित । अत्र तमस प्रथम्य स्पष्टम् । परेणेरितमित्याद्युत्तरत्र व्याख्यायते ग्रन्थ एव । ईषायनो ध्यासीजपि पुराणेषु तर्धवाह—तथाहि वायुपुराणं आम्नास्याते ब्रह्माण्डपुराणे—

‘गुणसाय्ये तदा तस्मिन्न विभात तमोमयम्’ इत्यादि ।

एवमन्यत्रापि । तथा च तमस पूर्वत्वे मन्त्रब्राह्मणस्मृतिपुराणानामेवमर्थं प्रतीयते । यच्च सर्वादिसूक्तम्, तत एव सर्वं जायत इति तमसो मुख्यत्व सुस्पष्टं सिद्धयतीति ।



## (३६) अपरं तमःप्राधान्याधिकरणम्

१तमस्तदासीत् परपं परेणेरितं रजोऽभूद् विपमत्वमेत्य ।  
रजोऽपि सत्त्वं ह्यभवत् परेणेरितं ततोऽस्मिन् स रसोऽवभाति ॥३६॥

२ज्योतिष्मतस्तस्य रसस्य बन्धतो विभूतितो योगविशेषतोऽपि वा ।  
अङ्गारवच्चन्द्रवदभवत् तमस्त्रैभाव्यमुद्भाव्य विवर्ततेतराम् ॥३७॥

कृष्णोऽयमङ्गार इहाग्नितेजसा संभूय रक्त प्रथमं प्रजापते ।  
अत्यग्निदग्धः पुनरेप शुक्लतामापद्यते तद्विद्व तमस्त्रिधा ॥३८॥

कृष्णं तमस्तेन परेण तेजसा सम्भूय रक्तं भवदुच्यते रजः ।  
ततोऽतिसंबन्धवशात् तदुच्यते शुक्लं भवत् सत्त्वमिति त्रिरूपता ॥३९॥

कृष्णोऽपि चन्द्रः स विवस्वदंशुभिः स्वार्धेऽपि सपद्य विभाति भास्वरः ।  
साध्ये तमस्यन्तरितस्तु भास्वतो रक्तोऽङ्गुराभाति तथा तमस्त्रिधा ॥४०॥

तमोऽप्रकाशं परतेजसाऽभितः सपद्य सत्त्वं भवतीह भास्वरम् ।  
अल्पे तमस्यन्तरितं तु तत्परज्योती रजो रक्तमिवोपजायते ॥४१॥

१ अथ प्रकारान्तरेण तमस प्राधान्यवादिना मतमाह । पूर्वपद्यव्याख्यायामुद्धृता मंत्रेयश्रुति व्याचष्टे—परगम्—परे—रसे स्थितम्, तम परेण—रसेर्नैव ईरितम्—प्रेरितम्, विपमता प्राप्य रजोरूपमभवत् । एवं रजोऽपि परेण प्रेरित सत्त्वमभवत् । सत्त्वे च रस—अवभाति—प्रकाशते ।

२ उक्ताया. श्रुतेरभिप्राय स्फोटयति—रसो हि ज्योति—प्रकाशरूपम्, तेन पूर्वं व्याख्यातेषु बन्धयोगविभूतिसवन्धेषु एकतम सवन्धमेत्य तत्सवन्धादेव तमोरूपान्तरमापद्यते । तत्र दृष्टान्तत्रयमाह । तमो हि कृष्णवर्णमुच्यते साख्यादिषु, रजो रक्तवर्णम्, सत्त्व च शुक्लवर्णम् । ततश्च यथा कृष्णवर्णोऽङ्गारोऽग्निना ज्योतिषा सवन्धमेत्य पूर्वं रक्तवर्णं, अनन्तर श्वेतवर्णश्च जायते, तथा तमोगुणोऽपि रजोरूपता सत्त्वरूपता च रसरवन्धात्प्रतिपद्यते । यथा च चन्द्र. स्वयं कृष्णवर्णं सूर्यकिरणसवन्धात्सूर्यसमुखे भागे शुक्ल सपद्य—शुक्लता प्राप्य प्रकाशते । सूर्यतिपराङ्मुखोभागस्तु तस्य कृष्ण एव । अत एवामाया पृथिवीनिवासिना दृष्टिगोचरो भाग. सूर्यात् पराङ्मुख इति कृष्ण एव भवतीति अप्रकाशत्वान्न दृश्यते । अनयो शुक्लकृष्णयो. सन्धिगतो भागस्तु रक्तवर्णं स्यादित्यनुमीयते । यथा सन्ध्याकाले सूर्यस्य प्रकाशाल्पताया तमोमिश्रा सूर्यकिरणा रक्ता प्रतीयन्ते, तथैव चन्द्रस्यापि मध्यगत-भागे रक्त. स्यादेवेति । सा रक्तरूपता शुक्लस्य प्रकाशस्यैव तम सवन्धाज्जायते, इति संबद्ध तमोऽपि रक्तरूपत्वेन रजस्तया व्यपदिश्यते । एव तृतीये दृष्टान्ते अन्ने मेघेऽपि स्फुट दृश्यते । यदा अत्यन्त द्यामवर्णो मेघ सूर्यस्यास्मद् दृष्टेश्च मध्भागे आयाति, तदा तस्य भ्रान्तभागा सूर्याशुसपूर्वता. श्वेता प्रतीयन्ते । मध्ये स्थिताश्च रक्ता प्रतीयन्ते । सर्वरूपेणावरकास्तु कृष्णा एवेति तद्वदेव तमसि त्रेगुण्य भवतीति सप्ताना पद्यानामाशय. सक्षिप्य सहैव व्याख्यात ।

आत्मन्तिश्चयामपनस्य लण्ठी भास्वत्तमावृष्य यदा स्थितः स्यात् ।  
 तत्प्रान्तभागा रश्मिरश्मिगुग्ना रचना उपान्या निविद्यास्तु कृष्णा ॥४२॥  
 एष परज्योतिरिव परीष्यावृत्त्या स्थितस्यापि तमोपनस्य ।  
 शुक्ला विभागा परसन्निहृष्टाः अनन्तरास्तत्र भवन्ति रचना ॥४३॥  
 १ न चास्ति तस्मिन् विभाति तस्मिन् रतिर्न तस्मिन्प्रति कृष्णमुच्यते ।  
 विद्वद्वर्षमद्वययोगतत्तद्वत् च शुक्लं तु रसाप्रकाशात् ॥४४॥

### (४०) श्रौतपत्तिरूपगुणयम्

२ अयागुरे पञ्चमिहस्य वा मते प्रयोज्यमी सत्वरजस्तमोगुणाः ।  
 पूषण् विभिन्नाश्च परस्परार्थया न चान्यतोऽप्यस्य समुद्भूतोऽभवत् ॥४५॥

१ तम कृष्णवर्णं कस्मादुच्यते—इति स्पष्टीकरोति । कृष्णे रणे हि सर्वं लीयते, स्यात्तर तत्र न प्रनीयते । यदा हि सर्वाणि रूपाणि एकीकृत्य निष्पिष्यन्ते, तदा तत्र कृष्ण रूपमेव भवतीति प्रागप्युक्तम् । तेन सर्वेषां रूपाणां मूर्च्छितानां कृष्णे वर्णे लये भवति, मूर्च्छितसर्वरूपसमाप्तिरेव वा कृष्णवर्णतया प्रनीयत इति स्पष्टीभवति । अनया रीत्या कृष्णवर्णस्यावरक्तत्व सिद्धम् । तम इति ख्यातेऽयंकारेऽपि विमपि न प्रनीयत इत्यावरक्तत्व तस्य सिद्धमेव । तथैव या शक्ति सर्वात्मना रसमावृणोति, अर्थात् यन्मन्थेन रसप्रकाशो न जायत, सा शक्ति कृष्णवर्णा तमोरूपा ऋच्यते । त्रिधा हि रसो जगति सर्वव्याप्यं भासते, सत्तास्त्रयेण, ज्ञानस्त्रयेण, आनन्दस्त्रयेण च । अस्ति, भाति, प्रिय—इति त्रिधा सर्वत्र प्रतीतिरिति सर्वविध व्याख्यातपूर्वम् । यत्र तु नास्ति, न भाति इति सत्ताभानवोर-प्रतीति, न चादृश्ये रति—प्रतीतिरपि सम्भवति । तेन सर्वात्मना रम आवृण इति तस्य तमस्त्व कृष्णवर्णत्व चौरचारिकमुच्यते । यत्र तु अस्तौ, भाति, अस्तस्य न भातीति विद्वद्वर्षमद्वयभाग, तद्वजो रक्तमुच्यते । तत्र प्रियत्व तिराहितं भवति, सत्ताभाने तु न तिरोहितं । त्रिधापि रसप्रकाशं तु सत्त्वमुच्यते शुक्लवर्णमिति । अत एव सर्वाणि जगता रूपाणि यत्र तिरोहितानि स भगवान् विष्णु, आद्या शक्तिश्च कृष्णरूपतयैवापस्थते । यत्र तु सर्वाणि रूपाणि उदिक्रानि, स सर्वजगत्समाप्तिरूप शकर योऽशी शक्तिश्च शुक्लवर्णतयोपास्यत इत्याद्यपि भाव्यम् । एव तम-प्राधान्यवादिना मत द्वेषा व्याख्यातम् । एकमेव मत प्रकारद्वयन निरूपितमिति यावत् । एतद् ग्रन्थोक्तसिद्धान्तरात्त्या तु उक्तानु-धृतिस्मृतिषु तम पदमावरणस्यैव बोधकम् । 'तम आसीत्' सर्वमावृत्तिरितिरोहितसत्ता-दित्यर्थः । तत एव श्रौतप्रक्रियातो भिन्नप्रक्रियाधयणादेते साख्याभासपदेन ग्रन्थवृत्तोक्ता ।

२ इत्यमर्तवगुणप्राधान्यवादिना मतानुक्तानि । प्रसिद्धे साख्यदर्शने तु त्रयोऽपे गुणा । सहस्ररा सममव प्रवर्तन्ते, न त्वेवस्मादन्यज्जायते । न वा नियत कस्यचिद् गुणस्य प्राधान्यम् । परस्पर सधर्मान् कदाचित्कस्यचिदेकस्य प्राधान्यं भवति, कदाचिदपरस्य । इदं हि साख्य कपिलेन भगवता प्रोक्तमिति, तच्छिष्येण आसुरिणा प्रचारितम्, तच्छिष्येण पञ्चशिखेन तु विस्तृतग्रन्थरचना कृतेति तत्परम्परा प्रथम पादेन निर्दिष्टा । अग्रे तु तन्मतसारी विवृतः । सर्वेऽपि गुणा आदित एव । त्रिधा, सर्वे च सहेव तिष्ठन्ति, एक विनापर क्वचिदपि न लभ्यते, तेन परस्परार्थया एवैत उच्यन्ते ।

- <sup>१</sup>व्यक्तं यदेतत् किमपीह वृश्यते सर्वस्य शक्तिः पुयगिष्यते गुणाः ।  
ययात्मनि ब्रह्म रसोदयो भवेत् सर्वापि सा सत्त्वमितीह कथ्यते ॥४६॥
- <sup>२</sup>आनन्दविज्ञानशमप्रपूर्णता यतो यतो ब्रह्म रसा इहात्मनि ।  
तां तामिहाव्यक्तदशां प्रचक्षते सत्त्वं ततोऽन्यो तु रजस्तमो गुणौ ॥४७॥
- <sup>३</sup>यया यया कर्मबलोदयो भवेत् सर्वापि सा सा रज इष्यते गुणः ।  
क्षोभेऽल्पतां दुःखमुदेति वा यतो रजस्तदव्यक्तदशा प्रचक्षते ॥४८॥
- <sup>४</sup>यया तयोरावरण प्रजायते न भाति विज्ञानमुदेति नो सुखम् ।  
क्रियाप्रवृत्तिर्न निवृत्तिरीहते सर्वाऽपि सा सा तम इष्यते गुणः ॥४९॥
- <sup>५</sup>मोहोऽप्रकाशो यत् एव शून्यता तमस्तदव्यक्तदशां प्रचक्षते ।  
इत्थं त्रिधा धर्गविभक्तिशक्ति ये भवन्ति चाव्यक्तदशाहिते गुणाः ॥५०॥
- <sup>६</sup>तत्र सत्त्वं रससङ्गसिद्धं तमश्च नैतद् व्यतिरेकसिद्धम् ।  
रजो न सान्ध्यं सकलाः स्वतन्त्राः आदौ समावस्थतया प्रतीताः ॥५१॥
- <sup>७</sup>परस्परैण प्रतिषिद्धवृत्तयस्त्रयोऽप्यमी सन्ति परस्पराश्रयाः ।  
आवृण्वते वा गमयन्ति वा त्रयः प्रसादयन्तीति परस्पराहिताः ॥५२॥

<sup>१</sup> यद् जगति स्फुट प्रतीयते, तत्र सर्वत्र काचित् शक्तिरस्ति । सा शक्तिरेव गुणत्रयनाम्नाख्यायते । ब्रह्मपदेनात्र पुरुष उच्यते । यया शक्त्या आत्मनि स्वस्मिन् ब्रह्मरसस्य—आनन्दस्य उदयो भवेत्, सा शक्ति सत्त्वगुणनाम्ना व्यवहियते ।

<sup>२</sup> आनन्दसहचरा अन्येऽपि धर्मा सत्त्विका सन्ति—विज्ञानम्, शम—शान्ति, प्रपूर्णता—परितोष—तृष्णाया अभाव एते धर्मा अव्यक्तपदाभिधेयाया प्रकृतेर्यया परिणत्या उदयन्ते—सा सत्त्वगुणप्रधानावस्था, तद्विपरीती तु रजस्तमोगुणाविति ।

<sup>३</sup> कर्मण, तज्जनकस्य बलस्य वा उदयो यया शक्त्या, सा रज इत्युच्यते । कर्मणा क्षोभे सति अल्पता भवति, अल्पताया च दुःखमपि भवति, तस्माद् दुःखमपि रजसो रूपमुच्यते । सापीयमव्यक्तस्य प्रकृतेर्दशा ।

<sup>४</sup> तमोगुणस्वरूपबोधक स्पष्टार्थं पद्यम् । निवृत्तिरपि क्रिया, प्रवृत्तिप्रतिघ्नरूपा, सापि तमसि न जायते । केवलमालस्यमेव विजृम्भते । तमो लीन स्वस्मिन्नापदमपि न भक्तिकरोति ।

<sup>५</sup> पूर्वाद्धेन तम एव विवृतम् । उत्तराद्धेनोपसहार । त्रिधा—त्रिप्रकारा ये वर्गा—आनन्दविज्ञानशमादिसमूह, क्रिया दुःख चापत्यादि, मोहालस्यादिश्च, तस्योत्पादिका विभक्ता-विभिन्ना या शक्ति तद्रूपस्ते गुणा अव्यक्तस्य प्रकृतेर्दशाख्या अवयवभूता इति यावत् ।

<sup>६</sup> पल्पवेषु मतेपूक्तम्—सत्त्वं रसेन सहैव सततसिद्धमस्ति, तम एव वा सर्वत पूर्वमस्ति, रजस्तु सन्धिगतमिति तत्सर्वं न युक्तम् । सर्वेऽपि स्वतन्त्रा सन्ति । एषा साम्यावस्थापि भवति, सैव प्रकृतिशब्देनाख्यायते ।

<sup>७</sup> एषा परस्पराश्रयत्वमपि, परस्पररोपमर्देन विहृदत्वमपि । एको यदोदयते, तथा पर प्रतिवन्धातीति विहृदता । आवरणम्, गतिः, प्रसादश्चैषा कार्याणि । कार्याण्यपि क्वचित् परस्परसहचाराणि भवन्तीत्यपे व्याख्यास्यते ।

१ यथा हि संलानलवर्तिकात्मकं द्वित्रिभि स्वतन्त्रं पृथगेव कर्तुंभि ।  
परस्परान्वाहितभिन्नवृत्तिभिर्द्रव्यं प्रकाशं क्रियते तथा गुणं ॥५३॥

### (४१) त्रैगुण्यपञ्चिकाधिकरणम्

० निगूढमारूढमुद्गुढमोतप्रोत तपान्तनिहितं च भूत्वा ।  
त्रैगुण्यमेतद्वि परस्परैणोपयुज्य सभुज्य जगत्करोति ॥५४॥

१ स्वचा पित्तद्वोऽस्ति रसो रसेनाप्यन्त पित्तद्व द्विकलास्य यदत् ।  
तथा गुणोन्धेन गुणेन यत्रान्तर्धीयते गूढगुणक्रम स ॥५५॥

२ सत्त्वं हि यत्राधिरजो रजोऽधि वा तमोऽयुदाहूढमिवानुलक्ष्यते ।  
तम स्फुटं तत्र रजोन्तरा हि त सत्त्व रजस्यन्तरित निगूहितम् ॥५६॥

३ रजश्च सत्त्व च तथा स्फुटं स्यात् तम प्रबुद्धं प्रलय स काल ।  
रज प्रबुद्धं स हि सृष्टिकालं सत्त्वं प्रबुद्धं स हि मोक्षकालं ॥५७॥

तम प्रबुद्धं स सुपुण्ड्रिकालं स्वप्नान्तिकं स्यात्तु रजः प्रबुद्धम् ।  
सत्त्व प्रबुद्धं यदि जागरा सा प्रत्ययमित्य भवति त्रिकालम् ॥५८॥

तम प्रबुद्धं तदचेतनं स्याद्रजः प्रबुद्धं द्रुमजातयं स्यु ।  
सत्त्व प्रबुद्धं यदि चेतनं तत् त्रिभिर्गुणं स्यात्त्रिविधो वित्तर्गं ॥५९॥

४ तेजस्तथापोऽन्नमिति त्रयं सत्त्वं तदन्यथाऽयेऽणु तदन्यथा स्यात् ।  
तदन्यथा तेजसि भूमिभेदादेव गुणास्ते पृथगाभिता स्यु ॥६०॥

१ विपद्वा अपि त्रयं कथं कार्यं साधयन्तीति दीपदृष्टान्तेनोच्यते । सर्वमिदं साख्यं  
तत्त्वकौमुद्यादी स्पष्टम् ।

२ गुणानां परस्परं सम्बन्धे पञ्च प्रकारा उच्यन्ते ।

३ प्रथमस्य निगूढस्य विवरणम् । यथा त्वचा चमणा क्षरीरस्यो रसो द्रवमागं पित्तद्व -  
द्वोऽस्ति रसेन च द्विषा मध्ये विच्छिन्नायस्योनि निबद्धानि—आवृत्तानि न दृश्यन्ते, तथा  
मन्त्रकेन गुणानां परं आवृतं । स आवृतो निगूढ उच्यते ।

४ सत्त्वं यत्र रजस्त उपरि—तदाक्रम्य तिष्ठति, रजो वा तम आक्रम्य, तत्रोपरि  
स्थितमारूढमुच्यते, आक्रान्तं तु निगूढमिति ।

५ एकैकस्यारूढस्योदाहरणानि गुणेषु, चेतनगतावस्थानु, जयत पदार्थेषु च स्फुटन  
पद्यत्रयेण व्याख्यातानि ।

६ कथमयं गुणप्रधानभावः त्यत्रोरपत्तिमाह—लोके तेजः, जलम्, पृथिवीति त्रीणि  
तत्त्वानि सत्त्वदेवोच्यन्ते । त्रिष्वपि च त्रीण्यपि अन्तर्गतानि, अत एव तानि विद्वृक्तानि  
त्यप्युच्यन्ते । परं परस्परसमिश्रणेऽपि तेषां स्वरूपं कार्यं चायथैव दृश्यते, गुणप्रधानभावात् ।  
तद्भेदे सत्त्वविगुणानामपि, गुणप्रधानभावेन विभिन्नकार्यकारित्वं द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

१सर्गे यर्वैकत्र गुणास्त्रयः स्युर्गुण. स एकोऽत्र भवेत्प्रधानः ।  
स भूमिकारूढगुणक्रमः स्यात्ततो भवन्ति त्रिविधा विसर्गा ॥६१॥

२अष्टोर्ध्वत. सत्त्वविशालसर्गा रजो विशालः किल मध्यसर्गः ।  
तमोविशाला इह मूलसर्गाः पञ्चेति सर्गत्रयमाहुरेतत् ॥६२॥

३एकैकसर्गोऽपि पुनस्त्रिधा भवेत् स सात्त्विको राजस एव तामसः ।  
तेषां त्रयाणामपि जीवने पुनस्तावत्तय. स्युस्त्रिविधा गुणक्रमात् ॥६३॥

४अथो यथा चक्षुषि शुक्लमण्डले निविष्टमासीदतिकृष्णमण्डलम् ।  
नाभौ पुनस्तस्य च कृष्णतारकानिधीयते तद्विभे गुणा. एवचित् ॥६४॥

५पश्याम्यहं देवमिति प्रतीतिर्दृग्गात्मदेवैस्त्रिभिरेकमूर्तिः ।  
सत्रैकतोऽन्त.करणं स देवोऽन्यतोऽन्तरे दर्शनवृत्तिरेति ॥६५॥

१ आरूढस्यैवोदाहरणमन्यदप्युच्यते—एकत्र सर्गो-सृष्टी त्रयोऽपि गुणा स्युः, परमेकस्तत्र प्रधानो भवेत् । स प्रधान एव भूमिकाम् आरूढ इत्युच्यते । भूमिकायास्तत्सर्गरूपसप्तत्ते सपादक इति यावत् । अनेन क्रमेण त्रिविधा विसर्गा—प्राणिना सृष्टयो भवन्ति । केचित्सत्त्व-प्रधाना प्राणिनः, केचिद्रज प्रधाना, केचित्तम प्रधाना इति ।

२ मनुष्यादूर्ध्वम्—मनुष्यादधिकशक्तिशालिनो अष्टविधा प्राणिनो भवन्ति—ते ब्रह्मा, प्रजापति, इन्द्र इति तिस्रो देवविधा, पितरः, गन्धर्वा, यक्षा, राक्षसा, पिशाचा इति पञ्च उपदेवा साख्ये परिगणिता । एते सत्त्वविशाला—सत्त्वगुणप्रधाना । मध्ये मनुष्यो रजोगुणप्रधाना । अतएव त्रिविधा क्रियाशीला । मूलसर्गा—प्रथमोत्पन्ना मनुष्याद-वरकश्या पञ्च तिर्यग् योनयः, स्यावरा, सरीसृपा, पक्षिणः, मृगा, पद्माव इति । आरण्यका मृगा उच्यन्ते, ग्राम्यास्तु पशव इत्यनयोर्भेदः । एते पञ्च तम प्रधाना इति त्रिविध सर्ग साख्ये व्याख्यातः ।

३ सत्त्वप्रधानेष्वपि पुनस्त्रयो भेदाः, क्वचिद्रजसोऽधिकोऽनुवेधः, ते सात्त्विकराजसा, क्वचित्तमसोऽधिकेऽनुवेधे सात्त्विकतामसा, क्वचित्तु अनुवेधोऽल्पः, सत्त्वमेव प्रधानम्—ते सात्त्विकसात्त्विका । एव रज—प्रधानेषु मनुष्येष्वपि अनुवेधतारतम्येन राजससात्त्विका, राजराजसा, राजसतामसा इति भेदाः, तम प्रधानेषु तिर्यक्वपि सत्त्वराजसोऽनुवेधतारतम्येनैव भेदा ऊह्या—तामससात्त्विका इत्याद्याः । तेषामपि च वृत्तिषु कदाचित्सत्त्वादीनां प्राधान्यं भवतीति पुनरपि गुणत्रयानुवेधस्तत्र विकल्पनीयः । शुद्ध एकैकगुणः कदापि न भवति । अनुवेधः सदा तिष्ठत्येव, तस्य तारतम्येन चानन्तभेदाः प्रकृतयो भवन्तीत्याशयः ।

४ एवस्मिन् परः कथमारूढ इति स्पष्ट बोधनाय दृष्टान्तमाह—एवत्रैव चक्षुषि यथा शुक्लकृष्णकेन्द्रस्थकनीनिकागत निविडकृष्णरूपाणि एकस्मिन् रूपे परस्पाररूढता केन्द्रगते वैपाचित्तु तारके पीतरूपता, रचतरूपतापि वा भवति, त्रयस्यापि यथा परस्पाररूढता इत्यने, तथैव सत्त्वादिगुणा अपि परस्परमारूढा भवन्ति ।

५ गुणानां परस्पराहोरणस्योदाहरणमाह, यदा कश्चिन्मनुष्यो देवप्रतिमा वा, देवनामर्कं कचन मनुष्यं वा पश्यति, तदा 'अहं देवः पश्यामि' इति वा प्रतीतिर्भवति, तत्र प्रतीतो अहं

तत्रायमन्तःकरणस्य देवमनुप्रसादः स परो विकाराः ।  
 तत्राहिता येन्द्रियवृत्तिरेषा क्रिया तदन्तर्निहितः स देवः ॥६६॥  
 योऽयं विकासस्तदुच्यते सत्त्वं रजस्तु तत्रेन्द्रियवृत्तिरेषा ।  
 तत्राहितो यो विषयस्तमस्तत्रैगुण्यमित्यं प्रभवत्युद्भूदम् ॥६७॥  
 १ सुप्तः क्वचिद्बलगतिं पूर्योऽयं तत्रास्य निद्रा बलवत्तमोऽभूत् ।  
 वाग्वृत्तिरस्मिन्प्रदिता रजस्तत् सत्त्वं तु तत्रान्तरिताल्पसंज्ञा ॥६८॥  
 २ त्रिरूपं विन्दुत्रिकोणं त्रिभुजं त्रिकोणं क्रियतां पुनस्ततः ।  
 त्रिभुजं त्रिकोणं क्रियतां तथेह त्रैगुण्यवति त्रिगुणे गुणाः स्युः ॥६९॥  
 १ शीतं पुनः प्रोतमिदं गुणप्रयं परस्परस्मिन्नतिसंकुलं तथा ।  
 सपद्यते येन विशिष्य शक्यते न मुख्यता वेत्तुमयो न शीणता ॥७०॥

पदवाच्यो द्रष्टा आत्मा, देव पदवाच्यो ज्ञानविषय, परमाणि पदवाच्या दृष्टिर्चेति त्रयोऽपि प्रतीयन्ते । शुद्ध आत्मनि क्रियाविरहादन्तःकरणमेव वस्तुतो द्रष्टुं भवतीति भूले द्रष्टुं स्वाने अन्तःकरणमेवोपात्तम् । तत्र दृष्टेर्मध्ये, तस्या एकस्या दिशि आत्मना सवन्ध अपरस्यां दिशि तु विषयेण देवपदवाच्येन । आत्मा प्रत्यक्, विषयस्तु पराक् । त देवनामकं कञ्चिद् विषयमालोकयान्तःकरणे प्रसाद—प्रीतिर्जायते, अन्तःकरणे प्रसादमय प्रीतिमय वा भवति, तत्सत्त्वस्य गुणस्य रूपम् । अन्तःकरणमवगच्छित्वात्, तत्रान्तःकरणे स्थिता वृत्तिरूपा दृष्टिस्तु क्रियारूपतया रजसो रूपम् । विषयस्तु अन्तःकरणस्य अन्या वृत्तीरावृणोति, यदेकी विषयो भासते, तदान्ये न भासन्ते—इत्यादरवत्त्वाद्विषयस्तमसो रूपम् । तत्र सत्त्वभूयता गतेऽन्तःकरणे दृष्टिरूप रज आरूढम्, रजसि तु तमो रूपो विषय आरूढ इति स्पष्ट परस्परमुद्भूदभाव— इति पद्यत्रयस्य व्याख्या ।

१ अथोदाहरणान्तरमाह—मदा सुप्तं पुरुषं तस्यामेव दद्यामा बलगतिं यत् किञ्चिद्भ्रूयते । दहूनामेव विद्या प्रकृतिर्भवति, यत् सुप्ता बहु भाषन्ते । कदाचित्तु सर्वं एव किञ्चिद्भ्रूयते यत्सप्टमन्ये शृण्वन्ति । अत्र निद्रा तमोगुणवृत्तिः, सा प्रबला । मा तदात्वे वाग्—वृत्तिरुचिता, सा रजसो रूपम् । किता च ज्ञान वाग्वृत्तिर्नैदिति अन्तर्निहितं स्वल्पं निगूढं ज्ञानमपि तत्रानुमीयते, तत् सत्त्वरूपम् । एव तमसि रज आरूढम्, रजसि च सत्त्वमिति स्फुट उद्भूदभावः ।

२ तत्रमागोपासका यथा पूर्वं विन्दुत्रिकोणं लिखन्ति—श्रीन् विन्दून्नेव विभिन्नदिशु विलिख्य त्रिकोणरूपता नयन्ति, पुनश्च त्रिभुजं त्रिकोणैरेकं त्रिकोणं संपादयन्ति, पुनरपि तत्रा-विषैस्त्रिभुजं त्रिकोणैरेकं यन्त्रं संपादयते । तत्र यथा एकैकस्मिन् त्रिकोणे त्रिकोणान्तराणि आरूढानि भवन्ति, तथैव गुणानां परस्परमारोह्यारोहकभावः प्रत्येतव्य इत्यर्थः ।

३ उक्ते उद्भूदभावे इयानशोऽस्य गुणस्य, इयाश्चास्येति, अशपार्थक्यं स्फुटं प्रतीयते । यत्र तु पृथक् पृथगशपार्थक्यमपि न प्रत्येतुं शक्यते, परस्परं सवलितानां एव गुणानां वृत्तयो भवेयुः, स ओतप्रोतभावो नाम चतुर्थं प्रकारः । अत्र को गुणो मुख्यः, कश्च तत्राप्रधानता गत इति वेत्तुं न शक्यते । यत्र गुणत्रयम्, परस्परं सकुलं सपद्यते, येन मुख्यता, शीणता वा

<sup>१</sup>नवप्रसङ्गे पुरुषेण धोपितो हर्षस्त्रपामोहनवेदनाः पृथक् ।  
यत्र स्त्रियः स्यात् प्रसवस्य वेदना सत्त्वे रजस्तन रजोगतं तमः ॥७१॥

<sup>२</sup>नियुध्यतां मोहघनोपलब्धि यः सत्त्व रजस्थं च रजस्तमोगतम् ।  
महोत्सवे यत्र सुखध्रमातंघो घ्यामोहनं वा तदिदं रजः परम् ॥७२॥

<sup>३</sup>बन्दीकृतस्याथ नरस्य पक्षिणः पशोर्बुभुक्षां गमितस्य भूयसा ।  
यदन्नदानादिविशिष्टचर्यंयोपचर्यंते सत्त्वमिदं रजोगतम् ॥७३॥

<sup>४</sup>इत्थं सुखं दुःखमर्थं मोहो ज्ञान क्रियाऽऽलस्यमिति त्रयो वा ।  
धर्मा गुणानामितरेतरस्या परस्परणेह भवन्ति विद्धाः ॥७४॥

<sup>५</sup>क्वचित्तु सकोचविकाशयोगतो बहिः प्रसृप्यान्तरुपति पर्यायात् ।  
सत्त्वे समुद्रे प्रणिधीयते तमो हानौ तु सत्त्वस्य तमोऽनुवर्धते ॥७५॥

न वेत्तु शक्यते, तद् ओत प्रोतमित्यन्वयः । एकदा ओतम्, पुन तत्रैव प्रोतमिति पुन पद—  
निर्देशः । यल्लोके 'ताना, वाना' इति भाषायामुच्यते । यथा पटे ओतप्रोतभावेन स्थिता-  
स्तन्तव पृथक् पृथक् विवक्तु न शक्यन्ते, तथा गुणत्रयमपि क्वचिद्भूवतीत्यर्थः ।

<sup>१</sup> ओतप्रोतगुणानामुदाहरणान्याह—स्त्रिया पुरुषेण सह नवे रतिप्रसङ्गे हर्षं, लज्जा,  
मोहनम्, लज्जादिना स्तम्भ, वेदना पीडा च युगपद्भवन्ति । तत्र हर्षं सत्त्वकार्यम्, त्रपाजनित  
मोहनम्—तम कार्यम्, वेदना तु रज कार्यम् । एषा प्रविभागस्तदात्वे कर्तुं न शक्यते, इयदशे  
सत्त्वम्, इयदशे रज इत्यादि । तथैव यत्र स्त्रिया प्रसवो भवति, तत्रापि वेदना, तज्जनितो  
मोह, सन्तानप्राप्तिहर्षश्च युगपदेव भवन्ति । तत्र पुत्रप्राप्तिहर्षे वेदनाजनक रजोऽपि प्रोतम्,  
तत्रैव च मोहनरूप तमोऽपि प्रोतम् ।

<sup>२</sup> उदाहरणान्तरम्—युध्यमाना एव केचित्पुरुषा 'जयोऽस्माभिलम्ब्य, तेन राज्य सपद  
वा प्राप्स्यामहे' इति निश्चिन्वन्ति तस्मिन्नेव क्षणे च केवाचित्प्रहारजनिता मूर्छापि भवति,  
तत्र युद्धक्रिया—रज, धनप्राप्तिहर्षं सत्त्वम्, मूर्छा च तम —इति युद्धे रजसि सत्त्व प्रोतम्,  
तदुभय च तमसि मोहे प्रोतम्, तथैव यदा कस्यचिद् गृहे विवाहादिर्महोत्सव प्रवर्तते, तदा  
सुखम्, श्रमजन्या वेदना, उभयजन्यो निद्रादिरूप स्तम्भश्च युगपदेव जायन्ते । तत्र मुख्ये  
रजसि सत्त्व तमश्चापि प्रोतम् ।

<sup>३</sup> अन्यदुदाहरणम्—क्वचित्पुरुष कञ्चित् पक्षिण निरुध्य बन्दीकरोति । त च तदैव  
बुभुक्षित दृष्ट्वा अन्नपानादिविशिष्टचर्यया तमुपचरत्यपि । तत्र बन्धन रज कार्यम्,  
तत्सहचरी तत्परिचर्या तु सत्त्वकार्यम्—इति रजसि सत्त्व प्रोतम् ।

<sup>४</sup> एव सत्त्वादिकार्याणां सुखदुःखमोहानां ज्ञानक्रियालस्यानां च यत्र साहचर्यं दृश्यते,  
तत्र तज्जनकानां सत्त्वादिगुणानामोतप्रोतभावापरपर्याय परस्परानुबन्धो विज्ञातव्य इति ।

<sup>५</sup> अयं पञ्चम भेदमुदाहरति—क्वचित् कश्चिद् गुणं सकोचविवासाभ्यां धर्माभ्यां  
युज्यमानो विकासेन बहिः प्रसरणं प्राप्य सकोचेन विपर्ययम्—वैपरीत्यम् अन्तर्गामित्वं प्राप्नोति,  
सोऽयं पञ्चमः प्रकारो अन्तर्निहितनामा । यथा सत्त्वे समुद्रे—समुद्रत्वेन वल्पिते सत्त्वे,

१ विज्ञानमन्त करणे हि कारणे सूक्ष्मे ततः स्थूलतनो प्रवर्तते ।  
 सकुच्य सूक्ष्मेऽथ च कारणेऽथवा विधाम्यतीत्यस्य वशाप्रयो भवेत् ॥७६॥  
 २ चमन्तविधान्तमिव हि आगराः स्वप्नान्तिकं स्याद्यदि भौतिकं त्यजत् ।  
 सूक्ष्मान्तविधान्तमिदं भवेदयो सुप्तिर्भवेत् कारणमात्रग यदि ॥७७॥  
 ३ इत्थं गुणास्ते पृथगुल्बणास्त्रयः परस्परेणानुवर्तन्ति पञ्चम्या ।  
 परस्परबद्धविभुक्तरुपिणस्ते पृथगे भोक्तरि भान्ति सर्वदा ॥७८॥  
 ४ यथा समुद्रप्रकृतिः पयोमरुत् पांसुप्लवाद्यैर्विततैः समन्ततः ।  
 परस्परेण प्रहृतं विपीजितं रायो जितं रुमिमती प्रवृश्यते ॥७९॥  
 सा पृथगस्य प्रकृतिस्तथा मितो रूपं त्रिभिः सत्वरजस्तमो मयी ।  
 परस्परेण प्रहृतं विपोजितं रायो जितं रुमिमती प्रवर्तते ॥८०॥  
 इत्थं तरङ्गापितरूपशालिनामेषां गुणानां हि परस्परेण ये ।  
 भङ्गाः स्युदासङ्गवशादानेकेषा तानेव पश्यामि जगद्यदीक्ष्यते ॥८१॥

तमो गुणो निलीयते, सत्त्वस्य हानी तु तम पुनरनुवर्तते—विकसतीत्यर्थः । इमी सकोच-  
 विकासावेवास्य प्रथमभेदान्निपूडनाम्ना निरूपिताद् भेदकौ ।

१ पूर्वोक्ती सकोचविकासावुदाहरति—प्राणिषु वृत्तिरूपेणादित विज्ञान पूर्वमन्त करणे  
 तत्रापि प्रथम कारणशरीरे, परञ्चात् सूक्ष्मशरीरे, अन्ते तु स्थूलशरीरेऽपि व्याप्नोति, येन यत्र  
 स्थूलशरीरेऽपि सौतोष्णाद्यनुभवाम, पिपीलिकास्पर्शादि च परिचिनुम । सोऽथ विज्ञानस्य  
 सत्त्वगुणकार्यस्य विकासः । कदाचित्तु स्थूलाच्छरीरात्सूक्ष्मशरीरे, ततोऽपि च कारणशरीरे  
 निलीयते, सोऽथ सकोचः ।

२ आभ्यामेव सकोचविकासाभ्यामवस्थात्रय जायते इत्याह—यदा विकसद् विज्ञान  
 चर्मपर्यन्त विधान्त भवति, तदा जाग्रदवस्थोच्यते । यदा तु सकुचद् भौतिकम्—पञ्चभूतमय  
 स्थूलशरीर त्यजत् सूक्ष्मान्ते—सूक्ष्मशरीरे विधान्त भवेत् तदा स्वप्नान्तिकम्—स्वप्नावस्थे-  
 त्युच्यते । यदा तु पुनरपि सकुच्य कारणशरीरमात्र आयाति तदा सुषुप्तिरवस्थेति । अत्र  
 जाग्रदवस्थाया त्रिषु शरीरेषु व्यापके सत्त्वे समुद्रभूते तमो निलीनम् । सत्त्वे सकुचति तु  
 स्थूलशरीरे सूक्ष्मशरीरे च क्रमेण पुनस्तमोऽज्ञातरूपेण प्रवृत्तमित्याशयः ।

३ प्रकरणानुसहरति—पूर्वार्द्धे स्पष्टार्थम् । उद्वचन—उद्बुद्धा—व्यवता इति भावत् ।  
 एषा रूपाणि परस्परमावदानि—सवलितानि कदाचिद् भवन्ति कदाचित्तु विमुक्तानि ।  
 विमुक्तपदेनापि सर्वयंतरवियोगो न प्रतिपाद्यते, अपि तु एकस्य प्राबल्ये अपरस्याभिभूतत्वमेवेति ।

४ स्पष्टप्रतिपत्तये दुष्टान्तमाह—पम-जलम् महद्-वायुं, पासु-जड्डीयमाना धूलि,  
 प्लवा—उडुपाद्या । समन्ततो विस्तुर्तरेतं, परस्परमाहृतं, कदाचित्तस्युक्तं, कदाचिद्वि-  
 मुक्तं च यथा समुद्रस्य प्रकृति—अवस्था ऊमिमती—एहरीभिराक्रान्ता दृश्यते । तथैव  
 सत्त्वादिगुणं समिश्रितं विपोजितं च पृथगस्य प्रकृति—दशापि ऊमिमती अनुभूयते । वस्तुतस्तु  
 गुणानामवस्थाविशेषं पृथगस्य न कोऽपि विकार इत्याशयः । इत्थं गुणानां परस्परमावा-  
 प्रत्याघाताद्या एव पूर्वं प्रतिपादिता दृश्यजगद्रूपमित्यन्तिमेन पचोवोक्तम् ।



## (४२) उत्पन्नशिष्टत्रैगुण्याधिकरणम्

केचित्पुन प्रादुरिमे त्रयो गुणा एको गुणो नंतदिद पृथक् प्रथम् ।  
 अव्यक्तमेतत्प्रथम तदेकवत् त्रिधा भवेद्वचकितदशामुपेत्य तत् ॥८२॥  
 २ शक्ती रसे कर्म तदस्तिनास्ति मत् तदेकमेवोत्तरतस्त्रिधा भवेत् ।  
 प्रवर्तना चापि निवर्तना रजस्तदन्तरे सत्त्वमथो तमो भवेत् ॥८३॥  
 ३ प्रवर्तनान्ते च निवर्तनादित स्तम्भ स्थिति स्यात्तम उच्यते हि तत् ।  
 प्रवर्तनादौ च निवर्तनान्तत स्थितिर्मत सत्त्व मिति ष्वचिन्मतम् ॥८४॥  
 ४ निवर्तन सत्त्वमथ प्रवर्तन रजस्तम स्तम्भ इति क्रियाश्रयम् ।  
 यथा यथा कर्म निवर्तते क्रमात् तथा तथा सत्त्वगुण प्रसीदति ॥८५॥

१ अथापरमपि मतमुच्यते । अत्र मते सत्त्वादिगुणा न तत्तद्वस्तुत्पादका , यथा साख्यनये प्रोक्ता । अपि तु उत्पन्नेषु पदार्थेषु विशेषाधायका इमे भवन्ति । तत एवेद त्रैगुण्यमुत्पन्नेषु पदार्थेषु शिष्ट व्यवहियते, यद्वा उत्पन्नाना विशेषणमिद भवतीत्यधिकरणार्थम् । गुणानामेक—मव्यक्त तु रूप ब्रह्मण पुरुषस्य वा शक्ति संव सर्वोत्पादिका न तु पृथग् गुणा उत्पादका इति प्रथमेन पद्येनोक्तम् ।

२ रसे या शक्तिरत्र ग्रन्थे विस्तरेणोक्ता, या च अस्तित्वास्तिरूपा अर्थादुत्पन्नप्रध्वसिनी प्रतिक्षणम्, कर्मपदवाच्या च । संव मुख्या अव्यक्तपदवाच्या । संव त्रिभि शब्दैरुच्यते । प्रवर्तना, निवर्तना च कर्मणं स्वरूपम्, तदेव रज । एतयोरेन्तरे मध्ये तु सत्त्व तमद्व व्यवहियेते ।

३ द्विधा हि गुणाना रूप साख्यमतेन पूर्वस्मिन्नधिकरण उक्तम्, स्थितिगतिभेदेन, सुखदुःखमोहभेदेन च तदुत्पादका गुणा अनुमीयन्त इति । तत्र स्थितिगती रसापेक्षे एव व्यवहियेते इत्याह । गतिस्थिती न वस्तुतो भिन्ने, अपि त्वेकस्यैव कर्मणोऽवस्थाविशेषी । गतेरारम्भे अन्ते चावश्य स्थितिर्दृश्यते, अन्यथा स्थितिं विना गतिव्यवहार एव न स्यात् । स्थित कदिचद् गन्तु प्रवर्तते, अन्ते च पुन स्थितो भवति, तदैव गतिरुच्यते । स्थितिर्यदि न स्याद्, गतिव्यवहार एव तर्हि किमाधार स्यात् । तत्र प्रवृत्तेरन्ते, निवृत्तेश्चादौ या स्तम्भरूपा स्थिति, सा तम उच्यते । निवृत्तिरेव सत्त्वजनिकेति केचिद्वदन्ति ।

४ अपरे त्वेव निर्द्भवन्ति—निवृत्तिरेव सत्त्वम्, प्रवृत्तिस्तु रज, प्रवृत्तिव्यापातस्तु तम ति । तस्मादेकैव क्रिया त्रिरूपा । वस्तुतस्तु रसापेक्ष एवाय व्यवहार इति व्युत्पादयति क्रियारूप रजो यथा यथा निवर्तते, तथा तथा सत्त्वगुण प्रसीदति—आविर्भवतीत्यर्थम् । स्वयमाविर्भवच्च रसमपि प्रसादयति—प्रकटयतीत्यर्थम् । तस्मादेव कारणादिद सत्त्वमुच्यते । सदिति रसस्य नामेत्यसृष्टुक्तम् । तस्य सतोऽय भाव—तदभिष्यञ्जक इति तत एव तत्र सत्त्वसद्व्यप्रयोग । तम शब्दप्रयोगोऽपि रसस्यावरणादेवेति पूर्वाधिकरण एव व्याख्यातम् । तस्मादेकस्या एव क्रियाया रसप्रसादनात् सत्त्वनाम, आवरणात् तमो नामेति रसमपेश्येवाय व्यवहार । यदि रसेन सबन्धो न स्यात्, तर्हि क्रिया क्रियापदेन रज पदेनैव वा उच्येत,

प्रसादयत्येष रसं यतस्ततः सत्त्वं यतस्तत्तं यणुते तमस्ततः ।  
 स्थिरं रसं यम भवेत्तमो रजस्तदेक एवायमनेकचक्षुदेत् ॥८६॥  
 'एको हि रामः स विभिद्यते यथा भ्राता च पुत्रश्च पिता च कस्यचित् ।  
 पितास्य पुत्री तनयः स्वमातर मतिः स्वपत्नी च निरीक्षतेऽप्यया ॥८७॥  
 यथा हितायाचरतीति मित्रतामयाहितायाचरतीति शत्रुताम् ।  
 तदस्थता नोभययापि वा चरन्मृदंति एकोऽपि गृणस्तथा त्रिधा ॥८८॥  
 स्त्रियः स्तनप्राहिणि वृत्तयोऽप्यया भवन्ति पत्यो तनये चित्तिस्त्रके ।  
 रिपो च मित्रं च सपेऽप्यया पुनः परासु पत्नीजननीषु चान्यथा ॥८९॥  
 एकां स्त्रियं पश्यति धान्ययाऽप्ययो भ्राता पिता पुत्रपती मतिः परः ।  
 ततस्तथा वृत्त्युदये प्रयोजकः संस्कारभेदः प्रकृतेः प्रदीयते ॥९०॥  
 २ इत्थं गुणाः सत्वरजस्तमांसि क्षेत्रतनिष्ठाः पुद्गलस्य धर्माः ।  
 ३ साहचर्ययोक्ताः पृथगात्मदृष्टाः स्वल्पस्तदाभात् इहेरितोऽप्यम् ॥९१॥  
 इति सांख्याभासा ।

इति ब्रह्मविज्ञाने परविद्याधामुत्तरार्धे बलप्रतिपत्तिविभागे गुणाधिकारः पूर्णः ॥

न तु त्रित्वं तत्र व्यवहृतं स्यात् । तस्मात्सप्तबन्धापेक्षमेव त्रित्वम् । एकैव क्रिया त्रिधा  
 व्यवह्रियत इत्यर्थः ।

\* यद्व्यापि सुखदुःखमोहभेद उक्तं, सोऽपि भोक्तृपुरुषापेक्ष एव । नहि पदार्थेषु सुख  
 दुःख वदन्मुसूतम् । यद्येव स्यात्, तर्हि यः पदार्थं सुखकरं, स सर्वेषां सुखकर एव स्यात् ।  
 दूरयते त्वन्यथा, अस्माकमस्मन्तदुःखदमपि कष्टकमुष्टस्यात्यन्तसुखदमिति । अस्माकं सुखदमपि  
 च घृतं मधुं मक्षिकादीनां घातकमिति । मनुष्येष्वपि काचित् स्त्री स्वामिनं सुखदा, सपत्नीनां  
 संव दुःखदेति । एकस्यैव त्रिरूपत्वात् कचित्प्रति कस्यचित्सुखरूपसमुद्भव, कचित्प्रति च  
 दुःखरूप इति साख्यप्रक्रिया न बुद्धिप्रसादिनी । कुत कचित्प्रति सुखरूपमेव, अपरं प्रति च  
 दुःखरूपमेवेति अत्र उपपत्तिविरहात् । तस्मात्सर्वकस्मिन्नेव पुद्गले विभिन्नता पुत्रभ्रात्रादीनाम्  
 'मम पितायम्' 'मम भ्रातायम्' 'मम पुत्रोऽयम्' इति वृत्तिभेदा, व्यवहारभेदाश्च, तथैव भोक्तु-  
 रन्त करणापेक्षा एव सुखदुःख मोहभेदा अपीत्येव बुद्धी सम्पन्ना भासते । एते वृत्तिभेदा  
 व्यवहारभेदा एव च अतुभिं पदं सरलं विवृता । न तत्र व्याख्यापेक्षा । ततश्च तत्तदन्त —  
 कारणस्थित संस्कारविशेष एवैव विधिवृत्तिप्रयोजक, न तु तत्तत्पदार्थगता सत्त्वादिगुणा  
 इत्युपसंहृतम् ।

\* अल्प प्रकरणस्योपसंहारः—इमे सुखदुःखमोहरूणा सत्त्वादिगुणा क्षेत्रज्ञे भोक्तारि  
 पुरुष एव सत्त्वारूपेण स्थिता, न तु तत्तदर्थनिष्ठा इति ।

\* सर्वप्रकरणोपसंहारः—इत्थं विभिन्नसांख्योक्तानि वैदिकप्रक्रियाती मित्रानि महान्यत्र  
 संधर्षेण ददितानीति ।

## (४३) कर्मरूपाधिकरणम् ।

१ व्याचक्ष्महे ब्रह्मणि कर्मरूपाण्येकस्य पश्यन्ति यतोऽन्यथात्वम् ।  
यस्योदयश्च प्रलयश्च रूपं तत् कर्म तद्व्यस्त्यमृतेन पूर्णम् ॥१॥

२ अव्यक्तमुप्तं किल शून्यसंतं तन्मृत्यु सुप्त तु निरात्ममुप्तम् ।  
यद्व्यक्तमात्मन्वि बलानुसृष्टं पूर्णं बलं कर्मपदे तदाहुः ॥२॥

तच्चोदयानुप्रलयप्रभेदात् प्रतीयते कर्म पुनस्त्रिवेदम् ।  
भिन्नोदयानुप्रलयोऽस्ति यावास्तावान् स वेदो भवतीह भिन्नः ॥३॥

३ यः कर्मवेदः क्षणिकः स एकः सान्तानिकोऽन्यः क्रमिको द्वितीयः ।  
प्रावाहिको यः स परस्तृतीयस्तस्मिन् द्वितीयः प्रथमो द्वितीये ॥४॥

यदस्ति मुख्यं क्षणिक स्वरूपं क्षणेन तत्र प्रलयोदयो स्तः ।  
तरप्यसख्यैः क्षणिकैः सुदुग्ध सात्त्वानिकं तस्य परं स्वरूपम् ॥५॥

१ बलम्, शक्ति, कर्मैकेक एवार्थं । प्रसुप्तावस्था बलम्, कुर्वद्रूपावस्था शक्ति, प्रकटितावस्था तु कर्म, क्रिया वेत्यादावेव निर्दिष्टम् । तत्र बलस्य शक्तेश्च विवरण कृतम्, इदानीं कर्म क्रियापरपर्यायं विप्रियते । इदं च त्रितयमपि ब्रह्मापरपर्यायस्य रसस्यैवाश्रयेण तिष्ठतीत्यप्यसकृत्तिरूपितम् । तदेवारम्भे स्मरणार्थमुच्यते । ब्रह्मणि कर्मणो रूपाणि व्यचक्ष्महे, यै रूपै एकस्यापि ब्रह्मणो अन्यथात्वम्—नानारूपता पश्यन्ति जना इत्यन्वयः । तस्य कर्मण उदयश्च प्रलयश्चेत्येव स्वरूपम्, कर्म उत्पन्नप्रध्वंसिभवतीत्यर्थः । एवविधस्य प्रतीतिरेव कथं स्यादित्यपेक्षायामाह—तद्वलम् अमृतेन पूर्णमस्तीति । अमृत रसमाश्रित्यैव तस्य प्रतीतिर्भवति, न तु निराधार कदापि प्रतीयते । तदुक्तं व्याकरणमहाभाष्यकृता “क्रिया नामेयमत्यन्ता परिदृष्टा, न शक्या पिण्डीभूता प्रदर्शयितुम्” इति ।

२ बलस्य तिलोऽवस्था पुन स्मारयति—यत् सुप्तमव्यक्तरूपं मृत्यु—बलम्, तत् शून्यमुच्यते । यदि व्यक्ति गतमपि कार्याशमम्—तर्हि तत् निरात्ममुप्तमित्युच्यते । यदा तु बलेनोत्पादितं कर्म आत्मन्वि भवति—रसमात्मतया मृच्छति, तदा तत् पूर्णमुच्यते । कर्मापि अत्र पूर्णमुच्यते, बलमपि च कर्मोत्पाद्यैव पूर्णं भवति ।

३ कर्मण त्रिधा वेदमाह, वेदो नाम ज्ञानम् । कर्म त्रिधा विज्ञायते, अर्थात् तस्य त्रीणि रूपाणि भवन्ति । मुख्यं रूपमस्य क्षणिकम्, यस्मिन् क्षणे उत्पद्यते, तदैव विकीर्यत इति । यदा तु तस्य क्रमेण सन्तानो भवति आत्मानं रसमालम्ब्य, तत् क्रमरूपेण स्यापिता-मापद्यते, तत्तस्य सात्त्वानिकं द्वितीयं रूपम् । अथ सन्तानोऽपि यदा प्रवाहरूपेण स्वामी भवति, तत् तृतीयं प्रावाहिकं रूपम् । एषु च प्रावाहिके सात्त्वानिकमन्तर्भूतम्, सात्त्वानिके च क्षणिकमन्तर्भूतम् । क्षणिकमेव सन्तानरूपं जायते, सन्तानं एव च प्रवाही भवतीत्यर्थः । अग्रिमे पद्ये एतदेव स्पष्टं विवृतम् । असख्यैरित्यस्यायमर्थो यत्कतिभिः क्षणिकैः सात्त्वानिकं रूपं निष्पद्यत इति सख्यानियमो नास्ति । किञ्चित् सात्त्वानिकं रूपं दशभिः क्षणिकैः, किञ्चित् सात्त्वानिकं सपद्यत इत्यर्थः । एतदग्रे स्फुटं स्यात् ।

‘सान्तानिके तु प्रलयोदयो स्तो विभिन्नकालान्तरितौ पुनस्तौ ।  
माग्न्यत्र कर्माणि वदन्ति लोके सान्तानिकान्येव भवन्ति तानि ॥६॥

‘सैरप्यसंख्यैः क्रमिकैः सुदुग्धं प्रावाहिकं तस्य परं स्वरूपम् ।  
प्रावाहिकाप्राप्ति परं स्वरूपं तदेव रूपं जगदेतदाहुः ॥७॥

‘सान्तानिके रूपे उदयप्रलययोः बालनियमोऽपि नास्ति । विञ्चिस्तान्तानिकं रूपमल्पकाल भवति, विञ्चिस्तु बहुकालव्यापीत्यर्थः । लोके च यानि कर्मपदेन क्रियापदेन वा उच्यन्ते, तानि सान्तानिकान्येव रूपाणि । तथाहि देशदत्तः पचतीति पचि क्रिया एकेन पच् घातुनोच्यते । सा च पचि क्रिया अपरिगणनीयाणां क्रियाया समष्टिः । चुल्हीप्रज्वालनमारभ्य परिपक्वतण्डुलानां स्यात्ती वदा चुल्ह्या उच्यते, तावत्पयन्तं पचतीति वर्तमानकालो व्यर्थाह्वयते । तेन चुल्हीप्रज्वालनादिः स्वात्स्वयं श्रयणात्पचि क्रिया व्यवहारं सिद्धयति । तत्र इन्धनानां संयोजनम्, फूलारः, स्यालीमुत्थाप्य तस्या उपरि स्थापनम्, तत्र तण्डुलादि-निक्षेप—इत्याद्यां श्रयणः क्रिया अन्तर्भवन्ति । अवान्तरभूतास्वपि चैकैकक्रियासु प्रत्येकं क्रियासमष्टिः । परकृपात् स्यात्की एकस्मात् स्थानादुत्थाप्यते—तत्रापि स्थानभेदाद् बह्व्यः क्रिया । एवमुपरि स्थापनेऽपि बह्व्यः क्रिया इत्यादि स्वयमूह्यम् । इयं विजातीयक्रिया-समष्टिः । देवदत्तो यज्ञदत्तगृहं गच्छतीत्यादौ गमि क्रिया तु सजातीयक्रियासमष्टिः । पादोत्थापनम्, पादन्यसनं चेत्येकविधैव क्रिया । तत्र पुनः पुनरावर्त्यते । स्वगृहादुत्थाप्य भिन्नगृहप्राप्तिपर्यन्तं च श्रयणः सहस्रशो वा पादोत्थापनन्यसनानि जायन्ते । एकस्मिन् पादो-त्थापनेऽपि च विभिन्नप्राकाशाप्रदेशसम्बन्धभेदाद् बह्व्यः क्रिया भवन्ति । इत्थं लोके क्रिया-पदेन व्यवहियमाना सर्वाऽपि क्रिया समष्टिरूपैवेति सम्यग् विचार्यम् । अध्ययनं नाम विभिन्नानामक्षराणामुच्चारणम् । तत्र चैकैकस्याक्षरसंस्कारेण जिह्वाया एकस्मात् स्थाना-दिभागः, आकाशप्रदेश मध्यगतमतिक्रम्य स्यात्तान्तरे योजनमिति बह्व्यः क्रियाः, एवमेकेन क्षणेनोच्चारितेष्वनेकेषु पदेषु कियत्य क्रिया अन्तर्भवन्तीत्यवधातव्यम् । क्षणस्यातिमूढम-तमेनाद्येन सूचीं प्रक्षिप्य ऊर्ध्वारं स्थितानि उत्पलादि पत्राणि युगपदिव भेदन्ते, परं विचार्यमाणे एकस्य पत्रस्योपरितनस्य यावन्न भेदः, तावद् द्वितीयेन पत्रेण सूचीसवन् एव नास्तीति कर्म सूच्या तद् भेदनाम् । तस्मात्तत्र भेदवकमोज्ञस्य भन्तव्यः स्यात् । तत्रचैकैकेन पत्रेण विभागः, परेण परेण सबन्ध इति क्षणस्य सूक्ष्मभाग एव श्रयणः क्रिया अभ्युपेतव्या भवेयुः । स श्रयणः क्षणस्तत्कालमत्र क्रिया च न कथमपि बुद्ध्या परिच्छेत्तु शक्यत इत्येव क्षणिकस्य कर्मणोऽविचार्यत्वम्, सन्तानस्यैव च व्यावहारिकत्वमुच्यते इति सुदुग्धं विचार्यम् ।

‘बहुभिः सान्तानिकैः कर्मभिश्चैकं प्रावाहिकं रूपं जायते । नदीप्रवाह इवैकैकस्मिन् प्रावाहिके बहुभिः सान्तानिकान्यन्तर्भवन्तीति तन् प्रावाहिकमुच्यते । यथा क्षेत्रे शाल्याद्यद्गु-रोद्गम एक सान्तानिकं रूपम् । तैश्चासंरंश्चरमद्भिर्पर्वन्तमेकैकं प्रावाहिकं रूपमिति । एतद्वद् बहुभिः प्रावाहिकैः रूपैः कृत्स्न महाप्रावाहिकमपि प्रावाहिकमेव । तच्च जगद्रूपमिति । इतः परं विमपि रूपं कर्मणो न व्याख्यातुं शक्यते । प्रकाशपदेनैव सर्वासां परम्परणां सगृही-तत्वाद् । तदेतत् प्रावाहिकं रूपमेव कर्मणो जयदित्युच्यते ।

<sup>१</sup> प्रावाहिकं तत्र निरात्मक स्यात्तन्मन्वितेषु क्षणिकं क्वचित्स्यात् ।  
उत्पन्नप्रवृत्तक्षणवत् तदात्मग्रहक्षणं न क्षमतेऽनुगन्तुम् ॥८॥

<sup>२</sup> अथाहुरेके क्षणिक न चैत्स्यादात्मन्वि तत्तर्हि न तत्प्रतीयुः ।  
उत्पत्तिरस्य स्थितिरस्य नाशस्तत् त्रिक्षणं कर्म वदामि तस्मात् ॥९॥

स्थितिक्षणेन क्षणिकत्वमग्रे प्राहुः स्थितावेव परस्य नाशः ।  
परस्य चोत्पत्तिरिति क्रमेण धारा द्विधाऽस्त्यन्तवती निरन्ता ॥१०॥

प्रवाहकर्मास्ति निरन्तधारं सान्तानिकं कर्म तु सान्तधारम् ।  
अथाद्यकर्म क्षणिकं त्वधारं श्रोष्यन्मूल्यात्मगतानि धीक्षे ॥११॥

### (४४) प्रवाहाधिकरणम्

<sup>१</sup> प्रावाहरूपेण बलेन लक्षितं यद् ब्रह्म यत्सर्वमिदं ब्रिभति हि ।  
तद्भक्तयः स्युस्तदुपासना कृता यथार्थतज्ज्ञानकृते समर्पते ॥१२॥

<sup>१</sup> प्रावाहिक रूप निरात्मक न सम्भवति, रसेन गृहीतस्यैव कर्मण सन्तानो वा प्रवाहो वा सम्भवति, अन्यथा क्षणिकस्य विलीनस्य कथं सन्तानं प्रवाहो वा भवेत् । रस एव चात्मेति प्रावाहिक रूप सात्मकमेव भवति । क्षणिक तु सात्मकं न सम्भवति । उत्पन्न—प्रध्वस्तस्य आत्मना रसेन सह सवन्धकालोऽपि कथं सम्भाव्य स्यादिति । तस्मात् सन्तान-रूपमासाद्यैव आत्मना रसेन सबन्धं सम्भवतीति एक मतम् । परे पूर्वोक्तं मतं नाद्रियन्ते । सति रससवन्धे सन्तानं, सति च सन्ताने रससवन्ध इत्यन्योन्याश्रयापत्ते । यदि क्षणिकस्य आत्मना सह न सवन्ध, तर्हि सन्तानं एव कथं भवेत् । - तस्मात् स्वरूपेणैव कर्म त्रिक्षणवृत्ति मन्तव्यम्, एक उत्पत्तिक्षण, द्वितीयः स्थितिक्षण, तृतीयस्तु विनाशक्षण इति । स्थितिक्षणे आत्मना सबन्ध, ततश्च सन्तानं इत्युपपद्यते ।

<sup>२</sup> परे तु स्थितिक्षणं विनाशक्षणं चैकमेव मन्वाना क्षणद्वयमेव मन्यन्ते । एकस्य स्थितिक्षण एव तेनोत्पादितस्य परस्योत्पत्ति, स्वस्य च तदैव विनाश इति सन्तानोपपत्ति । स्थिते क्षणिकत्वात् कर्म क्षणिकमुच्यते । सन्तानं एव च धारापदेनोच्यते । सा धारा द्विविधा—अन्तवती च अनन्ता चेति । अन्तवती धारा सन्तानं उच्यते, अनन्ता तु प्रवाह इति । मुख्ये क्षणिके कर्मणि तु धारा नास्तीति तद् अघारमेवेति । श्रोष्यन्त्यात्मानं रसमाश्रयन्त इति आत्मगतान्येव पश्यामि । न तु निरात्मक किञ्चिदपीत्यर्थं ।

<sup>३</sup> अनन्तकर्मप्रवाहोपलक्षितम्—अर्थान् तादृशं प्रवाहो यदाधारेण प्रवर्तते, तादृशो रस एव ब्रह्मपदेनोच्यते । इदं 'मायाशबलितब्रह्म' इति 'विशिष्टब्रह्म इति वा वेदान्तशास्त्रे कथ्यते । इदं सर्वजगद्विधारकत्वादेव ब्रह्म कथ्यते । मर्म शब्दस्य घर्णविपर्ययिनं ब्रह्म-शब्दता प्रथमप्रकरणोक्ता स्मर्तव्या । इदं पूर्णतया केनापि मनसि कर्तुं शक्यं वा न शक्यते, अनन्तत्वादेव । अतः तस्य भक्तयः—भागा—अंशा एव जगति दृश्यन्ते । तेषा-मज्ञानमुपासना यदि क्रियेत, तर्हि तया पूर्णज्ञानं प्राप्येत ।

- १ परात्मनि त्वात्मसमर्पणं मनोद्वारा कृतं योग उपासना च सा ।  
उपासनात्वा भवतीह सा द्विधा प्रतीकतो वाप्यनुरूपचित्रत ॥१३॥
- २ तदेकदेशेन समप्रतद्ग्रहं प्रतीकशब्देन निरुच्यते बुधं ।  
करे धृतोऽसौ ध्रियते हि पुरुष स सेवित स्याद्विह पादसेवया ॥१४॥
- ३ कर्मप्रवाहोऽपमनाद्यनन्तो जगत्प्रवाहो य स मत परात्मा ।  
न तत्र सर्वात्मनि भुज्यतेऽल्प मन प्रतीके कियते स योग ॥१५॥
- ४ जगत्प्रवाहे बहुरूपभिन्ने यदेकरूप भवतीह गङ्गा ।  
मूत्वा प्रतीकेन तदप्यंते यच्चित्तं परात्मगुचित्तं स योग ॥१६॥

२ उपासनाशब्दार्थमाह—परात्मनि—पूर्वपद्योक्ते परब्रह्मणि आत्मन स्वस्य मनोद्वारेण समर्पणम्—मनसा एवाग्रेण साञ्चिन्तनमेवोपासनाशब्देन, योग शब्देन च कथ्यते । उपेत्यु-पसर्गं सामीप्यबोधकं, उपास्यसमीपे आसना—स्थितिरेवोपासना स्थितिश्च मनोद्वारेणैवेति । तेन मनसस्तस्मिन् समर्पणं फलितम् । योगशब्दार्थश्च सवन्ध प्रसिद्ध एवेति । सर्वोपासना अर्था पूजादिशब्दैरपि व्यवहियते । यद्यपि चेतस एकाग्रतया उपास्ये स्थापनमेव उपासना, परं चन्दनमाल्यादिसमर्पणरूपया पूजया चित्तकाग्रये साहाय्य भवतीत्युपासनासाधनत्वात् पूजाप्युपासनाशब्दोऽप्युच्यते । सा चोपासना द्विविधा भवति—प्रतीकोपासना, अनुरूप चित्रोपासना चेति ।

३ प्रतीकोपासना विवृणोति—प्रतीकशब्दार्थं सण्डम् । एकास्मिन् सण्डे—अवयवे संपूर्णवस्तु बुद्धिं प्रतीकोपासना । यथा नदीपर्वताद्या उक्तस्य परब्रह्मण एवासा, तथा परब्रह्मरूपेण भावना प्रतीकोपासना । तत्त्वैतद्य व्यवहारेऽपि भवतीति तस्या उपासनाया स्वाभाविकत्वमाह—कंचि-मनुष्य करे गृहीत्वा पुरुषोऽयं मया धृत इति सर्वोऽपि जनो व्यवहरति । वस्तुतोमनुष्यस्य कस्याचित् कररूप एकोऽसौ एव धृत, पर तावतेव मनुष्यो धृत इति व्यवहारो जायत एव । न च सा मिथ्याबुद्धिः, कदापि तद्भाषाननुभवात् । नाभिज्ञा हि बुद्धिमिथ्या बुद्धिरुच्यते । न चास्या बुद्धे कदाचिदपि बाधोऽनुभूयते । एव पाद सेवित्वैव गुह्यपिना वा सेवित इत्यपि स्वभाविकी बुद्धि सर्वेषामुदेति ।

४ पूर्वोक्तस्यैव स्पष्टीकरणम् । नानाद्यनन्तो जगत्प्रवाहस्तुच्छेन मनुष्यमनसा ग्रहीतुं शक्यत इति तस्यैवस्मिन् क्वचिदपि एव मन समर्प्यते । तस्मात्प्रतीकस्योपासना सम्भवति न तु सर्वस्येति ।

५ उक्तेश्च दृष्टान्तमाह—बहुरूपभिन्ने जगत्प्रवाहे एको गङ्गाप्रवाहोऽप्यस्ति । तत्र गङ्गाप्रवाहे प्रतीकभूते यदि मन समर्प्यते तर्हि परात्मयैव योग कृत, करग्रहणेन पुरुषग्रहण-यदिति । ननु तर्हि गङ्गायामेव चेतोऽर्पणं कृत, क्वचिदपि चिन्ने स्थानेऽपि तु चेतोऽर्पणं ब्रह्मण्येव स्यादिति चे-र्भवम् । यद्यपि पवित्रमपवित्र च सर्वमेव परब्रह्मणोऽसा, परं पवित्रे स्थानेऽर्पितं भव प्रसादमेतीति तत्र रमते । अपवित्रे तु वस्तुनि उद्दिश्यतया न चेतोऽवतिष्ठत इति न तत्रोपासना सम्भवति । लोका अपि गुह्यं मातर पितरं वा पूजयन्तस्तच्छिद्यरजादिषु पवित्रप्येवाङ्गेषु तिलकाद्यर्पमन्वीति स्वाभाविकमेतत् ।

१ गङ्गाप्रवाहेण मनोऽवगाह जगत्प्रवाहे यदि कोऽपि क्रुयात् ।  
स प्रत्ययः स्यादनुरूपचित्रप्रदर्शनाच्चित्रवतः स्वरूपे ॥१७॥

२ गङ्गाप्रवाहोऽस्ति जलप्रवाहो जलं तदस्ति त्रिपयानुगामि ।  
अधः पृथिव्यामिह तिर्यगूर्ध्वं वायौ च तस्मात् त्रिपथा हि गङ्गा ॥१८॥

१ अत्रैव अनुरूपचित्रोपासनामपि समनुगमपति—यथा गङ्गाप्रवाह, तथैव ब्रह्माणे जगत्प्रवाह—इति द्वयो सादृश्य भावयन् गङ्गाप्रवाहे चेतोऽर्पयति चेत्, तदा सैव अनुरूप-चित्रोपासना कथ्यते । यथा चित्र दृष्ट्वा चित्रितस्य मनुष्यस्य अश्वगजादेवो बुद्ध्या ग्रहण जायते, तथैवात्रापि सादृश्येन मुख्ये परात्मनि बुद्धिरप्यन्ते—इति अनुरूपचित्रोपासनेयमुक्ता । न चैयमपि मिथ्याबुद्धि वाद्यस्यानुदयात् । तथा च काव्यप्रकाशे रसप्रकरणे चित्रतुरगबुद्धे सम्यग्मिथ्यासशयसादृश्यबुद्धिभ्यो विलक्षणत्व समर्पितम् । अनर्थव रीत्या शालग्रामशिलादिषु विष्णुरूपास्यते शिष्टं । शालग्रामशिलाया हि मध्ये स्वर्णं भवति, अभितश्च कृष्णवर्णं प्रस्तर । तथैव ब्रह्माण्डेऽपि मध्ये स्वर्णवदवभासमानं सूर्यं, तमभितश्चानन्त आकाशे कृष्णवर्णं तम इति ब्रह्माण्डसादृश्येन ब्रह्माण्डभयस्तदधिष्ठाता भगवान् विष्णुरूपास्यते । वृत्ताकारा भवन्ति पूजार्हा शालग्रामा, वृत्तमेव च ब्रह्माण्डरूपमिति । अथ सूर्योऽपि नैकत्रा-वस्थायी, किन्तु स्वस्मात् स्थानाच्चलति । येऽपि भूभ्रमणवादिन, तेषां मतेऽपि अस्मद्भू-म्यपेक्षया सूर्यस्य स्थिरत्व भवतु नाम, किन्तु वस्तुतस्तु किमपि सासारिक वस्तु स्थिर नास्तीति सूर्योऽपि भ्रमत्येव । वैदिके तु सिद्धान्ते सूर्यस्य परमेष्ठिमण्डलमभित परिक्रमण स्वीक्रियत एव । सूर्यं च चलति ब्रह्माण्डमपि चलेत् । सूर्यस्य किरणजातेन यावान् प्रदेश आक्रम्यते, तदेव ब्रह्माण्डमुच्यते । विभिन्नस्थानस्थिते च सूर्ये किरणव्याप्तिप्रदेशोऽपि विभिन्न एव भवेन्, चलतो दीपस्यैव किरणाक्रमणप्रदेश । तथा च विभिन्नानां प्रदेशानामेकीकृत्य भावनया अनेकवृत्तगमित प्रलम्ब आकारस्तस्य स्यादिति तादृश एव नर्मदेश्वर शिवरूपेण शिष्टं रूपास्यते । तथैव शिवविष्णवादीनामाद्या षोडश्यादि शक्तीनां च य आकारा उपास्यन्ते, तेष्वपि तत्तद्रूपाणां तत्तदायुधादिचिह्नानां च ब्रह्माण्डस्थित तत्तद्वस्तुभि सादृश्यादिकं विष्णु-शिवपुराणादिषु तन्त्रेषु च वर्णितम् । तेन सापि अनुरूपचित्रोपासना एव । एता उपासना सर्वा आर्यसंस्कृतौ प्रसिद्धा सन्ति । सर्वाश्च मूर्तयः परब्रह्मण एवाशा इति बुद्ध्या प्रतीकोपासना अपि सर्वा कथयितुं शक्यन्त इति । यद्यशबुद्ध्या भावना क्रियते, तर्हि सर्वापि प्रतीकोपासना । यदि सादृश्यबुद्धिर्भाव्यते, तर्हि अनुरूपचित्रोपासनेति । उदाहरणान्तराण्यप्यनुपदमुपासना-धिकरणे विवरीष्यन्ते ।

२ गङ्गाप्रवाहस्य जगत्प्रवाहस्य च सादृश्य बुद्ध्यावुपस्थापयितुं विवृणोति—जलप्रवाह एव गङ्गाप्रवाह इत्युच्यते । जलं च त्रिधा विभज्य गच्छति, कश्चिदशो जलस्य भूम्यामध प्रविशति, तत एव नीचैर्भूमिभागे आर्द्रत्वमनुभूयते । कश्चिदश सूर्यकिरणाकृत ऊर्ध्वं गच्छति, तत एव मेघाद्युद्भवन्ति । कश्चिच्च तिर्यग् वायौ प्रसरति । तेनैव जलसतिहिते वायौ शैत्यमनुभूयते । एव जलस्य त्रिपयानुगत्वाद् गङ्गापि त्रिपथगा इति व्यह्रियते । पुराणेषु तु सुमेरुप्रान्तात्प्रवहन्त्या गङ्गायास्तिसृषु दिक्षु गमनात् त्रिपथगात्व व्याख्यातम् । तदप्यस्तु । जलस्यापि त्रिपथगत्व स्फुटमनुभूयत एवेति ।

१ जगत्प्रवाहोऽपि बलप्रवाहो बलं तदस्ति त्रिपयानुगतम् ।  
 तयो रज सत्वमिति त्रयेण पुष्यद् त्रिपारा प्रकृतिस्तयंवा ॥१९॥  
 २ त्रिधापि दृश्येत जलं जलादाये क्वचित् प्रवाहि प्रतरां न धोमियत् ।  
 महोमि तु क्वापि न घ प्रवाहि तत् क्वचित् प्रवाहि प्रतरां महोमि च ॥२०॥  
 ३ इदं तु पश्यामि बलं बलादाये सदा प्रवाहि प्रतरां महोम्यपि ।  
 न च प्रवाहप्रभव प्रतीयते परायणोऽयस्य न चावतीयते ॥२१॥  
 ४ गङ्गाप्रवाहे क्वचिदास्यत् पुर पश्यामि गम्भीरगतिकर्म तमम् ।  
 क्षणे क्षणे क्षीण<sup>५</sup> विलक्षणकर्म क्रमागतं भिन्नमभिन्नवज्जलम् ॥२२॥  
 जगत्प्रवाहेऽपि तथा स्थित पुर पश्यामि गम्भीरगतिकर्म तमम् ।  
 क्षणे क्षणे क्षीण<sup>६</sup> विलक्षणं क्रम क्रमागतं भिन्नम<sup>७</sup>भिन्नवद्वलम् ॥२३॥

१ तयैव जगत्प्रवाहेऽपि त्रिपयसत्क योजयति । जगत्प्रवाहो नाम बलप्रवाह एवेति विस्तरेण निरूपित त्रये, घञ् च सत्वरजस्तमोक्षेण त्रिरूपाभाख्यातमिति बलस्यापि त्रिपयसत्क स्फुटी भवतीति । बलरूपा प्रकृति सत्त्वादिभिस्त्रिधारा विज्ञेया ।

२ अन्यदपि साधर्म्यं किञ्चिद् वैषम्यं चाह—जले प्रवाह, ऊर्मय, क्वचिदुर्मयं च प्रतीयत इति त्रिविध जलम् । क्वचित्केवल प्रवाहवत्, क्वचित्केवलोर्मयम्, क्वचित्तुभय-विशिष्टमिति । प्रनरामित्यत्यन्तप्रवाहि, अत्यन्तप्रवाहे धोर्मयो न भवन्ति । क्वचिन्महत्स्य ऊर्मय । तत्र प्रवाहो न भासते । क्वचित्तुभयमपि विशिष्टमनुभूयते ।

३ तयैव बलेऽपि प्रवाह, ऊर्मयश्च परिभाष्यन्ते—अविच्छेदेन सत्त्वं प्रवर्तमानं प्रवाह । यत्रोपरि बलान्तरारोहणाद्गुर्मयो ग्रन्थयश्च व्यपदिश्यन्ते । सर्वत्रैवोर्मय प्रतीयत इति विज्ञाप । अत्र चापरो विषय—यज्जलप्रवाहस्य उद्गमस्थानम्, यत्र गत्वा प्रवाहविलय, तत्परायण न सर्वत्रैव प्रायेण प्रतीयते । अस्य बलप्रवाहस्य तु कुत उद्गम, कुत्र वा परि-समाप्तिरिति क्वापि केनापि न प्रतीयते । अत्र एवानाद्यनन्त एवाय प्रवाह आख्यायते श्रुतिस्मृतिषु । एवविध वैलक्षण्येऽपि पूर्वोक्त साम्यमाश्रित्य बुद्धि परस्मिन् प्रवाहे समर्पयितुं शक्यते एवेति गङ्गामापारीकृत्य अनुरूपात्रोपासना कर्मप्रवाहविशिष्टस्य ब्रह्मण समवतीति ।

५ अन्यदपि सादृश्य स्पष्टार्थेन पद्यद्वयेनाह ।

६ प्रवाहकर्म क्षण क्षणे भिन्न, क्वाचित् क्षीण कदाचिच्च पूर्वस्माद् विलक्षण प्रतीयत इत्यर्थ ।

७ जगति बलप्रवाहोऽपि क्वचित् क्षीण, क्वचिद्विलक्षणश्च प्रतीयते । क्वाचित्प्रदी-प्रवृत्त्याद्य महान्तोऽपि पृथिव्यामन्तर्निक्षेपा भवन्ति, क्वाचित्दरण्यापि न गण्यन्ते—इत्यादि । यद्योत्तररामचरिते महाकविना भवभूतिना रामवाक्ययमुच्यतिबद्धम्—

पुरा यत्र स्रोत पुलिनमधुना तत्र सरिता

विपर्यासयाती घनविरलभाव शितिरुहाम् ।

बहोर्दुष्ट कागाक्षपरमिव मन्ये भनमिदं

निवेश शैलाना तद्विदमिति बुद्धि द्रव्यति ॥ इति ।

८ बल दागिक्तत्वात् प्रतिक्षणविलक्षण भवति, तथापि स्थिररसायनेण अभिन्नवत्



१ इयान् विशेष पुनरत्र दृश्यते सरित्प्रवाहोऽस्ति विशेषदिग्गत ।  
जगत्प्रवाहे पुनरागमो गमो दिशं दिनवानुपल प्रवर्तते ॥२४॥

२ यावत् पश्यामि बलं पुरं स्थितं कुतस्तदायातमिदं नव नवम् ।  
यव तद्गतं तन्न विदुः परस्यलं यत्र स्थितं स प्रभवः परायणम् ॥२५॥

प्रतीयते, गङ्गादी पुरं स्थितजलमिव । तत एव तदेवेदमिति प्रत्याभिज्ञाप्युदेति । गङ्गादि-  
जले स्थानैक्यं प्रत्याभिज्ञाहेतुः । बले तु आश्रयैक्यं हेतुरिति विवेच्यम् ।

१ अथोभयोः प्रवाहयोर्विशेषमुपपादयति—जलप्रवाह एकदिग्गामी दृश्यते पूर्वेत्या  
पश्चिमाम्याम्, उत्तरस्या दक्षिणस्या वा प्रवाहगति स्पष्टमालोकयते । जगत्प्रवाहे तु काचि-  
दपि दिङ्मनियता नास्ति । सर्वदिक्कोऽयं व्यापक प्रवाह इति भावः । नव नवानि नामरूप-  
वर्माणि प्रतिक्षणं सर्वत्राविर्भवन्ति, पुरातनानि च लीयन्ते—इत्यागमगमशब्दाभ्यामुक्तम् । तत्र  
कश्चिदपि दिङ्मनियमस्तु नास्तीति ।

२ अपरमपि विशेषमाह—नामरूपकर्मात्मको जगत्प्रवाहोऽयं कुत प्रादुर्भावात्, विलीय-  
मानं च कुत्र गच्छति इति परतमं स्थलमपि केनापि न ज्ञायते । यत् प्रादुर्भावः, स प्रभव  
उच्यते । यत्र तु लयः स परायणपदेनाख्यायते । बलप्रवाहस्य प्रभवः परायण चोभयमपि  
न विज्ञायत इति । अत एवानाद्यनन्तं प्रवाहोऽयं शास्त्रैराख्यायते । यद्यपि सृष्टिप्रलयव्यवस्था  
पुराणेषु गीयते, परं सृष्टिप्रलयावपि प्रवाहान्तं पातिनौ । द्वावपि अवस्थाविशेषौ । एकत्र  
स्थूलतया परत्र च सूक्ष्मतया अन्तर्हिततया वावस्थितिरिति । सृष्टिरपि प्रलयपूर्विका,  
प्रलयोऽपि च सृष्टिपूर्वक इति प्रवाहस्यारम्भं कुत्रापि नोच्यते । इतः पूर्वं सृष्टिर्नास्तीदिति  
प्रयमारम्भं केनापि कुत्रापि निर्णेतुं न शक्यते । नास्त्येव स इति कुनो निर्णयितम् । रसबले  
अप्यनादिनो, कालधरुमप्यनादीति इतः पूर्वं नासीत् सृष्टिरिति कथं निर्णयिताम् । आधार-  
भूतस्य रसस्य सत्त्वकृतेश्च नित्यतया जगत्प्रवाहः कदाचिनासीदेवेति कथं निर्णयिताताम् ? बल  
रसजन्यमिति रसादेव प्रवाहः प्रवृत्त इत्यपि न वक्तुं शक्यते अतिक्रान्तो रसादिक्रान्तद्वलोत्पत्ते-  
रूपपत्तिविषयत्वात् । तस्मादुभयोरपि रसबलयोरन्तर्गतमेव व्याख्यातम् । एकरस्य सदैक-  
रूपता, अपरस्य तु स्वापप्रबोधवित्येव विशेष इति बहुधा निरूपितम् । अग्रे पद्यानि  
स्पष्टार्थानि । अस्मिन् प्रकरणे एतदुक्तम्—अनाद्यनन्तो बलप्रवाहोऽपि मनसि न प्रवेशयितुं  
शक्यः, मनसः परिच्छिन्नपदार्थग्रहणस्वभावत्वात् । तदाधारो रसोऽपि च न मनोगम्यं निर्धर्म-  
वत्त्वादिति सूक्ष्मत्वाच्च । तस्मान्मनोवागतीतत्वरूपेण सर्वधर्मोपपन्नतया चेत्युभयस्यापि मनोनि-  
वेशशक्तौपासना न सम्भवति । ततश्च प्रतीवरूपेण सादृश्येन वा जगद्विशिष्टस्य ब्रह्मण  
कश्चिद्भाग एवोपास्य, भागश्च भक्तिरिति भक्त्युपासनाशब्द एक एवादी प्रवृत्तः । क्रमेण  
तु पदैकदेशा अपि पदार्थबोधका भवन्तीति सत्या भागेत्यादिवद्भूतशब्द उपासनाशब्दश्च  
पृथक् पृथगपि प्रवृत्तौ । उपास्ये मनोनिवेशेन वस्तुतो जीवपरयोरभिन्नत्वादुपासकोऽपि उपास्य-  
भागता गत इति भक्तशब्दोऽप्येतेमेवार्थमादाय प्रवृत्तः । मनोनिवेशः च प्रमप्रधानं कारणं  
भवतीति क्रमेण प्रेमिणः प्रेमकर्तारि चापि भक्तिभक्तशब्दयोः प्रवृत्तिः । स्नेहशब्दोऽपि चिक्वणता-  
भिधायी सत्त्वैवहेतोरेव वाचक इति सोऽपि भक्तिपर्यायतया प्रयुज्यते । एकाग्रतासाधने स्मर-  
णकीर्तनार्चनादावपि साध्यसाधनयोरैक्यरूपेण शब्दानां प्रवृत्तिरिति सुसूक्ष्मं विभाव्यं सुधीभिः ।

अयं प्रवाह प्रथमं कदा पुरा प्रावर्तताऽन्तोऽस्य ऋदेति के विदुः ।  
 अनाद्यनन्त सतत सनातनो ब्रह्मप्रवाहो वहते स एकवत् ॥२६॥  
 या कर्मपारेह रसे प्रवाहिता सानाद्यनन्ता न विरम्यते यत ।  
 तस्मादधिधान्तनिरन्तरक्रमादनाद्यनन्त जगदेतद्विष्यते ॥२७॥

### (४५) 'उपासनाधिकरणम्

प्रतीकतो वा प्रतिरूपतो वा दृष्टान्ततो वा यदि तत्र तत्त्वम् ।  
 आरोप्यते नाम च रूपकर्मोपचर्यते तुल्यमुपासना सा ॥२८॥  
 अन्यत्र चाग्यस्य च धर्मसाम्याद् यद्रूपसाकर्म्यमुदेति दृष्टी ।  
 सोपासना भक्तिवशात् तयो स्य कर्मणि शब्दाश्च धियस्तथैव ॥२९॥  
 यद्दर्शने पश्यति रूपमेवोद्गृहमेवमस्मीति करोति बुद्धिम् ।  
 अन्यं प्रपश्यन् प्रतिपद्यतेऽयं भक्त्यैव तत्रार्थमुपैति सत्यम् ॥३०॥

१ अथ प्रसङ्गागतमुपासनातत्त्वमनाधिकरणे विरादी कियते ।

२ पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रतीके सर्वबुद्ध्या अनुरूपचित्रे चित्रितपदार्थबुद्ध्या चेति द्विवि-  
 घोपासना विवृता । इह तु अनुरूपचित्रे दृष्टान्तशब्दोऽधिको योजितः । चित्रचित्रितयो—  
 विम्बप्रतिविम्बभावो भवतीति दृष्टान्तशब्दोऽपि तत्रोपादीयते । शब्दभेदमात्रमिदम्,  
 उपासना तु द्विप्रकारेणैव विप्रियते । प्रतीके लण्डे, पूर्णरूपत्वमारोप्य, दृष्टान्तभूते चित्रे वा  
 अदवगजादि तत्तत्पदार्थत्वमारोप्य तत्तन्नामरूपकर्मभावना या क्रियते, तैव भावनारूपान्त वरण  
 वृत्तिरुपोपासनेत्युच्यते । एकदेशे सर्वस्य नामरूपकर्मबुद्धिः, चित्रे चित्रितवस्तुबुद्धिर्वा उप-  
 चाररूपा । उपचार आरोप । भेदज्ञाने सत्यपि अभेदभावनामारोप उपचारो वीच्यते ।  
 इय भाषना सम्पद्धिमिध्याससामसादृश्यबुद्धिभ्यो विलक्षणेति व्याख्यातपूर्वमस्मानि । शब्द-  
 प्रयोगवशात् लक्षणावृत्त्या भवति, सोऽम्पुपचारकृत एवोच्यते ।

३ पूर्वत्र भक्तिशब्दो भागार्थको व्याख्यातः । इह तूपचारोऽपि भक्तिरित्युच्यते ।  
 लक्षणामपि भक्तिशब्देन व्यवहरन्ति । दर्शनादी यत्स्वीयमुखमालोकयते, तदपि वस्तुत  
 स्वस्यैव भाग । स्वीया एव प्राणा विरणरूपेण तत्र समवेता दृश्यन्ते—इत्येव प्रतिविम्ब  
 तत्त्वम् । तथैव चित्रादिविषयि चित्रलेखक स्वबुद्धौ चित्रितव्य प्रतिष्ठाप्य बोद्ध तत्पदार्थमा-  
 गमेव तत्र लिखतीति भागार्थक एव भक्तिशब्दस्तत्रापि प्रयुज्यते । एवमेव च सर्वत्र सादृ-  
 ष्यमूलिकाया बुद्धौ भक्तिशब्दप्रवृत्तिर्भाव्या । एकविधे चोपचारस्यले नाम, रूपम्, तद्विप-  
 यिणी बुद्धिर्बैवक्यरूपा एव भवन्ति कोवदृष्टयेति अस्मिन् पद्ये उक्तम् ।

४ पूर्वार्द्धे स्पष्टम् । अन्यं कचन मुहृदादिकं पश्यन् तद्बुद्धिं करोतीति सर्वमेतद्भ-  
 क्त्यपरस्माद्योपचारकृतमेवेत्यर्थः । चित्रे वर्याचितस्वरूपं दृष्ट्वा तेनैव सत्यं स पुश्य परिचि-  
 नोनीत्येतदपि दृश्यते । तस्मान्नेमि मिध्याबुद्धिरित्यर्थः । एतदेवापिमेण पद्येन स्फुटाक्षरेण  
 स्पष्टीकृतम् ।

अयं गजोऽयं महिषोऽयमश्वोऽयं गौरितीत्यं प्रतिरूपकेषु ।  
 व्युत्पादितो दृष्टिमुपेत्य तेषु प्रपद्यते तान् परमार्थभूतान् ॥३१॥  
 दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोः समत्वाद् द्वाष्टान्तिकाभिन्नतयाऽत्र दृष्टिः ।  
 १ दृष्टान्तशब्दस्य तथा प्रयुक्तिर्द्वाष्टान्तिके भक्तिरुपासना सा ॥३२॥  
 २ वाग्रूपभेदेऽक्षरभावना या चाश्वत्यबुद्धिः किल बन्मं वृक्षे ।  
 यत्पुण्डरीक गिरयः समुद्रा भक्त्यैव तत्सर्वमिहोपबलुप्तम् ॥३३॥  
 ३ वाग्रूपभेदेऽक्षरशब्दबलुप्तिर्ब्रह्माक्षरस्थाननिवेशदृष्ट्यै ।  
 अन्येषु भेदेष्वपि तेन वाचा तैर्ब्रह्मभेदैः समता समीक्ष्या ॥३४॥  
 ४ यथा हि तद्ब्रह्म तथैव शब्दः सर्वे विज्ञेया उभयोः समानाः ।  
 तेनात्र शब्दे निपुण निविष्टो ब्रह्मापि तच्छब्ददशाधिगच्छेत् ॥३५॥

१ दृष्टान्तेन चित्रादिना मूर्ध्ने या बुद्धि संवोपासना विज्ञेया । इदानीं सीताराम—  
 राधाकृष्णादिमूर्तिषु यावतारोपासना भारते सर्वत्र प्रचलति, तथापि पुराणादिनिरूपित  
 तादृश स्वरूप निर्माय तदाधारेण मुरपेषु रामकृष्णादिषु बुद्धि स्थाप्यत इति एवविधैव  
 साम्युपासना । इयमेवोपचाराद्भक्ति, चित्तस्य तत्रापेक्षाच्च उपासनेत्युच्यते, इति विवृतं प्राग् ।

२ अन्यान्यपि लोकसिद्धान्युदाहरणान्याह । अकारककारादीनां या लिपयः पत्रेषु  
 सनिवेश्यन्ते, ते वाच एव कल्पिना रूपभेदाः, तेषु लिपोद्भूतेषु अक्षरपदः सर्वैः प्रयुज्यते, सुन्द-  
 राप्यक्षराणि निवृष्टान्यक्षराणीत्यादि, ताभिश्च लिपिभिर्वागवयवेषु अक्षरेषु बुद्धिर्गच्छति ।  
 'ऊर्त्रंमूलमघ शालमश्वत्य प्राहुरव्ययम्' (भग० १५ अ०) इत्यादिषु बन्मंय जगत् वृक्षरूपेण  
 कल्पितम्, तत्र चाश्वत्यबुद्धिनिवेशिता । भूविद्याशिक्षार्थमादर्शचित्रे ये गिरिसमुद्राद्या लिख्यन्ते  
 पुण्डरीकम्—वमलादि च यच्चित्रे निवेश्यते तेषु च तत्तन्नामैव सर्वे प्रयुज्यते, तदेतन्सर्वं  
 भक्तिरूपमेव बोध्यम् ।

३ वस्तुतोऽक्षरमिति ब्रह्मणः पुरुषस्य निर्देश इति पुरुषाधिकरणे विस्तरेण स्थापितम् ।  
 सोऽयमक्षरसादो भाष्यमाणाया वाचो वाक्यपदावयवेष्वपि लोकं प्रयुज्यते 'देवदत्त शब्दे  
 चत्वार्यंशरार्णात्पादि' सोऽयं प्रयोग साम्यरूपा भक्त्या श्रेयः । अक्षरपुरुषस्वात्र वागवय-  
 वेष्वक्षरेषु साम्यमस्ति । तदेव बोधयितुमक्षरसादोऽत्र प्रयुक्तोऽभियुक्तं प्राक्तनं । एतन्नाम्य  
 विज्ञाय एतदक्षरपरा दृष्टिर्ब्रह्मरूपेऽक्षरपुरुषेऽपि गच्छति हि तेषामानय । ब्रह्मरूपेऽत्र  
 मूर्ध्ने स्थाने बुद्धिनिवेशो भवेदिति तद्दृष्ट्यै—तद्दर्शनायक्षरसादव्ययनात्रेत्यन्यथ । एव  
 वक्ष्यमाणेषु वागक्षरभेदेष्वपि चाग्भेदैर्ब्रह्माक्षरे दृष्टिरुपासनाया विधेरेत्याशयः ।

४ द्वे ब्रह्मणो वेदितव्ये शब्दब्रह्म पर च यत् ।

शब्दे ब्रह्मणि निगूढान् पर ब्रह्माधिगच्छति ।

इति चिरन्तनोक्तिरिहायंतोऽस्मिन् पद्येऽनूदिता । शब्दब्रह्मणि परब्रह्मणि चानेकप्रकारं  
 सादृश्यं वर्तते । तेन शब्दब्रह्म सम्भूतं विज्ञाय परब्रह्मस्यपि दृष्टिनिवेशनिः शक्यत  
 इत्ययमर्थः ।

१स्वरः परः सोऽक्षरमेतदाहुस्त्रिधाऽत्र वर्णः दार उच्यते त्रिधा ।

स्वरो ह्युदात्तस्वरितानुदात्तप्रभेदतोऽयं त्रिविधो निष्कत ॥३६॥

सद्विधं स्पन्दुपसर्जनक्रियं लार्त्तीयिकं तूपजनक्रियं भवेत् ।

स्पुष्टारसथान्ये विवृतास्तथापरेऽन्तस्थादद्य वर्णास्त्रिविधा अमी स्पुः ॥३७॥

१स्वरेऽक्षरं तत्र च वर्णं इत्य परेऽक्षरं तत्र पुनः क्षरं स्यात् ।

ज्योतिर्हर्षुदात्त स्वरितो धृतिः स्यात् समा प्रतिष्ठा निहतस्वरेण ॥३८॥

१विधर्तुमीष्टेऽक्षरमष्टवर्णानिर्द्धादिमात्रान् पुरतदद्य पूष्टे ।

पुष्टस्वितान् पञ्च पुरःस्थितास्त्रीन् विधर्तुमीष्टे स्वविकासयोगात् ॥३९॥

१ सादृश्यमेवाधुनाधिकरणसमाप्तिपर्यन्तं विवृणोति । अस्माकं वर्णविभागे स्वर, व्यञ्जनमिति द्विविधत्वं प्रसिद्धम् । तत्र केवला अकारादयः स्वरा इत्युच्यन्ते । व्यञ्जना-  
स्वरत्वेन प्रयुक्ता व्यञ्जनविशिष्टा स्वरास्तु अक्षरपदेनोच्यन्ते । 'वागित्येकमक्षरम्' 'हृदय-  
मिति व्यक्षरम्' इत्याद्याहु-भ्रुतिषु व्यञ्जनसहितस्य स्वरस्यैवाक्षरत्वमाश्रित्य 'एवम्' 'त्रि'  
इति सख्या निर्दिष्टा । वर्णास्तु वागित्यत्र वकारागारागकारास्त्रय, हृदयमित्यत्र च सप्त  
सन्तीति । स स्वर त्रेधा-त्रिप्रकार उक्त — उदात्त, अनुदात्त, स्वरितश्चेति । तत्रापि  
पुनस्तंविध्य प्रत्येकम्—अक्रियम्, उपसर्जनक्रियम्, उपजनक्रियं चेति । एवामुदाहरणान्यत्रे  
वदन्ते । अथ अक्षरे अन्तर्भूता ये वर्णा, तेषुपि त्रिविधा—स्पुष्टा, विवृता, अन्तस्थाश्चेति ।  
इय पद्यद्वयस्य व्याख्या ।

१ अथ ब्रह्मणा साम्यमुदाहरति—यथात्र एकाकिनि असवद्वे स्वरे आश्रित व्यञ्जन-  
सहित स्वरूपमक्षरम्, तत्राश्रितादच त्रिविधा वर्णा, तथा अव्यये पुरुषे असङ्गे अक्षरपुरुषय  
आश्रित, तत्र च त्रिविधभेदभिन्ना क्षरपुरुषा—इत्येक साम्यम् । यथा च स्वरस्य उदात्तादि  
त्रिरूपता उक्ता, तथा मूल्यस्माव्ययपुरुषस्वार्पि मन प्राणवाङ्मनस्य सर्ववस्तुषु प्रतिष्ठिता  
ज्योति, विधृति, प्रतिष्ठा इति त्रिभे रूपाश्च अन्वे रसाधिकारे प्रतिपादिता । तत्र साम्यान्  
ज्योतिरुदात्त रूपम्, विधृति स्वरितम्, प्रतिष्ठा तु निहितेन अनुदात्तेन समा । एतत्साम्य  
ज्योतिरादिनिरूपेण पूर्ववृत्तेन सममित्यम् ।

१ यथा च ब्रह्मपरिस्थितावक्षर बहूनि क्षराणि धत्ते, तथा वाक्परिस्थितावपि स्वरोऽ-  
क्षररूपे अष्टौ वर्णान् अर्धमात्रामितकालान् व्यञ्जनरूपान् विधर्तुं समर्थ । तत्र पूष्टस्वितान्  
पञ्चवर्णान्यत्रे स्थित स्वरो धारयितु समर्थ । यथा 'वात्स्यम्' इत्यत्र र, त, स, न, य  
इति पञ्चव्यञ्जनानि अत्रे स्थितो अमित्यकारो धत्ते । पञ्चपर्यन्तानि व्यञ्जनानि अत्रे  
स्थितस्य स्वरस्याधारेण स्यात् प्रभवन्तीति भाव । इतोऽधिकानि तु पूष्टस्थानि न धर्तुं समर्थ  
स्वर । अत्रे स्थितानि तु त्रीण्येव व्यञ्जनानि धर्तुं समर्थ । यथा ऊर्गभिरित्यादौ रेफग-  
कारमकारान्यत्रे स्थितानुकारो धत्ते । अत्र अत्रे स्थितेन इकारेण ते पूता इति चकनु शक्य  
स्यान्, पर 'आर्द्धम्' 'एवर्द्धम्' इत्यादौ तु त्रीणि व्यञ्जनानि पूर्वस्थितेन स्वरेणैव धार्यन्त  
इत्यत्र न कोऽपि सत्तम । इतोऽधिकान् वर्णान् न विधर्तुं शकत । तदित्य पञ्चपूष्टस्थान्,  
त्रारच पुरुःस्थानिति समुप अष्टौ वर्णान् धर्तुं स्वरेऽक्षरे सामर्थ्यम् । 'त्स्यर्द्धम्' इति परैक-

१पृष्ठस्थितातस्त्र विधारयत्तानेकं बहून् द्वावपि तल्लघु स्यात् ।  
विधारयेच्चेत् पुरतस्तु वर्णं कथञ्चिदप्येकमिदं गुरु स्यात् ॥४०॥

२न पृष्ठतो वा पुरतो विधारयेत् तदक्रिये स्याल्लघु चेतदक्षरम् ।  
चेत् पृष्ठतो धारयते न चाप्रतो लघ्वेव तत् स्यादुपसर्जनक्रियम् ॥४१॥

३यस्त्वप्रतो धारयतेऽय वर्णान् गुरुः स एवोपजनक्रियत्वम् ।  
द्विधैव तेनैतदधाक्षरं विदुः स्याद्वा लघु स्याद् गुरु नाधिकं ततः ॥४२॥

४प्रज्ञाः क्षराः स्युधिवृतास्तथा मताः प्रकाशते तत्र तदक्षरं स्फुटम् ।  
आभासते ज्योतिरपीह तत्पर प्रज्ञा ततो ज्योतिरिति प्रचक्षते ॥४३॥

देशोच्चारणे एकेनैवाकारेण अष्टौ व्यञ्जनानि धृतानिति द्रष्टव्यम् । इदं विधारणं स्वरस्य विकास । अत्र सख्यानियमसादृश्यं ब्रह्मरूपेऽक्षरे नास्ति, तत्तु अनन्तानि क्षराणि धत्ते । केवलं वागूपस्य स्वरस्य सामर्थ्यबोधनाय कीतुकार्यमिदमुपात्तं ग्रन्थकृता । अत्र वर्णविधारणत्वम्, तत्र च क्षरविधारणत्वमिति तु सादृश्यं स्पष्टमेव । ब्रह्माक्षरमपि पञ्चभूतानि त्रीणि च सत्त्वरजस्तमासि धत्ते इति वा सादृश्यं ह्यम् ।

१ अत्रापार विशेषमाह—पृष्ठस्थितानेकानपि वर्णान् विधारयन् स्वरो लघुरेव गण्यते, न गुरुत्वं याति । पुर स्थितं तु एकमपि वर्णं विधारयन् गुरुत्वं प्रतिपद्यते । युक्ताक्षरे परे पूर्वस्य गरत्वं भयत् इति छन्दशास्त्रनियमोऽत्रानुसन्धेयः ।

२ पूर्वोक्ते हेतुं वदन् अक्रियत्वादीन् सप्तविंशत्योक्तान् त्रीन् धर्मानिप्युदाहरति—यस्वरं पूर्वस्थितमग्रे स्थितं वा कमपि वर्णं न धारयति—यथा शुद्धं 'अ' इति 'इ' इत्यादि वा, तदक्रियमुच्यते । विधारणक्रिया तत्र नास्तीति । अक्रियत्वाच्च स लघुरेव मन्यते । यदि च पृष्ठस्थानेव वर्णान् धारयति, न त्वग्रे स्थितान्, तदा तदुपसर्जनक्रियं मन्यते । अस्ति तत्र विधारणा क्रिया, परं सा उपसर्जनीभूता, न तु प्राधान्यं प्राप्ता । ततश्च सोऽपि स्वरो लघुरेव गण्यते । न हि तत्र स्वरे बलविशेषोऽनुभूयत इत्यनुभवेन प्रत्येतव्यम् ।

३ यस्तु स्वरोऽग्रस्थितान् व्यञ्जनरूपान् वर्णान् धारयति, स उपजनक्रियः । तत्र उपजनरूपेण आगन्तुकरूपेण क्रिया आधीयते । अग्रस्थानि व्यञ्जनानि धर्तुं बलविशेषस्तत्राघातव्यो भवतीत्यप्यनुभवेन प्रत्येतव्यम् । तादृशं क्रियायां आधानादेव तदक्षरं गुरुव्यञ्जनविशिष्टस्वररूपं गुरुं भवति । भार इव तत्र प्रतीयते । भारसहस्यं च गुरुत्वं प्रसिद्धमेवेति । ये चापि 'आ' 'ई' 'ऊ' इत्याद्या दीर्घां स्वरा उच्यन्ते, तेऽपि लघुद्वययोगेन जाता इति परस्वरं पूर्वस्य स्वरेण विधूतं, गत एव तत्र गुरुत्वम् । प्लुते एकेन लघुनाऽग्रस्थितसजातीय—द्विवर्णधारणमिति तदपि गुर्वक्षरमेवोच्यते । एव वर्णान्तरविशिष्टवर्णरूपमक्षरं लघु, गुरु, इति द्विधैव मन्यते ह्यस्वदीर्घप्लुतवदत्र तृतीयो विभागो न गण्यत इत्यर्थः । तथैव ब्रह्माक्षरमपि द्विधा नभ्यम्, पृष्ठ्य चेति । ब्रह्मा, विष्णुरिन्द्रश्चेति त्रिकलं नभ्यम्, अग्नीषोमात्मकं द्विकलं तु पृष्ठ्यमिति व्याख्यातपूर्वं गद्यमये पुरुषप्रपञ्चाधिकरणे । तत्र नभ्यं लघुं मन्यते, पृष्ठ्यं तु पुरं उत्पन्नक्षरविधारणत्वाद्गुरु—इति सादृश्यमनुसन्धेयम् ।

४ अयं वर्णानां यत् त्रिविधत्वमुक्तम्, तस्यापि सादृश्यं विव्रियते । वर्णां यक्षरेषु विधृता क्षरपुरुषस्थानीया इति प्रागुक्तम् । ते वर्णास्त्रिविधा उक्ता—विधृता, स्पृष्टा,

१वर्णास्तदा ये विवृतास्त एव तल्लघ्वक्षरत्वं गुह्यतां च गृह्यते ।  
प्रकाशते तत्र परः स्वरो यतस्ततो विवृतास्तान् विवृतान् स्वरानिति ॥४४॥

२स्पृष्टेन भूतं विवृतेन प्रज्ञान्त.स्येन च प्राण इहानुलक्ष्यः ।  
पदक्रियं तत्तदधीपसर्गक्रियं तदधीपजनक्रियं स्यात् ॥४५॥

३अन्तःस्वतां ते विवृतेषु नामिनः स्वरा यथा यान्ति तथा धियोऽप्यभूः ।  
प्राणत्वमायान्ति पुन. प्रसारणे प्राणास्तु चान्त स्पवदीराते ष्वचित् ॥४६॥

अन्त स्याद्वेति । अन्त स्या एव ईपत्स्फुट्य इत्युच्यन्ते । तपसहामीपद्विवृत्व तु व्याकरण-  
प्रक्रियायामिकारशक्तीरादीनां सर्वगणसंज्ञावारयितुं महाभाष्यकृता नाञ्जलाविति पाणिनीयसूत्रं  
विनैव लाघवेन प्रक्रियानिर्वाहायाधिनम्, तथैवाकारस्य सवृत्तत्वमपि व्याकरणप्रक्रियोपयोगीति  
वस्तुतस्तत्र एवाम्यन्तरप्रयत्नभेदकृता वर्णभेदा । श्रद्धपरिस्थितौ अक्षरघृत्तस्य क्षरस्यापि  
प्रज्ञा-प्राण भूतैस्त्रिरूपता । तत्र प्रज्ञाया विवृतत्वादुच्यम् । वर्णेषु विवृतत्व जिह्वास्पृष्टा-  
भावकृत् व्यवहृतेति शिखास्तु, प्रज्ञायान्तु विवृतत्व प्रकाशकत्वम् । प्रज्ञायामक्षर स्फुट प्रकाशते,  
प्रज्ञायवाक्षरज्ञान जायत इत्यर्थं । नैतावदेव, किन्तु पर ज्योति —परज्ञानमपि प्रज्ञायामेव  
प्रकाशते । प्रज्ञारूपेण वृत्त्यात्मकज्ञानेनैव वय मुख्य ज्ञानमपि परिचिनुम इत्यर्थं । परस्य  
ज्योतिषोऽत्र प्रकाशनात् प्रज्ञापि ज्योतिरुच्यते ।

१ वस्तुतो वर्णेष्वपि विवृत्व प्रकाशकत्वमेवेति साम्यपूर्तय आह । वर्णेषु स्वरा एव  
विवृता उच्यन्ते । तत्रैव च लघुत्व गुह्यत्व चापि भवतीत्यवोचाम । व्यञ्जनधारकत्वेन  
लघुत्व गुह्यत्व च व्याख्यातम् । तदेतल्लघुत्वगुह्यत्वादि अक्षरनिष्ठ स व्यञ्जनेषु स्थितत्वात्  
मुख्य शुद्ध स्वरस्तत्राक्षरे प्रकाशते । तस्मात् प्रकाशरूपत्वादेव स्वरा विवृता इति ।

२ इत्य प्रज्ञाविवृतयो साम्यमुक्त्वा, अन्ययोरपि क्षर-वर्णभेदयो साम्यमाह—स्पृष्ट-  
वर्णसमूहेन भूतवर्णस्य साम्यम्, स्पृष्टत्वात् । यथा च स्पृष्टेषु जिह्वास्पृष्टं । तथा भूतान्यपि  
चत्वारि स्पृष्टवन्तीनि च । शुद्ध आकारे यद्यपि न एषं, तथापि पञ्चोच्यते तु अल्प- एषां  
मन्यत एव । तत एव च शब्देनापि तीव्रतरेण लघुकाचाल्यासप्रुट्यन्ति । प्रज्ञाविवृतयो  
साम्यं तूपादितमेव पूर्ववत्ते । अन्त स्येन च वर्णसमूहेन प्राणवर्णस्य सादृश्यम् । प्राणस्यापि  
प्रज्ञाभूतयोर्मध्ये स्थितवान् । प्रज्ञापेक्षया स्पृष्टत्वाद्भूतपेक्षया लघुत्वाच्च । अपरमपि  
कादृशमपि प्रज्ञे प्रज्ञे लक्षणे । किं च अक्षरत्वादिर्कं वज्जुपुत्रैरक्षरवोच्यत्वात्, तदधीहान-  
स्तीत्याह—प्रज्ञा सर्वथा क्रिया रहिता । भूतानि तु उपसर्जनक्रियाणि, तत्र क्रियाया निगूढ-  
त्वात्, परससर्गर्णबोधत्वात् । प्राणस्तु उपजनक्रिय —स्वयं क्रियाशीलोऽप्यत्रापि स्वक्रियामपे-  
यतीति । सामान्ये नपुंसकमिति नपुंसकनिर्देशः ।

३ अन्यदपि अन्त स्यात् प्राणसादृश्यमुपपाद्यते—नामिन स्वरा इकारोकाराया विवृता  
यथा ष्वचिदन्त स्यानाम्—यकारवकारादिरूपता शुद्धपुषास्य मध्वरिस्त्रियादियु गच्छन्ति ।  
कुनश्च सप्रसारणेन द्रव्यते इत्यादौ अन्त-स्यता परित्यज्य विवृत्व गच्छन्ति । तथा प्रज्ञा  
अपि ष्वचित्प्राणत्वमायान्ति, पुनश्च प्राणरूपता जिह्वाय प्रज्ञारूपता गच्छन्तीनि महत्सा-  
दृश्यम् । 'यो वै प्राण', सा प्रज्ञा' इत्याद्यास्तु श्रुतिष्वत एव प्रज्ञाप्राणयोरैकत्वमेव श्रावितम् ।

१तदित्यमन्येऽपि तथैव भावा शब्देषु ते तद्ब्रह्मापि वेद्या ।  
शब्दे खलु ब्रह्मणि य. प्रविष्ट सम्यक् पर ब्रह्म च सोऽधिपच्छेत् ॥४७॥

### (४६) संतानाधिकरणम्<sup>२</sup>

१अयं प्रवाते पुनरुभयो या उत्पानमासा पतन च रूपम् ।  
रसेऽमृते ब्रह्मणि ता अनन्ता उत्प्राय चोत्प्राय पतन्ति तस्मिन् ॥४८॥

२उत्तिष्ठते ब्रह्मणि सुज्यतेऽसौ पतत्ययो तत्र विलीयतेऽसौ ।  
उत्प्राय यावत् पततीह तावत् कर्मतदेक प्रथित रसेऽस्मिन् ॥४९॥

३एकैककर्मण्यपि कर्मभिन्न तत्रापि भिन्न पुनरत्र भिन्नम् ।  
ऊर्ष्यां परोमि पुनरत्र चोमि तत्रापि चोमि पुनरन्तरन्त ॥५०॥

४सोमिहि सान्ताभिककर्मदिष्ट क्षुद्र बृहच्चैतदनन्तभेदम् ।  
क्षुद्र बृहत्पन्तरित मत वा क्षुद्र बृहच्चेति पृथक् स्थित वा ॥५१॥

१ उपमहार—अन्यदपि सादृश्यमेव ब्रह्मण शब्दब्रह्मणश्चान्वेष्यम् । तत एव च  
शब्दे ब्रह्मणि निष्णात इत्याद्या पूर्वोदाहृता महतामुक्तिं प्रवृत्तेति । तथा चानेनैव हेतुना  
क्षरसमूहरूपैर्नन्त्रादिभि परब्रह्मोपास्यत इति उपासनाप्रकरणमुपसहृतं व्यभिति ।

२ प्रसङ्गागतमुपासनातस्व निष्पद्य पुन प्रकृतमनुसरति—क्षणिकम्, सान्तानिकम्,  
प्रावाहिकमिति त्रिरूप कर्मोक्तम् । तत्र प्रावाहिकं विवृतम्, सान्तानिकमिदानीं विवृणोति ।

३ वायुना जले तरङ्गमालावद् ब्रह्मणि कर्मणा सन्तानं सदा प्रचलतीति स्पष्टोऽयमन्वयः ।

४ कर्मण उत्पानमेव कर्मसृष्टिरुच्यते, पतनमेव च तद्रिलयः । उत्पानपतन एव  
बलवृत्ते रसाधारेण भवनं न तु अभिनवस्य बलस्योत्पत्तिः, तस्यापि प्रवाहनिवृत्त्यात् ।  
उत्पानान् पतनपर्यन्तमेकमेव कर्मोच्यते, तत् सान्तानिकमित्यर्थः । वस्तुनस्तु उत्पानपतन-  
पर्यन्तं क्षणिकानि क्षतरा कर्माणि जायन्ते, पर तानि सन्तानरूपेणैकीकृत्य एकमेव कर्म तत्र  
व्यवहित इति भावः ।

५ उक्ते सन्तानरूपे एकैकस्मिन् कर्मणि विभिन्नानि बहूनि कर्माणि भवन्ति । यथा  
लोके एकस्या पचि क्रियाया चुल्गीप्रज्वालनस्याल्पधिययणादीनि विभिन्नानि कर्माणि,  
तत्रापि चावान्तराणि कर्माणीति प्राक् कर्मरूपांश्चोक्तं विवृतमस्माभिः । जलेऽप्येवमेव  
महत्सु तरङ्गेषु अवान्तरा, तत्रापि चावान्तरास्तरङ्गा भवन्तीति दृष्टान्तेनैव कर्मतरङ्गेष्वपि  
बुद्धि सधारणीया ।

६ ऊर्ष्याभिता एकैवा महत्पूमि सन्तानकर्मनाम्ना निर्दिश्यते । तत्र कश्चित्सन्तान  
दिशरकालव्यापी बहुदशव्यापी वा महान् भवति, कश्चित्तु अल्पकालेऽल्पप्रदेशश्च क्षुद्रो  
भवति । तत्रापि क्वचिन् क्षुद्रो महत्पन्तर्भवति, कश्चित्तु क्षुद्रो महाश्च पृथक् पृथगेवाव  
निष्ठेने । यथा जगति महान्तं पर्वता, अनेके च तद्गर्भे क्षुद्रा पर्वताः, क्वचिन् क्षुद्रा पर्वता  
महतं पर्वताङ्गिता एवेत्यादि रीत्योक्तम् ।

- १ महान् य उत्थाननिपातभङ्गो ब्रह्माण्डसर्गं प्रथितः स एकः ।  
 ब्रह्माण्डसर्गाः प्रभवन्त्यसंख्या भिन्नास्तदुत्थाननिपातभङ्गौ ॥५२॥
- २ धीप्राणवाद्भ्रमास्तसूर्यचन्द्रपृथ्वीति सप्ताऽवयवोत्थितिः स्यात् ।  
 पृथ्वी पुनर्थोत्त्वमुपेत्य लीना रते भवेत् तत्पतनं महोर्म्याः ॥५३॥
- ३ सूर्योद्भवोऽन्या पुनरुत्थितिर्मता सूर्यस्य नाशः पतनं तदन्तरे ।  
 तत्रापि पृथ्वी यदभूत् तदुत्थितेः पृथ्वीविनाशः पतनं तदन्तरे ॥५४॥
- ४ स एष रामः समभूत् तदुत्थितिर्मतः स रायः पतनं तदुत्थिते ।  
 ५ इत्यु पृथक्त्वेन विभिन्नवर्मणामुत्थानपातानवधारयन्ति हि ॥५५॥

१ एव रीत्या सर्वतो महान् य उत्थानपतनरूपस्तरङ्ग, स एव ब्रह्माण्डसर्ग इति विज्ञेय । एव विद्या ब्रह्माण्डसर्गा अप्यनन्ता, तस्मादेवविद्या महान्तस्तरङ्गा अप्यनन्ता विज्ञेया स्युः । सर्वेषां समष्टिदश प्रवाह इति प्राक्प्रतिपादितमेव ।

२ महान् य उत्थानादिपतनान्त सन्तान स ब्राह्माण्डसर्गरूप इति प्राक्तने पद्ये उक्तम् । तत्र ब्रह्माण्डोत्पादकमहातरङ्गो किमन्तोऽवान्तरास्तरङ्गा इत्याह । रसस्य बलजन्येन वर्मणा सवन्धे प्रथम धीर्मान मन उदेति, तदनु प्राण, तदनु वाक् । इमा अवयवपुरुषस्य कला इति प्राक् पुरुषाधिकरणे व्याख्याता । एता सर्वसृष्टिसाधारण्य । क्वचिदपि सृष्टिरेता-भिर्विना नोदेतीति सर्वत्र प्रथममासा गणनमावश्यकम् । तदनु भासो वायु । वायुपदेना-भ्राक्षरपुरुषकलारूप सृष्ट्युपादान सोम लक्षयति । अयमपि सर्वसृष्टिसाधारण । अग्रे सूर्य, चन्द्र, पृथ्वीति त्रय विण्वा प्रत्येक ब्रह्माण्डे भिन्ना भिन्ना उत्पद्यन्ते । एषा सप्तानामव-यवानामुत्थानेन प्रत्येक ब्रह्माण्डसृष्टे पूर्णता भवति । एतत्सप्तधावयवक ब्रह्माण्डोत्पादक एकैको ब्रह्मस्य महान्मि, पृथिव्यादानवसंस्तमूर्म्या उत्थानम् । अयं पतने तु पृथ्वीचन्द्रौ सूर्ये स गारुडाह्वय सोममण्डले, स च वाक्प्राणमन सु त्रमेण लीयते—इति उत्थानस्याग्निमा सोमा भूमि क्रमेण बुद्धिरूपा मावचायात्, अर्थां क्रमेण मनसि प्रलीना भवेत्, तावत्पतनरूपो महास्तरङ्ग ।

३ अयं तत्र महति तरङ्गोऽवान्तरास्तरङ्गानाह । प्रत्येक ब्रह्माण्डे प्रधानभूतसूर्यजनक द्वितीयस्य अवान्तरास्तरङ्गस्य उत्थानम् । एवं च सूर्यसंबन्धेनैक ब्रह्माण्ड भवतीति । सूर्यस्य सयस्य तस्य तरङ्गस्य पतनम् । तत्र च पृथिव्या उत्पत्तिस्तदवान्तरास्तरङ्गोत्थितिः, पृथिवीनाशश्च तस्य तरङ्गस्य पतनावधि ।

४ अयं पृथिव्या ये प्राणिनो मनुष्याद्या उत्पद्यन्ते, ते अवान्तराणामप्यवान्तरास्तरङ्गा । यथा क्वचिद्रामनामको मनुष्य प्राणी, तस्योत्पत्ति पृथिव्यावान्तरास्तरङ्गस्योत्थानम् । तन्मरण च तस्य तरङ्गस्य पतनमिति । इत्य प्रत्येकस्य जडचेतनात्मवस्योत्पत्तिविनाशरूपा पृथिव्यु-त्पादकतरङ्गान्तर्गता एव बोध्या ।

५ अयं मनुष्यादि प्राणिनां पृथक् पृथक् क्रिया एकैकमनुष्योत्पादकवर्षतरङ्गस्याप्य-वन्तरास्तरङ्गा । ता विभिन्ना त्रिधा पूर्वोद्धेनोदाहरणरूपेणोक्ता । आसा त्रिपाशामुत्थान पतन च भिन्न भिन्नमिति विभिन्नानि साते वर्माणि । एकैकक्रियाऽप्यनेकक्रियासमष्टिरूपा,



द्वे पचत्येति शृणोति भुङ्क्ते निद्राति तिष्ठत्यवलोकते वा ।  
 एतानि सर्वाणि बलानि भिन्नस्वोत्थानपातानि भवन्ति लोके ॥५६॥  
 पाकक्रियोत्थाननिपातभङ्गे नानाक्रियोत्थाननिपातभङ्गा ।  
 तदन्तरन्त क्रमतस्तदन्ते तूत्थानपाता. क्षणिके पृथक् स्यु ॥५७॥

### (४७) क्षणिकाधिकरणम्

१ उच्चाधचानेकविधेषु तेषु सान्तानिकेषु क्षणिकानि सन्ति ।  
 मुशुङ्खलाबद्धनिजक्रियाणि बहुक्षणावृत्तिरतोऽस्ति तेषाम् ॥५८॥  
 २ सान्तानिकान्यप्यखिलानि धारावाहीनि कर्माणि भवन्ति किन्तु ।  
 सादोनि सान्तानि ततस्तृतीयात् प्रावाहिकाद्भिन्नतराणि तानि ॥५९॥  
 ३ अथाखिलानि क्षणिकानि तानि सोत्थानपातानि भवन्ति किन्तु ।  
 धाराप्रवाहीणि न सन्ति तस्मात् सान्तानिकाद् भिन्नतराणि तानि ॥६०॥  
 ४ बल तु सान्तानिकमत्र भिद्यते तथापि नेइ क्षणकैर्विना कृतम् ।  
 प्रायाहिक चापि बल प्रभिद्यते विना तु सान्तानिककर्मभिर्न तत् ॥६१॥

तनान्तभूताना क्रियाणामप्युत्थानपतने भिन्ने भित्ते इति पूर्व व्याख्यातमेव पुन क्रमस्यष्टीकर-  
 णायोक्तमग्रिमे पद्येऽपि । अस्याश्च परम्पराया अन्तिमोऽवधि क्षणिक कर्मवेत्पुनसहृतम् ।

१ अथ सन्तानगतानि क्षणिकानि कर्माणि सन्तीति पूर्वोक्तमेव प्रक्रमागत पुनरावृत्त्ये ।  
 क्षणिकाना सन्तान कथमिति समाहितपूर्वमपि उत्तराद्धेन पुन स्मायते । क्षणिकाना  
 व्यापारापरपर्यायक्रियारूप निज स्वरूप रसमाधारीकृत्य शृङ्खलाबद्धम् अव्यवहितरुमरूपेण  
 प्रचलद् भवतीत्यत क्षणिकानामपि बहुक्षणवृत्तिसारूप सन्तान प्रतीयते । यथा अव्यवधानेन  
 पुन पुन पादोत्थापनमग्रे पादन्यसन चेति क्षणिकानि कर्माणि पादाश्रयण क्रमवद्भानि प्राप्य-  
 स्थानपर्यन्त गतिरूप सन्तानमुत्पादयन्तीत्यादि विवृतपूर्वम् ।

२ अथ कर्मणा तिस्रो विधा किमर्थे स्वीक्रियन्ते—इति प्रश्नसमाधानाय तिसृषु  
 विधासु परस्पर साम्य वैधर्म्यं च विप्रियते । सान्तानिक कर्माणि धारावाहि, प्रावाहिकमपि  
 धारावाहि इत्युभयो साम्यम् । किन्तु सान्तानिक सादि सान्त च । प्रावाहिक तु अनाद्य-  
 नतमित्यनयोर्भेद । एकैक कर्मसन्तान पाकममनादिरूप समयविशेष एव प्रारभ्यते, स्व स्व  
 फल पाकं प्राप्य स्थानसंयोग बोत्पाद्य विरमति । एव महासन्तानानामपि पृथिव्याद्युत्पादका-  
 नामारम्भ पृथिवीनाशे समाप्तिश्च पूर्वाधिकरणे व्याख्याता । कर्मप्रवाहस्तु कदापि न  
 निवर्तते, सृष्टिप्रलयावनवरतमुत्पादयतीति प्रवाहाधिकरणे विवृतम् । अस्मादेव भेदात्  
 सान्तानिक प्रावाहिक च पृथक् पृथक् परिगण्यते ।

३ क्षणिकाना कर्मणामुत्थानपतञ्च, तथैव सान्तानिकानामुत्थानपतने—इति द्वयो  
 साम्यम् । किन्तु सान्तानिकेषु धारा अर्थात् क्रमवद्धा परम्परा दृश्यते । क्षणिकानि  
 त्वेकैकव्यक्तिरूपाण्येवेति न तत्र धारा—इति सान्तानिकस्य क्षणिकस्य च वैषम्यम् । तेन  
 द्वे पृथक् पृथक्ते ।



## (४८) कर्मबन्धाधिकरणम्

- १ स्वल्पाशनाया रसग्राह्यपूर्णा नित्यं रसायोत्क्रमते परस्मै ।  
तावद्रसं प्राप्य निवर्तमाना पुनः रसायोत्क्रमते परस्मै ॥६६॥
- संप्राप्य संप्राप्य रसं निवर्तते तस्या निवृत्तौ स रसोऽवशिष्यते ।  
आत्मन्वितामेति न यावदुत्क्रमे तावद्दृश्येद्योत्क्रमते निवर्तते ॥६७॥
- २ यथा तरङ्गा उदके भवन्तो ध्रुवैव नाश परियन्ति भूय ।  
वाय्वम्बुबन्धने तु फेनभूता आत्मन्विन पोषट्ता प्लवन्ते ॥६८॥
- ३ सप्रग्न्यबन्धने तथा कृतात्मतां गताः स्वदुद्धयं प्रभवन्ति ते पुनः ।  
मून्पूत्रमाः प्राप्य रसं मुहुः क्रमादपूर्णमात्मानमिवाभरन्ति हि ॥६९॥
- ४ पूर्णं पुरा बन्धगतं च पूर्णं पूर्णान्पुनः पूर्णमुदच्यते तत् ।  
पूर्णस्य पूर्णं परिगृह्यते चेदन्तेऽवशिष्येन तदेव पूर्णम् ॥७०॥

भवति । अम्बरत—आज्ञाज्ञानं स न हीयते, यत्र कुनापि गत आकाशाश्रित एव निष्ठ-  
तीत्यर्थं । तथैव अमृते रसे प्रचलन्निप मृत्यु—कर्म, रमेन कुनापि न हीयते—रसमाश्रयभूत  
कवापि न त्यजतीत्यर्थं । रसस्य विभूत्वान् तत्परित्यागासम्भवादिति ।

१ अथ कर्मणा बन्ध कथं भवतीति युक्तिदृष्टान्तैरुपपादयति । अशानाया नाम्ना या  
इच्छा शक्तिप्रकरणे विस्तरेण निरूपिता, सा स्वयं परिच्छिन्नेत्यपूर्णा स्वस्या अपूर्णत्वाद्रसमपि  
परिच्छेदवद्द दशयतीत्याद्युपपादितम् । सा पूर्णत्वाय—रसग्रहणाय, उत्क्रमते प्रतिष्ठते—प्रचल-  
तीत्यर्थं । य रसमाश्रिता, ततो भिन्न रस तत्र योजयितुमाश्रमति । यद्यपि रस एक एव,  
तत्र भेदो नास्ति, तथापि भाषास्य बल परिच्छिद्य तत्र भेद करोतीत्यसकृदुपपादितम् ।  
उत्क्रान्ता चाशनाया रस प्राप्य निवर्तते । तमाकालं रसान्तरमानोय स्वाश्रिते रसे योजयति ।  
एवमेकवारं निवृत्तापि पुन पुन प्रवर्तते, रस प्राप्य च पुन पुननिवर्तत इति श्रम प्रचलति ।  
अशानायानिवृत्तावपि रसस्तु नित्यं सदावशिष्यते एव । यदा तु प्रचलितमप्यशानायाबल  
रस न लभते, तदा आत्मन्विता नैनि—रस आत्मा तत्र न प्रविष्ट इति तदा तस्य उत्क्रमण  
निवर्तनं च निष्फलमेव भवतीति कर्मकर्मबोधकपद्यव्याख्या ।

२ पूर्वपद्योक्त बलस्य निष्फलत्व सफलत्व च दृष्टान्तेन स्पष्टीकरोति । जले सतत  
तरङ्गा उद्यन्ति, नश्यन्ति चेति तापि निष्फलानि । यदा तु करिवतरङ्गो वायुना तत्रैव लनेन  
बन्धने स्वावरणे नीयते वापोर्जलस्य च सघर्षेण स तरङ्ग फेन जनयतीति तस्य सफलाता ।  
स उत्पन्न फेनो जलस्य पोषट्त्वं प्रवर्धको भवति । नवीन पदार्थमून्पाद्य वृद्धि सपादयतीत्यर्थं ।

३ एव फेनोत्पादकवन्धविधा ये बलस्य बन्धा, ते सप्रग्नयो बन्धा उच्यन्ते । एत-  
रावृत्तौ रसश्चैषामात्मा भवतीत्येते आत्मन्विन—आत्मबन्ध उच्यन्ते । तत्रैव पुनर्वलप्रवृत्तौ  
वाय्वादिमघर्षे च मूत्स्ताया धाविर्भवन्तीति प्राक् पृथिव्युत्पत्तौ विवृणुम् । एते मृत्यो—  
बलस्योत्क्रमा रस प्राप्य अपूर्णमात्मानमाभरन्ति—नवनवान् पदार्थानुत्पाद्य स्वस्य नानारूपतया  
महत्त्व व्यापयन्तीत्यर्थं ।

४ इदन्तु भ्रमापनयनाय भूयोभूय स्मर्तव्यम्, यदियमपूर्णता आभरणेन पूर्णता वा  
बलस्यैव । रसस्तु बद्धो वा स्वतन्त्रो वा सर्वथा पूर्ण एव । तस्य विभूता कदापि न हीयते ।

- १ भावाविशेषोपास्वमृते स मृत्युः संसृज्यते ग्रन्थिरिहोदितः सः ।  
तत्कर्म बध्नाति नु बध्यते नु तत्कर्मबद्धं मतमत्र मत्वेम् ॥७१॥
- २ उल्लाप्य धाम् स ययोद्वेषेऽस्मिन्नावध्यते तेन विभाति फेनः ।  
आवध्यते ब्रह्मणि कर्म तद्वत् तन्मत्वंमेतत् प्रतिभाति विश्वम् ॥७२॥

### (४६) कर्मप्ररोहाधिकरणम्

- १ क्षान्तानिक कर्म भवेत्प्ररोहवत् तस्य प्ररोहाः प्रभवन्ति हि त्रयः ।  
मूलं च काण्डं च फलं च तत्कमादिच्छा क्रिया आवरणं च कथ्यते ॥७३॥

वद्ववद्भ्रातृोऽपि स वस्तुन पूर्णं एव, निर्विकारत्वान् । अत्र बहवो दृष्टान्ता निर्विकाराधि-  
करणे उपपादिता । एतदर्थंदादर्थमपि "पूर्णमद पूर्णमिदम्" इत्याद्या धृति पूर्वमनूदितामपि  
पुनरर्थनोऽनुवदति । पुरा बन्धात्पूर्वमपि रस पूर्णं । श्रुत्यनुवादरूपत्वादिह ब्रह्मविशेष्य  
हृरिफल्य नपुसकनिर्देशः । बन्धगतमपि च तत्पूर्णम्—स्वस्य विमूत्व न जहाति, बन्धो  
बलस्यैव न रसस्य । रसस्य तु विभूतिरेवेति सर्वं प्राक् प्रतिपादितम् । इदं बन्धगत पूर्णं  
स्वतन्त्रान्ता पूर्णदिव उदब्यते, बन्धेनोद्भूत्य पृथक् क्रियते, मठाकाश इव महाकाशात् पृथगा-  
भास्यते, न तु वस्तुन पृथग् भवतीति । बद्धस्य पूर्णस्व पूर्णता—सर्वमान परिपूष्यते—बुद्धी  
विज्ञायते चेत्, अन्ते तदेव निबद्धं स्वतन्त्र पूर्णमवशिष्यते । परिच्छेद गत्वा सर्वेऽपि भावा  
बुद्धावेकीकृत्य निवेश्यन्ते चेत्—पुनरपि विभूनेव भावेन—इति स्वतन्त्रता न हीयेतेत्यर्थः ।  
यथा निवेश्ये ब्रह्मबुद्धयगम्यम्, तथा अनन्तकोटिप्रहाण्डामच्छिन्नमप्येकीकृत्य बुद्धौ न  
निवेशयितुं शक्यमिति प्रवाहाधिकरणे सम्पत् व्यवृणुमहि । तथा चापरिच्छिन्नतया तदपि  
पूर्णमेव । स्वतन्त्र पूर्णमिदं पूर्णं च न वस्तुनो भिन्नमिति अन्तेऽपि तत् स्वतन्त्रमेवावशिष्ट-  
मिति भावः ।

१ ग्रन्थेस्तत्त्वं निरूपयति । मृत्यु—बल मात्रापरिच्छिन्नम्, स मृत्युस्तरङ्गो  
जलमिव रसमपि परिच्छिन्नतामिवानीय तेन सबध्नाति चेत्, स एव ग्रन्थिरिति कथ्यते ।  
कर्मैव बध्नाति, कर्मैव बध्यते, कर्मण एव च कर्मन्तरेण ग्रन्थिरिति सर्वं भूमते भूमौ दादर्थमपि  
विवृतम् । यथा कर्म मत्वंम्—मरणशीलम्, तथा कर्मबद्धम्—कर्मबन्धेनापूर्वमुद्भूतमपि  
नामरूपविशिष्ट मत्वंम्—मरणशीलमेव भवतीत्यपि भाव्यम् ।

२ यथा फेनदृष्टान्ते फेनो मत्वं एवोत्पन्नः । एवमेव कर्मबन्धाद् यदिदं विदव जायते,  
तन्मत्वंमेवेति दृष्टान्तेन भूमौ भाव्य तत्त्वज्ञानामुभिः ।

३ अथ कर्मणा प्ररोहमाह । एकैकं कर्म कर्मान्तरे सपुण्यं बद्धं नव नव रूपं च यद्  
घटते स एव प्ररोह उच्यते । यथा बीजमुपलब्धं जलमूदादिभिः सपुण्ड्राङ्कुरादित्रयेण वृक्षतया  
प्ररोहंनि पुष्पफलादिकमपि च पोष्य प्राप्नोति । सन्तानरूपता गत कर्मैवमेव प्ररोहवद् भवति,  
परं सपुण्य विविधान् पोषान् नवनवानि रूपाणि चाविकरोनीत्यर्थः । ते च प्ररोहस्यस्यो  
भवन्ति । यथा बुद्धे मूलम्, वरुणम्—मध्यविस्ताररूपम्, फलं चान्ते इति त्रयं प्ररोहा  
भवन्ति, तथा कर्मणोऽपि इच्छा, क्रिया, आवरणं चेति त्रयं प्ररोहा बोद्धव्याः । पूर्वं यानि  
इच्छाक्रियावरणानि—अज्ञानाविशेषोपास्वनाम्ना व्याख्यातानि, तानि सूक्ष्माणि शक्तिवदा-

१ मूल विदुर्वाऽध्यवसायमन्ये ज्ञानाशनायाकृतिभिस्त्रिकोशम् ।  
ज्ञानादिहेच्छास्ति ततः प्रयत्नं स्वयं तदिच्छापदतो ऽभिनेयम् ॥७४॥

२ न मन्यता चेतनमात्रनिष्ठं ज्ञानानुसार्पेध्यवसायकर्म ।  
ज्ञानेन्द्रिय चेतनमात्रनिष्ठं ज्ञानं तु सर्वत्र सम प्रवृत्तम् ॥७५॥

३ नृपक्षिपदवादिशरीरसस्या भिन्ना तदात्पाध्यवसायभेदात् ।  
यथात्मनो जीवनचेष्टित स्यात्तस्यानुकूलं भवतीह गात्रम् ॥७६॥

भिधेयानि । तान्येव स्थूलतामासाद्य कर्मविस्ताररूपेण यदा अनुभवयोग्यता गच्छन्ति, तदा लोकप्रसिद्धेच्छादिपदबोधनीयानि भवन्ति । यथा विशिष्टे व्यावहारिके जीवात्मनि शक्तिरूपेणेच्छा तिष्ठति, सर्व मनोवृत्तिरूपेण यदनुभूयते, तत् तस्या स्थूल रूपम् । एव शक्तिरूपेण स्थितस्य प्राणस्य स्थूल रूप क्रियेत्यादि ।

३ अथावान्तरभेदबोधनाय मतान्तरेण तेषां नामान्तराण्याह—मूलस्थानीय प्रारम्भिक प्ररोहमध्यवसायपदेन केचिद् व्यवहरन्ति । तथाहि—‘अध्यवसायो बुद्धि’ इति साख्यकारिकाया बुद्धिपर्यायत्वेनाध्यवसायपदमुपात्तम् । शक्तिरूपाया महत्पदबोध्याया बुद्धे स्थूल रूपमेवाध्यवसाय इति तदर्थो बोध्य । अस्यैवाध्यवसायस्य स्थूलबुद्धिरूपस्य त्रय कोशा—त्रिमी रूपं स प्रकृष्टो दृश्यते, तानि रूपाणि ज्ञानम्, अशनाया—इच्छा, प्रयत्नश्चेति । एषामेव कार्यकारणभावो नैयायिकैरुक्त्यायते—“ज्ञानजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्याकृतिर्भवेद्” इति । पूर्वमते इच्छापदेनैवेद नयमपि ग्राह्यमित्यर्थः ।

२ इदं ज्ञानेच्छादिकं चेतनेत्वेव, न जडेषु—इति न मन्यताम् । शक्तिजन्यकर्मप्ररोहः, रूप ज्ञानेच्छादि सर्वत्रैव व्याप्तम्, जडेषु इन्द्रियाभावात्तत्रकाशो न जायते—इत्यनेकधोवत् पुनरिह स्मारितम् ।

३ अयं कर्मप्ररोहरूपोऽध्यवसायः सर्वत्र विभिन्नै रूपै स्थितः । एतस्य भेदानुसारीण्येव मनुष्याणां पशूनां पक्षिणां च शरीरसंस्थानानि—शरीराणामवयवसंनिवेशा पृथक् पृथक् भवन्ति ।

“सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं वीजप्रदं पिता ॥”

इति भगवद्गीतायां शक्तिरूप महत् सर्वाकृतिजनकमुपदिष्टम्, तस्यैव स्थूल रूपमिदमध्यवसायनामकमिति व्याख्यातमनुपपदम् । ततोऽपि प्राणिनां जीवननिर्वाहाय यथाविधं चेष्टितम्—क्रियासंपादनमावश्यकं भवति, तदनुकूलान्येव तद्गानाणि कर्मप्ररोहरूपेणाध्यवसायेन निर्मायन्ते । यथा पशुभिर्भूमिष्ठमेव तृणादि भोज्यमिति चतुष्पादं समसूत्रमुखाश्च ते जायन्ते । यदि मनुष्यवत्तेषां मुखमूर्ध्वं भवेत्, तर्हि भूमिष्ठनृणादिग्रहणं न सौकर्येणोपपद्येत । तृणादीनां छेदनमपि मुखेनैव तं कर्तव्यं भवतीति अग्रदन्तास्तेषां शक्तिमन्तं कृता । गवादीनां दुग्धमन्यैरप्युपयोग्यमिति तासां स्तना अध एव स्थापिता, दुग्धसंभरणाय स्तनपार्श्वं उद्योऽपि तेषां विस्तृतमित्याद्यहम् । विषयोऽयमन्यत्र विस्तरेणोक्ती प्रत्यवृत्तेऽपि सञ्चेतमात्रं कृतम् ।

१ सर्वेषु चाथेषु मतादानाया सर्वोऽन्नमदनाति निज प्रयत्नात् ।

ईक्षीं विनेच्छा न भवेद्यतस्तत् प्रज्ञापि सर्वत्र मताधिभूतम् ॥७७॥

२ काण्ड विबुर्वां व्यवसायमन्ये कम्पो भूतिः क्षोद इति त्रिकोशम् ।

कम्पो गतिः स्यादय नोदनात्यान्त्रय क्रियाकृतिपदाभिनेयम् ॥७८॥

३ कम्पः स उच्छेदपरा क्रिया चेत् फलोन्मुखी चेदिह सा गतिः स्यात् ।

सा नोदना भिन्नबलोन्मुखी चेदेकोऽग्रमयस्त्रिविधः प्रदिष्टः ॥७९॥

४ फल विबुर्ब्रह्मणि भोगमन्ये भोगः स रश्कार इहात्मनो यः ।

मया च सत्यं परकर्मबीज यज्जायते तेन फलं त्रिकोशम् ॥८०॥

१ अयाध्यवसायपदवाच्या ज्ञानेच्छाप्रयत्ना सर्वत्र सन्तीति प्रकारान्तरेणावोपपादयति—  
सर्वे जह्वेतेनाद्या स्व स्वमन्नमश्नन्ति—इति अज्ञानेच्छापरपर्याया अज्ञानाया सर्वत्रैव मन्तव्या ।  
चेतनाना सर्वेषा प्राणिनामिच्छापूर्वक स्वस्वानग्रहण स्फुटमेव सर्वेदुष्यते । वृक्षरुताया अपि  
वर्द्धन्त इति दृश्यते, अन्नग्रहण विना कयं वृद्धि, इच्छा विना च कयमन्नग्रहणे प्रकृतिरिति  
तत्राप्यज्ञानाया स्फुट सिद्धा । खनिजेषु धात्वादिव्यपि वृद्धिर्दृश्यते इति तत्रापि पूर्वोक्तरीत्या  
द्वयमनुमेयं स्यात् । लोहादिभ्य विट्ट मलरूपं निःसरति, मलनि सारण चान्नभोजिनामेवेति  
तत्राप्यन्नग्रहणमज्ञानाया चानुमेये । शुष्कफलेप्रस्तरादिव्यपि बालेनोपरि किट्टभूतं पपडीति  
व्यातमायातीति, तत्रापि पूर्वोक्तप्रक्रिययाऽज्ञानाज्ञानाये अनुमातुं शक्ये । पर्वतादिस्वता-  
प्रस्तरा अपि सन्निहिता मुदमात्पसात्कृत्य वर्द्धन्ते क्रमेणैति तत्परिचयशीला जानन्ति । वस्तु-  
तस्तु सर्वेष्वपि जह्वेतेनेषु पुरापावयवनि सरणमभिनवावयवोत्पत्तिश्चेति निर्माणमी भवत  
एव, तत एव क्रमेण प्राचीनता जीर्णता च दृश्यत इति पूर्वमेव प्रत्यपीपदाम । आगतनवाव-  
यवस्वीकरणमेवारावमिति अज्ञान सर्वत्रैव सिद्धयति । विनेच्छा तज्जनितं च प्रयत्न विनाश-  
ग्रहण चेतनेषु न दृश्यते—इति चेतनानेव दृष्टान्तीकृत्य जडेष्वपीच्छाप्रयत्नावनुमातव्यो ।  
इच्छा चेष्टपदायज्ञानमीक्षणपदाभिषेय विना चेतनेषु न दृश्यत इति इच्छया ज्ञानमपि चेतन-  
दृष्टान्तेनैवानुमातव्यं जडेष्विति सर्वोऽप्यध्यवसायस्तत्रापि सिद्ध ।

२ अयं वृक्षवाण्डस्थानीया या क्रियाऽधिकरणस्यास्य प्रथमपक्षे उक्त्या, तारस्थाने  
व्यवसायमन्ये ब्रुवन्ति । अध्यवसाय आन्तर उक्त, तज्जन्यो व्यवसायस्तु धारीर इति  
अध्यवसायव्यवसायवादी परैर्निवेशिताविति तात्पर्यम् । अध्यवसायवत् तस्यापि व्यवसायस्य  
त्रय वीशा, सोऽपि त्रिभाग इति भावत् । तेषा भागाना नामानि कम्प, गति, क्षोद इति ।  
क्षोद एवाग्रे नोदनापदेनोच्यते । पूर्वप्रकरणे व्याख्याया नोदनाद्या चाकिरूपा, अत्रानिधीय-  
मानास्तु तज्जन्या स्थूलरूपा क्रिया इत्यत्राप्यनुगन्धेयम् । एतस्तिस्त्र क्रियाया वृत्तय-  
प्रभेदा उच्यन्ते । एतैस्त्रिभि रून् क्रिया लोके दृश्यते इति भाव ।

३ उक्ताना तिसृणा परस्पर भेदमुपपादयति—उच्छेदपरा—विनाशकरी क्रिया कम्प  
उच्यते । फलोन्मुखी—फलोत्पादिवा—पोषकरी च गति । भिन्नबलोन्मुखी—अन्यत्र  
बलान्तरीत्यादिवा च नोदना तृतीया । एवं त्रियानाम्ना य एकोऽर्थं कथ्यते, तस्यैव फल-  
दृष्टया नाम त्रयं व्यवहित्यते ।

४ अथ वृक्षस्य फलस्थानीयं यदावरणमादिपद्य उक्तम्, तद् भोगशब्देनान्ये व्यबहृन्ति ।

१रसेऽमिते स्यादभितोमितिर्या माया तु सोक्ता बलमन्यवेतत् ।

अम्ब तु सत्यं मितिनामरूपे छन्न हि सत्येन सदा मृत सत् ॥८१॥

भोगो नाम भोक्तव्य, कस्य भोक्तव्य इत्याकाङ्क्षाया ब्रह्मण एवेति वक्तव्यम् । कर्मणा जनित ब्रह्मणा भुज्यत इति । यद्यपि ब्रह्मणि भोगो नाम तस्यात्मसात्करण नास्ति, तथापि कर्म स्वफल तर्नवार्षयतीति तावदेव ब्रह्मणि भोग उक्त । स एव भोग सस्कारपदेनाप्युच्यते । अयमपि भोगस्त्रिकोश पूर्ववदेव । ते कोशाश्च माया, सत्यम्, परकर्मबीज चेति विज्ञेया ।

१ व्रीन् कोशान् विभ्रज्य दर्शयति—अमिते—अपरिच्छिन्ने रसे या अभित—सर्वासु दिक्षु मिति—परिच्छेदो विलोक्यते सा माया । जगति सर्वमपि पदार्थंजात दिगवच्छिन्न पश्याम । प्रत्येक पदार्थस्य कश्चिद्भाग पूर्वस्या कश्चिच्च दक्षिणस्यामितीयमेव दिगवच्छिन्ना अभितो मिति । मुख्ये रसे विभो सा न सभवतीति कर्मप्ररोहेणैव जाता मन्तव्या । पूर्वं मिति साधनीभूता शक्तिस्तत्पूर्वरूप बल वा मायाशब्देन व्याख्यातम् । इह तु तज्जन्या मितिरेव मायानाम्ना व्याख्यायते इति सर्वत्र स्मार स्मार भ्रमो न कार्य । मीयतेन या इति कारणसाधनो मायाशब्द प्राक् शक्तौ व्यवहृत । इह तु मानम्—परिच्छेद एव मायेति भावसाधनो द्रष्टव्य । इद बलजन्य परिच्छेदरूप कर्म पृथग् वक्ष्यमाणाम्या भिन्नमित्यर्थ । द्वितीय कोश सत्यपदेन य उक्त, स एव 'अम्बम्' इत्यप्युच्यते । मितिभाजो मितस्य परिच्छिन्नस्य ये नामरूपे—तदेव अम्ब सत्यमिति विज्ञेयम् । यद्यपि नामरूपे कल्पिते मिथ्या, वस्तुभूत ब्रह्म तु सत्यमिति वेदान्तग्रन्थेषु प्रसिद्धि, पर क्वचिच्छ्रुतिषु नामरूपे सत्यम् तदवच्छिन्न ब्रह्म तु अमृतम् इति नामभेदोऽप्यस्ति । तदेवाश्रित्य च सत्येनामृत छन्नम्—इत्यादि श्रुतपुक्तमुपपद्यते । नामरूपाभ्यां हि मुख्य वस्तु आच्छन्न भवति । नामरूपे एव सर्वत्र प्रतीयते तदतिरिक्त वस्तु तु किमपि न निर्व्यंग्हाते—इत्येव छन्नशब्दस्यार्थ । इह सति भवं सत्यमिति सत्यशब्दो व्याख्येय । नामरूपाणि हि सति ब्रह्मणि आधायतया भवन्ति, तदेवाश्रित्य स्वरूप लभन्ते इति नामरूपयो सत्यशब्दव्युत्पत्ति । इत्येव श्रीभागवतदशमस्कन्धगतगर्भस्तुतिपद्ये 'सत्यस्य सत्यम्' इति पञ्चखण्ड व्याचक्षते आप्ता व्याख्यातार । नामरूपे सत्यम्, तयोरपि सत्य तत्स्वरूपप्रतिष्ठापक तदाधारभूत सत्य ब्रह्मेति । ब्रह्मणि सत्यशब्द सदेव सत्यमिति व्याख्येय । त्रिकालावाध्य सदैकरूप तत्र सत्यशब्दस्यार्थ । क्वचित्तु 'सच्च त्यच्च' इति विभ्रज्य सत्यशब्द श्रुतिषु व्याख्यातो दृश्यते । ब्रह्म सत्, नामरूपे तु त्यमिति । नामरूपरहिते ब्रह्मणि कल्पिते नामरूपे इत्येक एवार्थो विभिन्न शब्दव्याख्यायते । नामरूपे ब्रह्मण्याश्रिते एव स्वरूप लभन्ते । ब्रह्म च वस्तुतो न नामरूपवत्, तत्र कल्पिते नामरूपे इत्येव वक्तव्यम् । सोऽयमर्थ क्वचिन्नामरूपे मिथ्या इति मिथ्यापदेनोच्यते । मिथ्याशब्दोऽपि 'मिथु—सङ्गमे' इति धातोर्व्याख्यातोऽनेन ग्रन्थकृता, 'अन्यत्र सगते एव तिष्ठत' इत्येवार्थमभिदधाति । क्वचिन्नामरूपे सत्यम्, ब्रह्म तु अमृतमित्युच्यते । तत्रापि अमृतप्रातिलोभ्येन नामरूपयोर्विनाशित्वम्, विनाशिनोश्च निराधार स्थितेरभावादाश्रितत्वं सिद्धयत्येव । सत् त्य इति खण्डाभ्यामपि विभ्रज्य तदेवोच्यते । यथा त्य शब्द सच्छब्दमाश्रित, तथा नामरूपे सत्पदबोध्य ब्रह्माश्रिते इति । एव विमर्शेन श्रुतिस्मृत्यादीना

१ कमादलं यद्भयनतामुपेयात् तद्वासनारथावरणं रसस्य ।  
तद्बीजमुत्तं पुनरत्र भूलं भूत्वा प्ररोहत्वपरं प्ररोहम् ॥८२॥

२ यच्छाद्यते तेन रसो रसोऽप्यवा वसतदा वासपते परं रसम् ।  
तदुत्तर वासयते पुनर्वलं सा वासना तेन च भावना मता ॥८३॥

३ सा वासनाऽपि त्रिविधा निदक्ता विक्रमं चाकर्म च कर्म वेति ।  
ये वै यमा मे नियमाश्च तानि कर्माणि यज्ञश्च तपश्च दानम् ॥८४॥

अकर्मं यन्नात्र परत्र काम श्लेषः प्रजातिर्व्यसनं विक्रमं ।  
कर्मं प्रसादं च विक्रमं बन्धनं न विच्छिद्यते जनयेदकर्म ॥८५॥

सर्वैर्वैकवाक्यता भवति । अविमुक्ष्य तु शब्दमानामादाय धृष्येव बलहायन्ते वादरसिका इति  
साम्यक् पर्यालोच्य मुधीनि । तदेव महामतिना बालगङ्गाधरनिलकेनापि स्वीये गीतारहस्य  
उक्तम् 'यदि श्री शङ्कराचार्यकथिते मिथ्या शब्द एव विद्वेष, तर्हि मिथ्याशब्द परित्यज्य  
तत्स्थाने सत्यशब्द, सत्यस्थाने चामृतशब्द प्रयुज्यताम्, सत्य चामृत चेति । तावतापि  
न कापि हानि । प्रतिपाद्योर्थं सिद्धपत्येवेति ।'

१ अथ परकर्मबीज तृतीय कोश विवृणोति । बल घनताम्—द्विविधत्वमुपेत्य  
वासनारूपेण परिणमति । सा वासनापि रसस्यावरणरूपा । सा च वासना बीजरूपा, सा  
मूलतामुपात्य पुनरत्र प्रारोहमारभते, तमाज्यो वृक्षरूप कर्मप्ररोहं प्रादुर्भवतीत्यर्थं ।

२ वासना शब्द व्युत्पादयति । 'वस आच्छादने' इति धातो 'वस निवासे' इति  
धातोर्वा निजन्ताद्युचि वासना शब्द । आदिपक्षे रसमाच्छादयतीति वासना इत्यर्थः ।  
द्वितीये पक्षे स्वयं रसे वसति, रसान्तरं बलान्तरं च पुन रोहक्रमेण तत्र वासयति—इत्यर्थः ।  
इयं भावनाप्युच्यते । तत्रापि भावयते प्ररोहान्तरमुत्पादयतीत्येवार्थोऽनुसन्धेयः । वचञ्चित्तु  
कर्मजन्य सस्कारो वासना, ज्ञानजन्यस्तु सस्कारो भावनेति भेद आक्षेपायते । सस्काररूपता  
तुभयत्र समाना । सस्काराथापकं ज्ञानमपि वृत्त्यात्मकं कर्मस्वरूपमेवेति वर्मजन्यत्वमप्युभयत्र  
समानम् ।

३ वासनापि त्रिविधा व्याक्रियते । कर्म, अकर्म, विकर्मं चेति । यया वासनाया  
जनितीपरं प्ररोहं आत्मप्रसादकं सुखकरो भवति, सा वासना शुभकर्मप्ररोहजनकत्वात्  
कर्मरूपा । यया जनितादत्र दुःखकरो भवति, सा विरदकर्मजनकत्वाद्विकर्मरूपा । यया च  
जनिता कर्म सुखं दुःखं वा किमपि न प्रमूते जलताडनादिवत्, सा अकर्मोति ह्याप्यते । यम-  
नियमपक्षतपोदानादीनि च शुभानि कर्मपदेनोच्यन्ते । कामः, श्लेषः, तज्जनिता मयुनव्यस-  
नारादश्च विकर्मपदेनोच्यन्ते । यस्तु इह लोके परत्र वा न किमपि सुखदुःखादिकं प्रमूते,  
तदकर्मं भवति—विनोदवातातीक्षादि, जलताडनादि वा । यद्यपि तैरपि तात्कालिकं विनोदरूप  
सुखं भवति, तथाप्यतत्पर्यकारुतवात् तत् फलत्वेन गण्यते । सस्काररस्तु तज्जन्यो नैव  
कश्चिद्भवति—इति पद्यद्वयस्य सारः ।



१ प्रसादवृद्धिक्रमतः सुखोदयो निःश्रेयसं चातिशयात्प्रसादतः ।  
 क्रमेण नैष्कर्म्यमुपागतं यदा चैकत्वमायात्यमूनं सुखं हितम् ॥८६॥  
 २ विभूतिमान् स्यादय निर्विभूतिर्बन्धो द्विधा तत्र विभूतियोगात् ।  
 आद्ये क्रमेणाभ्युदयः सुखं स्यादन्यत्र दुःखं भवति क्रमेण ॥८७॥  
 ३ बन्धः प्ररोहाय पुनः प्ररोहः पुनः प्ररोहस्तदितिक्रमेण ।  
 तंस्तैः प्ररोहैः पुनरात्मनोऽयं महाप्ररोहः क्रमते चिराय ॥८८॥

### ( ५० ) कर्मवृत्ताधिकरणम्<sup>१</sup>

विकर्मवृक्षः स महाप्ररोहः क्वचिद्विशुष्कः प्रलये प्रसुप्तः ।  
 पुनर्नवं पोषमितो विसर्गे विमोक्षपर्यन्तमनुक्रमेण ॥८९॥  
 अशक्त्यवृक्षोऽयमुदीरितः पुरा बृधैर्मालम्बत एव पूर्यः ।  
 २ अथः प्रसादः पुनरुर्ध्वमूलवान् रसेऽमृते मूलममुष्य सुस्विरम् ॥९०॥

१ प्रसादस्य—स्वच्छताया—आवरणभङ्गस्येति यावत्, वृद्धी सत्यामधिकाधिकसुख-  
 प्रतीतिर्जायते । प्रसादस्य पराकाष्ठा तु बुद्धिस्थैर्यं द्वारीरुत्व नि श्रेयसप्राप्ति—मोक्ष इत्यर्थः ।  
 तदुक्त भगवद्गीतायाम्—

प्रसादे सर्वदुःखाना हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धि पर्यवतिष्ठते ॥ (अ० २) इति ।

कर्मबन्धस्य क्रमेण ह्रासे नैष्कर्म्यं भवति, तदेव चात्मन एकत्वम्—कर्मरहितत्वमित्यर्थः ।  
 तदेव कौबल्य वा मोक्षो वा ख्याप्यते शास्त्रेषु ।

२ उक्तो बन्ध व तावद् द्विविध—विभूतिमान् निर्विभूतिश्च । यत्रात्मनो विभूति-  
 नामक सबन्धः सुस्फुट स विभूतिमान् । विभूतिसबन्धस्वरूप प्रथमेऽधिकारे ससर्गाधिकारणे  
 विवृतम् । यत्र तु अत्यत्पा रसविभूति स सबन्धो निर्विभूति । विभूतिमति क्रमेण सुख-  
 वृद्धिर्भवति । निर्विभूती तु दुःखपरम्परैवेति ।

३ बन्धाना पुन पुन प्ररोहेण महाप्ररोहो भवति, यश्चिराय—बहुकालपर्यन्तमात्मान  
 जगत्प्रवाहे पातयतीति ।

४ महाप्ररोहप्रसङ्गेनैव भगवद्गीताया पञ्चदशोऽध्याय उक्त कर्मवृक्षमनुवदति—यद्य-  
 प्यय सामान्यरूपेण कर्मवृक्ष एवोच्यते, अत्र कर्म विवर्मा कर्माणि सर्वाणि एवैकीभवन्ति ।  
 पर वस्तुतस्तु आत्मनो बन्धहेतुत्वात् सर्वाणि विरुद्धरूपाणि विवर्माण्येवेति शून्यकृता प्रथमपद्ये  
 विवर्मावृक्षपदमेव प्रयुक्तम् । अथ वृक्षः क्वचिद्विशुष्को भवति—यदा योगाङ्गसमाध्यादिषु  
 जन कर्मफलमत्यल्प भूङ्क्ते । प्रलये तु प्रसुप्तो भवति—फलानि न प्रसूते परं सूष्टी पुन-  
 र्जागति । एव मोक्षपर्यन्तमनुवर्तमान कर्मप्रवाह एव वृक्षरूपेण रूप्यत इति भावः ।

५ अस्य अशक्त्यवृक्षरूपेण निरुच्यमाणस्य कर्मवृक्षस्य मूलमूर्ध्वम्, शाखास्तु अध स्थिता ।  
 मूल रस, स च सर्वेषामाधार सर्वगम्य सर्वपूज्य इत्यूर्ध्वं आत्त्यायते । शाखास्तु विभिन्ना  
 लोका, ते च ससारगता दुःखबहुला इति नीचैर्मता आख्यायन्ते ।

- १ अथस्तयोर्ध्वं प्रसृताः प्रशाला गुणप्रबुद्धा विषयप्रवालाः ।  
 २ अथरश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥९१॥  
 न रूपमस्येह तयोपलभ्यते नात्मी न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।  
 ३ छन्वांति पर्णानि मतानि घटिमन् षो षेव सं वेदविशेष एव ॥९२॥  
 अथवत्यमेन सुविस्तृतमूलमसङ्गशास्त्रेण दृढेन छिन्वा ।  
 तत परं तत्परिमार्गितव्यं निवर्तते यत्र गतो न भूयः ॥९३॥  
 तमेव चाद्यं पुण्य प्रपद्ये यत प्रवृत्ति प्रसृता पुराणी ।  
 परोऽतिशयेते पुरुषोत्तमोऽसावतीत्य विद्वन् क्षरमक्षर च ॥९४॥

इति परविद्याध्याये षलाधिकारस्तृतीयः ॥३॥

इति ब्रह्मविज्ञाने परविद्याध्यायमूस्तरार्धे षलप्रतिपत्तिविभागे कर्माधिकारः पूर्णः ।

१ इत ऊर्ध्वं भगवद्गीतापद्यान्येव क्वचिच्छन्दोऽङ्गुरोधेन अल्प पाठभेद कृत्वा क्वचिच्च यथाह्वाप्येवानुदितानि । यद्यपि शाखा मूलरसापेक्षया अध स्था उक्ता, तथापि तास्वपि ऊर्ध्वाधोभावो विद्यते । स्वर्गलोकाया ऊर्ध्वं, पृथिव्यादयस्तु अधोगता इति ।

२ अत्र मूलपदेन 'जड' इति भाषाया ख्यात । शिक्षा सवात उच्यते । तानि मूलानि कर्मानुसारीणि अध संनतानि । अथवा मूलभूतो रस एव कर्म सहकृतो नानारूपेण मनुष्यादि-लोकेषु तत्तन्जीवरूपेण सतत इति व्याख्येयम् ।

३ पद्य स्पष्टार्थम् । छन्दपदेनात्र तत्तया पदार्थाना परिच्छिन्न स्वरूपमुच्यते— आकृतिर्मर्षादावन्ध इति यावन् । तदेव पर्णरूपम् । बहवस्तु छन्दपदेन वेदानेव गृह्णन्ति, त एव ससारवृक्षस्य पर्णरूपा, पर्णानि अथा छायाप्रदानि भवन्ति, तथा वेदा अपि छाया-प्रदा इति साम्यमाचक्षते । अस्मद्दृष्ट्या तु ससारवृक्षोन्मूलनमेव येषा परम प्रयोजनम् तेषा ससारवृक्षपर्णत्वकथन नैवीचित्तयथावहृतीति विद्वानो विचारयन्तु । छन्दपदस्यास्मदुक्ते आकृतिर्मर्षादावन्धरूपेण प्रमाणं तु "मा छन्द, प्रमा छन्द, प्रतिमा छन्द" इति याजुरी धुनिरिव विस्तरेण चायमर्थो विद्यावाचस्पतिभि स्वीयाया छन्दसमीक्षाया छन्दो निरुक्तिप्रकरणे विवृत इत्यधिक जिज्ञासुभिस्तत्रैव द्रष्टव्यम् । अप्रैतन पद्यद्वय गीतानुवादरूपं स्पष्टार्थम् । द्वितीये पद्येक प्रपद्ये य आद्य पुरुष इति जिज्ञासाया उत्तर दन्त्यहृता वसन्—य क्षाराक्षरानी-तोऽन्ययपुरुष उत्तमपुरुष इति गीतायां व्याख्यात, स एवाद्य पुरुष, स एव च भवन्नन्य इति ।

## (५१) 'उपमंहाराधिकरणम्

इतीत्यमयं. सर्वोऽपि क्षराक्षरपरीक्षया ।  
 प्रतीतिमात्रसंसिद्धो दशित स्वानुभूतिवत् ॥१॥  
 रस बल च पर्यायो यत्किंचिदिह दृश्यते ।  
 तत्र मूलरसो मूलबल च परमुच्यते ॥२॥  
 बल कर्मेति निदिष्टं रसो ब्रह्मेत्यधीयते ।  
 कर्मैव धमणा आहुर्ब्रह्मैव ब्राह्मणा विदुः ॥३॥  
 भूमज्योति प्रतिष्ठाश्च तथेच्छावरणक्रिया ।  
 इति षट् शक्तिविज्ञान परिविज्ञानमुच्यते ॥४॥  
 पङ्क्येता शक्तय स्यु सृष्ट्युत्पादनहेतवः ।  
 सर्वात्मना तु विज्ञानमसाध्यमिति चक्षते ॥५॥  
 भूमा ज्योति प्रतिष्ठा वा शयानावरण त्रिया ।  
 यावन्निरूपितं किञ्चिदक्षरे च क्षरे च तत् ॥६॥  
 १क्षरमक्षरभेदोक्तं रसस्य च बलस्य च ।  
 रूप युक्तिविवर्तो वा न शक्यं चस्तुमण्वपि ॥७॥  
 २कर्ता गोप्ता च देवानां पुरा ब्रह्मा यभूव ह ।  
 स एवोद्भावयामास ब्रह्मविद्यामिमां पुरा ॥८॥

१ इत परमुपमहाराधिकरणे प्रस्तुतानि पञ्चानि ।पेण न व्याख्यानमपेक्षन्ते । यत्र तु  
 किञ्चिद्रक्तव्यं तत्र संहृत्यैव स्वीयेन पद्येन यदाम । पूर्वं यद्यन् प्रतिपादितम्, तदेवात्र प्रथमं  
 पङ्क्ति श्लोकैरूपसहारे स्मारितम् ।

२ अत्र ग्रन्थे क्षराक्षरयोरेव विवरण विशेषेण कृतम् । मूलभूतयो रसबलयोस्तु  
 साधान् स्वरूपम्, बलाद्रसस्य कथ भुक्ति, कथ च निविकार एव रसो जगद्रूपेण विवर्तते—  
 इति सर्वं विदिष्य मूढमतयापि न वक्तुं शक्यम् । विना योगममाधिमेतन्मर्षं कथमप्यनु—  
 भवविषयता नायात्रीनि भाव । सामान्येन रूपेण यावच्छास्त्रेषु लभ्यन्ते, तावदत्रात्र विवृतिमिति ।

३ इत पर विज्ञानमिदं कथ प्रवृत्ता गतमिति तस्येतिहास मूढमरणेण सुवेतयति ।  
 अनेनैव ग्रन्थकृता जगद्गुरुवैभव-महपिपुल्वंभव—देवासुरस्यानिन्द्रविजयादिषु अनेषु ग्रन्थेषु  
 इतिहासो वेददृष्टो विस्तरेण विवृत । तत्र त्विदं प्रमाणं साधितम्—यद्यथा छुत्रात्र मूर्ध-  
 मण्डलाधिष्ठितो मृष्य स्वर्गं, तत्र च प्राणस्या प्राणिकृताश्च तत्तन्प्राग्ना स्याता देवा, तथात्र  
 मूलोक्तेऽपि उत्तरदिग्भागः स्वर्गनाम्ना पुरा अभवत्त आसीत्, यस्य पुराणेषु चतुषान्तेन ।  
 दशरथ इन्द्रसाहाय्याय गतः, अर्जुन इन्द्रमवागोऽभ्यपनार्थं गतः—इत्याद्या मूर्खवर्गस्यैव घटना ।  
 तस्य स्वर्गस्य सीमादिभ्यस्मिन् तेषु ग्रन्थेषु मप्रमाणं निरूपितम् । तत्रापि च ब्रह्मा, विष्णुः, इन्द्र,  
 यरा-इत्याद्या देवास्तत्तद्देवाधिपतय आसन् । एते अष्टाङ्गब्रह्ममन्त्रा अम्मदरेक्षया

ब्रह्मविद्याप्रभाषेण यतविद्यारंभे सौत्रयगात् ।  
तत्राप्यशोऽभवद्विष्णुर्पुनर्विद्याप्रवर्तनः ॥११॥

विशेषमन्त्रिणां विदो मनुष्यविद्या एवामुक्तम् । मूल्या देवा दिविष्टा, तन्मन्त्रिणा एवैते भूतोऽपि कल्पिता । तत्र तेषां देवानां वर्सा गोना—अर्थात्तादुगदेवशोभनत्वात् साध्येषु ब्रह्मा आसीत्, यस्य चरितं जगद्गुरुर्भवे विशेषेण विवृणुम् । तेषां च ब्रह्मविद्या प्रकटिता । तस्मिन्नेव स्वर्गे निवगता विष्णुता पूर्वं यज्ञविद्या प्रकटितासीत् । ब्रह्मणा तु अस्य ब्रह्मविद्याया प्रभाषानिर्वापः स्यादिति पञ्चविद्या शीघ्रतां गताः । यमेव स्वर्गोत्तराप्तिरेव, ब्रह्मज्ञानेन तु मोक्ष इति सर्वैर्मानसभूदित्येव यज्ञविद्याया अतिगमनम् । अनेन ब्रह्मणैव नागदीपयुक्तं दृष्टम् । तस्य हि मूक्तस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्नाम प्रद्विराख्यायते सर्वानुक्रमणायम् । अपमेव ब्रह्मा परमेष्ठी—नाम्ना प्रजापतिनाम्ना च प्रसिद्धोऽभूत् । तन्मूक्तमेव ग्रन्थस्यारय मुख्य आधारः । तदिदं मूक्त ग्रन्थस्यादिभे प्रवरण एवोदपुनम् । तत्र दग्धादास्तु विमथ्य दग्धिता, परं पिडान्तो वैमन्त्रैराम्नात्, तेषां व्याख्यात्र ग्रन्थे न श्रुता । दग्धादाहृत्याभिधे ग्रन्थे तु श्रुतेति तामत्रो-द्वितनया व्याहराम । ग्रन्थरम्भे दग्धने पृष्ठे 'ब्रह्ममते पिडान्तवादान्म्युपगम' इति शीर्षकाधो मन्त्रान् दृष्ट्वा तदयं समनीय । 'एकं तद् आनीत्' इत्यत्र एकपदेन ब्रह्मापरपर्यायो रस एवोपदिष्ट । स्वधापदेन च तच्छक्तिरस्य वृत्तिमिति सर्वैव टीकाया व्याख्यानपरमामि । 'आनीत्' पदस्य अवागमिति पदस्यापि च तात्पर्यं सर्वत्र व्याख्यानम् । दग्धादाहृत्य—टिप्पणान्तु ग्रन्थश्रुता स्वयमेवमुक्तम्—अत्रैकपदेन सामान्येन विश्विदेवमासीदित्युक्तम् । स्वधापदेन वाग्वाचकनया निष्पष्टुपु पठितेन अत्र नाम जगत उपदानं तत्तद्वृत्तितया समान्तरतम् । अयं च तदेवमासीदिति जिज्ञासायाम् अग्रिमे मन्त्रे 'अत्रेतेन सलिल सर्वं मा इदम्' इत्याद्याम्नातम् । अत्र सलिलपदेन न जलं शक्यं प्रहीतुम्, तस्य स्थिते 'अन्न विमासीत्' इति पूर्वं प्रत्याख्यानत्वात् । तस्मात् सलिलपदेन रस एवाम्नात् । सलिलपदेन लोके प्रसिद्ध जलमपि रसरूपमेव भवतीति सादृश्यान्मूलतस्त्वे रसशब्दे पर्यायं सलिलशब्दो निवेदित । तन्मूक्तप्रमत्तव स्वप्रक्रियाया बोधयितुं प्रयत्नानि मूलतस्त्वे रस शब्द एवादृत । स च मूलतस्त्वे "रसो वै स" इति ध्युनिसिद्ध एवेति प्रागेवोक्तेम् । तच्च सलिलं 'सर्वं मा इदम्' सर्वमन्त्रिव्याप्य स्थितमानीत् । विभु आसीदित्यर्थः । तच्च न विशिष्य विज्ञातुं शक्यमिति बोधनाय 'तम आसीत्' इत्यपि प्रयुक्तम् । तमोवत्तद्ज्ञानमेवासीदित्यर्थः । अत एव मनुनापि 'आसीदिव तमोभूत्' इत्येव प्रथमावस्योक्ता । कुतो न ज्ञाने तदिति तत्कारण-शक्तिः इह विदिष्टम् । 'अस्य एवम्' इति । अत्र एकपदेन तदोपा शक्तिदेवोक्तने, अत्र पूर्वस्मिन् मन्त्रे स्वधापदेन समाप्ताया या चास्मिन् ग्रन्थे ब्रह्मनाम्ना विवृता । तस्यास्त्रि-शुभतवान् किमु कुण्डेषु आवरणे तमस एव प्रधानत्वान् तम पदस्य प्रवृत्तिपर्यायस्यापि सात्त्वा—भासप्रवरणेऽस्माभिः साधितत्वाच्च तमपदेनाख्याय सुगमतमेव । तथा शक्त्या तत्रिषुक्तम् समावृत्तमिति न विशिष्य ज्ञायत इत्यर्थः । सा शक्तिरपि न स्पष्टं ज्ञातुं विवरोतुं वा शक्यत इत्यपि शक्तौ तमपदोपानाद् बोधितम् । मन्त्रोत्तरादे पुनरजयो प्रवारात्तरेण सवेन क्रियते—तुच्छेनाभु अपिहितमासीत्—इति । आभु—विभु—व्यापको रस । तुच्छ च सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वाच्या शक्तिः । पुष्यत् सत्त्वाभावादेव तस्मात्तुच्छत्वम् । तथा शक्त्या मेघलग्नेन सूर्यं इव रसोऽपिहित—आवृत इति । इष्टुर्जीवस्य दृष्टिनिरोपादेव विभोरा-

विराजो तावुभौ ब्रह्मविष्णु साम्राज्यरक्षकौ ।

ब्रह्मा विद्याप्रभावेण विष्णुर्यज्ञप्रभावत ॥१०॥

वरणमुच्यते भविष्यद्भूत्या वा जीवानामप्यनादित्वाद्देति । अग्रे किमासीदित्युच्यते । तस्य तपस—‘यस्य ज्ञानमय तपः’ इति परिभाषितस्य ज्ञानस्य महिम्ना—महिम्ना प्रभावेण एकमपूर्वं रूपं सृष्टन्तुत्पादकं प्रादुरासीत् । शक्तिविशिष्टं रसतत्त्वमेव प्रथमं ज्ञानरूपेणाविर्भवति, ततश्चाभिनव सृष्टनारम्भकमुत्पद्यत इति भावः । किमभिनव तत्त्वमुत्पन्नमिति तदग्रे उच्यते । अग्रे सर्वतः प्रथमं कामं समवर्तत । ‘एकोऽहं बहु स्याम्’ इतीच्छा प्रादुर्भूतित्यर्थः । इच्छा ज्ञानजन्या भवतीति इतः पूर्वं ज्ञानप्रादुर्भाव आम्नात । अयं च कामो मनसः प्रथमं रेतः मनसः साररूपं वीर्यमिच्छेति भावः । एतेन च कामादपि पूर्वं मनसः प्रादुर्भाव उक्तः । मनो विना तद्रेत—कामं कथं प्रादुर्भवति । रेतःपदेन चेदं बोधितम्—यन्महदाख्यं यन् प्रकृतेः प्रथमं रूपम्, तत्र रेतसो रसस्याधानात्कामो जायत इति । तदुक्तं भगवद्गीतायां—  
‘मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

स भव सर्वभूतानां ततो भवति भारत’ इति (अ० १४।३)

एतेन सर्वेणैव फलितम्—यद् अव्ययपुरुषं ‘आनीदवातम्’ इति निर्दिष्टं । स रस-प्रधानः । बलप्रधाना तु तच्छक्तिर्महत्तान्मो प्रादुर्भवति । सा ब्रह्मनाम्ना गीतायां निर्दिष्टा । ‘तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।’ “तस्मादेतद् ब्रह्मनामरूपमत्र च जायते” इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मपदस्य शक्तिवाचकस्य प्रसिद्धत्वात् । अनयोरव्ययपुरुषस्य महत्ताभ्यां शक्नेश्च सम्बन्धे रसो यो महति प्रविशति, तेन महतो वृत्तिः कामरूपा प्रादुर्भवतीति । अव्ययपुरुषस्य कलासु मनः सृष्टौ मोक्षे चोभयत्रान्वयि व्याख्यानम् । कलासु मध्ये गणितं चेति मनःपदेनैवान् मन्त्रेश्वर्यपुरुषं संकेतितम् । गीतायां चाहपदवाच्यं सर्वत्राव्ययपुरुषं एवेत्यपि ग्रन्थ-कृता गीताविज्ञानभाष्ये स्थापितम् । उपनिषत्स्वपि सृष्टचारम्भे ‘तन्मनोऽकुसलं’ इति मनसः एव प्राथम्यमुक्तम् । तस्मादेव व्याख्याने सर्वैकवाच्यता जायते । तोऽप्यत् स्पष्टं सर्वं—समन्वयपरं च व्याख्यानं नास्य भूक्तस्य सम्बन्धीति । अत्रेव शङ्का समुदेति—यन्मनस्तु रसप्रधानत्वात्सत्, महदाख्या प्रकृतिश्च बलप्रधानत्वादसती, बलस्य स्वतन्त्रसत्ताविरहात् । ततश्च सदसतो संबन्धं कथमिति । तत्र श्रुतिराह “सतो बन्धुमसति निरविन्दन्” इत्यादि । प्राचीना कवयो विद्वांसः हृदि स्वीये समाधिताने सतोऽव्ययपुरुषस्य बन्धुम्—बन्धनम्, बन्धु-तारूपं साहचर्यं वा असति बलप्रधानायां शक्तावेव दृष्टवन्तः । सदसतो रसबलयोर्वीर्येणैव सर्वं भवति । नात्र शङ्का कार्येत्यर्थः । अग्रिमे मन्त्रे इत एव सृष्टिरिति निगमयति वेदपुरुष—एषा पूर्वोक्तानामव्ययशक्तिवामाना रश्मिः तिरस्वीनो वित्तं—सर्वतः प्रसरति । एतद्रश्मिभूतमिदं जगदित्यर्थः । स रश्मिरघोऽप्यस्ति, उपर्यप्यस्ति । अव्ययपुरुषस्य रश्मि-भूता एवाक्षरक्षराद्या, महत्तश्च रश्मिभूता एवाहंकाराद्या प्रकृतयः तस्य समष्टिरूपस्य कामस्य रश्मिभूताश्च सर्वत्र जगति प्रसृताः । कामी असनायापदवाच्या इति भावः । एषु चोच्चावचभावोऽपि कालानिकोऽस्त्येवेति । कियन्त पदार्थां अत्र कामवशादुत्पद्यन्त इत्युत्-राट्ठेन मन्त्रे उक्तम् । तत्र रेतोषा—गर्भधारिण्यो बलप्रदाना शक्तयः, महिमानोऽक्षरक्षराद्या । स्वपाशब्देन प्रकृत्युत्पादितं पशुनामकेन जीवेन भुज्यमानमग्रम् यन्मन्त्राप्ररूपेणानिपत्सु हहापि च पूर्वं व्याख्यातं ग्राह्यम् । प्रयति—पदेन च जीवात्मसहचरं भुक्तीं भुक्तीं च

तत्रैव सर्वप्रथमं ब्रह्मविद्यामपश्यताम् ।  
 चिन्त्वेनपोरपि रते बुद्धिः प्राक्कुण्डिताऽभवत् ॥११॥  
 यज्ञविद्या प्रतिदृष्टव्या ब्रह्मविद्यानुगामिनी ।  
 देवविद्या पराप्यासीद्देवविभिददीरिता ॥१२॥  
 इत्य<sup>१</sup> विद्यात्रयी लोके वेदशब्देन ऋष्यते ।  
 अपौरुषेयी सा विद्या यया सृष्टिः प्रवर्तते ॥१३॥

तत्सहायक मनस्त्रियादीनि । सर्वमेतद्रसवलसयोगेन जायते । यत् शरीरभूतम् । रसस्तु तदात्मभूत इति सर्वमेतद् ग्रन्थे विवृताम् । तस्मादत्र ग्रन्थे विवृतस्य मूल ब्रह्मोक्ता श्रुतिरेवेति सम्पगवधेयम् । इतोऽपि तु तत्त्वस्य दुरुहत्वमविज्ञेयत्व च ख्यापयितुं को अद्वा वेदेत्याद्युक्तम् । अध्यक्षोऽपि वेद वा नवेत्यनेन वेद्यत्वाभाव एव स्पृष्टीकृत इत्यादि विचार्य विद्वद्भिः । इदमत्र प्रसङ्गागत बहुविवेचितमावश्यकत्वात्, ग्रन्थमूलप्रदर्शनमन्तरेण विदुषा सशयः स्यादिति । इतोऽपि प्रवृत्तेतिहासबोधकानां श्लोकानां सिष्टं सार उच्यते । इमी ब्रह्मा विष्णुश्चेत्युमी विराजौ—विराट् पदभावावास्ताम् । राजा, सम्राट्, स्वराट्, परमेष्ठी, विराडिति भूम्यधिपतीनामुत्तरोत्तरे प्रभावशालिता सता, या अद्यापि पुष्पाञ्जलिकाले 'स्वस्ति साम्राज्यम्' इत्यादिना वैदिकैरुद्घोष्यन्ते । तद्रीत्यैवेमी विराट्पदानिधेमावास्ताम् । एताभ्यामेव सर्वत प्रथम परमात्मप्रसादेन वैदिक्यो यज्ञब्रह्मविद्या दृष्टा । तत परमिन्द्रेण, तत परं च महर्षिभिरिति जगद्गुरुवैभव उक्तम् । ब्रह्मविद्याया युक्तानामेव विषयाणां प्रत्यक्षीकृत्य प्रदर्शनार्थं तदनुगतमिनी प्राप्स्यथ्यां च यज्ञविद्याः ब्रह्मविद्याया यज्ञाधारेणैव सृष्टिं प्रतिपादितेति तादृश यज्ञविदर्शनं यज्ञविद्यायामिति । रसस्य स्वरूपे तु श्रवणोऽपि बुद्धिर्न प्राप्स्यत्, तस्य बुद्धिगम्यत्वाभावात् । आम्नामतिरिक्ता देवविद्या नाम्नापि महती विद्या पुरा प्रवृत्तासीत्, या महर्षिभिर्दृष्टा । यत्र प्राणरूपाणां देवानां स्वरूप स्पष्टं निदिष्टमासीत् । तत्प्रभावेण नवसृष्टिनिर्माणं सर्वं कर्तुं समर्था आसन् विश्वामित्राद्या महर्षयः—इत्ययमितिहाससंक्षेपो द्वादशपर्यन्तमुक्तः ।

<sup>१</sup> एता विद्या एव वेदाः । विद्या अपौरुषेय्य इति वेदानामपौरुषेयतास्थानस्य तात्पर्यमित्याह । वेदभंगवान् सृष्टिं करोतीत्यादि वाक्यानामपि एतामि विद्याभिः सृष्टिं करोतीत्येवार्थः । यथा लोके वेद्यभूषाप्रदानादिकं व्यवह्रियमाणं मनुष्यैः स्वबुद्ध्या विविच्य सपाद्यते तदुत्पादनविद्या, यतानुगतपरमैव सिद्ध्यन्ते, तथा नैता विद्या मनुष्यविचारेण प्राप्नु शक्यन्ते । तत एव अपौरुषेय्य उच्यन्ते । प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षानुमानादिना त तमर्थं विज्ञाय परस्मै तद्विषयान् मानि पदवाक्यानि प्रयुज्यन्ते, तानि पौरुषेयाणि । यस्त्वर्थं प्रमाणान्तरेलौकिकैर्न विज्ञातुं शक्यते, तत्प्रतिपादकानि वाक्यान्पौरुषेयाणीति । 'प्रमाणान्तरेणार्थानुपलभ्य विरचितत्वं पौरुषेयत्वम्, तदभावश्चापौरुषेयत्वम्' इति सर्वतमत् लक्षणम् । अत्र भारतीयानां सिष्टानां न वैमत्यम् । स्वतो वेदप्रादुर्भाववादिनः, ईश्वररचितत्ववादिनः, महर्षिरचितत्ववादिनश्च सर्वेऽपि सिष्टा अत्रैकमता भवन्ति । तर्हि कथमेता विद्या पुरुषविज्ञातेति चेत् समाधिनिष्ठं परमेश्वरप्रसादेनेषु दृष्टा इत्येव वेदानां महर्षिप्रणीतत्ववादिनोऽपि मन्यन्ते । अत एव वेदता इष्टार एव ऋषय उच्यन्ते, न तु वररिः । विद्यायाः करणासमवाह

वेपभूपामानपण्यनीतिभाषाक्षराविका ।

लोकविद्या यथाऽन्याया पुरुषैः कल्पिता भवेत् ॥१४॥

न तयैर् वेदविद्या पुरुषैः क्वापि कल्प्यते ।

द्रष्टुभिः पुरुषैस्त्वेया वस्तुसिद्धैव दृश्यते ॥१५॥

यथा यज्ञा यथा देवा यथा वा ब्रह्मकर्मणी ।

जगद्रूपेण वर्तन्ते सा दृष्टिवेद उच्यते ॥१६॥

यद्वैद्यं विद्यते नित्यं तदत्राविदितं न हि ।

कर्मातीतो रसस्वेको ज्ञातोऽपि ज्ञायते न हि ॥१७॥

<sup>१</sup>संविदन्ति न ये वेदा विष्णुर्वेद न वा विधिः ।

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥१८॥

<sup>२</sup>यस्यामत तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥१९॥

यो मन्येत सुवेदेति दध्रमेव स पश्यति ।

मीमांस्यमेव तद्रूपं यस्त्य वेदेषु वास्य यत् ॥२०॥

<sup>३</sup>नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥२१॥

द्रष्टृत्वमेव सम्भवतीति । वेदेष्वेव यद् द्रष्टृत्व कर्तृत्व चोभयमपि ऋषीणा श्रूयते, तस्मात्पीममेव गतिः विद्याया द्रष्टृत्वाद् द्रष्टृत्वम्, वाक्यप्रयोक्तृत्वात् कर्तृत्वमिति । अत्र च यद् यद् वेद्य जगति सम्भवति, तत्सर्वमेवान्तर्भवतीत्युपनिषत्सु स्पष्टमुक्तम् । तदेतत्सप्तदशसंख्याङ्कित श्लोकपर्यन्त प्रतिपादितम् ।

<sup>१</sup> ब्रह्मनाम्ना ख्यातस्य रसस्य तु ज्ञानविषयत्व नास्तीति श्रुत्यैव ध्यावितम् । तानि उपनिषद्वाक्यान्मुद्घृतान्यत्र । तेषां वाक्यानामर्थं सक्षेपेण विव्रियते भाष्याद्युक्तम् ।

<sup>२</sup> यो हि वदति, मया ब्रह्म न ज्ञायते, स जानाति । यस्तु वदति—“मया ब्रह्म ज्ञायते” इति स न जानाति । अविज्ञेयस्य अविज्ञेयत्वेन ज्ञानमेव सत्यं ज्ञानम् । विज्ञेयत्वकल्पनं तु मिथ्याज्ञानमिति । अपमेवार्थः श्रुतिद्वयेन विवृतः ।

<sup>३</sup> सुष्ठु सम्यग् ब्रह्माह वेद—इत्यपि नाह मन्ये । न ब्रह्म वेद—सर्वथा न जानामि—इत्यपि च न मन्ये । वेद च जानाम्यपि । यतो हि सर्वेषु व्याप्त आत्मा ब्रह्मैव । त च सर्वोऽपि सर्वदा विदित्वैव तत्तद् व्यवहारमनुतिष्ठति, अहमेतत् करोमीत्येवानुभवान् । ‘अहमस्मि न वा’ इति सशय, ‘अहं नास्मि’ इति विपर्ययश्चानुमत्तस्य वस्यचित् वदापि नोदेति । अविज्ञाते हि सशयविपर्ययो भवत, आत्मनि तौ न भवत इति आत्मा विज्ञात एव । प्रकृतेर्विचिन्त्य तु दृश्यरूपेण न ज्ञायते—इत्यविज्ञेयत्वमुच्यते । तदुक्तं भगवता याज्ञवल्क्येन बृहदारण्यकोपनिषदि मन्त्रेण प्रति—“विज्ञातारं वा अरे केन विजानीयान्, येन सर्वं विजानाति, तं केन विजानीयात्” इति । यदि हि आत्मा विज्ञातः—अर्थाद् ज्ञानविषयः

१ वाक्त्तदवरे स्वाने साधद्विज्ञानुनिष्पन्ने ।  
परस्याने स्वतन्त्रं तद्रूपं ज्ञातुं न शक्यते ॥२२॥

२ सर्वात्मना तु तन्मज्ञानमपरेऽपि न शक्यते ।  
अनीना दक्षितचरितं को नु विज्ञानुमहंति ॥२३॥

३ क्षत्पल्पमपि विज्ञानमिह ध्येयस्वरं भवेत् ।  
तेनास्मिन् परमिज्ञाने सर्वदा यतनवान् भवेत् ॥२४॥

स्यात्, तद्दि तादुसज्ञानाश्रयं कश्चिद्व्यो भवेत् । तथा च यो ज्ञानाश्रय एवात्मा स्यात्, नेयस्त्वनाश्रयैव, कर्मत्वकर्तृत्वयोरेकत्र विरोधादिति । एतदेव मर्मम् 'अविज्ञातं विज्ञाननाम्' इति श्रुत्या सूचितम् । नोऽस्मात् मध्ये य एतद्गुणमिदं वेद, स एवात्मनश्च जानातीत्यर्थः । 'न वेद—न जानामि इति, वेद—जानामि इति, अभयमपि न सम्यगिति, अस्मा श्रुतेरर्थः ।

१ अवरे स्वाने जगति स्यात् यद् ब्रह्मणस्त्व तदेव ज्ञानुं शक्यते । स्वतन्त्रं जगद्विरहितं तु रूपं न केनापि ज्ञातुं शक्यत इति । विद्वक्त्वाम्, विद्वक्चरत्वाम्, विद्वक्तातीर्त्वं च ब्रह्म । तत्र आद्ये द्वये बुद्धि प्रसारयितुं शक्यते, विद्वक्तातीर्त्वे तु न कथमपि बुद्धिप्रवेशः । तदुक्तं पुण्ड्रनाथार्येण महिम्नः स्तोत्रे—

अतीतं पन्थात् तव च महिमा वाद्यमनस्यो—  
रतद्व्यावृत्त्या यं चिन्तयामिघत्ते श्रुतिरपि ।  
स वस्य स्तोत्रव्य कतिविधगुण वस्य विपय  
पदे त्वर्वाचीने पतति न मन कस्य न वच ।

अर्वाचीनं पदं जगद्रूपम्—तत्रैव मनो वाची प्रवर्तते । परं तत्त्वं तु श्रुतिरपि अतद्व्यावृत्त्या—निषेधरूपेणैव चिन्तयामिघत्ते इत्यर्थः ।

२ अपरे विद्वक्चरेऽपि ब्रह्मणि सर्वात्मना तु ज्ञानं न जायते । अनन्तत्वादिति प्रवाहाधिकरण उक्तम् ।

३ नैव चेद् विज्ञातुं शक्यते, तदात्र प्रयत्न एव व्यर्थं परित्याज्य इति चेन्नैतद्युक्तम् । यतो हि अल्पमपि ज्ञानमस्य ध्येयस्वरं भवति । तदुक्तं भगवद्गीतायाम्—

'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य श्रायते महतो भयात्' इति (२ अ०) ।

तस्मादवधारयत् यत्नं कर्तव्यं । यत्ने क्रियमाणे श्रेयोदवरप्रसादमाप्य सर्वं ज्ञानुं लब्धुं च शक्यते 'यमेवंप वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतिषु श्रुतवान् । दशवादरहस्यान्ते वेद ग्रन्थ-हृत्कीर्त्तं स्मर्तव्यम् ।

'अचित्त्वमापेष्वापि तपु यावन् मनुष्यधीं क्षाम्यति तावद्ब्रह्मम्' ।

स्वयं तदायाति मनुष्यबुद्धी न शक्यते ज्ञानमुपैक्षितुं तत्' ।

जिज्ञासा स्वत एव मनस्युदेति, असमाहिता सा बुद्धि जनयति । तस्माद्यथाशक्यं ज्ञानायावश्यं यतनीयम् न तु हर्षदं स्पृहादि पात्वात्पवित्रदुष्को अज्ञपवाद एव वदापि शरणीकरणीयः ।



अक्षर वा क्षर वापि यत्किञ्चिदनुबोधयते ।  
 सर्वं तत्तस्य विज्ञानमिहोपनिषीदति ॥२५॥  
 १रहस्यमक्षरज्ञानं स्याच्च यस्मात् प्रतिष्ठितम् ।  
 तस्मात् तत्परविज्ञानमिहोपनिषदुच्यते ॥२६॥  
 सेयमुक्ता परा विद्या तथा विज्ञायतेऽक्षरम् ।  
 निष्णात परविद्यायामक्षरं ज्ञातुमर्हति ॥२७॥

इति श्री मधुसूदन विद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञाने परविद्याध्याये सिद्धान्तवाद पूर्णं ।

वेदोक्तं ब्रह्मविज्ञानं स्फुटं यत्र प्रकाशते ।  
 सिद्धातवादानामास ग्रन्थो लोकातिशायिनाम् ॥१॥  
 विद्यावाचस्पति श्रीमन्मधुसूदनशर्मणाम् ।  
 सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां मतिस्वातन्त्र्यवर्षणं ॥२॥  
 तत्कृपापाङ्गसपातसंप्राप्तज्ञानसम्पदा ।  
 तच्छिक्षितेनाध्वनेयं विद्युतोऽत्र ययामति ॥३॥  
 व्याख्यानं या वृष्टिः सा मन्मतेरेव विभाव्यताम् ।  
 विमृश्यता च वेदार्यो मार्गणानेन पण्डितैः ॥४॥  
 रसे दुग्धपुग्माङ्गुलिते विक्रमयत्तरे (२०१६) ।  
 सुसपत्न्यामिमां व्याख्यामर्षये गुरुपादयो ॥५॥

### टीकाकृतः परिचयः ।

अथपुर राजसमादृतकविपदमास्थितवतो द्विजाग्रथस्य ।  
 चातुर्वर्दिकमापुर गोकुलचन्द्रस्य तनुजमा ॥१॥  
 यस्वग्नितन्दचन्द्रे प्रमितेऽब्दे तिष्ठ्यसितपभे ।  
 जातो लवङ्गदेव्या जठराज्जयपत्तने दिग्ङ्गतिथो ॥२॥

१ इदं ज्ञानमुपनिषत्सर्वेव विद्योतते । इयं हि विद्या रहस्यमूता । रहस्यं  
 शोभतिपत्पदेनोच्यते । सर्वं ज्ञानमिहैव उपनिषीदति—अत्राग्यं निष्ठति—अर्षेव समा  
 तीयाग्यं । यद्वा दाशदारविज्ञानमत्रोक्तम्—उप-परस्याव्ययस्य समीपे—निषीदति—अत्र  
 पुरमपि समीपगतं कश्चिदुपलभ्यतीत्यर्थं । अस्यां विद्यायां निष्णात एवात्परास्व भा  
 प्यमपि परिचेतुं शक्नोतीति सर्वमुपसंहृतम् ।

इति सिद्धान्तप्रवृत्तिर्वा टीका पूर्णमणाल् ।

कविवरधुर्यपितामह जीवनलालेन सम्यगुपनीत ।  
 जपपुरसंस्कृतविद्याशालामासेव्य लक्ष्यसद्विद्य ॥३॥  
 शास्त्रप्रवेशमाप्तो महात्मनो ज्ञानकीलालात् ।  
 श्री हरिदत्तमुष्ठीवरमुखचन्द्रात् कीर्तनीं प्राप्त् ॥४॥  
 लक्ष्मीनायकृपालवल्लभाखिलशाब्दशास्त्रतर्पण्य ।  
 शास्त्राचार्यपरीक्षे सर्वप्रथमं समुत्तीर्ण ॥५॥  
 श्री जीवनायगुरुत प्राप्तो दीक्षा च बक्षिणाम्नाये ।  
 तर्पण्य सुप्रसादात् समधीतन्यायसाहित्य ॥६॥  
 धीमधुसूदनविद्यावाचस्पतिपदपुण्यतरीरुत्प ।  
 उत्तीर्णदर्शनोदधिपरास्तादितवेदममनिधि ॥७॥  
 शास्त्राध्यध्यापयितु व्याख्यायितु वा सनातन धर्मम् ।  
 पर्यवितिविधिवेशो विद्वद्भिः प्रणयपात्रतां नीत ॥८॥  
 प्रत्यष्टापि च देशे संस्कृतसाहित्यमेलन सम्यक् ।  
 संस्कृतरत्नाकर इति मासिकपत्र प्रकाशित येन ॥९॥  
 जम्बूकादमीराधिपवरभङ्गाधोलपुरपतिभिः ।  
 जोषपुरोदयपुरपतिमूर्खद्वय समानितो महाराने ॥१०॥  
 अङ्गलभारतसम्राट्पितृव्युष्यगरिष्ठपत्र ।  
 महामहोपाध्यायो गिरिपरशर्मा चतुर्वेद ॥११॥  
 जयनगरराजकीये संस्कृतविद्यालये प्रथिते ।  
 अध्यासपदे तिष्ठन् दशानशास्त्राणि पाठितवान् ॥१२॥  
 अलवरमहोष्णैरपि संस्कृतविद्यालय शासत ।  
 धृतवाग्ध्व राजपण्डितपदं गरिष्ठं समाहितयम् ॥१३॥  
 काशीहिन्दूविश्वकविद्यालयसत्यया यस्मै ।  
 सर्वातिशायि पदवीं श्राव्यपतिरिति समविता भवान् ॥१४॥  
 तत्रैव च विद्यासोऽप्येषणमार्गं सुशिक्षिता येन ।  
 तत्तच्छास्त्राचार्या समदापरचक्रवर्तिपदम् ॥१५॥  
 एवात्पण्यनूनाप्ते भारतवर्षे तदीय राष्ट्रपति ।  
 वेदुष्यमाणपत्रं प्रथमं यस्मै समर्पितम् ॥१६॥  
 काटंशयेऽपि च संस्कृतविश्वकविद्यालयेनास्मै ।  
 संमानितप्रह्लादाध्यापकपदमपि न सोऽयम् ॥१७॥  
 सप्रति सपुत्रदार कविराजादितिशिवागमाधार ।  
 निवसति वाराणस्यां ध्यायन् जगदीश्वरीं दिवोरस्याम् ॥१८॥

## विज्ञाप्यम् ।

वाङ्मयात् सूक्ष्माक्षरेषु मम दृष्टिः संशोधनाय न प्रभवतीति स्वयं मया आदर्शपत्राणि (प्रूफ) द्रष्टुं न पारितानि । अन्येभ्यो विद्वद्भ्य एव संशोधितानि । तेषां कार्यांतर-व्यप्रतगा, एतद्ग्रन्थपरिभाषानवधानेन च बह्व्य एवाशुद्धयोऽत्र मुद्रणे सजाता । तद्यत्रार्थ-ज्ञाने भ्रमसंभव, व्याकरणरीत्या च या महत्योऽशुद्धयो विदुषा मनास्युद्वेजयति, तासां शोधनाय शुद्धिपत्रनिवेश आवश्यको जातः । यास्तु पदच्छेदादीनां विन्दुविसर्गादीनां घुटिताक्षरादीनां चाशुद्धयो बाह्येन तत्र तत्र दृश्यन्ते, ता न शुद्धिपत्रे निवेशिताः । विस्ततः हि शुद्धिपत्रदर्शनमात्रेणैव पाठकानां मनास्युद्वेजयतीति । ततश्च स्वयमेव विद्वद्भिः पाठके संशोध्य पाठ्या इति संक्षमायाचनं प्रार्थयते—

गिरिधर शर्मा

## सिद्धान्तवादस्य

### शुद्धिपत्रम्—

पु	स	पक्ति	म	अशुद्धपाठ	शुद्धपाठ
२	७	सर्वी			सर्वे
६	३२	प्रमेयानि			प्रमेयाणि
१३	७	श्रोत्र वाक् चेति			श्रोत्र च वाक् चेति
१६	१३	एवमेव			एवमेव
१७	११	सधन			सधन
२१	३०	विनाशत्वात्			विनाशित्वान्
२२	३०	सख्यावृत्तमनित्यम्			सख्यावृत्तमानन्त्यम्
२३	१५	नैवातिमकम्			नैवालिकम्
२८	२	स्थानाच्छ्रयाणो			स्थानाच्छ्रयाणो
२९	१	मूदाग्नि			मूदग्नि
३१	५	बहिर्षाग्रहितम्			बहिर्षाग्रहितम्
३१	२६	प्रवहित बलम् प्रलीयत			प्रवाहि बल प्रतीयत
३२	५	ससदत्			त रसम्
३३	२७	परियाति			परिपाति
३७	१०	मायामक्ति			मायामक्ति
४०	२२	परिचिन्तेति			परिचिनोति
४२	१०	सर्वेषां नाशयो			सर्वेषामाशयो

पृ स पंक्ति स	अमुद्रपाठ	मुद्रपाठ
४६	१४ भुमवे	भुमवे
४६	१९ तन्वादिभि	तन्वादिभि
४७	२३ रसे	रस
५०	२९ व्यवहार	व्यवहार
५५	२८ वण्डवप	वण्डवप
६०	३ विद्ययाग्त	विद्यया युक्त
६०	१३ सामस्य तु	सोमस्य तु
६५	१६ आरम्भका	आरम्भिका
७१	७ प्राणिति चापनिति	प्राणिति चापानिति
९४	२५ मान्यादि	मण्यादि
९७	१ सुवे	सुवे
९७	२५ एष कश्चित्	एष कश्चित्
९९	३० निधि भूतात्	निधिभूतात्
१०१	१ नापात्युरस्त्वावरण	भ्रमात्युरस्त्वावरण
१०१	७ कर्मपादयोऽस्तवत्यभिधी	कर्मपादयोऽस्तवत्याभिधौ
१०१	२८ अक्षरकालाना	अक्षरकालाना
१०१	३१ बलप्रकपाङ्कते	बलप्रकपाङ्कित
१०४	१ फेनो हिरण्य	फेनादिहिरण्य
१०९	१५ असमिते सूर्ये	अस्तमिते सूर्ये
१०५	२३ प्रकाशत्वात्	प्रकाशकत्वात्
१०६	१९ साहचर्यैर्गैकरूपता	साहचर्यैर्गैकरूपता
१०६	२१ प्रतिष्ठितविधुतिज्योतिष्वपि	प्रतिष्ठाविधुतिज्योतिष्वपि
१०७	२० किरणाप्रतिफलनेन	किरणप्रतिफलनेन
१०८	१८ स्वरूपादवच्युति	स्वरूपादविज्युति
१०८	२० भ्रियते	भ्रियन्ते
१०८	२७ स्वयने	स्वयने
१०९	२१ मित्यनुसाधेयम्	मित्यनुसन्धेयम्
१०९	२४ निर्व्याप्तुति	निर्व्याप्तुति
१११	८ (पचादौ वारद्वय मुद्रितम्)	(एकवारमेव पाठयम्)
	अस्योपरिगतोऽङ्क ५ अत्र अग्रे पाठय ।	
११२	३२ वस्तुतस्त्वानन्दस्य	वस्तुतस्त्वानन्दस्य
११३	१ भ्रियते	भ्रियत
११३	१९ देकरूपता	देकरूपता
११५	२८ तत्र गति	तत्र जाति
११५	२६ पद्यापनि	दशीताना

पृ स	पङ्क्ति स	अशुद्धपाठ	शुद्धपाठ
११७	१८	समुग्धा भेदा	समुग्धभेदा
११८	२५	आम्नात नाम	आम्नातनाम
११९	१	तदित्वर्तमार्तं	तदिहोक्तमार्तं
१२०	२५	सुप्रसिद्धमेव	सुप्रसिद्ध एव
१२०	२५	आनन्द लभते	आनन्द न लभते
१२४	१३	द्रव्यताव्ययेति	द्रव्यताव्य पैति
१२६	३१	बलविभूति	बले विभूति
१२६	३७	तत्र सभवति	तत्र न सभवति
१२७	९	आध्यात्मिका	आध्यात्मिक्य
१२७	३३	विज्ञानज्ञानमानन्द	विज्ञानमानन्द
१२८	२१	भेदेन	भेदेन
१२८		अन्ते २१३ श्लोकस्य वारद्वय मुद्रण	जातम् । एक वार पाठ्यम् ।
१२९	२७	अपितु सिद्धेव	अपि तु स्वत सिद्धयति भातिसिद्धेव
१२९	२९	केवल सत्ता	केवल सत्तासिद्धम्
१३१	२३	गुणविरोधाच्च	गुणवृत्तिविरोधाच्च
१३२	१९	समवयवीति	समवयन्तीति
१३२	२३	भिरेप भयदु खाद्य	भिरेतद् भयदु खाद्य
१३३	१५	परिद्रताख्य	दरिद्रताख्य
१३४	२१	प्रसाद	न प्रसाद
१३६	६	विभेति भय	विभेति भूय
१३६	९	मज्ञानमस्ति	मज्ञानमास्ते
१३९	२	कमति	कर्मति
१३९	१४	भिद्यते	भिद्येते
१४०	२	स्वशक्तिभि	खलु शक्तिभि
१४०	२४	भिद्यते	भिद्येते
१४१	५	व्यपदिश्यभावा	व्यपदिश्यमाना
१४१	७	यानौ	योनौ
१४१	१४	सक्रामवन्नपि क्षीणो भवति	सक्रामयदपि क्षीण भवति
१४१	२१	अक्षरस्तु	अक्षरात्तु
१४२	२२	कार्य नाम	कापो नाम
१५०	४	हिरण्यमय	हिरण्य
१५२	१५	दाणिका	दाणिकी
१५७	८	जागीरत	जागरित
१६२	२३	त्रिभि रूपै	त्रिभी रूपै
१६३	४	समर्पयत्यसौ	समर्पयत्यसौ

पृ स	पक्ति स	अथुद्धपाठ	शुद्धपाठ
१६३	३०	अच् प्रत्ययेन	अच् प्रत्ययेन
१६४	२१	यावद्वल्म्	यावद्वल्म्
१६४	२४	आर्षणम्	आर्षणम्
१६५	१७	अभिमान	अभिमान
१६५	२७	बल तु वैषम्यमिति	बल तु विषममिति
१६६	४	मिटार्पयेत्	मिहार्पयेत्
१६७	४	निवेशयत्सी	निवेशयत्यसी
१६७	८	ययन्नयत्यसम्	यनयन्यसम्
१६८	१२	यदृष्टम्	दृष्ट
१६८	१८	विद्ययत	विद्यत्याञ्च
१६९	८	प्राणनपानत्रिव	प्राणनपानत्रिव
१७०	४	ध्यानोऽन्तरस्य	ध्यानोऽन्तरस्य
१७१	१५	मे	इमे
१७३	९	निष्पमिति	निष्ठापमिति
१७३	१०	निस्तिष्ठ	निस्तिष्ठति
१७३	११	ते	तानि
१७३	१२	निदिष्टा	निदिष्टानि
१७९	२८	अशनायमा-च्छया	अशनायमा-दच्छया
१८१	६	कर्मास्त्येवेति	कर्मास्त्येवेति
१८१	७	करणान्तरात्तु	प्रकरणान्तरात्तु
२८२	४	पार्थिव	पार्थिवे
१८२	७	भवम्भना	भूकम्पना
१८२	१६	तत्त्वयोगात्	तत्त्वयोगात्
१८२	२०	इषाम्	एषाम्
१८२	२३	न मयोग	सयोग
१८२	३१	सयुक्तसयोगम्	सयुक्तसयोगम्
१८३	९	नोदनयेवे	नोदनयेवे
१८३	१७	नगर्जितम्	धनगर्जितम्
१८३	१९	विद्युत्पति	विद्युदुत्पति
१८३	२३	स्नन्दनम्	स्नन्दनम्
१८३	२४	वृक्षाग्निरर्षणम्	वृक्षाग्निसर्षणम्
१८४	२०	न्यायम्	न्यायम्
१८४	२२	आरोहणम्	आरोहणम्
१८४	२५	आरोहणकुर्वन्नीनि	आरोहण कुर्वन्नीनि
१८४	२६	आरोहरणम्	आरोहणम्

पु स	पक्ति स	अशुद्धपाठ	शुद्धपाठ
१८५	५	नेम	नेयम्
१८५	२६	उद्बुद्धादृष्टपदात्मसयोग	उद्बुद्धादृष्टवदात्मसयोगो
१८७	१०	समुदायानिरूपम्	समुदायगतिरूपम्
१८८	१४	विक्षेपबला विकर्षणम्	विक्षेपबलाद् विकर्षणम्
१८९	१५	उच्छद्यमानस्य	उच्छिद्यमानस्य
१९०	१	प्रयोक्तात्वधार्यते	प्रयोक्तात्ववधार्यते
१९०	५	द्विधा	द्विविधा
१९२	१७	रूपोत्पत्ति	रूपोत्पत्ति
१९२	२३	उदाहार्यं	उदाहार्यम्
१९२	३४	जलघटपटले	जलधरपटले
१९३	१०	अग्निरूप	अग्निरूप
१९३	११	अरणिमन्यनेन	अरणिमन्यनन
१९३	१७	आवृण्यति	आवृण्वन्ति
१९३	२०	त्यमाचरण	इत्यमाचरण
१९३	३३	शन्यम्	शून्यम्
१९५	२५	रप्यह्यम्	रप्युह्यम्
१९९	२१	मनुपस्य	मनुप्यस्य
१९९	२४	कृतेर्भावा	प्रकृतेर्भावा
२००	१०	ग्रहीत्वात्	ग्रहणात्
२००	११	सर्गोऽपि	सर्वोऽपि
२०२	९	क्रमेत्	क्रमेत
२०३	१०	ब्रह्मत्व कर्मेति	ब्रह्मत्वकर्मेति
२०५	२९	स्थितशीलादपि	स्थितिशीलादपि
२०५	३१	साख्यभासेषु	साख्याभासेषु
२०६	१५	तस्मिन्मसि	तस्मिन्स्तमसि
२०६	१	अव्यक्तरैवास्य	अव्यक्तिरैवास्य
२०७	३०	मध्भागे	मध्यभागे
२०८	३	परीव्यावृत्त्या	परिव्यावृत्त्या
२११	१८	प्रधाना	प्रधान
२११	१८	विविधा क्रिया	विविधक्रिया
२११	३३	परस्पररोहणस्य	परस्पररोहणस्य
२११	३४	इति वा	इति या
२१३	१३	विवेक्नु	विवेक्नु
२१६	९	चान्यथाऽन्यथा	चान्यथाऽन्यथा
२१६	२७	विधिवृत्तिप्रयोजक	विधिवृत्तिप्रयोजक

पू सं	पविन स	अनुद्धपाठ	दुदपाठ
२१७	२७	स्थापिताम्	स्थापिताम्
२१८	८	अपरिगणनीयानाम्	अपरिगणनीयानाम्
२१८	८	त्रियाणाम्	त्रियाणाम्
२२३	२३	रन्तरित्वम्	नित्यत्वम्
२२४	१७ १८	अन्न वरण वृत्तिरूपोपासना	अन्न.वरणवृत्तिरूपोपासना
२२४	१९	भावनामारोह	भावना आरोह
२२५	२८	दृष्टिरूपासनारूपा	दृष्टिरूपोपासनारूपा
२२६	२१	प्रतिष्ठिता	प्रतिष्ठिता
२२७	९	धृतानिति	धृतानीति
२२७	१	पुष्टस्थितास्तत्र	पुष्टस्थितास्तत्र
२२७	३	तदक्रिये	तदक्रियम्
२२७	५	उपजनक्रियत्वम्	उपजनक्रियत्वात्
२२७	२८	गत एव	तत एव
२२८	१	गुहता च	गुहता च
२२८	५	धियोऽप्यभू	धियोऽप्यभ
२२९	१०	द्विष्टम्	द्विष्टम्
२३०	२	भङ्गो	भङ्गो
२३२	२२	वादाचित्कत्व	वादाचित्कत्व
२३२	२८	प्रकरणे बलजनित	प्रकरणे बलपद बलजनि
२३२	३५	प्रचलित	प्रचलति
२३४	११	हरिवल्प्य	परिवल्प्य
२३४	२३	भूयतेभूयो	भूयो भूयो
२३५	३३	घृह्यम्	घृह्यम्
२३६	१८	निर्मागमी	निर्गमागमी
२३७	१४	कारणसाधन	करणसाधन
२३७	२१	न द्वियं	नन्द्रियं
२३८	१६	मुपात्य	मुपेत्य
२४२	६	अस्य ब्रह्मविद्याया	अस्या ब्रह्मविद्याया
२४२	१८	सहचरितया	सहचरतया
२४३	३२	प्रसृता कामी असनाया	प्रसृता कामा
२४७	२१	चद्रे प्रमिते	चन्द्रप्रमिते
२४७	२१	तिथ्यसितपक्षे	तिथ्यसितपक्षे
२४७	२२	दिगङ्गतिथी	दिगङ्गतिथी
२४८	११	व्याख्यायितु	व्याख्यातु